

ΚΥΜΟΘΟΗ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ
ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ - ΙΘΑΚΗΣ

ΤΟΜΟΣ 26-27

Ρίτα Τσιντίλη-Βλησμά

Σελίδες αφιερωμένες
στο συγγραφικό έργο της

Ανδρέας Τραυλού-Μεσσάρη

Σελίδες αφιερωμένες
στο πεζογραφικό έργο της

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ

ΑΡΓΟΣΤΟΛΙ 2016-2017

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΚΥΜΟΘΟΗ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ
ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ - ΙΘΑΚΗΣ

ΤΟΜΟΣ 26-27

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

- ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ -

Α/Α ΕΙΣΑΓΟΓΗΣ: 31542

ΗΜΕΡ.: 21/07/2023

ΤΑΞΙΝ. ΑΡΙΘΜ. ....

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ
ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ & ΙΘΑΚΗΣ
ΤΙΜΗΣ ΕΝΕΚΕΝ

ΑΡΓΟΣΤΟΛΙ 2016 - 2017 ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΚΥΜΟΘΟΗ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ
ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ - ΙΘΑΚΗΣ

ΤΟ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Πρόεδρος: Δημήτρης Ζαβιτσιάνος
Αντιπρόεδρος: Άννα Μινέτου
Γραμματέας: Θοδωρής Διαμάντης
Έφορος: Μαριέττα Καλογηράτου
Ταμίας: Ανθή Γαλιατσάτου

* Το περιοδικό δεν έχει κερδοσκοπικό χαρακτήρα.

ISSN 1108-0310

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελίδες αφιερωμένες στο συγγραφικό έργο της Ρ. ΤΣΙΝΤΙΛΗ-ΒΛΗΣΜΑ.....	5
ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΡΟΥΣΟΣ: Ρίτα Τσιντίλη-Βλησμά - Μια χαλκέντερος ιδεολάτρισσα του λόγου.....	7
ΣΤΑΘΗΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ: Η Ιθακήσια Ρίτα Τσιντίλη-Βλησμά (η πεζογράφος, η ποιήτρια, η ιστορικός και η λαογράφος).....	11
ΣΠΥΡΟΣ ΚΟΥΒΑΡΑΣ: Σταυρός. Στο σταυροδρόμι του χρόνου.....	23
ΕΓΡΑΨΑΝ ΓΙΑ ΤΗ ΡΙΤΑ ΤΣΙΝΤΙΛΗ-ΒΛΗΣΜΑ.....	27
ΑΠΟ ΤΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ.....	30
ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ.....	32

Σελίδες αφιερωμένες στο πεζογραφικό έργο της Α. ΤΡΑΥΛΟΥ-ΜΕΣΣΑΡΗ.....	33
Α-Ι. Δ. ΜΕΤΑΞΑΣ: Ανδρέας Τρανιού - Μεσάρη και η «παρακείμενη» κοινωνιογραφία μιας εποχής.....	35
ΔΩΡΑ ΜΑΡΚΑΤΟΥ: Ανδρέας Τρανιού - Μεσάρη: Από το βίωμα στη μυθοπλασία.....	39
ΝΙΚΟΣ ΚΑΚΟΛΙΑΣ: Βροχή & ανεμοθύελλα στη φωλιά του ασπρογέρακα.....	45
ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΤΗΣ Α. ΤΡΑΥΛΟΥ-ΜΕΣΣΑΡΗ.....	51

† ΣΠΥΡΟΣ ΔΗΜ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ: Ο Πλάτων Ευστ. Δρακούλης και η 21η Συνεδρία της Α' Αναθεωρητικής των Ελλήνων Βουλής (11 Οκτωβρη 1910). Τομή στη φιλοσοφικο- ιδεολογική διαδρομή του.....	55
---	----

ΑΓΓΕΛΟΔΙΟΝΥΣΗΣ ΔΕΜΠΟΝΟΣ: Ο σκηνικός εξοπλισμός θιάσων στο θέατρο Αλεξάνδρου Σολωμού (1837-1856).....	63
---	----

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΘΑΝΑΣΑΤΟΣ: Η τυπολογία των ατελών πολιτευμάτων στην Πολιτεία του Πλάτωνος.....	71
---	----

ΣΠΥΡΟΣ ΤΟΥΛΙΑΤΟΣ: Αριστοτέλης. Μια επισκόπηση του έργου του.....	125
---	-----

ΣΤΕΛΛΑ ΒΑΤΟΥΓΙΟΥ: Η έννοια της κάθαρσης στην Ποιητική του Αριστοτέλη.....	157
--	-----

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ: Δημιάνειρα - Η ανεστραμμένη Κλυταμνήστρα: Ο δραματικός χαρακτήρας της Δημιάνειρας στις Τραχινίες του Σοφοκλή.....	167
---	-----

ΟΛΓΑ ΠΑΧΗ: Κέρκυρα 1916-1918 - το νησί της σωτηρίας για τους Σέρβους.....	191
--	-----

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΑΤΟΥ: Δύο επιστολές του Φραγκίσκου Δομενεγίνη προς τη σύζυγο του Ελισάβετ.....	211
---	-----

ΠΕΤΡΟΣ ΠΕΤΡΑΤΟΣ: Δ. Γληνός και Μ. Τριανταφυλλίδης στο Αργοστόλι. Το Διδασκαλικό Συνέδριο της Κεφαλονιάς (1924).....	231
---	-----

ΗΛΙΑΣ ΤΟΥΜΑΣΑΤΟΣ: Μικελής Άβλιχος - Συνέντευξη μ' έναν αναρχικό.....	269
---	-----

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΙΚΗΤΕΑΣ: Αφήνοντας το αποτύπωμα του σε Αλεξάνδρεια, Χερσώνα και Κεφαλονιά.....	295
---	-----

ΘΟΔΩΡΗΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ: Δημήτρης Χατζής.....	311
---	-----

ΜΑΚΗΣ ΤΡΑΥΛΟΣ: «Μαραμπού». Ο ποιητής της θάλασσας και των θαλασινών.....	319
---	-----

ΑΝΤΖΕΛΑ ΜΑΡΟΥΛΗ: Η Ελληνική Επανάσταση ως ευρωπαϊκό γεγονός.....	311
---	-----

ΘΗΣΑΥΡΙΣΜΑΤΑ: Φιλολογικά μνημόσυνα.....	341
---	-----

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ: Ν. Φωκιάς, Φ. Παυλάτος, Ι. Κάζαλης, Π. Σταθάτος.....	345
---	-----

ΜΑΘΗΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΣ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΣ 2015-16.....	349
---	-----

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ: Ν. Μπούκας, Α. Γεωργιάτος, Γ. Δημητρογιάννης, Π. Πετράτος, Θ. Διαμάντης.....	363
--	-----

ΚΥΜΟΘΟΗ

Περιοδική Έκδοση
Συνδέσμου Φιλολόγων
Κεφαλονιάς - Ιθάκης

Τόμος 26 - 27

2016 - 2017

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Σύνδεσμος Φιλολόγων
Κεφαλονιάς - Ιθάκης

ΕΚΔΟΤΗΣ

Δημήτρης Ζαβιτσιάνος
Πρόεδρος Συνδέσμου Φιλολόγων
Κεφαλονιάς - Ιθάκης

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΥΛΗΣ

ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΗΣ
Άννα Μινέτου

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

Άννα Μινέτου

Κεφάλου & Π. Πανά 19

28100 Αργοστόλι

Τηλ.: 26710 27179/26374

e-mail: kymothoi.sfki@gmail.com

ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΜΕΛΩΝ

ΕΤΗΣΙΑ: 20 Ευρώ

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Δημήτρης Ζαβιτσιάνος

Μίνως 3

28100 Αργοστόλι

Τηλ.: 2671026374

e-mail: syndesfil@yahoo.gr

ΠΑΡΑΓΩΓΗ

«Στ.Καρούσος»

ΕΚΔΟΤΙΚΗ

Κυμοθόη

Ιλιάδα, Σ 41 - Θεογονία, 245

ΚΙΜΩΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ταχεία ως το κύμα,
Νηρηίς τις

Liddell-Scott

- Τα κείμενα που δημοσιεύονται στην *ΚΥΜΟΘΟΗ* εκφράζουν τη γνώμη και τις σκέψεις των συγγραφέων τους.
- Οι εργασίες που στέλνονται για δημοσίευση στην *ΚΥΜΟΘΟΗ*:
  - δεν πρέπει να έχουν δημοσιευθεί σε άλλο έντυπο,
  - είναι απαραίτητο να έχουν επιστημονική τεκμηρίωση (οι παραπομπές στο τέλος του κειμένου),
  - πρέπει να είναι σε ηλεκτρονική μορφή (αρχείο word χωρίς εικόνες ή ιδιαίτερο στήσιμο),
  - η έκτασή τους δεν πρέπει να είναι μεγαλύτερη από 20 δακτυλογραφημένες σελίδες μεγέθους Α4 (5.500 λέξεις περίπου),
  - οι βιβλιοκρισίες δεν πρέπει να ξεπερνούν τις 2 σελίδες μεγέθους Α4.
- Κριτήρια επιλογής και δημοσίευσης:
  - πρωτοτυπία και επιστημονική πληρότητα,
  - ανταπόκριση του θέματος στην κάλυψη των επιστημονικών και εκπαιδευτικών αναγκών των φιλολόγων και των κοινωνικών και πολιτισμικών ενδιαφερόντων των πολιτών,
  - συχνότητα δημοσίευσης εργασιών του ίδιου συγγραφέα,
  - χρόνος υποβολής της εργασίας.
- Η αναδημοσίευση κειμένων επιτρέπεται με την προϋπόθεση ότι θα γίνεται σαφής αναφορά στο περιοδικό και στο συγγραφέα.

● ΓΙΑ ΝΑ ΕΡΧΕΤΑΙ Η ΚΥΜΟΘΟΗ ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ ΣΑΣ, βλ. σ. 348

● ΠΟΥ ΘΑ ΒΡΕΙΤΕ ΤΗΝ ΚΥΜΟΘΟΗ, βλ. σ. 380

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΛΟΓΟΤΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

Ρίτα Τσιντίλη-Βλησμά

*Σελίδες αφιερωμένες
στο συγγραφικό της έργο*

ΕΛΛΗΝΟΒΑΛΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΓΓΕΛΟΥΡΙΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

ΡΙΤΑ ΤΣΙΝΤΙΛΗ-ΒΛΗΣΜΑ

ΜΙΑ ΧΑΛΚΕΝΤΕΡΟΣ ΙΔΕΟΛΑΤΡΙΣΣΑ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ

Από τα διαλεχτά μέλη της Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών η εκλεκτή φίλη Ρίτα Τσιντίλη-Βλησμά. Ένα πρόσωπο διαχρονικής αγάπης, αφιερωμένο στον συνάνθρωπο, στη γενέθλια γη, στη λογοτεχνική-λαογραφική παραγωγή δεκαετιών, κριτικός λογοτεχνίας, πεζογράφος, με προσεγμένη ενασχόληση και στην ιστορική έρευνα. Άτομο πολυσχιδές, πολύπλευρο, με αντοχές ηθικής οντότητας και ψυχικής δύναμης.

Πώς να αποτιμήσεις το έργο της (συνολικά) όταν ο χρόνος, ο αδυσώπητος αυτός κριτής, μας προσμετρά, μας αναδιατάσσει, μας αναγεννά, μας προσφέρει και μας οδοιπορεί στα μελλοντικά γεννήματα της ζωής και του λόγου; Ο σημαδιακός τίτλος του βιβλίου *Σταυρός, στο σταυροδρόμι του χρόνου* με την πλουσιότατη ονοματολογία ονομάτων, περιοχών, με ποικίλες αναφορές σε επαγγέλματα, με εξαιρετικό φωτογραφικό υλικό προέδρων της Ιθάκης 1914-1921, με τα ανασκαφικά ευρήματα του Σλήμαν 1868-1879, κι άλλες παλιές ανασκαφές, αναφορές σε προικοσύμφωνα, για την διδασκαλία κεντήματος, το Μουσείο Σταυρού, έθιμα, καταλόγους εισφορών κ.λπ., μας ουσιώνει (με όλα αυτά) στο αυθεντικό πνεύμα της αφοσίωσής της, που δείχνει το σθένος της πασιδίηλα, και της πολύχρονης αναζήτησης στοιχείων για πληρέστερη γνώση, προσέγγιση της εποχής, στήριξη και προστασία ενός τόπου στον ευρύτερο πολιτισμό της περιοχής και της χώρας. Η ακεραιότητα της συλλεκτικής αυτής εργασίας και ταυτόχρονα η διαχρονική διαπίστωση για το ρόλο και τις ευθύνες του λαού και των ανδρών στην κοινωνία και την Ιστορία», την αναδεικνύει σε πομπή και πνευματική

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

Σελίδες αφιερωμένες στο συγγραφικό της έργο

• Ο Κώστας Καρούσος είναι Πρόεδρος της Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών.

Ο Διονύσης Κουγιανός, τ. πρόεδρος της Αδελφότητας Κεφαλλήνων και Ιθακησίων Πειραιά, πολύ εύστοχα γράφει στον πρόλογο: «Η Ρίτα Τσιντιλή-Βλησμά, έχει ακόμη το χάρισμα να σχεδιάζει τους ανθρώπους που περιγράφει, σε έκφραση χαρακτηριστική της προσωπικότητάς τους, και να τους απεικονίζει εικαστικά». Αυτό εμπεριέχει βεβαίως το χάρισμα της ψυχογραφίας –όπως θα δούμε– αλλά είναι μαζί και το εξελικτικό στοιχείο δεκαετιών, μιας πολυβιωματικής εμπειρικής - προσωπικής κατάθεσης, με ειλικρίνεια και πειθώ που σε ξαφνιάζει ο τρόπος της έρευνας που καταθέτει. Υπέροχη αφιέρωση κάνει στον Παναγή Λεκατσά (1911-1970), που 17χρονος έγραψε ποιητικό κείμενο εκπληκτικής ωραιότητας, θεμελιωτής δύο νέων επιστημών στην Ελλάδα, της Εθνολογίας και της Συγκριτικής Θρησκειολογίας.

Στο βιβλίο της *Τότε που μετρούσαν τις νύχτες τ' άστρα*, με φωτογραφίες και κείμενα για τη ζωή και το έργο του Νίκου Καραντινού, έκδοση Συλλόγου Φαρακλάδων «Η Εύγερος» Κεφαλονιάς, Αθήνα 2009. Είναι από τα πλέον επίκαιρα κείμενα, στις τόσο αντιθετικές (κοινωνικά και οικονομικά) συνθήκες της χώρας, που διερωτάσαι αν –αρκετά κείμενα– γράφτηκαν και δημοσιοποιήθηκαν πρόσφατα. Επισημαίνονται το εύρος της προσωπικότητας του Νίκου Καραντινού, ξιφομαχεί με τον σημερινό άνθρωπο, με τις αξίες και την παιδεία του. Οι αφηγήσεις του Νίκου Καραντινού, με αξιακή ματιά, διεισδυτική από ευαισθησία και μαχητικότητα, είναι ένα αδυσώπητο κάτοπτρο της κοινωνίας. «Η δημοσιογραφία –γράφει η συγγραφέας– απαιτεί ικανότητα αντίληψης, κριτικότητα, ευαισθησία, ήθος, σωστή ενατένιση της ζωής, αλήθεια και εντιμότητα». Είναι βεβαίως στοιχεία που προσδιορίζουν και χαρακτηρίζουν και την ίδια.

Ο Νίκος Καρβουνής –γράφει ο Ν. Καραντινός– «ο παιάνας που έχει το όνομά του, είναι λίγα μονάχα λόγια για τον μεγάλο φωτεινό στοχαστή, τον ποιητή, τον δημοσιογράφο, τον άνθρωπο που στάθηκε δίπλα στο λαό, πολεμιστής της πανανθρώπινης Λευτεριάς. Για τον Κ. Βάρναλη (επίδομα ζωής και κίνησης) αίτηση που έκανε ο ποιητής στην ΕΣΗΕΑ το 1970 ζητώντας μια συναδελφική οικονομική υποστήριξη (συμπληρωματική), όπως γράφει ο ίδιος, αφού «το επίδομα δεν πρόκειται να είναι μακράς διάρκειας». Σημειωτέον ότι πέθανε ο Βάρναλης μετά τέσσερα χρόνια, Δεκέμβριο 1974.

Αναφορά στο Δίστομο, 10 Ιούνη 1944, με συγγλονιστική καταγραφή του Τάξη Λάλλα, με τα λόγια του Γιάννη Κορδάτου προς αυτόν. «Συναγγονιστή Τάξη, ζούμε σε μια μεγάλη ελπίη, ο λαός μας γράφει καινούριο εικοσιένα». Για την Ηλέκτρα, 25-7-1944, που με την θυσία της δείχνει το

δρόμο του χρέους, και τόσα άλλα αφηγήματα που θεμελιώνουν την αξία της έντιμης δημοσιογραφίας, και αναβάλλουν την ευγένεια, την υπομονή και την εγκαρτέρηση για το αύριο.

Ιδιαίτερη συγκίνηση μου δημιούργησε το βιβλίο της *Εικόνες μέσ' από το χρόνο*, (Διάφορες ομιλίες και δημοσιεύσεις), έκδοση Ωκύαλος, Ιθάκη 2011, που μου έδωσε ακέραια τη δυνατότητα να ανιχνεύσω τη λογοτεχνική της εκφραστική δυνατότητα προσέγγισης προσώπων, γεγονότων, πατριωτικών εξάρσεων και ρεαλιστικών - αφηγηματικών ψυχογραφημάτων, που συγκροτούν μια ιδιάζουσα και χαρισματική προσωπικότητα όπως της Ρίτας Τσιντίλη-Βλησμά. Εδώ κανοναρχείται κάθε αξιακή και ηθογραφική κατάσταση πολλών και διαφορετικών προσώπων στο κοινωνικό γίγνεσθαι, που στήριξαν και όπλισαν και καθαγίασαν με τη ζωή τους την εποχή που έδρασαν και αφιερώθηκαν στα κοινωνικά πράγματα, με όλες τους τις δυνάμεις.

Η συγγραφέας έμμεσα και με καθαρότητα ψυχής και συναισθήματος αποβλέπει στη συνέχεια της εμπράγματης προσφοράς τους στους νεότερους. Η συγγραφέας μέσα από την Ιθάκη βλέπει την οικουμενική και μ' ένα καταφύγιο ευχετήριας πρόθεσης, που απηχεί την οδοιογία και το λειτουργικό - κοινωνικό πνεύμα της εποχής της, οδεύει σε μια ενστερνισμένη επικαιροποίηση της Ιστορίας, με λογοτεχνική και πνευματική αντιστοίχιση, που γεύεται τα απεριόριστα στοιχεία του καλόγνωμου, του δραστήριου, του αισιόδοξου, του λεύτερου, του αφιερωματικού, του ακαταπόνητου και του ακριβόλογου χαρακτήρα της. Ο μικρός κόσμος της Ιθάκης αποκτά μιαν οικουμενική πανσπερμία ψυχικής και αναγεννητικής μορφής, παρουσία στη ζωή, που σε καθηλώνει το μυστήριο της αυτόβουλης προσφοράς και ανάτασης πολλών προσώπων, που καθόρισαν τα ευρύτερα κοινωνικά - πολιτιστικά γεγονότα της εποχής τους.

Αναφορές και προσεγγίσιμες ομιλίες για τον Μαγιακόφσκι, Αττίκ, Τσε Γκουεβέρα, Οδυσσέα, Σικελιανό, Ιθακήσιους δημοσιογράφους, οι αγώνες των ριζοσπαστών της Κεφαλονιάς, Η Γυναίκα στην πορεία του χρόνου, Γιάννης Ρίτσος, Παναγής Λεκατσάς, Ν. Καββαδίας, Φώτης Αγγουλές, Κ. Παλαμάς, Βασ. Ρώτας, Καζαντζάκης, Ορέστης Λάσκος κ.ά.

Η συγγραφέας πάντα με αδούλωτο πνεύμα, χωρίς εφησυχασμούς, ανέσυρε από τις πλήθεις και τα συντρίμια του χρόνου, ένδοξες στιγμές ψυχικού μεγαλείου και πνευματικής καλλιέργειας, τονίζοντας την ιδιαιτερότητα της ψυχικής αντοχής, στην επίμονη έρευνα, στη μάθηση και στην ανεξάντλητη αγάπη στη γενέθλια γη και στα εμπυχωμένα - των ανθρώπων - αποθέματα κληρονομιάς, που διατήρησαν στον αιώνα τις ιδέες και τις πτυχές δημιουργίας του λαού μας, την αρετή, την ελευθερία, την δικαιοσύνη.

Η συγγραφέας στον συντομώτατο πρόλογό της (για τον μελλοντικό

Σελίδες αφιερωμένες στο συγγραφικό της έργο

ΙΑΚΩΒΑΤΕΡΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ

αναγνώστη) και το σύνολο του έργου της, θα μας πει: «Είναι ένας σεβασμός στο χρόνο, που έχει διατεθεί για την εργασία, τη μελέτη, το γράψιμο, την παρουσίαση, είναι ένας σεβασμός στο χρόνο που έχει παρέλθει με τρόπο χρήσιμο και σωστό».

Σ' όλη την εργασία της, που σκορπίστηκε και δημοσιεύτηκε –κατά καιρούς– στα έντυπα της χώρας, κράτησε την ανιδιοτέλεια και τη σεμνότητα του δημιουργού. Κλείνοντας την σύντομη εργασία μου, και στη διαπόρευση της ζωής –λογοτεχνικής, προσωπικής, κοινωνικής– ας δούμε και την ποιήτρια Ρίτα Τσιντίλη-Βλησμά, σ' ένα μικρό κείμενό μου στο περ. *Πνευματική Ζωή*, τ. 222 (2016), για το ποιητικό της *Ποήματα*, Αθήνα 2015:

«Πολυγραφότατη συγγραφέας, ποιήτρια, λαογράφος – επανέρχεται με περίτεχνη ποίηση, με πολύ αξιόλογα, 19 σονέτα (Α' μέρος), μια επιλογική προσφορά της ποιήτριας των ετών 1954-2008 που οριοθετούν όλο το εύρος της συναισθηματικής και αισθητικής της καρποφορίας. Ποίηση μετρική - ευανάγνωστη και ρέουσα. Ανακεφαλαιώνει με το σονέτο, γνωστές μορφές, όπως Μαβίλη - Λασκαράτο - Γρυπάρη - Παλαμά, Πολυλά κ.ά. με δεξιοτεχνία που μυρώνει, λυτρώνει και αναθάλλει στις ψυχές μας όλο τον σεβασμό στην τεχνική του σονέτου, σ' αυτή τη λυρική – περιεκτική – εκφραστική και ουσιαστική τους συντομία. Στο δεύτερο μέρος «των Απόντων» ενώνει το χτες με το σήμερα, με αφιερωματικές ποιητικές δοξαριές, στο Διομήδη Κομνηνό, Βασίλη Ρώτα, Νίκο Καββαδία, στον Πατέρα, στη Μάνα και άλλους, και συμπληρώνει με ηθοπλαστική, υμνολογική, μνημόσυνη και αξιολογική (ως προς το κοινωνικό της έργο) την πνευματική και λογοτεχνική της σπουδή, με περηφάνεια και καθαρόψυχη πνοή δημιουργίας και αξιοπρέπειας».

Η Ρίτα Τσιντίλη-Βλησμά, περήφανος ορειβάτης της σκέψης, του λόγου, της ποίησης και της αγάπης, έδωσε το ατόφιο καταστάλαγμα της ψυχής της – με το έργο της – στον απανταχού ευρισκόμενο δημιουργό - αγωνιστή, παρακαταθήκη για τις μελλούμενες γενιές με την ευχή της «πά-ντα η θέληση και η δημιουργία να είναι νικητήριοι δύναμη στη ζωή μας».

Την ευχαριστούμε.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

Στάθης Παρασκευόπουλος

Η ΙΘΑΚΗΣΙΑ ΡΙΤΑ ΤΣΙΝΤΙΛΗ-ΒΛΗΣΜΑ

(η πεζογράφος, η ποιήτρια, η ιστορικός και η λαογράφος)

ΡΙΤΑ ΤΣΙΝΤΙΛΗ-ΒΛΗΣΜΑ

(Ακροστιχίδα)

Ρέει μελιστάλαχτος ο λόγος σου,
Μέρος γίνεται για την πατρώα γη σου.
Ταξιδεύει σαν αγέρι, σαν Ιόνια αύρα.
Αγάπη για ειρήνη και λευτεριά σαλπίζει

Τζιτζίκια ασίγαστα οι στοχασμοί σου.
Στήνουν, για μας, οδοδείχτες πορείας
Ιδανικά, που εξανθρωπίζουν τον άνθρωπο

Νοήματα, που σε σφαίρες υψηλές τον ανεβάζουν,
Ταξιδεύουν με άρωμα ξεφυρνιού μπουγαρινιού.
Ίδια με τον Οδυσσέα γίνεσαι ταξιδευτής,
Λάμνοντας τη δική σου σχεδία φορτωμένη αγάπη.
Η χαρά σου να βλέπεις τον άνθρωπο «χαριέντα»

Βράχοι με γλαροφωλιές και στέκια αλκύννας,
Λημέρια και θαλάμια χταποδιών,
Ήμερες θαμνοσκέπαστες πλαγιές,
Σωροί από πέτρες και πεζούλες ξερολιθιάς,
Μας θυμίζουν το νησί σου συν-την Ιθάκη!
Αγλαΐσματα και καύχημα της Εφτανήσου!

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

- Ο Στάθης Παρασκευόπουλος είναι συγγραφέας, Πρόεδρος Συνδέσμου Ιστορικών Συγγραφέων.

Σελίδες αφιερωμένες στο συγγραφικό της έργο

Ας μου επιτραπεί εξ αρχής –γράφοντας αυτή τη σύντομη και λειψή, δίχως άλλο ιχνηλασία για τη Ρίτα Τσιντίλη-Βλησμά– μια προσωπική κατάθεση.

Δεν είμαι εφτανήσιος και κατά συνέπεια δε με συνδέει μαζί της συναισθηματικά πατριωτικός δεσμός. Για τούτο πιστεύω πως ο λόγος μου θα είναι αντικειμενικός. Τη Ρίτα Τσιντίλη-Βλησμά την πρωτογνώρισα, προ δεκαπενταετίας, όταν ανέλαβα την Προεδρία του Συνδέσμου Ιστορικών Συγγραφέων. Στις εκδηλώσεις του Συνδέσμου, γνωρίζοντάς την εξετίμησα την ευγένεια και το ήθος της. Είχε ένα ξάστερο βλέμμα που εξέφραζε ειλικρίνεια και το όλο της παρουσιαστικό μια αρχοντιά – αυτή που ανακάλυψε ο αείμνηστος Κωνσταντίνος Τσάτσος, μικρός ακόμα σε μια εκδρομή με τον πατέρα του, στο σπίτι ενός απλού ανθρώπου και την αναφέρει σ' ένα γραφό του με τον τίτλο: Στο πρώτο μάθημα.

Απ' την πρώτη στιγμή η Ρίτα Τσιντίλη-Βλησμά κέρδισε την εμπιστοσύνη μου, που, στη συνέχεια, έγινε θαυμασμός, όταν άρχισε να μου στέλνει τα βιβλία της και διαπίστωσα μέσα απ' αυτά το ταλέντο που κουβαλούσε μέσα της και το καλλιέργησε βήμα το βήμα στην πορεία της ζωής της. Στις αποσκευές της είχε ακόμα τη συναίσθηση της βαρειάς κληρονομιάς, καθότι ιθακιώτισσα και αγάπη αλογάριαστη που' χε διαπεράσει το είναι της για το νησί του πολυμήχανου Οδυσσέα, το' χα απ' τα διαμάντια της Εφτανήσιας πούλιας του Ιονίου. Μια αγάπη που την κουβάλησε μαζί της, όταν οι καιροί την υποχρέωσαν, το 1964, ν' αφήσει την Ιθάκη της και να βρεθεί μακριά της για να ριζώσει στη Νίκαια του Πειραιά που 'ταν αποκούμπι των προσφύγων της Ιωνίας, που μας έστειλε η Μικρασιατική καταστροφή, που υπήρξε η ταφόπετρα της Μεγάλης Ιδέας.

Η Ρίτα Τσιντίλη-Βλησμά, που γεννήθηκε στο Σταυρό της Ιθάκης, δεν χρειάζεται ιδιαίτερες συστάσεις. Είναι ο άνθρωπός της, η συγγραφέας, η λαογράφος, η ακάματη ερευνήτρια, του λαϊκού πολιτισμού της γενέθλιας γης της, η καταξιωμένη – κοντολογίς – λογοτέχνιδα.

Η ενασχόλησή της έχει μια πρωιμότητα, που ανάγεται στα νεανικά της χρόνια. Η γραφή της αριθμεί πολλά χρόνια. Οι ριζές της γραφής της είναι βαθιές και πολύχρονες. Κοντεύουν να μετρήσουν έξι δεκαετίες. Την πρώτη ποιητική συλλογή της θα την εκδώσει το 1958 με τον τίτλο: *Φλόγες στο Ιόνιο*. Είναι τα πρώτα της ποιητικά πετάγματα με σίγουρο πέταγμα – πολλά υποσχόμενο – που άναβε πυρκαγιές στο Ιόνιο, που το καθαγίασαν με το πέρασμά τους: ο Σολωμός, ο Κάλβος, ο Βαλαωρίτης, ο Σικελιανός, ο Μαβίλης και άλλο εφτανήσιοι λόγιοι.

Βλέπεις το πνεύμα δεν μένει ποτέ αόλο. Έρχεται κάποιος χέρι, σαν τον σφυταλόδοξο του σταδίου, για να πάρει την οδο του, να την κρατήσει ψηλά, γιατί το πνεύμα πρέπει να φωτίζει και να θεοποιεί τις ψυχές και τις καρδιές.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Ο τίτλος της πρώτης ποιητικής συλλογής της, που αναφέρεται στο Ιόνιο, και πολλά απ' τα έργα της που θ' ακολουθήσουν έχουν να κάνουν με την πατρώα γη. Αυτή που γέννησε τον καθένα μας. Που του 'δειξε το πρώτο φως, τον μεγάλωσε, του 'μαθε τα πρώτα γράμματα, τον σφυρηλάτησε το χαρακτήρα, του 'μαθε ν' αγαπά την πατρίδα, να σέβεται το Θεό, να θυσιάζεται για τον άνθρωπο. Κάθε συνειδητοποιημένος άνθρωπος, όταν ενηλικιωθεί, είτε μέινει ριζωμένος στον τόπο του, είτε βρεθεί μακριά του, νιώθει την ανάγκη ν' αποδώσει στη δική του Βηθλέεμ ένα μέρος των τροφείων που του οφείλει. Και η Ρίτα Τσιντήλη-Βλησμά με το έργο της αυτό που 'ρχεται σαν προσταγή απ' την εποχή του «χρυσού αιώνα» και συγκεκριμένα απ' τον Επιτάφιο του Περικλή, που λέει: «Αρξομαι δε από των προγόνων πρώτον δίκαιον γαρ αυτοίς και το πρόπον δε άμα εν τω τωιδε την τιμήν της μνήμης διδόσθαι» και εξοφλεί μέρος του χρέους της. Αυτό θα φανεί, για την ιθακήσια συγγραφέα, περίτρανα, προϊόντος του χρόνου, με το ογκώδες έργο της *Ιθάκη* (μυθολογική, ιστορική, γεωγραφική περιγραφή) με φωτογραφίες του Σπύρου Μελετζή, αλλά και στους δύο τόμους για το «Σταυρό» – το χωριό της – επίκειται μάλιστα και τρίτος τόμος, έργο στο οποίο δίνεται το στίγμα της δικής της «μικρής Ιθάκης» στο χωροχρόνο. Είναι μία εργασία γραμμένη με πολλή αγάπη, που χρειάστηκε πολύς χρόνος και όχι λίγος κόπος, για να φωτιστεί η κάθε γωνία του και η κάθε πτυχή της ιστορίας του, αλλά και του κοινωνικού βίου των ριζωμένων του, όπως και εκείνων που ξενιτεύτηκαν αναζητώντας μια καλύτερη τύχη στην ζωή το πέλαγος. Ισχύει εδώ, για την Ρίτα Τσιντήλη-Βλησμά αυτό που είπε ο Γερμανός ιστορικός Νίμπουρ: «Ο συγγραφέων την ιστορίαν της εαυτού πατρίδος θεϊόν επιτελεί έργον».

Στο σημείο αυτό, κρίνω σκόπιμο να πάρει τη θέση του η παρουσίαση που έκανα, για το έργο αυτό. Και δημοσιεύτηκε στο φύλλο με αριθμό 189 της εφημερίδας *Λόγος Κεφαλλήνων και Ιθακησίων*, του Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 2013, Ιανουαρίου 2014.

Αυτή η αγάπη της, που απλώνεται σαν ανοιξιάτικος χειμώνας που θέλει να τον πλημμυρίσουν ανθολούλουδα ακόμα και τον τελευταίο φράχτη του κήπου, φαίνεται και στα δύο βιβλία με τον τίτλο: *Ιθάκη και Οδυσσέας*.

Είναι, γι' αυτό, τυχερή η Ιθάκη που ανέδειξε ένα τέκνο, όπως η Ρίτα Τσιντήλη-Βλησμά. Και, αν ο Μέγας Αλέξανδρος ζήλεψε τον Αχιλλέα γιατί τον ύμνησε ο Όμηρος, ο Οδυσσέας, δεν έχει κανένα να ζηλέψει, αφού μία απόγονός του τον εξύψωσε και τον ανέβασε στο βάθρο που έπρεπε.

Είναι μία περιπλάνηση σε μονοπάτια των ομηρικών στίχων, αυτών των στίχων του αθάνατου έπους. Νοσταλγία για το χτές, που δεν πρέπει να λησμονείται, γιατί αυτό έχει φωνή και μας κατευθύνει, αλλά και αγάπη, που προβληματίζει για το σήμερα, είναι και το βιβλίο *Αφεντικός Λόγος. Περαιχώριο χτες και σήμερα* (1998). Ένα στέρεο ιστορικό και κοινωνικό έργο με γερές δομές και τεκμηριωμένες θέσεις. Είναι στ' αλήθεια μια ψυ-

σελίδες αφιερωμένες στο συγγραφικό της έργο

χική ανάγκη, που αισθάνονται οι άνθρωποι ν' αγαπούν την πατρίδα τους. Και αυτό ισχύει στην νιοστή δύναμη για τους συγγραφείς, που 'χουν σε αυξημένο βαθμό την ευαισθησία και βέβαια και για τη Ρίτα Τσιντίλη-Βλησμά, που φαίνεται πως ακούει τον γειτόνά της Διονύσιο Σολωμό που 'γγραψε «Πέφτουμε εμείς, το έργο μας για την πατρίδα μένει».

Η ιστορία όμως, συμπορεύεται και με τη Λαογραφία. Και είναι αυτή, η Επιστήμη που ερευνά τις λαϊκές παραδόσεις, τα ήθη και τα έθιμα ενός λαού, τα τραγούδια και τα μοιρολόγια του και γενικά όλες τις εκφάνσεις του κοινωνικού βίου του. Ο συμπατριώτης μου, Μεσσήνιος πολιτικός και λόγιος, Παναγιώτης Φωτέας, που βιάστηκε νωρίς να περάσει την Αχερουσία, είχε γράψει: «Ένας λαός, κάθε μέρα, τραγουδάει, κλαίει, ζωγραφίζει, θρησκειύεται, χειροτεχνεί, τρώγει, μοχθεί, δημιουργεί, ζει. Το ροδόσταμο όλων αυτών των δραστηριοτήτων στην εξέλιξή τους μέσα στην καθημερινότητα διασώζει την παράδοση». Κι εφόσον η συγγραφέας μας είναι ιστορική ερευνήτρια, με ζηλευτό έργο για την μακραίωνη ιστορία της πατρώας γης της, δεν θα ήταν μοιρολόι ν' αφήσει έξω απ' τα ενδιαφέροντα της τη Λαογραφία. Αυτή τη ζώσα φωνή του παρελθόντος, του απώτερου αλλά και του χτεσινού, που σώζει τις ρίζες του γλωσσικού ιδιώματος και διασώζει τα ήθη και τα έθιμα του λαού. Είναι μία κατάδυση της ψυχής, η λαογραφική προσφορά της Ρίτας Τσιντίλη-Βλησμά, στις απέθαντες και ανεπανάληπτες αξίες του παρελθόντος, στην παράδοση που είναι αιεφόρος και όχι νεκροταφείο, όπως πολλοί ανεγκέφαλοι νεωτεριστές ισχυρίζονται. Είναι οι φωνές και οι αξίες, που αποτελούν δημιουργική πνοή και ανοίγουν δρόμους και για το σήμερα και για το αύριο. Η λαογραφία της Ιθάκης βρίσκει την στέγη της στα τρία βιβλία με τον τίτλο: *Απ' την παλιά κασέλλα*. Ο Α' Τόμος περιλαμβάνει λαογραφικά διηγήματα, που «δεν είναι δημιουργήματα φαντασίας, αντίθετα στηρίζονται σε αληθινές ιστορίες, σε κάποια καθημερινά γεγονότα εύθυμα ή θλιβερά που έχουν συμβεί στο νησί μου στα πρώτα χρόνια του αιώνα μας» – μας γράφει στον πρόλογο της η συγγραφέας, για να μας εξηγήσει πως έμαθε αυτές τις ενδιαφέρουσες ιστορίες. Μας εξομολογείται πως «κάποιο κοντόβραδο, ψάχνοντας στις προνόνας την παλιά κασέλλα που ήταν φερμένη απ' το Τριέστι πριν εκατό χρόνια – ανάμεσα στ' απομεινάρια απ' τα φουρνισμένα της και από κάποια φορέματα που στα παιδικά χρόνια μου τα 'βγαξε στο φως και στον αέρα πάντα τις Απόκριες, ξεπρόβαλλαν αγνές και αέρινες κάποιες φευγάτες μορφές, πρόθυμες να ξεθάψουν τις αναμνήσεις τους». Και από χρέος κινώντας, αυτά τα διηγήματα τ' αφιερώνει «σαν ιερή μνήμη της μανούλας (της)» που ταν ζλαδί της λαώνοντας της.

Με λαογραφικά διηγήματα, γραμμένα με το γλυκύτατο τοπίο, της Ιθάκης, καλύπτεται και ο Β' Τόμος *Απ' την παλιά κασέλλα* (1997), στα οποία καταγράφονται με λόγο γλαφυρό και σταράτο οι καημοί και τα πάθια

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΙΟΝΥΣΙΟ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ

—όπως θα 'λεγε ο Άγιος της Λογοτεχνίας μας— που τελειωμό δεν έχουν και η ανθρωπιά μιας εποχής που παρήλθε ανεπιστρεπτί.

Εύστοχα σημειώνει ο πρώην Βουλευτής Κεφαλληνίας Παναγής Μπενετάτος, πως τα διηγήματα αυτού του τόμου δίνουν: «την γνώση», την «ουσία», της πατρίδας, που αδυσώπητα και αναπόφευκτα γίνεται παρελθόν, ιστορία. Το δώρο είναι μοναδικό, γιατί λίγοι, ελάχιστοι, έχουν την εμπειρία και την γνώση αυτή της ουσίας. Ακόμη λιγότεροι και πρώτη η Ρίτα, έχουν αγάπη γ' αυτήν την ουσία, την βαθειά κατανόησή της, αλλά και το πάθος, τον έρωτα ζωής, για να μετουσιώσουν από ακούσματα, εικόνες, εμπειρίες, σε γραπτό λόγο....

Η τριλογία, θα έλεγε κανείς, αυτών των βιβλίων συμπληρώνεται με τον Γ' Τόμο (διακοσίων περίπου σελίδων), που περιλαμβάνει το *Ιδιωματικό λεξικό της Ιθάκης* — ένας τω όντι, πολύτιμος θησαυρός για κάθε ιθακήσιο και ολοκληρώνεται με πλήθος άλλων λαογραφικών στοιχείων. Αναφέρονται ονόματα, θησκευτικές γιορτές, ιδιωματικές φράσεις, ευχές, κατάρες, χαρακτηρισμοί και άλλα κατατοπιστικά στοιχεία — ένας πακτωλός λαογραφικού υλικού, που σώζει πολλά για τις επερχόμενες γενιές. Ένα θησαύρισμα, που για να συλλεχθεί και να ταξινομηθεί, απαίτησε πολύχρονη και πολύμοχθη προσπάθεια, που μόνον από έναν πνευματικό άνθρωπο της ευθύνης και της εμβέλειας της Ρίτας Τσιντήλη-Βλησμά θα μπορούσε ν' αποτολμηθεί, γιατί είναι ένας απ' αυτούς, που, ακόμα, πιστεύουν πως «η γλώσσα είναι η πιο εκφραστική ταυτότητα του λαού μας».

Στο χώρο της λαογραφικής της προσφοράς μπορούν να συγκαταλεχθούν και τα *Λαϊκά στιχουργήματα* (1997), στα οποία καθρεφτίζεται και αποτυπώνεται η τάση και ο αυθορμητισμός των Εφτανησίων — όπως συμβαίνει και με τους Κρητικούς — ν' αυτοσχεδιάζουν εύκολα και να εκφράζονται ποιητικά. Πρόκειται για «Λαϊκά στιχουργήματα της Ιθάκης σε νανουρίσματα, κανάκια, παιχνίδια, ξόρκια, γλωσσοδέτες, αινίγματα διάφορα» τα οποία τροφοδοτούσαν και χαλάρωναν την κοπιαστική ζωή των ανθρώπων του τίμιου μόχθου και των όλο συνεχών αγώνων για την επιβίωσή τους.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνται και τα «Στιγμιότυπα περασμένων καιρών από την Ιθάκη», που δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Κυμοθόη* του Συνδέσμου Φιλολόγων Κεφαλονιάς-Ιθάκης και κυκλοφόρησαν σε αντίτυπο το 2010. Συμβάλλουν και αυτά στην ορθότερη ερμηνεία και στην κατανόηση της προσφοράς της στο χώρο της Λαογραφίας, που πατέρας της θεωρείται ο Καλαματιανός Νικόλαος Πολίτης. Στην εποχή της κρίσης των αξιών που ζούμε και που υποστέλλονται απ' τους ισχυρούς οι ιδανικοί που γαλούχησαν γενιές ολόκληρες και κράτησαν την ψυχή τους «ολόρθη» — κατά πως τα πε και ο Εθνικός μας Ψάλτης, την ώρα που ένας κόσμος καταρρέει και ένας άλλος υψώνει το μπόλι του στον ορίζοντα,

Σελίδες αφιερωμένες στο συγγραφικό της έργο

ΤΑΚΙΣΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

έχουμε ανάγκη από κάποια πράγματα, που μπορεί, από πολλούς, να λογαριάζονται ως επουσιώδη. Και ένα απ' αυτά είναι ο απολογισμός των ιδεών, των πράξεων και της εν γένει προσφοράς μερικών ανθρώπων του παρελθόντος, μερικών φυσιογνωμικών που άφησαν ηχηρό πέρασμα απ' τη ζωή και αυτό έμεινε σαν χαραγματιά στο βράχο. Είναι αυτοί που με τις μικρές ή τις μεγάλες δυνάμεις τους άφησαν παρακαταθήκη για τον αγωνιζόμενο και τον αγωνιόντα άνθρωπο, που ζει μέσα στο μετακινούμενο – όπως οι αμμόλοφοι σε μια έρημο – τοπίο των χαλασμένων καιρών μας. Τέτοιοι άνθρωποι, αυτού του είδους μορφές, έζησαν σ' όλη την Ελλάδα και βέβαια στα Εφτάνησα, αλλά και στην Ιθάκη.

Τέτοιες μεγάλες μορφές του τόπου της δεν μπορούσαν να περάσουν απαρατήρητες απ' τα μάτια και απ' το νου της Ρίτας Τσιντίλη-Βλησμά. Έσκυψε πάνω τους και μας έδωσε το πνευματικό και αγωνιστικό τους πορτραίτο στο βιβλίο της *Αγωνιστικές Μορφές* (1978), που εκδόθηκε – και είναι προς τιμήν του αυτό – απ' το «Εύγερος» της Κεφαλονιάς. Πρόκειται για τις μορφές των: Παναΐτ Ισνράτι (Γεράσιμο Βαλσάμη), Μαρίνο Αντύπα, Νίκο Καββαδία (Μαραμπού) και Νίκο Καρβούνη. Όλοι τους άνθρωποι όχι μόνο της θεωρίας αλλά και της πράξης μ' ενεργό συμμετοχή στα δρώμενα της κοινωνικής ζωής και σε άμεση επαφή με τον άνθρωπο και τα πράγματα. Με το έργο τους οραματίστηκαν μια κοινωνία που να εδράζεται στις αγνές ιδέες σαν αυτές των πρώτων χριστιανών που ο ένας, ήταν για όλους και οι όλοι για τον ένα. Οραματιστές ενός καλύτερου αύριο, που δεν τους φόβιζαν τα όποια εμπόδια και ο καθένας τους, είναι «μεθυσμένος από ελευθερία και θάνατο» – όπως θα λεγε ο μεγάλος μας Καζαντζάκης. Είναι αυτοί που μας δίδαξαν πως η ζωή δεν είναι ένας συμβιβασμός ή η παραίτηση, αλλά ολοσύνεχος αγώνας και πολύς μόχθος. Η ζωή που είναι ωραία, όταν τη ζεις δίχως φόβο.

Ως συνέχεια, θα έλεγα, αυτών των *Αγωνιστικών μορφών* έρχεται το *Αφιέρωμα μνήμης σε δύο μεγάλες μορφές* (1991), εξέδωσε η «Αδελφότητα Κεφαλλήνων και Ιθακησίων Πειραιά». Πρόκειται για δύο ομιλίες της Ρίτας Τσιντίλη-Βλησμά που οργανώθηκαν και δόθηκαν απ' την εν λόγω «Αδελφότητα στον Πειραιά». Η μία αφορά τον Παύλο Δελλαπόρτα, που ως «Δικαστής» ορθοβάδισε το δύσκολο δρόμο της αρετής, με την ακεραιότητα και την εντιμότητα του χαρακτήρα του και η άλλη που αναφέρεται στον Νίκο Καρβούνη – που η ζωή και το έργο του εξιστορείται και στο βιβλίο των *Αγωνιστικών Μορφών*, που υπήρξε «ο αγωνιστής και υμνητής της Εθνικής μας Αντίστασης» και ανάλωσε τη ζωή του για τον άνθρωπο και την ειρήνη ως ποιητής, πεζογράφος, μεταφραστής, δημοσιογράφος και πολεμικός ανταποκριτής, μα πάνω απ' όλους ένας απλός άνθρωπος.

Τον Καρβούνη, που φαίνεται πως τον ξεχωρίζει και τον επιτιμά ιδιαίτερα η Ιθακήσια συγγραφέας, θα τον συμπληρώσει στις «διαλέξεις» της – που οφείλω να ομολογήσω είναι σπουδαία σ' αυτές – που αποτέλεσαν

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΛΙΒΡΑΡΙΟ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΠΟΤΕΡΙΟ ΑΛΕΞΑΝΔΡΗΣ

τον τόμο με τον τίτλο: *Είπαν..... κι εμίλησα* (1987). Σ' αυτό το βιβλίο παρουσιάζονται, σαν κάδρα σε πινακοθήκη, εκτός απ' τον Καρβούνη και οι: Καββαδίας, Αντύπας, Ισράτι, (τους είδαμε και αλλού αυτούς), καθώς και οι: Βάρναλης, Ιακωβάτος, Παλαμάς, Βαλαωρίτης, Μαρτινέγκου, Μαβίλης, Δαλέντζας, Σικελιανός και άλλοι, μορφές που δόξασαν με το ευρύστερνο και πολύχυμο έργο τους το Γράμμα και τον Πολιτισμό και έβαλαν με τον πνευματικό τους αγώνα τα δικά τους ορόσημα. Στις μορφές αυτές, πέρα απ' αυτές που ανήκουν στον Επτανησιακό Χώρο, συμπεριλαμβάνονται και άλλες, όπως: ο Παλαμάς, ο Βάρναλης, ο Δαλέντζας, που η συγγραφέας, θεώρησε καλό να πάρουν τη θέση τους σ' αυτό το βιβλίο, γιατί όλοι τους, όπως εξηγεί στο προλογικό της σημείωμα, υπήρξαν «φίλοι στη ζωή» βρέθηκαν ν' ανταμώσουν και σ' αυτό το βιβλίο δεμένοι σ' ένα κοινό σημείο – στον ίδιο κόμπο – με τους άλλους, που είναι ο Άνθρωπος, ο σωστός στην ανθρώπινη αποστολή του στη γη, που αγαπά τον συνάνθρωπο και αγωνίζεται γι' αυτόν και για την Ειρήνη – με την επιθυμία και την ελπίδα αλλά και την ακλόνητη πίστη να ξημερώσει κάποτε στον πλανήτη μας, μια μέρα αλλοίωτική απ' τις προηγούμενες που θα 'χει ηλιοβασίλεμα». Γι' αυτό το λόγο, οι ειρηνέοι – μη Επτανήσιοι – δεν μπορούσαν να μείνουν έξω απ' αυτή την «πινακοθήκη» αυτών που «είπαν» και «υποχρέωσαν» την συγγραφέα, η πλούσια εργασία της Ρίτας Τσιντίλη-Βλησμά απλωμένη από δω και απο κει σε διάφορα έντυπα και σεβάστηκε και τον κόμπο και τον «χρονο που έχει παρέλθει με τρόπο χρήσιμο, και σωστό». Και μέσα απ' αυτές τις εργασίες κι αυτού του βιβλίου διαπιστώνει κανείς πόσο συνειδητοποιημένη είναι η συγγραφέας και ποιος είναι ο ρόλος της και οι ευθύνες της απέναντι στην κοινωνία και στην ιστορία. «Με τα κείμενά της – θα μας πει ο χορηγός της έκδοσης αυτής – ξεφεύγει από την Ιθάκη και τα μονοπάτια του Νήριτου, εκτινάσσεται και απλώνεται. Περπατάει στις κορυφές. Πιασμένη χέρι, χέρι και με συντροφιά του Παλαμά, Σικελιανό, Σλήμαν και άλλους κορυφαίους δημιουργούς θα περάσει από το «Μαρμάρινο λόγο του Παρθενώνα, όπως τον αποκαλεί ο Καζαντζάκης και θα διατρέξει όλη την Ελλάδα». Πανελλαδικής, επομένως, εμβέλειας συγγραφέας η Ρίτα Τσιντήλη- Βλησμά, που ο στενός ορίζοντας της Ιθάκης δε τη χωράει.

Δύο ακόμα βιβλία της, προσφορά, θα' λεγα για τους άλλους, έχουν να κάνουν με το σκίψιμο της επάνω απ' τον ξένο μόχθο όπως τιτλοφόρησε τα βιβλία με τις κριτικές του ο αείμνηστος συντοπίτης μου λογοτέχνης Χρήστο Πύρπασο με το πηγαίο πνεύμα και για το βιβλίο (μεγάλου σχήματος και αυτό), που αριθμεί πάνω από τριακόσιες σελίδες, και έχει τίτλο *Τότε μετρούσαν τις νύχτες τ' άστρα* (2009). Είναι έκδοση του συλλόγου «Η Εύγερος» της Κεφαλονιάς, που τον τιμάτε τη στιγμή, που, μ' αυτή την ενεργειά του, τιμά τη συγγραφέα. Στο ογκώδες αυτό πόνημα περιλαμβάνονται άρθρα του Νίκου Καραντινού από το *Ριζοσπάστη*, για την ιστορία τους

Αγώνες και τα προβλήματα του Λαού. Πρόκειται για έναν άνθρωπο, που απ' το μετερίζι της δημοσιογραφίας, με μόνο όπλο την πένα του, έδωσε τους αγώνες του για την πατρίδα και την ελευθερία. Για έναν χαλκέντερο δημοσιογράφο, που ύψωσε την αγωνιστική του σημαία όσο πιο ψηλά μπορούσε, για να σταθεί δίπλα και να βοηθήσει το λαό. Το λαό τον πάντα «ευκολόπιστο και χίλιοπροδομένο», όπως είτε ο Εθνικός μας ποιητής Διονύσιος Σολωμός. Το έργο αυτό διανθίζεται με «φωτογραφίες και κείμενα για τη ζωή και το έργο του Νίκου Καραντηνού». Όποιος θέλει να γνωρίσει τον πραγματικό και αληθινό Νίκο Καραντηνό δεν έχει παρά να διαβάσει αυτό το βιβλίο, για να διαπιστώσει τη γνώμη του και τις θέσεις του πάνω στα βασικά εθνικά και κοινωνικά θέματα του καιρού του, που, όμως δεν παύουν να είναι και της σημερινής δύσκολης εποχής μας. Μέσα και απ' αυτό το έργο η Ρίτα Τσιντίλη-Βλησμά θέλει ν' αναδείξει την αξία του Ελληνικού Πνεύματος και την αξία που έχει η λευτεριά, που όταν είναι ιδανικό του λαού, τον καθιστά ικανό και του δίνει τη δύναμη να γράφει ιστορία και να έχει επιδείξει πολιτισμό.

Θα 'ταν αναντίλογα, λειψή τούτη η ιχνηλασία στο έργο της Ρίτας Τσιντίλη-Βλησμά, αν δεν γινόταν αναφορά στο βιβλίο της *Ο δρόμος* (2001), μεγάλου σχήματος και αυτό, που ξεπερνά τις εκατόν πενήντα σελίδες, στις οποίες αριθμούνται ενενήντα τόσα ποιήματα. Είναι το κατ' εξοχήν βιβλίο – πέρα των άλλων ποιητικών συλλογών της, που προαναφέρθηκαν – την καταξιώνει ως ταλαντούχο ποιήτρια. Χρόνια μάζευε τα ποιήματα-λουλούδια «για την ανθοδέσμη της ποίησης» την «απ' τις άκρες του δρόμου κι απ' τα μονοπάτια της ζωής». Η ποιήτρια θα μας πει πως τα ποιήματά της «είναι μικρά δείγματα απ' όσα παίρνουμε και δίνουμε στην πορεία της ζωής». Αυτά τα ποιήματα: «Είναι ο δρόμος». Μια ολόδροση και μοσχομυριστή ανθοδέσμη με μεθυστικό άρωμα που βγαίνει απ' τα μύχια μιας αγνής και αμόλυντης ποιητικής ψυχής της. Η ευγένεια της ποιήτριας, είναι έκδηλη στην ποίησή της. Πολλά απ' τα ποιήματά της είναι γραμμένα στην παραδοσιακή μορφή, ενώ άλλα στην ελεύθερη μορφή. Όλα τους είναι συναισθηματικά και εναρμονίζονται με τον ψυχικό της κόσμο. Είναι μία ποίηση, με μαστοριά γραμμένη, τρυφερή κι αισθαντική, στην οποία δεν κρύβεται η νοσταλγία για το παρελθόν. Ένας ολόκληρος κόσμος με χαρές και λύπες, με καημούς και λαχτάρες, με αγωνία και όνειρα, μ' ελπίδες για τα προβλήματα της ζωής. Στην ποίησή της κυριαρχεί η αγάπη για την φύση, για τη ζωή, για τον άνθρωπο. Οι εικόνες της έχουν έντονη υποβλητική δύναμη, που δίνουν στην ποίησή της ξεχωριστό χρώμα και μια ιδιαιτερότητα. Ο στίχος της ποιήτριας είναι στο φρόνιμο, ο στίχος της είναι παραδοσιακή τουσφορεσία, είτε σ' αυτά του ελεύθερου στίχου, ο στίχος της είναι στρωτός και μεστός, μακριά απ' αυτούς που τον λένε εγκεφαλικούς, με λόγο διάφανο και καθαρό, με ρεμβαστικό στοχασμό, με λεπτότητα και

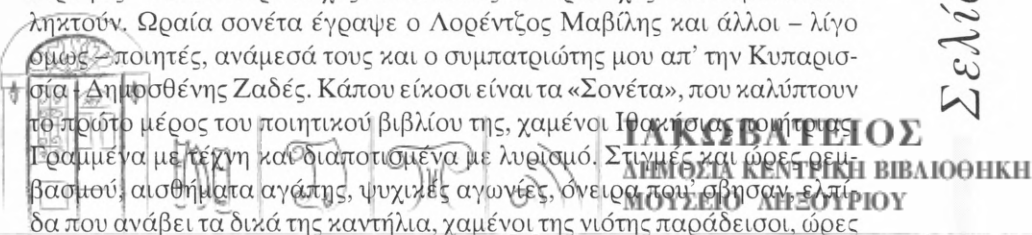
ειλικρίνεια και με ψυχικό κραδασμό. Αντιγράφω μόνο μια στροφή απ' το ποίημα «Ειρήνη»! «Σ' αυτή τη γη που αιώνες καρτερεί/ τη θεϊκιά σου ν' απλωθεί γαλήνη/ σ' αυτή τη γη που αιώνες καρτερεί/ μια λέξη ν' ακουστεί παγκόσμια: Ειρήνη».

Και λίγοι ελεύθεροι στίχοι απ' το ποίημα: «Εγώ η Ελλάδα»: Πως εγώ η Ελλάδα να κλείσω τα σύνορα;/ Πως εγώ η Ελλάδα να κλείσω τις πόρτες μου;/ Τα παιδιά μου είναι σκόρπια στη γη, είναι σκόρπια στον άνεμο/είναι σκόρπια στον κόσμο, στις θάλασσες,/πως να κλείσω τις πόρτες μου/ πως να κλείσω τα μάτια,/ πως να κλείσω τ' αυτιά στη φωνή μου απ' τον κόσμο,/ στην παιδιών μου απ' τα μάκρη της γης τη φωνή,/ που με κράζουνε MANA.....».

Η ειρήνη, η λευτεριά, η αγάπη, η ανθρωπιά, η πατρίδα, τα ιδανικά της πατριδολάτρισσας ποιήτριας. Και οι ποιητές ζητούν να ωφελούν ή να ευφραίνουν ή και τα δύο μαζί και τα τερπνά του βίου και τα χρήσιμα εκφράζουν, όπως είπε «στην ποιητική του τέχνη» ο Οράτιος, η ποιήτρια τα πετυχαίνει αυτά. Η ποιήτρια αγαπάει το Ελληνικό τοπίο και το υμνεί με γαλήνιους και μελωδικούς στίχους, αγαπάει και τους ανθρώπους που έζησαν κι ζουν σ' αυτό και ζυμώθηκε με τον πόνο τους και τις αγωνίες τους. Γίνεται υμνωδός της φυσικής ομορφιάς και εικονόπλαστης μ' ένα ύφος που συγκινεί, αλλά και ευφραίνει, μ' έναν τρόπο που υποβάλλει τον αναγνώστη. Μα και σε κατευθύνει σαν έμπειρος οδηγός, «Ο δρόμος δε θα 'ρτει να σ' εύρει /ο δρόμος/αλάργα/ προσμένει το δικό σου πλησίασμα, /καρτερεί τη δική σου αναμέτρηση /μ' όσα ανάμεσα σ' εσένα και σ' εκείνον υπάρχουν...../ Καρτερεί, πάντα ο δρόμος...../ Καρτερεί και περιμένει.....» μας λέει η ποιήτρια.

Για την τελευταία ποιητική της συλλογή : *Ποιήματα: Α' μέρος Σονέτα - Β' μέρος των Απόντων* (2015) θα παραθέσω τη παρουσίαση που έκανα και δημοσιεύτηκε στον τύπο, ως έχει: *Ποιήματα: Α' Μέρος Σονέτα - Β' Μέρος των Απόντων* (Αθήνα 2015): Ακαταπόνητη, πνευματική δημιουργός, πολύπλευρη συγγραφέας, αλλά και ποιήτρια με πολλές ευαισθησίες η Ρίτα Τσιντίλη-Βλησμά μας έδωσε ένα ακόμα βιβλίο της. Αυτή τη φορά ποιητικό. Τίτλος του *Ποιήματα*. Με το πρώτο του μέρος να καλύπτεται απ' το «Σονέτα» και το δεύτερο να είναι αφιέρωμα «Των απόντων». Όπως είναι γνωστό το σονέτο δεν είναι εύκολο είδος ποίησης. Αποτελείται από 4 στροφές – οι δύο τετράστιχες και οι άλλες δύο τρίστιχες – που ομοιοκαταληκτούν. Ωραία σονέτα έγραψε ο Λορέντζος Μαβίλης και άλλοι – λίγο όμως – ποιητές, ανάμεσά τους και ο συμπατριώτης μου απ' την Κυπαρισσία Δημόσθενης Ζαδές. Κάπου είκοσι είναι τα «Σονέτα», που καλύπτουν το πρώτο μέρος του ποιητικού βιβλίου της, χαμένοι Ιθακήσιες ποιήτριες. Γραμμένα με τέχνη και διαποτισμένα με λυρισμό. Στιγμές και ώρες ονειροβάσιμου, αισθήματα αγάπης, ψυχικές αγωνίες, όνειρα που ορμήσαν, ελπίδα που ανάβει τα δικά της καντήλια, χαμένοι της νιότης παράδεισοι, ώρες

Σελίδες αφιερωμένες στο συγγραφικό της έργο

χωρισμού, νοσταλγικά φτερουγίσματα για νόστο στο γενέθλιο τόπο, όλα αυτά και άλλα αιχμαλωτίζονταν και με κοντυλένια γραφή σκορπούν, καθώς τα διαβάξεις, ευφροσύνες στιγμές. Αντιγράφω δύο τρισίτιχες στροφές: Κι αν, στη ζωή, γευτείς κάθε χαρά/ φύλαξε όσα πέρασαν μια φορά, / μες στη καρδιά και κοίτα μην τα χάσεις.// Του γυρισμού σου η μέρα, κοντινή, / θα' ναι, αν ακούς συχνά κάποια φωνή/ που θα σου λείει: Μην ξεχάσεις.... Μην ξεχάσεις.....

Ίδιος περίπου ο αριθμός και των ποιημάτων «Των απόντων», που αποτελούν το δεύτερο μέρος της συλλογής, Μνήμες για πρόσωπα αγαπημένα και για γεγονότα, που σημάδεψαν τον χρόνο. Άλλα γραμμένα στην παραδοσιακή μορφή των ομοιοκατάληκτων στίχων και άλλα σε μορφή ελεύθερη. Όλα καλοδουλεμένα που αντικατοπτρίζουν το ποιητικό τάλεντο της Ρίτας Τσιντίλη-Βλησμά. Συγκινητικό το φευγιό της μάνας μιλάει στην ψυχή του καθενός που χάνει το πιο αγαπημένο πρόσωπο της βιότης του. Απλά και τ' άλλα αφιερώματα φέρνουν κραδασμούς καρδιάς. Οφείλω, άλλη μια φορά να συγχαρώ την αγαπημένη φίλη για το καινούργιο βιβλίο της και να την ευχαριστήσω από καρδιάς που μου το 'στειλε με εγκάρδια αφιέρωση.

Σπουδαία η προσφορά της Ρίτας Τσιντίλη-Βλησμά στην Ελληνική λογοτεχνία και στα Ελληνικά γράμματα με την ευρύτερη έννοια, αποτελεί και το γεγονός ότι αποφάσισε να θέσει στη διάθεση του κοινού *Τα γράμματα, του γνωστού ποιητή Φώτου Γιοφύλλη*, που είχε στο αρχείο της. Δεν τα φύλαξε για τον εαυτόν της αλλά θέλησε να κάνει κοινωνούς όλους εμάς της αλληλογραφίας της με το Φώτο Γιοφύλλη, που είχε και αυτός ρίζες απ' το νησί του Οδυσσέα και της Ρίτας Τσιντίλη-Βλησμά.

Αντί άλλου σχολιασμού για το ογκώδες αυτό βιβλίο (είναι και αυτό μεγάλου σχήματος), αφήνω να πάρει τη θέση της μια σύντομη βιβλιοπαρουσίασή του που έγινε απ' το γράφοντα και δημοσιεύτηκε στον τύπο. Ρίτα Τσιντίλη-Βλησμά, *Γράμματα του Φώτου Γιοφύλλη*, Πειραιάς 2014. Η Ιθακιώτισσα συγγραφέας Ρίτα Τσιντίλη-Βλησμά είναι μια συγγραφέας με πολύπλευρο έργο (πεζογραφικό και ποιητικό), που έχει αναγνωριστεί και απ' το αναγνωριστικό κοινό αλλά και απ' την κριτική. Ένα απ' τα τελευταία βιβλία της είναι αυτό με τον τίτλο: *Τα γράμματα του Φώτου Γιοφύλλη (1887-1981)*. Ο αναγνωρισμένος ποιητής Φώτης Γιοφύλλης, ψευδώνυμο του Σπύρου Μουσούρη είχε ιθακιώτισσες ρίζες και είχε μια έντονη παρουσία στη δημοσιογραφία και στο λογοτεχνικό χώρο.

Η Ρίτα Τσιντίλη-Βλησμά ευτύχησε να έχει με τον ποιητή αλλά και με τη σύζυγό του Ναυσικά αλληλογραφία που τη βοήθησε να έχειντα τη φύλαξε στο αρχείο της - και είναι αξιοπρόσεκτο γεγονός ότι μας τη δώσει στο βιβλίο για το οποίο η μοτομηχανή αναφέρεται. Η ζωή του ποιητή υπήρξε μια μικρή Οδύσσεια, αφού η οικογένειά του έχοντας αφε-

τηρία την Κωνσταντινούπολη, πέρασε από Κρήτη, Κεφαλονιά, Ιθάκη, και Κέρκυρα, για να καταλήξει στην Αθήνα. Για τον ποιητή η Ρίτα Τσιντίλη-Βλησμά θα μας πει: «Ο Φώτος Γιοφύλλης ήταν δημιουργικός και ανανεωτικός, τάρaxε τα λιμνάζοντα νερά του νοσηρού ρομαντισμού». Η Ιθακιώτισσα συγγραφέας (μέλος και του συνδέσμου Ιστορικών Συγγραφέων) με το νέο της βιβλίο προσφέρει ένα πολύτιμο στοιχείο, όχι μόνο στη Γραμματολογία του γενέθλιου νησιού της αλλά ευρύτερα στο χώρο της Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας μας. Και είναι, γι' αυτό άξια κάθε επαίνου. Στις λίγες σελίδες ενός μικρού αφιερώματος δεν μπορεί να χωρίσει το πολύπλευρο και πολύπτυχο έργο της Ρίτας Τσιντίλη-Βλησμά.

Εν κατακλείδι, θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει ότι το ευρύτερο έργο της, πεζό και ποιητικό, κινείται μέσα σ' ένα γνήσιο κλίμα υποβολής και σε μια ατμόσφαιρα επιβολής μ' ένα μπούσουλα υψηλής ευθύνης, αλλά και μ' ένα λόγο ευθύ, λόγο βαθειάς αυτογνωσίας, ευπρέπειας και πνευματικού ήθους. Όλο της το έργο τη φέρνει να αισθάνεται για όσα βλέπει, που συγκινούν τις αισθήσεις της, να θυμάται όσα βίωσε και να τα ανασταίνει και ν' αγαπά τη φύση και όλα όσα μέσα σ' αυτή τη ζουν και κινούνται. Μπορεί να ζει στο λεκανοπέδιο, όμως κουβαλάει μαζί της τη δική της επίγεια Ιερουσαλήμ, αυτό τον όμορφο τόπο – που 'κανε τον Οδυσσέα χρόνια να περιπλανιέται για να δει καπνό αναθρώσκοντα τον τόπο του «πρώτον φωτός και του πρώτου σκότους» (όπως έγραψε ένας ποιητής), την πατρώα γη που διαποτίζει όλα τα γραφτά της. Η μοναξιά και η σιωπή τη συνοδεύουν, αλλά, η Ιθακήσια συγγραφέας και ποιήτρια, αναζητεί τον εξαγνισμό και τον βρίσκει στη μνήμη του παρελθόντος, χωρίς να την αφήνει αδιάφορη το παρόν και δίχως – από υπευθυνότητα και χρέος – να μην προβληματίζεται για το μέλλον.

Ως συνάδελφος και ως Πρόεδρος του Συνδέσμου Ιστορικών Συγγραφέων, τη συγχαίρω και της εύχομαι μακροβιότητα για περαιτέρω δημιουργία και προσφορά.

Σελίδες αφιερωμένες στο συγγραφικό της έργο

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

Ρίτα Τσιντίλη-Βλησμά

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΣΤΑΥΡΟΣ

ΣΤΟ ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ*

Πηγές του έργου είναι το άφθονο πρωτογενές υλικό: κρατικά και άλλα επίσημα έγγραφα (έγγραφα της Κοινότητας Σταυρού, βιβλία εκκλησιαστικών επιτροπών, συμβόλαια, προικοσύμφωνα, διαθήκες), ανταποκρίσεις, επιστολές, μαρτυρίες, αλλά και η προσωπική γνώση-μαρτυρία της ίδιας της συγγραφέως. Και έχει τεράστια σημασία ότι το έργο γράφεται από κάποιον που είναι ο ίδιος φορέας αυτής της παράδοσης, και όχι από έναν απλό παρατηρητή-καταγραφέα της, διότι αυτό κάνει την πιστότητα του έργου ακόμα μεγαλύτερη. Το χαρακτηριστικό αυτό, σε συνδυασμό με το χάρισμα του λόγου που διαθέτει η συγγραφέας, με την αμεσότητα της έκφρασης και τη γλαφυρή γραφή, κάνει τα κείμενα των δύο τόμων ελκυστικά για κάθε αναγνώστη.

Το πλούσιο φωτογραφικό υλικό ζωντανεύει τις σελίδες των δύο τόμων και προσθέτει στο έργο λαογραφική αξία, αλλά και αξία σαν πηγή πληροφοριών. Παράλληλα, οι πολλές και λεπτομερείς ανταποκρίσεις από τον Σταυρό που δημοσιεύτηκαν σε εφημερίδες της εποχής (περιλαμβάνονται ανταποκρίσεις από το 1927 και εξής) μάς μεταφέρουν αυτούσιες εικόνες από τα μικρά και μεγάλα γεγονότα του χωριού (κοινωνικά -κοσμικά και επαγγελματικά γεγονότα, νέα της Κοινότητας, μεγάλα δημόσια έργα) και μάς πληροφορούν για τα έθιμα, τις γιορτές και τις διασκέδασεις των πε-

* Πρόκειται για το δίτομο έργο της Ρίτας Τσιντλίη-Βλησμά, *Σταυρός στο σταυροδρόμι του χρόνου. Χτεσινές σελίδες*, τ. Α' (σελ. 352), τ. Β' (σελ. 352), Έκδοση Κοινωφελούς Ομίλου Σταυρού Ιθάκης, Ιθάκη 2013.

• Ο Σπύρος Σωτ. Κουβαράς είναι φιλόλογος.

ρασμένων εποχών: τα αποκριάτικα παιχνίδια των παιδιών, τα παραθαλάσσια γλέντια, οι κεφάτες βραδιές στα σπίτια του Σταυρού ή στην Κοινοτική Αίθουσα, ο Καραγκιόζης, ο κινηματογράφος, οι θεατρικές παραστάσεις, το εξοχικό κέντρο «η Ρομάντσα» – σε εναλλαγή με τις δύσκολες εποχές: ο πόλεμος, οι σεισμοί, η μετανάστευση.

Το εύρος των θεμάτων που καλύπτει το παρόν έργο προκαλεί κατάπληξη και θαυμασμό, καθώς περιλαμβάνει όλες τις πτυχές της τοπικής κοινωνίας: τις εκδηλώσεις, της καθημερινής μας ζωής αλλά και τις «επίσημες» ή «ιστορικές» στιγμές που όλες μαζί συνθέτουν την ιστορική πορεία του οικισμού. Μέσα στις σελίδες των δύο τόμων καταγράφονται γνωστές και (ως επί το πλείστον) άγνωστες πληροφορίες για την ιστορία του χωριού, αλλά και εντυπωσιακές λεπτομέρειες -στιγμές από το διάβα του στον χρόνο: οι απαρχές του οικισμού, οι παλιοί συνοικισμοί από τους οποίους συγκροτήθηκε κατά τη διάρκεια του 19 ου αιώνα ο νέος οικισμός, η δημογραφική και οικιστική εξέλιξη του, πώς οικοδομήθηκε ο κεντρικός Σταυρός. Η ονομασία «Σταυρός». Διοικητική οργάνωση της Κοινότητας, πρόεδροι και συμβούλια της Κοινότητας. Δημόσια κτίρια, καταστήματα του κεντρικού Σταυρού. Οικονομική, επαγγελματική και εμπορική άνθηση (ιδιαίτερη εντύπωση προκαλούν οι διαφημίσεις των καταστημάτων του Σταυρού σε φυλλάδιο θεατρικής παράστασης της δεκαετίας του 1930). Η πορεία του οικισμού και των κατοίκων του μέσα από τις διάφορες φάσεις της ιστορίας: Αγγλοκρατία, Ένωση, Αποδημία, Βαλκανικοί Πόλεμοι, Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Εποχή του Μεσοπολέμου (η «χρυσή εποχή» του οικισμού), Β΄ Παγκόσμιος, Κατοχή και Αντίσταση, Απελευθέρωση και Εμφύλιος, Σεισμοί του 1953, νέα Αποδημία.

Δίπλα στην επίσημη ιστορία του Σταυρού, έχουμε πάρα πολλές πληροφορίες για την καθημερινή ζωή του οικισμού, πληροφορίες που ανασυστήνουν τον τρόπο ζωής και σκέψης των παλαιότερων κατοίκων, και για αυτό έχουν τεράστια λαογραφική αλλά και διδακτική αξία: Τοπωνυμία για τις γειτονιές του Σταυρού: τα Σκιωτάτα, τα Κοντογιωργάτα, τα Παράτα κ.λ.π. Σταυριώτικα σπίτια, με το όνομά τους: το εξαρχαίο σπίτι, το σοραίο κ.λ.π. Χαρακτηριστικές γωνιές του Σταυρού, όπως η Πέτρα στην Πλατεία. Και ακόμα, οι σπηλιές, τα ρυάκια, οι βοροί, τα αλώνια, τα πηγάδια του Σταυρού – που κι αυτά έχουν όνομα: το κουβαράϊκο πηγάδι, το κωστανταίικο, το γλογγαίικο, το μπιλιουράϊκο. Αλλά και ονομαστά δέντρα του οικισμού, που ακόμα και σήμερα χρησιμοποιούνται σαν τοπωνύμια, όπως ο Πλάτανος στην Πόλη και η Κουτσουπιά στην Πλατεία.

Οι δύο τόμοι του Σταυρού προσφέρουν πολλά ονοματολογικά και δημογραφικά στοιχεία, που θα φανούν πολύ χρήσιμα σε κάθε σχετική έρευνα. Ακόμα δίνονται τα παρεπώνυμα (οικογενειακά παρωνύμια) των κατοίκων, αλλά και τα επαγγέλματα των Σταυριωτών, μέσω των οποίων παρουσιάζεται η διάρθρωση της τοπικής κοινωνίας σε όλο το φάσμα της.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΝ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΜΟΥ

Στα αρχαιολογικά θέματα περιλαμβάνονται οι ανασκαφές στον Σταυρό από τη δεκαετία του 1930 έως σήμερα και η ίδρυση του Μουσείου Σταυρού, το 1931, από πρωτοβουλία και εράνους των κατοίκων. Στην εκκλησιαστική ενότητα καταγράφονται οι εκκλησίες και τα εξωκλήσια του χωριού, το χρονικό της ίδρυσης των κύριων εκκλησιών, οι ιερείς και οι ψάλτες που υπηρέτησαν σε αυτές, κατάλογοι ιερών σκευών από τα εκκλησιαστικά αρχεία. Η θεματολογία του έργου εξαπλώνεται και στις εκπαιδευτικές και πολιτιστικές πλευρές της τοπικής κοινότητας: Τα σχολεία του Σταυρού, οι δάσκαλοι που δίδασκαν σε αυτά, φωτογραφίες από σχολικές τάξεις. Η ίδρυση (το 1931) και η πορεία του πολιτιστικού συλλόγου του χωριού «Κοινωφελής Όμιλος Σταυρού» και η ιστορία του αθλητικού σωματείου του Σταυρού «Ποδοσφαιρικός Αθλητικός Όμιλος Οδυσσεύς» (έτος ίδρυσης 1980).

Μέσα στις σελίδες των δύο τόμων ξεχωριστή θέση έχουν τα σημαντικά πρόσωπα του χωριού: Σταυριώτες που διέπρεψαν στα Γράμματα, όπως ο κορυφαίος ελληνιστής Παναγής Λεκατσάς και ο Δώρης Κουβαράς (δημοσιεύεται ολόκληρο το θεατρικό έργο του «Η Πάβισκα», που έγραψε σε ηλικία 22 ετών, και που δεν σώζεται πουθενά αλλού, το οποίο παρουσιάστηκε από νεαρούς Σταυριώτες και Σταυριωτοπούλες τη δεκαετία του '20 με σκοπό τη συγκέντρωση χρημάτων υπέρ της οικοδόμησης του ναού της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος). Σταυριώτες που διακρίθηκαν στον καλλιτεχνικό, στον λογοτεχνικό και στον αθλητικό χώρο. Οι ευεργέτες του οικισμού - κοντά στους πολλούς ανώνυμους δωρητές. Αλλά και οι Σταυριώτες που έπεσαν θύματα πολέμων. Και ασφαλώς δεν παραλείπεται ο Άγιος του χωριού, Παπουλάκης.

Μιλώντας για την ιδιαίτερη πατρίδα της συγγραφέως, το έργο αυτό εκπληρώνει ένα χρέος τιμής και μνήμης προς τις γενιές που έφυγαν, και αποτελεί μια τεράστια προσφορά γνώσης για τις γενιές που θα έρθουν, και θα μπορούν να ανατρέξουν σε αυτό για να αντλήσουν πολύτιμες πληροφορίες για τον τόπο τους. Ειδικά για τους ξενιτεμένους συγχωριανούς, απόδημους τρίτης και τέταρτης γενιάς, που θα θελήσουν κάποτε να γνωρίσουν τις ρίζες τους, η αξία του έργου αυτού θα είναι ανεκτίμητη.

Βέβαια, η ιστορία του Σταυρού δεν τελειώνει με το έργο αυτό – η ιστορία κάθε τόπου είναι ανεξάντλητη. Όμως το παρόν έργο, συγκεντρώνοντας στοιχεία που πριν βρίσκονταν διάσπαρτα και κατακερματισμένα σε διάφορα βιβλία και αρχεία (κρατικά-δημόσια αρχεία ή προσωπικές συλλογές), θα αποτελέσει ένα πολύτιμο οδηγό για τον μελλοντικό ερευνητή της ιστορίας του οικισμού, από όπου θα αντλήσει άφθονο υλικό για περαιτέρω μελέτη. Όπως σημειώνει η ίδια η συγγραφέας, το έργο αυτό είναι «ένα σκαλοπάτι για τον αυριανό», που θα έχει πλέον κατόν να πατήσει για να προχωρήσει πιο πέρα - και αυτό είναι μια ακόμα ανεκτίμητη προσφορά του έργου.

Σελίδες αφιερωμένες στο συγγραφικό της έργο

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΙΤΩΛΟΥ

Ρίτα Τουντίλη-Βλησμά

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΕΓΓΡΑΨΑΝ ΓΙΑ ΤΗ
ΡΙΤΑ ΤΣΙΝΤΙΛΗ-ΒΛΗΣΜΑ

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Κ. ΚΟΥΓΙΑΝΟΣ

Η συγγραφέας Ρίτα Τσιντίλη-Βλησμά έχει ασχοληθεί με όλα τα είδη του λόγου. Χρονογράφημα, πεζογραφία, λαογραφία, ποίηση, ιστορικά κ.λ.π. Έχει βαθιά γνώση των θεμάτων της Ιστορίας με τα οποία καταπιάνεται και των ιστορικών προσώπων που περιγράφει. Όμως ο λόγος της είναι ποιητικός, κι όταν ακόμη γράφει πεζογράφημα. Άλλωστε η ίδια λέει: «η ποίηση κυριαρχεί στη ζωή μου».

Διαβάζοντας τα έργα της πεζά και ποιητικά διαπιστώνουμε πως έχει συνειδητοποιήσει το ρόλο της για τις ευθύνες της απέναντι στην κοινωνία και την ιστορία. Σ' αυτό συντελεί ιδιαίτερα το γεγονός ότι λειτουργεί σ' ένα έντονα ιστορικό χώρο όπως είναι τα Επτάνησα.

Η Ρ.Τ. Βλησμά αντλεί τη δύναμή της από την Ιθάκη. Αυτή είναι η αρχή και το τέλος. Όπως έχει πει η και η ίδια: «Απέραντα..... πιστεύω ότι δεν υπάρχει στιγμή στη ζωή μου και είμαι απόλυτα ειλικρινής, ότι η Ιθάκη είναι ο άλλος μου εαυτός, την πιστεύω σαν χώμα σαν γη σαν πρώτες εικόνες που αντίκρισα. Αλλά και σαν παρελθόν σαν ιστορία σαν άνθρωπος που αγαπώ και μ' αγάπησαν». Αυτό μου θυμίζει τον Ν. Καζαντζάκη που γράφει στο έργο του «Αναφορά στον Γκρέκο», πως κρατούσε πάντα μαζί του ένα σβώλο Κρητικό χώμα και σε όλες τις περιπλανήσεις του και τις μεγάλες αγωνίες του το έσφιγγε μέσα στη φούχτα του κι έπαιρνε δύναμη.

ΦΩΤΗΣ ΠΑΥΛΑΤΟΣ

ΣΤΑΥΡΟΣ - Στο σταυροδρόμι του χρόνου

Αν και δεν είμαι κριτικός της λογοτεχνίας, ξεφυλλίζοντας τις σελίδες του δότιμου βιβλίου και διαβάζοντας, σε πρώτη ανάγνωση, «επί» και «μεταξύ» των γραμμών του γλαφυρού κειμένου αρκετά από τα κεφάλαιά του, μπορώ άνετα με τις συναισθηματικές μου αντιδράσεις, να το χαρακτηρίσω ως ένα αληθινά θαυμαστό λογοτεχνικό πόνημα. Με την ελκυστική για τον αναγνώστη άνεση και γοητεία του αφηγηματικού λόγου και με την

Σελίδες αφιερωμένες στο συγγραφικό της έργο

πολύ ζωντανή παρουσίαση των δρώμενων, σε όλη την διαδρομή του «Οδοιπορικού για τον Σταυρό», όταν αρχίζεις να το διαβάξεις, νιώθεις πως θέλεις να διατρέξεις όλη την πορεία και γίνεσαι «συνταξιδιώτης» της συγγραφέως, που με την μπαγκέτα-πέννα της, αναφέρεται, όχι μόνο σε ιστορικά γεγονότα, αλλά και σε αισθήματα, θέσεις, ιδέες, στάσεις ζωής, θεωρήσεις εμπραγμάτων στοιχείων και πνευματικών και στοχαστικών απόψεων.

Είμαι βέβαιος ότι τούτο το θαυμαστό πόνημα, γράφτηκε, με πολύ κόπο και ενδελεχή ερευνητική προσπάθεια και θα παραμένει ως ένα – επιτρέψτε μου τον χαρακτηρισμό – τεκμήριο ιδεαλιστικού διαφωτισμού για μελλοντικούς λαογραφικούς ερευνητές, αλλά και για κάθε αναγνώστη. Αλήθεια, τι θα μπορούσε κανείς να πει γενικά για τον υπέροχο, τον θαυμαστό «γγραπτό λόγο» που μένει αθάνατος;

ΝΙΚΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ

Έχω την τύχη να γνωρίζω τη συγγραφέα από τα μαθητικά χρόνια και θαυμάζω την προσπάθειά της και το έργο της. Είναι αναμενόμενο και σύνηθες στα θερμοκήπια να βρίσκεις ωραία, καρπερά φυτά. Αλλά την προσοχή μας την τραβάει φυτό πάνω σ' ένα βράχο..... οι συνθήκες, τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια στο χωριό μας, κάθε άλλο σε έσπρωχναν να ασχοληθείς παρά με τα γράμματα. Και για τα κορίτσια της Β. Ιθάκης, ήταν σχεδόν απαγορευτική η συνέχιση στο γυμνάσιο. Το δε πανεπιστήμιο ήταν απαγορευμένο όνειρο. Η αποφοίτηση απ' το Δημοτικό ταυτιζόταν πρακτικά και με το τέλος της εκπαίδευσης για τα πλείστα των παιδιών. Τα τυχερά θα πηγαίνανε στο εξωτερικό και ελάχιστα στο γυμνάσιο στο Βαθύ, που θα 'πρεπε να μετακινηθούν καθ' όλη την σχολική περίοδο, με κόστος δυσβάσταχτο για την οικογένεια και η απομάκρυνση απ' την οικογένεια ήταν μια απαγορευτική συνθήκη για τα κορίτσια. Αυτά και άλλα ήταν η αιτία που ανάγκασαν τη Ρίτα να καταβάλει τεράστια προσπάθεια για ν' αξιοποιήσει ικανότητες της και να συμπληρώσει τις γνώσεις της και τη μόρφωσή της χωρίς βοήθεια. Απέκτησε τα εφόδια εκείνα που της ήταν απαραίτητα ν' αξιοποιήσει και να μοιραστεί μαζί μας το χάρισμά που έχει να γράφει. Όταν ένα προικισμένος απ' τη φύση άνθρωπος, στερείται από εξωτερικά πραγματικά εμπόδια που παρέχει η οργανωμένη εκπαίδευση και με αυτοδιδασκαλία και πολύ προσπάθεια σπουδάζει τα κενά και αξιοποιεί τις ικανότητές του παράγοντας έργο, ο καλούται τον θαυμασμό μας.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΛΟΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΠΑΙΔΟΪΣΤΗ
ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

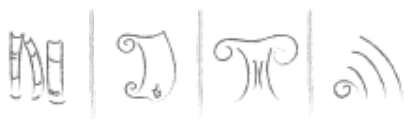
ΤΗΛΕΜΑΧΟΣ ΚΑΡΑΒΙΑΣ

Η Ιθάκη με όλη της την μεγαλοπρέπεια, καθρεφτίζεται στα έργα της. Καθρεφτίζεται ζωντανή και περήφανη, ηρωική και αδιάλλακτη. Από τούτο τον τόπο ξεκίνησε η Ρ.Τ.Β με συνειδητά βιώματα, με τις ζοφερές και ανεξίτηλες παιδικές αναμνήσεις, δημιούργησε 50 χρόνια τώρα και συνεχίζει να δημιουργεί. Να γιατί αισθανόμαστε τόση συγκίνηση διαβάζοντας τα λαογραφικά της διηγήματα, βγαλμένα από την παλιά κασέλα. Γιατί όλα είναι γραμμένα με πολύ μόχθο, πόνο και με πολλή ευαισθησία – ο νόστος της γενέθλιας γης!

Τα ήθη, τα έθιμα, οι παραδόσεις. Όλος ο λαογραφικός πλούτος του τόπου μας χρησιμοποιήθηκε από την Ρ.Τ.Β κατά τον ποιο άξιο και αριστοτεχνικό τρόπο. Η λαογραφική μας παρακαταθήκη αξιοποιήθηκε, ανέβηκε ψηλά χάρη στη ζωντάνια και τη δύναμη της ψυχής της. Η αγροτική, η θαλασσινή, η αστική εξάλλου ζωή βρήκαν τον υμνητή τους.

Η Ρίτα Τσιντίλη-Βλησμά, λογοτέχνιδα με πλατιά καλλιέργεια –ψυχική και πνευματική– με άφθονα πνευματικά ενδιαφέροντα και με απαράμιλλες σε πολλά ικανότητες – βρίσκεται έξω από κάθε αντικαλλιτεχνική κίνηση. Υπηρετεί θα 'λεγα μ' ένα ευγενικότατο πείσμα – το 'χει αποδείξει η μακρόχρονη θητεία της στα νεοελληνικά γράμματα και η ιστορία της η πνευματική – το λόγο σ' όλες τις μορφές και τις εκφράσεις του. Είτε αυτός ανήκει στην ποίηση, στο αφήγημα, στην ιστορική ερμηνεία στη λαογραφία και αλλού. Και μολονότι, οι επιπτώσεις της σύγχρονης ζωής, της επιβίωσης δεν αφήνουν περιθώρια μια λεύτερης αναπνοής, κατορθώνει ωστόσο, μ' ακάματη δραστηριότητα να υπηρετεί την τέχνη του λόγου, να ζει με απαρομοιάστο πάθος τη ζωή του βιβλίου και να βρίσκει πάντα την ευκαιρία να μας καταπλήσει με τα απροσδόκητα ευρήματά της στον τομέα της μορφής του λόγου που με εμμονή ασχολείται.

Μέλος σε πολλούς λογοτεχνικούς και εκπολιτιστικούς συλλόγους καθώς και στο Σύνδεσμο Ιστορικών Συγγραφέων, στην Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών, και ιδρυτικό μέλος στο σύλλογο Ειρηνιστών Λογοτεχνών- Καλλιτεχνών Πειραιά. Με διάφορα ναυτικά σωματεία κάτω από την ονομασία ΝΙΚΟΣ ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ συμμετείχε ενεργά για να καθιερωθεί η ημέρα του πατέρα θαλασσινού· η πρώτη γιορτή έγινε το 1991 στον Πειραιά όπου και έκανε την ανάλογη ομιλία.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

Σελίδες αφιερωμένες στο συγγραφικό της έργο

ΑΠΟ ΤΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΕΡΓΟ
ΤΗΣ ΡΙΤΑΣ ΤΣΙΝΤΙΛΗ-ΒΛΗΣΜΑ

Ποτέ...

Μη ζητάς
μην ψάχνεις να βρεις
στους ανήλιαγους βυθούς
τη χαμένη Ατλαντίδα.
Κόπος άδικος
δε θα τη βρεις....
Κι είναι – αν λίγο σκεφτείς –
τόσο
τόσο κοντά σου.
Κι όμως
δε θα μπορέσεις ποτέ
στα παλάτια της να μπεις.
Στους με φύκια και κοράλλια
φυτεμένους δρόμους της
να περπατήσεις.
Κι είναι τόσο κοντά σου....
Η Ατλαντίδα
χάθηκε σε μια νύχτα
στην άβυσσο της δικής σου ψυχής.
Γι' αυτό και ποτέ
μα ποτέ
δε θα βρεις τη χαμένη Ατλαντίδα.
Τέτοια απύθμενα βάθη
δε θα 'χεις το θάρρος
ποτέ να τα ψάξεις.
Ποτέ....

Από την ποιητική συλλογή της Ρίτας Τσιντίλη-Βλησμά, *Ο Δρόμος*,
Εκδόσεις «Σίσυφος», Αθήνα 2001, σ. 118.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Το μικρό προσφυγάκι
-Κάποια μέρα στο Εθνικό Μουσείο-

Εκεί, σε μιαν άκρη της μεγάλης αίθουσας του Εθνικού Μουσείου, βρίσκομαι και εγώ. Βλέπω τριγύρω μου τόσα, μέσ' απ' τους καιρούς, βλέπω και τους επισκέπτες που τα περιεργάζονται, άλλοι μ' ενδιαφέρουν, άλλοι μελετώντας τα, καθένας ανάλογα με το τι αντιπροσωπεύει. Κι εγώ, εκεί πέρα, χωρίς να μου δίνουν ιδιαίτερη σημασία. Κι όμως..... Είμαι το μικρό προσφυγάκι. Με ' φέραν μαζί τους εκείνοι που διώχτηκαν βίαια απ' την πατρίδα τους. Είμαι – το φωνάζω κι ας μην τ' ακούνε – το μικρό προσφυγάκι! Σύμβολο του κόσμου της προσφυγιάς. Μαρμαρωμένο, κρατώ στο πεπρωμένο, βλέμμα μου τη νοσταλγία για την ξανθή γωνία που με γέννησε. Μέσα στην παγερή ακινησία μου, δεν παύω να σκέφτομαι όσους βρεθήκανε στην ίδια μοίρα με μένα. Τους νεώτερους αδελφούς μου, τους διωγμένους απ' το μαρτυρικό νησί της Κύπρου και δεν ξέρω τι ' ναι κείνο που κάνει την πέτρινη καρδιά μου βαθειά στο μάρμαρο να χτυπά και οι χτύποι της ν' ανεβάζουν στα πετρωμένα μου μάτια κάποιο δάκρυ καυτό. Κανείς δε με προσέχει, κανείς δε βλέπει ότι υποφέρω, πονώ... και μόνο μια μέρα, που ήρθαν κάποια σχολεία στο Μουσείο, ένα μικρό Κυπριωτόπουλο, καθώς περνούσε από μπροστά μου, στάθηκε και με κοίταξε παρξενεμένο. «Κυρία, κυρία», φώναξε στη δασκάλα του, «Κυρία, κοιτάξτε..... το αγαλματάκι κλαίει.....».

Ρίτα Τσιντίλη-Βλησμά

Σελίδες αφιερωμένες στο συγγραφικό της έργο

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
 ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
 ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

ΡΙΤΑ ΤΣΙΝΤΙΛΗ ΒΛΗΣΜΑ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ

Βιβλία της Ρίτας Τσιντίλη- Βλησμά που έχουν κυκλοφορήσει:

1. ΦΛΟΓΕΣ ΣΤΟ ΙΟΝΙΟ, 1958, ποίηση.
2. ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΥΡΡΙΑΣΟΣ, 1975 μελέτη.
3. ΑΓΩΝΙΣΤΙΚΕΣ ΜΟΡΦΕΣ, 1978 δοκίμια.
4. ΑΠ' ΤΗΝ ΠΑΛΙΑ ΚΑΣΕΛΛΑ, 1985, λαογραφικά διηγήματα, Α' ΤΟΜΟΣ.
5. ΕΙΠΑΝ.... ΚΙ ΕΜΙΛΗΣΑ, 1987, διαλέξεις.
6. ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΑ ΜΝΗΜΗΣ ΣΕ ΔΥΟ ΜΕΓΑΛΕΣ ΜΟΡΦΕΣ, 1991, διαλέξεις.
7. ΙΘΑΚΗ ΚΑΙ ΟΔΥΣΣΕΑΣ, 1994, Α' ΤΟΜΟΣ.
8. ΙΘΑΚΗ ΚΑΙ ΟΔΥΣΣΕΑΣ, 1995, Β' ΤΟΜΟΣ.
9. ΑΠ' ΤΗΝ ΠΑΛΙΑ ΚΑΣΕΛΛΑ, 1997, Β' ΤΟΜΟΣ.
10. ΑΠ' ΤΗΝ ΠΑΛΙΑ ΚΑΣΕΛΛΑ, 1997, Γ' ΤΟΜΟΣ.
11. ΛΑΪΚΑ ΣΤΙΧΟΥΡΓΗΜΑΤΑ, 1997.
12. Τ' ΑΡΜΥΡΟΥ ΝΕΡΟΥ, 1997, Διηγήματα.
13. ΑΦΕΝΤΙΚΟΣ ΛΟΓΓΟΣ, ΠΕΡΑΧΩΡΙΟ ΧΤΕΣ ΚΑΙ ΣΗΜΕΡΑ, 1998, ιστορικό-κοινωνικό.
14. Τ' ΑΡΜΥΡΟΥ ΝΕΡΟΥ, Β' έκδοση, 2000
15. ΙΘΑΚΗ, μυθολογική, ιστορική, γεωγραφική περιγραφή, με φωτογραφίες Σπύρου Μελετζή. Μεγάλος Τόμος.
16. Ο ΔΡΟΜΟΣ, ποίηση, 2001.
17. ΤΟ ΤΡΑΓΟΥΔΙ ΤΟΥ ΚΑΛΟΓΙΑΝΝΟΥ, ποίηση, 2005
18. ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΘΑΚΗ ΠΟΥ ΑΦΗΣΑ, συγκεντρωτική, εργασία Σπύρου Δενδρινού με επιμέλεια Ρίτας Τσιντίλη-Βλησμά.
19. ΕΝΩΣΗ ΤΩΝ ΑΠΑΝΤΑΧΟΥ ΙΘΑΚΗΣΙΩΝ 1925-2005, ιστορική πορεία του Σωματείου 2007
20. ΟΣΑ ΔΕ ΣΒΗΝΕΙ Ο ΧΡΟΝΟΣ, ποίηση Αντώνη Δρακόπουλου με επιμέλεια Ρίτας Τσιντίλη-Βλησμά, 2008
21. ΛΕΥΚΩΜΑ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΑΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΙΘΑΚΗΣΙΩΝ ΠΕΙΡΑΙΑ, 85 χρόνια πορεία και σταθμοί.
22. ΤΟΤΕ ΠΟΥ ΜΕΤΡΟΥΣΑΝ ΤΙΣ ΝΥΧΤΕΣ Τ' ΑΣΤΡΑ (παιδικά χρόνια του Νίκου Καραντηνού)
23. ΕΙΚΟΝΕΣ ΜΕΣ' ΑΠ' ΤΟ ΧΡΟΝΟ-ΜΕΛΕΤΕΣ, ΟΜΙΛΙΕΣ -2011
24. ΣΤΑΥΡΟΣ, ΣΤΟ ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙΟ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ, 1' Τόμος, σελίδες 350, Β' Τόμος, σελίδες 350

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Έχει ακόμη ανέκδοτο δικό της υλικό σε όλες τις μορφές του λόγου.

Ανδρεάς Τραυλού-Μεσσάρη

Σελίδες αφιερωμένες
στο πεζογραφικό της έργο

ΑΚΟΒΑΤΙΝΟΣ
ΠΡΩΤΗ ΜΑΤΡΑΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΚΟΝΤΕΙΟ ΑΓΙΟΥ ΠΑΥΛΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΑΝΔΡΕΑΣ ΤΡΑΥΛΟΥ* - ΜΕΣΣΑΡΗ ΚΑΙ Η «ΠΑΡΑΚΕΙΜΕΝΗ» ΚΟΙΝΩΝΙΟΓΡΑΦΙΑ ΜΙΑΣ ΕΠΟΧΗΣ

Από χρόνια τώρα θεωρώ πως η ιστοριογραφία, και κυρίως η επίσημη, είναι συχνά αποκρυπτική παρά αποκαλυπτική της πραγματικής ζωής. Της οποιασδήποτε ζωής. Και υποστήριξα, τότε, δημόσια, στα 1972, πως θα πρέπει να πλησιάζουμε τα πολιτικά φαινόμενα «και» μέσα από άλλες οπτικές γωνίες, διαγνωστικές επάλξεις αν προτιμάτε, μέσα από την μουσική, τη ζωγραφική, τη λογοτεχνία, τον κινηματογράφο. Συμπληρωματικά βέβαια με οποιαδήποτε άλλη καθιερωμένη κατά μέτωπο – frontale – διερεύνηση των γεγονότων. Και αυτό το ονόμασα *παρακείμενη προσέγγιση* κάτι που σε έναν άλ-

λο γλωσσικό πολιτισμό το καθιέρωσα με τον ισοσήμαντο όρο *approche oblique* *.

* Η στροφή συντελέστηκε στη Γαλλία, στο Aix en Provence ανάμεσα στα 1967 και στα 1976. Από αφορμές άλλοτε απτές και άλλοτε οπτικές, άλλοτε από υποψίες και άλλοτε από πεποίθηση – ακόμα δεν είχα ξεπεράσει αυτό το μεθοδολογικό παράπτωμα – μετακινήθηκα από τις καθιερωμένες τυπικές επάλξεις της έρευνας σε άλλες πλάγιες – laterales – θέσεις. Μήπως και από εκεί δω τα πράγματα κάπως καθαρότερα. Έστω και σχετικά. Η κρισιμότητα της απόφασής μου οφειλόταν ίσως στο γεγονός ότι οι περισσότεροι από τους ομότεχνούς μου Πολιτικοί Επιστήμονες δεν προσχωρούσαν σε αυτήν την επιλογή. Επέμενα όμως. Έτσι, ακόμα και τώρα, στην Αθήνα, στο Στρασβούργο και στην Βουδαπέστη, και στην Ακαδημία στο Παρίσι, η ομιλία μου και η έρευνα μου από αυτό το «αλλού», από αυτή την πλάγια θέση τα πράγματα εξακολουθούν να τα βλέπουν. Και να τα ενοχλούν. Και να τα κοιτάζουν με την ήπια αδιακρίσία της παρακείμενης προσέγγισης.

• Ο Α-Ι. Δ. Μεταξάς είναι Τακτικό Μέλος της Académie Européenne Interdisciplinaire des Sciences (Fondation de la Maison des Sciences de l'Homme), Επίτιμος και Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίων.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΙΟΧΑΡΙΟΥ

Και ενώ αυτό το επιχειρούσα μέσα από μυθιστορήματα γνωστά, συχνά διάσημα, με τα οποία οι συγγραφείς τους, πλάι από το «ρομάντζο», διοχέτευαν, άλλοτε ενσυνείδητα και άλλοτε όχι, την κριτική τους στάση για όσα συνέβαιναν στους πολυεπίπεδους και επάλληλους της εξουσίας χώρους, έπεσαν στα χέρια μου, τα εκλεκτά βιβλία της Α. Τραυλού-Μεσσάρη. Ομολογώ ότι τα υποδέχθηκα με την ανώριμη υποψία πως μια ακόμα λογοτεχνική γραφή, ανάμεσα σε άλλες, με επαναλαμβάνόμενα ατομικότροπα περιστατικά, θα ήταν το περιεχόμενο τους. Όμως γρήγορα ο απορριπτικός μου αυτοματισμός διαψεύστηκε όταν από την ανάγνωση του ενός βιβλίου μετά το άλλο, διαπίστωσα ότι βρισκόμουν μπροστά σε ένα ξεχωριστής διεισδυτικότητας έργο *μυθιστορηματικής κοινωνιογραφίας*. Μπροστά σε μια πραγματικά παρακείμενη προσέγγιση των κατεξουσιασμένων, των επιβολών, των καταπίεσεων των εμφανών και των αδιοράτων που επικαθορίζουν την καθημερινή συμπεριφορά τόσο την ατομική όσο και την συνυπαρξιακή. Με άλλες λέξεις βρέθηκα μπροστά σε μια *δραματοποιημένη αναπαράσταση* όλων αυτών που συγκροτούν τη συχνά ασυναίσθητη ταυτότητα μας. Και όχι μόνο, την τοπική, αλλά και την ευρεία, την ελλαδική, την κρυμμένη πίσω από την ενδοξότητα μας. Αλλά ίσως και πέρα από αυτήν σε συγκριτικό επίπεδο, αφού όσα διάβασα, δείχνουν και αλλού να έχουν συμβεί και από επάλληλες ή προσόμοιες αιτίες να έχουν προκύψει.

Τα κείμενα της Α. Τραυλού-Μεσσάρη μέσα από την παράθεση του ιστορικοκοινωνικού βιότοπου, όπου η κάθε πλοκή διεξάγεται και οι διάλογοι συντελούνται, συνιστούν τόπους μέσα στους οποίους τα διάχτυτα συναισθήματα μιας εποχής, τόσο τα βίαια όσο και τα τρυφερά, οι αγωνίες και οι ανασφάλειες, οι προδοσίες και οι βαρβαρότητες – και αυτές! – αλλά και οι ευθύνες της πολιτείας εκτίθενται με απροσχημάτιστη και άφοβη ειλικρίνεια. Και κατάκριση συνάμα. Κάποτε η ευγένεια της συγγραφώς επιλέγει να μιλήσει με υπαινιγμούς, που σχετικοποιούν τη κρίση της για να εκτοπίσει την απολυτότητα της ... κρίσης. Και είναι αυτό απαραίτητο να γίνεται γιατί τα διηγούμενα συνιστούν μεταγραφές πραγματικών συμβάντων. Συμβάντων όμως με μεγάλη κοινωνική αντιπροσωπευτικότητα. Έτσι ώστε ένας αναγνώστης όχι μόνο να υποθέτει ότι κάτι μπορεί να τον αφορά, αλλά πολλοί από μας να αισθανόμαστε πώς κάπου είμαστε πίσω ή και πλάι από τους «ήρωες» των βιβλίων. Άλλοτε φοβισμένοι και ίσως ένοχοι για όσα, ίσως και εμείς διαπράξαμε, και άλλοτε περήφανοι για όσα καταφέραμε να αντισταθούμε. Και τον συνάνθρωπο μας να σεβαστούμε. Και κάποτε ακόμα να θυμηθούμε, πως και απέναντι στις εξουσίες όχι μόνο τις πολιτικές αλλά και τις κοινωνικές και τις οικονομικές σωστά ή λάθος σταθήκαμε. Η κατευτελώς απορία και η ανιστορία τελεία να αντιπαραταχθούμε.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΤΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

Τα έργα της Α. Τραυλού-Μεσσάρη δεν είναι μυθιστορήματα για να διέλθουμε τον κενό χρόνο. Είναι για να προσέλθουμε σε συναντήσεις «ενώπιιοι ενώπιους» και από εκεί άλλοτε να δικαιωθούμε και άλλοτε να απολογηθούμε. Απέναντι στον κάθε τρίτο. Αλλά και απέναντι σε μας τους ίδιους. Αν βέβαια έναν άλλο εαυτό, έστω πλασματικό μπορέσουμε να τον φαντασθούμε και σε εξωτερικό κριτή μας να τον αναγορεύσουμε. Χωρίς να είναι ανάγκη και να το δηλώσουμε. Είναι πάντα μια ευκαιρία να ασκήσουμε έστω και σιωπηλά τη δημόσια ευθύνη μας.

Σε όλα τα βιβλία της συγγραφέως η αρχιτεκτονική ταυτότητα της λογοτεχνικής της ιδιαιτερότητας είναι αναγνωρίσιμη. Κάποια ανεκτέλεστη ζωγραφική υφέρπει εδώ ή εκεί για όσα έχει να μας εξεικονίσει από μνήμες επιμένουσες ή άλλες αβέβαιες αναμνήσεις. Σε αυτό τον καμβά επάνω διαλέγονται οι «λιμνασμένες τάξεις των κοινωνικών δεδομένων» και τα «ξέφωτα διαφυγής». Αυτή η αντιπαράθεση επανέρχεται με πολλές διατυπώσεις και υπαγορεύεται από τις κάθε φορά περιστάσεις που οδηγούν τις ανησυχίες της και τους συλλογισμούς της. Και ενώ η γραφή είναι προσωπική, ο αναγνώστης αισθάνεται συμμετοχος ακόμα και όταν έχει άλλη γνώμη. Ακριβέστερα όταν συνειδητοποιεί ότι η ιδεολογία του τον εμποδίζει να δει, με αφύλακτο για τον ίδιο τρόπο, τη ζωή που μπροστά του εκτυλίσσεται. Και από την άποψη αυτή είναι τότε, όπως επισημαίνεται στον πρόλογο του πρώτου βιβλίου της από τον Σ. Λουκάτο (από αυτόν τον λαμπρό και πολλαπλά αδικημένο ιστορικό) που «το υποκείμενο καθίσταται αντικείμενο».

Σελίδες αφιερωμένες στο πεζογραφικό της έργο

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

Ανδρέας Τραυλού-Μεσσάρη

ΙΑΝΟΣ, 22-12-2008: από αριστερά: Αναστάσιος Ιωάννης Μεταξάς, Ανδρέας Τραυλού-Μεσσάρη, Γεώργιος Δονάτης (συγγραφέας), κομήτορας Νομικής Πανεπιστημίου Αθηνών, Κώστας Μουρασελάς.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΑΝΔΡΕΑΣ ΤΡΑΥΛΟΥ - ΜΕΣΣΑΡΗ: ΑΠΟ ΤΟ ΒΙΩΜΑ ΣΤΗ ΜΥΘΟΠΛΑΣΙΑ

Η Ανδρέας Τραυλού-Μεσσάρη ήταν ήδη γνωστή από δημοσιεύματά της στον τοπικό Τύπο και τη συμμετοχή της σε λογοτεχνικούς διαγωνισμούς,¹ όταν εμφανίστηκε στη σύγχρονη λογοτεχνική σκηνή το 1984, με την έκδοση συλλογής διηγημάτων με τον τίτλο *Σιωπηλοί Δρόμοι*. Στη συνέχεια δοκίμασε τις δυνάμεις της στην πιο σύνθετη γραφή και μέχρι σήμερα έχει εκδώσει τρία μυθιστορήματα: *Της τυφλής ανεμοθύελλας* (1992, αυτοέκδοση), *Στη φωλιά του άσπρου γέρακα* (1999, εκδόσεις Οδυσσέας), *Χίλια φεγγάρια βροχή* (2008, Ηριδανός).

Με το πρώτο της βιβλίο τράβηξε την προσοχή του αναγνωστικού κοινού και της κριτικής και βραβεύτηκε από την Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών με τον Έπαινο «Μενέλαου Λουντέμη». Πρόκειται για μια συλλογή δεκαέξι διηγημάτων που είναι όλα εμπνευσμένα από την ιστορία, τους ανθρώπους και την καθημερινή ζωή του τόπου της. Η αρχαιοκαπηλία από πολίτες υπεράνω πάσης υποψίας, οι σεισμοί του 1953 και οι πολλαπλές επιπτώσεις στους σεισμοπλήκτους, η απουσία των ναυτικών και η στερημένη ζωή των οικογενειών τους, ο έρωτας, η κοινωνική υποκρισία, η Κατοχή και η Εθνική Αντίσταση, καταστάσεις που η ίδια η συγγραφέας βίωσε, όλα μεταπλάθονται αριστοτεχνικά σε λογοτεχνικά πετραδάκια, με τη βοήθεια ενός άρτιου γλωσσικού οργάνου και με περισσή ευαισθησία.

1. Εμφανίστηκε σε λογοτεχνικό διαγωνισμό της εφ. *Η Βραδυνή* το 1951, όπου φέρθηκε με πηλοσοφία της συγγραφέως, και βραβεύτηκε.

• Η Δώρα Μαρκάτου είναι τώως Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Η ίδια στον πρόλογό της γράφει: «Οπωσδήποτε το βιβλίο που κρατάς στα χέρια, αγαπητέ αναγνώστη, είναι απόσταγμα μόχθου σκληρού και παθιασμένης αγάπης για τον τόπο μου και τους ανθρώπους του». Αυτή η αγάπη διαπερνά και όλο το μετέπειτα έργο της και οι κραδασμοί της δικής της καρδιάς, μέσα από την αισθαντική γραφή της και τον καλοζυγισμένο ει-κονοποιητικό λόγο της, μεταγγίζονται στους αναγνώστες της.

Τα θέματα που εμβρυακά καταγράφονται στα διηγήματα γίνονται έμ-μονες ιδέες, που τις επεξεργάζεται αναλυτικά στα τρία μυθιστορήματα που ακολούθησαν. Στο πρώτο με τον τίτλο *Της τυφλής ανεμοθύελλας* ανα-φέρεται στα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στην Κεφαλονιά στο διά-στημα 1940-1950, περιγράφει τις καταστάσεις που διαμορφώθηκαν και τους ανθρώπους που ενεπλάκησαν σ' αυτές, φωτίζει τους χαρακτήρες τους μέσα από τη δράση τους και διατυπώνει διακριτικά τη δική της άποψη.² Η πλοκή του μυθιστορήματος υφάινεται πάνω στην αντίθεση δύο κόσμων: εκείνου που έμαθε να μάχεται για τις ιδέες του και να πληρώνει το τίμημα της στράτευσής του σε πανανθρώπινες αξίες, και εκείνου που έμαθε να προσαρμόζεται σε κάθε κατάσταση, ώστε να ικανοποιεί την ιδιοτελείά του χωρίς ηθικούς φραγμούς. Η εμπλοκή της ίδιας της συγγρα-φέως, που βίωσε τα γεγονότα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, την Κατοχή και τον Εμφύλιο, αποτυπώνεται στην αμηχανία των μικρών παιδιών που παρεμβάλλονται ανάμεσα στους δύο κόσμους των μεγάλων. Παρακολου-θούν χωρίς να καταλαβαίνουν τι συμβαίνει και αποθησαυρίζουν στη μνή-μη τους τραυματικές εμπειρίες που σφραγίζουν τη μετέπειτα ζωή τους. Στην περίπτωση της συγγραφέως οι εμπειρίες αυτές με την πάροδο του χρόνου και τη λογική επεξεργασία έγιναν πηγή δημιουργίας.

Στο δεύτερο μυθιστόρημα, *Στη φωλιά του άσπρου γέρακα*,³ η Ανδρέας αναφέρεται στα γεγονότα που ακολούθησαν μετά την Κατοχή και στις καταστάσεις που δημιουργήθηκαν κατά και μετά τον Εμφύλιο πόλεμο, στις τραυματικές εμπειρίες που βίωσαν οι άνθρωποι και στην επούλωση των πληγών τους μετά από πολλά χρόνια. Συγκεκριμένα η ηρωίδα, η οποία είχε σημαδευτεί ανεξίτηλα από τον άδικο θάνατο του πατέρα της κατά τον Εμφύλιο, κατατρυνόταν από οδυνηρές αναμνήσεις και έφθασε στην κάθαρση μέσα από σειρά συμπτώσεων το 1986, όταν επέστρεψε στην Ελλάδα από την Αμερική, όπου είχε εγκατασταθεί. Στον μυθιστορημα-τικό χρόνο περιλαμβάνεται και το 1953, όταν οι σεισμοί, που έπληξαν τη Ζάκυνθο και την Κεφαλονιά, είχαν ως αποτέλεσμα να ανατραπεί η ζωή των κατοίκων και να πολλαπλασιαστούν τα προβλήματα που είχε προ-

2. Το 1993 τιμήθηκε με το πρώτο βραβείο από την Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών. Ανάλυση του μυθιστορήματος βλ. Δώρα Μαρκατού, *Κεφαλονιά, 1940-1950*, στο *Περίπλους*, τχ. 40, Αθήνα 1995, σσ. 125-127.

3. Το βιβλίο παρουσιάστηκε στο Αργοςτόλι στις 8 Ιουλίου 2000.

καλέσει ο πόλεμος. Ο ικανός αριθμός σελίδων, που αφιερώνονται στους σεισμούς και στους σεισμοπαθείς, στη δραματική αλλαγή της ζωής τους και στις προσπάθειες ανασύνταξής της, μαρτυρεί ότι η θεομηνία είναι ένα ορόσημο ανυπέρβλητο που επηρέασε και την ψυχολογία των ανθρώπων και επέβαλε την εμπειρική διαίρεση του χρόνου σε πριν και μετά τους σεισμούς. Ο τίτλος παραπέμπει στο χωριό της καταγωγής της, τον Ασπρογέρακα Εληού, το οποίο οι κάτοικοί του, μετά τους σεισμούς, αναγκάστηκαν από την Πολιτεία να εγκαταλείψουν και να εγκατασταθούν στον νεοϊδρυθέντα Πόρο. Το καταδικασμένο σε εξαφάνιση χωριό γίνεται το κέντρο του ενδιαφέροντός της, επινοεί ένα μύθο για να δικαιολογήσει το όνομά του και καθιστά τον στενό αλλά πολυφίλητο χώρο του, με τον οποίο τη συνδέουν δεσμοί αίματος και ψυχής ακατάλυτοι, αφετηρία και κατάληξη της αφηγηματικής της περιπέτειας.

Στο τρίτο μυθιστόρημα, *Χίλια φεγγάρια βροχή*,⁴ η δράση μετατοπίζεται στη σύγχρονη εποχή, χωρίς να προσδιορίζεται ακριβώς ο χρόνος, και με αναδρομές στο παρελθόν, εστιάζει την προσοχή της σε σύγχρονα κοινωνικά προβλήματα. Κύριος στόχος της είναι η ανάδειξη του επτανησιακού πολιτισμού στο επίπεδο των σχέσεων των απλών καθημερινών ανθρώπων και η ανατομία της κοινωνίας του νησιού της, η οποία, αν και συμπορεύεται με την εποχή της, διατηρεί ως απολιθώματα κατάλοιπα παλαιότερων αντιλαϊκών και αντιδημοκρατικών δομών. Μέσα από τη δράση και την ψυχρογράφηση των ηρώων της – περισσότερο των ηρωίδων της – φθάνει στην ανατροπή αυτών των καταλοίπων και των στηριγμάτων τους και οδηγεί στην κάθαρση. Εδώ δύο είναι οι κύριοι μυθιστορηματικοί χώροι: το Αργοστόλι και η Αθήνα. Η Ανδρεάς χρησιμοποιεί την επαρχιακή πρωτεύουσα ως πλαίσιο για να συνθέσει ένα ψηφιδωτό ανθρώπινων σχέσεων και χαρακτήρων, των οποίων τη μοίρα διαφεντεύουν οι ισχυροί, έχοντας ως σύμμαχό τους τον φόβο και την κοινωνική υποκρισία. Ένα περιστατικό από εκείνα που συμβαίνουν καθημερινά και συνδέονται με τη μάστιγα της εποχής, τα ναρκωτικά, γίνεται η αφορμή για μια μυθοπλασία που συμπλέκει αριστοτεχνικά το όχι πολύ μακρινό χθες με το σήμερα και αναδεικνύει τον αποφασιστικό ρόλο που μπορεί να παίξει ένας πνευματικός ταγός στις εξελίξεις μέσα στη ροή του χρόνου. Εμφανέστερα από τα άλλα δύο μυθιστορήματα, εδώ ό,τι συμβαίνει στην Κεφαλονιά είναι προέκταση από πανελλήνια γεγονότα ή έχουν προεκτάσεις πανελληνίες. Έτσι ξεκινώντας από τη μικροϊστορία, υφαίνει ένα πανόραμα με τις εξάρσεις και τις υφέσεις που γνώρισε η ελληνική κοινωνία στις τελευταίες δεκαετίες και η αφήγηση παλινδρομεί από το Αργοστόλι στην Αθήνα και αντίστροφα, με αποτέλεσμα η τοπική ιστορία να ενωμάται

Σελίδες αφιερωμένες στο πεζογραφικό της έργο

4. Ανάλυσή του βλ. Δώρα Μαρκάτου, «Ανδρεάς Τραυλού Μεσσήνη *Χίλια φεγγάρια βροχή*», *Κυμοθόη*, τχ 18, Αργοστόλι 2008, σσ. 324-327.

νεται στην εθνική.

Όπως προκύπτει από την ανάγνωση και των τεσσάρων έργων της και από όσα προαναφέρθηκαν, η μυθιστορηματική πρώτη ύλη αντλείται από την ιστορία του τόπου της και τα βιώματα της ίδιας από τα γεγονότα που έλαβαν χώρα από το 1940 και μετά. Σε όλα τα έργα και ιδιαίτερα στο τελευταίο μυθιστόρημα, προσπαθεί να συνδέσει τα τοπικά γεγονότα με τα εθνικά, ώστε να θίξει πανελλήνια και πανανθρώπινα προβλήματα. Ενώ, δηλαδή, ο τόπος είναι πάντα η Κεφαλονιά και στόχος της η προβολή του τοπικού πολιτισμού, οι χαρακτήρες που διαγράφονται και οι καταστάσεις στις οποίες αυτοί με τη δράση τους εμπλέκονται, υπερβαίνουν τα στενά νησιωτικά όρια και προβάλλονται ως γενικά πρότυπα. Έτσι η Κεφαλονιά λειτουργεί μόνο ως ένα στέρεο έδαφος που γνωρίζει καλά η συγγραφέας και πατεί πάνω σ' αυτό ως ένα σημείο αναφοράς, στο οποίο συνεχώς επιστρέφει για να αντλήσει την έμπνευσή της. Γι' αυτό και η τεχνική της, ιδιαίτερα στο δεύτερο και στο τρίτο και ωριμότερο μυθιστόρημα εμπλουτίζεται με το πανάρχαιο λογοτεχνικό μοτίβο του νόστου, όχι με την έννοια της επιστροφής σε έναν τόπο αλλά ως άλλοθι για να ακουμπήσει στην ιστορία και να οδηγήσει τον αναγνώστη της σε διάλογο με το παρελθόν και τελικά στην αυτογνωσία. Και στα τρία μυθιστορήματα, ιδιαίτερα στο πρώτο και πολύ περισσότερο στο δεύτερο, η δράση ξεκινάει και επιστρέφει στο χωριό της καταγωγής της, στον Ασπρογέρακα, μια μητέρα με την οποία μένει αναπόσπαστα δεμένη και η ίδια η συγγραφέας. Έτσι της δίνεται η αφορμή με αριστοτεχνικό τρόπο και ανεπαίσθητα να ενσταλλάξει στην ψυχή των αναγνωστών της τον νόστο, από τον οποίο κατατράχονται οι ακούσιοι και οι εκούσιοι εσωτερικοί και εξωτερικοί μετανάστες, και να θίξει το θέμα του εκπατρισμού που ταλανίζει την ελληνική κοινωνία στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα. Συγχρόνως προβάλλει ανάγλυφα τη δύναμη που έχουν οι παιδικές αναμνήσεις και ο χώρος με τον οποίο αυτές συνδέονται, ώστε να σφραγίζουν ανεξίτηλα τη ζωή των ανθρώπων. Η Ανδρεάς καταβυθίζεται μέσα στη σύγχρονη ελληνική ιστορία για να εντοπίσει κατὰ προβλήματα και καταστάσεις, στις οποίες ο κάθε αναγνώστης εμπλέκεται. Επιλεκτικά και ως γρήγορα κινηματογραφικά πλάνα περνούν μέσα από την αφήγησή της τα γεγονότα ως ατομικά της βιώματα, τα οποία συγκινησιακά φορτισμένα τα προβάλλει ως αντικειμενικά, με αποτέλεσμα ο αναγνώστης να ταυτίζεται με τους ήρωές της και να επιτυγχάνεται η μέθεξη. Σκοπός της δεν είναι να γράψει ιστορικά μυθιστορήματα, γι' αυτό και η αφήγησή της δεν είναι ιστορική. Με μερικές εξαιρέσεις, όπως είναι οι αναδρομές στο παρελθόν με τη μορφή ημερολογιακών σημειώσεων, δεν περιγράφονται τα γεγονότα αυτά καθαυτά, αλλά υποδηλώνονται μέσα από τη δράση των ηρώων της και τον αντίκτυπο τους στις ανθρώπινες σχέσεις.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΛΗΜΟΝΕΣ ΚΑΙ ΤΡΕΙΣ ΒΗΛΟΙΟΥΚΗ

ΜΟΥΣΤΕΡΟ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ

Με τις περιγραφές και τις λεκτικές εικόνες που συνθέτει, ανασυνθέτει τον τοπικό πολιτισμό, όπως η ίδια τον βίωσε και αναδεικνύει το χάσμα μεταξύ της προσεισμικής και της μετασεισμικής Κεφαλονιάς, προβάλλοντας την εικόνα δύο διαφορετικών κόσμων. Οι άνθρωποί της, φορείς αυτού του πολιτισμού, που υποχώρησε πρώτα κάτω από τα πλήγματα που δέχθηκε κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο και καταδικάστηκε τελείως με τους σεισμούς του 1953, παλεύουν με τα φαντάσματα του παρελθόντος και τις σειρήνες του παρόντος.

Και τα τέσσερα βιβλία της συγγραφώς διαβάζονται εύκολα, γιατί συναρπάζουν τον αναγνώστη από τις πρώτες κιόλας σελίδες με ένα λόγο που ρέει αβίαστα, με σωστά ελληνικά χωρίς να είναι μια γλώσσα εξεζητημένη, αν και συχνά χρησιμοποιεί ιδιωτισμούς και στοιχεία της ντοπιολαλιάς.⁵ Οι περιγραφές της είναι λεπτομερείς, εικονοποιητικές, και η αφήγησή της κυλά κινηματογραφικά με γοργά εναλλασσόμενα επεισόδια που συγκρατούν το ενδιαφέρον του αναγνώστη και τον παρασύρουν σε στοχαστική αναδρομή στο παρελθόν και στη σύγχρονη ιστορία. Πάνω απ' όλα η γραφή της διακρίνεται για την ισορροπία λογικής και συναισθήματος, ώστε τα κείμενά της να μην είναι εγκεφαλικά αλλά και να μη γίνονται ανούσια συναισθηματικά. Οι χαρακτήρες που πλάθει, ιδιαίτερα οι γυναίκες που είναι και οι κύριοι μοχλοί της αφήγησης, είναι αποτέλεσμα παρατήρησης των ανθρώπων του νησιού όλων των κοινωνικών τάξεων, διακρίνονται για τον δυναμισμό τους, αναδεικνύουν την Κεφαλονίτισσα γυναίκα άξιο μέλος της κοινωνίας και ιστορικό υποκείμενο - φορέα και θεματοφύλακα πολιτισμού.

Η αληθοφάνεια των γεγονότων και των χαρακτήρων σε όλα τα έργα της, η πειστικότητα του λόγου της που δεν αφήνει περιθώρια σε κανένα να αμφισβητήσει την εξέλιξη της ιστορίας, όπως του προσφέρεται στον έντεχνο λόγο, δεν οφείλονται μόνο στην ωριμότητα της ίδιας - άρχισε να γράφει όταν δεν ήταν πια νέα - ούτε στο γεγονός, ότι συμβουλευόταν τις μελέτες του ιστορικού Σπύρου Λουκάτου,⁶ αλλά στην αδιάλειπτη παρουσία της στο νησί και στη βιωματική σχέση της με τα γεγονότα που θέλησε να μεταπλάσει σε τέχνη. Κι αυτή η παράμετρος αξίζει να επισημανθεί και για άλλο λόγο. Σε μια περιφέρεια της Ελλάδας, η οποία περισσότερο ζει με τις δάφνες του παρελθόντος παρά με τα πολιτιστικά επιτεύγματα του παρόντος, κάποιοι, όπως η Ανδρεάς Τραυλού - Μεσσάρη, εργάζονται α-

Σελίδες αφιερωμένες στο πεζογραφικό της έργο

5. Στο πρώτο μυθιστόρημα, *Της τυφλής ανεμοθύελλας*, σσ. 513-518, περιέχεται γλωσσάρι - ευρετήριο), στο οποίο επεξηγούνται οι κεφαλονίτικες λέξεις. Στο δεύτερο μυθιστόρημα, *Στη φωλιά του άσπρου νέρακα*, στο τέλος, παρατίθενται σημειώσεις, στις οποίες επεξηγούνται μερικές ακόμη λέξεις.

6. Αναφέρεται σε σημείωση της συγγραφώς στη σ. 8 του μυθιστορήματος *Της τυφλής ανεμοθύελλας*.

θόρυβα για τη δημιουργία ενός παρόντος που να συνεχίζει την προσφορά αυτού του τόπου στα Γράμματα και στον πολιτισμό. Τα τρία μυθιστορήματά της αποτελούν μια τριλογία-κατάθεση στον σύγχρονο επτανησιακό πολιτισμό και αυστηρά κρινόμενα αποτελούν συμβολή στα Νεοελληνικά Γράμματα. Εκτιμώ, ότι θα μπορούσαν, κατάλληλα διασκευαζόμενα, ν' αποτελέσουν ενδιαφέρουσα κινηματογραφική τριλογία.

Ανδρέας Τραυλού-Μεσσάρη

Αυτήν την περίοδο η Ανδρέας Τραυλού-Μεσσάρη γράφει το νέο μυθιστόρημά της. Οι ήρωές του επιγεάζουν από τη σημερινή οικονομική κρίση. Έχει αναφορές στο παρελθόν, αλλά είναι ενταγμένο περισσότερο στη σύγχρονη πραγματικότητα.

ΠΑΡΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΓΙΟΥΡΙΟΥ

ΒΡΟΧΗ & ΑΝΕΜΟΘΥΕΛΛΑ ΣΤΗ ΦΩΛΙΑ ΤΟΥ ΑΣΠΡΟΓΕΡΑΚΑ

Η εκπομπή για το βιβλίο του Βασίλη Βασιλικού «Α-ΞΕΙΟΝ ΕΣΤΙ» φιλοξένησε στα μέσα της δεκαετίας του '90, την Α. Τραυλού-Μεσσάρη, λογοτέχνη από την Κεφαλονιά και το μυθιστόρημά της ποταμό *Της Τυφλής Ανεμοθύελλας*. Τότε, ένα άλλο βιβλίο *Το μαντολίνο του Λοχαγού Κορέλι* του Μπερνιέρ είχε μεταφραστεί στα ελληνικά, είχε γίνει best seller και τα μέσα προβολής είχαν εστιάσει στα γυρίσματα ομώνυμης ταινίας. Ο Βασιλικός ανέφερε ότι τα δύο βιβλία, της Μεσσάρη και του Μπερνιέρ, είχαν την ίδια θεματική αφετηρία, την ιταλογερμανική σύρραξη στην Κεφαλονιά, ωστόσο, προέκρινε από

κάθε λογοτεχνική άποψη το μυθιστόρημα της πρώτης.

Αναζήτησα το βιβλίο, διαθετόταν κεντρικά από τις εκδόσεις «Λογοθέτη» είχε εκδοθεί το 1992 «ιδίους αναλώμασι» και με τα προσωπικά στοιχεία της συγγραφέα.

500 και πλέον πυκνογραμμένες σελίδες. Το σίγουρο είναι ότι το διάβασα απνευστί, τώρα όχι χωρίς πρεσβυωπικά γυαλιά. Τον επόμενο χρόνο, και μετά την πρώτη συνάντησή μου με την Μεσσάρη, στο Αργοστόλι, παρουσιάστηκε η συγγραφέας και το βιβλίο της σε λογοτεχνική βραδιά στην Δημοτική Βιβλιοθήκη Αμαλιάδας. Η βραδιά είχε κλείσει με καντάδες και κρασί χύμα.

Της τυφλής ανεμοθύελλας είναι η τυφλή ιστορία του Β' Παγκοσμίου πολέμου στην Κεφαλονιά. Από την συγγραφέα δε φαίνεται να ξεφεύγει τίποτα από την ιστορία, όπως διαδραματίστηκε στον τόπο της. Εξ ου και η γνώση μεταφέρεται η εντύπωση ότι όλα τα έχει ζήσει η ίδια και έχει το κα-

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

• Ο Νίκος Κακολιάς είναι φιλόλογος και δικηγόρος.

Σελίδες αφιερωμένες στο πεζογραφικό της έργο

στεί να τη καταγράψει, για να μείνει για πάντα. Παρόλο που τα γεγονότα παρουσιάζονται τεκμηριωμένα, ωστόσο το βιβλίο δεν είναι ιστορικό με τη στενή έννοια. Έξι ιστορούνται τα γεγονότα στην Κεφαλονιά, αλλά με αυτοτέλεια, όχι στα πλαίσια της γενικότερης ιστορικής θεώρησης του πολέμου, ούτε στην ερμηνεία τους. Αυτό δε σημαίνει ότι η Ανδρεάς δεν έχει άποψη και κρίση για τα μεγάλα αίτια των καταστροφικών γεγονότων και δε διατυπώνει κρίσεις για τους πολιτικούς και στρατιωτικούς χειρισμούς. Η προσέγγισή της είναι αντιφασιστική και δημοκρατική. Ζωντανεύουν στις σελίδες του βιβλίου λεπτομέρειες από τη ζωή των κατοίκων του νησιού, τις μέρες και τις ώρες του πολέμου και κορυφώνεται η δράση στο μακελειό του Σεπτέμβρη 1943. Η Ανδρεάς κάπως ψυχολογικά συνδέει την πολιτιστική ανάμνηση της δυτικότερης Κεφαλονιάς με τη συμπόνια στους αδελφούς-ευαίσθητους ιταλούς. Η επανησιακή, «ευρωπαϊκή» κληρονομιά, παρά την διακηρυγμένη ελληνικότητα στην ψυχή της συγγραφέα, εκπέμπει μια εκλεπτυσμένη εκλεκτικότητα. Μια φροντίδα συγκράτησης της υπεροψίας για αυτή την ελληνική διαφοροτικότητα, ίσως είναι τυχαίο εύρημα.

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1999 κυκλοφορείται από τις Εκδόσεις Οδυσσεάς, που στο μεταξύ έχουν επανεκδώσει την *Ανεμοθύελλα*, το δεύτερο μυθιστόρημα, με τίτλο *Στη φωλιά του άσπρου γέρακα*. Το κορυφαίο βίωμα, ο φονικός σεισμός στην Κεφαλονιά το 1953. Ένας κόσμος αρχοντικών, επαύλεων, εκλεπτυσμένων αρχιτεκτονημάτων, παστρικών προαυλίων κατακρημνίζεται. Το μακελειό επαναλαμβάνεται. Πριν καταλαγιάσει το μεγάλο κακό του φασισμού, του πολέμου, του εμφυλίου, πριν πέσει η σκόνη της ανεμοθύελλας από τους ώμους των ηρώων, αυτοί δοκιμάζονται από εχθρό αήττητο. Ο αιφνιδιασμός του εγκέλαδου εκμηδένισε κάθε εμπειρία αντίστασης και ετοιμότητας. Αυτό που μένει ως απόηχος δεν είναι οδύνη, απελπισία. Έχει απομείνει στους ανθρώπους της Μεσσάρη ακέραιη η ανθρωπιά και η ορμή για ζωή, για δράση, για νέους έρωτες, για προαιώνια πάθη. Για τα Επτάνησα, ο σεισμός είναι ένα γεγονός επικό και σε αυτό το πλαίσιο, *Η φωλιά του άσπρου γέρακα* είναι ένα επικό μυθιστόρημα. Συμβολικά νοσηματοδοτεί το πέρασμα της Κεφαλονιάς στη σύγχρονη Ελλάδα. Κάπως πρωθύστερα είχε γίνει, με το μιλιταριστικό έπος της «τυφλής» γερμανοϊταλικής σύρραξης, η μετάβαση στην ιστορία του Παγκοσμίου πολέμου.

Από τις εκδόσεις Ηριδανός, το 2008 κυκλοφόρησε το τρίτο, επίσης πολυσέλιδο, μυθιστόρημα *Χίλια φεγγάρια βροχή*. Δεν έχει επικό επίκεντρο (πόλεμο ή σεισμό), όπως τα δύο προηγούμενα. Παρουσιάστηκε σε θεστή τελετή σε κεντρικό βιβλιοπωλείο της Αθήνας, πριν την κρίση. Οι μετακινήσεις των ηρώων πληθαίνουν και οι πρωταγωνιστές εξορίζονται από το νησί στο νέο κόσμο, των σύγχρονων σκοτεινών μονοπατιών. Σε αυτό το μυθιστόρημα το καλό είναι καλό μέχρι το μεδούλι του, και όσο κι αν

κλονιστεί η εμπιστοσύνη μας, αυτό θα θριαμβεύσει. Και το κακό δε φτιασιδώνεται, θα αποκαλύψει το σκοτεινό πρόσωπό του. Δεν υπάρχει αδικία σε αυτό το μυθιστόρημα. Δεν είναι απαραίτητο να έχει διαβάσει κανείς τα προηγούμενα μυθιστορήματα για να πιάσει το νήμα, αλλά δε μπορεί να μη το θεωρήσει συνέχειά του. Δεν υπάρχει ένας κεντρικός ήρωας τον οποίο παρακολουθούμε σε συνέχειες στα βιβλία της Ανδρεάς. Είναι όμως ένας πλέρια αναπτυγμένος πλούσιος κόσμος στον οποίο η συγγραφέας φιλικά και άνετα εισαγάγει τον αναγνώστη, ο οποίος δεν μπορεί να αντισταθεί, τον συνεπαίρνει και γίνεται πρωταγωνιστής. Από το δεύτερο βιβλίο, βασικά χαρακτηριστικά του έργου της Ανδρεάς, τυποποιούνται. Οι τίτλοι είναι περιφραστικοί και οι λέξεις αναφέρονται σε στοιχεία της φύσης. Το σύμπλεγμα των λέξεων, όμως, δίνει μια εικόνα μυστηρίου. *Ανεμοθύελλα*, ήδη καταστροφική, και επιπλέον τυφλή, *Φωλιά του ασπρογέρακα*, *Χίλια φεγγάρια*, *βροχή*. Οι τίτλοι, εκτός από τον ασπρογέρακα που έχει μια τοπική αναφορά συγκεκριμένη, δεν συμπυκνώνουν την ιστορία κάθε βιβλίου. Μάλλον αποδίδουν το συναίσθημα της συγγραφέα. Δίνουν την ατμόσφαιρα νοσταλγίας και πόνου ανάμνησης ταυτόχρονα. Για το πρώτο βιβλίο, την κατακλυσμιαία δεκαετία των πολέμων (ελληνοϊταλικογερμανικό / εμφύλιο), επιλέγεται η Ανεμοθύελλα, που σαν να μην έφθανε, απέκτησε και τον προσδιορισμό τυφλή. Για το δεύτερο, η φωλιά που σημειώνει οικογενειακή και τοπική θαλπωρή, είναι του άσπρου, αρπακτικού/γέρακα. Στο τρίτο βιβλίο, τα ρομαντικά χίλια φεγγάρια είναι κατακλυσμιαία.

Ο κόσμος της Μεσσήρης, η «νήσος των μακάρων» είναι η Κεφαλονιά. Για να εξηγήμαστε, δε γράφει για τους Κεφαλονίτες μόνο. Τα μυθιστορήματά της απευθύνονται στους αναγνώστες λογοτεχνίας, χωρίς τοπικούς ή γλωσσικούς περιορισμούς. Παρόλο που είναι μια παγίδα για τους λογοτέχνες της επαρχίας η ντοπιολαλιά, το τοπικό γλωσσικό ιδίωμα, κυρίως σε περιοχές που είναι έντονα αναγνωρίσιμο και στην περίπτωση των Επτανήσων με ιδιαίτερη λογοτεχνική παραγωγή και ταυτότητα στη γραμματολογία, η Ανδρεάς χειρίζεται τη γλώσσα μαεστρικά και χωρίς να αφαιρεί τίποτα από τις λέξεις που ο τόπος, ο χρόνος, τα πρόσωπα και η παράδοση απαιτούν, γράφει καλά ελληνικά, ώστε και ο ερασιτέχνης αναγνώστης να διευκολύνεται και ο πιο ασκημένος να ικανοποιείται από την απλή φόρμα, την ακριβολογία χωρίς τερτίπια εντυπωσιασμού. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι γενικά η Επτανησιακή Σχολή και κυρίως οι εκπρόσωποι της λογοτεχνίας από την Κεφαλονιά ήδη από τον 19ο αιώνα είχαν απαντήσει με τα έργα τους στα γλωσσικά διλήμματα.

Το σκηνικό κάθε ιστορίας στήνεται λεπτομερικά και συστηματικά. Ο αναγνώστης εισέρχεται εύκολα, γρήγορα και χωρίς να χρειάζεται να μάθει κανένα γλωσσικό κωδικό που ζωντανεύει απόλυτα, γίνεται ο ίδιος μέρος του μυθιστορήματος είτε ταυτιζόμενες με ένα από τα κεντρικά πρόσωπα, είτε παρακολουθώντας τη

οδός της οικειοποίησης στο πεζογραφικό της έργο
Σελίδες αφιερωμένες στο πεζογραφικό της έργο

δράση από πολύ κοντά. Στην πραγματικότητα και ένα από τα στοιχεία επιτυχίας των έργων είναι ότι οι χαρακτήρες πλάθονται μέσα από τις λέξεις, ο αναγνώστης εμπλέκεται συναισθηματικά στο δράμα της ζωής τους. Πέρα από την κεντρική ιστορία, η μικρή ιστορία όλων των προσώπων κεντριέται με τέτοιο τρόπο ώστε από τον καμβά να μη λείπει τίποτα.

Διαβάζοντας ένα μυθιστόρημα της Μεσσάρη, είναι σα να βλέπεις ένα πίνακα του αναγεννησιακού ζωγράφου Μπρέγκελ. Διαφέρει από τα έργα των άλλων ζωγράφων που εξαντλούνται στο κεντρικό θέμα, ένα πρόσωπο, μια σκηνή από τα θεία πάθη, ένας ήρωας της αρχαιότητας. Είναι ολόκληρος ο κόσμος, ο τόπος, η φύση, η αισθητική, οι δράσεις, οι ιδέες και τα συναισθήματα των ανθρώπων σε ένα βιβλίο.

Ιστορικά δεν είναι τα βιβλία της Μεσσάρη με όρους επιστημονικούς, ούτε και ιστορικά μυθιστορήματα μπορούν να χαρακτηριστούν. Όμως και το ιστορικό υπόβαθρο είναι στέρεο και δεν μπορεί παρά ως ντοκουμέντα να τα προσεγγίσει ο υποψιασμένος αναγνώστης. Είναι τόσο βέβαιη στην εξιστόρηση των γεγονότων η συγγραφέας, ώστε να καταλείπεται αμφιβολία, ότι έχει στηριχθεί, σε επίσημες πηγές, σε αρχεία, η συγγραφέας για να τα αποδώσει, οπωσδήποτε έχει μιλήσει και καταγράψει μαρτυρίες, έχει διασταυρώσει αφηγήσεις και κυρίως έχει κατανοήσει και πιστέψει τους χαρακτήρες της. Τα μυθιστορήματά της είναι πολυπρόσωπα, πετυχαίνει όμως να αποφύγει το σκόπελο των συγχύσεων και τις δυσκολίες παρακολούθησης της δράσης του, πράγμα που δυσχεραίνει την ανάγνωση ακόμα και σπουδαίων μυθιστορημάτων. Η Ανδρέας υφαίνει πολύ σφιχτά το μύθο και οι ήρωές της έχουν ξεχωριστή προσωπικότητα και διακριτούς ρόλους. Ο αναγνώστης δεν μπορεί να αφήσει το διάβασμα, κάθε παράγραφος και ένα κλειδί κατανόησης. Η ανάγνωση των βιβλίων είναι εθιστική.

Αν θα θέλαμε να δώσουμε ένα λογοτεχνικό χαρακτηριστικό στα βιβλία της, ταιριάζει ότι πρόκειται για κοινωνικά ηθογραφήματα και προσωπικά/ατομικά ψυχογραφήματα. Πιο απλά, στις 1500 σελίδες σύνολο, ξεδιπλώνονται τα ήθη, τα έθιμα, οι αστικές, επαρχιώτικες αντιλήψεις και νοοτροπίες των Κεφαλονιτών του 20ου αιώνα, όπου και αν δοκιμάζονται. Οπωσδήποτε, στα χωριά, στα αργοστολιώτικα, αρχοντικά και σαλόνια στην Αθήνα στον κόσμο. Κοινή αφετηρία των ηρώων η βίωση της κεφαλονίτικης καταγωγής. Ο κόσμος της Μεσσάρη περιλαμβάνει όλες τις τάξεις, οι ευγενείς, άρχοντες του νησιού είτε είναι πανούργοι είτε αρχοντικοί με εκλεπτυσμένους τρόπους και καλλιεργημένη ψυχή. Οι χωρικοί, οι παρακατιανοί, είτε είναι κουτοπόνηροι, μικροαπατεώνες και επιπόλαιοι, είτε είναι αυθεντικά γενναίοι, ανυστερόβουλοι και πλατοί.

Για να αναφερθούμε σε λογοτεχνικές συγγραφικές προγονίδους της θα φωτογραφίσα τον επτανήσιο, κερκυραίο, Κωνσταντίνο Θεοτόκη και τον κοντοσυντοπίτη από τη Δυτική Στερεά Κωνσταντίνο Χατζόπουλο, και οι

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΑΠΟΦΥΛΑΚΤΗΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΗΞΟΡΙΟΥ**

δύο προπομποί της προβεβλημένης γενιάς τους '30. Αν και οι δύο τους περιορίστηκαν σε πιο μικρές φόρμες, σύντομα μυθιστορήματα, νουβέλες, διηγήματα, ενέσκηψαν, όπως και η Ανδρεάς, στον άνθρωπο και στο μικρόκοσμο του περιβάλλοντός της με σκοπό να τον κατανοήσουν, να τον συμπονήσουν και να τον αφυπνίσουν. Και στους τρεις υπάρχει το ηθικό, το καλό ως δείκτης και κριτής. Ο Θεοτόκης και Χατζόπουλος, εισηγητές των σοσιαλιστικών ιδεών στη λογοτεχνία, θεωρούν τους πλούσιους, αστούς ή γαιοκτήμονες πωρωμένους και ανήθικους. Οι φτωχοί, χωρίς συνείδηση, έρμαια των αναγκών τους. Η Ανδρεάς, εμφορείται από τον κοινωνικό ανθρωπισμό, οδύρεται για τη φτώχεια, την ανέχεια και την εκμετάλλευση, αλλά αφήνει ένα παράθυρο ανοιχτό, στον πλούσιο να λυτρωθεί από το βάρος της αδικίας του πλούτου του και στον περιθωριακό να ανυψωθεί με την ποιότητα του χαρακτήρα, την περηφάνεια και την ηθική ακεραιότητα.

Η Ανδρεάς Μεσσάρη σε ένα σημείο διαφοροποιείται: ο ζόφος των ψυχών, το σκοτεινό των ανθρώπινων κινήτρων, ο πόλεμος, η θεομηνία, δεν μπορούν με τίποτα να σκιασουν τον έρωτα και την ομορφιά της φύσης.

Ο έρωτας, στην πιο εξιδανικευμένη εκδοχή του, πάντα νικά και υπομένει τη δικαίωση. Ο άδολος έρωτας σημαίνει για την συγγραφέα απόλυτος συναισθηματικός δεσμός, εκ βαθέων συντροφικότητα, ώριμη απόφαση για τη γυναίκα, ευθύνη για τον άνδρα. Σταδιακά στο έργο της ο έρωτας αγγίζει επίπεδα επιθυμίας και οίστρου, από τα ωραιότερα στη φύση.

Η φύση ανυπότακτη, θεός θαυμασμού και σεβασμού, η ομορφιά της βρίσκει την τέλεια μορφή της στο νησί. Αν ο πόλεμος, ο σεισμός, η φτώχεια και οι δοκιμασίες δεν ήταν τόσο επιβλητικά στα βιβλία της Μεσσάρη, θα υπήρχε ο κίνδυνος ενός γραφικού εξωραϊσμού.

Σε σχέση με τις γυναίκες της λογοτεχνίας, η Ανδρεάς δε συγγενεύει με αυτό που λέγεται γυναικεία λογοτεχνία των ευπώλητων. Δε στήνει ρομάντζο και τηλεοπτικές δολοπλοκίες σε επεισόδια. Υπάρχει πλούσια και ποικίλη δράση στα έργα της, αλλά αυτά είναι πέρα για πέρα αληθινή. Δεν είναι ούτε σε δόσεις, ούτε απίθανη. Ειδικά επειδή και ο δραματικός και ο ιστορικός χρόνος και τόπος είναι υπαρκτά και συγκεκριμένα, το δύσκολο είναι να αντιληφθεί ο αναγνώστης τη διάκριση μεταξύ πραγματικότητας και μυθοπλασίας.

Σε πολλά αποσπάσματα των έργων της Α. Μεσσάρη μπορούμε να θυμηθούμε τις νουβέλες/ μικρά μυθιστορήματα της Λιλίκας Νάκου *Η ξεπάρθει* και της Έλλης Αλεξίου *Λούμπεν*. Διαπιστώνονται κοινές προσεγγίσεις και κοινές αναγνώσεις της καθημερινής ζωής των ανθρώπων του μόχθου, της γυναικείας ψυχολογίας. Από το έργο της Μεσσάρη, θα μπορούσαν να αποσπαστούν και να αποτελέσουν ξεχωριστές νουβέλες διάμποσες τέτοιες ιστορίες. Υπάρχει βέβαια μια ποιότητα διαφοροποίηση στην Μεσσάρη.

Σελίδες αφιερωμένες στο πεζογραφικό της έργο

Οι γυναίκες της έχουν δυναμική, από όποια τάξη κι αν προέρχονται, κυρίως έχουν πλήρη συνείδηση των πράξεων και της θέσης τους. Σε όλα τα βιβλία, υπάρχει μια κορυφαία γυναικεία φιγούρα, ηρωίδα και ολόκληρος δραματουργικός γυναικείος χορός που την πλαισιώνουν. Φαίνεται ότι η Ανδρεάς είναι απαλλαγμένη από συνειδητές κομματικές στρατεύσεις και ιδεοληψίες. Οι ηρωίδες της δεν είναι «μοιραίες», αλλά ούτε φεμινίστριες ή «θεοσεβούμενες». Αν κερδίζεται η αποδοχή στις γυναίκες της Ανδρεάς, γίνεται γιατί αυτές είναι απελευθερωμένες, ή πολεμούν γι' αυτό από το να είναι υπάκουες σύζυγοι ή κόρες, εύθραυστες κούκλες, αντιδραστικές ανέραστες. Από τις σύγχρονες λογοτέχνιδες τα μυθιστορήματα της Α. Μεσσάρη, θα μπορούσαν να γειτνιάζουν στο μυθιστόρημα της Ζυράννας Ζατέλη. Το μυθιστόρημά της *Και με το φως του λύκου επανέρχονται* που κυκλοφόρησε την ίδια περίπου εποχή με την *Τυφλή ανεμοθύελλα* και κέρδισε διακρίσεις, προβολή από τα μέσα και πωλήσεις. Και τα δύο βιβλία είναι πολυσέλιδα, αντλούν την κύρια θεματική τους από ελληνική επαρχία, έχουν κοινό βαθύρα κατάδυσης των δημιουργών τους στις θύμισες του κόσμου της παιδικής τους ηλικίας. Η Ζατέλη υφολογικά πιο μυστηριώδης, η Ανδρεάς πιο ξάστερη. Η μία «παραμυθατζού», η άλλη άμεση. Τα μυθιστορήματά αυτά δεν είχαν παρόμοια εμπορικότητα. Η Ζατέλη, έγραφε από την απόσταση της πρωτεύουσας, περπατούσε στην πολύβη πόλη, ανήκε στον κύκλο των «διανοούμενων». Η Ανδρεάς Μεσσάρη δεν πλούτισε τις συναναστροφές της, δεν εκμοντερνίστηκε, και δεν είναι φιλοφρόνηση αυτό.

Τι σχέση έχει η λογοτεχνία με τη μόδα; Ο συγγραφέας πορεύεται ανεξάρτητα από τη μόδα. Η Ανδρεάς δε γράφει για προβολή. Γράφει, αντί να ζωγραφίσει τον κόσμο. Επικοινωνεί με τον κόσμο, αποτίει φόρο τιμής και μνήμης, εκφράζει τις ευαισθησίες και τις σκέψεις της από εσωτερική παρόρμηση.

Είναι της μόδας η λογοτεχνία; Η συζήτηση για τη λογοτεχνία μπορεί να είναι κατά καιρούς της μόδας. Βιβλιοθήκες μπορεί να στήνονται και να διακοσμούνται. Η λογοτεχνία όμως πάντοτε ήταν μια πολύ μυστική και προσωπική σχέση συγγραφέα-αναγνώστη.

Το να παρουσιάζεται η Ανδρεάς Τραυλού-Μεσσάρη και το έργο της θα μπορούσε να σημαίνει μια ευκαιρία γνωριμίας, μια πρόταση.

Είναι, σε ό,τι με αφορά, η επικοινωνία ενός προσωπικού βιώματος ανάγνωσης καθαρής λογοτεχνίας.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΟΠΙΚΕΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ.
ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΤΗΣ Α. ΤΡΑΥΛΟΥ-ΜΕΣΣΑΡΗ

Η χιλιετία που δεν έφυγε

Είμαι η χιλιετία που δεν έφυγε. Προσπάθησαν βέβαια να με εκπορθήσουν πριν την ώρα μου, αλλά φυσικά δεν τα κατάφεραν, παρ' όλα αυτά τα μαυλιστικά μέσα που χρησιμοποιήθηκαν.

Όλοι τα είδατε, τα ακούσατε, σας πλάνεψαν, έστω για λίγο και έστω με τη θέλησή σας, παρ' όλο που μέσα σας, μερικοί γελούσατε για τον ίδιο σας το κατάντημα.

Χοροί λοιπόν, τραγούδια, μουσικές, πιετό, λείξερ, φωτοβολίδες, εκατομμύρια λαμπιόνια, τρελά ξεφαντώματα μεθύσι χωρίς τέλος, η αποθώωση της απόλαυσης, για να πεισθείτε, πως πάει και τελειώσα...

Δεν ξέρω σε τίνος ακριβώς τον άδαιο εγκέφαλο, κυοφορήθηκε ετούτη η εξωφρενική ιδέα. Η παλιά χιλιετία πέθανε..... Έβιβα για την καινούρια.....

Φυσικά, όλα έχουν ένα τέλος, ακόμα και οι χιλιετίες τελειώνουν, όμως γιατί τόση πρεμούρα; Ο παραγιός μου ο εικοστός αιώνας, χρειάζεται ακόμα 366 μέρες για να κλείσει τον κύκλο του, όσο δηλαδή χρειάζομαι και εγώ για να σας πω αντίο και που με είδατε.

Προσπαθώ να καταλάβω τι ακριβώς συμβαίνει, Νάναι το δέλεαρ των κερδών που θα προκύψουν απ' όλα ετούτα τα πολυχρονολογημένα πανηγύρια; Νάναι η εμμονή και το αλόγιστο πείσμα κάποιου υπεραισθητή των αφεντάδων της γης; «Εγώ προστάζω και διατάζω, τώρα τελειώνει η χιλιετία και τώρα αρχίζει η νέα και σεις αρκούδες, όπα, χορέψτε με τα νταούλια μου....»

Νάναι ο εξορκισμός όλων των δεινών που υπέστη η ανθρωπότητα σ' ετούτα τα τελευταία 99 χρόνια; Αλλά αν είναι έτσι, με τι τρόπο και πώς μπορεί να αναιρεθεί η φρίκη των πολέμων, των σεισμών και των καταποντισμών, αν εγώ φύγω νωρίτερα, υποθετικά και μόνο; Πολύ φοβάμαι, πως κάποιος σούπερ επιτήδειος, έπαιξε στο χρηματιστήριο της ανθρωπίνης ματαιοδοξίας την αφέλειά σας και κέρδισε, μα την αλήθεια των αριθμών, που σαν κι αυτήν καμιά άλλη δεν υπάρχει....

Και μια και ο λόγος για αριθμούς, το πιο καταπληκτικό που άκουσα, τις τελευταίες μέρες, μέσα στις προετοιμασίες των προετοιμασιών, ήσαν οι ερωτήσεις κάπου μπόμπιρα, στη μισοαγράμματη μάννα του, ο οποίος μάλιστα δεν είναι και ξυράφι στην αριθμητική.

- Πόσα πορτοκάλια έχει η δεκάδα μάννα;

- Δέκα, χοντροκέφαλε.....

Σελίδες αφιερωμένες στο πεζογραφικό της έργο

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

- Και η χιλιάδα μάνα;
- Χίλια, μωρέ.....
- Και τότε πως υπολογίζουμε τα 99 χρόνια, για αιώνα; Και πως τα 1999 για χιλιετηρίδα; Κλέβουμε δηλαδή;
- Ξέρω γω; Ρώτα το δάσκαλό σου....

Μα ούτε ο δάσκαλος καταδέχτηκε να μου δώσει μια αληθοφανή εξήγηση, ούτε κανένας απ' τους σοφούς που ετοιμάζανε το πανηγύρι της υποτιθέμενης αναχώρησής μου, δημάρχους, υπουργούς, πρωθυπουργούς, παρακαθήμενους, μεγαλοάσχημους, μεγαλοσχήμονες και παρατρεχάμενους, πάντων και πασών των υψηλοτάτων αξιωματούχων αυτού του τόπου κι όλων των τόπων.

Όπως και νάναι, εγώ δεν σκοπεύω βέβαια να σας αποχωριστώ, ακόμα, θά 'μαι μαζί σας και όλο το 2000, αφού αναμφισβήτητα, μια δεκάδα ακριβώς πορτοκάλια και όχι εννιά.

Τελικά νομίζω πως ο εμπνευστής σ' όλα ετούτα τα ευτράπελα, ήταν απλώς ένας σκράπας στην αριθμητική, τίποτα περισσότερο και τίποτα λιγότερο.

Καλή χρονιά.

Τα νέα παιδιά

Πρίν λίγο καιρό, η είδηση έδωσε κόμπο την καρδιά «Δεκατετράχρονος έπεσε σε κώμα, λίγο πριν μπει στην αίθουσα των εξετάσεων, από ανεύρυσμα εγκεφάλου».

Ο γιατρός εβεβαίωσε πως αυτό είναι δυνατόν να συμβεί, αν πιεστεί πολύ και αγχωθεί, ακόμα και ένας νεαρός οργανισμός.

Ύστερα ήρθε μια άλλη είδηση, το ίδιο συγκλονιστική.

«Μαθητής κατάπие γεωργικό φάρμακο, επειδή δεν έγραψε καλά στις πανελλήνιες».

Και ξαφνικά θυμηθήκαμε κάποιες παλιότερες αυτοκτονίες μαθητών, για τον ίδιο ή παραπλήσιο λόγο και μια καμπάνα αφύπνισης άρχισε να σημαίνει εντός μας.

Τι συμβαίνει, λοιπόν με τα νέα παιδιά; Καμιά σημασία δεν έχει, το ότι οι περιπτώσεις αυτές, είναι σποραδικές και λίγες. Σημασία έχει, το ότι οι περιπτώσεις αυτές, είναι σποραδικές και λίγες. Σημασία έχει και μόνο, πως κάτι τέτοια δε συνέβαιναν ποτέ άλλοτε. Τώρα συμβαίνουν. Τώρα που θεωρητικά, τα νέα παιδιά –στο σύνολό τους– τα έχουν όλα. Ντύνονται, διασκεδάζουν, μορφαίνονται, συνδικαλιούνται, ταξιδεύουν, ερωτεύονται ελεύθερα, έχουν για όλα γνώμη...

ΤΑΚΩ ΒΑΓΓΕΛΙΟΥ
ΔΙΟΜΕΛΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΤΙΟΥ

Αυτά, όμως, καθώς φαίνεται, δε φτάνουν για να ολοκληρώσουν ή να ατσαλώσουν τον ψυχισμό τους.

Συζητώντας με μια νεαρή σπουδάστρια μια μέρα, για τη μελλοντική της κοινωνική εξέλιξη, μούκαμε τρομαχτική εντύπωση, η κακοκρυμμένη απογοήτευση και η αβεβαιότητα που απηχούσαν τα λόγια της. Κι' όμως ήτανε μια νεαρή κοπέλα που με την πρώτη ματιά, δε θα μπορούσε παρά να την κρίνει κανείς σαν τυχερή.

Όταν κατάλαβε πως προσπαθούσα να κατανοήσω τι ήταν εκείνο που κατά βάθος την προβλημάτιζε, τόριξε στο αστείο και η κουβέντα μας σταμάτησε εκεί.

Δεν είναι εύκολο να ανοίξουν τα νέα παιδιά την καρδιά τους σε μας. Δεν είμαι σίγουρη αν και μεταξύ τους έχουν αυτό που λέμε, βαθύτερη ψυχική επικοινωνία. Δέστε τα όλα, καθώς χορεύουν στη ντίσκο. Είναι μαζί και είναι χώρια. Χωρίς το ένα να συμμετέχει στη χαρά της στιγμής του άλλου. Υπάρχει κάτι που τα απομονώνει και φοβάμαι πως εκεί, σε κείνη την απομόνωση μονάχα, τολμούν να εκφράζουν τις αμφιβολίες τους.

Γιατί όμως;

Είναι τα τύμπανα της δικής μας παρακμής που παγιδεύουν τα όνειρά τους και φορτίζουν με εχθρικότητα ασυνείδητη ίσως το πνεύμα τους, όταν πια η υποκρισία μας αδυνατεί κρυφτεί και τους φανερώνεται με τα μελανώτερα χρώματα;

Είναι γιατί κατανοούν ολοένα και περισσότερα, πόσο βόγγει και τρίζει από τα κάθε λογής ανομήματά μας, το εξαχρειωμένο κοινωνικό οικοδόμημα, που σε αυτό πρέπει τελικά να ενταχθούν;

Ή ο μόχθος, ο τεράστιος μόχθος της εκπαίδευσης που τους επιβάλλεται από τα πιο τρυφερά του χρόνια. ΧΩΡΙΣ ΟΜΩΣ ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΟ ΑΞΙΟΚΡΑΤΙΚΟ ΑΝΤΙΚΡΥΣΜΑ, έχει κι' όλας λυγίσει την καρδιά τους;

Εκείνο, πάντως, που δείχνει ιδιαίτερα ενοχλητικό, είναι όταν υψώνονται αφορεσμοί και κρωγμοί κατηγορίας, από μεγαλοσχήμονες και πολύξερους, συλλήβδην για τα νέα παιδιά.

Όλα όσα τους καταμαρτυρούν, δεν είναι παρά οι δικές τους αμαρτίες. Οι δικές μας. Αν κάποια στιγμή οι κατήγοροι το αποδεχτούν, ίσως σημαίνει και η ευλογημένη ώρα της αληθινής επικοινωνίας μαζί τους.

Άλλωστε, είναι πέρα για πέρα παράλογο, και απωθητικό, να κοιταζόμαστε στον καθρέφτη και να 'χουμε την απαίτηση να δούμε άλλο είδωλο απ' το δικό μας.

Κι' όταν για τα νέα παιδιά δε διαθέτουμε παρά μονάχα απαγγελίες κατηγορητηρίων, αυτό ακριβώς κάνουμε.

Δε θα ναι ίσως υπερβολή να πούμε πως από κει εκπορεύονται και τη γάζουν, κάποιες σπαραχτικές ειδήσεις, σαν αυτές που είπαμε στην αρχή του σημερινού γραφτού.

Σελίδες αφιερωμένες στο πεζογραφικό της έργο

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΔΟΥΛΕΙΟ ΠΑΤΕΡΝΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Ο ΠΛΑΤΩΝ ΕΥΣΤ. ΔΡΑΚΟΥΛΗΣ
ΚΑΙ Η 21Η ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ Α' ΑΝΑΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ
ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΒΟΥΛΗΣ (11 ΟΚΤΩΒΡΗ 1910).
ΤΟΜΗ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ-ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΤΟΥ

Το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα σηματοδεύτηκε στη νεότερη της χώρας μας ιστορία από αυτό το πολυσήμαντης ιστορικής σημασίας γεγονός, την Επανάσταση στο Γουδί τον Αύγουστο του 1909, της οποίας βασικός και κύριος συντελεστής υπήρξε ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος.¹ Η ιστορική σημασία αυτού του γεγονότος επιτεκμηριώνεται και από το γεγονός της παρουσίας στο ιστορικό της χώρας μας προσκήνιο του Ελευθερίου Βενιζέλου, του οποίου από αυτό μάλιστα αρχίζει η πολυτάραχη και πολυσχιδής πολιτική και διπλωματική εικοσιπεντάχρονη σταδιοδρομία, κατά τη διάρκεια της οποίας κατέθεσε ακλόνητη και άσβεστη την προσωπική του σφραγίδα και στις πολυσήμαντες εξελίξεις που το ακολούθησαν.² Τότε ακριβώς κατέφθασε στην Αθήνα από το Λονδίνο ο

1. Αυτός αρχικά συγκροτήθηκε το 1908 από κατώτερους αξιωματικούς των Ενόπλων Δυνάμεων για να προσχωρήσουν σ' αυτόν και το πρόγραμμα του και άλλοι αξιωματικοί διαφόρων όπλων και βαθμίδων. Το πρόγραμμά του, ριζοσπαστικό για την εποχή, απέβλεπε στην ψήφιση μεταρρυθμιστικών νομοθετημάτων με επίκεντρο την απαγόρευση στον τότε διάδοχο Κωνσταντίνο και τους Βασιλοπαίδες να αναμειγνύονται στη διοίκηση του στρατού, μετά και την ήττα κατά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Βλ., εκτός από άλλα, ιδιαίτερα Βουρνάς Τ., *Γουδί: Το κίνημα του 1909*, Αθήνα 1957, και μάλιστα Ζορμπάς Νικ., *Απομνημονεύματα ή Πληροφορίες περί των συμβάντων κατά τη διάρκεια της Επανάστασης της 15ης Αυγούστου 1909*, Αθήνα 1925.

2. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος είχε ήδη πραγματοποιήσει πολιτικο-κοινωνική δραστηριότητα στην Κρήτη και ιδιαίτερα, έπειτα από την καθιέρωση από τις τότε Μεγάλες Δυνάμεις της Αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας, ως υπουργός Δικαιοσύνης, όταν σε αντίθεση προς τον Βασιλοπαίδα Γεώργιο, Ύπατο Αρμοστή των Μ. Δυνάμεων στην Κρητική Πολιτεία, προχώρησε στην Επανάσταση του Θερίσου 1905. Αυτός, μετά τη διαπίστωση από επαναστάτες του αδιεξόδου, στο οποίο είχε περιπέσει η Επανάσταση στο Γουδί προσκλήθηκε ως σύμβουλός τους, με αποτέλεσμα έκτοτε να καταστεί συντελεστής και παράγοντας των εξελίξεων, που την ακολούθησαν (Βαλκανικούς Πολέμους, Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, Μεσοπόλεμος), βλ. σχετικά και

• Σπύρος Δημ. Λουκάτος, *δρ Ιστορικός* (1915-2014).

Ιθακήσιος στην καταγωγή Πλάτων. Ευστ Δρακούλης, όπου είχε χρηματίσει και καθηγητής της νεοελληνικής γλώσσας και γραμματείας στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, τέλη 1908 - αρχές 1909, και ως εκ τούτου ζει, ως ένα βαθμό, τα γεγονότα της Επανάστασης, την οποία χαρακτήρισε ιστορικό σταθμό.³ Αμέσως με το φτάσιμό του στην Αθήνα από το Λονδίνο ο Πλ. Δρακούλης με την βέβαιη προοπτική σημαντικών εξελίξεων, επακόλουθων της Επανάστασης στο Γουδί και της παρουσίας του Ελ. Βενιζέλου ως συμβούλου των επαναστατών, δραστηριοποιήθηκε για τη διαφώτιση και τη συνειδησιακή αφύπνιση των εργατικών τάξεων και την οργάνωσή τους με στόχο την μελλοντικά προβλεπόμενη κοινοβουλευτική εκπροσώπησή τους.⁴

Μετά τον καθορισμό της διενέργειας εκλογών, οι οποίες με τη σύμφωνη γνώμη του Βασιλιά, της ηγεσίας της Επανάστασης και του Ελ. Βενιζέλου ορίστηκαν για τις 8/21 Αυγούστου 1910, άρχισε έντονη η προεκλογική κίνηση. Στη διάρκεια της δημιουργήθηκε το σοβαρότατο πρόβλημα του τύπου και του χαρακτήρα της μέλλουσας να προέλθει από τις εκλογές Εθνοσυνέλευσης. Επί του προκειμένου αντιπαράτάχθηκαν δύο εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις. Οι προοδευτικοί και δημοκρατικοί παράγοντες της χώρας τάχθηκαν με την άποψη να είναι η νέα από τις εκλογές Εθνοσυνέλευση Συντακτική, ενώ αντίθετα Βασιλιάς και Βενιζέλος την καθόρισαν Αναθεωρητική.⁵ Προκλήθηκαν τότε πολλές συζητήσεις και αντιγνώμιες, ο δε Πλ. Δρακούλης σε σημαντικούς προεκλογικούς τους λόγους, όπως στον Βόλο⁶ και στην Αθήνα,⁷ τάχθηκε υπέρ της Συντακτικής, δηλώνοντας ότι η

ιδιαίτερα Πουρναράς Δ., *Ελευθέριος Βενιζέλος. Η ζωή και το έργο του*, 4 τόμοι, Αθήνα 1958-1960.

3. Βλ. σχετικά το άρθρο του Πλ. Δρακούλη «Το 1909 ως σταθμός προόδου», στο περιοδικό του *Έρευνα*, τ. Ε', τχ. Α' (Ιανουάριος 1910), σ. 4.

4. Τότε συγκροτήθηκε από αυτόν ο «Σύνδεσμος των Εργατικών Τάξεων» (ΣΤΕΤ) από μέλη εργατικών σωματείων και με αυτόν ως πυρήνα συγκροτήθηκε το «Σοσιαλιστικόν Κόμμα», βλ. σχετικά Δρακούλης Πλ., «Το Ελληνικόν Σοσιαλιστικόν Κόμμα», λόγος στην αίθουσα του «Συνδέσμου των Εργατικών Τάξεων», 10 Νοεμβρίου 1916, Αθήνα 1911, σσ. 8-10, και περισσότερο Λουκάτος Σπύρος «Το ελληνικό "Πρωτοσοσιαλιστικό κόμμα" του Πλάτωνα Δρακούλη, 1910», *Κυμοθόη*, τχ. 12-13 (Ιούνιος 2003), σσ. 11-48..

5. Αν η Εθνοσυνέλευση χαρακτηριζόταν Συντακτική, υπήρχε το δικαίωμά της να προβεί στην αναθεώρηση των θεμελιωδών διατάξεων του ισχύοντος από το 1864 Σύνταγματος. Αν χαρακτηριζόταν Αναθεωρητική, η αναθεώρηση θα γινόταν στις μη ουσιώδεις διατάξεις του Συντάγματος. Βασιλιάς και Βενιζέλος την καθόρισαν Αναθεωρητική και επί του προκειμένου όταν σε προεκλογική συγκέντρωση ο Βενιζέλος υποστήριζε την Αναθεωρητική, η κομποπλημύρα του φώναζε Συντακτική, μέχρι που ο Βενιζέλος επιβλήθηκε με τη βροντώδη φωνή του για να σιγήσει τελικά η συγκέντρωση.

6. Στην προεκλογική ομιλία του στο Βόλο ο Δρακούλης μίλησε σε πρωτοφανή και ενθουσιώδη λαϊκή συγκέντρωση, η οποία τον υποδέχτηκε με ενθουσιώδεις και ζητωκραυγές και του προσέφερε αργυρούν στεφάνι, βλ. Μπεναρόγια Αβραάμ, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, εκδ. Κομμούνια/Ιστορική μνήμη, Αθήνα 1986, και εφ. *Χρόνος*, έτος 70, φ. 2293, 9 Φεβρουαρίου 1910.

7. Για τον προεκλογικό λόγο του Δρακούλη στην πλατεία Ομονοίας στην Αθήνα βλ. εφ. *Και-*

Εθνοσυνέλευση, αμέσως έπειτα από τον αγιασμό, πρέπει να ανακηρυχθεί σε Συντακτική, για την «αναγέννησιν του Έθνους» και να βασιστεί «επί της μεταρρυθμίσεως των οικονομικών συνθηκών».⁸

Το Σοσιαλιστικόν Κόμμα του Πλ. Δρακούλη κατά τις εκλογές του Αυγούστου 1910 παρέταξε υποψήφιους βουλευτές σε όλη την Ελλάδα⁹ και στην εκλογική περιφέρεια της Κεφαλονιάς-Ιθάκης κατήλθε ως «Συνδυασμός Σοσιαλιστών και Φιλελευθέρων» με έξι βουλευτές υποψηφίους.¹⁰ Από αυτούς τους έξι εκλέχθηκαν τελικά τέσσερις, από τους οποίους οι τρεις σοσιαλιστές και ο ένας φιλελεύθερος. Επί του προκειμένου είναι άξιο επισήμανσης ότι για πρώτη φορά πραγματοποιήθηκε στην ιστορία της χώρας μας κοινή κάθοδος σε εκλογές σοσιαλιστών-φιλελευθέρων, δημοκρατικών και προοδευτικών δυνάμεων και αυτό συνέβη στην Κεφαλονιά-Ιθάκη.¹¹ Η εκλογή αυτών των τεσσάρων στην Κεφαλονιά-Ιθάκη χαιρετίστηκε ιδιαίτερα από τον προοδευτικό τύπο της εποχής,¹² ο δε Πλ. Δρακούλης διακήρυσε ότι σε αυτές τις εκλογές «εσημειώθη νίκη της Εργατικής Ιδέας».¹³

Με την έναρξη των εργασιών της Α΄ Αναθεωρητικής Βουλής οι τρεις σοσιαλιστές βουλευτές της Κεφαλονιάς-Ιθάκης πρώτο θέμα που αντιμετώπισαν ήταν αυτό του όρκου,¹⁴ το οποίο ήταν και κεφαλαιώδες. Σε αυτό το θέμα και οι

ροί, φ. 212, 31 Ιουλίου 1910, σσ. 3-4, σύμφωνα με τον οποίο ο ομιλητής κάλεσε τον λαό «να συντρίψει τας εχίδνας των παλαιών κομμάτων» ζητώντας να απαιτήσει «την συνέλευσιν Συντακτικήν», προκειμένου «να αλλαχθούν [τα άρθρα του Συντάγματος] σύμφωνα με τα συμφέροντα των παραγωγών».

8. Βλ. εφ. *Καιροί*, φ. 209, 28 Ιουλίου 1910, σ. 4.

9. Μαρτυρούνται 10 υποψήφιοι βουλευτές σ' όλη την Ελλάδα, οι οποίοι συγκέντρωσαν 34.000 ψήφους, από τις οποίες τις 26.000 πήρε ο Δρακούλης. Βλ. σχετικά J. M. Cossano, «Pl. Dracoules et la question sociale en Grece», στο *La Grece Contemporaine, Athenes*, MDCCCXCII (1912), σσ. 13-14.

10. Αυτοί ήσαν: Πλάτων Δρακούλης, Κωνσταντίνος Δεστούνης, Νικόλαος Μαζαράκης, Ηρακλής Νεόφυτος, Μιχαήλ Μουρελάτος και Σπύρος Αρσένης, βλ. εφ. *Ζιζάνιον* (Κεφαλονιάς), φ. 591, 24 Ιουλίου 1910, σ. 3, φ. 592, 31 Ιουλίου 1910, σ. 4, καθώς και εφ. *Καιροί* φ. 208, 27 Ιουλίου 1910, σ. 2.

11. Εκτός του συνδυασμού Σοσιαλιστών - Φιλελευθέρων στην Κεφαλονιά κατέβηκαν στις εκλογές και άλλοι τρεις συνδυασμοί με σύνολο 29 υποψηφίων βουλευτών, από τους οποίους εκλέχθηκαν συνολικά 14 βουλευτές και επιπλέον οι 4 του συνδυασμού Σοσιαλιστών-Φιλελευθέρων, βλ. εφ. *Ζιζάνιον*, φ. 594, 14 Αυγούστου 1910, σ. 4.

12. Οι 3 σοσιαλιστές βουλευτές, που εκλέχθηκαν στην Κεφαλονιά-Ιθάκη, ήσαν οι Πλ. Δρακούλης, Νικ. Μαζαράκης και Κων. Δεστούνης, και ο φιλελεύθερος ήταν ο δόκτωρ νομικής και φιλοσοφίας Ηρ. Νεόφυτος. Για την εκλογή τους βλ. εφ. *Αθήναι*, έτος Η, φ. (298) 2829, 12 Αυγούστου 1910, σ. 2.

13. Βλ. *Έρευνα*, τ. Ε', τχ. Η' (Αύγουστος 1910), σ. 113.

14. Ο όρκος καθοριζόταν από το 64ο άρθρο του Συντάγματος του 1864. Βλ. αυτόν *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Α΄ Αναθεωρητική Βουλή, προεδρία Κωνσταντίνου Έσλιν, εν Αθήναις 1911, συνεδρία 1η, 3 Σεπτεμβρίου 1910, σσ. 13 και 25 και συνεδρία 2α, 6 Σεπτεμβρίου 1910, σσ 69-70.

τρεις βρέθηκαν σύμφωνοι και από κοινού υπέβαλαν δήλωση στη Βουλή, με την οποία αποδέχονταν τον όρκο «ως εκτέλεσιν επιβαλλομένου τύπου», θεωρώντας αυτόν ουσιαστικά «ισοδύναμον προς απλήν βεβαίωσιν» και προσέθεταν ότι, αν ποτέ τεθεί «η ευσυνείδητος αυτή εκτέλεσις» του καθήκοντός τους σε αντίθεση προς το περιεχόμενο του όρκου, που έδιναν, τότε «θα παρασθώμεν κατά την συνείδησιν».¹⁵

Κεφαλαιώδες, επίσης, πρόβλημα, εκτός από αυτό του όρκου, υπήρξε εκείνο του καθορισμού του χαρακτήρα και του τύπου, που έπρεπε να προσλάβει η Βουλή, Αναθεωρητική δηλαδή ή Συντακτική. Σ' αυτό επήλθε πλήρης η διάσταση μεταξύ του Πλ. Δρακούλη και των δύο άλλων συναδέλφων του Κεφαλοντιών σοσιαλιστών βουλευτών, του Νικ. Μαζαράκη και του Κων. Δεστούνη. Οι τελευταίοι συνεπέστατοι ως προς τις αρχές και τις διακηρύξεις τους τάχθηκαν ανεπιφύλακτα υπέρ της Συντακτικής και υπεραμύνθηκαν αυτής, ενώ αντίθετα ο Πλ. Δρακούλης τάχθηκε υπέρ της Αναθεωρητικής,¹⁶ παρά τους προεκλογικούς του λόγους, με τους οποίους προέτρεπε τους ακροατές του να ζητήσουν Συντακτική, και την συνυπογραφή με τους δύο άλλους σχετικής πρότασης ψηφίσματος.

Στην τοποθέτηση αυτή του Πλ. Δρακούλη σηματοδοτείται και η έναρξη του ρήγματος ανάμεσα σ' αυτόν και τους άλλους δύο, που θα διευρυνθεί αμέσως με τη θέση του Δρακούλη στο θέμα της παροχής αρνητικής ή θετικής ψήφου εμπιστοσύνης στον Ελ. Βενιζέλο και την κυβέρνησή του, που συνεπαγόταν διάλυση ή όχι της Βουλής και προκήρυξη νέων εκλογών. Ο Πλ. Δρακούλης ανεπιφύλακτα και συνεπής προς τη θέση του για τον χαρακτήρα της Βουλής ως Αναθεωρητικής, έδωσε ψήφο εμπιστοσύνης στον Βενιζέλο.¹⁷

Επιχειρήματα προς υποστήριξη αυτών των θέσεων του ο Πλ. Δρακούλης προέβαλε από το βήμα της Βουλής τα εξής: Ενώ κατά την πρώτη εβδομάδα των κοινοβουλευτικών εργασιών είχε την άποψη ότι στη Βουλή «εξελέγησαν άνδρες έμφρονες», στη συνέχεια όμως των εργασιών πείστηκε ότι «η Συνέλευσις δεν εξεπροσώπει το αντιπλουτοκρατικόν φρόνημα της χώρας», αλλά αντίθετα ήταν «πλήρης πλουτοκρατών, αντιδραστικών και σοφιστών» και ως εκ τούτου έκρινε ότι ήταν «ευχής έργον» να διαλυθεί η υπάρχουσα Βουλή και «όσον ταχύτερον διαλυθή, τόσον συμφερότερον είναι διά τον τόπον». Διακήρυσσε, μάλιστα, την πίστη του ότι ο η κυβέρνηση του Βενιζέλου μπορεί να δώσει «τοιαύτην κατεύθυνσιν εις τα πράγματα ημών, ώστε η Ελλάς να μετατεθή από της οπισθοπορείας

15. Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, ό.π., συνεδρία 2α, 6 Σεπτεμβρίου 1910, σσ. 70-71.

16. Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, ό.π., συνεδρία 21η, 11 Οκτωβρίου 1910, σσ. 248-249.

17. Ο Ελ. Βενιζέλος καθόρισε, τότε, την πολιτική του με συμφωνο τον Βασιλιά. Ήθελε Αναθεωρητική Βουλή προς αποφυγή πολιτειακών περιπλοκών. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι σε παμπλήθη προεκλογική του συγκέντρωση στη πλατεία Συντάγματος ενώ ο λαός απαιτούσε επίμονα Συντακτική, εκείνος επέμενε επιτακτικά στην Αναθεωρητική Βουλή.

του πολιτισμού εις την πρωτοπορείαν του ανθρωπισμού». ¹⁸ Υποστήριζε, επίσης, ότι ο Ελ. Βενιζέλος είναι ο ενσάρκωτης της ανόρθωσης της χώρας και μπορεί να τηρήσει την υποχρέωσή του γι' αυτήν την ανόρθωση, γι' αυτό και τάχθηκε στο πλευρό του παρέχοντάς του ψήφο εμπιστοσύνης. ¹⁹ Εκ τούτου επισήμανε ιδιαίτερα ότι «καθήκον των σοσιαλιστών» είναι να υποστηρίξουν τον Βενιζέλο και την κυβέρνησή του, «εφ' όσον εισάγει νομοθετήματα υπέρ των εργατικών τάξεων». ²⁰

Παρά ταύτα ο Πλ. Δρακούλης παρέμεινε πιστός στις αρχές της σοσιαλο-χριστιανικής ιδεολογίας του. Διακήρυξε από το βήμα της Βουλής ότι είναι «σοσιαλιστής, στρατιώτης της ελευθερίας», ότι «η σοσιαλιστική ιδέα, την οποίαν ημείς υπηρετούμεν ούτε οπαδούς ούτε αρχηγόν κόμματος προϋποθέτει». ²¹ Καταφερόταν δριμύτητα ενάντια στην κεφαλαιοκρατία και τον ζυγό της, του οποίου «τα κόμματα είναι τυφλά όργανα» και κάτω από τον οποίο «στενάζει όχι μόνον η Ελλάς αλλά και πάσα άλλη χώρα της οικουμένης». Εξάλλου, υποστήριζε, «συμβαίνει ώστε επί τρεις γενεάς μέχρι σήμερα κυβερνήσεις εν Ελλάδι ουδεμίαν άλλην σημασίαν είχε ποτέ ή την σημασία ομίλου επιτηδείων, ημιανεπτυγμένων ανθρώπων, εντολοδόχων της κεφαλαιοκρατίας». ²² Δίδοντας τη δική του ερμηνεία για την Επανάσταση του 1909, ισχυριζόταν ότι στη χώρα μας δεν έγινε ποτέ Επανάσταση, εξηγώντας ότι με αυτόν τον όρο εννοούσε «το αντιπλουτοκρατικόν φρόνημα», το οποίο υπήρχε στη χώρα «από τινων ετών» και προκάλεσε τα γεγονότα των τελευταίων 15 μηνών, εφ' όσον «πόσα εξέγερσις έχει ως βάσιν της τον σφοδρόν πόθον του παραγωγικού κόσμου ν' απαλλαγή από τον ζυγόν της κεφαλαιοκρατίας». ²³ Σε αναφορά του, εξάλλου, στον όρο «ανόρθωσις», τον οποίο ευαγγελιζόταν ο Ελ. Βενιζέλος, έκρινε ότι αυτή στην πράξη είναι προϊόν της επαναστατικής αντιπλουτοκρατικής ζύμωσης, που προηγήθηκε της Επανάστασης στο Γουδί αλλά και συνεχίστηκε μετά, δίνοντας στον όρο το περιεχόμενο της «ικανοποίησης» του αντιπλουτοκρατικού φρονήματος, «ώστε να επιβαρυνθώσι μόνον οι πλούσιοι με τας ανάγκας της Πολιτείας και ν' απαλλαγή των φόρων ο εργατικός κόσμος». ²⁴

Κατά την «κα' ουσίαν» και την «κατά βάθος» ανάλυση αυτών των θέσεων του Πλ. Δρακούλη, τις οποίες διακήρυξε από το βήμα της Α΄ των Ελλήνων Αναθεωρητικής Βουλής και ιδιαίτερα κατά την 21η συνεδρία στις 11 Οκτώβρη 1910 -

18. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, ό.π., συνεδρία 21η, 11 Οκτωβρίου 1910, σσ. 248-249.

19. Βλ. ό.π.

20. *Έρευνα*, τ. Ε', τχ ΙΑ' (Νοέμβριος 1910), σσ. 161-162.

21. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, ό.π., συνεδρία 21η, 11 Οκτωβρίου 1910, σσ. 248-249.

22. Ό.π.

23. Ό.π.

24. Ό.π.

υπερψήφιση της πρότασης για Αναθεωρητική και όχι Συντακτική Βουλή με πλήρη την αποστασιοποίησή του από τους δύο άλλους Κεφαλονίτες συναδέλφους του και παροχή ψήφου εμπιστοσύνης στον Ελ. Βενιζέλο και την κυβέρνησή του, που οδήγησε στη διάλυση της Βουλής και την προκήρυξη νέων εκλογών, με ταυτόχρονη διακήρυξη αρχών της χριστιανο-σοσιαλιστικής ιδεολογίας του με δριμύτατη την κατηγορία του ενάντια στην κεφαλαιοκρατία και τις κυβερνήσεις της ως «τυφλά όργανά της» και υποστήριξη των δικαιωμάτων των εργατικών τάξεων – ο Δρακούλης τοποθετείται θεωρητικά υπέρμαχος της εργατικής ιδέας και της σοσιαλιστικής ιδεολογίας, ενώ συμπλέει ταυτόχρονα στην πολιτική πρακτική με τον Ελ. Βενιζέλο, ο οποίος τότε (δεκαετία του 1910) με το Κόμμα του των Φιλελευθέρων εξέφραζε την αστικοδημοκρατική ιδεολογία. Αυτή η σύζευξη της αστικοδημοκρατικής ιδεολογίας με την χριστιανο-σοσιαλιστική, όπως προκύπτει από τις θέσεις του κατά την 21η συνεδρία της Βουλής τον Οκτώβριο του 1910 θα καταστεί από τότε και μέχρι του θανάτου του ο γνώμονας και η πυξίδα των οποιωνδήποτε πολιτικο-κοινωνικών δραστηριοτήτων του και θα σηματοδοτήσει την τομή στη φιλοσοφικο-ιδεολογική διαδρομή του.

Αλλά ακόμη – και το χειρότερο – θα προκαλέσει τη διάσπαση της ενότητας του Σοσιαλιστικού Κόμματος με αποχώρηση στις αρχές της δεκαετίας του 1910 του στενότερου συνεργάτη του και αρχισυντάκτη της εφημερίδας του²⁵ για να ακολουθήσουν και άλλα. Το χάσμα τους κατέστη αγεφύρωτο και σε αυτό συνέτεινε η ταύτιση του Πλ. Δρακούλη με την πολιτική Βενιζέλου και ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Τότε ο Δρακούλης τάχθηκε ανεπιφύλακτα στο πλευρό του Βενιζέλου για την έξοδο της χώρας μας στο πλευρό της Entente και ενάντια στην πολιτική του Βασιλιά και του Επιτελείου, που επεδίωκαν ουδετερότητα. Τότε ακριβώς εξαπολύθηκε κατά του Δρακούλη σφοδρότατη επίθεση από τους άλλοτε συνεργάτες του.²⁶ Πάντως, έχει διατυπωθεί η θέση ότι το κόμμα του Δρακούλη ήταν «κόμμα κατ' ευφημισμό», καθώς στην πραγματικότητα ήταν «ένας ανοργάνωτος όμιλος, που αποδείχτηκε ανίκανος να λειτουργήσει ως πυρήνας για τη σταδιακή ενοποίηση του σοσιαλιστικού κινήματος αλλά και να εξασφαλίσει ακόμα αυτή την ίδια την επιβίωσή του».²⁷

Τα γεγονότα, που επακολούθησαν κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και μετά το τέλος του – η Οκτωβριανή Επανάσταση στη Ρωσία το 1917

25. Πρόκειται για τον Νίκο Γιαννιό, αρχισυντάκτη της εφημερίδας *Έρευνας*, ο οποίος μετά την αποχώρησή του μετατράπηκε στον σφοδρότερο κατήγορό του. Διευκρινίζουμε εδώ ότι εκτός από το περιοδικό *Έρευνα*, που πρωτοεξέδωσε ο Δρακούλης το 1901, ενώ βρισκόταν ακόμη στην Αγγλία, και συνέχισε να εκδίδει αργότερα και στην Ελλάδα μέχρι το 1914, εξέδωσε και την εφημερίδα *Έρευνα* με αρχισυντάκτη τον Ν. Γιαννιό από τον Γενάρη του 1911 μέχρι τον Δεκέμβριο του 1912.

26. Βλ. εφ. *Σοσιαλιστικά Φύλλα*, αρ. 2 (Αύγουστος 1915), σσ. 8-10, όπου δριμύτατη κριτική κατά του Δρακούλη.

27. Λεονταρίτης Γεώργιος, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτον Παγκόσμιο Πόλεμο*, μτφρ. Σαράντης Αντίοχος, εκδ. Εξάντας, [Αθήνα 1978], σ. 26.

με τη συνανάγκουθη δημιουργία της Σοβιετικής Ένωσης, η έκρηξη κατά τον Μεσοπόλεμο ολοκληρωτικών φασιστικών καθεστώτων– συντέλεσαν ώστε ο Πλ. Δρακούλης να καταπέσει σε σχετική αδράνεια και μάλιστα να μειωθούν σημαντικά οι πολιτικο-κοινωνικές του δραστηριότητες, υπενθυμίζοντας ωστόσο ο ίδιος ότι είναι κατά των αναταραχών, των βιαιοτήτων και των επαναστατικών ανατροπών.²⁸

Αναζωπύρωση των φιλοσοφικο-ιδεολογικών αρχών του Πλ. Δρακούλη συναπτόμενες προς τις πολιτικο-κοινωνικές πεποιθήσεις του σημειώνεται στα μέσα της δεκαετίας του 1920. Το 1924 ιδρύει την «Ελληνική Εταιρεία Αγροπόλεων»²⁹ με πρόεδρο του Διοικητικού της Συμβουλίου τον ίδιο, με έδρα την Αθήνα και με άμεση σύνδεσή της με τη «Διεθνή Ομοσπονδία Αγροτοπόλεων», που είχε έδρα στο Λονδίνο. Το 1927 συγγράφει και εκδίδει το τελευταίο σύγγραμμά του, την *Αγροτική Συμπολιτεία*.³⁰

Τα τελευταία χρόνια της ζωής του ο Πλ. Δρακούλης, τα έζησε στο Λονδίνο, όπου ερχόταν σε πυκνές επαφές και συζητήσεις με γνωστούς και φίλους του και γενικότερα με τους θεοσοφικούς στην αγγλική πρωτεύουσα κύκλους. Εκεί απεβίωσε στις 27 Μάη 1942 και εκεί ενταφιάστηκε ο Ιθακήσιος Πλ. Δρακούλης, μια από τις αντιφατικές αλλά πρωτοπόρες προσωπικότητες της χώρας μας για μια ανθρώπινη κοινωνία της προόδου, της ευημερίας και του πολιτισμού.

28. Βλ. περιοδικό *Αρδην*, τχ. 1 (6 Αυγούστου 1885), σ. 4, «Το πρόγραμμα ημών», όπου επισημαίνει ο Δρακούλης ότι κακώς πολλοί πίστεψαν ότι «ο σκοπός ημών είναι ανατρεπτικός. Πολλοί δε και δει, ζητούμεν μεταβολήν των πραγμάτων βαθμιαίαν, αλλά βεβαίαν. Είμεθα εχθροί της αταξίας, της παραλυσίας και των ανατροπών».

29. Εκείνη την περίοδο στην Ευρώπη αναπτυσσόταν το κίνημα των Κηπουπόλεων ή Αγροπόλεων, το οποίο αγωνιζόταν για τη δημιουργία ανθρώπινων πόλεων, όπου θα επικρατούσε πολύ πράσινο και θα εφαρμόζονταν υγιεινοί τρόποι διαβίωσης.

30. *Αγροτική Συμπολιτεία*, Εκδοτικός Οίκος Αυδή, Αθήναι 1927. Προηγούμενως είχε εκδώσει τις εξής μελέτες του: *Αι νέαι Αντιλήψεις*, Εκδόσεις Αναδημιουργικής Εταιρείας, Αθήναι 1924· *Το πρόβλημα της Στέγης*, Ελληνική Εταιρεία Αγροπόλεων, Αθήναι χ.χ.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνος

Ο ΣΚΗΝΙΚΟΣ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ ΘΙΑΣΩΝ ΣΤΟ ΘΕΑΤΡΟ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΟΛΩΜΟΥ (1837-1856)

Σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα αξιόπιστα στοιχεία, προερχόμενα από το Δικαστικό Αρχείο του Ιονίου Κράτους, ο θεατρικός επιχειρηματίας Αλέξανδρος Σολωμός,¹ πρωτολειτούργησε το Θέατρό του, το «Παλιό Θέατρο»,² το φθινόπωρο του 1837, με ιταλικό επαγγελματικό θίασο.³ Πρωταγωνίστρια, στην αφετηριακή αυτή σκηνική παρουσία, η Κα Μαριάννα Βιτάλη, κόρη κυρίου Μπενβενούτου.⁴ Δάσκαλος και διευθυντής των χορωδιών ο Εμίδιος Πιτζόλης, ιταλός φυγάδας, από χρόνια εγκαταστημένος στο Αργοστόλι.⁵

Η εικοσάχρονη επιχειρηματική δραστηριότητα, του φιλόδοξου και φιλότεχνου αρχοντόπουλου, παρότι συνεχής και αδιάκοπη, δεν μπορεί να χαρακτηρι-

1. Ο Αλέξανδρος Σολωμός γεννήθηκε το 1803. Στα 1837 που πρωτολειτούργησε το Θέατρο του ήταν, ηλικιακά, αρκετά ώριμος χωρίς πολλούς συναισθηματισμούς και με αναπτυγμένο το επιχειρηματικό πνεύμα.

2. Για το Θέατρο αυτό βλ. Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, «Στοιχεία για την Θεατρική Στέγη στην Κεφαλονιά», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* τ. 2, Αργοστόλι 1977, σ. 111 κ.ε. Μαρία Σολωμού, «Το πρώτο Θέατρο της Κεφαλονιάς», περιοδ. *Θέατρο*, αριθ. 14 Μάρτ-Απριλ. 1964, σσ. 42-43. Διονύσιος Λαυράγκας, «Το Παλιό Θέατρο», *Εφημερίς των Κεφαλλήνων*, φ. 16, 29.7.1928, σ. 5αβ. Σπύρος Ευαγγελάτος, *Ιστορία του Θεάτρου εν Κεφαλληνία 1600-1900*, εν Αθήναις 1970, σ. 170 κ.ε.

3. Βλ. Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, «Είκοσι χρόνια θεατρική ζωή στην Κεφαλονιά (1837-1856)», περιοδ. *Παρνασσός*, τ. ΚΣΤ' (1984), σσ. 482-515.

4. Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχείο Νομού Κεφαλονιάς (Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ) Ιόνιο Κράτος, Δικαστικά, Ειρηνοδικείου Αργοστολίου. Δέση Αναζητήσεων 19 Γεναρίου 1838, φ. 25.

5. Ο Εμίδιος (Αιμίλιος) Πιτζόλης, «προφέσορας» της μουσικής, εξασκεί μόνιμα το επάγγελμα του αρχιμουσικού. Ιδίως χρησιμοποιείται από τους περιοδεύοντας μελοδραματικούς ιταλικούς θιάσους ως εκπαιδευτής των χορωδιών οι οποίες, κατά το πλείστον αποτελούνται από ντόπιους αυτοδίδακτους (Βλ. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ ο.π., Πολιτικόν Αρχείον Αργοστολίου, Βιβλίο Αποφάσεων 1844 III, φ.43).

• Ο Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνος είναι ιστορικός ερευνητής, λαογράφος.

στεί επιτυχής. Από την αρχή εγκαινιάστηκαν και καθιερώθηκαν οι δύο «ώρες» απρόσκοπτης λειτουργίας του επαγγελματικού θεάτρου στο Αργοστόλι – η «φθινοπωρινή ώρα» (Σεπτέμβρης μέχρι Θεοφάνεια) και η «ώρα» του Καρναβαλιού, (Θεοφάνεια μέχρι Καθαρά Δευτέρα) – που για συνεχόμενες δεκαετίες αποτέλεσαν τον απαραίτητο κανόνα της διοργανωμένης αργοστολιώτικης ψυχαγωγίας.⁶

Δεν άργησε όμως να φανεί η απειρία του ιδιοκτήτη επιχειρηματία για τέτοιας μορφής εγχειρήματα, καθώς σύντομα ο Αλ. Σολωμός αναγκάστηκε να περιορίσει στον πεζό και άχαρο ρόλο του ενοικιαστή του θεατρικού χώρου του, αναθέτοντας όλο το διαχειριστικό έργο στα χέρια της COMMISSIA, μιας επιτροπής που τελικά τον υποκατάστησε στον ρόλο του καλλιτεχνικού διαχειριστή, ωθώντας τον στο περιθώριο της θεατρικής δραστηριότητας.

Αυτή η επιτροπή συστάθηκε για την απρόσκοπτη κάλυψη του χρόνου των προσδιορισμένων «ωρών» της θεατρικής διοργάνωσης και για να συντονίζει τη λειτουργικότητα, όλων των συντελεστών, σκηνικών και διαχειριστικών.⁷ Σ' αυτήν προέδρευε συνήθως ο εκάστοτε εισαγγελέας,⁸ ως εκπρόσωπος του δημοσίου συμφέροντος, αφού οι παραστάσεις από το ξεκίνημά τους επιδοτούνται με δημόσιο χρήμα,⁹ που για να μην διασπαθίζεται ελέγχεται σε όλα τα στάδια ροής του. Πρόεδρος διορίζεται και ανώτατο μέλος της κοινωνίας, πάντα προσκείμενο στην κυβέρνηση,¹⁰ που με τον ίδιο ζήλο ενδιαφέρεται για την απρόσκοπτη λειτουργία του ψυχαγωγικού σκέλους, αδιαφορώντας και πολλές φορές παραβιάζοντας τους οικονομικούς κανόνες. Γιατί αγνοεί τα μέσα και τις μεθόδους συνδεσμολογίας των τότε θεατρικών ομίλων.

Στην αποτυχία συνετέλεσε και η ποιότητα των εκάστοτε εργολάβων. Όχι η ηθική αλλά η άγνοια περί τα θεατρικά. Γιατί ερμήνευαν το επιδοτούμενο λειτούργημα ως ευκαιριακή περίπτωση εξασφάλισης κάποιων οικονομικών ωφελειών. Παραβλέποντας το καλλιτεχνικό, το οποίο ακόμα δεν είχαν διδαχθεί. Χωρίς πείρα, γνώσεις και δικτυώσεις στα μουσικά κέντρα της Ιταλίας από όπου προέρχονται τα μελοδραματικά συγκροτήματα που με συμβόλαια και ελπίδες καταφθάνουν στο Αργοστόλι για να παραστήσουν σε ένα θέατρο μια άρτια συγκρότηση τεχνολογική μα δίχως κοινωνικό παλμό.

6. Γ.Α.Κ. Α.Ν.Κ ό.π. Πολιτικόν Αρχείον Αργοστολίου EILZA TRANSA ED ATTI VOLONTARI DAL 12 GENAIO 1842, φ. 26, 98. Στο ίδιο, Βιβλίο Αποφάσεων 1845 ΙΙΙβ, φ. 109 και 111. Στο ίδιο, Βιβλίο Αποφάσεων 1850 IV, φ. 64.

7. Γ.Α.Κ. Α.Ν.Κ ό.π., Ειρηνοδικείον Αργοστολίου, EILZA TRANSA ED ATTI E PEGNORI DI GENAIO DELL' ANNO 1840 φ. 139.

8. Γ.Α.Κ. Α.Ν.Κ ό.π., Πολιτικόν Αρχείον Αργοστολίου, SEQUESTRI E PEGNORI DI MARZO, 1845, φ.20, 21.

9. Γ.Α.Κ. Α.Ν.Κ Ιόνιο Κράτος, Διοίκηση, Βιβλίο Εξωτερικής Αλληλογραφίας του Επαρχείου Κεφαλληνίας ΕΚ-Α ΕΞ 32, φ.55, Έγγραφο αρ. 1135 της 22/9/1854.

10. Γ.Α.Κ. Α.Ν.Κ ό.π., Δικαστικά, Ειρηνοδικείον Αργοστολίου EILZA COMPARSE MARZO 1840, φ. 13.

Αποτέλεσμα τα περισσότερα συγκροτήματα να είναι συνθέματα των περιστάσεων, χωρίς συνοχή, πολύ πρόχειρα συμπληρωμένα άρα δίχως αλληλέγγυα συνείδηση και χωρίς αμοιβαία εμπιστοσύνη. Έτσι με χαλαρή συνδεσμολογία καλούνται να ικανοποιήσουν μια Επιτροπή που αποτελείται από άτομα κύρους, με επιτυχίες στα ντόπια διαχειριστικά, αλλά με παντελή άγνοια στους κανόνες, τις ίντριγκες, τις αντιθέσεις, τις αντιπάθειες και τις υπονομεύσεις του παλκοσένικου. Αυτά θα μπορούσε να τα χειριστεί ο ιμπρεσάριος, ως ουδέτερο στοιχείο. Όταν όμως συμβαίνει το σημαντικό αυτό πόστο να ταυτίζεται με εκείνο του θιασάρχη, τότε τα συμφέροντα μετατοπίζουν τον διάλογο εγκλωβίζοντάς τον ανάμεσα στους πάντα δυσλειτουργικούς ρόλους εργοδότη και υποτακτικού. Αυτά και άλλα συναφή σύνδρομα οδήγησαν συγκροτήματα αξιόλογα στην οποία δεν δίδεται σημασία και που συνδυασμένη με πλήρη την άγνοια των περί τα οικονομικά θεσπισμάτων του Ιονίου Κράτους¹¹ οδηγούσε στην οικονομική καταστροφή.

Όλα αυτά οδηγούν στο ναυάγιο τους περισσότερους θιάσους, ιδίως εκείνους που η ιδιότητα του εργολάβου των παραστάσεων ταυτίζεται με κείνη του θιασάρχη. Και δεν χρεοκοπούν ένεκα καλλιτεχνικής ανεπάρκειας, αλλά λόγω αδυναμίας ισοσκελίσης του προϋπολογισμού τους. Οδηγούμενοι στην εξουθένωση, καλλιτεχνικά παραμένουν αναγνωρίσιμοι. Αφού είναι διαπιστωμένη επί δίμηνο και πλέον η παραμονή τους στη σκηνή με χειροκροτούμενη αναγνώριση και πλούσια είσπραξη. Που όμως κρίνεται ελλιπής για να καλύψει το παθητικό που προκύπτει, και που αναγκάζει τους θιασάρχες-επιχειρηματίες να συνάπτουν δάνεια επί δανείων για να διατηρήσουν το θέατρο σε λειτουργία, σύμφωνα με τις υποχρεώσεις που έχουν αναλάβει.

Η μεγάλη και πρωταρχική δαπάνη είναι το ενοίκιο της Θεατρικής Στέγης. Είτε αυτός που την διαχειρίζεται είναι ο ίδιος ο Αλέξανδρος Σολωμός, είτε οι μεσεγγυούχοι δανειστές του. Ο σκληρός νόμος της ιδιοκτησίας, κατοχυρωμένος με τα άρθρα 1933 και 1934 του Πολιτικού Κώδικα των Ιονίων Νήσων, που προσδιόριζε το ενοίκιο «προνομιούχο δάνειο», έσπρωξε πολλούς καλούς θιάσους, της περιόδου αυτής, στην εξουθένωση. Με αποτέλεσμα την καταγραφή των περιουσιακών τους (κυρίως σκηνικός εξοπλισμός), για εκπλειστηριασμό προς κάλυψη του χρεωστικού τους ανοίγματος.

Πολλές φορές, με πρόσχημα την επιδιόρθωση, «από φοράν εις φοράν επήραν από το θέατρον τα βεσιτάρια για να συγυρισθούν», προβλέποντας οι θιασάρχες κατάσχεση του εξοπλισμού τους, τον μεταφέρουν στο σπίτι διαμονής τους. Και εκεί όμως το μακρύ χέρι των δικαστικών κλητήρων, τον εντοπίζει και τον σφραγίζει δεσμευμένον.¹²

11. Στο ίδιο, φ.13, EILZA TRANSA ED ATTI E PEGNORI DI GENAIO DELL' ANNO 1840 φ. 141.

12. Γ.Α.Κ. Α.Ν.Κ., ό.π., CAMERA CIVILE DI ARGOSTOLI 3DA EILZA PEGNORI E SEQUESTRI DI MARZO 1840, φ. 43. 13. Γ.Α.Κ. Α.Ν.Κ., ό.π., Βιβλίο Αποφάσεων Πολιτικού

Με βάση όσες από αυτές τις απογραφές έγινε εφικτό να ανασυρθούν, θα περιγράψουμε και τα σκηηνικά των από σκηνης του Θεάτρου Σολωμού παρασταθέντων.

Βασικό εφόδιο (λειτουργικό και οικονομικό) είναι οι παρτιτούρες. «Οι μουσικές», όπως τις καταγράφουν οι δικαστικοί κλητήρες. Πολλές από τις οποίες αντιγράφονται επί τόπου σε πάρτες, από τον μόνιμα εγκατεστημένο στο Αργοστόλι Πέτρο Ρότα, για χρήση εκτελεστών.¹³ Αυτές είναι το πρώτο που προσπαθούν να εντοπίσουν και κατασχέσουν οι επιφορτισμένοι «αυθεντικοί άνθρωποι», ένεκα της μεγάλης οικονομικής τους αξίας. Και που για τον ίδιο λόγο τις εξαφανίζουν οι χρεώστες-θιασάρχες.¹⁴ Μία και μοναδική μέσα στον πακτωλό καταγραμμένου εξοπλισμού εντοπίστηκε. Της Άννας Μπολένα¹⁵ από τον θίασο Ξαβέριου Τζόρτζι και Σεραφίνα Ρουμπίνι στα 1840, ενώ εκείνη του Βελισσάριου,¹⁶ παρότι επίμονα αναζητήθηκε, γιατί μόλις είχε παρασταθεί, δεν εντοπίστηκε. Σ' αντίθεση με τα σκηηνικά και το ενδυματολόγιο του έργου που καταγράφηκε λεπτομερώς και κατασχέθηκε.

Οι θίασοι κουβαλούν πληθώρα από «Καρτόνια». Πίνακες, όχι διακοσμητικούς, αλλά σκηνογραφικούς. Γιατί όλοι τους ιταλικής προέλευσης, μεταφέρουν το πνεύμα του σκηηνικού ρεαλισμού που επικρατεί, αυτά τα χρόνια, στα ιταλικά θέατρα. Και που απαιτεί την όσο παραστατικότερη απεικόνιση του χώρου όπου διαδραματίζεται το επί σκηνης δρώμενο. Και όσο πιο πλούσιο, παραστατικό και εναλλασσόμενο τόσο πιο αποδεκτό και από το φιλοθέαμον κοινό, με επιστέγασμα το πολυπόθητο θερμό χειροκρότημα, ως επικυρωτικό της επιτυχίας.

Το σκηηνικό συμπληρώνουν μικροέπιπλα (ταβολίνα, καθίκλης, αρμάρια, μάγκοι, σκάνια). Τα ευκολομεταφερόμενα ανήκουν στο θίασο. Τα μεγαλύτερα στον ιδιοκτήτη του διαμερίσματος όπου επί ενοικίω, διαμένουν, οι επιχειρηματίες θιασάρχες. Που συνήθως είναι ο Νικόλαος Μαντζαβίνος Μέγκουλας. Γνωστός τύπος στους θεατρικούς κύκλους της εποχής.¹⁷

Σε πληθωρικούς αριθμούς κουβαλούν «Κουάδρα κορνιζάδα». Όχι βέβαια καλλιτεχνήματα προς διακόσμηση, αλλά μεγάλους πίνακες που χρησιμεύουν για κουνίντες. Ικανές με εναλλασσόμενες μετατοπίσεις και των θέσεων και των όψεων, να προσφέρουν την ψευδαίσθηση αλλαγής χώρου και τοπίου. Συμπληρωμα-

Αρχείου Αργοστολίου 1945, IVβ, φ. 79.

14. Στο ίδιο, Ειρηνοδικείον Αργοστολίου, EILZA SEQUESTRI E PEGNORI DI MARZO 1840, φ. 25.

15. ANNA ROLENA, η δίπρακτη όπερα του Ντονιτσέτι. Παίζεται στο Αργοστόλι δέκα χρόνια μετά την πρώτη της παρουσίαση (1830), στη Σκάλα του Μιλάνου.

16. VELISSARIO. Η τρίπρακτη όπερα, επίσης του Ντονιτσέτι. Πρωτοπαίχτηκε στη Βενετία το 1836.

17. Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ. ό.π., Ειρηνοδικείον Αργοστολίου, EILZA SEQUESTRI E PEGNORI DI MARZO 1840 φ. 24. Πολιτικόν Αρχείον Αργοστολίου, Αρχείο Διαφόρων Πόλεων Ιουνίου 1843, φ. 90. Βιβλίον Αποφάσεων Πολιτικού Αρχείου Αργοστολίου 1844, VI, VII, φ. 153.

τικά του σκηνηκικού χώρου κουβαλούν «λουμίνια» (φωτιστικά μεκεριά), «πορτατίνα» (φορεία για την μεταφορά των ηθοποιών), «φιάκολες» (φωτιστικά μεκεριά), «καντηλιέρια» (μπρούτζινα φωτιστικά λαδιού).

Ο ρουχισμός είναι άφθονος. Τόσο ο ατομικός όσο και ο σκηνηκός. Και ο γυναικείος και ο ανδρικός. Σε μία χαρακτηριστική περίπτωση απογραφής δεσμεύονται 56 κομμάτια σκηνηκικού γυναικείου ενδυματολογίου. Ο πρώτος, ο γυναικείος, αφορά όχι μόνο σε σκηνηκές ενδυμασίες, αλλά και σε ατομικές. Οι κυρίες του θεάτρου, ιδίως οι πρωταγωνίστριες, διαθέτουν πλουσιότατη ατομική γκαρνταρόμπα («σκουτιά» διάφορα) και ποικιλία υπόδησης. Βέστες, μαντέλα ρεκαμάτα (μπέρτες κεντημένες), μπεντίνια (μακριές μπέρτες με κουκούλα), βελέσια (μακρυνές φούστες), σπαλερά (καλύμματα της πλάτης), τζιμάρες (μακριά επανωφόρια με μπέρτα).

Όσο για τον δεύτερο, τον ανδρικό, αυτός υπερτερεί στο σκέλος της σκηνηκής αμφίεσης, αφού οι ρόλοι απαιτούν ιδιαίτερο ενδυματολόγιο, αποκλείοντας το καθημερινό. Υπάρχουν «βεστιάρια» που καλύπτουν όλες τις σκηνηκές ανάγκες. Άφθονες ποικιλόχρωμες «γιακέτες» (σακάκια). Ποικιλία από «βρακιά» (παντελόνια), επίσης σε διάφορους έντονους χρωματισμούς. «Μπερετόνια» (τραγιόσκες), «τρικαντό» (καπέλα τρίκωχα), «τρίτσες» (καπέλα ψάθινα), «φάσες πολύχρωμες» (ζώνες και ζωνάρια), «κολέτα» (περιλαίμια), «λιβρέες» (φόρμες υπηρετών), «μιγκέδες» (ρεντικότες). Για τον ανδρικό ρόλο στην όπερα «Βελισσάριος» εντοπίστηκε πλουσιότατο ενδυματολόγιο. Κεντημένες στολές βελούδινες και κεντημένα βελούδινα κοντογούνια. Κόκκινες πολυθρόνες σε μορφή θρόνου. Άφθονα από γιλέκα, φόρμες υπηρεσίας, παντελόνια κλασσικά και σκηνηκά, σε έντονους χρωματισμούς. Βελάδες ζωηρόχρωμες. Καπέλα λαϊκά, αμφιέσεων και ημίψηλα, καθώς και χαρτονένια για τις σκηνηκές ανάγκες.

Πλήθος περικεφαλαίες, σπαθιά, θώρακες, δόρατα, ξίφη (ξύλινα), πανοπλίες, ασπίδες. Μπέρτες γυναικείες χρωματιστές, φορεία, μικροέπιπλα. Άφθονα χαρτονένια σκηνηκά (φελούκες, πύργοι, βουνά, πηγάδια σκαλιά, κιγκλιδώματα, καδένες λάτινες).¹⁸

Στην πρώιμη θεατρική περίοδο (1839-1840), δίνει παραστάσεις στο Θέατρο Σολωμού, αξιόλογος μελοδραματικός θίασος από την Ιταλία¹⁹ υπό την διεύθυνση του XAVERIO ZORGI KAI SERAFINA RUBINI, που ταυτόχρονα έχουν επωμιστεί και τους ρόλους τους μπρεσάρων. Δηλαδή των θεατρικών επιχειρηματιών. Εκτός από το έμπυχο υλικό που και πολυάριθμο είναι και ποιοτικά αξιόλογο, ο θίασος αυτός κουβάλησε μαζί του και ολόκληρο φορτσέρι (μεγάλο μπά-

18. Γ.Α.Κ.Α.Ν.Κ. ό.π., EILZA SEQUESTRI E PEGNORI DI GENAJO DELL' ANNO 1840, φ. 179, Ειρηνοδικείον Αργοστολίου, EILZA SEQUESTRI E PEGNORI DI MARZO 1840 φ. 43, 155. Ειρηνοδικείον Αργοστολίου, 2DA EILZA DIVERSA PROGRESSIVA DI LUGLIO 1840 φ. 200, 251.

19. Βλ. Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, «Είκοσι χρόνια Θεατρική Ζωή στην Κεφαλονιά», ό.π., σ. 486.

ουλο) με ενδυμασίες της πρωταγωνίστριας SERAFINA. Ακόμα και επίπλωση για οικιακή και σκηνική χρήση. Δύο κασέλες με ενδυμασίες (σκηνικές και χρηστικές) του πρωταγωνιστή και μπρεσάριου XAVERIO. Αναμφίβολα ο κλητήρας στην φρενιτίδα τους, δέσμευσε σφραγίζοντάς του και πολλά έπιπλα του σπιτονοικοκύρη που βρήκε στα δωμάτια των δύο οφειλετών. Κάποια όμως από αυτά, όπως τα «κουάδρα», «τα καρτόνια», «τα σκάνια», και οι «κασέλες» προδίδουν σκηνική χρήση.²⁰ Όπως και «όλα τα βεστιάρια του θιάσου τα οποία είναι υποθηκάδα».

Δυστυχώς η περί τα οικονομικά απειρία του ιδιοκτήτη, της τόσο αξιόλογης για την εποχή της Θεατρικής αυτής Στέγης, Αλέξανδρου Σολωμού, διαβίβασε τη διαχειριστική ευθύνη σε χέρια αναμφισβήτητα έντιμα, αλλά παντελώς ακατάλληλα. Η μοναδική έγνοια της διορισμένης Επιτροπής της COMISSIA υπήρξε η απρόσκοπτη και αδιατάραχτη λειτουργικότητα του θεσμού, με την από σκηνής απόδοση των προσδιορισμένων παραστάσεων. Ώστε να καλύπτεται ο καθορισμένος από τις «Ώρες» θεατρικός χρόνος, χωρίς διακοπές, συγκοπή ή διαλλείματα.

Αυτή η εγγενής αδυναμία του ντόπιου στοιχείου συνδυασμένη με την ολοκληρωτική έλλειψη γνωστικής ικανότητας από τους ξένους επιχειρηματίες στα περί οικονομικής διαχείρισης, επιτύγχαναν πλούσιο μεν χειροκρότημα από το κατάμεστο θέατρο, αλλά ελλειμματικά ταμεία. Το πρώτο ικανοποίηση κοινού και Επιτροπής. Το δεύτερο επιδίωξη για τους θιασάρχες επιχειρηματίες που κατέληγαν στον διασυρμό της χρεωκοπίας με απόληξη την φυλάκιση, όπως επίτασσε η σκληρή εποχή. Που απαιτούσε την ταυτόχρονα απρόσκοπτη λειτουργία της σκηνικής ακολουθίας, κατά την σύμβαση.²¹ Με κρατούμενο στις φυλακές τον θιασάρχη, μέχρι να διευθετήσει τις οικονομικές εκκρεμότητές του. Ή καλυπτόμενος υπό αξιόχρεο εγγυητή ή εκποιώντας τα πάντα του.

Στα ελλείμματα συμβάλλει, εκτός από την κακοδιαχείριση και ο θεσμός της επί πιστώσει ενοικίασης για ολόκληρη περίοδο (για ένα αμποναμέντο), των πάλων, στην ελίτ της τότε εποχής. Που συστηματικά αφήνοντας απλήρωτα τα χρέη για τα θεωρεία αυτά, καταδικάζουν τους επιχειρηματίες σε απώλεια ενός από τα βασικότερα έσοδα του θεατρικού ταμείου.²²

Το 1853 όταν το Παλιό Θέατρο βρισκόταν στην έξαρσή του, η ερυσίβη κατστρέφοντας τους αμπελώνες της Κεφαλονιάς, έπληξε οικονομικά και το Θέατρο. Ήταν η αρχή του τέλους μια φιλόδοξης αλλά άτυχης πορείας που θα ολοκληρωθεί το 1856, οπότε σταμάτησε η χορηγία του Επαρχιακού Ταμείου.²³

20. Γ.Α.Κ. Α.Ν.Κ., ό.π., Ειρηνοδικείον Αργοστολίου, EILZA SEQUESTRI E PEGNORI DI GENAJO DELL' ANNO 1840, φ. 179.

21. Στο ίδιο, EILZA COMPARSE MARZO 1840, φ. 1Α.

22. Στο ίδιο, Βιβλίο Αποφάσεων Πολιτικού Αρχείου Αργοστολίου 1847-1848. Βιβλίο Πολιτικού Αρχείου Αργοστολίου.

23. Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, «Είκοσι χρόνια Θεατρική Ζωή στην Κεφαλονιά», ό.π.,

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΜΕΜΟΡΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

Δηλαδή η αιμοδοσία του δημοσίου, που μετατοπίστηκε σε άλλη Θεατρική Στέγη. Στο νεόδμητο Θέατρο «Ο Κέφαλος».²⁴

Αξιόλογοι μελετητές του εν Κεφαλληνία Θεάτρου και της πορείας του, την αποτυχία του Θεάτρου Σολωμού την αποδίδουν στην κακή ποιότητα των εμφανισθέντων ομίλων. Νομίζω ότι αδικούν και την εποχή και τους ηθοποιούς. Δεν είναι νοητό κάτω από τόσο αυστηρά κριτήρια, θίασοι να παραμένουν δραστήριοι επί δίμηνο και πλέον, πραγματοποιούντες αδιάκοπες παραστάσεις με όχι ασήμαντες εισπράξεις,²⁵ χωρίς να διαθέτουν υψηλό βαθμό απόδοσης, στο από σκηνής έργο τους. Σε έναν θεατρικό χώρο που η άρτια διοικητική συγκρότησή του προδίδει επιμέλεια, τάξη και φρονιμάδα.²⁶

Το Θέατρο, μέσα και έξω από την όποια στέγη του είναι κοινωνικός χώρος όπου δοκιμάζεται εκτός από την τέχνη και η αντοχή κάποιων αξιών. Και όπου εκπαιδεύονται κάποιες κοινωνικές ομάδες όχι μόνο σε θέματα θεατρικής παιδείας αλλά και κοινωνικής αγωγής.

Το Θέατρο Σολωμού αποτέλεσε τον δίαυλο μετάβασης από τον κλειστό και αποκλεισμένο για τους πολλούς χώρο των αρχοντικών αιθουσών στο ευρύτερο (όχι ακόμα και λαϊκότερο) στάδιο σκηνικής άσκησης. Μία παρένθεση, εκείνη του Θεάτρου Σπύρου Μπερέττα (1805-1825), λειτούργησε ως προπαίδεια για το άνοιγμα του θεατρικού χώρου στο ευρύτερο κοινό. Εκείνο που στο Θέατρο «Ο Κέφαλος», θα αποθεώνει, θα μυθοποιεί, θα λατρεύει μέχρι παραληρήματος μετατρέποντας τη σκηνή σε Πάνθεον και τους θεατές σε φανατικούς οπαδούς ενός δογματικού ονείρου.

Αυτή η κοινωνική επιφόρτιση υπήρξε η μεγάλη δοκιμασία του Θεάτρου Αλέξανδρου Σολωμού που μετέβαλε σε εφιάλη το όνειρο και τις φιλοδοξίες ενός πρωτοπόρου στον τομέα του. Και που όπως όλα τα αποφασιστικά άλματα και οι τολμηροί πειραματισμοί διακινδυνεύουν το μεγάλο ρίσκο μιας αποτυχίας. Που όσο μεγαλύτερο το τόλμημα τόσο δαπανηρότερο το τίμημα. Το «Φιλοθεάμον κοινό» του Παληού Θεάτρου ήταν πολύ ευρύτερο εκείνου των αρχοντικών αιθουσών με την περιορισμένη (κατά τις συμπάθειες και συμφέροντα) ομήγυρη, αλλά πολύ απείχε από του να χαρακτηριστεί λαϊκό. Θεατές είναι ευπορούσες αστικές και χρυσοβιβλικές οικογένειες, όχι απαραίτητα, αξιόχρεες, αξιωματικοί της φρουράς (αφάνταστα κακοπληρωτές), και η ανώτερη υπαλληλία του συστήματος, ντόπια και ξένη. Ένας κύκλος πολύ περιορισμένος σε σύγκριση με τον γενικό πληθυσμό, που και κακόπιστος είναι και το κυριότερο κακοπληρωτής για τα «αμποναμένα» που μακροχρόνια δεσμεύει. Περισσότερο για να επιδειχθεί

σσ. 498-499.

24. Αγγέλο-Διονύσης Δεμπόνος, *Το Θέατρο «Ο Κέφαλος» Αργυρατομού*, Αργυρατόλι, 1993, σ. 25 κ.ε.

25. Αγγέλο-Διονύσης Δεμπόνος, «Είκοσι χρόνια Θεατρική Ζωή στην Κεφαλονιά», *δ.π.*, σ. 487.

26. Στο ίδιο, σσ. 484-485.

και λιγότερο για να εντυφώσει, να διασκεδάσει, να διδαχθεί ή να ψυχαγωγηθεί.

Υπάρχουν και οι εξαιρέσεις. Και που διαμαρτύρονται και που συμβιβάζονται. Αυτοί λατρεύουν το μελόδραμα (και απεχθάνονται την πρόζα). Το αγαπούν γιατί το βίωσαν κατά τις σπουδές τους στην Εσπερία και τώρα εδώ αξιώνουν να αξιώνονται να το ξαναζούν, με όσο μεγαλύτερη αίγλη. Θεοποιούν τους λειτουργούς του, ιδίως τους γένους θηλυκού, εάν μάλιστα πέραν της υποκριτικής και των φωνητικών προσόντων διαθέτουν και προκλητικό κάλλος. Δυστυχώς όμως στις κρίσιμες στιγμές και αυτοί ακόμα, συντασσόμενοι με το άτεγκτο πνεύμα της εποχής, χάνουν τη φωνή τους. Και η σιωπή μετουσιωμένη σε συνενοχή οδηγεί σε ναυάγιο. Και του θεατρικού θεσμού και των κοινωνικών θεσμών. Ανοίγοντας δρόμους σε θεσμοθέτες απρόσκλητους και σε θεσμοφύλακες απρόκλητους.

Το Παλιό Θέατρο, το Θέατρο του Αλέξανδρου Σολωμού, ως θεσμός, οργανισμός και διάρθρωση, δεν κατέρρευσε ούτε ένεκα οικονομικής αιμορραγίας μήτε από το σταμάτημα της κρατικής επιχορήγησης, που αποτέλεσαν το σύμπτωμα και όχι τα αίτια της αποτυχίας του. Γεννήθηκε ως φιλόδοξη, προοπτική, χωρίς να ανδρωθεί, γιατί του έλλειψε η κοινωνική ορμή. Επρόκειτο για ένα εγχείρημα πέρα και πάνω από τις δυνατότητες, όχι μόνο των ονειροπόλων συντελεστών του, αλλά και από τις αντοχές, τις ενοχές και τις παραδοχές του κοινωνικού εκείνου τμήματος που υπήρξαν οι θιασώτες του, με την έννοια του πελάτη και του θεατή. Η προσπάθεια ήταν καταδικασμένη από το ξεκίνημα ένεκα έλλειψης κοινωνικής βάσεως. Που με ιδιοτέλεια θα την στήριζε, θα την υποστήριζε και θα την διέσωζε ως απαραίτητη λαϊκή ψυχαγωγία. Έτσι προδομένη, από την κοινωνική αναγωγή και αναισθησία, κατέρρευσε πρώτα μέσα στις συνειδήσεις αυτών εκείνων που έπρεπε να λογίζονται στηρίγματά της.

Το Θέατρο διέγραψε τον εαυτό του αυτοκαταργούμενο από τη στιγμή που, από τους ίδιους δημόσιους λειτουργούς που αποτελούσαν την εκλεκτή (ραφινάτη και φιλόμουση) πελατεία του, βγήκαν στο Ινκάντο πούμπλικο, τα ρεκαμάδα βεσιτάρια της πριμαντόνας.²⁷

Χωρίς να ακουστεί μία φωνή διαμαρτυρίας...

Ούτε μία...

Έτσι.. Σαν εξώδεκτη, φιλότεχνη ευαισθησία.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

27. Βγήκε σε δημόσιο πλειστηριασμό ο πλουσιοκέννητος ιματισμός της πρωταγωνίστριας.

Η ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΑΤΕΛΩΝ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΟΣ (VIII, 543a-IX, 576V)

Στην αρχή του βιβλίου II ο Σωκράτης αποδέχθηκε την πρόκληση του Γλαύκωνος, να θέσει πλάι-πλάι τον τελείως δίκαιο και τον τελείως άδικο άνθρωπο και να δείξει ότι, εκτός από τις εξωτερικές ανταμοιβές και την υπόληψη που συνεπάγεται, η δικαιοσύνη είναι καλύτερη και γι' αυτήν την ίδια και για την ευτυχία που φέρνει σ' αυτόν που την κατέχει.

Στο βιβλίο III ο Σωκράτης ολοκλήρωσε την εικόνα της ιδανικής πολιτείας, στην οποία η δικαιοσύνη θα μπορούσε να ανθίσει, και του ιδανικού ανθρώπου, του φιλοσοφικού άρχοντος, η ψυχή του οποίου προσλαμβάνει χαρακτήρα ανάλογου προτύπου. Έτσι απομένει τώρα να περιγράψει την εντελώς κακή κατάσταση της κοινωνίας και της ατομικής ψυχής.

Όπως στα προηγούμενα βιβλία του έργου η λογική ανάλυση της κοινωνίας έγινε με τη μορφή μιας ιστορικής ανάπτυξης, έτσι και εδώ ο Πλάτων, αντί να αντιπαραθέσει ευθέως την άριστη κατάσταση με τη χειρίστη, συλλαμβάνει μια βαθμιαία παρακμή δια μέσου ενδιάμεσων μορφών πολιτευμάτων και τύπων χαρακτήρων σε ψυχολογική βάση και αξιολογική τάξη, όχι όμως με την τάξη με την οποία εξελίχθηκε κανονικά η ελληνική πολιτική κοινωνία.

Ο Πλάτων, γράφει ο Στ. Ράμφος,¹ δεν είναι ο πρώτος που συγκρίνει τα πολιτεύματα κατά την Αρχαιότητα. Πολύ πριν, μετά τα μηδικά, ο Ηρόδοτος (III, 80-82) επιχειρεί πρωτοποριακά εκτεταμένη σύγκριση μοναρχίας, αριστοκρατίας και δημοκρατίας, υπό την επίδραση μάλλον των συζητήσεων της εποχής και της συνειδητοποιήσεως ότι η νίκη των Ελλήνων οφειλέτο στο ήθος της πολιτικής ελευθερίας και την καταφανή της υπεροχή έναντι της δουλικότητας των περσικών σιτιών. Επίσης ο Θουκυδίδης, αργότερα, δεν χάνει ευκαιρία να συγκρίνει την Αθήνα και τους Αθηναίους με την Λακεδαίμονα και τους Λακεδαιμόνιους.

Καθώς μαρτυρεί η αριστοτελική συλλογή των 158 συνταγμάτων ελληνικών

1. Στ. Ράμφος, *Καλλιπολις Ψυχή*, Αθήνα, 2013, σ. 232.

πόλεων και το δεύτερο βιβλίο των *Πολιτικών*, την εποχή εκείνη υπήρχε μεγάλη ποικιλία καθεστώτων, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι ο Πλάτων μπαίνει στη σχετική συζήτηση περί πολιτευμάτων ως μεταρρυθμιστής και όχι ως σχολιαστής ή ως συλλέκτης. Καταθέτει την προσωπική του μαρτυρία και αντίληψη, και επειδή ο προβληματισμός έχει απλωθεί, μπορεί ο ίδιος κατά την έκθεση των δεδομένων να είναι συνοπτικός. Δεν χρειάζεται να επιμείνει σε γνωστά τοις πάσι θέματα. Αυτό όμως δεν τον εμποδίζει να είναι καινοτόμος και να τοποθετεί το όλο ζήτημα με τρόπο άγνωστο έως τότε.

Πρόκειται ίσως για το πρώτο εγχείρημα φιλοσοφίας της ιστορίας που γίνεται ποτέ. Συγκεκριμένα, ξεκινώντας ο Πλάτων από την τέλεια, αριστοκρατική, πολιτεία, η οποία ενσαρκώνει και τον τελικό ιστορικό σκοπό, αφού εκεί πραγματώνεται η δικαιοσύνη στην απόλυτη μορφή της, και περιγράφοντας τη σειρά των πολιτευμάτων που ακολουθούν την παρακμή της Καλλιπόλεως, εκθέτει μαζί με τον τρόπο της συστάσεως και τον μηχανισμό της εκπτώσεως, κάτι άνευ προηγουμένου στην ανθρώπινη σκέψη, που με τον Πολύβιο θα ενσωματωθεί στην αφήγηση των γεγονότων σαν βαθύτερη τους κατανόηση. Την σημασία του πράγματος καταλαβαίνει κανείς πολύ καλά, αν διανοηθεί ότι χρειάστηκε να φθάσουμε στο 1744 για να δημοσιευθεί στην οριστική του μορφή το πρώτο αυθεντικό έργο φιλοσοφίας της ιστορίας – η *Νέα Επιστήμη* (*La scienza nuova*) του Τζιανπατρίτσια Βίκο – έργο δια του οποίου η ιστορία ανάγεται σε έργο ανθρώπινο και περαιτέρω σε καθαρή επιστήμη, η οποία συνδυάζει το επί μέρους με το καθολικό, την ιστορία και την φιλοσοφία της ανθρωπότητας. Με το έργο αυτό ο Βίκο επιχειρεί να προσδιορίσει τον νόμο και την τάξη σύμφωνα με τις οποίες συμβαίνει η διαδοχή των ιστορικών γεγονότων, να περιγράψει την «αιώνια ιδεατή ιστορία, επί της οποίας βηματίζει στον χρόνο η ιστορία όλων των εθνών», τις αρχές και την λογική σύμφωνα με την οποία λαμβάνει χώρα το ιστορικό γίνεσθαι.

Με το έβδομο βιβλίο ολοκληρώνεται η περιγραφή του τέλει τύπου ανθρώπου, του φιλοσόφου, και της «*ἀρίστης πόλεως*», στην οποία αποτυπώνεται η εικόνα της δικαιοσύνης και του δίκαιου ανθρώπου, με την εξουσία να βρίσκεται στα χέρια των φιλοσόφων. Η συζήτηση τώρα επιστρέφει από το σημείο στο οποίο άρχισε η μεγάλη «παρέκβαση», στο χωρίο 449a του πέμπτου βιβλίου. Ο Πλάτων έχει ήδη δηλώσει επανειλημμένως, και μας το υπενθυμίζει ξανά στο 544a του βιβλίου VIII, ότι ο σκοπός της όλης διερεύνησης είναι να μπορέσουμε να κρίνουμε «αν ο καλύτερος άνθρωπος είναι ο πιο ευτυχισμένος και ο χειρότερος ο πιο άθλιος, ή αν συμβαίνει κάτι διαφορετικό» («*εἰ ὁ ἀριστος εὐδαιμονέστατος καὶ ὁ κάκιστος ἀθλιώτατος, ἢ ἄλλως ἔχῃ*»).

Με τον χαρακτήρα του τέλει ανθρώπου έχουμε ήδη εξοικειωθεί, αλλά μένει ακόμη να διερευνήσουμε και να περιγράψουμε τον «*κάκιστον*», για να κάμουμε τη σύγκρισή μας και να εκδώσουμε την τελική γνώμη μας.

Με τις διερευνήσεις ήδη των κεντρικών βιβλίων του έργου (V-III) έχει καταδειχθεί ότι στην ἀρίστη πολιτεία εννοικεί η δικαιοσύνη και ο δίκαιότατος άνθρωπος είναι επομένως συνακόλουθο να εκπληρώσει ο Πλάτων το καθήκον το

οποίο ο ίδιος απευθύνει στον εαυτό του στα Βιβλία VIII-IX, να παρουσιάσει δηλαδή την αδικία ενσαρκωμένη στις εμφανίσεις των άδικων πολιτειών και των άδικων ανθρώπων.

Όπως η δικαιοσύνη και ο δίκαιος παρουσιάστηκαν μέσα σε γενετική εξέλιξη, έτσι και η αδικία και ο άδικος βίος και άνθρωπος θα παρουσιαστούν γενετικά. Η αναλογία ανάμεσα στην ατομική ψυχή και την πολιτεία θα εξακολουθήσει να χρησιμεύει και κατά τη διαπραγμάτευση του νέου θέματος ως βασικός μεθοδολογικός προσανατολισμός. Η μέθοδος δηλαδή που ακολουθεί μοιάζει με αυτό που υιοθετήθηκε στο τμήμα του έργου II 369b κ.εξ. - IV. Πρώτον, διατηρεί καθ' όλην τη διάρκεια της διερεύνησης την προηγούμενη αναλογία ανάμεσα στην ψυχή και την Πολιτεία, ενώ η αποτίμηση του ελαττωματικού ανθρώπου έπεται σε κάθε περίπτωση της αποτίμησης της ελαττωματικής πολιτείας. Δεύτερον, αντί να πάει κατευθείαν στα αποδεικτικά στοιχεία και να μας δώσει ένα απλό προκατασκευασμένο σχέδιασμα της όλης και πλήρους διαφθοράς, ο Πλάτων διαγράφει μια επεξεργασμένη και ωσει ιστορική εικόνα της βαθμιαίας κατάρπτωσης της τέλει Πολιτείας και του τέλει Ανθρώπου διαμέσου διαδοχικών φάσεων της προϊούσας εκφυλιστικής πορείας μέχρι την έσχατη της αχρείότητας και του εγκλήματος.²

2. Το ερώτημα που συχνά έχει συζητηθεί είναι εάν υπήρχε η σειρά της πραγμάτευσης των πολιτευμάτων να είναι ιστορική ή όχι. Ο Αριστοτέλης φαίνεται να θεωρεί την αποτίμηση του Πλάτωνος ως μια προσπάθεια να περιγράψει τα σύγχρονα γεγονότα της Ελληνικής ιστορίας, και την κρίνει αυστηρά από τη δική του συνήθη σκοπιά στα *Πολιτικά* (V, 12, 1316a1-b27). Αλλά, όπως παρατηρεί ο J. Adam (*The Republic of Plato*, Καίμπριτζ, 1909 (1902¹), II, σ. 195), ο Πλάτων ο ίδιος πρέπει ασφαλώς να γνώριζε καλά, όπως και ο Αριστοτέλης, ότι η ιστορική ανάπτυξη των Ελληνικών πολιτευμάτων με κανέναν τρόπο δεν ανταποκρινόταν στο δικό του σχήμα. Το γεγονός, λέει, είναι ότι ο Αριστοτέλης αγνοεί τον πραγματικό σκοπό του Πλάτωνος, ο οποίος είναι, όπως έχουμε δει, να φτάσει στη χειρίστη Πολιτεία και στον χειρίστον άνθρωπο, και τον χειρίζεται ως εάν είχε αναλάβει να εκθέσει ένα πλήρες και ολοκληρωμένο γενεαλογικό δέντρο όλων των αλλαγών του καλού και του κακού που είχαν κάποτε λάβει χώραν στην Ελληνική συνταγματική ιστορία. Αλλά ο Πλάτων δεν υπόσχεται να περιγράψει την πολιτική πρόοδο, αλλά μόνο την πολιτική παρακμή· και ακόμη η θεωρία του για την πολιτική φθορά στηρίζεται σε μια θεωρία ψυχολογικού εκφυλισμού, την οποία ορθώς και σκόπιμα αγνοεί ως άσχετη με τον παρόντα σκοπό μας, που είναι η αναμφισβήτητη δυνατότητα του ανθρώπινου χαρακτήρα να βελτιώνεται όπως και να χειροτερεύει.

Σύμφωνα με τον Η. Νικολούδη (Πλάτων, *Νόμοι*, Α' τόμος, Αθήνα, 2008, σσ. 308-310), ο νόμος της ιστορικής παρακμής λόγω των πολιτειακών μεταβολών επαναβεβαιώνεται στον *Πολιτικό* (270c), εν πρώτοις στο κοσμικό και μυθολογικό επίπεδο, χωρίς αυτό να συνεπάγεται κάποια επιστημολογική ανακολούθια σε αναφορά με την *Πολιτεία*, όπου αυτός τοποθετείται στο πολιτικό ανθρώπινο επίπεδο, και αν όχι άμεσα, τουλάχιστον έμμεσα στο ιστορικό επίπεδο. Διςτυπώνεται, πράγματι, εκεί η γενική αρχή ότι οι μεγάλες μεταβολές στο περιβάλλον συνεπάγονται αναγκάσει μεγάλες καταστροφές στον ζωικό και τον ανθρώπινο ειδικότερα κόσμο. Εν συνεχεία γίνεται αναφορά στην αρχική κατάσταση της ζωής των ανθρώπων υπό τον Κρόνο και στη διάδοχη κατάσταση υπό τον Δία (271c, e-272a κ.ε.). Δύο τρόποι ζωής, όπου ο δεύτερος αποτελεί χειροτέρευση σε σύγκριση με τον πρώτο. Με τη μεταβολή που έφερε το πλήρωμα του χρόνου, και γι' αυτό αναγκαστικά οι άνθρωποι, εγκαταλελειμμένοι από τους θεούς, έπρεπε μόνοι τους να φροντίζουν για τον εαυτό τους και να ορίζουν τη μοίρα τους, σ' ένα κλίμα τώρα

Για τον Πλάτωνα, σημειώνει ο Στ. Ράμφος,³ η σήψη είναι οργανική, όπως οργανική είναι και η ακμή. Δεν τον απασχολούν μεμονωμένα περιστατικά διαφθοράς και παρακμής αλλά η εσωτερική λογική της εκπύσεως όσον αφορά την Καλλίπολη και τις άλλες πολιτείες που την ακολουθούν στην ακμή και την παρακμή. Ο φιλόσοφος θέλει να δείξει με ποια λογική σειρά καταντούμε από την τέλεια δικαιοσύνη στην τυραννία, το καθεστώς της απολύτου αδικίας, περνούμε δε από το συλλογικό στο ιδιοτελές αγαθό, στην ταύτιση της έξεως με το είναι.

Το σχήμα της μετάβασης από πολίτευμα σε πολίτευμα έχει ως εξής: Η αλλοίωση της υφής και του ήθους του αρίστου πολιτεύματος οφείλεται σε αλλοίωση της ατομικής ψυχής και του ήθους της. Τι σημαίνει όμως η επιλογή του ατομικού ήθους ως πηγής του ήθους της πολιτείας; Γιατί να μην συμβαίνει το αντίθετο; Όχι μόνον διότι η πλατωνική Καλλίπολις εικονίζει μεγεθυντικά την ατομική ψυχή προς διευκόλυνση της ζήτησης, αλλά κυρίως επειδή οι θεσμοί εκφράζουν ψυχικές επιθυμίες. Δεν θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά, εφ' όσον εκείνη είναι αθάνατη και εκείνοι υπάρχουν στο γίνεσθαι της γέννησης και της φθοράς, εφ' όσον δηλαδή η ψυχή δίνει την αρμονική ενότητα του δίκαιου ανθρώπου σαν σκοπό και το θεσμικό σύστημα τείνει να τον μεταβάλλει σε συλλογικό τρόπο εκτός της φυσικής συνθήκης.

Έτσι ο Πλάτων θα δώσει στο όγδοο και στο ένατο Βιβλίο την έκθεση της ιδεώδους αναγκαιότητας δυνάμει της οποίας επέρχεται η μετάπτωση των πολιτειών προς το χειρότερο. Η έκθεσή του δεν θα είναι ιστορική αναπαράσταση της πραγματικότητας αλλά συστηματοποίηση των εκ των προτέρων συνθηκών όσες ερμηνεύουν την παρακμή των πολιτειών. Απαραίτητες εκ των προτέρων προϋποθέσεις για όλη αυτήν την προς τα κάτω πορεία είναι, σύμφωνα με τον Κ. Γεωργούλη⁴ α) η ύπαρξη της χρονικής ροής και β) η αστάθεια των ανθρωπίνων πραγμάτων. Είχε δειχτεί στα προηγούμενα η έξοδος της πολιτικής υπόστασης του ανθρώπου από την ένδεια και την βαρβαρότητα και η προχώρηση της προς το άριστο και Βέλτιστο. Στο όγδοο και ένατο βιβλίο θα δειχτεί η αντίστροφη πορεία από το άριστο στο χειρότερο. Στην προς τα άνω πορεία τέρμα ήταν η πόλη των φιλοσόφων, στην προς τα κάτω η πόλη των τυράννων.

ανέχειας και αμηχανίας, καθώς η φύση έπαψε να τους τροφοδοτεί και οι ίδιοι δεν διέθεταν ακόμα τις τέχνες που θα τους έβγαζαν από τη δυσμενή αυτή κατάσταση. Στη θέση τώρα του θείου ποιμένα υπάρχει ένας βασιλιάς-πολιτικός, ο οποίος γενετικά όμοιος με τους υπηκόους του και με την ίδια σχεδόν παιδεία με αυτούς (275c), δεν συγκρίνεται με το μεγαλείο και τις πρακτικές ικανότητες εκείνου (276b-c). Ωστόσο, η βασιλική τέχνη θα θεωρηθεί, όταν πρόκειται για τη μέριμνα ολόκληρης της ανθρωπίνης κοινωνίας, ως η αρχαιότερη και ανώτερη τέχνη διακυβέρνησης των ανθρώπων εν γένει και αποτελεί ένα είδος κριτικής και επιστατικής επιστήμης (292b-c). Έχοντας εκθέσει ο Πλάτων στην *Πολιτεία* τον τρόπο μετάβασης από το ένα πολίτευμα στο άλλο και το τι σημαίνει η μετάβαση αυτή ως προς τη φορά της ιστορίας, εστιάζει το ενδιαφέρον του, εν πολλοίς, στον *Πολιτικό* (292e-293a κ.ε.)· κάτι που δείχνει προς την κατεύθυνση των *Νόμων*, στη νομιμότητα, ως κριτήριο αξιολόγησης των απλών πολιτευμάτων.

3. Στ. Ράμφος, *ό.π.*, σ. 236.

4. Κ. Γεωργούλης, *Πλάτωνος Πολιτεία*, Αθήναι, 1963², σ. 498.

Στα προηγούμενα Βιβλία είχε γίνει δεκτό ότι η αρετή της ψυχής αποτελεί την τελείωση της ανθρωπίνης προσωπικότητας και την ύψιστη ατομική και κοινωνική αξία, και ότι, για να πραγματωθεί το άριστο κράτος, η εξουσία πρέπει να περιέλθει στους *άρχοντες* εκείνους που είναι αποκλειστικοί κάτοχοι της πλατωνικής παιδείας.

Υπενθυμίζουμε ακόμη ότι το βασικό πρόβλημα που εξαρχής είχε τεθεί προς εξέτασιν ανάμεσα στον Σωκράτη και τους συνομιλητές του ήταν αφενός το θέμα της ουσίας και της αξίας της δικαιοσύνης και αφετέρου αυτό της δίκαιης και της άδικης ζωής από τη σκοπιά της εκτίμησης της ευδαιμονίας ή της δυστυχίας που προέρχεται από τη μία ή την άλλη πλευρά (445a-b).

Στα Βιβλία VIII-IX ο Πλάτων επιστρέφει στο θέμα που είχε αρχίσει στο τέλος του βιβλίου IV, αλλά το είχε αφήσει στην άκρη για να πραγματευθεί τα «επιστημολογικά και μεταφυσικά προβλήματα», όπως σημειώνουν οι R.C. Cross-A.D. Woosley,⁵ που αναφύονταν από την ανάγκη να απαντήσει στο ερώτημα αν η πολιτεία ήταν εφικτή, και να βρει το ορθό εκπαιδευτικό πρόγραμμα για τους μελλοντικούς φύλακες.

Στην αρχή τώρα του VIII βιβλίου (543a), μετά από μία σύντομη συνόψιση⁶ των χαρακτηριστικών της τέλει πολιτείας που είχε περιγράψει εκτενώς στο IV βιβλίο, αλλά στο σημείο αυτό είχε διακοπεί από τον Πολέμαρχο και τον Αδείμαντο, ο Σωκράτης επανέρχεται με έμφαση επανεξετάζοντας τη φύση και τον χαρακτήρα των ατελών πολιτευμάτων, για να προσδιορίσει, μετά την εικονογράφηση τον χαρακτήρα τού απολύτως δίκαιου ανθρώπου στην άριστη πολιτεία, τον χαρακτήρα τού απολύτως άδικου, και έτσι να δοθεί απάντηση στο ερώτημα που είχε αρχικώς τεθεί για τη φύση της δικαιοσύνης και της αδικίας⁷ και για το εάν ο

5. R.C. Cross-A.D. Woosley, *Plato's Republic. A. Philosophical Commentary*, Λονδίνο, 1964, σ. 262.

6. *Πολιτεία*, VII, 543a-c: «Ωραία· έχουμε λοιπόν, Γλαύκων, μένιν σύμφωνοι ότι στην πολιτεία που μέλλει να έχει *τέλειο πολίτευμα* οι γυναίκες και τα παιδιά θα είναι κοινό κτήμα όλων, το ίδιο και όλη η εκπαίδευση, επίσης ότι θα είναι από κοινού μοιρασμένα τα πολεμικά και τα ειρηνικά έργα, και ότι *άρχοντες* σ' αυτήν την πόλη θα είναι όσοι αναδειχτηκαν άριστοι στη φιλοσοφία και τον πόλεμο.

Δεχτήκαμε επίσης πως όταν οριστούν οι *άρχοντες* θα πάρουν τους στρατιώτες και θα τους εγκαταστήσουν σε οικήματα σαν αυτά που είπαμε πρωύτερα, κοινά δηλαδή για όλους, χωρίς τίποτα ιδιόκτητο για κανέναν· κι εκτός από αυτά τα οικήματα συμφωνήσαμε, αν θυμάσαι, ποια θα είναι πάνω-κάτω η κτήση αγαθών από μέρους τους.

Βεβαίως θυμάμαι, είπε, ότι είχαμε τη γνώμη πως κανένας τους δεν πρέπει να έχει στην κατοχή του τίποτε από όσα κατέχουν τώρα οι άλλοι άνθρωποι αλλά, σαν αθλητές του πολέμου και φρουροί που θα είναι, θα έχουν να λαμβάνουν από τους άλλους πολίτες ως ανταμοιβή τους για τη φρούρηση της πόλης ό,τι τους είναι απαραίτητο για τη διατροφή τους, σε ετήσια βάση, και να φροντίζουν για την ασφάλεια τη δική τους και της πολιτείας». (Μτφρ. Ν. Σκουτερόπουλος).

7. Η εγκατάσταση της αδικίας στην πολιτεία και το άτομο θα γίνει μέσω μιας προοδευτικής κατάπτωσης της τέλει τάξης στην πολιτεία και την ψυχή. Γι' αυτό ο Σωκράτης εκθέτει πως διαμορφώνονται και πού καταλήγουν η τιμοκρατία και ο τιμοκρατικός άνδρας, η ολιγαρχία και ο ολιγαρχικός άνδρας, η δημοκρατία και ο δημοκρατικός άνδρας, η τυραννία και ο τυ-

δίκαιος ή ο άδικος είναι ο πιο ευτυχισμένος.

Έτσι οδηγούμαστε στη μελέτη των πολιτευμάτων εκείνων που αποτελούν παρέκκλιση από το πρότυπο της ορθής πολιτείας⁸ – «βασιλείας» ή «αριστοκρατίας» – και παρουσιάζονται με τέσσαρες πολιτειακές μορφές,⁹ γνωστές από την ιστορική πολιτική πραγματικότητα, οι οποίες κατατάσσονται σε κατιούσα κλίμακα ανάλογα με τον βαθμό της ατέλειας και της απόστασης τους από το άριστο πολίτευμα («της άριστης πόλεως»), όπως περιγράφηκε από τα μέσα του 2ου ως το τέλος του 4ου βιβλίου.¹⁰

ραννικός άνδρας, και συγκρίνει αυτήν την υπέρτατη μορφή αδικίας με το ιδανικό της δικαιοσύνης που πραγματώνει, τόσο στην πόλη όσο και στο άτομο, «η άριστη πολιτεία».

8. Αυτό που είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον σ' αυτήν την ανάλυση, όπως σημειώνει ο L. Robin (*Platon*, Παρίσι, 1968, σ. 209), δεν είναι μόνο τα γραφικά πορτρέτα των ατομικών χαρακτήρων που ανταποκρίνονται σε κάθε πολιτικόν τύπο· είναι κυρίως ο τρόπος με τον οποίο συλλαμβάνεται η κάθε εκφυλιστική βαθμίδα, με την επισημάνση ότι σε όλες τις πολιτειακές μορφές η αιτία μεταβολής τους είναι πάντοτε μία «διαφωνία» που εκδηλώνεται στο εσωτερικό του κόμματος που ασκεί την εξουσία. Αντίθεση προς το ένα ορθό πολίτευμα αποτελεί, κατά τον W. Jaeger (*Paideia: Die Formung des Griechischen Menschen*, Βερολίνο, 1934-1937. Μτφρ. Γ.Π. Βέρροιος, *Παιδεία: Η μόρφωση του Έλληνα ανθρώπου*, Αθήνα, 1968, τόμ. Γ, σ. 78), η πολυμορφία των εσφαλμένων πολιτευμάτων, η δε μελέτη τους επιβάλλει τη χρησιμοποίηση αφενός μιας αφηρημένης μεθόδου και αφετέρου μιας μεθόδου που στηρίζεται στην εμπειρία, γεγονός που έδωσε αργότερα στον Αριστοτέλη τη δυνατότητα να αναπτύξει περαιτέρω το εμπειρικό στοιχείο στην πλατωνική φιλοσοφία, πράγμα που αποδεικνύει πόσο γόνιμη υπήρξε η ανάμειξη πραγματικότητας και ιδέας που έκαμε ο Πλάτων.

Σύμφωνα με τον I. Düring (*Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens Carl Winter Universitätsverlag*, Χαϊδελβέργη, 1966. Μτφρ. Α. Γεωργίου-Κατσιβέλα, Αθήνα Β' τόμος, (1994¹), 1999², σ. 290), ο Αριστοτέλης είναι ο πρώτος που διατύπωσε την αρχή της κυριαρχίας. «Πολιτεία είναι η διάταξη του κράτους σχετικά με την άσκηση της εξουσίας και ιδιαίτερος σχετικά με την ύψιση, την ανώτατη αρχή. Η κυβερνώσα αρχή της πόλεως κυριαρχεί παντού· για τούτο το πολίτευμα είναι η κυβερνώσα αρχή» (*Πολιτικά*, 1278b8 και εξ.). Επομένως, σαφώς το πολίτευμα έχει εξέχουσα σημασία· είναι αυτό που δίνει σ' ένα κράτος τον χαρακτήρα του. Από τη σκοπιά αυτή, όσα πολιτεύματα λαμβάνουν υπ' όψιν τους το κοινό καλό είναι σωστά με βάση το κριτήριο του απόλυτου δικαίου, ενώ όσα αποσκοπούν στο όφελος των κυβερνώντων είναι ελαττωματικά. Έχει επίσης ουσιαστική σημασία για τη διαμόρφωση της ζωής της «πόλεως» αν η πολιτική δύναμη είναι στα χέρια ενός μόνου ανθρώπου, μιας μειοψηφίας ή μιας πλειοψηφίας. Σύμφωνα με τις δύο αυτές αρχές ο Αριστοτέλης διακρίνει τρία είδη ορθών πολιτευμάτων, τη βασιλεία, την αριστοκρατία και την πολιτεία, δηλαδή τη γνήσια δημοκρατία· και τρία ελαττωματικά, δηλαδή την τυραννία, την ολιγαρχία και εκείνο το είδος δημοκρατίας στην οποία η μάζα των φτωχών ανθρώπων έχει στα χέρια της την πολιτική δύναμη.

9. Κατά τον Jaeger (όπ.π., Γ, σ. 77), οι υφιστάμενες στο σύνολό τους πολιτειακές μορφές είναι φαινόμενα ασθένειας και εκφυλισμού. Και εφόσον φυσιολογικό είναι μόνο το πολίτευμα εκείνο το οποίο παράγει φυσιολογικούς, δηλαδή δίκαιους ανθρώπους, αυτές οι πολιτειακές μορφές είναι αποκλίσεις από τη φύση, όπως τις χαρακτήρισε ήδη ο Πλάτων στο τέλος του τέταρτου βιβλίου.

10. Παρόμοια μέθοδο ακολουθεί ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά*, ξεκινώντας από τη μελέτη του από όλες τις υφιστάμενες πολιτειακές μορφές και, αναγνωρίζοντας περισσότερες από μία ορθές μορφές (III, 4-6), έρχεται έπειτα να εκθέσει το σχετικά με το έβριστο πολίτευμα (VII-VIII: «Περὶ πολιτείας άριστης τὸν μέλλοντα ποιήσασθαι»· ην πρόσηλον ἔσται ζήτησιν ἀναγκαῖη διορίσασθαι πρῶτον τίς αἰρετώτατος βίος», 1323a14-15).

Με πνεύμα σοβαρό αλλά και παιγνιώδες ο Πλάτων οικοδόμησε προηγουμένως, όπως σημειώνει ο P. Friedländer,¹¹ την τέλεια πολιτεία χωρίς πραγματική βάση στην ανθρώπινη ζωή, δείχνοντας ως εκ τούτου ότι η πόλη που θεμελίωσε, έστω και ως ευκαία εικόνα, ποτέ δεν ανταποκρινόταν στα δεδομένα των φυσικών νόμων της ζωής. Με παράλληλον τρόπο αντιμετωπίζει τώρα κάτω από την εικόνα της διαφθοράς τη σχέση των εμπειρικών πολιτειών με την τέλεια πολιτεία. Έτσι ταξινομεί τις εμπειρικές ποικιλομορφίες σε τέσσαρες βασικούς τύπους κυβερνητικής εξουσίας και ανθρώπων και παρουσιάζει την αντίστοιχη απόσταση τους από την τέλεια πολιτεία και τον φιλόσοφο-βασιλέα ως μια διαδικασία εκφυλισμού που οδηγεί διαδοχικά από την Ιδέα της δικαιοσύνης στις έσχατες μορφές της αδικίας. Αυτό που βρίσκουμε εδώ δεν είναι μια σύγκριση των διαφόρων ιστορικών τύπων εξουσίας αλλά μια ανάλυση των οικοδομικών και αποδομητικών δυνάμεων στην κοινωνία.

Οι τέσσαρες γενικοί τύποι των ελαττωματικών («ήμαρτημένων») πολιτευμάτων,¹² αποτέλεσμα της παρακμής της ορθής πολιτείας, στα οποία αντιστοιχούν, τέσσερα είδη ανθρώπων, αποκαλούνται από τον Σωκράτη *τιμοκρατία*, («το γνωστό Κρητικό και Λακωνικό πολίτευμα»),¹³ *ολιγαρχία* (πολίτευμα «με

Η εκτίμηση αυτών των ποικίλων σταδίων της παρακμής αρχίζει, όπως σημειώνει ο R.N. Nettleship (*Lectures on the Republic of Plato*, Λονδίνο, 1901, επανεκδ. 1964, σ. 300), με την πτώση από την ιδανική πολιτεία. Πριν ο Πλάτων απαντήσει στο ερώτημα για την αφετηρία της πτώσης αυτής, αντιμετωπίζει πρώτα το γενικό πρόβλημα της πηγής του κακού. Η μετάβαση όμως από την ιδανική κοινωνία στην *τιμοκρατία* αναφέρεται με τέτοιον τρόπο ωσάν να επρόκειτο για ένα ιστορικό γεγονός. Ασφαλώς ο Πλάτων σ' αυτό που πίστευε πως ήταν οι καλύτερες μορφές της κοινωνίας στην Ελλάδα είδε κάποιες ατέλειες σε σχέση με αυτό που έπρεπε να είναι η ανθρώπινη κοινωνία. Έχοντας όμως διαμορφώσει τη δική του ιδανική σύλληψη ως ένα πρότυπο αξιολόγησης, αναπαριστά με φυσικόν τρόπο τις μορφές της υπάρχουσας κοινωνίας τις οποίες πρόκειται να επικρίνει τόσο όσο απομακρύνονται από αυτό το πρότυπο· αλλά αυτό δεν συνεπάγεται μια σοβαρή πίστη στην ύπαρξη του ιδανικού του. Αντιθέτως, είναι εντελώς σοβαρός με την ιδέα, την οποία εκφράζει εδώ, ότι δεν υπάρχουν ανθρώπινοι θεσμοί, όσο τέλειοι κι' αν είναι, που να μπορούν να είναι διαρκείς.

«Μπορεί ο παρών Ευρωπαϊκός πολιτισμός να προοδεύει διαρκώς, ή να υφίσταται διαρκώς;». «Μπορεί ο όποιος εθνικός βίος να προχωρεί χωρίς φθορά;» – αυτά είναι τα ανάλογα ερωτήματα που υπήρχαν στο πνεύμα του Πλάτωνος.

11. P. Friedländer, *Plato*, τ. 3, Βερολίνο, 1960, σ. 118.

12. Ο P. Frutiger (*Les Mythes de Platon*, Παρίσι, 1930, σ. 41) υποστηρίζει ότι καθένας από τους ορισμούς των ελαττωματικών πολιτευμάτων είναι ολοφάνερα διαλεκτικός, «διότι ο φιλόσοφος προσδιορίζει με την ίδια βεβαιότητα τις συλλήψεις των ατελών κρατών και των άδικων χαρακτήρων, όπως και αυτές της ιδανικής πόλης και της δικαιοσύνης στα βιβλία II, III και IV της *Πολιτείας*», αλλά «ο τρόπος με τον οποίον αυτοί οι ορισμοί συνδέονται μεταξύ τους είναι μυθικός».

13. Η Κρητική και η Λακωνική πολιτεία φημιζονταν κατά την Αρχαιότητα ως ευνομούμενες και άριστες. Βλ. *Κρίτων*, 52e5-6: «Σὺ δὲ οὔτε Λακεδαιμόνα προηροῦ οὔτε Κρήτην ἃς δὴ ἕκαστοτε φησὶ εὐνομεῖσθαι». Αριστοτέλη *Πολιτικά*, II, 1271b21-22: «Καὶ γὰρ ἔοικε καὶ λέγεται δὲ τὰ πλείεστα μιμηθῆναι τὴν Κρητικὴν πολιτείαν ἢ τὴν Λακωνικὴν». Ιδιαίτερα τὴ Σπαρτιατικὴ πολιτεία σὺς εὐτυχημένους μέρες τῆς τὴν ἐπαινοῦσαν ευρέως γὰ τὴν «εὐνομίαν» καὶ τὴν πειθαρχία τῆς (βλ. Ξενοφώντος *Απομνημονεύματα*, II, 5, 15 κ.εξ.· Πλάτων,

πολλά αρνητικά γνωρίσματα»), *δημοκρατία* (πολίτευμα «ανταγωνιστικό») και *τυραννίδα* (πολίτευμα «περιβόητο», τέταρτο και τελευταίο στη σειρά «νόσημα»¹⁴ της πολιτείας). Το κάθε πολίτευμα είναι χειρότερο από το προηγούμενο, και ο Πλάτων τα παρουσιάζει ως μια ιστορική σειρά διαδοχικών εκφυλισμών από το πρώτο, την άριστη πολιτεία.¹⁵ Η τέτοια σειρά στην παράθεση των ειδών πολι-

Ιππίας μείζων, 283e, 285b· *Νόμοι*, III, 692d και αλλού). Στη βάση αυτήν κατέστη ένα είδος πολιτικού ιδανικού στα μάτια πολλών από τους Έλληνες· βλ. για παράδειγμα, Ισοκράτη *Παναθηναϊκός*, 109 κ.εξ., 200-202, 216-217.

14. Η Ελληνική πολιτική θεωρία, όπως παρατηρεί ο Adam (ό.π., II, σ. 199), βλέπει τους τυράννους ως «νοσήματα τῶν πόλεων». Βλ. Ισοκράτη *Ελένης εγκώμιον*, 34: «τούτων ἅπαντων καταφρονήσας, καὶ νομίσας οὐκ ἄρχοντας, ἀλλὰ νοσήματα τῶν πόλεων εἶναι τοὺς τοιοῦτους, ἀπέδειξεν, ὅτι ῥᾶδιόν ἐστιν ἅμα τυραννεῖν καὶ μὴδὲν χειρὸν διακεῖσθαι τῶν ἐξ ἴσου πολιτευομένων».

15. Ο Πλάτων δεν είναι ο πρώτος που έκαμε αυτήν την συγκριτική σπουδή των πολιτευμάτων. Συχνά οι καλλιεργημένοι Έλληνες και οι λαϊκοί ρήτορες, χρησιμοποιώντας τους πιο συνηθισμένους και λαμπρούς κοινούς τόπους, έκαναν τον έπαινο της αθηναϊκής δημοκρατίας, στο όνομα της οποίας υποτιμούσαν όλες τις άλλες πολιτειακές μορφές διακυβέρνησης. Όπως υποστηρίζει ο A. Diès (*La République*, Παρίσι (1932¹) 2002, Introduction, σ. XC), οι νύκες εναντίον των Περσών είχαν υμνήσει για μακρόν χρόνο την υπερηφάνεια του ελεύθερου Έλληνα, που απέκρουσε την επίθεση των ορδών που τις οδηγούσε το μαστίγιο ενός δεσπότη. Η συνεχής διαπάλη των κομμάτων κυριαρχούσε στο εσωτερικό της κάθε πόλης και ο ανταγωνισμός της Σπάρτης με την Αθήνα για την ηγεμονία έπαιρνε στην κοινή συνείδηση της Ελλάδος τον χαρακτήρα μιας αυθόρμητης σύγκρισης ανάμεσα στην αριστοκρατία και τη δημοκρατία, σύγκριση την οποία αναζωπύρωναν οι πολιτικοί ρήτορες της μιας και της άλλης πλευράς με τους λόγους και τα γραπτά τους, με τις έντριγκες και τη βία, με χρήματα και με αίμα. Όλες σχεδόν οι Ελληνικές πόλεις είχαν γνωρίσει την τυραννία και οι περισσότερες την είχαν ακόμη υποστεί, ενώ οι γειτονικές τους χώρες τους έδιναν το θέαμα όλων των δυνατών μορφών της αριστοκρατίας και της μοναρχίας. Η λογοτεχνία απηχούσε αυτές τις αναπόφευκτες συγκρίσεις, ο Ηρόδοτος όμως είναι αυτός που μας προσφέρει την πρώτη εκτενή συζήτηση για τη σχετική αξία των τριών πολιτευμάτων, της μοναρχίας, της αριστοκρατίας και της δημοκρατίας (III, 80-82). Ο Ηρόδοτος επηρεάστηκε πιθανώς από τους Σοφιστές, αλλά δεν γνωρίζουμε ακριβώς σε ποιον βαθμό και με ποια έννοια οι *Αντιλογίες* του Πρωταγόρα, π.χ., πραγματευόνταν αυτό το θέμα [ο εκδότης του *Πρωταγόρα* A. Croiset θεωρεί ότι ο Πρωταγόρας μελετούσε τη γένεση, τη φύση και την αξία των πολιτευμάτων, και ότι αυτά είναι η πηγή του Ευριπίδη (*Φοίνισσες*, 499 κ.εξ.), *Ικετίδες*, 403 κ.εξ.· Ηρόδοτος, II, 80-82· Ισοκράτης, *Προς Νικοκλέα*, 13, 16, 28· *Νικοκλής*, 7, 14 κ.εξ.· *Παναθηναϊκός*, 119 κ.εξ., 132]. Από όλους τους λιβελλούς που υποκίνησαν τους πολιτικούς αγώνες στο εσωτερικό των Αθηνών προς το τέλος του 5ου αιώνα δεν διαθέτουμε παρά μόνον αυτόν του «*γέροντος ολιγαρχικού*» εναντίον της δημοκρατίας. Ο Κριτίας, στον οποίο συχνά αποδίδεται το έργο αυτό, είναι ο συγγραφέας μιας σειράς μελετών πιθανώς πιο αντικειμενικών για τα πολιτεύματα της Θεσσαλίας, των Αθηνών και της Σπάρτης. Οι επαναστάσεις που ακολούθησαν από το 411 μέχρι το 403 τροφοδότησαν όχι μόνον τους πολιτικούς λιβελλούς, αλλά επίσης μια σειρά πολιτευμάτων περισσότερο ή λιγότερο εφήμερων, σχέδια πολιτευμάτων, ή ψευδοπολιτεύματα επινοημένα για την υποστήριξη της άλφα ή της βήτα μεταρρυθμιστικής προσπάθειας. Δεδομένου ακόμη ότι ο Αριστοτέλης συγκέντρωσε και σχολίασε εκατόν πενήντα οκτώ πολιτεύματα, καταλαβαίνει κανείς πόσο πλούσιο υλικό ο Πλάτων είχε στη διάθεσή του για τη σύνθεση αυτή που μας άφησε εδώ.

Αυτό όμως το υλικό ο Πλάτων δεν το επεξεργάστηκε ούτε ως ηρενδογική βιβλιοθήκη ούτε ως ιστορικός, και ακόμη λιγότερο ως συλλέκτης. Εδώ, όπως πάντα, ο σκοπός ενός μεταρρυθμιστή και η μέθοδός του ενός φιλοσόφου, δηλαδή ενός συνολτικού. Γνωρίζουμε ποιο

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΜΟΝΗΤΗΡΙΟ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗΣ

τείας σημαίνει ως έναν βαθμό αξιολογική διαβάθμιση τους, με κριτήριο αφενός την ηθική τους απόσταση από την «ορθή πολιτεία» και αφετέρου των «κοινωνιο-αρθρωτική αλληλουχία τους», δηλαδή την ιστορική δυνατότητα για τη γένεση του ενός από τη διάλυση του άλλου. Η γενετική όμως ακολουθία δεν πρέπει, όπως υποστηρίζει ο Guthrie,¹⁶ να εκληφθεί κατά γράμμα, όπως είναι φανερό από το γεγονός ότι η πλατωνική πολιτεία δεν υφίσταται ως σημείο εκκίνησης.

Η κρίση του Πλάτωνος, γράφει ο E. Barker,¹⁷ για τις σύγχρονες του Πολιτείας παίρνει τη μορφή μιας περιγραφής διαφθοράς της ιδανικής πολιτείας σε διαδοχικά στάδια. Όμως, αν και η περιγραφή του έχει τον χαρακτήρα μιας οιονεί ιστορικής μορφής, δεν αποτελεί μια ιστορική ακολουθία την οποία ο Πλάτων επιχειρεί να περιγράψει. Η αρχή η οποία υπογραμμίζει, κατά τον συγγραφέα, το όλον πολιτειακό σχεδιάσμα είναι η παλαιά αρχή, ότι δηλαδή η Πολιτεία είναι παράγωγο του πνεύματος, και επομένως οι διαδοχικά κατώτεροι τύποι της Πολιτείας είναι τα προϊόντα διαδοχικώς κατώτερων μορφών του. Αλλά η διαδοχή είναι μια λογική διαδοχή: η προτεραιότητα της ιδανικής Πολιτείας είναι αυτό που ο Αριστοτέλης θα αποκαλούσε προτεραιότητα στη «φύση» (ή στην ιδέα), και όχι προτεραιότητα στον χρόνο. Όμως, όπως θα ήταν σφάλμα να αποδώσουμε ιστορική πρόθεση σ' αυτό το σχεδιάσμα, έτσι θα ήταν σφάλμα να αρνηθούμε την ιστορική του σημασία. Όπως ο Nettleship παρατήρησε (*Lectures*, σ. 299), τα δύο αυτά βιβλία της *Πολιτείας* (VIII-IX) συνιστούν την πρώτη προσπάθεια για μια φιλοσοφία της ιστορίας: αν δεν είναι ιστορία, εξηγούν την ιστορία και δείχνουν γιατί η ιστορία είναι μία καταγραφή όχι της τέλειας ιδέας της Πολιτείας αλλά των ποικίλων στρεβλώσεών της.

Προφανώς τα σχετικά σκιαγραφήματα του Πλάτωνος δεν έχουν πολιτικό στόχο αλλά ηθικό, παρατηρεί ο Taylor.¹⁸ Τα «ατελή πολιτεύματα εξετάζονται

ιδανικό φωτίζει και οδηγεί τη φιλοσοφία της ιστορίας του: ξεκινώντας από το πολίτευμα όπου πραγματώνεται η καθολική δικαιοσύνη, μας δείχνει με ποια λογική σειρά καταπτώσεων εγκαθιδρύεται, με τον τύραννο, το βασίλειο της απόλυτης αδικίας.

16. Βλ. W.K.C. Guthrie (*A History of Greek philosophy*, vol. IV, *Plato: The Man and his Dialogues: Earlier Period*, Καίμπριτζ, 1975 (επανεκδ. 1980), σ. 528) ο οποίος παραπέμπει στον E. Barker, *The Political Thought of Plato and Aristotle*, Λονδίνο, 1906, σσ. 176-178: «Ο Πλάτων δίνει μια λογική και α priori εικόνα της πορείας εκφυλισμού, υποθέτοντας ότι αρχίσαμε με μια ιδανική πολιτεία, ένα τέλειο δημιούργημα ενός τέλειου πνεύματος, και ότι η υποβάθμιση αυτής της πολιτείας προήλθε από το εσωτερικό της και όχι από περιστατικά εξωτερικών αιτιών». Και συνεχίζει: «Εάν (αντά τα βιβλία) δεν είναι ιστορία, όμως εξηγούν την ιστορία και δείχνουν γιατί η ιστορία είναι μια καταγραφή όχι της τέλειας "ιδέας" της πολιτείας αλλά των ποικίλων και διαδοχικών στρεβλώσεών της».

17. E. Barker, *Greek Political Theory. Plato and His Predecessors*, Λονδίνο, 1918, 1960⁵, σ. 283. Ο συγγραφέας σημειώνει ακόμη ότι ο Αριστοτέλης επικρίνει τον Πλάτωνα (*Πολιτικά*, V, 1316a) από μια ιστορική σκοπιά και υποστηρίζει ότι τα πολιτεύματα δεν μεταβάλλονται κατά την ακολουθία που εκείνος περιγράφει: η ολιγαρχία δεν περνάει πάντοτε στη δημοκρατία, ή η δημοκρατία στην τυραννία.

18. A.E. Taylor, *Plato. The Man and his Work*, Λονδίνο, 1927 (επανεκδ. 1978). Μτφρ. Ιορδ. Αρζόγλου, *Πλάτων. Ο άνθρωπος και το έργο του*, Αθήνα, (1990) 1992², σ. 345.

για να φωτιστούν οι διάφορες φάσεις της ατομικής αμαρτίας, όχι για να διατυπωθεί κάποια θεωρία των πολιτικών θεσμών. Τον αμαρτωλό χαρακτήρα ακόμα και της «έντιμης φιλοδοξίας ή του «εμπορικού ήθους», ως Βασικών κινήτρων στον προσωπικό βίο, τον διακρίνουμε σαφέστερα εξετάζοντας τον τύπο του εθνικού χαρακτήρα που εμφανίζει ο λαός στον οποίο τα κίνητρα αυτά καθορίζουν τη φύση του κοινωνικού του Βίου. Ο Σωκράτης μένει πιστός στον δηλωμένο στόχο του, να χρησιμοποιεί τα «μεγάλα ψηφία» για να απο- κρυπτογραφεί τα μικρότερα».

Ανάμεσα στα τέσσερα ελαττωματικά πολιτεύματα, προσθέτει ο Σωκράτης, υπάρχουν και πολλές άλλες ποικιλίες, όπως κληρονομικά καθεστώτα («δυναστεϊαι») ¹⁹ και αγορασμένα με χρήματα («ώνηται βασιλείαι» ²⁰) αναγόμενα στην τυπολογία των βασικών μορφών. ²¹

Ακολούθως ο Σωκράτης περιγράφει το είδος του ατόμου που δεσπάζει στην πόλη, η οποία δεν διαμορφώνεται από «κάποια μυστηριώδη βελανιδιά ή πέτρα» ²² αλλά από τα ήθη και τις συνήθειες των πολιτών, και καθορίζει τον χαρακτήρα τους. Συνεπώς, αν οι τύποι των πολιτευμάτων είναι πέντε, πέντε θα είναι και οι γενικοί τύποι της ψυχικής ιδιοσυστασίας των ανθρώπων. ²³

19. Κατά τον Αριστοτέλη, «δυναστεία» είναι είδος ολιγαρχίας: «ἕτερον εἶδος ὀλιγαρχίας, ὅταν παῖς ἀντί πατρός εἰσῇ, τέταρτον δ' ὅταν ὑπάρχῃ τὸ τε νῦν λεχθέν καὶ ἀρχὴ μὴ ὁ νόμος ἀλλ' οἱ ἄρχοντες» (Πολιτικά, IV, 1292b5-7). Περβλ. Νόμοι, III, 680a-b: «Δοκοῦσιν μοι πάντες τὴν ἐν τούτῳ τῷ χρόνῳ πολιτείαν δυναστείαν καλεῖν, ἥ καὶ νῦν ἐτι πολλαχοῦ καὶ ἐν Ἑλληνισιν καὶ κατὰ βαρβάρους ἐστίν», 680b1-2. Ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί τον όρο «δυναστεία» με σημασία αντίθετη προς την «ἰσονομίαν» για να χαρακτηρίσει τόσο τις Βοιωτικές πολιτείες (Θήβα) όσο και τις Θεσσαλικές: α) «Ἡμῖν μὲν γὰρ ἡ πόλις τότε ἐτύγχανεν οὔτε κατ' ὀλιγαρχίαν ἰσόνομον πολιτεύουσα οὔτε κατὰ δημοκρατίαν· ὅπερ δὲ ἐστὶ νόμοις μὲν καὶ τῷ σωφρονεστάτῳ ἐναντιώτατον, ἐγγυτάτῳ δὲ τυράννου, δυναστεία ὀλίγων ἀνδρῶν εἶχε τὰ πράγματα», III, 62, 3· β) «ὥστε εἰ μὴ δυναστεία μᾶλλον ἢ ἰσονομία ἐχρῶντο τὸ ἐγγώριον οἱ Θεσσαλοὶ, οὐκ ἂν ποτε προῆλθεν», IV, 78, 3.

20. Όπως μαρτυρεί ο Αριστοτέλης (Πολιτικά, 127a22-23 και 36-38), αυτό γινόταν στους Καρχηδονίους. Γι' αυτό θεωρεί το πολίτευμά τους «τρίτον τι εἶδος πολιτικῆς τάξεως» μεταξύ του αριστοκρατικού και του ολιγαρχικού («παρεκβαίνει δὲ τῆς ἀριστοκρατίας ἡ τάξις τῶν Καρχηδονίων μάλιστα πρὸς τὴν ὀλιγαρχίαν· φαῦλον τὸ τὰς μεγίστας ὥνητάς εἶναι τῶν ἀρχῶν τὴν τε βασιλείαν καὶ τὴν στρατηγίαν»).

21. Μια τέτοια πολιτεία είναι, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η «αἰσυνμητεία» = «αἰρετὴ τυραννίς», δηλαδή μοναρχία κατ' ἐκλογὴν των υπηκόων (Πολιτικά, III, 14, 1285a31-35: «Δύο μὲν οὖν εἶδη ταῦτα μοναρχίας· ἕτερον δ' ὅπερ ἦν ἐν τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσιν, οὗς καλοῦσιν αἰσυνμητας. Ἔστι δὲ τοῦθ' ὥς ἀπλῶς εἰπεῖν αἰρετὴ τυραννίς, διαφέρουσα δὲ τῆς βαρβαρικῆς οὐ τῷ μὴ κατὰ νόμον ἀλλὰ τῷ μὴ πάτριος εἶναι μόνον».

22. Η έκφραση ότι «οἱ πολιτείες δεν γεννιούνται από κάποια μυστηριώδη βελανιδιά ή πέτρα» («οὐκ ἐκ δρυὸς ποθεν ἢ ἐκ πέτρας τὰς πολιτείας γίνεσθαι», 544d7-8) έχει ομηρική προέλευση: α) Οδύσσεια, τ, στ. 162-163: «ἀλλὰ καὶ ὥς μοι εἶπε τεὸν γένος, ὅπποθεν ἐσσί· οὐ γὰρ ἀπὸ δρυὸς ἐσσι παλαιφατόν οὐδ' ἀπὸ πέτρης» β) Ιλιάδα, X, στ. 126: «οὐ μὲν πως νῦν ἐστιν ἀπὸ δρυὸς οὐδ' ἀπὸ πέτρης».

23. Για τον τρόπο προσέγγισης της πολιτικής παιδαγωγίας μέσω της εἰσαγωγῆς της εἰσαγωγῆς του είδους της πολιτείας και του χαρακτήρα των πολιτών, ο Πλάτων μας έχει προϊδεάσει ήδη στο IV βιβλίο: «Πολλὴ ἀνάγκη ὁμολογεῖν ὅτι γε τὰ αὐτὰ ἐν ἑκάστῳ ἐνεστὶν ἡμῶν εἶδη τε

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΕΔΡΕΥΣΗΣ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΕΩΦΩΝΕΩΣ

Ο πρώτος τύπος πολιτεύματος έχει περιγραφεί όταν εικονογραφήθηκε στο VI και VII Βιβλίο η άριστη πολιτεία και ο φιλόσοφος· επομένως μένει να εξετασθούν οι άλλοι τέσσαρες τύποι. Έτσι, με την ολοκλήρωση της εξέτασης αυτής θα δοθεί απάντηση στο αρχικό ερώτημα, πώς σχετίζεται η δικαιοσύνη με την αδικία ως προς την ευτυχία και την αθλιότητα εκείνου που έχει τη μία ή την άλλη αντιστοίχως, ώστε να κάνουμε την ανάλογη επιλογή: να συνταχθούμε με τον Θρασύμαχο, τον εκφραστή της θεωρίας της δύναμης και της αδικίας, ή να επιδιώξουμε την κατάκτηση της δικαιοσύνης.²⁴

1. Από την αριστοκρατία στην τιμοκρατία (VIII, 545c-550c)

Μετά τις πρώτες παραδοχές ότι: α) καθετί που γεννιέται υπόκειται στη φθορά, άρα και η άριστη πολιτεία, που ανήκει στην περιοχή της γένεσης, δεν πρόκειται να διατηρηθεί στον αιώνα τον άπαντα, αλλά θα διαλυθεί²⁵. β) κάθε πολιτειακή μεταβολή έχει την αφετηρία της σ' εκείνους που έχουν στα χέρια τους την εξουσία,²⁶ ο Σωκράτης εξηγεί ότι από το αριστοκρατικό πολίτευμα θα μπορούσε να προκύψει το πολίτευμα της τιμοκρατίας όταν συμβεί να εκδηλωθεί ανάμεσα σ' αυτούς κάποια διχοστασία. Η αιτία δηλαδή της χειροτέρευσης των πολιτειών, και εν προκειμένω του πολιτεύματος της αριστοκρατίας, είναι κάτι που προκαλείται από εσωτερικά αίτια, από τη διαφθορά και τη διάσπαση της τάξης που έχει στα χέρια της την εξουσία.

Κατά τον Πλάτωνα δηλαδή, κάθε πολιτειακή μεταβολή έχει ως αφετηρία όχι την τάξη των κυβερνωμένων αλλά την τάξη των κυβερνώντων, αφορμή δε αυτής είναι η ανακύπτουσα διχόνοια («στάσις ἐγγένηται», 545d2) στο πλαίσιο της κυβερνώσας τάξης ή ομάδας. Η ανθρώπινη φύση – και κατά συνέπεια η φύση του

και ἦθη ἄπερ ἐν τῇ πόλει· Οὐ γάρ που ἄλλοθεν ἐκεῖσε ἀφίκται», 435e1-3· «ὅσοι πολιτῶν τρόποι εἰσὶν εἶδη ἔχοντες, τοσοῦτοι κινδυνεύουσι καὶ ψυχῆς τρόποι εἶναι», 445c9-10.

24. Στο πλαίσιο αυτό, παρατηρεῖ ο Ν. Σκουτερόπουλος (όπ.π., σ. 878), τα αντίστοιχα πολιτεύματα – το ιδανικό κράτος της αρίστης πόλεως και το τυραννικό καθεστώς – προσφέρονται ως ένα καταλληλότερο εποπτικό υλικό, αφού οι καταστάσεις τους είναι πιο ευδιάκριτες από αυτές της ατομικής ψυχῆς.

25. Ο Πλάτων, σύμφωνα με τον R.L. Nettleship (*Lectures on the Republic of Plato*, Λονδίνο, 1901⁷, επανέκδ. 1964, σ. 303), έχει προεξοφλήσει την αντίληψη ότι η ανθρώπινη κοινωνία είναι κατά μίαν έννοια ένα οργανικό πρᾶγμα που διέπεται από τους δικούς της νόμους για τη γένεση και τη φθορά. Βέβαια, δεν αποδεικνύει αυτό που λέει, αλλά η βασική του ιδέα, ότι υπάρχουν άγνωστες συνθήκες ευνοϊκές και μη ευνοϊκές για τη διατήρηση του σφρίγγους μιας φυλής, παραμένει και σήμερα. Για πολλούς φαίνεται ακόμη φυσικό να υποθέσουμε ότι κάθε φθορά ενός έθνους προκαλείται από κάποια απώλεια της ζωτικής δύναμης, και ότι υπάρχουν νόμοι, μολονότι μπορεί να είναι άγνωστοι, από τους οποίους εξαρτάται τόσο η απώλεια όσο και η διατήρηση της ζωτικής δύναμης.

26. Την ίδια αντίληψη εκφράζει ο Πλάτων στους *Νόμους* (II, 683e3-5): «Μήπως τάχα, για τὸ ὄνομα τοῦ Δία, καμιά βασιλεία ἢ ἄλλη ἐξουσία καταργεῖται ἢ καταργήθηκε ποτὲ ἀπὸ πάντων παρὰ ἀπὸ τοῦ ἰδίου τὸν εαυτὸν τῆς;».

πολιτεύματος – μεταβάλλεται προς το χειρότερο για τον ίδιο λόγο που μεταβάλλεται η φύση ζώων και φυτών, και ο λόγος αυτός δεν είναι άλλος από τον ανυπολόγιστο παράγοντα της ευφορίας και της αφορίας, της καλής και κακής συγκομιδής.²⁷

Με δεδομένη την προηγούμενη διαπίστωσή του για τον παγκόσμιο νόμο της φθοράς²⁸ κάθε γεννητού όντος, επομένως και του ιδανικού πολιτεύματος, της *άριστης πολιτείας* μόλις οικοδομήθηκε, όσο όμορφο και στέρεο κι αν είναι, ο Σωκράτης, για να ενεργοποιήσει αυτόν τον νόμο και να μας κάνει να θεωρήσουμε ωςάν ήδη πραγματοποιημένη σε κάποιο μακρινό παρελθόν αυτήν τη βαθμιαία φθορά, προσφεύγει, διασκεδάζοντας²⁹ κάπως, σε μια σχολαστική θεωρία (που πιθανώς ανήκει στους Πυθαγορείους, αλλά την αποδίδει στη μυθική παράδοση, στις Μούσες του Ομήρου και του Ησιόδου) ενός «τέλειου αριθμού»,³⁰ με αφηρη-

27. Όπως εξηγεί ο Jaeger (όπ.π., Γ, σ. 79), η άποψη αυτή έχει τις ρίζες της στην περί παιδείας παράδοση της ελληνικής αριστοκρατίας, η οποία έχουσα συνειδηση της αξίας της καλής παιδείας και γεωργίας, διέβλεψε ενωρίς ότι η διατήρηση κάθε άριστης μορφής στην όλη ζωντανή φύση υπόκειται στους ίδιους νόμους. Αλλά το εμπειρικό αυτό δεδομένο ο Πλάτων το διατυπώνει με πιο επιστημονικό τρόπο και το αναπτύσσει συστηματικότερα επί τη βάσει της συνήθους αναλογίας που χρησιμοποιεί μεταξύ ηθικής και ιατρικής. Στο χωρίο αυτό εμφανίζεται για πρώτη φορά η περί παθολογίας φυτών και ζώων άποψη παράλληλα προς το εκφυλισμό της ανθρωπίνης αρετής.

28. Η αντίληψη αυτή, ότι δηλαδή καθετί που έχει γένεση πρέπει να υπόκειται και σε φθορά, ενώ μόνο το αγέννητο είναι άφθαρτο, εκφράζεται και στον *Φαίδρο* (245d) σχετικά με το θέμα της αθανασίας της ψυχής: «ἐπειδὴ δὲ ἀγέννητὸν ἐστὶ, καὶ ἀδιάφθορον αὐτὸ ἀνάγκη εἶναι». Πρβλ. και Αριστοτέλης *Περὶ ουρανοῦ*, 282b8: «τὸ γὰρ γεννητὸν καὶ τὸ φθαρτὸν ἀκολουθοῦσιν ἀλλήλοις».

29. «Ἡ βούλει, ὥσπερ Ὅμηρος, εὐχόμεθα ταῖς Μούσαις εἰπεῖν ἡμῖν ὅπως δὴ πρῶτον στάσις ἔμπεσε», και *φῶμεν αὐτάς τραγικῶς ὥς πρὸς παῖδας ἡμᾶς παιζούσας καὶ ἐρ-σχηλούσας, ὥς δὴ σπουδῇ λεγούσας, ὑψηλολογουμένας λέγειν;*» 545d8-e3. Ο Πλάτων αναφέρεται σε δύο στίχους της *Ιλιάδας*, Π, (112-113): «Ἔσπετε νῦν μοι, Μοῦσαι Ὀλύμπια δώματ' ἔχουσαι, – ὅπως δὴ πρῶτον πῦρ ἔμπεσε νηυσὶν Ἀχαιῶν».

Όπως σημειώνει ο Κ. Γεωργούλης (όπ.π., σ. 501), είναι φανερό ότι ο τόνος του λόγου εδώ ταλαντεύεται ανάμεσα στην παιδεία και στη σοβαρότητα· δίπλα στο ύφος του τραγικού στόμφου γίνεται αισθητή διάθεση για παιδιά και ειρωνεία. Πρόκειται για κάποιαν ειρωνεία που αφορά γενικά όλο τον κόσμο της γένεσης μέσα στον οποίον εμπεριέχεται και η άριστη πολιτεία που εσχέδιασε ο Πλάτων. Ο Πλάτων έχει εμπρός του το θέαμα της κυκλοφορίας του σύμπαντος και το βλέπει από θεϊκή σκοπιά. Οι αριθμητικοί υπολογισμοί που ακολουθούν εκφρασμένοι με δυσκολονόητους για τους αμήτους τεχνικούς όρους δίνουν στο κομμάτι που έπεται το χαρακτηριστικό ακατάληπτου συμβολισμού και μυστηριασμού. Ο Πρόκλος στα σχόλια του στον *Τίμαιο* σημειώνει σχετικά με το ύφος του χωρίου που έχουμε εμπρός μας τα ακόλουθα: «ὁ δὲ χαρακτηριστὴρ τῶν λόγων ἐστὶν ἐνθουσιαστικός, διαλάμπων ταῖς νοεραῖς ἐπιβολαῖς, καθαρὸς τε καὶ σεμνός, ἐξηλλαγμένος τε καὶ ὑπερέχων τῶν ἀνθρωπίνων ἐννοιῶν, ἄβρος τε ὁμοῦ καὶ καταπληκτικός καὶ χαρίτων ἀνάμεστος κάλλους τε πλήρης καὶ σύντομος ἅμα καὶ ἀπκριβωμένος».

30. Για τον «τέλειον ἀριθμόν» (546b4) παραθέτω αυτούσιο το διεξοδικό σχόλιο του Ν. Σκουτερόπουλου (όπ.π., σσ. 879-880): «Ο περίφημος "αριθμός του Πλάτωνος" είναι διατεταγμένα το δυσκολότερο χωρίο στα κείμενά του». Με αυτή τη φράση αρχίζει ο Adam το διεξοδικό και πραγματικά εντυπωσιακό Appendix I στο 8ο βιβλίο της *Πολιτείας* (στις σ. 264-312 του 2ου

μένο χαρακτήρα, τον οποίο προσεγγίζει με μια μεγάλη παράθεση μαθηματικών λεπτομερειών, ο οποίος συνδυάζει κατά κάποιον τρόπο την ελάχιστη περίοδο της ανθρώπινης κυοφορίας με αυτήν ενός κοσμικού «Μεγάλου έτους». Η περίοδος αυτή που διέπει την ανακύκλωση του ανθρώπινου γεννητού όντος περι-

τόμου του *The Republic of Plato*), μια από τις πιο σημαντικές ερμηνευτικές συμβολές σε αυτές τις απελπιστικά δυσνόητες αράδες από το 546b3 έως το 546c6. Διαφωτιστικές είναι και οι υποσημειώσεις του ad loc. όπως επίσης και οι αντίστοιχες υποσημειώσεις στις μεταφράσεις της *Πολιτείας* από τον F.M. Cornford [1969], σ. 269, σημ. 31 και F. Lee [1987], σ. 299-300· παραπέμπουμε επίσης στην πραγματεία του A. Diès [1940], στον K. Gaiser [1962], σ. 409-14 και στην D. Hellwig [1980], σσ. 92-104. Για την προσέγγιση των δυσνόητων τεχνικών μαθηματικών όρων του πρωτοτύπου πολύ χρήσιμες στον έλληνα αναγνώστη εξακολουθούν να είναι οι διεξοδικές σημειώσεις του Κ.Δ. Γεωργούλη στις σσ. 501-515 της Πλάτωνος *Πολιτείας* [1939]. Ο λεγόμενος «αριθμός του Πλάτωνος» αποτέλεσε αντικείμενο μεγάλης συζήτησης ήδη στην Αρχαιότητα όπου τέτοιου είδους αριθμητικές φόρμουλες ασκούσαν πάντα ιδιαίτερη γοητεία. Όπως σημειώνει ο Apelt, ad. loc., ο Κικέρων τον θεωρούσε ένα αίνιγμα, ενώ πιο συστηματική γνώση γύρω από το ζήτημα φαίνεται ότι είχε ο Αριστοτέλης, *Πολιτικά* 1316a3 κ.εξ., επίσης ορισμένοι κατοπινότεροι μαθηματικοί ή, γενικότερα, γνώστες της πλατωνικής φιλοσοφίας όπως οι Νικόμαχος, Αριστείδης, Κοϊντιλιανός, Πρόκλος, Θέων από τη Σμύρνη ή ο Πλούταρχος. Το ζητούμενο εν προκειμένω είναι να εξακριβωθεί πρώτον ποιος ή ποιοι αριθμοί περιγράφονται σε αυτό το σχεδόν κρυπτογραφημένο χωρίο, και δεύτερον να εξακριβωθεί (πέρα από μια γενική εντύπωση ότι πίσω από όλα αυτά κρύβεται η ιδέα της συγγένειας μακροκόσμου και μικροκόσμου και της ενσωμάτωσης μαθηματικών αρχών σε αυτές τις δύο περιοχές) τι ακριβώς αφορά στο Σύμπαν και στην ανθρώπινη κοινωνία ο εν λόγω ή οι εν λόγω αριθμοί. Σχετικά με το πρώτο ερώτημα πιστεύεται γενικώς ότι πρόκειται (α) για τον $33+43+53 = 216$ που εκφράζει σε ημέρες τη βραχύτερη περίοδο εγκυμοσύνης ενός ανθρώπου, και (β) για τον αριθμό 12.960.000 ο οποίος ισούται με 36.000 χρόνια των 360 ημερών (πρβ. *Νόμοι* 758b2-b9· κατά την *Πολιτεία* 615b, σε 36.000 ημέρες συμποσούται η διάρκεια μιας ανθρώπινης ζωής που εκεί υπολογίζεται σε 100 έτη). Σχετικά με το δεύτερο ερώτημα που αφορά στο τι ακριβώς εκφράζει αυτό που υπολογίστηκε δεν έχει ως τώρα δοθεί ικανοποιητική απάντηση και εξακολουθεί να υπάρχει αβεβαιότητα· αδιευκρίνιστο παραμένει πρωτίτως πόσο στα σοβαρά παίρνει ο Πλάτων όλη αυτήν τη συζήτηση. Ορισμένοι ερευνητές κλίνουν προς την άποψη ότι δεν χρειάζεται να δώσουμε μεγάλη βαρύτητα στον αριθμό και ότι εδώ ο Πλάτων θέλει απλώς να υπογραμμίσει ότι κανένας ανθρώπινος θεσμός δεν μπορεί να διαρκέσει για πάντα, άλλοι ότι θέλει να εκφράσει την πίστη του σε κάποιους απαράσάλευτους νόμους που διέπουν το σύμπαν, κάποιοι άλλοι ότι με τον περίπλοκο αυτόν υπολογισμό καταδεικνύεται πόσο δύσκολος είναι ο χειρισμός τέτοιων μαθηματικών αρχών, για ορισμένους άλλους είναι προφανές ότι με τα λόγια αυτά που βάζει εδώ στο στόμα των Μουσών ο Πλάτων μάλλον αστειεύεται (W.K.C. Guthrie [1975], σ. 529).

Από τη σκοπιά του πάλι ο F.M.A. Grube (*Plato's Thought*, Λονδίνο, 1970 (1935), σ. 29) θεωρεί «ολοφάνερο ότι όλα αυτά δεν χρειάζεται να εκληφθούν τόσο στα σοβαρά». Παράλληλα όμως τονίζει ότι αν και συχνά ο Πλάτων ομιλεί αστειευόμενος, ποτέ δεν ομιλεί άσκοπα, και είναι μεγάλο λάθος να αγνοήσουμε αυτό το χωρίο για την όποια ερμηνεία της θεωρίας των Ιδεών, ειδικά ο Πλατωνικός αριθμός είναι η Ιδέα του Αγαθού, ή σε κάθε περίπτωση είναι μία πλευρά της υπέρτατης Ιδέας εκφρασμένης μυθολογικά. Αντικειμενικώς θεωρούμενοι οι νόμοι του σύμπαντος και οι Ιδέες έχουν χαρακτήρα μαθηματικό. Το σύνολο των στοιχείων που είναι ο άνθρωπος, ακριβώς όπως οι κινήσεις των άστρων, μπορούν να εκφραστούν με μαθηματικούς τύπους. Ο χρόνος, το διάστημα, ο ήχος είναι στοιχεία μαθηματικά από μια σκοπιά, και ο σκοπός ή ο έσχατος νόμος του σύμπαντος μπορεί (ή έστω ο Πλάτων θεωρεί) να εκφραστεί με αριθμητικούς όρους. Όχι φυσικά ότι ο αριθμός 12.960.000 πετυχαίνει αυτό, διότι είναι

λαμβάνεται μέσα σε έναν γεωμετρικό αριθμό που οι καθορισμοί του κανονίζουν τις καλές και τις κακές γεννήσεις. Υπάρχει δηλαδή για τις ανθρώπινες γεννήσεις, όπως και για κάθε δημιουργήμα του ίδιου του κόσμου, ένα κρίσιμο σημείο, («περίοδος»)³¹ και ο αριθμός έχει ως σκοπό να το προσδιορίσει αριθμητικά. Από τη στιγμή που προσδιορίζει τον χρόνο κατά τον οποίο το σώμα και το πνεύμα βρίσκονται στο άριστο σημείο τεκνογονίας, οποιοδήποτε σφάλμα γύρω από αυτό το θέμα θα σημαίνει ότι οι «ιεροί γάμοι»³² σχεδιάστηκαν σε λάθος χρόνο («παρὰ καιρόν»)³³ και θα δημιουργήσουν λιγότερο άξια από τους πατέρες τους και καλοφτιαγμένα παιδιά, με τις συνέπειες που έχουν ήδη αναφερθεί.³⁴ Όταν οι άρχοντες της πολιτείας αγνοούν τις αρμονικές σχέσεις που περιέχονται σ' αυτόν τον αριθμό³⁵ για να ρυθμίζουν τις νυμφικές συζεύξεις, θα αφήσουν³⁶ τον σίδηρο

μόνον ένας μύθος. Ο Πλάτων δεν υποστηρίζει καθόλου ότι ο αριθμός περιέχει όλες τις αριθμητικές σχέσεις, σύμφωνα με κάποιους μαθηματικούς τύπους. Και το συνολικό ποσό αυτών των τύπων ή νόμων είναι ασφαλώς μία πλευρά της υπέρτατης πραγματικότητας. Και επειδή περιέχει τις πιο τέλειες αριθμητικές σχέσεις, αναλογίες κ.λπ., η άριστη δυνατή μαθηματική αρμονία μεταξύ των πολλαπλών παραγόντων που διαρρυθμίζουν τον κόσμο, αυτή η πραγματικότητα είναι πράγματι το Αγαθόν. Κατά τον ίδιο τρόπο ο ανθρώπινος αριθμός εκφράζει τουλάχιστον μία πλευρά της Ιδέας του ανθρώπου, επειδή περιέχει επίσης τις ουσιώδεις ιδιότητες του ανθρώπου εκφρασμένες μαθηματικά. Μπορούμε, επομένως, να υποθέσουμε ότι ο Πλάτων εννοούσε να δείξει ότι οι ουσιώδεις ανθρώπινες ιδιότητες ήταν επιδεκτικές μαθηματικών διατυπώσεων.

31. «Ἐστὶ δὲ θείῳ μὲν γεννητῷ περίοδος, ἣν ἀριθμὸς περιλαμβάνει τέλειος», 546b4-5. Όπως σημειώνει ο Adam (όπ.π., II, σ. 204), ο «ἀριθμὸς τέλειος» είναι η περίοδος που εκφράζει την κυοφορία του Σύμπαντος, δηλαδή ο χρόνος που διαρκεί η δημιουργία του. Για τη μεταφορά αυτή πρβλ. τους Ορφικούς στίχους που παραθέτει ο Πρόκλος στον *Τίμαιο*, 94b και 95e. Ο αριθμός είναι ένας τελικός ή ολοκληρωμένος αριθμός, διότι «τελειοὶ τὴν γένεσιν». Ο Πλάτων σοφά αφήνει αυτόν τον αριθμό κρυμμένο στη σιωπή και το σκοτάδι.

32. Για την αποφυγή τῆς χωρίς τάξη γενετήσιας επικοινωνίας μέσα σε μια πόλη ευνοημένη από τον θεό, που θεωρείται πράγμα ανόσιο και γι' αυτό θα απαγορευθεῖ από τους άρχοντες, ο Σωκράτης προτείνει τη θέσπιση «καθαγιασμένων γάμων» («γάμοι ἱεροί») που θα φέρουν στην πόλη την πιο μεγάλη ωφελιμότητα. Βλ. V, 458d8-e34 και 459e5-460a10.

33. Η φράση αυτή κατά τον Adam (όπ.π., II, σ. 208), με τη σημασία «σε άκαιρον, ακατάλληλον χρόνο» είναι ισοδύναμη με το «οὐ δέον» (546b3: πρβλ. *Πολιτικός*, 277a6-7: «καθάπερ ἀνδριαντοποιοὶ παρὰ καιρὸν ἐνίοτε σπεύδοντες πλείω καὶ μείζω τοῦ δέοντος ἕκαστα τῶν ἔργων ἐπεμβαλλόμενοι βραδύνουσι») και δεν συνεπάγεται ότι η Φύση έχει καθορίσει ορισμένες χρονικές περιόδους ή εποχές στη ζωή των ανδρῶν και των γυναικῶν κατά τις οποίες η ένωσή τους θα αποφέρει καλά παιδιά, αλλά αναφέρεται σε ενώσεις ακατάλληλων ζευγῶν και στην υπεραφθονία των γάμων.

34. *Πολιτεία*, V, 464d-465e.

35. Σύμφωνα με τον Guthrie (όπ.π., IV, σ. 466), πρόκειται για εσφαλμένο υπολογισμό από τους άρχοντες του χρόνου οργάνωσης των θρησκευτικῶν γαμήλιων γιορτῶν με αρνητικό αποτέλεσμα για τον επιδιωκόμενο σκοπό της επαφῆς των άριστων ανδρῶν με τις άριστες γυναίκες και την αποφυγή της διχοστασίας ανάμεσα στους φύλακες της πολιτείας. Κατά τον Γεωργιούλη (όπ.π., σ. 502), το νόημα είναι ότι για τον κανονισμό των συζεύξεων δεν αρκεί ο υπολογισμός του χρόνου αλλά χρειάζεται και η αίσθηση, π.χ. πρέπει οι άρχοντες να αντιληφθῶν ποια ζεύγη παρουσιάζουν σωματική ευρωστία και θα δώσουν καλούς απογόνους.

36. Πρόκειται για την αποφασιστικής σημασίας αρμοδιότητα των φυλάκων να δοκιμάζουν

να αναμιχθεί με τον άργυρο και τον χαλκό με τον χρυσό και, παραμελώντας όλο και περισσότερο την επιμέλεια της εκπαίδευσης, θα προξενήσουν ανομοιογένεια και ανωμαλία³⁷ ανάμεσα στις τάξεις, και τελικά δεν θα αποτρέψουν τη διχοστασία τους, η οποία θα τις οδηγήσει στην έχθρα και τον πόλεμο.

Η ανατροπή του αριστοκρατικού³⁸ πολιτεύματος θα ξεκινήσει από τη δημιουργία στην ψυχή των μη γνήσιων φυλάκων (αυτών που το κράμα της, λόγω της κακής της φύτρας, δεν είναι από ασήμι και χρυσάφι) ατομιστικών επιθυμιών απόκτησης περιουσιακών αγαθών³⁹ – γης, χρημάτων, σπιτιών –, τα οποία θα σφε-

και να διακρίνουν τον χαρακτήρα των πολιτών και όχι την καταγωγή τους. Σύμφωνα δε με τον Guthrie (ό.π., IV, σ. 466), με τη δοκιμασία αυτή δεν ακυρώνεται η εσωτερική κοινωνική κινητικότητα της πόλης. Αν η ένταξη καθενός πολίτη στη μία ή την άλλη τάξη συνδεόταν αποκλειστικά με την καταγωγή του, δηλαδή με την τάξη των γονέων του, θα κρινόταν οριστικά κατά τη γέννησή του και τότε η δοκιμασία αυτή δεν θα είχε νόημα.

37. Όπως φαίνεται από τον Πολιτικό (273d κ.εξ.), η πολιτειακή ανομοιοότητα είναι μερική περίπτωση της ανωμαλίας που πλήττει κατά ορισμένες περιόδους ολόκληρο το σύμπαν («Διό δη και τότε ἤδη θεός ο κόσμησας αὐτόν, καθορῶν ἐν ἀπορίαις ὄντα, κηδόμενος ἵνα μὴ χεῖμασθῆις ὑπὸ ταραχῆς διαλυθῆις εἰς τὸν τῆς ἀνομοιοτήτος ἀπειρον ὄντα πόντον δῦη, (ο θεός) παίρνει πάλι το πηδάλιό του, επανορθώνει εκείνα που βρισκόνταν σε κακή κατάσταση και είχαν διαλυθεί στην πρωτύτερη περίοδο, τον τακτοποιεί (τον κόσμο) και ανακαινίζοντάς τον, τον κάνει αθάνατο και αγέραστο». Όπως παρατηρεί ο Adam (ό.π., II, σ. 209), οι ίδιοι διχαστικοί εχθροί, όχι από κάποιο σφάλμα των αρχόντων, αλλά επειδή το μέρος πρέπει αναγκαστικά να υποφέρει με το σύνολο, στρέφονται τόσο εναντίον του τέλειου ατόμου όσο και εναντίον της τέλειας Πολιτείας, και η πτώση των ανθρώπων και των πόλεων, που περιγράφει ο Πλάτων στα βιβλία VIII και IX, αποτελεί μια μακρά επίδοση της θριαμβικής προόδου της «ἀνομοιοτήτος», μέχρις ότου στο τέλος θρονιάζεται στην ψυχή και την πόλη του τυράννου. Ο Πλατωνικός αριθμός, επομένως, είναι η ρύθμιση με την οποία διαμορφώνεται η «Φιλοσοφία της Ιστορίας» του Πλάτωνος.

38. Πότε παρακαμίζει η αριστοκρατία; Στο ερώτημα αυτό ο Στ. Ράμφος (Καλλίπολις Ψυχή, Αθήνα, 2013, σ. 230) απαντά: «από τη στιγμή που εισέρχεται στο γίγνεσθαι και πραγματώνεται υλικώς». Και εξηγεί: Κάθε καθεστωτική μεταβολή οφείλεται σε διχοστασία της αρχούσης τάξεως. Η Καλλίπολις μπαίνει στον κόσμο της φθοράς χωρίς ο Πλάτων να εξηγεί ακριβώς βάσει τίνων διεργασιών ιστορικού τύπου. Αφήνει την εξήγηση του φαινομένου στις Μούσες, σε μια μυστηριώδη μοίρα εκτός κάθε ιστορικής λογικής. Κάποια στιγμή που αντιστοιχεί σε κύκλο 12.960.000 ετών (ο αριθμός είναι μάλλον αριθμομυθολόγημα τύπου αμπρακατάμπρα, δήθεν μαθηματικός ορισμός μυστικού σημείου του γίγνεσθαι για κάθε γενεά, για κάθε πλάσμα και για τον ίδιο τον κόσμο), οι φύλακες παρά την παιδεία τους δεν θα διακρίνουν καλά τις στιγμές ευγονίας και αγωνίας, οπότε θα γεννήσουν παιδιά όταν δεν πρέπει χωρίς την εύνοια της φύσεως και της τύχης. Υπολογίζοντας εσφαλμένα τον μυστικό «τέλειο» αριθμό οι άρχοντες κάνουν τα πάντα ανάποδα, γάμους, μίξεις, αδιαφορούν για την παιδεία, ώστε συν τω χρόνω οι φύλακες από διάκονοι – από υπουργοί – γίνονται κύριοι γαιών και οικιών και υποδουλώνουν τους άλλους (547b). Η σήψη είναι εσωτερική και αρχίζει από το κεφάλι. Θα πάρουν μεν τα ηνία της εξουσίας οι καλύθεροι της επόμενης γενεάς, αλλά καθώς δεν θα είναι ήδη στο ύψος των απαιτήσεων της πόλεως θα την παραδώσουν με τη σειρά τους σε χειρότερους, οι τάξεις θα αναμιχθούν, η αρμονία θα διαταραχθεί και θα προκληθεί καταστροφική διχόνοια. Οι μεν άρχοντες θα επιμένουν να διατηρηθεί η αρχαία κατάσταση, ενώ οι φύλακες θα στραφούν στο χρήμα. Θα ακολουθήσει συμβιβασμός, οι φύλακες θα δουλώσουν τους πρώην ελεύθερους και έτσι θα συντελεσθεί η μετάβαση στην τιμοκρατία, ένα καθεστώς διακριτό μεταξύ αριστοκρατίας και ολιγαρχίας.

39. Σχετικά με τον τρόπο ζωής των αρχόντων και των φυλάκων έχει οριστεί προηγουμένως

τερισθούν από τους βιοτέχνες, τους εργάτες και τους λοιπούς δημιουργούς και βαθμιαία αυτούς που πριν τους κυβερνούσαν ως ελεύθερους ανθρώπους, και οι οποίοι ήταν οι φίλοι και οι συντηρητές τους, θα τους καταστήσουν δουλοπάροικους και υπηρέτες (*«περιοίκους τε καὶ οἰκέτας»*,⁴⁰ 547c3) και θα τους επιτηρούν.

Μολονότι ο Πλάτων αποκαλεί την πολιτική αυτή κοινωνία *τιμοκρατία*, και λέει ότι οδηγείται από ανθρώπους στους οποίους κυριαρχεί το θυμοειδές, το οποίο εκφράζεται με πάθος για *διάκριση και φιλοδοξία* – η αγνή επιθυμία για τη γνώση εδώ αντικαθίσταται από την *κυριαρχία της τιμής* –, δίνει περισσότερη έμφαση στην απληστία για απόκτηση χρημάτων και περιουσίας, που αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο του προσεχούς πολιτεύματος, του *ολιγαρχικού*, το οποίο εν συνεχεία θα πραγματοποιηθεί. Έτσι η εξουσία και η δόξα από μέσον γίνεται *σκοπός*. Κατ' αυτόν τον τρόπο χάνεται εκείνος ο υψηλός σκοπός, που αποτελεί το νόημα της ύπαρξης της πολιτείας, και ανοίγουν οι πόρτες στα κατώτερα κατ' αίσθησιν πάθη. Και αυτό διότι στην πολιτεία αυτήν δεν υπάρχει ο προσωπικός της φύλακας και προστάτης της αρετής: ο *λόγος της σοφίας*, συνδυασμένος με την τέχνη.

Το τιμοκρατικό πολίτευμα διατηρεί επίσης από το *αριστοκρατικό* ορισμένα χαρακτηριστικά – τον σεβασμό στους άρχοντες, την καταφρόνηση των χειροτεχνικών⁴¹ και γεωργικών ενασχολήσεων, τα κοινά συσσίτια, το ενδιαφέρον για τη γυμναστική και τις σωματικές ασκήσεις, την επίδοση στα πολεμικά έργα –, αλλά διστάζει να αναθέσει την εξουσία στους σοφούς,⁴² διότι θεωρεί ότι η σοφία τους και η στοχοπροσήλωσή τους έχουν ήδη αλλοιωθεί, και τη θέση τους θα την καταλάβουν απλοϊκοί χαρακτήρες, ψυχωμένοι περισσότερο για τον πόλεμο – στον οποίο μετέρχονται ανορθόδοξα πολεμικά μέσα και στρατηγήματα⁴³ – παρά

(III, 416d-417b) ότι κανένας τους δεν πρέπει να έχει δική του περιουσία, να μη μολύνουν το θεϊκό χρυσάφι και ασήμι της ψυχής τους ανακατώνοντάς το με το ανθρώπινο χρυσάφι και να μη το χρησιμοποιούν με κανέναν τρόπο και για κανέναν σκοπό.

40. Τους *«περιοίκους»* τους συναντάμε όχι μόνο στη Σπάρτη – την οποία κατεξοχήν έχει στον νου του ο Πλάτων – αλλά και στην Κρήτη, τη Θεσσαλία και το Άργος. Σε καθεμιά απ' αυτές τις Πολιτείες υπήρχε επίσης μια κατώτερη βαθμίδα, στη Σπάρτη οι Εἰλωτες, στην Κρήτη οι «οἰκέται», στη Θεσσαλία οι «πενέσται» και στο Άργος οι «γυμνήτες» ή «γυμνήσιοι». Οι Εἰλωτες στη Σπάρτη εκτελούσαν και καθήκοντα οικιακών υπηρετιών, όπως φαίνεται από τον Πλούταρχο (*Λυκούργος και Νουμάς*, 2,4: «ἦν ἡ περὶ τὰ χρήματα κατασκευὴ δεδομένη δούλοις καὶ Εἰλωσιν, ὥσπερ ἡ περὶ τὸ δεῖπνον καὶ ὄψον διακονία»).

41. Πρβλ. Ξενοφώντος *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, VII, 2: «Ἐν δὲ τῇ Σπάρτῃ ὁ Λυκούργος τοῖς ἐλευθεροῖς τῶν μὲν ἀμφὶ χρηματισμὸν ἀπέπεσε μηδὲν ὅς τις ἀπαιτεῖται, ὅσα δὲ ἐλευθερίαν ταῖς πόλεσι παρασκευάζει, ταῦτα ἔταξε μόνα ἔργα αὐτῶν νομίζειν».

42. Στον *Ιππία μείζονα* (285c2-5) διαβάζουμε ότι οι Λακεδαιμόνιοι μισούν τη μόρφωση και αγνοούν τη γεωμετρία και τη λογιστική. ΣΩ. «Ἀλλὰ περὶ γεωμετρίας τε χαίρουσιν ἀκούοντες». ΙΠΠ. «οὐδαμῶς, ἐπεὶ οὐδ' ἀριθμεῖν ἐκείνων γέ, ὡς ἔπος εἰπείν, πολλοὶ ἐπίστανται».

43. Πρβλ. α) τον υπαινιγμό του Περικλή (Θουκυδίδης *Ιστοριών* B, 39, 1: «... πιστεύοντες οὐ ταῖς πρᾶσκειν αἰς τὸ πλέον καὶ ἁπάταις» ἢ τῷ ἄφ' ἡμῶν αὐτῶν ἐς τὰ ἔργα εὐνύχῳ) στα

για την ειρήνη, με δικά τους τώρα σπίτια – πραγματικά ιδιωτικά αναπαυτήρια – και με άγριο αλλά κρυφό πάθος για πλούτο,⁴⁴ φειδωλοί μεν ως προς τα δικά τους χρήματα, που δεν θα τα αποκτούν με διαφανείς τρόπους, αλλά σπάταλοι στα ξένα, άσωτοι και φιλήδονοι, («ἀναλίσκοντες γυναιξί τε καὶ οἷς ἐθέλοιεν ἄλλοις πολλὰ ἂν δαπανῶντο», 548b1-2), έξω από τα όρια του νόμου («λάθρα τὰς ἡδονὰς καρπούμενοι, ὥσπερ παῖδες τὸν νόμον ἀποδιδράσκοντες»,⁴⁵ 548b6-7). Για την ακολουσία των γυναικῶν στη Σπάρτη γράφει ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά*, 1269b19-22: «ὄλην γὰρ τὴν πόλιν ὁ νομοθέτης εἶναι βουλούμενος καρτερικὴν, κατὰ μὲν τοὺς ἄνδρας φανερός ἐστι τοιοῦτος ὢν, ἐπὶ δὲ τῶν γυναικῶν ἐξημέληκεν· ζῶσι γὰρ ἀκολάστως πρὸς ἅπασαν ἀκολασίαν καὶ τρυφερῶς». Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά – με εξαίρεση τη δυσπιστία προς τους φιλοσόφους και τον υπέρμετρο ζήλο για τον πόλεμο⁴⁶ – τοποθετούν το πολίτευμα της τιμοκρατίας ανάμεσα στην αριστοκρατία και την ολιγαρχία, πολίτευμα μεικτό,⁴⁷ με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό την κυριαρχία του θυμοειδούς και της φιλοδοξίας.⁴⁸

«στρατηγήματα» που χρησιμοποιούν οι Σπαρτιάτες όταν αντιμετωπίζουν στη μάχη τους αντιπάλους τους· β) την ευθεία αναφορά του Βρασίδα (Ε, 9, 5: «Καὶ τὰ “κλέμματα” ταῦτα καλλίστην δόξαν ἔχει ἂ τὸν πολέμιον μάλιστ’ ἂν τις “ἀπατήσας” τοὺς φίλους μέγιστ’ ἂν ὠφελήσειεν») στα «στρατηγήματα» με τα οποία (οι Σπαρτιάτες) εξαπατούν τον εχθρό και ωφελούν τους φίλους.

44. «Ἐπιθυμηταὶ χρημάτων οἱ τοιοῦτοι ἔσονται, ὥσπερ οἱ ἐν ταῖς ὀλιγαρχίαις, καὶ τιμῶντες ἀγρίως ὑπὸ σκότου χρυσόν τε καὶ ἄργυρον», 548a5-7. Σχετικά με τη φιλοχρηματία των Λακεδαιμονίων ο Αριστοτέλης γράφει στα *Πολιτικά*, 1271b15-16: «τὴν μὲν γὰρ πεποίηκεν ἀχρημάτων, τοὺς δ’ ἰδιώτας φιλοχρημάτων». Πρβλ. Πλάτωνος *Αλκιβιάδης*, 122e2-5: «χρυσίον δὲ καὶ ἄργυριον οὐκ ἔστιν ἐν πᾶσιν Ἑλλήσιν ὅσον ἐν Λακεδαιμόνι ἰδίᾳ· πολλὰς γὰρ ἡδὴ γενεὰς εἰσέρχεται μὲν αὐτοῖς ἐξ ἁπάντων τῶν Ἑλλήνων, πολλάκις δὲ καὶ ἐκ τῶν βαρβάρων, ἐξέρχεται δὲ οὐδαμῶς».

45. Πρβλ. Αριστοτέλη *Πολιτικά*, 1270b35: «λάθρα τὸν νόμον ἀποδιδράσκοντας ἀπολαύειν τῶν σωματικῶν ἡδονῶν».

46. «πολεμοῦσα τὸν αἰὶ χρόνον διάγειν», 528a2. Την ίδια αντίληψη εκφράζει σχετικά με τη Σπάρτη ο Ισοκράτης στον *Πανηγυρικό*, 128: «Ὁ δὲ πάντων δεινότατον, ὅταν τις ἰδῇ τοὺς τὴν ἡγεμονίαν ἔχειν ἀξιοῦντας ἐπὶ μὲν τοὺς Ἑλλήνας καθ’ ἑκάστην τὴν ἡμέραν στρατευομένους...») και στον *Φίλιππο*, 51. Πρβλ. *Νόμοι*, III, 686b1-2: «καὶ τοῦτο δὴ πρὸς τὰ δύο μέρη πολεμοῦν οὐ πώποτε πέπνυται μέχρι τὰ νῦν».

47. Σχετικά με τον μεικτό χαρακτήρα της σπαρτιατικής πολιτείας, όπως σημειώνει ο Κ. Γεωργούλης (όπ.π., σ. 517), οι αρχαίοι φρονούσαν ότι οι βασιλεῖς εκπροσωπούσαν τη μοναρχία, οι γέροντες την αριστοκρατία, οι έφοροι την ολιγαρχία και οι *ἱππαγρέτες* (ἱππεὺς + ἀγείρω) και οι κόροι (ἐφηβοί) τη δημοκρατία.

48. Σύμφωνα με τον Α. Diès (όπ.π., σ. XCIII), ο Πλάτων μας παρουσιάζει σαν εσωτερική εξέλιξη μιας πόλης αυτό που υπήρξε, χθες, το αποτέλεσμα της εισβολής και της κατάκτησης: Η Κρήτη και η Σπάρτη, λέει ο ίδιος ο Πλάτων, είναι τα πρότυπα αυτού του πολιτεύματος, της τιμοκρατίας.

Η άποψη του Πλάτωνα για τη Σπάρτη εικονογραφείται εναρμόνως με ένα χωρίο των *Νόμων* (I, 633b κ.εξ.). Μας λέει εκεί ότι ο αυτοέλεγχος για τον οποίο οι Σπαρτιάτες είναι τόσο υπερήφανοι εξασθενεί κάτω από ορισμένες περιστάσεις, κυρίως όταν αυτοί εκτίθενται στις δοκιμασίες της ηδονής αντί αυτών του κινδύνου και του πόνου (Μεγίλλος: «οὐκ ἂν ἴσως

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΑΓΙΟΥΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ
ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΑΙΤΩΝ

Στη σχηματική αυτή υποτύπωση⁴⁹ του πολιτεύματος της τιμοκρατίας ανάλογα είναι και τα χαρακτηριστικά του τιμοκρατικού ανθρώπου.⁵⁰ Ως προς τη φιλοδοξία, παρατηρεί ο Αδείμαντος, ο χαρακτήρας του θα φέρνει κάπως προς τον Γλαύκωνα, τουλάχιστον ως προς τη φιλοδοξία, όχι όμως ως προς τα υπόλοιπα: θα είναι ικανός να εκτιμά την αξία της καλλιέργειας, χωρίς όμως να παραδίδεται σ' αυτήν υπερβολικά, σκληρός απέναντι στους δούλους,⁵¹ χωρίς πάντως να τους περιφρονεί, προσηνής προς τους ελεύθερους, υπάκουος στους άρχοντες, φίλος της άθλησης και του κυνηγιού και διεκδικητής της εξουσίας όχι με ρητορείες αλλά με επίδειξη πολεμικής ανδρείας και ικανότητας. Ακόμη ο τιμοκρατικός άνθρωπος, όντας παιδί ενός χρηστού πατέρα με ανεπτυγμένο το λογιστικό τμήμα της ψυχής του, που του υπαγόρευε να μένει μακριά από τις ταραχές και τις πολυπραγμοσύνες της δημόσιας ζωής σε μια πόλη με όχι καλή διακυβέρνηση, όσο είναι νέος περιφρονεί τα χρήματα, αλλά καθώς θα προχωρεί στα χρόνια, υπό την επίδραση του οικογενειακού⁵² και κοινωνικού περιβάλλοντος που τον ωθεί στην

εμποροίην κατά μεγάλα μέρη καὶ διαφανὴ λέγων περὶ τῶν ἡδονῶν», I, 634b9-c1). Ο θαυμασμός του για τη Σπάρτη, όπως και του Αριστοτέλη, περιοριζόταν σε ένα σημείο. Οι Σπαρτιάτες ήταν ο μόνος λαός στην Ελλάδα που είχε συνειδητά υιοθετήσει έναν ορισμένο τρόπο ζωής και τον είχε πραγματώσει. Και οι δύο συγγραφείς θαύμαζαν το ενδιαφέρον που έδειχναν για την παιδεία ενός ορισμένου είδους, τον σεβασμό του νόμου και της πειθαρχίας, και την ενσωμάτωση του ατόμου στον κοινωνικό οργανισμό από τον οποίον απορρέει. Αλλά και οι δύο διαπίστωναν ότι η Σπαρτιατική ζωή και οι σκοποί προς τους οποίους αυτή η οργάνωση απέβλεπε ήταν πολύ περιορισμένα. Πρβλ. Αριστοτέλη *Ηθικά Νικομάχεια*, X, 9, 13· επίσης *Πολιτικά*, 1353b12 κ.εξ., 1337a31, 1338b9 κ.εξ.

49. Η περιγραφή της «τιμοκρατίας» από τον Πλάτωνα είναι, όπως ο ίδιος λέει (548d1) ένα σχέδιασμα («σχῆμα πολιτείας»), στο οποίο όμως δεν αγνοείται καθόλου κανένα από τα κύρια και σημαντικά χαρακτηριστικά της. Ο Πλάτων βλέπει την «τιμοκρατία» πρωταρχικά και ουσιαστικά ως την πολιτική ενσωμάτωση του «θυμοειδούς», και κατά συνέπεια ως ένα είδος μεταξύ αριστοκρατίας και ολιγαρχίας, όπως το «θυμοειδές» βρίσκεται ανάμεσα στο «λογιστικό» και το «φιλοχρήματον». Συγχρόνως όμως είναι ένα «μεικτό» πολίτευμα και μετέχει στα χαρακτηριστικά και των δύο γειτόνων του. Το πορτρέτο της τιμοκρατίας σχεδιάζεται κατά κύριο λόγο με πρότυπο τη Σπάρτη, αντιπροσωπεύει όμως τη Σπάρτη του πέμπτου μάλλον παρά του τέταρτου αιώνα, κατά τη διάρκεια του οποίου το ολιγαρχικό στοιχείο στο Σπαρτιατικό πολίτευμα άρχισε να αποκτά μια υπερβολική υπεροχή οφειλόμενη στη δοκιμασία της απόλυτης εξουσίας και σε άλλες αιτίες: πρβλ. Ισοκράτη *Περί ειρήνης*, 95-103.

50. Το άτομο που κυριαρχεί σε κάθε κοινωνία, παρατηρεί ο Guthrie (όπ.π., IV, σ. 529), όπως και η κοινωνία η ίδια, έχει την προσωπική της ιστορία όπως και τον χαρακτήρα της.

51. Σχετικά με την αγριότητα με την οποία αντιμετώπιζαν οι Σπαρτιάτες τους δούλους, βλ. *Νόμοι*, 777a: «πιστεύουσὶ τε οὐδὲν γένει οἰκετῶν, κατὰ δὲ θηρίων φύσιν κέντροις καὶ μάλιστα οὐ τρεῖς μόνον ἀλλὰ πολλὰκις ἀπεργάζονται δούλας τὰς ψυχὰς τῶν οἰκετῶν».

52. Την επίδραση που ασκεί το οικογενειακό περιβάλλον πάνω στον νέο που δεν έχει «ξεκαθαρή σχέση με την αρετή», τονίζει ο Σωκράτης στους συνομιλητές του: «Όταν ακούει πρώτα-πρώτα τη μητέρα του να δυσανασχετεί που ο άνδρας της δεν συγκαταλέγεται στους άρχοντες και που γι' αυτό η ίδια μειονεκτεί σε σύγκριση με τις άλλες γυναίκες, έπειτα, όταν βλέποντας τον άνδρα της να μην κυνηγάει με ιδιαίτερο ζήλο τα παιδιά, να μη διατηρείται και να μη βρίζει στα δικαστήρια και στις δημόσιες συναθροίσεις αλλά να είναι αδιάφορος για τέτοιου είδους πράγματα, η γυναίκα αυτή έχει την αίσθηση ότι ο άνδρας της ασχολείται

επιδίωξη τιμών, χρημάτων και απολαύσεων, θα τα επιζητεί όλο και περισσότερο «και για τον λόγο ότι θα αναλογεί και σ' αυτόν ένα μερίδιο από τον χαρακτήρα του φιλοχρήματου και επειδή η σχέση του με την αρετή δεν θα είναι ξεκάθαρη, αφού δεν θα έχει πια στο πλευρό του τον πιο καλό φύλακα» (549d2-4). Έτσι ο νέος, που δεν έχει τη φυσική ιδιοσυστασία κακού ανθρώπου, συρόμενος από αυτές τις δύο αντίθετες δυνάμεις – τον πατέρα του που προσπαθεί να ποτίσει και να θρέψει την ψυχή του με το λογικό της κομμάτι και τη μητέρα του και τους άλλους που εξάπτουν το επιθυμητικό και το θυμοειδές τμήμα της, τις επιθυμίες και τις φιλοδοξίες του – και βλέποντας συγχρόνως μέσα στην πόλη αυτούς που κοιτάζουν τη δουλειά τους να τους χαρακτηρίζουν ηλίθιους, ενώ τους άλλους που πολυπραγμονούν να τους παινεύουν και να τους τιμούν, έρχεται και στέκεται ανάμεσα στις δύο πλευρές και παραδίνει την ψυχή του στην κυριαρχία του μεσαίου μέρους της ψυχής, στο «θυμοειδές», στο ψυχωμένο δηλαδή και μαχητικό στοιχείο, και γίνεται έτσι άνθρωπος αγέρωχος και φιλόδοξος.⁵³ Αυτόν τον άνθρωπο, και αυτήν την κοινωνία, ο Πλάτων ο Αθηναίος τα έχει αποκαλέσει προηγούμενως «Σπαρτιάτικη Πολιτείαν»⁵⁴ (545a3).

διαρκώς με τον εαυτόν του, ενώ για εκείνη αδιαφορεί εντελώς, και δυσανασχετώντας για όλα αυτά λέει στον γιο της ότι ο πατέρας του δεν είναι άντρας, ότι είναι πολύ πλαδαρός και ένα σωρό άλλα σαν αυτά που συνήθως ψάλλουν οι γυναίκες σε αυτές τις περιπτώσεις» (549c8-e1).

«Το ολοζώντανο πορτρέτο αυτής της κυρίας» (της μητέρας του νέου), παρατηρεί ο Ν. Σκουτερόπουλος (ό.π., σ. 882), «είναι το μοναδικό γυναικείο σε όλο το έργο του Πλάτωνος και ασφαλώς ανταναχλά πραγματικές καταστάσεις. Ο U. Wilamowitz [1959], σσ. 341-342, μάλιστα εικάζει ότι εδώ ο Πλάτων μεταφέρει εμπειρίες από την ίδια την οικογένειά του: από τον φιλόδοξο αδελφό του Γλαύκωνα (στον οποίο γίνεται μια σχετική αναφορά μόλις παραπάνω στο χωρίο 548d8-9), τον πατέρα τους Αρίσωνα, που ζούσε εντελώς στη σκιά, και τη μητέρα τους Περικτιόνη, η οποία μετά τον θάνατο του Αρίσωνος παντρεύτηκε τον πολιτικό Πυριλάμπτη», τον γιο του Αντιφώντος, που ήταν θεός της, πλούσιος και αριστοκράτης.

53. Η «τιμοκρατία» χαρακτηρίζεται συγκεφαλαιωτικά ως «μεμειγμένη πολιτεία ἐκ κακοῦ τε καὶ ἀγαθοῦ», 548c3-4. Όπως εξηγεί ο Κ. Δεσποτόπουλος (*Πολιτική φιλοσοφία του Πλάτωνος*, Αθήνα, 1980, σ. 147), εξάιρεται έτσι το χαρακτηριστικότατο στοιχείο της, οι φιλοδοξίες και οι φιλοτιμίες, απότοκες της κυριαρχίας του «θυμοειδούς» στην άρθρωσή της: «διαφανέστατον δ' ἐν αὐτῇ ἐστὶν ἐν τι μόνον ὑπὸ τοῦ θυμοειδοῦς κρατοῦντος, φιλονικία καὶ φιλοτιμία», 548c5-7. Η κυριαρχία όμως του «θυμοειδούς» είναι και η καίρια διαφορά της «τιμοκρατίας» από την «ἀριστοκρατίαν» ή «ὀρθὴν πολιτείαν», όπου υπάρχει υποταγή του «θυμοειδούς» στο «λογιστικόν», δηλαδή των «ἐπικούρων φυλάκων» στους «παντελεῖς φύλακες» ή, με άλλη έκφραση, των πολεμιστών και άλλων αξιωματούχων στους «αληθινούς φιλοσόφους».

Τα ιστορικά στοιχεία όπου ο Πλάτων βασίστηκε για τη σύλληψη του είδους αυτού «ἡμαρτημένης πολιτείας», προσθέτει ο Δεσποτόπουλος (σ. 148), ήταν η «Κρητικὴ τε καὶ Λακωνικὴ» πολιτεία. Η μεταγενέστερη όμως Ιστορία προσφέρει παράδειγμα ἐκδήλου επαληθευτικό των χαρακτηριστικών της «τιμοκρατίας». Είναι το λεγόμενο φεουδαρχικό σύστημα της μεσαιωνικής Δυτικής Ευρώπης, με παρόμοια χαρακτηριστικά της άρχουσας τάξης, αλλά και των ὀρών ζωῆς και του ἥθους του εργαζόμενου λαού, όπως και με παρόμοια, και από αιτίες παρόμοιες, απροθυμία κατά κανόνα και αδυναμία του καταπιεζόμενου αυτού λαού να ξεγεραθεί επαναστατικά.

54. Όπως παρατηρεί ο A. Diès ό.π., σ. XCIV), το πολίτευμα της τιμοκρατίας του είδους

2. Από την τιμοκρατία στην ολιγαρχία (550c-555b)

Το επόμενο στάδιο κατάπτωσης της πολιτείας, μετά από της τιμοκρατίας, είναι το πολίτευμα της ολιγαρχίας.⁵⁵ Το ελαττωματικό αυτό πολίτευμα⁵⁶

που περιγράψαμε προηγουμένως τοποθετείται ιστορικά στην αρχική Σπάρτη και κυρίως στη Σπάρτη του 5ου αιώνα, που ήδη είχαν εκδηλωθεί φεουδαλικές διαθέσεις για να πτωχεύσει ο λαός και να διαφθαρούν οι γνήσιες αρετές του με την επιδίωξη του πλούτου. Στον 4ο αιώνα το πολίτευμα αυτό άρχισε να παίρνει την κατιούσα: άφησε να επιδεινωθούν λίγο-λίγο ανάμεσα στους οκτώ με εννέα χιλιάδες πολίτες οι ανισότητες που δημιουργούσε ο πλούτος, απομακρύνοντας από τη μεγάλη συνέλευση του λαού σαν υποδεέστερους έναν όλο και πιο μεγάλο αριθμό πολιτών που καταστράφηκαν από τα δάνεια, με αποτέλεσμα να παρατάξει στη μάχη των Λεύκτρων μόνο δυο χιλιάδες Σπαρτιάτες. Αρνητική σε κάθε ανανέωση, αποδεκατισμένη από τον πόλεμο, αυτή η μειοψηφία όλο και λιγοστεύει, μολονότι είναι πλούσια από τα λάφυρα των εχθρών, από τα χρήματα που αποσπούσε από τις πόλεις που καταλάμβανε ή κέρδιζε παράνομα από τη συμμετοχή της στις αποστολές και τις πρεσβείες και από την τοκογλυφία που επέβαλλε ανελέητα σ' εκείνα από τα μέλη της που ήταν λιγότερο ευνοημένα και υποθήκευαν τον αναπαλλοτρίωτο και ανεπαρκή κλήρο τους, και ενώ είναι πλούσια και απολαμβάνει όλες τις απολαύσεις, παρά ταύτα αποκτά όλο και λιγότερα παιδιά. Η Σπάρτη στην εποχή του Πλάτωνος είναι η πόλη της Ελλάδος η πιο ολιγάνθρωπη (Ξενοφών, *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* I, 1· *Ελληνικά* III, 3, 5-6) και η πιο πλούσια σε χρυσάφι (Πλάτων, *Αλκιβιάδης* I, 122d-123a). Έχει επί πλέον να φοβάται στο εσωτερικό της το μίσος των Ειλωτών και την συνέχει πάντοτε ο τρόμος και η δυσπιστία πολύ περισσότερο τώρα που είναι αναγκασμένη να τους εξοπλίζει για την άμυνά της.

55. Περισσότερο κατανοητά το πολίτευμα αυτό αποκαλείται «*πλουτοκρατία*» από τον Ξενοφώντα στα *Απομνημονεύματα*, (Δ, VI, 12), όπου έχουμε τη σωκρατική εκδοχή των πολιτευμάτων: «Τη βασιλεία και την τυραννίδα τις θεωρούσε και τις δύο ότι είναι εξουσίες, αλλά νόμιζε ότι διαφέρουν μεταξύ τους. Διότι την μεν εξουσία που στηρίζεται στη θέληση των ανθρώπων και λειτουργεί σύμφωνα με τους νόμους των πόλεων την θεωρούσε βασιλεία· την δε εξουσία που υπάρχει και χωρίς τη θέληση των ανθρώπων και όχι σύμφωνα με τους νόμους αλλά όπως θα ήθελε ο άρχοντας, την θεωρούσε τυραννίδα. Και εκεί όπου οι εξουσίες ορίζονται από αυτούς που επιτελούν τα νόμιμα, αυτό το πολίτευμα το θεωρούσε αριστοκρατία, όπου δε ανάλογα με τις περιουσίες, αυτό το θεωρούσε πλουτοκρατία· όπου δε από όλους τους πολίτες, αυτό το πολίτευμα το θεωρούσε δημοκρατία».

56. Την αυστηρά ετυμολογική σημασία του πολιτεύματος αυτού την δίνει ο Ηρόδοτος (III, 81: «*ολιγαρχία*»)· και το όνομα που δίνει ο Σωκράτης σ' αυτό που ο Πλάτων αποκαλεί «*ολιγαρχία*» ήταν «*πλουτοκρατία*» (Ξενοφώντος *Απομνημονεύματα*, IV, 6, 12: «*Και όπου μὲν ἑκ τῶν τὰ νόμιμα ἐπιτελούντων αἱ ἀρχαὶ καθίστανται, ταύτην μὲν τὴν πολιτείαν ἀριστοκρατίαν ἐνόμιζεν εἶναι, ὅπου δ' ἑκ τιμημάτων, πλουτοκρατίαν, ὅπου δ' ἑκ πάντων, δημοκρατίαν*»). Η διαπιστωμένη κατοχή περιουσίας για χορήγηση πλήρων πολιτικών δικαιωμάτων ήταν το κεντρικό χαρακτηριστικό στο πρόγραμμα του Αθηναϊκού ολιγαρχικού κόμματος από το 412 π.Χ.: βλ. Θουκυδίδη, VIII, 65, 3: «*οὔτε μεθεκτέον τῶν πραγμάτων πλεοσιν ἢ πεντακισχίλοις, καὶ τοῦτοι οἱ ἂν μάλιστα τοῖς τε χρήμασι καὶ τοῖς σώμασιν ὠφελεῖν οἰοῖτε ὥσιν*»· VIII, 97, 1· Ξενοφώντος *Ελληνικά*, B, III, 48: (Θηραμένης: «*Και προηγουμένως πίστευα, και τώρα δεν ἔχω διαφορετικὴ γνώμη, ὅτι εἶναι ἀριστο να κυβερνάμε τὴν πόλιν με αὐτοὺς που μποροῦν να τὴν προστατεύουν και με ἵππους και με ασπίδες*»). Είναι ως εκ τούτου αρκετά φανερό, παρατηρεῖ ο Adam (ὁπ.π., II, σ. 219), ὅτι ο Πλάτων θα ὄριζε τὴν ολιγαρχία ἐπὶ ὅπως τὴν ὀρίζει, ἐιδικά στα νεότερα χρόνια του, προσωπικά και δια των φίλων του, όταν συνδεόταν με τὴν Αθηναϊκὴ ολιγαρχικὴ φατρία (Crotte, VIII, σ. 30). Ο ὅρος «*ολιγαρχία*» κράτησε τὴν Πλατωνικὴ τῆς ἐννοίας και μετὰ τὸν Πλάτωνα (πρβλ. *Αἰτιασμένη Πολιτικά*, III, 8, 1280a1-3: «*ἀναγκαῖον μὲν ὅπου ἂν ἀρχῶσι διὰ πλοῦτον, ἂν τ' ἐλάττους ἂν τε πλείους,*

στηρίζεται στον υπολογισμό των περιουσιών και στην άσκηση της εξουσίας από τους πλούσιους, χωρίς καμία συμμετοχή των φτωχών.⁵⁷ Η κοινωνική υπόληψη μετριέται με τον πλούτο, η αρετή και η χρηστότητα αυτών που δεν τον διαθέτουν περιφρονείται, ο φθόνος φωλιάζει στην ψυχή των πολιτών και ο νόμος στην επιδίωξη του κέρδους. Οι πλούσιοι και οι φτωχοί αλληλοϋποβλέπονται και επιβουλεύονται οι μεν τους δε, η φιλοτιμία και η φιλοδοξία – χαρακτηριστικά του τιμοκρατικού ανθρώπου – υποκαθίστανται από τη φιλοχρηματία⁵⁸ και την απληστία⁵⁹. έτσι χάνεται η ενότητα της πολιτείας – «υπάρχουν κατ' ανάγκην δύο πόλεις· μία των φτωχών και μία άλλη των πλουσίων».⁶⁰ Η κατάπτωση δηλαδή αυτή προς την ολιγαρχία οφείλεται στην υπερίσχυση των πλουτοκρατικών επιδιώξεων μέσα στην τιμοκρατική πόλη.⁶¹

Η ολοκλήρωση και εγκαθίδρυση του ολιγαρχικού πολιτεύματος συντελείται με τη θέσπιση νόμου⁶² που ορίζει το ελάχιστο όριο περιουσίας (*τίμημα*) που πρέ-

είναι ταύτην ὀλιγαρχίαν, ὅπου δ' οἱ ἄποροι, δημοκρατίαν», μολονότι ο Αριστοτέλης αναγνωρίζει επίσης την ευρύτερη σημασία, όπως στα *Πολιτικά*, VII, 2, 1317b39: «ὀλιγαρχία καὶ γένει καὶ πλούτῳ καὶ παιδείᾳ ὀρίζεται».

57. Σύμφωνα με τον Στ. Ράμφο (*Καλλίπολις Ψυχή*, Αθήνα, 2013, 6), η περιγραφή της ολιγαρχίας ταιριάζει στην αγκυλωμένη, ολιγάνθρωπη, διχασμένη Σπάρτη του 4ου αι. π.Χ.

58. Όπως σημειώνει ο Adam (*ό.π.π.*, II, σ. 220), μολονότι ο Αριστοτέλης (*Πολιτικά*, V, 12, 1316a39 κ.εξ.) φρονεί ότι είναι «ἀτοπον» να θεωρήσουμε ότι αίτιο της μετατροπής της τιμοκρατίας σε ολιγαρχία είναι η φιλοχρηματία, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ειδική ολιγαρχία την οποία έχει υπ' όψιν του ο Πλάτων, δηλαδή η Σπάρτη στην τέταρτη εκατονταετία π.Χ., κατέστη ως προς τους στόχους και τις επιδιώξεις μια κατεξοχήν ολιγαρχία απ' αυτήν την αιτία, όπως πράγματι ο Αριστοτέλης ο ίδιος αναγνωρίζει στο χωρίο 1307a34 κ.εξ. Πρέπει επίσης να υπομνησθεί ότι η θέση του Πλάτωνος για την «αἰτίαν τῆς φθορᾶς» προσδιορίζεται κυρίως από ψυχολογική σκοπιά.

59. Η αλλοίωση αυτή της ηθικοπολιτικής βάσης της κοινωνίας οδηγεί, σύμφωνα με τον Κ. Ψυχοπαίδη (*Ο φιλόσοφος, ο πολιτικός και ο τύραννος*, Αθήνα, 1999, σ. 59), σε καταστάσεις όπου η σύννομη (κατά τη μορφή δίκαιη) συμπεριφορά των πολιτών δεν είναι αποτέλεσμα αυτοσυγκράτησης των ορμών και της απληστίας τους, αλλά αποκλειστικό αποτέλεσμα φόβου και αποδοχής της νομιμότητας αποκλειστικά και μόνο ως εγγυητή της ιδιοκτησίας.

60. Ο Αριστοτέλης (*Πολιτικά*, V, 12, 1316b 6-9) παρατηρεί ότι ο διχασμός της πόλης δεν είναι ιδιαίτερο γνώρισμα της ολιγαρχίας, αλλά απαντά και σε άλλα πολιτεύματα όπου κυριαρχεί η ανισότητα της περιουσίας: «Ἀτοπον δὲ καὶ τὸ φάναι δύο πόλεις εἶναι τὴν ὀλιγαρχικὴν, πλουσίων καὶ πενήτων. Τί γὰρ αὕτη μᾶλλον τῆς Λακωνικῆς πέπονθεν ἢ ὅποιασουν ἄλλης οὐ μὴ πάντες κέκτηνται ἴσα ἢ μὴ πάντες ὁμοίως εἰσὶν ἀγαθοὶ ἄνδρες;».

61. Τα κύρια χαρακτηριστικά στη διήγηση του Πλάτωνος για τη μετάβαση από την τιμοκρατία στην ολιγαρχία έχουν πιθανώς ληφθεί από την ιστορία της Σπάρτης, η οποία είχε εκπέσει κατά τη διάρκεια της ζωής της από «τιμαρχία» σ' αυτό που ουσιαστικά ήταν μια ολιγαρχική πολιτεία. Πιστεύεται ακόμη ότι ο Πλάτων αναφέρεται στην πολιτειακή ρύθμιση του Σόλωνα και στις ολιγαρχικές επαναστάσεις στην Αθήνα το 411 και το 404. Ο Adam όμως θεωρεί (*ό.π.π.*, II, σ. 219) ότι η περιγραφή του Πλάτωνος έχει γενικότερη χαρακτηριστική και δεν αφορά αποκλειστικά στις παραπάνω μερικότερες περιπτώσεις.

62. Στο πολιτεύμα του Σόλωνα υπήρχαν διατάξεις που καθόριζαν τα πολιτικά δικαιώματα των πολιτών σύμφωνα με το τίμημα της πολιτείας. Στη Σπάρτη τέτοιος νόμος δεν υπήρχε, μολονότι αυτοί που δεν μπορούσαν να καταβάλλουν την εισφορά συμμετοχής στα συσσίτια

πει να έχει ο πολίτης για να αναλάβει πολιτικό αξίωμα· η δε εφαρμογή του επιβάλλεται με όλα τα μέσα, με τις απειλές και τον εκφοβισμό,⁶³ ακόμη και με τη βία των όπλων.

Η έλλειψη εμπειρίας και ικανότητας δεν αποτελεί για τους πλούσιους κώλυμα για την κατάληψη ανώτερων αξιωμάτων, ενώ αντιθέτως οι φτωχοί αποκλείονται εντελώς έστω και αν έχουν τα προσόντα αυτά. Η συσσώρευση του πλούτου στα χέρια των ολίγων, η φιλοχρηματία τους, η εχθρότητα και η δυσπιστία τους απέναντι στους φτωχούς καθιστούν την πολιτεία ανίκανη να διεξαγάγει εξωτερικούς πολέμους, αφού ούτε τολμούν από φόβο να εξοπλίσουν⁶⁴ τον λαό ούτε λόγω της απληστίας τους να συνεισφέρουν⁶⁵ οι ίδιοι χρήματα. Αποδεικνύεται έτσι ότι είναι κυριολεκτικά ολιγαρχικοί⁶⁶ μέσα στον πόλεμο.

Η διάκριση των παραγωγικών και οικονομικών δραστηριοτήτων από τις στρατιωτικές και κυβερνητικές ουδόλως υφίσταται. Στην έσχατη κατάπτωση οδηγείται το πολίτευμα αυτό όταν καθιερωθεί με ειδικό νόμο ότι ο κάθε πολίτης έχει το δικαίωμα να απαλλοτριώσει⁶⁷ και να διαθέσει την πατρική του περιουσία

έχαναν τα πολιτικά τους δικαιώματα, σύμφωνα με τους νόμους του Λυκούργου, και αργότερα καταβιβάζονταν στην τάξη των «υπομειόνων» γι' αυτόν τον λόγο: βλ. Αριστοτέλη *Πολιτικά*, II, 9, 1271a32-37: «Βούλεται μὲν γὰρ δημοκρατικὸν εἶναι τὸ κατασκευάσασθαι τῶν συσσιτίων, γίνεται δ' ἡκιστα δημοκρατικὸν οὕτω νενομοθετημένον· μετέχειν μὲν γὰρ οὐ βράδιον τοῖς λίαν πένησιν, ὅρος δὲ τῆς πολιτείας οὕτως ἐστὶν αὐτοῖς ὁ πάτριος, τὸν μὴ δυνάμενον τὸ τέλος φέρειν μὴ μετέχειν αὐτῆς».

63. Ανάλογο καθεστώς τρόμου, καχυποψίας και εκφοβισμού περιγράφει ο Θουκυδίδης (VIII, 66) για το ολιγαρχικό πραξικόπημα που ξέσπασε στην Αθήνα το 411 π.Χ.: «Ἀντέλεγε τε οὐδείς ἐτι τῶν ἄλλων, δεδιώς καὶ ὁρῶν πολὺ τὸ ξυνεστηκός· εἰ δὲ τις καὶ ἀντείποι, εὐθύς ἐκ τρόπου τινὸς ἐπιτηδείου ἐτεθνήκει, καὶ τῶν δρασάντων οὔτε ζητήσις οὔτ' εἰ ὑποπτεύοντο δικαίως ἐγίγνετο, ἀλλ' ἥσυχίαν εἶχεν ὁ δῆμος καὶ καταπλήξιν τοιαύτην ὥστε κέρδος ὁ μὴ πάσχων τι βίαιον, εἰ καὶ σιγῇ ἐνόμιζεν».

64. Ο Θουκυδίδης (III, 27) αναφέρει ανταρσία του οπλισμένου δήμου των Μυτιληναίων εναντίον του Λακεδαιμονίου Σάλαιθου, ο οποίος τον εξόπλισε για να αμυνθεί απέναντι στους Αθηναίους.

65. Ο Αριστοτέλης αναφέρει (*Πολιτικά*, II, 6, 1271b10-14) ότι τα σχετικά με τα δημόσια χρήματα νομοθετημένα στους Σπαρτιάτες έχουν κακώς, διότι όταν υπάρχει ανάγκη να διεξάγουν μεγάλους πολέμους, δεν υπάρχει τίποτε στο δημόσιο ταμείο, οι ίδιοι δε συνεισφέρουν κατά τον χειρότερο τρόπο.

66. Ο Πλάτων προφανώς εννοεί ότι οι ολιγαρχικοί με τη στάση τους και τις μεθόδους που χρησιμοποιούν βρισκονται σε μεγάλη απόσταση από τους πολλούς που εξουσιάζουν και συνεπώς είναι ἄρχοντες ὀλίγων, δηλαδή είναι στην κυριολεξία ολιγαρχικοί.

67. Σύμφωνα με την νομοθεσία του Λυκούργου απαγορευόταν απολύτως η πώληση του ελάχιστου από τον αρχικό «κληρον», που ονομαζόταν «ἀρχαία μοῖρα». Ο Πλάτων φαίνεται να συμφωνεί με αυτήν τη ρύθμιση, διότι λέει ότι η ολιγαρχία είναι το πρώτο πολίτευμα που επιτρέπει σε έναν πολίτη να πωλήσει όλα τα υπάρχοντά του («πάντα τὰ αὐτοῦ ἀποδίδοσθαι», 552a7. Πρβλ. *Νόμοι*, V, 744d8-e2: «ἔστω δὴ πενίας μὲν ὅρος ἡ τοῦ κλήρου τιμὴ, ὃν δεῖ μένειν καὶ ὃν ἀρχῶν οὐδείς οὐδενὶ ποτε περιδόμεναι ἐλαττω γίγνομενόν». Ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά*, II, VI, 1270a19-22, δεν λέει τίποτε για την «ἀρχαία μοῖρα» και δηλώνει ότι ορθώς ο νόμος απαγόρευσε την αγορά ή την πώληση της υπάρχουσας σε κάποιον περιουσίας, επέτρεψε όμως τη μεταβίβασή της ως προίκα ή κληρονομία.

– και να ζει στην πόλη σαν φτωχός – και όποιος θέλει να μπορεί να την αγοράσει. Το μέτρο αυτό οδηγεί, στην ολιγαρχική πολιτεία, στη δημιουργία αναρίθμητου πλήθους κηφήνων, που όπως για το μελίσσι έτσι και για την πόλη αποτελούν «αρρώστια» (*νόσημα πόλεως*, 552c4). Από τους κηφήνες αυτούς άλλοι δεν έχουν κεντρί (*ἄκεντροι*) – είναι αυτοί που καταντούν στο τέλος, λόγω της ασωτίας τους, φτωχοί και ανεχείς – και άλλοι έχουν (*κεκεντρωμένοι*)· είναι αυτοί που «ο κόσμος τους λέει *κακούργους*». Έτσι η πόλη αυτή βρίθκει από τη μια επαιτών και από την άλλη «κλεπτών, λωποδυτών, ιεροσύλων και κάθε λογής τέτοιων κακοποιών». Η πολιτεία τότε, για να συγκρατήσει αυτόν τον συρφετό (τον οποίο η ίδια έχει δημιουργήσει από έλλειψη παιδείας, από κακή ανατροφή και κακή συγκρότηση της), «ο οποίος ονειρεύεται την κοινωνική επανάσταση και τη διανομή των αγαθών», αναγκάζεται να προσφύγει στη βία και να λάβει κατασταλτικά μέτρα.

Ο χαρακτήρας τώρα του ολιγαρχικού ανθρώπου μοιάζει στην ολιγαρχική πολιτεία και περιγράφεται (554a-555b) πάλι με δραματικούς όρους σαν παιδί ενός τιμοκρατικού πατέρα, ο οποίος είχε ανακατευθεί στην πολιτική ζωή, αλλά, επειδή άσκησε ανεπιτυχώς τα αξιώματα – πολιτικά και στρατιωτικά – που είχε λάβει, κινδύνευσε από τους συκοφάντες να υποστεί πολλά δεινά – θάνατο, εξορία, δημόσια καταισχύνη – και να χάσει όλη την περιουσία του. Το παιδί στην αρχή ακολουθεί τα βήματα του πατέρα του, αλλά όταν ξαφνικά τον βλέπει να παρπαίει, «σαν πλοίο που καθίζει στις ξέρες» και να παθαίνει μεγάλη ζημιά, παίρνει παράδειγμα από τα παθήματα του και τρομαγμένος αποτραβιέται από την πολιτική ζωή, γκρεμίζει από την ψυχή του την περηφάνια και τη γενναιότητα και ταπεινωμένος στρέφεται στον χρηματισμό για να ανορθώσει τα οικονομικά του σπιτιού του. Έτσι, περιορίζοντας το θυμοειδές του και το λογιστικό στοιχείο της ψυχής του και υποτάσσοντας τα στο επιθυμητικό, ενθρονίζει μέσα της τη φιλοχρηματία, τη φιλαργυρία και την ευτέλεια και δεν τιμά τίποτε άλλο εκτός από τον πλούτο και τους πλούσιους. Διδαγμένος από τη φτώχεια, εργάζεται σκληρά και, σταδιακά, με την οικονομία και τη δουλειά φτιάχνει περιουσία. Ο περιορισμός όμως των φιλοδοξιών του μόνον στον χρηματισμό έχει ολέθρια αποτελέσματα για τον χαρακτήρα του: γίνεται ρυπαρός στην εμφάνιση, θησαυριστής, τσιγγούνης, περιφρονητής της παιδείας, παλιάνθρωπος, απόλυτα υποταγμένος⁶⁸ στην επιδίωξη του πλούτου. Δέσμιος των επιθυμιών του κηφήνα,⁶⁹ ωθείται σε

68. Η έλλειψη πνευματικής καλλιέργειας και η τυφλή επιδίωξη του πλούτου, όπως φαίνεται και από το γεγονός ότι παραδίνεται σ' έναν οδηγό τυφλό – «οὐ γὰρ ἂν τυφλὸν ἡγεμόνα τοῦ χοροῦ ἐστήσατο καὶ ἐτίμα μάλιστα», 554b5-6 – σέρνουν τον ολιγαρχικό σε παλιάνθρωπιές και τον καθιστούν αχρείον. Κατά τον αρχαίο σχολιαστή, ως «*τυφλὸς ἡγεμὼν*» εννοείται ο Πλούτος («*τὸν Πλούτον, οἶμαι, φησὶν*»), ο θεός του πλούτου, ο οποίος παριστάνεται ως τυφλός στην ομώνυμη κωμωδία του Αριστοφάνη («*ὁ δὲ μ' ἐποίησεν τυφλόν, ὥστε μὴ διαγινώσκειμι τούτων μὲν*», στίχ. 90-91).

69. Όπως η ολιγαρχία έχει «κηφήνες» (552c6), έτσι και ο ολιγαρχικός άνθρωπος έχει «κηφνώδεις επιθυμίες».

αδικοπραγίες, ακόμη και στην περίπτωση που αναλαμβάνει την επιμέλεια ορφανών. Η αυτοσυγκράτηση του μερικές φορές και η χαλιναγωγήση ανομολόγητων επιθυμιών οφείλεται στον φόβο του, όπως στην περίπτωση του ανταγωνισμού με άλλους πολίτες από αφορμή κάποια νίκη ή άλλη τιμητική διάκριση, μήπως με την ικανοποίηση τους ξυπνήσει μέσα του επιθυμίες για δαπάνες· δίνει, έτσι, τη μάχη του με τρόπο «ολιγαρχικό», δηλαδή «χρησιμοποιώντας ένα λιγοστό μέρος από τα μέσα που διαθέτει, και ως επί το πλείστον χάνει και συνάμα πλουταίνει» (555a4-6). Στο τέλος καταλήγει «να υψώσει ως ιδεώδες της ψυχής του τον πλουτισμό», ⁷⁰ ανίκανος να υπερασπιστεί και την πατρίδα και την τιμή του, αν πρόκειται να χάσει ένα μέρος από τον πλούτο του.

Σύμφωνα με τον Κ. Δεσποτόπουλο,⁷¹ η «*ὀλιγαρχία*» στη γένεσή της ή και στην πρώτη φάση της εμφανίζει χαρακτηριστικά παρόμοια σε πολλά με τα χαρακτηριστικά της πρώιμης κεφαλαιοκρατίας, κοινωνικού συστήματος διάδοχου στους νεότερους χρόνους της φεουδαρχίας, όπως η «*ὀλιγαρχία*» είναι διάδοχος της «*τιμοκρατίας*». Εξάλλου, έκδηλη ομοιότητα παρουσιάζει ο τύπος του «*ὀλιγαρχικοῦ ἀνδρός*» προς τον τύπο του αυτοδημιούργητου κεφαλαιοκράτη σύμφωνα με την εμπειρία των νεότερων χρόνων. Ιδού οι εκφράσεις του Πλάτωνος για τον χαρακτηρισμό του «*ὀλιγαρχικοῦ ἀνδρός*»: «*φειδωλός... καὶ ἐργάτης, τὰς ἀναγκαίους ἐπιθυμίας μόνον... ἀποπιμπλὰς, τὰ δὲ ἄλλα ἀναλώματα μὴ παρεχόμενος*», «*ἀνύχηρός γέ τις... καὶ ἀπὸ παντὸς περιουσίαν ποιούμενος, θησαυροποιὸς ἀνὴρ*», «*τῶ χρήματα περὶ πλείστου ποιεῖσθαι*», «*εἰς τὰς τῶν ὀρφανῶν ἐπιτροπεύσεις... ὥστε πολλῆς ἐξουσίας λαβέσθαι τοῦ ἀδικεῖν*», «*ἐν τοῖς ἄλλοις συμβολαίοις εὐδοκιμεῖ δοκῶν δίκαιος εἶναι ἀνάγκη καὶ φόβῳ περὶ τῆς ἄλλης οὐσίας τρέμων*» (554a-d).

3. Από την ολιγαρχία στη δημοκρατία (555c-562a)

Ο Πλάτων, νέος, γνώρισε όλες τις ολιγαρχικές και θρασεῖς απόπειρες των «*ἐταίρειων*». Ήταν δεκαέξι ετών όταν, το 411, ένα πραξικόπημα περιόρισε σε πέντε χιλιάδες τον αριθμό των ενεργών πολιτών, και ο εξάδελφος του Κριτίας ήταν ανάμεσα στους Τετρακοσίους, οι οποίοι, ενισχυμένοι με εκατόν είκοσι νέους φύλακες και σφίγγοντας οι ίδιοι κάτω από τη μασχάλη τα εγχειρίδιά τους, κατέλυσαν με τη βία την παλιά Βουλή και άσκησαν την εξουσία για λογαριασμό των πέντε χιλιάδων. Έζησε επίσης τη διάσπαση και την αδυναμία των Τετρακοσίων, την πτώση τους, που προετοιμάστηκε από τον Θηραμένη και τον Κριτία, και, κάτω από μια μετριοπαθή ολιγαρχία, την επιστροφή της εσωτερικής ειρήνης· έπειτα τη δεύτερη εξορία του Αλκιβιάδη και αυτήν του Κριτία (407), και τέλος τις στρατιωτικές αποτυχίες του 405, που οδήγησαν στην εξουσία, υπό την προστασία μιας σπαρτιατικής φρουράς, την ολιγαρχική ομάδα των Τριάκοντα, στην οποία κυριάρχησε ο Κριτίας και επέβαλε πολιτική τρομου. Μόνο τρεις

70. Κ. Γεωργούλης, *ό.π.π.*, σ. LX.

71. Κ. Δεσποτόπουλος, *Πολιτική Φιλοσοφία του Πλάτωνος*, σ. 153.

χιλιάδες πολίτες διατήρησαν τον τίτλο και τα δικαιώματά τους, ενώ οι άλλοι αφοπλίσθηκαν, δήμεύθηκαν οι περιουσίες τους, όπως και των μετοίκων, πολλοί καταδικάσθηκαν σε θάνατο ή εξορίσθηκαν και τα πάθη οξύνθηκαν και οδήγησαν σε εσωτερική διάσπαση την πόλη. Ο Πλάτων υπήρξε μάρτυρας αυτών των γεγονότων για οκτώ μήνες, και, όπως μας μαρτυρεί η *VII Επιστολή* (324c-325d), η αγανάκτηση και η απογοήτευση του υπήρξε μεγάλη. Έζησε ακόμη την επανάσταση των εξορίστων, τον εμφύλιο πόλεμο, τον θάνατο του Κριτία και του θείου του Χαρμίδα (Μάιος του 403), την αποκατάσταση της δημοκρατίας: η μετριοπάθειά της φαινόταν να δίνει στον Πλάτωνα κάποια ελπίδα, ώσπου η καταδίκη του Σωκράτη παγίωσε τα αισθήματα του απέναντι στο πολίτευμα αυτό.⁷²

Ερχόμαστε έτσι στη δημοκρατία⁷³ – ως πολίτευμα γνωστό στην Αθήνα του

72. Πβλ. Θουκυδίδης *Ιστορία*, VIII 65 - τέλος· Ξενοφώντας *Ελληνικά*, I και II (για τους Τριάκοντα και τον Κριτία, II, 3).

73. Έχουμε ιδεί ότι το κυρίαρχο χαρακτηριστικό στην ολιγαρχική πολιτεία είναι το «φιλοχρήματον», και το παρόν τμήμα του έργου περιγράφει πώς κατά την πρόοδο του χρόνου η πολιτεία η ίδια κυριαρχείται αναπόφευκτα από το ίδιο στοιχείο. Τα γεγονότα που αποδεικνύουν την άμεση αιτία της πολιτειακής ανατροπής είναι σαν αυτά που συχνά συνέβησαν στην Ελληνική ιστορία. Είναι πολύ διδακτικό να συγκρίνουμε αυτό το τμήμα με την εκ των υστέρων ανάλυση του Αριστοτέλη για τις αιτίες της ανατροπής στις ολιγαρχικές πόλεις (*Πολιτικά*, V, 6).

Ο τύπος της δημοκρατίας της οποίας τα ελαττώματα είχε υπ' όψιν του ο Πλάτων υπήρχε, όπως παρατηρεί ο Cornford (*The Republic of Plato*, Οξφόρδη, (1941), 1945, σ. 279), μόνο σε μια μικρή πόλη-κράτος όπως η Αθήνα. Η δημοκρατία αυτή δεν ήταν βέβαια η εξουσία της πλειοψηφίας μέσω εκλεγμένων αντιπροσώπων, πλην όμως στηριζόταν στη θεωρία ότι κάθε άρρην ενήλικος πολίτης είχε ίσο δικαίωμα να παίρνει προσωπικά μέρος στην κυβέρνηση, μέσω της Συνέλευσης, και στα δικαστήρια και να αναλαμβάνει κάποιο αξίωμα. [Πρέπει να υπομνησθεί ότι περισσότερο από τον μισό πληθυσμό ήταν δούλοι χωρίς πολιτικά δικαιώματα ή ξένοι μέτοικοι]. Στην Αθήνα τα μέλη της Βουλής των πεντακοσίων, που προπαρασκευάζαν τα θέματα και εκτελούσαν τις αποφάσεις της Συνέλευσης, αναδεικνύονταν με κλήρο μεταξύ των υποψηφίων που αυτοπαρουσιάζονταν. Η Συνέλευση ήταν κατ' όνομα το σύνολο του σώματος των πολιτών άνω των δεκαοκτώ ετών, από τους οποίους 6.000 προοριζόνταν για ορισμένους σκοπούς. Αυτοί αποτελούσαν την ανώτατη διοικητική αρχή, η οποία όμως δεν μπορούσε να μεταβάλλει τους συντακτικούς νόμους, κάτω από την απρόσωπη ανώτατη εξουσία των οποίων ο Έλληνας πολίτης διασφάλιζε τη ζωή του χωρίς τη συνέργεια ενός άλλου λαϊκού δικαστικού σώματος, της Ηλιίας, συντεθειμένης ονομαστικά από όλους τους πολίτες άνω των τριάντα ετών, οι οποίοι ορκίζονταν ότι θα διαφυλάξουν το πολίτευμα και ορίζονταν από τους εννέα Άρχοντες βάσει των ουσιαστικών προσόντων τους.

Ο όρος «δημοκρατία», όπως σημειώνει ο Κ. Δεσποτόπουλος (*Πολιτική φιλοσοφία του Πλάτωνα*, σ. 153, σημ. 27), έχει εδώ ιδιαίτερη σημασία (πβλ. Αριστοτέλης *Πολιτικά*, III, 1279b4-10: «Παρεκβάσεις δὲ τῶν εἰρημένων τυραννίδων μὲν βασιλείας, ὀλιγαρχία δὲ ἀριστοκρατίας, δημοκρατία δὲ πολιτείας· ἡ μὲν γὰρ τυραννὶς ἐστὶ μοναρχία πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ μοναρχοῦντος, ἡ δ' ὀλιγαρχία πρὸς τὸ τῶν εὐπόρων, ἡ δὲ δημοκρατία πρὸς τὸ συμφέρον τῶν ἀπόρων, πρὸς δὲ τὸ τῷ κοινῷ λυσιτελοῦν οὐδεμία αὐτῶν»)· αλλά και το «εἶδος» πολιτείας που αντιστοιχεί στον όρο «δημοκρατία» και διαγράφεται από 555b έως 558c πλησιάζει μάλλον προς ό,τι σχέδιο πολιτείας έχει συλληφθεί στους νεότερους χρόνους με το έμβλημα της αναρχικής πολιτείας, κάτι, εξάλλου, που είναι η ακραία πραγμάτωση της ιδεολογίας του άκρατου πολιτικού φιλελευθερισμού, συνδυασμένου μόλις με την αρχή της πολιτικής εξουσίας του λαού.

Πλάτωνος –, μετά τις επί πλέον υπομνήσεις ότι ο σκοπός που περιγράφει ο Σωκράτης την αφετηρία και τη φύση των θεσμών είναι να αναγνωρίσουμε και να προσδιορίσουμε τους ανθρώπινους τύπους που αντιστοιχούν στο πολίτευμα αυτό (555b) και 557a).

Η απληστία των ολιγαρχικών αρχόντων για συσσώρευση πλούτου, στον οποίο άλλωστε οφείλουν τη δύναμη τους, αποτελεί τον ιμάντα για τη μετάβαση από το ολιγαρχικό στο δημοκρατικό πολίτευμα.⁷⁴ Οι ολιγαρχικοί αυτοί άρχοντες όχι μόνο δεν προσπαθούν να χαλιναγωγήσουν με νόμο τις κηφηνώδεις επιθυμίες των νέων, αλλά, αντιθέτως, τους ενθαρρύνουν να κατασπαταλούν την πατρική τους περιουσία, οδηγώντας τους τελικά στην ανέχεια και τη φτώχεια, και δίνοντας τους ενυπόθηκα δάνεια αγοράζουν οι ίδιοι τις περιουσίες τους και αυξάνουν τον πλούτο τους, αναγορεύοντάς τον σε μέτρο κοινωνικής υπόληψης σε βάρος του πραγματικού κριτηρίου, του κριτηρίου της αρετής. Παράλληλα, τυφλοί στους κινδύνους που συνεπάγονται οι άκρατες επιθυμίες τους για πλούτο, υποθάλπουν την οκνηρία και τη μαλθακότητα των νέων και τους καθιστούν ανήμπορους να αντισταθούν στις ηδονές ή να αντέξουν στις δυσμενείς συντυχίες. Από τη σπάταλη ζωή και την οικονομική εξαθλίωση τους οι άνθρωποι αυτοί, πνιγμένοι στα χρέη και έχοντας χάσει τα πολιτικά τους δικαιώματα, με το φάρμακι και το μίσος μέσα τους για 'κείνους που τους πήραν την περιουσία τους, περιμένουν με λαχτάρα στην ψυχή τη στιγμή του ξεσηκωμού.⁷⁵ Και όταν άρχοντες και αρχόμενοι βρεθούν κοντά – στις μεταξύ τους επαφές, σε αποστολές της πόλης, ως συνταξιδιώτες, σε εκστρατείες και κυρίως σε καταστάσεις κινδύνου – το πλήθος των φτωχών καταλαβαίνει σιγά σιγά τη δύναμη του. Και όταν ακόμη οι πλούσιοι τους δώσουν όπλα για να πολεμήσουν και συμπαραταχθούν μαζί τους στη μάχη, τότε, βλέποντας «οι ξερακιανοί και ηλιοκαμένοι φτωχοί άνθρωποι» τους «καλομαθημένους πλούσιους με το περιττό πάχος να λαχανιάζουν και να τα 'χουν χαμένα» και διαπιστώνοντας τη μαλθακότητα τους και την ανανδρία τους, συνειδητοποιούν ότι αυτοί στην πραγματικότητα δεν αξίζουν τίποτε και με ένα

74. Ο W. Jaeger (όπ.π., Γ, σ. 89) σημειώνει ότι ο ιατρικός προβληματισμός είναι εκείνος που έδωσε στον Πλάτωνα την ικανότητα να διακρίνει τα αίτια των νοσηρών μεταβολών στην ανθρώπινη φύση. Η παθολογική ορολογία χρησιμοποιεί συνηθέστατα τις έννοιες της «ίσομοιρίας» και της «συμμετρίας», που υποδηλώνουν καταστάσεις των οποίων η αρμονία εξαρτάται κατά βάση από την αποφυγή κάθε μορφής υπερβολής. Η απλότητα του πράγματος οφείλεται στο ότι οι αλλαγές της ύλης είναι κάποιοι ρυθμός «πληρώσεως» και «κενώσεως». Το μυστικό της υγείας συνίσταται στο κρυμμένο μέτρο των πραγμάτων, το οποίο είναι εύκολο κάποιος να το χάσει.

75. Κατά την D. Frede («Die ungerechten Verfassungen und die ihnen entsprechenden Menschen» (Buch VIII, 543a-IX576b), στο O. Hoffe (εκδ.), *Plato, Politeia*, 1997, σσ. 251-270), η βασική θέση του Πλάτωνος στο χωρίο 545d1-2 ότι «πᾶσα πολιτεία μεταβάλλει ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἔχοντος τὰς ἀρχάς» έχει εφαρμογή και στην περίπτωση αυτή ἐδὼς της ἐκπτώσεως της πολιτείας από ολιγαρχική σε δημοκρατική με την προϋπόθεση εξαχρείωσης του ηγετικού στρώματος αυτής. Και ἐδὼ «οἱ κεκεντρωμένοι τε καὶ ἐξωπλισμένοι» (555d7-8) είναι οι βλαστοί της προηγούμενης ανώτερης τάξης, οι οποίοι έπτεςαν θύματα των «πλουτοκρατικών» της διαθέσεων και έχασαν την περιουσία τους.

«απλό σκουντηματάκι τους βάζουν στο χέρι». ⁷⁶ Έτσι αρχίζουν να σχεδιάζουν την κατάληψη της πολιτικής εξουσίας, με αποτέλεσμα την ανταρσία και τον εμφύλιο πόλεμο, καλώντας η κάθε πλευρά σε βοήθεια ⁷⁷ από κάποια πόλη με ολιγαρχικό ή δημοκρατικό πολίτευμα, αν και η εσωτερική ανωμαλία δεν ξεσπάει πάντοτε από εξωτερική παρέμβαση. Αν στην αναμέτρηση αυτή νικήσουν οι φτωχοί, σκοτώνουν ή εξορίζουν τους αντιπάλους τους, δίνουν στους υπόλοιπους τα ίδια πολιτικά δικαιώματα και την ίδια και ίση συμμετοχή στην κατάληψη των δημοσίων αξιωμάτων, τα οποία συνήθως τα εμπιστεύονται στον κλήρο. ⁷⁸ Έτσι εγκαθιδρύεται η δημοκρατία, είτε με τη βία των όπλων είτε με την λόγω φόβου απόσυρση στο περιθώριο των υπολοίπων. ⁷⁹

76. Όσο αυξάνεται ο αριθμός των ικανών πολιτών ανάμεσα στους φτωχούς και συγχρόως περιορίζονται οι ικανότητες των πλουσίων μόνο στο να κερδίζουν χρήματα, τόσο η σύγκριση αποβαίνει σε βάρος των πλουσίων, πολύ δε περισσότερο όταν στην κοινωνική ζωή η μια τάξη έχει τη δυνατότητα να γνωρίσει την άλλη, όπως παρατηρεί ο Jaeger (όπ.π., Γ, σ. 90). Πουθενά, λέει ο Jaeger, δεν εκφράζεται με τόση παραστατικότητα όσο κατά την περιγραφή της ψυχολογίας του απλού ανθρώπου, ο οποίος, ισχνός και ηλιοκαμένος τυχαίνει να πολεμά δίπλα σ' έναν στη σκιά αναθρεμμένο και παχύσαρκο πλούσιο και βλέποντάς τον να ασθμαίνει οδηγείται στο συμπέρασμα ότι την εξουσία οι πλούσιοι την οφείλουν στη δειλία και την απραξία των φτωχών.

Με τρόπο ανυπέρβλητα ρεαλιστικό, σημειώνει ο Ν. Σκουτερόπουλος (όπ.π., σ. 884), περιγράφεται εδώ μια κοινωνία διχασμένη σε εκμεταλλευτές και θύματα της εκμετάλλευσης, που η διάσπασή της έχει αγγίξει και την ανώτερη τάξη της. Σε αυτήν την τυπικά επαναστατική κατάσταση ο Πλάτων ανακαλύπτει έναν μηχανισμό που έμελλε έκτοτε να επιβεβαιωθεί κατ' επανάληψη στην ιστορία, και να επαναδιατυπωθεί στις αρχές του 19ου αι.: ότι οι επαναστάσεις γίνονται από ατοστάτες της ανώτερης τάξης. *Similes similibus obstant*.

77. Η πρακτική αυτή αποτελεί οικείο χαρακτηριστικό στην ιστορία των Ελληνικών επαναστάσεων.

78. Πρβλ. Αριστοτέλη *Ρητορική*, I, 8, 1365b32: «δημοκρατία μὲν πολιτεία ἐν ἣ κλήρῳ διανεμονται τὰς ἀρχάς».

79. Αργότερα, στον *Πολιτικό* και τους *Νόμους* η αποτίμηση από τον Πλάτωνα του δημοκρατικού πολιτεύματος είναι μετριοπαθέστερη. Ως προς την κατηγορηματική απόρριψη από τον Πλάτωνα της δια κλήρου διανομής στην αθηναϊκή δημοκρατία των δημοσίων αξιωμάτων (ως το κατ' εξοχήν χαρακτηριστικό στοιχείο της δημοκρατίας), ο Jaeger υποστηρίζει (όπ.π., Γ, σ. 90) ότι ο Πλάτων ανάγει, από ιστορικής απόψεως, ένα εκφυλιστικό φαινόμενο σε βασικό χαρακτήρα του πολιτεύματος, προσθέτοντας όμως, ότι οι ίδιοι οι δημιουργοί της αθηναϊκής δημοκρατίας θα προσυπέγραφαν τις κατηγορίες που προσάπτει στη μηχανική ισότητα όπως αυτή εκφράζεται στην δια κλήρου ανάθεση των αξιωμάτων.

Στην αρχαία Αθήνα, σύμφωνα με τον W. Schuller (*Griechische Geschichte*, Μόναχο, 1991. Μτφρ. Α. Καμάρα-Χρ. Κοκκινιά, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*, Αθήνα, 1999, σ. 67), την οποία έχει κατά νουν ο Πλάτων, υπήρχαν περίπου επτακόσια αξιώματα που τα περισσότερα επανδρώνονταν σχεδόν διαρκώς διά κληρώσεως», πρακτική με την οποία, όπως φαίνεται από τη *Ρητορική* (Β', 1393b4-9) του Αριστοτέλη («παραβολή δὲ τὰ Σωκρατικά οἶον εἰ τις λέγοι ὅτι οὐ δεῖ κληρωτοὺς ἀρχειν. Ὅμοιον γὰρ ὥσπερ ἂν εἰ τις τοὺς ἀθλητὰς κληροῖη μη οἱ δύνανται ἀγωνίζεσθαι ἀλλ' ὅ ἂν λαχῶσιν, ἢ τῶν πλωτῶν ὅν τινα δεῖ κυβερνᾶν κληρώσειεν, ὥς οὐ δεόν τὸν ἐπιστάμενον ἀλλὰ τὸν λαχόντα») και τα *Απομνημονεύματα* (Α,ΙΙ,9) του Ξενοφώντος («Ἄλλα νῆ Δία, ὁ κατηγορὸς ἔφη, ὑπεροπὴν ἐποίησε τῶν καθεστώτων νόμων τοὺς συνόντας, λέγων ὡς μῶρον εἶη τοὺς μὲν τῆς πόλεως ἀρχοντας ἀπο

Η ποικιλοχρωμία των ανθρωπίνων χαρακτήρων δίνει στην πόλη την εικόνα μιας γοητευτικής κοινωνίας, σαν ένα «παρδαλό ρούχο, στολισμένο με κάθε λογής πλουμίδα», που εντυπωσιάζει και προκαλεί τον θαυμασμό γυναικών και παιδιών.

Το κύριο χαρακτηριστικό που διακρίνει τη δημοκρατία από τα άλλα πολιτεύματα είναι η απόλυτη ελευθερία⁸⁰ στον λόγο και στη ζωή. Ο καθένας είναι ελεύθερος να λέει ό,τι θέλει, να ζει όπως θέλει.⁸¹ Έτσι το δημοκρατικό πολίτευμα, λέει χαρακτηριστικά ο Πλάτων,⁸² καταντά να γίνεται ένα «παντοπωλείο πολιτευ-

κυάμου καθιστάται, κυβερνήτη δέ μηδένα ἐθέλειν χρῆσθαι κυαμευτῷ μηδὲ τέκτονι μηδ' αὐλητῇ μηδ' ἐπ' ἄλλα τοιαῦτα...») διαφωνοῦσε και ο Σωκράτης.

80. «Ἐλευθερίας ἡ πόλις μεστή καὶ παρρησίας γίγνεται, καὶ ἐξουσία ἐν αὐτῇ ποιεῖν ὅ,τι τις βούλεται» (557b3-4). Η «ἐλευθερία» ήταν η βασική «ὕποθεσις» της αρχαίας δημοκρατίας: «ὕποθεσις μὲν οὖν τῆς δημοκρατικῆς πολιτείας ἐλευθερία», λέει ο Αριστοτέλης (Πολιτικά, 1317a40). Αυτό, σημειώνει ο Adam (ὅπ.π., II, σ. 234), συνεπάγεται, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (ὅπ.π.), δύο ιδέες, α) «τὸ ἐν μέρει ἄρχεισθαι καὶ ἄρχειν», β) «τὸ ζῆν ὡς βουλεταί τις» (1317b11). Πρβλ. Γοργίας, 416e1-2: «Εἰ Ἀθηναῖζε ἀφικόμενος, οὗ τῆς Ἑλλάδος πλείστη ἐστὶν ἐξουσία τοῦ λέγειν»· Ευριπίδη *Ιππόλυτος*, 421-423: «... ἀλλ' ἐλεύθεροι / παρρησία θάλλοντες οἰκοῖεν πόλιν / κλεινῶν Ἀθηνῶν».

Αυτή η δημοκρατία που περιγράφει ο Πλάτων εδώ έχει τη μορφή αυτής που ο Αριστοτέλης χαρακτηρίζει ως «αμετρίαστη» ή «καθαρή» δημοκρατία, στην οποία η ελευθερία και η ισότητα, με την έννοια της ελευθερίας του καθενός να κάνει οτιδήποτε τον ευχαριστεί, και της ισότητας του καθενός με τον καθένα σε κάθε σχέση, αποτελούν τις πλέον ισχυρές αρχές του πολιτεύματος.

81. Η ψυχολογική αρχή της δημοκρατίας, όπως και της ολιγαρχίας, είναι το «ἐπιθυμητόν». Αλλά ενώ στην ολιγαρχία τα πάντα υπόκεινται στην κυριαρχία μιας ιδιαίτερης επιθυμίας, της επιθυμίας του πλούτου (550c), η δημοκρατία είναι η ενσωμάτωση της απόλυτης ελευθερίας και ισότητας μεταξύ όλων των επιθυμιών, αναγκαίων και μη αναγκαίων (βλ. 558c κ.εξ.). Όπως σημειώνει ο Adam (ὅπ.π., II, σ. 234), το υλικό για την απεικόνιση της δημοκρατίας από τον Πλάτωνα προέρχεται φυσικά από την Αθήνα παρά από οποιαδήποτε άλλη πόλη. Η εικόνα αυτή αποτελεί ένα εξαιρετικά ζωντανό σχεδιάσμα, και πράγματι η όλη εκτίμηση της δημοκρατίας και του δημοκρατικού ανθρώπου (557a-565c), παρά την έκδηλη υπερβολή, φέρνει την Αθήνα πλησιέστερα σ' εμάς περισσότερο σχεδόν από οποιοδήποτε άλλο μνημείο της αρχαίας γραμματείας, εξαιρουμένου του Αριστοφάνη, και ζωντανεύει με υπέροχο τρόπο την ποικιλοχρωμία της αθηναϊκής ζωής, των ανθρώπινων χαρακτήρων και των ηθών. Πλην όμως στο πεδίο αυτό η δημοκρατία δεν του φαίνεται αξία επαίνου, διότι η πολλαπλότητα και η ποικιλία αποτελούν τα έγκονα της μοιραίας «ἀνομοιότητος», η οποία απεργάζεται την καταστροφή τόσο της πόλης όσο και της ψυχής (547a). Επί πλέον ο Πλάτων παρουσιάζει τη δημοκρατία σαν τη χώρα του Ηδονισμού, που την κατοικούν η Αναρχία και η Ιδιοτροπία, σκοτεινιασμένη από τη σκιά της Τυραννίας στην οποία στο τέλος αναπόφευκτα θα υποκύψει. Όλοι σχεδόν οι μέγιστοι συγγραφείς της Ελληνικής αρχαιότητας, εξαιρουμένων φυσικά των ρητόρων, δεν ήταν στο σύνολό τους ευνοϊκοί απέναντι στη δημοκρατία, ο Πλάτων δε θα ήταν ο τελευταίος όλων στο πρόσωπο του οποίου η δημοκρατία θα ανέμενε να βρει έναν υπέρμαχο. Για την άλλη πλευρά αυτής της εικόνας, πρέπει φυσικά να προσβλέψουμε στον λόγο του Περικλή στον Θουκυδίδη, II, 35 κ.εξ.

82. *Πολιτεία*, VIII, 557d4-9: «Ὅτι πάντα γεννῇ πολιτειῶν ἐκείνη δὴ τὴν ἐξουσίαν καὶ κινδυνεύει τῷ βουλευμένῳ πόλιν κατασκευάζειν, ὃ γυνὸν ἡμεῖς ἐποιούμεν, ἀναγκαῖον εἶναι εἰς δημοκρατουμένην ἔλθοντι πόλιν, ὅς ἂν αὐτὸν ἀρεσκῇ τρόπος, τοῦτον ἐκλέξασθαι, ὥσπερ εἰς παντοπώλιον ἀφικόμενῳ πολιτειῶν, καὶ ἐκλέξαμενῳ οὕτω κατοικίσειν».

μάτων» (*παντοπώλιον πολιτειῶν*», 557d8),⁸³ ένα «super market», όπου ο καθένας μπορεί να διαλέξει όποιο πολίτευμα του αρέσει και να οργανώσει ανάλογα την πόλη του.⁸⁴

Σ' αυτό το πολίτευμα κανένας δεν είναι υποχρεωμένος ούτε να αναλαμβάνει κυβερνητικό αξίωμα ούτε να υπακούει σ' αυτούς που το ασκούν ούτε, ακόμη, να πολεμά για τη χώρα του ή να κρατάει την ειρήνη όταν οι άλλοι την τηρούν. Αν

83. Ο Περικλής (Θουκυδίδης, ΙΙ, 37, 1) έβλεπε το αθηναϊκό πολίτευμα ως «παράδειγμα», ενώ ο Πλάτων το περιγράφει με χιούμορ ως ένα παρδαλό άθροισμα «παραδειγμάτων». Η δημοκρατία είναι «πόλεις παμπολλαί», αλλά «οὐ πόλις», δηλαδή διαφορετικές ποικιλίες ατομικών βίων που αντιπροσωπεύουν πολλά διαφορετικά πολιτεύματα.

84. Όπως σημειώνει η J. Coleman (*A History of Political Thought, From Ancient Greece to Early Christianity*, Οξφόρδη, 2000. Μτφρ. Γ.Ε. Χρηστίδης, *Ιστορία της Πολιτικής Σκέψης από την Αρχαία Ελλάδα μέχρι τους πρώτους χρόνους*, Επιμέλεια Π.Σ. Βαλλιάνος, Αθήνα, 2005, σσ. 235-236), αυτό που ο Πλάτων έχει περιγράψει ως ορθή, αρμονική τάξη της ανθρωπίνης ψυχής, την ψυχική δικαιοσύνη, καταλύεται από εκείνο ακριβώς το στοιχείο που θα θεωρούσαμε εμείς σήμερα ως προτέρημα της δημοκρατίας: την ανεκτικότητα απέναντι στις ατομικές διαφορές και την επιμονή του ατόμου να καθορίζει το ίδιο τις προτιμήσεις του με βάση τις δικές του υποκειμενικές «αρχές» για την απόλαυση. Το δημοκρατικό «κράτος» δεν λαμβάνει καθόλου υπόψη το ηθικό καλό του συνόλου, αλλά αντίθετα επιτρέπει σε αυτό να προκύψει κατακερματισμένο και ασταθές ως αποτέλεσμα των ατομικών επιλογών.

Η σύγχρονη εκδοχή αυτής της αναρχικής μορφής κοινωνίας που διαθέτει μεγάλη ποικιλομορφία είναι, όπως παραστατικά δηλώνει η Coleman, το σούπερ μάρκετ των προστατευτικών κοινωνιών του R. Nozick (*Anarchy, State and Utopia*, Νέα Υόρκη, 1974), στις οποίες μπορεί κανείς να μπαϊνοβγαίνει ανάλογα με τη στιγμή και τις διαθέσεις του, με μια ελάχιστη «κρατική» κυριαρχία να λειτουργεί βάσει διαδικασιών παρά με ηθικές αρχές, ένας ξέφρενος πλουραλισμός. Σε αυτήν την κοινωνία ο δίκαιος άνθρωπος εξακολουθεί να είναι ευτυχέστερος από τον άδικο, αλλά κρατάει σκυμμένο το κεφάλι και ιδιωτεύει. Πρόκειται κυριολεκτικά για μια κοινωνία χωρίς κράτος, αποτελούμενη από προσωπικές και μεταβαλλόμενες φατρίες. Το πραγματικό πρόβλημα αυτού του είδους της κοινωνίας και του εαυτού είναι για τον Πλάτωνα αυτή ακριβώς η αστάθειά τους. Αναπόφευκτα θα εκφυλιστεί στη δημαγωγία και την τυραννία, το χειρότερο δυνατό καθεστώς, οπότε το δημοκρατικό πλήθος θα διαπιστώσει ότι «προσπαθώντας να αποφύγει τον καπνό της υποταγής του σε ελεύθερους, πέφτει μέσα στη φωτιά της υποδούλωσης σε δούλους, και αντί για κείνη την υπερβολική και άκαιρη ελευθερία, του έχουν φορέσει τώρα την πιο απαίσια και πικρή δουλεία: την υποδούλωση σε δούλους». Ο αληθινός φόβος του Πλάτωνα ήταν, όπως φαίνεται, μήπως η αθηναϊκή δημοκρατική απειθαρχία οδηγήσει την πόλη κατευθείαν στην αγκαλιά ενός «σωτήρα», μιας δεσποτικής προσωπικότητας.

Πρέπει να σημειωθεί, προσθέτει η Coleman (σ. 237), ότι η πλατωνική περιγραφή του δημοκρατικού χαρακτήρα και της *πολιτείας* που θεμελιώνει ο δημοκράτης μαζί με τους ομοϊδέατες του δεν του προκαλεί μίσος αλλά φόβο. Ο Σωκράτης φέρεται να απορρίπτει το δημοκρατικό πολίτευμα επειδή αντικατοπτρίζει κατά τον Πλάτωνα την αξιοθρήνητη άγνοια της ίδιας του της αστάθειας: ένα πολίτευμα στο οποίο τα άτομα δεν θα ζούσαν όπως το επιθυμούσε εκείνος να ζουν, δεν θα υπήρχαν δηλαδή πειθαρχημένοι και αυτόνομοι άνθρωποι μέσα σε μια συλλογικότητα εαυτών, οι οποίοι όχι μόνο γνωρίζουν αλλά και επιτυγχάνουν το συμφέρον τους. Για εκείνον ο δημοκρατικός χαρακτήρας δεν διαθέτει κάποιοι σταθερούς κανόνες που να μπορεί να γίνει κατανοητός και ακόμη χειρότερο είναι ότι το γεγονός αυτό θα προκαλούσε σε αυτόν εσωτερική βλάβη, όχι μόνο λόγω των δικών του παινδρομήσεων από τη μια προτίμηση στην άλλη, αλλά και επειδή σταδιακά θα κατακυριευόταν από τον δημαγωγό τον οποίο αρχικά ο δημοκράτης εξέλεξε ως σωτήρα του.

επίσης κάποιος θέλει, παρά την απαγόρευση του νόμου, να ασκήσει ένα αξίωμα ή καθήκοντα δικαστή, μπορεί να το κάνει, από τη στιγμή «που του ήρθε να το κάνει» («ἐάν αὐτῷ σοι ἐπὶ», 558a1). Δεν φαντάζει λοιπόν (προς στιγμήν βέβαια) αυτός ο τρόπος ζωής στο δημοκρατικό πολίτευμα θεσπέσιος και απολαυστικός, αφού κι αυτοί ακόμη που έχουν καταδικασθεί σε θάνατο ή εξορία τριγυρνούν ανάμεσα στους άλλους σαν να είναι αόρατοι, σαν «αερικό» από έναν Άλλο Κόσμο;

Και τι μπορεί να πει κανείς, τονίζει ο Σωκράτης, για την περιφρόνηση που δείχνει η δημοκρατία απέναντι στις αρχές που διακηρύξαμε και επαινέσαμε προηγουμένως κατά τη θεμελίωση αυτής της πόλης ως προς το ό,τι, επειδή οι προικισμένοι από τη φύση άνθρωποι σπανίζουν, θα χρειασθεί, για να γίνει κανείς άξιος να ασχοληθεί με την πολιτική, να υποστεί από την παιδική ηλικία την κατάλληλη αγωγή⁸⁵ σε ένα περιβάλλον ομορφιάς, ορθής και ενάρετης ζωής. Τις αρχές αυτές η δημοκρατία «τις γράφει στα παλιά της τα παπούτσια», «χωρίς να νοιάζεται»⁸⁶ καθόλου να μάθει με τι είχε ως τώρα ασχοληθεί αυτός που έρχεται να μπει στην πολιτική, αλλά τον εμπιστεύεται», και τα μόνα διαπιστευτήρια που απαιτεί είναι να δηλώσει ο υποψήφιος για την άσκηση της πολιτικής ότι «είναι φίλος του λαού» («εὖνους εἶναι τῷ πλῆθει», 558c1).

Για να μπορεί κάποιος να ασκεί επιρροή και να άρχει στη δημοκρατία, πρέπει να κολακεύει τον όχλο. Έτσι δημιουργείται μια ατμόσφαιρα γενικευμένης κολακείας. Κι αφού οι μάξες προτιμούν κατά βάσιν εκείνον ο οποίος κολακεύει τα χαμερπή και ζωώδη ένστικτά τους, η λατρεία του λαού μετατρέπεται αναπόφευκτα σε θηριώδη αναρχία. Σ' αυτό ο Πλάτων βλέπει την ουσία της δημαγωγίας των συγχρόνων του σοφιστών.

Οι σοφιστές, λέει ο Πλάτων, διδάσκουν κατ' ουσίαν «αυτά που υιοθετούν ό-σοι μαζευτούν πολλοί μαζί, κι αυτό το ονομάζουν σοφία» είναι σαν κάποιος να έχει μελετήσει προσεκτικά τα ένστικτα και τις επιθυμίες ενός μεγάλου και ισχυρού θηρίου, πώς δηλαδή να το πλησιάσει, πώς να το πιάσει, τότε αγκριεύει και πότε ηρεμεί και με ποια αιτία, και τις φωνές που συνηθίζει να βγάζει μια-μια, και με ποια φωνή κάποιου άλλου ημερεύει ή ερεθίζεται· αφού λοιπόν τα μάθει καλά όλ' αυτά με τη συνεχή παρουσία του και την παρέλευση του χρόνου, να τα

85. Σύμφωνα με τον Ν. Σκουτερόπουλο (ό.π., σ. 885), όπως συμβαίνει με τους αντιπροσωπευτικούς τύπους των άλλων «*ἡμαρτημένων*» πολιτευμάτων, έτσι και του δημοκρατικού άνδρα η διαμόρφωση είναι συνέπεια λαθών στην αγωγή του, εξαιτίας των οποίων από τις αδυναμίες του προηγούμενου τύπου, εν προκειμένου του ολιγαρχικού, διαμορφώνεται ένας ακόμη πιο λαθήμενος, ο δημοκρατικός. Η αιτιώδης σχέση της παιδείας με αυτή την εκπαιδευτική διεργασία υποδηλώνεται και σε άλλα χωρία αυτής της ενότητας, όπως τα 559b6, «*κολαζομένη ἐκ νέων καὶ παιδευομένη*» 599d7, «*τεθραμμένος ὡς νυνδὴ ἐλέγομεν*» 560b1, «*δι' ἀνεπιστημοσύνην τροφῆς πατρὸς*» 560e4-5, «*ὑβριν εὖτα διδάσκειν καλοῦντας*» 561a3, «*τρεφο- μένους*».

86. Η μεγάλη αυτή αλήθεια για τα ολέθρια αποτελέσματα που έχει η πρακτική αυτή στην εκφυλισμένη δημοκρατία είναι κατεξοχήν σήμερα επικαίρη ως προς τον τρόπο άσκησης της πολιτικής στον τόπο μας.

ονομάσει σοφία, να συγκροτήσει απ' αυτά τέχνη και ν' αρχίσει να τα διδάσκει, χωρίς πραγματικά να γνωρίζει ποιες απ' αυτές τις αποφάνσεις και τις επιθυμίες είναι καλές ή αισχρές ή αγαθές ή κακές ή δίκαιες ή άδικες και να τις χαρακτηρίζει κατά τα κέφια του μεγάλου ζώου ονομάζοντας καλά όσα κάνουν το θηρίο να χαίρει και όσα το στενοχωρούν κακά» (VI, 493a8-c3).

Συνοπτικά, η δημοκρατία είναι «ένα ευχάριστο πολίτευμα, άναρχο και παραδαλό, που αντιμετωπίζει τους πάντες με ένα είδος ισότητας, ίσους και μη ίσους»⁸⁷ (558c5-6). Το χαρακτηριστικότερο δηλαδή ελάττωμα του πολιτεύματος αυτού είναι η αναρχία και η εξομοίωση των πάντων.

Πριν, εν συνεχεία, ο Πλάτων εξηγήσει τον τρόπο εμφάνισης του αντίστοιχου προς το δημοκρατικό πολίτευμα χαρακτήρα του δημοκρατικού ανθρώπου, προβαίνει σε μία διάκριση των ανθρώπινων επιθυμιών, σε αναγκαίες αφενός – αυτές που είτε δεν μπορούμε να αποφύγουμε είτε μας αποφέρουν ωφέλεια, όπως π.χ. η επιθυμία για φαγητό με όριο τη διατήρηση της υγείας και της ευεξίας του σώματος – και μη αναγκαίες αφετέρου – όσες όχι μόνο δεν ασκούν καμία αγαθή επίδραση στην ψυχή, αλλά μάλιστα ορισμένες επενεργούν άσχημα σ' αυτήν, όπως π.χ. η επιθυμία για φαγητό πέραν ενός θετικού ορίου, που είναι βλαβερή για το σώμα ως προς την υγεία και επιβλαβής για την ψυχή ως προς τη φρονιμάδα και τη σωφροσύνη, όπως και οι καθ' υπέρβασιν ερωτικές και άλλες επιθυμίες. Οι αναγκαίες επιθυμίες κυβερνούν την ψυχή του ολιγαρχικού ανθρώπου, ενώ ο δημοκρατικός είναι παραδομένος στη διάθεση των μη αναγκαίων και κηφηνωδών επιθυμιών.

Η πορεία⁸⁸ τώρα που διαγράφει το παιδί που γεννιέται από ολιγαρχικό πατέ-

87. «*Ἰσότητά τινα ὁμοίως ἴσοις τε καὶ ἀνίσοις διανεμόμενα* (558c5-6). Η αληθινή πολιτική ισότητα, σύμφωνα με τον Πλάτωνα, είναι η «γεωμετρική ισότης», η οποία «*τῷ μὲν γὰρ μείζονι πλείω, τῷ δ' ἐλάττονι σμικρότερα νέμει*», *Νόμοι*, 757c1-2. *Γοργίας*, 508a6-7: «*ἡ ἰσότης ἡ γεωμετρικὴ καὶ ἐν θεοῖς καὶ ἐν ἀνθρώποις μέγα δύναται*». Η «ἀριθμητικὴ ἰσότης», η οποία είναι δημοκρατική αρχή, είναι ένα νόθο είδος ισότητας, όχι «*κατὰ φύσιν*»: «*τοῖς γὰρ ἀνίσοις τὰ ἴσα ἀνίστα γίγνοντο' ἂν, εἰ μὴ τυγχάνοι τοῦ μέτρου*» (*Νόμοι*, 757a3-4). Πρβλ. *Ισοκράτης Νικοκλής*, 14 και *Αριστοτέλης Πολιτικά*, III, 9, 1280a11 κ.εξ.

Ο τρόπος της «ισότητος» περιγράφεται εδώ, όπως σημειώνει ο Κ. Δεσποτόπουλος (*Πολιτική Φιλοσοφία του Πλάτωνα*, σ. 158), ως παρωδία της αληθινής ισότητας, με την ισοπέδωση αξιολογικά των πολιτών, καθώς, είτε ίσοι μεταξύ τους σε αξία είτε άνισοι, όλοι θεωρούνται ίσοι μεταξύ τους και αποκτούν αξιώματα πολιτικά με προσόν απλώς την προβαλλόμενη εύνοια προς τον λαό.

88. Η περιγραφή από τον Πλάτωνα της γένεσης του δημοκρατικού ανθρώπου, σημειώνει ο J. Adam (ό.π.λ., II, 240), αποτελεί ένα από τα πιο λαμπερά και μεγαλειώδη δείγματα γραπτού λόγου σε όλη την παγκόσμια γραμματεία, αρχαία ή νεότερη. Απ' αρχής μέχρι τέλους αυτού του κεφαλαίου, προσθέτει, με τα λόγια του Λογγίνου, το ύφος «*πλουσιώτατα καθάπερ τι πέλαγος εἰς ἀναπεπταμένον κευχται, μέγεθος*» (*Περὶ ὕψους* 12-2), «*καὶ δὲν θά βρεθεῖ τότε καλύτερο παράδειγμα ἀπὸ αὐτοῦ τοῦ παλαιοῦ καὶ ρεῦμα ἀπὸ υψηλὰ διανοήματα, εἰκόνες καὶ λεκτικὸς τρόπος*». «*ένα ρεῦμα τόσο πλήρες ἀπὸ ἤχου καὶ ἀφροῦ*» – στο οποίο ο συγγραφέας της μελέτης *Περὶ ὕψους* τοποθετεῖ την ουσία του «ὕψους». Ο ἴδιος φρονεῖ ὅτι τὸ παρὸν εἰπεσὸδιό είναι περισσότερο αξιοσημείωτο γιὰ τὴν ψυχολογικὴ του οὐδερότητα παρὰ γιὰ τὸ

ρα έχει ως αφετηρία την ανατροφή του με κατεύθυνση τον περιορισμό και τη χαλιναγωγή των μη αναγκαίων και κηφηνωδών επιθυμιών. Όταν όμως το παιδί μεγαλώσει και συγχρωτισθεί με επικίνδυνους και άγριους ανθρώπους και γευτεί το μέλι των κηφήνων και τις κάθε λογής ηδονές, τότε ξεκινάει μέσα του η αλλαγή της ολιγαρχικής φύσης σε δημοκρατική. Στην αρχή η επίδραση της οικογενειακής εστίας – συμβουλές, νοθετήσεις, επιπλήξεις – περιορίζουν τις δημοκρατικές επιθυμίες, αλλά όταν έρχεται απ' έξω ένα κύμα άλλων επιθυμιών συγγενικών με εκείνες που εκδιώχθηκαν, ο νέος τότε εξεγείρεται μέσα του, αντιστέκεται και έτσι ξεσπάει μάχη με τον ίδιο του τον εαυτό. Στο τέλος τα αλλεπάλληλα κύματα των επιθυμιών που έρχονται απ' έξω, εξαιτίας της άγνοιας του πατέρα πώς θα θωρακίσει το παιδί του με την κατάλληλη ανατροφή και παιδεία, κυριεύουν την «ακρόπολη της ψυχής του νέου», καθώς είναι αδειανή από γνώσεις, ευγενικές προσπάθειες και αληθινούς στοχασμούς, που αποτελούν τους καλύτερους φρουρούς και φύλακες «στις καρδιές ανθρώπων αγαπητών στους θεούς». Και αν έλθει από την πλευρά των δικών του κάποια στήριξη για το μέρος εκείνο της ψυχής που αγαπά την οικονομία, τα αλαζονικά λόγια κλείνουν τις «πύλες του βασιλικού τείχους» μέσα του και δεν αφήνουν αυτούς τους συμμάχους να περάσουν ούτε επιτρέπουν να ακουστούν φρόνιμες συμβουλές από ανθρώπους προχωρημένους στα χρόνια. Η ντροπή και ο αυτοέλεγχος αποβάλλονται, η φρονιμάδα αποκαλείται ανανδρία, η μετρημένη συμπεριφορά και η αυτοσυγκράτηση στις δαπάνες εξορίζονται⁸⁹ και κυριαρχεί το χάος των ποικίλων επιθυμιών και

υψηλό του ύφος, ενώ η περιγραφή του δημοκρατικού ανθρώπου ως χαμαιλέοντος της ανθρωπίνης κοινωνίας αποτυπώνει την εικόνα του διά παντός.

89. Ανάλογη προς την απαξίωση των παλαιών αξιών, όπως εκφράζεται στο χωρίο αυτό (560d2-6), είναι η περιγραφή του Θουκυδίδη στο ΙΙΙ, 82, 4-5: «Για να δικαιολογούν τις πράξεις τους άλλαζαν ακόμα και τη σημασία των λέξεων. Η παράλογη τόλμη θεωρήθηκε ανδρεία και αφοσίωση στο κόμμα, η προσωπική διστακτικότητα θεωρήθηκε δειλία που κρύβεται πίσω από εύλογες προφάσεις και η σωφροσύνη προσωπίδα της ανδρείας. Η παραφορά θεωρήθηκε ανδρική αρετή, ενώ η τάση να ξεετάζονται προσεκτικά όλες οι όψεις ενός ζητήματος θεωρήθηκε πρόφαση για υπεκφυγή. Όποιος ήταν εξάλλος γινόταν ακουστός, ενώ όποιος έφερνε αντιρρήσεις γινόταν ύποπτος. Όποιος επινοούσε κανένα τέχνασμα και πετύχαινε εθεωρείτο σπουδαίος, κι όποιον υποψιάζονταν σύγκαιρα και φανέρωνε τα σχέδια του αντιπάλου, τον θεωρούσαν ακόμα πιο σπουδαίο. Ενώ όποιος ήταν αρκετά προνοητικός, ώστε να μην χρειαστούν τέτοια μέσα, θεωρούσαν ότι διαλύει το κόμμα του και ότι είναι τρομοκρατημένος από την αντίπαλη παράταξη. Με μια λέξη, όποιος πρόφτανε να κάνει κακό πριν από άλλον, ήταν άξιος επαίνου, καθώς κι εκείνος που παρακινούσε στο κακό όποιον δεν είχε σκεφτεί να το κάνει». (Μτφρ. Α. Βλάχου). Αλλά ενώ ο Θουκυδίδης θεωρεί τον ευτελισμό των ηθών ως αποτέλεσμα του εμφυλίου πολέμου, ο Πλάτων τον αποδίδει εξολοκλήρου στη δημοκρατία. Πρβλ. Ισοκράτη *Αρεοπαγίτικος*, 20: «Εκείνοι δηλαδή που τότε είχαν την ευθύνη της διοίκησης της πόλης (εννοείται ο Σόλων και ακολούθως ο Κλεισθένης) δεν εγκατέστησαν πολίτευμα που να έχει μεν όνομα λαϊκότατο και ωραιότατο, στην εφαρμογή του όμως να αποδεικνύεται στους πολίτες ότι δεν είναι τέτοιο ούτε εγκατέστησαν πολίτευμα που να εκπαιδεύει τους πολίτες έτσι ώστε να θεωρούν την ακολασία δημοκρατία, την παρανομία ελευθερία, την αυθαδία ισονομία και την εξουσία του να κάνει κανείς αυτά που θέλει αλιευτική το οποίο με το να αποτροπιάζεται και να τιμωρεί τους τέτοιους ανθρώπους, όλους τους πολίτες εβέλτιωνε και

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ιδιοτροπιών, ορμώντας από το ένα πάθος στο άλλο.⁹⁰ Στο τέλος κυριαρχούν⁹¹ όλες οι επιθυμίες στον ίδιο βαθμό επάνω στην ψυχή του δημοκρατικού νέου και έτσι παρουσιάζεται σαν ένας άνθρωπος που κατά καιρούς ζει κάθε είδος ζωής.⁹² Τη μια μέρα μεθάει με κρασί και με τους ήχους του αυλού, την άλλη πίνει μόνο νερό, προσπαθώντας ν' αδυνατίσει, άλλοτε στρέφεται στην επιχειρηματικότητα, άλλοτε στην πολιτική, κάνοντας και λέγοντας ό,τι του έρθει, κι άλλοτε παριστάνει ότι ασχολείται τάχα με τη φιλοσοφία. Απορρίπτει κάθε σωστή συμβουλή, να καλλιεργεί τις ευγενικές επιθυμίες και να ελέγχει και να υποτάσσει τις ποταπές, και επιμένει ότι είναι όλες τους ίδιες και πως πρέπει να τους δίνει την ίδια αξία. Αυτήν την χωρίς τάξη και εσωτερική συνοχή ζωή την χαρακτηρίζει «γλυκιά,

τους έκανε φρονιμότερους» (Μτφρ. Χρ. Θεοδωράτου)· *Περί αντιδόσεως*, 283 κ.εξ· *Παναθηναϊκός*, 131: (Εκείνοι που παρέλαβαν τη διοίκηση της πόλης που τους παρέδωσε ο Θησέας) «εγκατέστησαν πολίτευμα δημοκρατικό, όχι εκείνο το οποίο πολιτεύεται εικη και ως έτυχε και το οποίο θεωρεί ότι η μεν ακολουασία είναι ελευθερία, η δε εξουσία του να κάνει κανείς ό,τι θέλει ευδαιμονία, αλλά δημοκρατικό πολίτευμα, το οποίο αποδοκιμάζει αυτές τις ακρότητες και χρησιμοποιεί την αριστοκρατία, την οποία οι πολλοί θεωρούν μεταξύ των πολιτευμάτων ότι είναι το χρησιμότερο, όπως ακριβώς το πολίτευμα το τιμοκρατικό· και τη γνώμη αυτήν οι πολλοί δεν την έχουν από άγνοια, αλλά διότι ποτέ δεν ενδιαφέρθηκαν για όσα πρέπει».

90. «Διαζῆ τὸ καθ' ἡμέραν οὕτω χαριζόμενος τῇ προσπιπτούσῃ ἐπιθυμίᾳ», 561c6-7. Ο δημοκρατικός άνθρωπος παρουσιάζεται να διακατέχεται διαδοχικά από κάθε είδους επιθυμίες και να τις ικανοποιεί ακατάπαυστα, άστατος και ανεργάτιστος, υποταγμένος σε έναν πρόσκαιρο και βραχύβιο ηδονισμό. Πρβλ. Ευριπίδη *Ιππόλυτος*, 1116: «ῥάδια δ' ἤθεα τὸν αὐρίον μεταβαλλομένα χρόνον αἶει / βίον συνευτυχοίην». Ο «δημοκρατικός», παρατηρεί ο Adam (όπ.π., II, σ. 244), όπως η Πολιτεία της οποίας είναι αντίγραφο, είναι ένα ζωντανό παράδειγμα της Κυρηναικής λατρείας της «μονοχρόνου ἡδονῆς». Ο Κ. Steinhart (*Einleitung*, σ. 698, σημ. 239) πιθανολογεί ότι το πορτρέτο αυτό σχεδιάστηκε από τον Πλάτωνα έχοντας υπ' όψιν του τον Αλκιβιάδη, του οποίου το «ἥθος» (όπως λέει ο Πλούταρχος στον *Αλκιβιάδη*, 2, 1) «πολλὰς ἀνομιότητας καὶ πρὸς αὐτὸ μεταβολὰς ἐπέδειξατο».

91. *Πολιτεία*, VIII, 560d8-561a4: «Κι αφού κατά κάποιον τρόπο αδειάσουν και καθαρίσουν την ψυχή εκείνου που τον έχουν πια στην κατοχή τους και τον μυσούν με μεγάλες μυσταγωγίες, της φέρνουν ύστερα από αυτό μέσα, μετά φανών και λαμπάδων, την υπεροψία, την αναρχία, την ασωτία, την ξεδιαντροπιά στεφανοστόλιστες κι εξυμνώντας τες και αποκαλώντας χαϊδευτικά την υβριστική συμπεριφορά εξαίρετη αγωγή, την αναρχία ελευθερία, την ασωτία μεγαλοπρέπεια, την ξεδιαντροπιά παλληκαροσύνη. Άραγε κάπως έτσι, είπα εγώ, ένας νέος, μεγαλωμένος με πνεύμα λιτού περιορισμού στις αναγκαίες επιθυμίες, δεν παραδίνεται έπειτα σε μια κατάσταση όπου οι μη αναγκαίες και ανώφελες ηδονές έχουν πια ελευθερωθεί και αποχαλινωθεί;» (Μτφρ. Ν. Σκουτερόπουλου).

92. Κατά την προσφυή εξήγηση του Jaeger (όπ.π., Γ, σ. 93), «ο δημοκρατικός τύπος είναι καρπός των εντός του επιθυμητικού μέρους της ψυχής διεξαγομένων μαχών».

Στα πλαίσια της κυριαρχίας των επιθυμιών μέσα του, η ψυχή του δημοκρατικού ανθρώπου, όπως και η πολιτεία του, σημειώνει ο Στ. Ράμφος (όπ.π., σ. 248), είναι παντοπωλείον χαρακτήρων. Ένας συνδυασμός ποικιλίας και αναρχίας, ισότητας και ανισότητας με θεμέλιο την απόλαυση, η οποία με τη σειρά της προϋποθέτει και καλλιεργεί την αγάπη του χρήματος. Στο άτακτο και το ανεύθυνο της λαϊκοδημοκρατικής ψυχής αντιστοιχεί το άστατο ενδιαφερόντων και ασχολιών, η διαρκής μεταβολή των προτιμήσεων και του ἥθους μαζί τους. Ζει μια μορφή αδιάκοπου εσωτερικού πολέμου, τρώγεται με τα ρούχα του και δεν αναπαύεται ούτε ικανοποιείται με τίποτε.

ελεύθερη και τρισευτυχισμένη και δεν την αλλάξει με τίποτε».⁹³

Αυτός είναι ο χαρακτήρας του δημοκρατικού ανθρώπου – «*ισονομικού*⁹⁴» τι-νος *άνδρός*» – ωραίος και παρδαλός σαν την πόλη που περιγράψαμε, ζηλευτός⁹⁵ για τον τρόπο της ζωής του, και που κλείνει μέσα του έναν σωρό τύπους πολιτευμάτων και χαρακτήρων.⁹⁶

93. «*Ἡδὺν τε δὴ καὶ ἐλευθέριον καὶ μακάριον καλῶν τὸν βίον τοῦτον χρῆται αὐτῷ διὰ παντός*», 561d6-7. «Βουλμία της ψυχής» χαρακτηρίζει η J. Coleman (όπ.π., σ. 236) την κατάσταση αυτήν του δημοκρατικού νέου. «Πρόκειται για καρπό της υπερόγκης εξουσίας των επιθυμιών στη δημοκρατική ψυχή», κατά την εύστοχη επισήμανση του Στ. Ράμφου (όπ.π., σ. 248). Πρβλ. α) την περιγραφή των Αθηναίων από τους Κορινθίους (Θουκυδίδης, Α, 70) στο συνέδριο των συμμάχων των Λακεδαιμονίων στη Σπάρτη, όπου τονίζεται η αποφασιστικότητά τους, η πολυπραγμοσύνη τους, η ροπή προς το καινούργιο, η επεκτατική τους διάθεση και ο ριψοκίνδυνος χαρακτήρας τους· β) την «αυτάρκεια που νιώθει ότι έχει ο αθηναίος πολίτης σ' ένα πλήθος φανερωμάτων της ζωής και με την πιο μεγάλη ευστροφία», στον Επιτάφιο του Περικλή (Θουκυδίδης, Β, 41,1).

94. «*Ἰσονομικός*»: «αφασιωμένος στην ισονομία»· «αυτός για τον οποίον όλοι οι νόμοι είναι ίσοι»· «ίσοι νόμοι» («*Ἰσονομία*») ήταν ο υπερήφανος τίτλος της δημοκρατίας (Ηρόδοτος, ΙΙΙ, 80: «*Πλήθος δὲ ἄρχον πρῶτα μὲν οὖνομα πάντων κάλλιστον ἔχει, ἰσονομίην*»). Πρβλ. την αντινομία που χαρακτηρίζει την αθηναϊκή δημοκρατία στον Επιτάφιο του Περικλή (Θουκυδίδης, Β', 37, 1) ανάμεσα στην κυριαρχική εξουσία του δήμου («*διὰ τὸ μὴ ἐς ὀλίγους ἀλλ' ἐς "πλείονας" οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται*») και στην απόλυτη ισότητα που δίνουν οι νόμοι σε «όλους» τους πολίτες όταν είναι για τις ιδιωτικές τους διαφορές («*μετεσσι δὲ κατὰ μὲν τοὺς νόμους πρὸς τὰ ἴδια διάφορα πᾶσι τὸ ἴσον*»), σε αντίθεση με την πρακτική της ανάθεσης της διοίκησης της πολιτείας όχι σε «όλους» αλλά μόνον σ' εκείνους που είναι ικανοί και ξεχωρίζουν σε κάτι («*κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν, ὥς ἕκαστος ἐν τῷ εὐδοκίμῳ, οὐκ ἀπὸ μέ- ρους τὸ πλεῖον ἐς τὰ κοινὰ ἢ ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶται*»).

95. Το δημοκρατικό άτομο, σημειώνει ο S. Blackburn, (Πλάτωνος *Πολιτεία*. Η βιογραφία του σπουδαιότερου φιλοσοφικού διαλόγου, Αθήνα, 2007, σ. 189), μοιάζει λίγο έως πολύ με όλους μας, και περισσότερο με τον γοητευτικό Μπέρτι Γούστερ του Π. Τζ. Γουντζάουζ, ένα μέλος του κλαμπ των Κηφήνων το οποίο πληρώνεται, είναι αναποφάσιστο, με αδύναμη θέληση, «ακυβέρνητο», κατά τα ίδια τα λεγόμενά του «περνά σαν αστραπή και αργοπίνει, αλλά και το οποίο ίσως είναι αρκετά ελκυστικό και σίγουρα ευτυχισμένο».

«Η περιγραφή της δημοκρατίας και του ανθρώπου της είναι από τα πιο ζωντανά σημεία της *Πολιτείας*», όπως ευνόηπτα σημειώνει ο Στ. Ράμφος (όπ.π., σ. 243): Η ψυχολογική διεισδυτικότητα που επιδεικνύει ο Πλάτων και η ευστοχία των εικόνων που χρησιμοποιεί πετυχαίνουν να μεταφέρουν την αταξία του πολιτεύματος εντός μας και να παραστήσουν ευθύβολα την δημοκρατική ψυχή ως πεδίο ανοικτού πολέμου. Γιατί αυτός είναι εν προκειμένω ο σκοπός του φιλοσόφου: Να μεταγράψει το εξωτερικό γεγονός σε ψυχικό φαινόμενο.

96. Σύμφωνα με τον Jaeger (όπ.π., Γ, σ. 92), ο τύπος τον οποίον ο Πλάτων χαρακτηρίζει ως δημοκρατικό άνδρα θα μπορούσε να αποκληθεί «ατομικιστικός». Ο τύπος αυτός, όπως άλλωστε και ο φιλόδοξος, ο φιλοχρήματος και ο τυραννικός τύπος, απαντά σε όλα τα πολιτεύματα, αλλά αποτελεί τον κατ' εξοχήν κίνδυνο που στρέφεται εναντίον της δημοκρατίας. Ο ατομικισμός, τονίζει ο συγγραφέας, είναι κάποια νέα μορφή ασθένειας της Προσωπικότητας, καθ' όσον η προσωπικότητα δεν ταυτίζεται προς τη συλλογικότητα. Φοβόμας της αρετής, ο άνθρωπος είναι παιδευθείς από τον λογισμό φύση, την δε σημασία της θεωρίας αυτής ο Πλάτων εξέθεσε σαφώς μέσω του παιδαγωγικού συστήματος του αριστού κράτους. Συγκρινομένη προς την ύψιστη αυτή μορφή εσωτερικής ελευθερίας, την οποία παραστατικότερα εκφράζει το γεγονός ότι στο κράτος αυτό καταργούνται όλοι οι νόμοι πλην αυτών που αφορούν

Αποτιμώντας την περιγραφή της «δημοκρατικής» πόλης, ο Α.Ε. Taylor⁹⁷ υποστηρίζει ότι «κατά γενική παραδοχή η περιγραφή αυτή, όπου καθένας ενεργεί κατ' αρέσκειαν και χαρακτηριστικός πολίτης είναι ο προικισμένος ερασιτέχνης πού, ανάλογα με το κέφι του, παίζοντας, υιοθετεί τη μία ή την άλλη διαγωγή, από τον ηδονοθήρα ως τον ασκητή – ενός τύπου Goethe, θα λέγαμε – αποτελεί ευθυμογραφική σάτιρα των αθηναϊκών ηθών. Ομολογουμένως, η σάτιρα αυτή, που θα ήταν ολότελα άστοχη αν αφορούσε την ανιαρή, έντιμη, αστική Αθήνα της ανδρικής ηλικίας του Πλάτωνος, βάλλει άμεσα κατά της αυτοκρατορικής δημοκρατίας της μακρόχρονης περίκλειας εποχής, οπότε η Αθήνα αποτελούσε πολύβουο κέντρο του παγκόσμιου εμπορίου και της «νέας μάθησης». Διαβάζοντας την ανωτέρω περιγραφή παράλληλα με τον περίφημο *Επιτάφιο* του Θουκυδίδη βλέπουμε αμέσως ότι τα ίδια ακριβώς στοιχεία του αθηναϊκού βίου, τα οποία επιλέγει ο Περικλής για να δείξει την ανωτερότητα της πόλης, ο Σωκράτης φροντίζει να τα τονίσει για τον αντίθετο σκοπό, για να δείξει δηλαδή ότι ένας τέτοιος βίος, παρά την επιφανειακή του αίγλη, είναι κατά βάθος αρρωστημένος ώστε να φέρει την κοινωνία στο χείλος της πλήρους καταστροφής».

«Η δημοκρατία στην *Πολιτεία* όσο ζει, δεν είναι αρεστή· και όταν πεθαίνει, ανοίγει τον δρόμο στην τυραννία», παρατηρεί ο Ε. Barker.⁹⁸ Στους τελευταίους διάλογους του – στον *Πολιτικό*, και ακόμη περισσότερο στους *Νόμους* – η άποψη του Πλάτωνος σημειώνει, κατά τον συγγραφέα, κάποια αλλαγή. Στον *Πολιτικό*, για παράδειγμα, διακρίνει ρητά δύο μορφές δημοκρατίας, μια καλύτερη με νομική σταθερότητα και μια χειρότερη χωρίς νόμους· και μολονότι τις θεωρεί κατώτερες από την αριστοκρατία (η οποία αντιστοιχεί στην τιμοκρατία της *Πολιτείας*), παράλληλα τις αντιμετωπίζει ως ανώτερες της ολιγαρχίας. Στην *Πολιτεία* η διάκριση ανάμεσα στην «κοινωνική» και την ακραία δημοκρατία δεν είναι εντελώς σαφής: διότι ούτε στη μία ούτε στην άλλη αναγνωρίζει οποιονδήποτε κανόνα ζωής ή σεβασμό στον νόμο, και ακόμη τις θεωρεί κατώτερες της ολιγαρχίας. Κατά τον συγγραφέα, είναι εσφαλμένη η αντίληψη να βλέπουμε τον Πλάτωνα στη σύγχρονη του ζωή ως έναν αριστοκράτη και εχθρό της Αθηναϊκής δημοκρατίας· εξίσου εσφαλμένη είναι η αντίληψη να τον θεωρούμε ως έναν θεωρητικά απόλυτον εχθρό της λαϊκής διακυβέρνησης. Αυτό που ο Πλάτων μισεί είναι οι δημαγωγοί και όχι ο Δήμος, όπως δείχνει τόσο το χωρίο 499d10-500a4

στην παιδεία, η επικρατούσα σήμερα κοινή αντίληψη για την ελευθερία δίνει την εντύπωση συνθήματος κάτω από το οποίο καλύπτονται «δικαιώματα» τα οποία θα ήταν καλύτερο αν είχαν απαγορευθεί. Προσθέτει ακόμη ο Jaeger, ότι τόσο η ρξεία αυτή κριτική του αθηναϊκού πολιτεύματος όσο και οι «επαναστατικές» θεωρίες του Πλάτωνος σε καμία πλην των Αθηνών χώρα δεν ήταν δυνατόν να εκφραστούν. Την αξία όμως της ελευθερίας αυτής ο Πλάτων θεωρεί αμφίβολη, διότι αυτή αποτελεί κτήμα κάθε πολίτη. Θεωρώντας τον εαυτόν του κάτοχο της μόνης ορθής φιλοσοφίας, ο Πλάτων δεν ήταν δυνατόν να δώσει τα ίδια δικαιώματα στην πλά-

97. Α.Ε. Taylor, *ό.π.π.*, σ. 345.

98. Ε. Barker, *ό.π.π.*,

του βιβλίου VI («φίλε μου, μην είσαι τόσο επικριτικός για τους πολλούς, διότι αν σφάλουν, αυτό οφείλεται στην άγνοια τους...») όσο και το 488a-e του ίδιου βιβλίου, στο οποίο χρησιμοποιεί την παλιά εικόνα του πλοίου της Πολιτείας, που είχε χρησιμοποιήσει προηγουμένως ο Αλκαίος σε ένα διάσημο λυρικό του ποίημα, στο οποίο ο Πλάτων συγκρίνει τον λαό με τον καπετάνιο ενός πλοίου στο οποίο ανταγωνίζονται όσοι διεκδικούν να πάρουν το πηδάλιο του σκάφους.

Αν θέλουμε τώρα να αντιπαραβάλλουμε χονδρικώς τον δημοκρατικό ηγέτη, όπως περιγράφεται εδώ, προς τον πλατωνικό, ο οποίος περιγράφηκε προηγουμένως στα βιβλία V-VII, οι επισημάνσεις της Goleman⁹⁹ είναι άκρως διαφωτιστικές: «Η κρίσιμη διαφορά ανάμεσα στον δημοκρατικό και τον πλατωνικό ηγέτη επικεντρώνεται στις αντίστοιχες κοινωνικές ομάδες που υπηρετεί ο καθένας. Ο φιλόσοφος-άρχοντας του Πλάτωνος δεν είναι ένας πολιτικός, όπως εμείς κατανοούμε τον όρο, αλλά ένας φιλόσοφος με πολιτική δύναμη, που δεν είναι αφοσιωμένος σε μια φατρία, μια ομάδα συμφερόντων, αλλά στη συστηματική, συνοπτική, δεσπόζουσα αλήθεια – το κοινό Αγαθό. Στον κόσμο των ανθρώπων, το Αγαθό αυτό είναι πάντοτε χρήσιμο και πολύτιμο και άρα εξυπηρετεί τα συμφέροντα τους. Ορισμένοι επικριτές του Πλάτωνος έχουν υποστηρίξει ωστόσο ότι η έλλειψη συμμετοχής στη λήψη των πολιτικών αποφάσεων στο ιδεατό πλατωνικό κράτος, όπου παρ' όλα αυτά οι πολίτες επωφελούνται από την τάξη που επιβάλλεται διά του ορθού λόγου, θα δημιουργούσε ένα βαρύ είδος ανομίας. Θα εξάλειφε την αίσθηση του ανήκειν στην κοινότητα, που είναι εξάλλου η πεμπτούσια της σύγχρονης, φιλελεύθερης-δημοκρατικής πολιτικής. Το επιχείρημα είναι ότι η πολιτική κοινότητα δεν είναι συνεκτική χάριν της αλήθειας (όποια και αν είναι αυτή) αλλά λόγω της συναίνεσης, η οποία επέρχεται μέσα από τη συμμετοχική δράση και τον συμβιβασμό. Ασφαλώς δεν ήταν πάντοτε έτσι τα πράγματα και τα επόμενα κεφάλαια του βιβλίου θα αποκαλύψουν πως η συμμετοχική δράση και ο συμβιβασμός, ακόμη και όταν λαμβάνονται υπ' όψιν, θεωρούνται αποκλειστικό προνόμιο μιας περιορισμένης ελίτ.

Η απάντηση του Πλάτωνος σε αυτού του είδους την κριτική πήρε τη μορφή ενός σκεπτικισμού αναφορικά με τη δυνατότητα των πολλών να έχουν ουσιαστική συμμετοχή στη συλλογική διακυβέρνηση. Η κριτική του φαίνεται να προέρχεται εν μέρει από τις δικές του παρατηρήσεις και εκτιμήσεις πάνω στις αδυναμίες που εντόπισε σε αυτού του είδους την αθηναϊκή πολιτεία του 5ου και 4ου αιώνα π.Χ. Η τυραννία ήταν πάντα στην ημερήσια διάταξη. Όμως ακόμη πιο θεμελιακά, η σωκρατική επιρροή πάνω του, που έθεσε στο επίκεντρο το ζήτημα της αυτογνωσίας – το να γνωρίζει το καλό για τον εαυτό σου και πώς μπορείς να τον ασφαλίσεις από το κακό –, τον οδήγησε πιο πέρα, στο να αναλύσει την ψυχολογία των ανθρώπων με σκοπό να καθορίσει τα ελατήρια των επιθυμιών τους. Αυτό, σε συνάρτηση με την ανάπτυξη του δόγματος των Ιδεών που επιτρέπει στον γνώστη να δώσει μια λογική περιγραφή, μια ολιστική εξήγηση της φύσης

99. J. Coleman, *ό.π.τ.*, I, σσ. 238-239.

των ανθρώπων, τον οδήγησε στην καταστροφή της ανθρώπινης πολιτικής και στην αντικατάστασή της από την εκπαιδευτική μεταστροφή διά του Λόγου.

4. Από την δημοκρατία στην τυραννία (562a-569b)

Κατεβαίνοντας την κλίμακα των πολιτευμάτων, από το άριστο πολίτευμα στο πιο ελαττωματικό, φτάνουμε στο τελευταίο σκαλοπάτι, στην *τυραννίδα*¹⁰⁰ και

100. Το πολιτικό και κοινωνικό φαινόμενο της τυραννίδας εμφανίστηκε σε πολλά μέρη της Ελλάδος μεταξύ 8ου και 5ου αι. και είχε διάρκεια το πολύ δύο και σε σπάνιες περιπτώσεις τρεις γενιές ηγεμόνων. Ο ξοφερός χαρακτήρας και γενικά η αρνητική αποτίμηση της τυραννίδας, όπως γράφει ο W. Schuller (*όπ.π.*, σ. 43), σύμφωνα με την οποία πρόκειται για μια καθαρά καταπιεστική μορφή εξουσίας, είναι σε μεγάλο βαθμό μεταγενέστερη αρχαία παράδοση, η οποία αντιπαρέβαλλε αυτήν τη μορφή εξουσίας με την ελευθερία του συνταγματικού κράτους που γενικά τη διαδέχτηκε. Στην εποχή τους όμως οι τύραννοι ήταν κοινωνικά αποδεκτοί, όπως προκύπτει από το γεγονός ότι μεταξύ των επτά σοφών συγκαταλέγονταν και τύραννοι (Περικλάνδρος) μαζί με μη τυράννους νομοθέτες και φιλοσόφους. Η σημασία δε της λέξης «τύραννος» ήταν αρχικώς αυτή του «αρχηγού», του «ηγέτη», του «μονάρχη».

Οι προϋποθέσεις για την εγκαθίδρυση της τυραννίδας ήταν από τη μια μεριά οι αγώνες επικράτησης μέσα στην ίδια την αριστοκρατία και από την άλλη η δυσαρέσκεια μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού. Τα μέσα συχνά ήταν απλώς χρήματα και μισθοφόροι. Έτσι κατόρθωναν οι τύραννοι να κυριαρχήσουν και να παραμείνουν στην εξουσία. Βέβαια, είναι πιθανόν ότι παράλληλα έπαιζαν κάποιο ρόλο και ομάδες τεχνιτών και εμπόρων, όπως για παράδειγμα στην Κόρινθο, που ήταν λιμάνι, και στο νησί της Σάμου. Ωστόσο, το αποφασιστικής σημασίας κοινωνικό στρώμα εξακολουθούσε να είναι ο αγροτικής σύστασης «*δήμος*», τον οποίον ο τύραννος φρόντιζε να κρατά ευχαριστημένον. Αυτό μπορούσε να επιτευχθεί μέσω της οικονομικής εξυγίανσης (λόγου χάρι με την κατάσχεση αριστοκρατικής γης), αλλά και μέσω της προώθησης αγροτικών λατρειών, οπότε ο τύραννος ερχόταν και από αυτήν την άποψη αντιμετώπος με την αριστοκρατία. Σε σπάνιες μόνο περιπτώσεις επιδίωξαν οι τύραννοι εξωτερική κυριαρχία.

Η τυραννίδα, επομένως, ήταν ένα αφ' εαυτού αμφίσημο σύστημα, το οποίο δεν ερμηνεύεται επαρκώς, ούτε ορθά, αν ο τύραννος θεωρηθεί ως υπερτροφικός αριστοκράτης διψασμένος για εξουσία, ή ως εργαλείο ενός υπό εξέγερση δήμου. Η ιστορική λειτουργία της τυραννίδας ήταν να εναντιωθεί στην κυριαρχία της αριστοκρατίας και να ανοίξει τον δρόμο για το πολιτικά θεσμοθετημένο κράτος των οπλιτών, το οποίο κατά κανόνα την κατέλυσε, κι αυτό ήταν ένα αποτέλεσμα κοινό και για τις άλλες μορφές πολιτικής και κοινωνικής αντιπαράθεσης μέσα στην κρίση της αρχαϊκής κοινωνίας. Γι' αυτό και η τυραννίδα, βραχύβια όπως ήταν, αποτελεί μόνο μια μορφή εκδήλωσης αυτής της κρίσης, εντυπωσιακή βέβαια και θαυματική.

Η εξουσία των τυράννων δεν διαρκεί πολύ, καθώς, όντας προϊόν εμφύλιας διαμάχης, από μία στιγμή και ύστερα στρέφονται όχι μόνο εναντίον των πλουσίων αλλά και των φτωχών, οι οποίοι παύουν να είναι χρήσιμοι από τη στιγμή που οι τύραννοι ασφαλίζουν την εξουσία τους και πολύ εύκολα προσφεύγουν στη βία, με αποτέλεσμα να μισούνται και από τις δύο πλευρές, προστατευόμενοι μόνο από μισθοφόρους και ξένους. Έτσι μπαίνει σε λειτουργία η διαδικασία της αναντιστοίχης τους. Οι αρχαίοι Έλληνες, όπως σημειώνει ο Στ. Ράμφος (*όπ.π.*, σ. 252), ήταν πολύ ευαίσθητοι στην αποδιδόμενη τιμή προς το πρόσωπό τους για να ανεχθούν εν τέλει την εξουσία του ενός. Προτίμησαν, εύλογα, την ευνομία και την ισονομία από την εξουσία του ενός που δεν αφήνε θέση στη δική τους καταξίωση. Η έννομη τάξη κράτησε μακριά από τη Σπάρτη την τυραννία· στην ευνομία έδειξε την προτίμησή του ο Σόλων, ενώ θα μπορούσε να γίνει τύραννος. Η έννομη ελευθερία κατίσχυσε της ύβρεως, του φθόνου και της βίας.

στον *τύραννο*, που ειρωνικότατα¹⁰¹ αποκαλούνται «*καλλίστη πολιτεία*» και «*κάλλιστος άνθρωπος*» (562a4-5).

Η διαδικασία γέννησης¹⁰² της τυραννίδας από τη δημοκρατία¹⁰³ είναι ανάλογη της γέννησης της δημοκρατίας από την ολιγαρχία, με διήκουσα γραμμή την υπερβολή και την κατάχρηση των ιδιαζόντων στη φύση της στοιχείων που την καθορίζουν. Εν προκειμένω, όπως ο πλούτος είναι ο στόχος του ολιγαρχικού πολιτεύματος και η άπληστη επιδίωξη του, με παράλληλη παραμέληση όλων των άλλων πραγμάτων, η αιτία της διάλυσης του, έτσι και στη δημοκρατία η απληστία ως προς το αγαθό εκείνο το οποίο έχει αναγορεύσει ως ύψιστο, δηλαδή την ελευθερία, αποτελεί την αιτία της ανατροπής της και την αφετηρία εγκαθίδρυσης της τυραννίδας, του πολιτεύματος «με την πιο βαριά και πιο άγρια δουλεία».¹⁰⁴ Έτσι, ενώ η ελευθερία από τη μια καθιστά «*μοναδική*» την πόλη στην οποία αξίζει να ζει ένας άνθρωπος από τη φύση του ελεύθερος, η κατάχρηση της από την άλλη αποτελεί όχι μόνο την αιτία της καταστροφής της αλλά και το εφελτήριο για να καταλάβει ο *τύραννος* την πολιτική εξουσία.

«Όταν, θαρρώ,¹⁰⁵ τονίζει ο Σωκράτης, σε μια δημοκρατούμενη πολιτεία διαψα-

101. Κ. Δεσποτόπουλος, *όπ.π.*, σ. 158.

102. Ο Ν. Σκουτερόπουλος (*όπ.π.*, σ. 886) διευκρινίζει ότι σε αυτήν την πολιτική παθολογία των «*ήμαρτημένων*» πολιτευμάτων ο Πλάτων επιχειρεί να παρατηρήσει ορισμένα πολιτικά, κοινωνικά και ηθικά φαινόμενα ως μέρη μιας λογικής μάλλον παρά χρονικής-ιστορικής ακολουθίας και να τα εξηγήσει ως εξελικτικά στάδια της. Από τη φύση της έτσι η έκθεσή του δεν έχει αυστηρά ιστορικό χαρακτήρα, και δεν θα είχε νόημα να αποδοθεί στον Πλάτωνα έλλειψη γνώσεων ή ηθελημένη στρέβλωση των ιστορικών δεδομένων. Με αυτό το πρίσμα πρέπει να θεωρησουμε και το ότι η τυραννία περιγράφεται εδώ ως πολιτεύμα που απέρρευσε από τη δημοκρατία.

103. Το Ελληνικό φαινόμενο της «*τυραννίδος*» και των «*τυράννων*» δεν είχε με κανέναν τρόπο, όπως παρατηρεί ο Guthrie (*όπ.π.*, IV, σ. 533, σημ. 1), τα μειονεκτήματα που συνδέονται με τη δική μας λέξη «*τυραννία*», ιστορικά δε τις περισσότερες φορές ήταν η γέφυρα ανάμεσα στην ολιγαρχία και τη δημοκρατία παρά δημιουργήμα της τελευταίας (μολονότι αυτό δεν ακυρώνει την εικόνα του Πλάτωνος για την ανάδειξη του τυράννου ως προστάτη του «*δήμου*» ενάντια στους ολιγαρχικούς). Παρά ταύτα, στην εποχή του Πλάτωνος, προσθέτει ο Guthrie, οι λέξεις είχαν ήδη προσλάβει αρνητική έννοια με τις οποίες αναφέρονταν στους αιμοδιψείς «*Τριάκοντα Τυράννους*» του 404 π.Χ. στην Αθήνα.

104. «*Τυραννίς δουλεία πλείστη τε και άγριωτάτη*» (564a8).

105. Η περιγραφή αυτή από τον Πλάτωνα των συμπτωμάτων της αναρχίας στη δημοκρατούμενη πόλη ως αποτέλεσμα της καθ' υπερβολήν ελευθερίας της έχει έντονον βιωματικό χαρακτήρα. Η περιγραφή αυτή της στενής αλληλεξάρτησης κράτους και πνεύματος, σύμφωνα με τον Jaeger (*όπ.π.*, Γ', σ. 96), είναι μοναδική στην παγκόσμια λογοτεχνία. Σε κάθε βήμα ο αναγνώστης διαισθάνεται ότι η προσωπική εμπειρία του Πλάτωνος στην Αθήνα είναι αυτή που δίνει στον πίνακα αυτόν σκοτεινά και ρεαλιστικά, κάποτε δε και υπερβολικώς σαρκαστικά χρώματα. Το ότι ο Πλάτων μπόρεσε να περιγράψει κατ' αυτόν τον τρόπο την αναρχία οφείλεται στο ότι αυτή εδημιούργησε βίωμα το οποίο κατέδυσε εξ αρχής τη φιλοσοφία του.

Σχετικά με τις πεποιθήσεις του Πλατωνικού δημοκράτη, όσον αφορά στις αρχές, την ολιγαρχία και την τάξη, ο W. Kersting (*Platons «Staat»... Workinterpretation*, Ντάρμστατ, 1999, σ. 281) παρατηρεί ότι πρόκειται για τα σταθερά πιστεύω των ανώνυμων λογικών ανθρώπων του

σμένη για ελευθερία τύχει να έχει επικεφαλής της κακούς συμποσίαρχους και μεθύσει πίνοντας άκρατη ελευθερία περισσότερο απ' όσο πρέπει, και εκεί-νους που βάζουν κάποιους περιορισμούς στην αχαλίνωτη ελευθερία τούς βρίζει ως δουλοπρεπείς και τιποτένιους, ενώ, αντιθέτως, επαινεί εκείνους που συμπεριφέρονται σαν άρχοντες και αρχόμενοι συγχρόνως, τότε θα ξεσπάσει στην πόλη η αναρχία και "θα φυτρώσει ακόμη κι ανάμεσα στα ζώα"» (562e4-5). Αυτό το πνεύμα εισβάλλει και στην ιδιωτική ζωή: οι πατέρες φοβούνται τα παιδιά τους, τα παιδιά ούτε φοβούνται ούτε σέβονται τους γονείς τους, οι μέτοικοι εξισώνονται με τους πολίτες και οι πολίτες με τους μέτοικους, οι δάσκαλοι φοβούνται και χαϊδολογούν τους μαθητές τους, οι μαθητές δεν δίνουν καμία σημασία στους δασκάλους τους και στους παιδαγωγούς τους – και γενικά οι νέοι συναγωνίζονται τους γεροντότερους και οι γεροντότεροι συναγελάζονται με τους νέους, μιμούνται τα φερσίματα τους και χαριεντίζονται μαζί τους για να μη δίνουν την εντύπωση ότι είναι δυσάρεστοι και καταπιεστικοί. Η αποκορύφωση όμως της ελευθερίας είναι η απόλυτη ισότητα της ανάμεσα στους δούλους¹⁰⁶ και τα αφεντικά τους, καθώς και η ισότητα δικαιωμάτων και ελευθεριών ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες.¹⁰⁷ Ακόμη και τα ζώα που υπηρετούν τον άνθρωπο απολαμβάνουν την αχαλίνωτη ελευθερία,¹⁰⁸ περιφερόμενα αδέσποτα¹⁰⁹ στην πόλη ανάμεσα

μεταμοντέρνου, οι οποίοι με αιδημοσύνη ενοχοποιούνται για μια προηγούμενη χρήση της λογικής, κατόπιν περιγράφουν τις κοινωνικές θεμελιώδεις συνήθειες και τέλος επιβραβεύουν τις ευλογίες μιας ελεύθερης από την κυριαρχία της λογικής ζωής, σκέψης και γραφής. Παντού υπέρβαση των ορίων, εξέλιξη των ορίων. Το εδώ σοφά λεγόμενο «anything goes» το ζει ήδη ο δημοκράτης του Πλάτωνος. Και η πολυταυτότητα, η πολυπροσωπικότητα, ο αυτοβιογραφικός πειραματισμός, όλα αυτά μπορούν να αποκτηθούν από το υλικό της «μπλουτίκ» ψυχών του πλατωνικού δημοκράτη, η οποία ενσωματώνει μέσα της όλα τα δείγματα βίων.

106. Ανάλογη προς την εδώ περιγραφόμενη ελευθερία των αγορασμένων δούλων είναι και η «ἀκολασία» » τους στην *Αθηναίων Πολιτεία* (I, 10 κ.εξ.) του Ψευδο-Ξενοφώντος: «τῶν δούλων δ' αὐτὴ καὶ τῶν μετοίκων πλείστη ἐστὶν Ἀθηνησὶν ἀκολασία, καὶ οὔτε παταξάι ἐξεστὶν αὐτόθι, οὔτε ὑπεκστήσεται σοὶ (δεν σου παραχωρεῖ τη θέση του) ὁ δούλος». Στα *Πολιτικά* (V, 9, 1313b35) του Αριστοτέλη η «δούλων ἀνεσις» λέγεται ότι αποτελεί σύμπτωμα ακραίας δημοκρατίας. Ως προς δε την εδώ ισότητα δικαιωμάτων και ελευθεριών ανάμεσα στους άντρες και τις γυναίκες (563b6-7), ο Αριστοτέλης (*Πολιτικά*, V, 9, 1313b34-35) προχωρεί περισσότερο και ομιλεί για «γυναικοκρατία τε περὶ τὰς οἰκίας, ἢν' ἐξαγγέλλωσι κατὰ τῶν ἀνδρῶν».

107. Σχετικά με την «ἰσονομίαν καὶ ἐλευθερίαν» ως γνωρίσματα των σχέσεων μεταξύ ανδρῶν και γυναικῶν (563b7-8), ο Γ. Βλαστός (*Platonic Studies*, Πρίνστον, 1973. Μτφρ. Ι. Αρξόγλου, *Πλατωνικές Μελέτες*, Αθήνα, 1994, σ. 255) διαβλέπει σατιρική διάθεση του Πλάτωνος και παρατηρεί ότι «η παντιέρα αυτή πρέπει, στη δεύτερη δεκαετία του 4ου αιώνα, να εξακολουθούσε να ανεμίζει περήφανα στο κατάρτι των δημοκρατών». «Τα γνωρίσματα αυτά», προσθέτει ο συγγραφέας (όπ.π., σ. 255, σημ. 39), «αποτελούν μέρος του πανοράματος εκείνου περιπτώσεων ξέφρενης ισότητας και ελευθερίας που σκοπό έχει να μας πείσει ότι η δημοκρατία έχει επιφέρει τη δική της ηθική "εἰς ἄτοπον ἀπαγωγή"».

108. «Ἀτεχνῶς γὰρ αἱ τέκνες κατὰ τὴν παροιμίαν οἰαπερ αἱ δέσποιναί», 563c6. Κατὰ τὸν ἀρχαῖον Σχολιαστή: «ὅποια δέσποινα, τοιαύτη καὶ ἡ θεράπαινα». Ο Adam (όπ.π., II, σ. 248) σημειώνει: Ο ταξιδιώτης στη νεότερη Ελλάδα θα θυμάται τους «δημοκρα-

στους πολίτες. «Κύνες, όνοι και ίπποι πουθενά δεν κινούνται με τόση ελευθερία και έπαρση όσον εντός του δημοκρατικού κράτους, δίνοντας την εντύπωση ότι λένε σ' αυτόν που τους απαντά καθ' οδόν: "εάν δεν μου αφήσεις την πρωτοπορία, εγώ δεν έχω πρόθεση να σου την αφήσω"». Στο τέλος οι πολίτες γίνονται τόσο ευαίσθητοι απέναντι και στην υποψία ακόμη ότι κάποιοι καταπιέζονται, ώστε να αγανακτούν και να αντιδρούν. «Γι' αυτό ούτε τους νόμους λογαριάζουν»¹¹⁰ – γραπτούς ή άγραφους – ούτε θέλουν να έχουν κανένα αφεντικό πάνω από το κεφάλι τους» (563d7-e1).

Το αποτέλεσμα από αυτήν την υπερβολική και αχαλίνωτη ελευθερία είναι να «αρρωστήσει»¹¹¹ η δημοκρατία και η ελευθερία να μεταστραφεί σε υπερβολική δουλεία τόσο για τον πολίτη όσο και για την πόλη.¹¹² Η τυραννία επομένως δε

τικούς σκύλους» στα Πελοποννησιακά χωριά. «Η ρύθμιση της κυκλοφορίας», σημειώνει ο Bosanquet, (στη δημοκρατική πόλη), «αποτελεί ως έναν βαθμό μια πραγματική δοκιμασία της κοινωνικής τάξης».

109. Βλέπε σχετικά το διασκεδαστικό και χαρακτηριστικό ανέκδοτο για την παιδική ηλικία του Αλκιβιάδη στο έργο του Πλουτάρχου *Αλκιβιάδης*, 2, 3-4: «'Ετι δέ μικρός ών έπαιζεν άστραγάλοις έν τω στενωπώ, τής δέ βολής καθηκούσης είς αυτόν, άμαξα φορτίων έπήει. Τό μέν ούν πρώτον έκέλευσε περιμείναι τόν άγοντα τό ζεύγος· υπέπιπε γάρ ή βολή τή παρόδω τής άμάξης· μή πειθομένου δέ δι' άγροικίαν, άλλ' έπάγοντος, οί μέν άλλοι παίδες διέσχον, ό δ' 'Αλκιβιάδης καταβαλών επί στόμα πρό του ζεύγους και παρατείνας έαυτόν, έκέλευσεν ούτως εί βούλεται διεξελεθείν, ώστε τόν μέν άνθρωπον άνακρούσαι τό ζεύγος όπισω δέισαντα, τούς δ' ιδόντας έκπλαγηναι μετά βοής και συνδραμείν προς αυτόν».

110. «Ουδέ τών νόμων φροντίζουσιν γεγραμμένων ή άγράφων», 563d8. Πρβλ. *Νόμοι*, III, 701b και Ξενοφώντος *Ελληνικά*, A, VII, 12. Μια τέτοια δημοκρατία λειτουργεί μέσω «ψηφισμάτων» μάλλον παρά μέσω νόμων και είναι κάτι «ανάλογον τών μοναρχιών τή τυραννίδι», όπως χαρακτηρίζει την πρακτική αυτήν ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά*, 1292a15-27: «Ο δ' ούν τοιοῦτος δήμος ότε μονάρχος ών ζητεί μοναρχείν δια τό μή άρχεσθαι υπό νομου και γίνεται δεσποτικός, ώστε οί κόλακες έντιμοι. Καί έστιν ό τοιοῦτος δήμος άνάλογον τών μοναρχιών τή τυραννίδι, διοτι και τό ήθος τό αυτό, και άμφο δεσποτικά τών βελτιόνων, και τά ψηφίσματα ώσπερ εκεί τά επιτάγματα, και ό δημαγωγός και ό κόλαξ οί αυτοί και άνάλογον, και μάλιστα δ' έκάτεροι παρ' έκάτεροις ίσχύουσιν, οί μέν κόλακες παρά τυράννοις, οί δέ δημαγωγοί παρά τοίς δήμοις τοίς τοιοῦτοις. Αίτιοι δ' είσι του είναι τά ψηφίσματα κύρια αλλά μή τούς νομούς οῦτοι, πάντα άνάγοντες είς τόν δήμον· συμβαίνει γάρ αυτοίς γενέσθαι μεγάλους διά τό τόν μέν δήμον πάντων είναι κύριον τής δέ του δήμου δόξης τούτους, πείθεται γάρ τό πλήθος τούτοις». Όπως σχολιάζει ο Π. Λεκατσάς (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, τ. Β, σ. 404, σημ. 11), τα «ψηφίσματα» είναι οι καθ' ορισμένον τύπον εκδιδόμενες αποφάσεις της πλειοψηφίας του δήμου με τις οποίες ρυθμίζονται τα πάντα, μηδέ αυτών των συντακτικών θεσμών εξαιρουμένων.

Μια ανάλογη πρακτική, σε ό,τι αφορά τη ρύθμιση ακόμη και σημαντικών θεμάτων αφορώντων στην νομοθετική διαδικασία και λήψη αποφάσεων όχι μέσω της ψηφίσης νόμων από τη Βουλή αλλά μέσω της έκδοσης Προεδρικών Διαταγμάτων (Π.Δ.) και Υπουργικών Αποφάσεων (Υ.Α.), ασκείται καταχρηστικώς τα τελευταία, κυρίως, χρόνια στον τόπο μας.

111. «Νόσημα έγγενόμενον» (563e6). Όπως σημειώνει ο Κ. Γεωργούλης (ό.π.π., σ. 528, το χωρίο αυτό δείχνει ότι ο Πλάτων θεωρεί την πολιτεία ως ένα έξος ζωντανό οργανισμό που υπόκειται σε αρρώστιες· και γι' αυτό πιο κάτω παρουσιάζει τον νομοθέτη με γιάτροό και τους κακούς πολίτες με τη χολή και το φλέγμα). Όλα αυτά δείχνουν τον συνδυασμό του Πλάτωνα με τις αντιλήψεις των Ελλοκρατικών. Βλ. και W. Jaeger, *ό.π.π.*, I, σ. 97.

112. «Η γάρ άγαν έλευθερία έοικεν ούκ είς άλλο τι ή είς άγαν δουλείαν μεταβάλ-

γεννιέται από καμιάν άλλη πολιτεία παρά μονάχα από τη δημοκρατία.¹¹³

Η αντίδραση σ' αυτήν την κατάσταση είναι αναπόφευκτη· αρχίζουν έτσι να σπέρνονται οι σπόροι της τυραννίας.¹¹⁴

Σε πρακτικό επίπεδο, η δημοκρατική πολιτεία περιλαμβάνει τρία κύρια στοιχεία.¹¹⁵ Το πρώτο αποτελείται από την ομάδα των κηφήνων, που, όπως είδαμε προηγουμένως, διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: σ' αυτούς που έχουν κεντρικοί και είναι οι πιο ενεργητικοί και επηρεάζουν τη Συνέλευση ως δημαγωγοί,¹¹⁶ και σ'

λείν και ιδιώτη και πόλει», 564a3-4.

113. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη (*Πολιτικά*, V, 4, 1305a7-10), στους αρχαίους χρόνους, όταν ο δημαγωγός συνέπιπτε να είναι και στρατηγός, το δημοκρατικό πολίτευμα μετατρέποταν σε τυραννικό, οι περισσότεροι δε από τους αρχαίους τυράννους προήλθαν από δημαγωγούς. Έτσι και στη Σικελία ο Διονύσιος έγινε τύραννος: «καὶ Διονύσιος κατηγορῶν Δαφναίου καὶ τῶν πλουσίων ἡξιώθη τῆς τυραννίδος, διὰ τὴν ἔχθραν πιστευθεὶς ὡς δημοτικός ὢν». Όπως όμως σημειώνει ο Adam (*όπ.π.*, II, σ. 250), η τυραννία είχε επίσης άλλες αιτίες: αυτό π.χ. συνέβη κατά τη διάρκεια της μετάβασης από την Αριστοκρατία σε μια ολιγαρχική μορφή διακυβέρνησης. Ο Πλάτων όμως σκοτάδιμα επιλέγει αυτήν την ιδιαίτερη αιτία, η οποία συμφωνεί με την ψυχολογική του άποψη.

114. *Πολιτεία*, VIII, 563e7-564a2: «Το ίδιο νόσημα που φύτρωσε μέσα στον κόρφο της ολιγαρχίας και την αφάνισε, ξεφυτρώνει και στη δημοκρατία, θρεμμένο περισσότερο και καλύτερα δυναμωμένο εξαιτίας της χαλαίνωτης ελευθερίας, και την υποδουλώνει. Και πραγματικά η κατάχρηση ενός πράγματος γίνεται συνήθως αφορμή να παρουσιαστεί ως αντιστάθμισμα μεγάλη μετάπτωση προς το αντίθετο, και στις καιρικές εποχές, και στα φυτά και στα σώματα και περισσότερο απ' όλα στα πολιτεύματα» (Μτφρ. Κ. Γεωργούλη).

115. Η αξιολόγηση από τον Πλάτωνα του δημοκρατικού ανθρώπου προσδιορίζεται, σύμφωνα με τον Jaeger (*όπ.π.*, Γ, σ. 95), πλήρως από την άμεση σχέση του τύπου αυτού προς την αρχή της τυραννίδας, η οποία φαινομενικώς μεν ευρίσκεται πάρα πολύ κοντά στο πολίτευμα που ο Πλάτων θεωρεί άριστο, τη βασιλεία, που στηρίζεται στην απεριόριστη εξουσία ενός ανδρός, η ομοιότητα όμως αυτή είναι απατηλή, κατά δε τον φιλόσοφο το μοναρχικό στοιχείο ουδόλως προκαθορίζει τον χαρακτήρα του πολιτεύματος, αποτελώντας μόνο μορφή της ύψιστης συμπίκνωσης και ενότητας της θέλησης, η οποία είναι εξίσου δυνατόν να είναι δίκαιη ή απολύτως άδικη. Αρχή της τυραννίδας είναι η αδικία. Γι' αυτό η εξωτερική ομοιότητα δεν πρέπει να αποκρύπτει την εσωτερική αντίθεση. Ως εκ τούτου ο Πλάτων θεωρεί την τυραννίδα γελοιογραφία του ιδανικού πολιτεύματος, η δε ομοιότητα κάποιου πολιτεύματος προς το τυραννικό αποτελεί ένδειξη του εσφαλμένου χαρακτήρα του.

Με ό,τι ακολουθεί πρβλ. Ευριπίδη *Ικέτιδες*, 238-245: «τρεῖς γὰρ πολιτῶν μερίδες· οἱ μὲν ὄλβιοι / ἀνωφελεῖς τε πλειόνων τ' ἑρῶσ' αἰεὶ / οἱ δ' οὐκ ἔχοντες καὶ σπανίζοντες βίου / δεινοί, νεμόντες τῷ φθόνῳ πλεόν μερος, / ἔς τοὺς ἔχοντας "κέντρ' ἀφίᾳσιν κακὰ", / γλώσσαις πονηρῶν "προστατῶν" φηλοῦμενοι / τριῶν δὲ μοιρῶν ἡ ἑνὲς μὲν σώζει πόλεις, / κόσμον φυλάσσουσ' ὄντιν' ἂν τάξῃ πόλις». Ο Πλάτων έχει υπ' ὄψιν του πρωτίστως την πορεία των Αθηνών. Πρβλ. Αριστοτέλη *Πολιτικά*, IV, 9, 1295b1-3: «Ἐν ἀπάσαις δὴ ταῖς πόλεσιν ἔστι τρία μέρη τῆς πόλεως, οἱ μὲν εὖποροι σφόδρα, οἱ δὲ ἄποροι σφόδρα, οἱ δὲ τρίτοι οἱ μέσοι τούτων».

116. «Το μὲν δριμύτατον αὐτοῦ λέγει τε... βομβεῖ», 564d6-7. Πρβλ. Δημόσθην *Ολυνθιακός Β'*, 29: «Πρότερον μὲν γὰρ, ὡς ἄνδρες Ἀθηναῖοι, εἰσέφερετε κατὰ συμμορίας νυνὶ δὲ πολιτευσθε κατὰ συμμορίας. Ῥήτωρ ἡγεμὼν ἑκατέρων, καὶ στρατηγὸς ὑπὸ τούτῳ καὶ οἱ βοηθούμενοι οἱ τριακόσιοι· οἱ δ' ἄλλοι προσανεμήμεθε οἱ μὲν ὡς τούτους, οἱ δ' ὡς ἐκείνους».

Συγχρόνως οι άρχοντες στο δημοκρατικό πολίτευμα οργανώνουν το πλήθος («τὸν δῆμον») εναντίον των πλουσίων, όταν οι τελευταίοι αμύνονται που τους αφαιρούν τον πλούτο τους, καταγγέλλοντας τους ότι επιβουλεύονται την πολιτική ελευθερία και ότι είναι ολιγαρχικοί,¹¹⁹ ακόμη κι αν αυτοί δεν έχουν καμία διάθεση να ανατρέψουν το πολίτευμα. Στο τέλος οι πλούσιοι, όταν βλέπουν ότι ο λαός, είτε από άγνοια είτε επειδή εξαπατήθηκε από τους άρχοντες, ετοιμάζεται

118. Στη δημοκρατία την ανώτατη εξουσία την έχει στα χέρια του ο «*ἄνθρωπος*» μέσω της συνέλευσής του. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, στην πρώτη και καλύτερη φάση της δημοκρατικής διακυβέρνησης ο «*ἄνθρωπος*» αποτελείται κυρίως από γεωργούς, και οι συνελεύσεις («*ἐκκλησίαι*») δεν είναι συχνές, διότι «*διὰ τὸ ἐσπάρθαι κατὰ τὴν χώραν οὐτ' ἀπαντῶσιν οὐθ' ὁμοίως δεόνται τῆς συνόδου ταύτης*» (Πολιτικά, VI, 4, 1319a31-32). Σε υστερότερη και εκφυλισμένη φάση οι συνελεύσεις πολλαπλασιάσθηκαν όταν καθιερώθηκε «*ἐκκλησιαστικὸς μισθός*» και άλλες μορφές «*μέλιτος*» (Πολιτικά, IV, 6, 1293a1-7): «*Τέταρτον δὲ εἶδος δημοκρατίας ἡ τελευταία τοῖς χρόνοις ἐν ταῖς πόλεσι γεγεννημένη. Διὰ γὰρ τὸ μείζους γεγενῆσθαι πολλὰς πόλεις τῶν ἐξ ὑπαρχῆς και προσόδων ὑπάρχον ἐνυπὸς, μετέχουσι μὲν πάντες τῇ πολιτείᾳ διὰ τὴν ὑπεροχὴν τοῦ πλῆθους, κοινωνοῦσι δὲ καὶ πολιτεύονται διὰ τὸ δύνασθαι σχολάζειν και τοὺς ἀπόρους λαμβάνοντος μισθόν*».

119. Ο Ισοκράτης (*Περὶ τῆς ἀντιδόσεως*, 318) καθ' ὅμοιον τρόπο κατηγορεῖ ὅσους μετέρχονταν τέτοιες μεθόδους: «οὐ τοὺς μὲν ἐνδοξοτάτους τῶν πολιτῶν καὶ μάλιστα δυναμένους ποιῆσαι τὴν πόλιν ἀγαθόν, ὀλιγαρχίαν ὀνειδίζοντες» καὶ λακωνισμόν, οὐ πρότερον ἐπαύσαντο (ἐνν. οἱ πατέρες ἡμῶν) πρὶν ἡγάγαντο ὁμοίως γενέσθαι ταῖς αἰτίαις ταῖς λεγομένοις περὶ αὐτῶν». Περὶ, ἐπίσης Ἀριστοτέλης *Πολιτικά*, V, 5, 1304b21-29: «Πάντες δὲ (ἐνν. «οἱ προστάται τοῦ δήμου») τοῦτο ἔδραν ἐπὶ τοῦ δήμου πιστευθέντες, ἡ δὲ πίστις ἦν ἡ ἀπεχθεῖα ἢ πρὸς τοὺς πλουσίους, οἷον Ἀθηναῖα τε Πεισιπράτας, στασιάζας πρὸς τοὺς πεδιακοὺς, καὶ Θεαγένους ἐν Μεγαροῖς τῶν εὐπράων τὰ κτήνη ἀσπασφάζας... καὶ Διονυσίους κατηγορῶν Δαφναίου καὶ τῶν πλουσίων ἡξιώθη τῆς τυραννίδος, διὰ τὴν ἔχθραν πιστευθεὶς ὥς δημοτικῶς ὢν».

να αδικοπραγήσει σε βάρος τους, αναγκάζονται να αμυνθούν και, θέλοντας και μη, γίνονται στ' αλήθεια ολιγαρχικοί (και το κακό αυτό το προξενεί εκείνος ο ίδιος κηφήνας με τα φαρμακερά τσιμπήματα του) συνωμοτώντας εναντίον του «δήμου». Το αποτέλεσμα αυτής της αντιπαλότητας είναι να σχηματισθούν μέσα στην πολιτεία δύο μεγάλες μερίδες αλληλομισούμενες και με διαθέσεις αμοιβαίας αλληλεξόντωσης, το κόμμα των πλουσίων από τη μια πλευρά και το πλήθος των φτωχών από την άλλη. Από την πλευρά του ο «*δῆμος*», απειλημένος και αμυνόμενος, αναγκάζεται να κηρύξει έναν από τους κακοποιούς εκείνους κηφήνες προστάτη και αρχηγό του και τον ακολουθεί τυφλά και πειθήνια όπως το πρόβατο. Έτσι ξεφυτρώνει ο τύραννος, που έχει τις ρίζες του¹²⁰ στον αρχηγικό ρόλο του και πουθενά αλλού. Ο προστάτης αυτός του λαού («*τοῦ δήμου προεστώς*»), μόλις πάρει την εξουσία στα χέρια του μεταμορφώνεται σε τύραννο. Με ψεύτικες κατηγορίες σέρνει πολίτες στα δικαστήρια, γεύεται ανθρώπινο συγγενικό αίμα,¹²¹ σκοτώνει και εξορίζει τους αντιπάλους του, μετέρχεται κάθε κακουργία, και αναπόφευκτα,¹²² αν δεν εξολοθρευτεί από τους εχθρούς του, μεταμορφώνεται σε λύκο¹²³ από άνθρωπος που ήταν πρώτα. Σε περίπτωση που εξορισθεί από τους εχθρούς του και κατορθώσει να ξαναγυρίσει, τότε ολοκληρώνεται σε τέλειον τύραννο: καταφέρνει τον λαό να του δώσει σωματοφυλακή,¹²⁴ κι αυτός

120. «Όταν περ φύηται τύραννος, ἐκ προστατικής ρίξης και οὐκ ἄλλοθεν ἐκβλαστάνει» (565d1-2). Ο Αριστοτέλης (*Πολιτικά*, V, 10, 1310b12-16) αναφέρει ότι «ο τύραννος καθίσταται εναντίον των ανωτέρων τάξεων υπό του δήμου και του πλήθους, για να προστατεύει τον λαό από τις αδικίες τους. Οι πλείστοι σχεδόν των τυράννων προήλθαν από δημαγωγούς, επειδή κατηγορώντας τους ἐγκρίτους ἀπέκτησαν την εμπιστοσύνη του λαού». Αυτό, σημειώνει ο Adam (ό.π., II, σ. 254), αληθεύει για την πρώτη εποχή, όταν ο ρήτορας κατείχε επίσης στρατιωτική εξουσία.

121. Από τη στιγμή που αυτός ο «υπερασπιστής του λαού» θα δοκιμάσει αίμα, η πορεία προς τη δικτατορία είναι αναπόφευκτη και απότομη. Το ένα ἐγγλέμμα οδηγεί στο άλλο, η πρακτική τα τελειοποιεί και «ανοίγει ο δρόμος προς τους Ροβεσπιέρους και τους Στάλιν, οι οποίοι γίνονται οι πιο οικείες ενσαρκώσεις του κακού και της ισχύος», όπως σημειώνει ο S. Blackburn (*Πλάτωνος Πολιτεία*. Μτφρ. Δάφνη-Μαρία Βούβαλη, Αθήνα, 2007, σ. 191).

122. «*εἰμαρται ἡ ἀπολῶλῆναι ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν ἢ τυραννεῖν καὶ λύκω ἐξ ἀνθρώπου γενέσθαι*», 566a3-4. Για τον ίδιο λόγο ο Ξενοφών παρατηρεί (*Ιέρων*, 7, 12) ότι ποτέ ο τύραννος δεν τολμά να εκκαταλείψει την εξουσία του. Πρβλ. επίσης το του Περιάνδρου (Διογένης Λαέρτιος, I, 97) «*καὶ ποτε ἐρωτηθεὶς διὰ τί τυραννεῖ, ἔφη, ὅτι καὶ τὸ ἐκουσίως ἀποστήναι καὶ τὸ ἀφαιρεθῆναι κίνδυνον φέρει*» καθώς και το ἀπόφθεγμα που αποδίδει ο Πλούταρχος στον Σόλωνα (Σόλων, 14, 8): «*καλὸν μὲν εἶναι τὴν τυραννίδα χωρίον, οὐκ ἔχει δ' ἀπρόβασιν*».

123. Σύμφωνα με μυθική παράδοση που βρίσκεται στα Αποσπάσματα που αποδίδονται στον Εκαταίω, 375, και στον Πανυσανία, VIII, 2, 6 «*Λυκαίων ἐπὶ τὸν βαμὸν τοῦ Λυκαίου Διὸς βρέφος ἦνεγκεν ἀνθρώπου καὶ ἔθυσσε τὸ βρέφος, καὶ ἔσπεισεν ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τὸ αἷμα· καὶ αὐτὸν αὐτίκα ἐπὶ τῇ θυσίᾳ γενέσθαι λύκον φασὶν ἂντι ἀνθρώπῳ*».

124. Όπως σημειώνει ο Ν. Σκουτερόπουλος (ό.π., σ. 889), πιθανώς ο Πλάτων αναφέρεται εδώ στον Πεισίστατο, ο οποίος το 560 π.Χ., προτού να εδραιωθεί ως τύραννος, είχε αναρριχηθεί για ένα χρονικό διάστημα στην εξουσία με τη βοήθεια μιας σωματοφυλακής την οποία ζήτησε και έλαβε από τον δήμο: «*έδεετο τε τοῦ δήμου φυλακῆς τινος πρὸς αὐτοῦ κυρῆσαι*»,

ανταποκρίνεται με προθυμία, «για να μη χάσει ο "κοσμάκης" τον προσάτη του». Τότε αυτοί που έχουν περιουσία, και γι' αυτό θεωρούνται «εχθροί του λαού», «το σκάνε και πάνε στον Έρμο»¹²⁵ με τα πολλά χαλίκια και ούτε κάθονται ούτε ντρέπονται μην τους πουν δειλούς», ενώ αυτός, έχοντας αφανίσει όλους τους άλλους, είναι μόνος απόλυτος δικτάτωρ.¹²⁶

Μόλις ο τύραννος καταλάβει την εξουσία μοιράζει σε όλους χαμόγελα, δείχνει μεγάλη καταδεκτικότητα, διαβεβαιώνει ότι δεν είναι τύραννος και υπόσχεται πολλά, δημόσια και ιδιωτικά, όπως διαγραφή χρεών και αναδιανομή¹²⁷ της γης, δίνοντας την εικόνα ενός πονόψυχου και ήπιου χαρακτήρα. Μόλις όμως ασφαλιστεί στον τυραννικό θρόνο, ξεκαθαρίζοντας τους λογαριασμούς του με τους εχθρούς του στην εξορία, ξεπαστρεύοντας άλλους και ρίχνοντας τον λαό σε μακροχρόνιους πολέμους, για να θεωρείται ο ίδιος ως ο απαραίτητος αρχηγός και σωτήρας του λαού, και συγχρόνως να μην μπορεί ο λαός να σηκώσει κεφάλι και να στραφεί εναντίον του, γονατισμένος από τις εισφορές που καταβάλλει και παλεύοντας για τον επιούσιο, τότε ο τύραννος δείχνει το πραγματικό του πρόσωπο: γίνεται απρόσιτος σε όλους εκείνους που πρωτίτερα ξεγελούσε με υποκριτικούς χαιρετισμούς και ψεύτικη φιλοφροσύνη, ξεχνά όλες τις υποσχέσεις του για διανομή της περιουσίας των πλουσίων και εξουδετερώνει όλους τους ανυπότακτους και με ελεύθερο φρόνημα αντιπάλους του, υποκινώντας πολεμικές συγκρούσεις και παραδίδοντας τους στους εχθρούς. Έτσι ο τύραννος χάνει τη δημοτικότητα του, και ακόμη και αυτούς που προηγουμένως τον βοήθησαν να ανεβεί στην εξουσία, και τώρα τον κατακρίνουν ανοιχτά και με θάρρος για τις ανόσιες πράξεις του, δεν διστάζει να τους βγάλει από τη μέση «ίσαμε τον τελευταίο, χωρίς να αφήσει κανέναν, ούτε φίλο ούτε εχθρό που να έχει κάποια αξία» (567b7-8). Ο τύραννος είναι αναγκασμένος¹²⁸ («ανάγκη αὐτῶ», 567c2) να χρη-

γράφει ο Ηρόδοτος (*Ιστοριών*, 1, 59-64), που εξιστορεί τα σχετικά με τον Πεισίστρατο.

125. Ο Πλάτων αναφέρεται εδώ στην απάντηση που έδωσε, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (*Ιστοριών*, I, 55), η Πυθία στον Κροίσο όταν ζήτησε χρησμό από το Μαντείο των Δελφών αν θα διατηρηθεί πολλά χρόνια η δυναστεία του: «Όταν βασιλιάς των Μήδων γίνει ένα μουλάρι, τότε, Λυδέ, με τα αβρά πόδια, κοντά στον Έρμο με τα πολλά χαλίκια φύγε· μη σταθείς καθόλου και μη ντραπείς να φανείς δειλός».

126. Σύμφωνα με τον P. Friedländer (*Platon II, Die Platonischen Schriften*, Βερολίνο, 1964, σ. 127), όσο σημαντική κι αν είναι η επίγνωση ότι ο Πλάτων δεν ομιλεί ως ιστορικός ή κοινωνιολόγος αλλά *numine afflatus*, αυτή η τραγωδία της σταδιακής αποδιοργάνωσης και της πτώσης ψυχής και πολιτείας είναι πάρα πολύ κοντά στην ανθρώπινη-ιστορική εμπειρία.

127. Μια αναδιανομή της κτηματικής περιουσίας ήταν ένα από τα πρώτα μέτρα που έλαβε ο Διονύσιος Α' όταν εγκαταστάθηκε στην τυραννία.

128. Ανάλογο ιστορικό παράδειγμα της φύσης και της πρακτικής του τυράννου αποτελεί ο Κριτίας, ο σκληρότερος των Τριάκοντα Τυράννων. Γράφει ο Ξενοφών (*Ελληνικά*, II, Γ, 15-16: «Και κατ' αρχάς μὲν ὁ Κριτίας ἦταν σύμφωνος με τὸν Θηραμένην καὶ φίλος του· ἐπειδὴ δὲ αὐτὸς μὲν ἦταν πρόθυμος νὰ θανατώνει πολλοὺς, διότι καὶ εἶγε ἐξορισθεῖς ἄλλοτε ἀπὸ τὸν λαὸ, ἐνῶ ὁ Θηραμένης τὸν ἐμπόδιζε λέγοντας ὅτι δὲν ἦταν σωστὸ νὰ σκοτώνει ἀνθρώπους που τιμὰ ὁ λαὸς καὶ οἱ ὁποῖοι δὲν εἶχαν κάμει κανένα κακὸ στους καλοὺς καὶ ἀγαθοὺς, «αφού καὶ ἐγώ

σιμοποιήσει κάθε βιαιοπραγία και κάθε μαιφονία, αν θέλει να κρατηθεί στην εξουσία. Μένει, έτσι, στο τέλος με μια συμμορία και έναν συρφετό φαύλων δίπλα του, οι οποίοι στην πραγματικότητα τον μισούν και τον επιβουλεύονται.

Είναι δηλαδή νομοτελειακή σχεδόν η αποξένωση του τυράννου και από την ίδια την αρχική πολιτική βάση του, όπως σημειώνει ο Κ. Δεσποτόπουλος,¹²⁹ και συνάμα η ερήμωση της πολιτείας από αξιόλογους πολίτες, είτε φίλους αρχικά είτε εχθρούς του. Έτσι, αποκάλυπτα πια, επιβάλλεται η δικτατορία: «τοῦτο δὴ ὁμολογουμένη ἂν ἤδη τυραννίς εἴη» (565b7-8). Το πολιτικό δράμα του λαού έχει αποκαλυφθεί σε όλο το βάρος του: «ὁ δῆμος φεύγων ἂν καπνὸν δουλείας ἐλευθέρων εἰς πῦρ δούλων δεσποτείας ἂν ἐμπεπτωκὼς εἴη, ἀντὶ τῆς πολλῆς ἐκείνης καὶ ἀκαίρου ἐλευθερίας τὴν χαλεπωτάτην τε καὶ πικροτάτην δούλων δουλείαν μεταμπισχόμενος», 569b8-c4).

Επειδή τα έργα του τον καθιστούν μισητό και όλο και διογκώνεται το κύμα αγανάκτησης εναντίον του, ο τύραννος ενισχύει τη σωματοφυλακή του με μισθοφόρους¹³⁰ και απελεύθερους δούλους, με τους οποίους υποκαθιστά τους τίμιους και γνήσιους πολίτες. Τέτοια είναι η τυραννική φύση και τέτοιους «σοφούς» συναναστρέφονται «οι σοφοί τύραννοι»¹³¹ (568b1), και το πλέον απογοητευτικό είναι ότι βρέθηκε ο Ευριπίδης και άλλοι ποιητές να εκθειάζουν ως «ισόθεη»¹³² την αρχή της τυραννίδας και τη «σοφή» συντροφιά που την περιβάλλει.¹³³ Γι' αυτό,

και συ, είτε, και είπαμε και πράξαμε, ως γνωστόν, πολλά για να είμαστε αρεστοί στους πολίτες», ο Κριτίας (ο οποίος φερόταν ακόμη φιλικά προς τον Θηραμένη) αντέλεγε ότι δεν επιτρεπόταν σ' εκείνους που ήθελαν να είναι ανώτεροι των άλλων να μην εξοντώνουν αυτούς που μπορούσαν να τους φέρουν εμπόδια· «εάν δε έχεις τη γνώμη ότι, επειδή είμαστε τριάντα και όχι ένας, δεν πρέπει να επαγρυπνούμε γι' αυτήν την εξουσία, όπως θα έκανε κανείς εάν επρόκειτο περί τυραννικού πολιτεύματος, είσαι αφελής».

129. Κ. Δεσποτόπουλος, *όπ.π.*, σ. 161.

130. Η σωματοφυλακή από ξένους μισθοφόρους ήταν μια συνηθισμένη πρακτική στις Ελληνικές τυραννίες. Βλ. Ξενοφώντος *Ιέρων*, V, 3: «Ἡ δὲ τυραννίς ἀναγκάζει καὶ ταῖς ἐαυτῶν πατρίσιν ἐγκαλεῖν. Οὔτε γὰρ ἀλκίμους οὔτ' εὐόπλους χαίρουσι τοὺς πολίτας παρασκευάζοντες, ἀλλὰ τοὺς ξένους δεινότερους τῶν πολιτῶν ἡδονταὶ μᾶλλον καὶ τούτοις χρώνται δορυφόροις».

131. Σύμφωνα με τον Ν. Σκουτερόπουλο (*όπ.π.*, σ. 889), ο Ευριπίδης με τον χαρακτηρισμό αυτόν εννοεί ότι οι τύραννοι αντλούν σοφία από τους σοφούς τους οποίους συναναστρέφονται. Διαστρέφοντας, σαρκαστικά ο Πλάτων το νόημα του στίχου, τον παρουσιάζει να σημαίνει ότι οι κηφήνες και οι χειραφετημένοι δούλοι τους οποίους κυρίως συναναστρέφεται ο τύραννος πρέπει να θεωρούνται σοφοί. Ο στίχος αποδίδεται και στον Σοφοκλή, *απόσπ.* 13 Nauck· «τοῦτο Σοφοκλέους ἐστὶν ἐξ Αἰάντος τοῦ Λοκροῦ. Πλάτων δὲ Εὐριπίδου φησὶν εἶναι ἴσμβειον. Καὶ οὐδὲν θαυμαστόν· συμπίπτουσι γὰρ ἀλλήλοις οἱ ποιηταί». Πρβλ. *Ισοκράτη Πρὸς Νικοκλέα*, 5, όπου τονίζεται ότι πολλοί, κρίνοντας από τις τιμές, τα πλούτη και τις εξουσίες που απολαμβάνουν όσοι ασκούν ηγεμονική εξουσία («τυραννεύοντες»), θεωρούν ότι είναι «ισόθεοι» εκείνοι που είναι μονάρχες («οἱ ἐν ταῖς μοναρχίαις ὄντες»).

132. Βλ. Ευριπίδη *Τρωάδες*, 1169: «... τῆς ἰσοθεοῦ τυραννίδος», πρβλ. Φοίνισσες 503, 506: «Ἐγὼ γὰρ οὐδὲν, μητὲρ, ἀποκρύψας ἔρω / ἄστραν ἂν ἔλθοιμ' ἡλίου πρὸς ἀντολὰς / καὶ γῆς ἔνερθε δυνατὸς ὦν δρᾶσαι τάδε, / τῶν θεῶν μεγίστων ὥστ' ἔχειν τυραννίδα».

133. «Σοφοί τυραννοὶ τῶν σοφῶν συνουσία», 568b1. Ο Πλάτων, όπως σημειώνει ο

τονίζει ο Σωκράτης, με λεπτή και συγχρόνως πικρή ευγένεια, να δείξουν κατανόηση που δεν θα τους επιτραπεί¹³⁴ να μπουν στην πολιτεία που σχεδιάστηκε ως υμνητές της τυραννίδας. Γι' αυτούς ο Σωκράτης επιφυλάσσει λαμπρή σταδιοδρομία και ευδοκίμηση – τιμές, βραβεία, χρήματα – στις τυραννούμενες και δημοκρατούμενες πολιτείες, με την αρωγή βέβαια των προστατών φίλων τους, τυράννων¹³⁵ και δημοκρατικών ταγών.

Η συντήρηση του εσμού της τυραννικής αυτής αρχής – «της ωραιάς, της μεγάλης, της παρδαλής και της διαρκώς μεταβαλλόμενης» (568d5-6) – θα στηριχθεί στη σύληση των ιερών χρημάτων, στην ιδιοποίηση της περιουσίας των αντιπάλων του καθεστώτος και στις εισφορές του λαού που ανέδειξε και εξέθρεψε τον τύραννο. Και αν ο λαός αγανακτήσει και αποφασίσει να αντισταθεί και να ελευθερωθεί από τη δουλεία στην οποία τον έριξε και τον ανάγκασε να τον τρέφει, κι αυτόν και τα περιτρίμματα που έχει μαζέψει γύρω του, ο τύραννος όχι μόνο δεν θα τον σεβαστεί καθόλου ως πατέρα του, αλλά και θα τον... γηροκομήσει, ασκώντας πάνω του κάθε είδους βιαιοπραγίες. Έτσι ο λαός θα συνειδητοποιήσει πόσο αφελής ήταν να γεννήσει και να αναστήσει ένα τέτοιο τέρας¹³⁶ και, αντί για εκείνη την υπερβολική και άκαιρη ελευθερία που απολάμβανε, να πέσει στην

Adam (όπ.π., II, σ. 260), χλευάζει ίσως τη συχνή χρήση του «σοφός» στην τραγωδία, ειδικά του Ευριπίδη. Ο ποιητής φυσικά εννοεί ότι οι τύραννοι αποκτούν σοφία συναναστρεφόμενοι σοφούς ανθρώπους οι οποίοι συρρέουν «στις αυλές των πλουσίων» (VI, 489b7): αλλά ο Πλάτων διαστρέφει με κακεντρέχεια τις λέξεις σε φιλοφροσύνη απέναντι στους τυράννους και τους εταίρους τους και έτσι αιτιολογεί την απαγόρευση των τραγικών ποιητών ως «*ὑμνητῶν τυραννίδος*».

134. Στους *Νόμους* (VII, 817c1-5) ο Πλάτων, απευθυνόμενος στους τραγικούς ποιητές, γράφει: «Και μη νομίζετε πως εμείς θα σας αφήσουμε τόσο εύκολα να στήσετε σκηνές στον τόπο μας, μέσα στην αγορά, και αφού φέρετε καλλίφωνους ηθοποιούς που έχουν πιο δυνατή φωνή από μας, να σας επιτρέψουμε να βγάλετε λόγους στα παιδιά, στις γυναίκες και σε όλο τον λαό, και να αναπτύσσετε για τα ίδια πράγματα θεωρίες όχι σύμφωνες αλλά τις περισσότερες αντίθετες με τις δικές μας». Προηγούμενος ο Σωκράτης (II, 379a) υπενθύμισε στον Αδείμαντο ότι δεν είναι «*ποιηταὶ ἀλλ' οἰκισταὶ πόλεως*» και ως οικιστές πρέπει να γνωρίζουν τα καλούπια που πρέπει να χρησιμοποιούν οι ποιητές για τους μύθους τους και να τους απαγορεύουν να γράφουν αν δεν τα τηρούν, αλλά οι ίδιοι δεν πρέπει να συνθέτουν μύθους.

135. Όπως, π.χ., του Ιέρωνος, του Αρχέλαου και άλλων προστατών της ποίησης και του δράματος.

136. Ο Πλάτων, τονίζει ο Κ. Δεσποτόπουλος (όπ.π., σ. 163), ζωγραφίζει βέβαια ιδεότυπο τυραννίδας και άρα εντείνει την εικόνα των κακών της. Αλλά δεν επαληθεύεται μήπως από την Ιστορία; Πόσες φορές, ο λαός, έστω κατά ένα μέρος του εξαστατημένος, στη μέθη της ελευθερίας του, και στην ανησυχία του για την επικείμενη τυχόν κατάργησης της, εμπιστεύτηκε αρχηγούς προστάτες και τους περιέβαλε με την εμπιστοσύνη του και τις ελπίδες του και ύστερ' από λίγο χρόνο υποβιβάστηκε από τους προστάτες αυτούς σε οιονεί αγέλη προβάτων, με τον ολικό αποκλεισμό του από κάθε συμμετοχή στην πολιτική ζωή. Κλασικό παράδειγμα η μετάπτωση του Βοναπάρτη από εκλεκτόν και εντολοδόχο των Γάλλων δημοκρατών σε αυτοκράτορα και μονοκράτορα. Και ακόμη στον αιώνα μας η τραγική εμπειρία των διάφορων δικτατοριών, και ιδιαίτερα των πιο διάσημων του μεσοπολέμου, του ιταλικού φασισμού και του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού. Επαληθεύουν και αυτές, με ακρίβεια σχεδόν, το θεώρημα του Πλάτωνος:

πιο απαίσια και πικρή δουλεία, στην υποδούλωση των δούλων του.¹³⁷

Με την ολοκλήρωση της συζήτησης για τη μεταστροφή της δημοκρατίας, με κυρίαρχο στοιχείο την αχαλίνωτη ελευθερία, στο πολίτευμα με τη ζοφερότερη δουλεία, την τυραννίδα,¹³⁸ κλείνουν οι διερευνήσεις του Πλάτωνος για τα ελατ-

«*δταν περ φύηται τύραννος, ἐκ προστατικής ρίξης καὶ οὐκ ἄλλοθεν ἐκβλαστάνει*» (565d). Πραγματικά, ο τρόπος ανόδου στην εξουσία και του Μουσολίνι και του Χίτλερ, σε ατμόσφαιρα κυβερνητικής αστάθειας και άλλων αδυναμιών της δημοκρατίας, έγινε με κραυγαλέα συνθήματα υπέρ του λαού, και με συναίνεση μερίδας ικανής του λαού, αλλά και με την υποστήριξη των παραστρατιωτικών ομάδων τους, και προπάντων δίχως σύμπραξη ούτε όμως αντίδραση του στρατού, μικροδύναμου εξάλλου στη Γερμανία τότε, κρατημένου στους στρατώνες τότε από τον βασιλέα στην Ιταλία. Και, – ας μη παραγνωρίζουμε και αυτό – , η περιγραφή της «τυραννίδος» από τον Πλάτωνα, στο όγδοο βιβλίο της Πολιτείας, προϋποθέτει κοινωνία πολιτική, δίχως οργανωμένο επαγγελματικό στρατό.

Σε πολλά όμως επίσης επαλήθευσε την περιγραφή από τον Πλάτωνα της «τυραννίδος» ύστερ' από την εγκαθίδρυση της, η πολιτική που άσκησαν ο φασισμός και ο εθνικοσοσιαλισμός ως καθεστώτα: κατάλυση της ελεύθερης πολιτικής ζωής, αποπνικτικός αστυνομισμός, εξορίες και θανατώσεις φιλελεύθερων πολιτών, και συναίσθηση δουλείας χωρίς καμιά φαινόμενη διεξοδο, ωστόσο οι δυνάμεις των άλλων κρατών, με θυσία εκατομμυρίων ανθρώπων, στον μέγιστο πόλεμο της Ιστορίας, κατόρθωσαν να συντρίψουν τα δύο απαίσια καθεστώτα.

Για την τυραννίδα με τις ποικίλες επιδόσεις της, όπως πραγματικά υπήρξε στην Αρχαία Ελλάδα, βλ. H. Berve, *Die Tyrannis bei den Griechen*, Μόναχο, 1967 και Claude Mosse, *La tyrannie dans la Grèce antique*, Παρίσι, 1969.

137. «*Ο δῆμος φεύγων ἂν καπνὸν δουλείας ἐλευθέρων εἰς πῦρ δούλων δεσποτείας ἂν ἐμπεπτωκὼς εἴη*».

Η δουλεία των πολιτών στην τυραννία, γράφει ο Ευγ. Τρουμπετσκόι (*Η κοινωνική οντολογία του Πλάτωνος*, Αθήνα, 1999, σ. 57), δεν είναι τίποτε άλλο παρά η εξωτερίκευση της εσωτερικής υποδούλωσης του πνεύματος. Η υποδούλωση αυτή φτάνει στο απόγειό της στην τυραννία, οι απαρχές της όμως βρίσκονται στη δημοκρατία. Ελευθέρη ψυχή είναι εκείνη στην οποία η ιδιάζουσα στον άνθρωπο ψυχική δύναμη – ο λόγος – δεσπόζει επί της ζωώδους, αλόγου φύσεως. Όταν αυτή η φυσιολογική ιεράρχηση διαστρεβλώνεται, όταν στον εσωτερικό κόσμο του ανθρώπου δεσπόζει το θηρίο, τότε δεν έχουμε πλέον ελεύθερη αλλά υποδουλωμένη ψυχή. Αυτή είναι η διαφθορά της ανθρωπίνης φύσης που συντελείται στη δημοκρατία και ολοκληρώνεται στην τυραννία. Σε κάθε άνθρωπο, ακόμη και σ' εκείνους που θεωρούμε ήπιους, κρύβεται μια τρομερή, άγρια, θηριόμορφη δύναμη. Αυτό γίνεται αντιληπτό κατά τη διάρκεια του ύπνου, όταν το λογικό, ήμερο και κυρίαρχο μέρος της ψυχής βυθίζεται στον λήθαργο. Τότε, απελευθερωμένη από τον έλεγχο του λόγου, αφυπνίζεται μέσα τους η θηριώδης φύση απορρίπτοντας κάθε αιδώ, επιτρέπει στον εαυτό της κάθε ασχημοσύνη. Στην κατάσταση της μέθης χάνονται οριστικά τα όρια μεταξύ του πρέποντος και του εγκληματικού: στην κατάσταση αυτή ο άνθρωπος δεν διστάζει να συνουσιασθεί με τη μητέρα του, με οποιονδήποτε άλλον άνθρωπο, κτήνος ή θεότητα, να σκοτώσει οιονδήποτε. Δεν ορρωδεί προ ουδεμιάς μέθης, ανοησίας και αναισχυντίας.

138. Αναφερόμενος ο Guthrie (ό.π.α., IV, σ. 534) στον χαρακτήρα που αντιστοιχεί στο τυραννικό πολίτευμα, παρατηρεί ότι ο Σωκράτης βρίσκει σ' αυτόν τον κατεξοχήν τύπο και πρότυπο του Άδικου Ανθρώπου, τον οποίο ήθελε να αντιπαράθεση στην ειρήνη του Δίκαιου. Ο πατέρας του δεν ήταν τόσο κακός, καλύτερος πάντως από τους διαφθορείς του. Ο ίδιος είχε αντιδράσει απέναντι σε όλα τα είδη των υπερβολών που στρέφονταν ενάντια στις αληθινές ενέργειες του πατέρα του, αλλά η ψυχή του παρέμεινε διχασμένη ανάμεσα στα δύο είδη ζωής που τον ωθούσε, αποφεύγοντας τις ακρότητες τόσο της φιλαργυρίας όσο και της παρανομίας.

τωματικά πολιτεύματα¹³⁹ στο όγδοο βιβλίο του έργου.

Μετά την εικονογράφηση του τυραννικού πολιτεύματος στο VIII βιβλίο, ο

Αυτός τώρα έχει έναν γνιο διχασμένον επίσης κατ' αρχήν ανάμεσα στην κατάχρηση ελευθερίας και σε κάποιους περιορισμούς της. Τα πάθη του όμως είναι ισχυρότερα, με κυριαρχία των πλέον ευτελών. Στο σημείο αυτό ο Πλάτων προσδιορίζει τα είδη των επιθυμιών σε αναγκαίες και μη αναγκαίες (558d). Οι τελευταίες, αν και δεν είναι εξολοκλήρου στην πραγματικότητα ανήθικες – μερικές μάλιστα εξ αυτών, ζωώδεις, είναι παρούσες στη ζωή όλων – καταπιέζονται από τον νόμο και κάνουν την εμφάνισή τους μόνο στα όνειρα για αιμομιξίες, θηριωδίες, δολοφονίες, κανιβαλισμούς και κάθε είδους εγκλήματα. Μερικοί, εντούτοις, οι χειρότεροι εγκληματικοί τύποι, δεν αυτοελέγχονται, δεν περιορίζονται στα ονειρικά τους εγκλήματα αλλά και τα διαπράττουν στην πραγματική ζωή. Έναν τέτοιον άνθρωπο φέρει μέσα του ο τύραννος και η ψυχή του παραδίδεται στην απόλυτη κυριαρχία των παθών. Έχοντας εξαντλήσει τη δική του και την πατρική περιουσία, οδηγημένος ακόμη ακατάπαυστα και αδυσώπητα από τις έξεις του, καταφεύγει στην κλοπή, τη ληστεία και τη βία. Κάποιοι χαρακτήρες αυτού του είδους σε μια κυριαρχικά νόμιμη πολιτεία μπορεί να μην προκαλούν μεγάλη ζημιά, αλλά σε μια διεφθαρμένη πολιτεία αυτός είναι ο τύπος που φτάνει στην κορυφή.

Δεδομένου ότι ο Πλάτων ήταν άνθρωπος πολυταξιδεμένος και είχε σχέσεις με πολλές και διάφορες πόλεις, παρατηρεί ο G. Field (*Plato and his Contemporaries*, Λονδίνο (1930), 1948². Μτφρ. Α. Η. Σακελλαρίου, *Ο Πλάτων και η εποχή του*, Αθήνα, 1972, σσ. 176-177), απευθυνόταν σε ευρύτερο ακροατήριο και όχι μόνο στους συμπολίτες του, και θα ήταν φυσικό να χρησιμοποιήσει όλες του τις εμπειρίες για να στηρίξει τα συμπεράσματά του. Θα ήταν επομένως λογικό τα όσα είδε στην Ιταλία και Σικελία να τον επηρέασαν ιδιαίτερα σε ό,τι κυρίως αφορά στην περιγραφή του για την εγκαθίδρυση και τη διατήρηση της τυραννίας, δεδομένου ότι όσα λέει έχουν μεγάλη ομοιότητα προς τα καθέκαστα της σταδιοδρομίας του Διονυσίου Α'. Είναι εντελώς απίθανο να είχε μάθει όλες αυτές τις λεπτομέρειες της σταδιοδρομίας του τυράννου πριν επισκεφθεί τη Σικελία. Αυτός είναι ένας επί πλέον λόγος για να δεχθούμε ότι η *Πολιτεία* γράφηκε μετά το πρώτο ταξίδι, το 387 π.Χ. Δεν υπάρχει λόγος να υποθέσουμε ότι ο Πλάτων θεωρούσε ότι όσα γράφει για τον τρόπο επικράτησης μιας τυραννίας ισχύουν μόνο για τη σταδιοδρομία του Διονυσίου. Αξίζει όμως να παρατηρήσει κανείς πόσο τα δύο αυτά μοιάζουν στενά. Ο Διονύσιος φαίνεται ν' άρχισε τη σταδιοδρομία του σαν λαϊκός ρήτορας και υπερασπιστής του λαού κατά των υποτιθέμενων σχεδίων των πλουσίων. Κατόπιν ήλθε η υποτιθέμενη επίθεση και το αίτημά του να του δοθεί προσωπική φρουρά. Αυτά αποτελούν την πρώτη πάντοτε ανάγκη ενός μέλλοντος τυράννου. Κι έτσι φθάνουμε στη λαϊκή δικτατορία, που – μιας και εγκαθιδρύθηκε – συνεχίζεται, είτε τη δέχεται ο λαός είτε όχι. Μέχρι την εποχή του Πλάτωνος η διήγηση αυτή θα μπορούσε να ισχύσει για πολλούς Έλληνες τυράννους. Το ίδιο συνέβη και με τον Πεισίστρατο και με τον Διονύσιο. Οι τελικές όμως εξελίξεις που περιγράφει ο Πλάτων ισχύουν ειδικότερα για τον δεύτερο, και ορισμένες δεν μπορούν να ισχύσουν καθόλου για τον Πεισίστρατο. Πρόκειται βέβαια για τους ξένους μισθοφόρους, τους οποίους γνώριζε ο Πλάτων από δική του πείρα. Υπήρχε και η μέθοδος να καταθλίβει κανείς τα πνεύματα των πολιτών κάτω από το βάρος της φορολογίας. Την μέθοδο αυτή αναφέρει κι ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* του σαν μέθοδο χαρακτηριστική του Διονυσίου. Υπάρχει και η κατάσχεση του θησαυρού του ναού· και για μια τέτοια κατάσχεση θεωρήθηκε ένοχος ο Διονύσιος. Υπάρχει και το μέσο της συνεχούς εξαπολύσεως πολέμων, ώστε να καταστεί αναγκαία η ύπαρξη ενός ισχυρού ηγέτη· κι αυτό ήταν μια από τις συνηθισμένες κατηγορίες κατά του Διονυσίου, αν και είναι αμφίβολο αν αληθεύει μια τέτοια κατηγορία. Όλα αυτά τα αναφέρει ο Πλάτων όταν ομιλεί για την άνοδο του τυράννου. Όλα τους αποτελούν χαρακτηριστικά του Διονυσίου· μερικά μάλιστα – απ' όσο ξέρουμε – μόνον αυτού. Είναι άδικο ν' αμφισβητούμε για το ότι ο παραλληλισμός αυτός γίνεται σκόπιμα.

139: Τα πολιτεύματα που περιγράφονται στην περίοχη αυτήν του έργου είναι αυτά που υπήρχαν στην εποχή του Πλάτωνος, σύμφωνα με τον Guthrie (όπ.π., IV, σ. 534), όπως βέβαια

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΔΕΥΧΡΙΟΥ

Σωκράτης, στην αρχή του ΙΧ βιβλίου, θέτει προς εξέτασιν το θέμα της γένεσης του τυραννικού ανθρώπου από τον δημοκρατικό και τον χαρακτήρα και τον τρόπο ζωής του στο τυραννικό πολίτευμα. Η διερεύνηση όμως αυτή προϋποθέτει την ακριβέστερη ανάλυση των ηδονών και επιθυμιών, πέραν του διαχωρισμού τους σε αναγκαίες και μη αναγκαίες, καθόσον ορισμένες από τις μη αναγκαίες είναι μεν αφύσικες («παράνομοι») ¹⁴⁰ και υπάρχουν σε όλους τους ανθρώπους, ωστόσο οι νόμοι και άλλες ευγενικότερες («βελτίονες») επιθυμίες, με τη συνδρομή του λογικού, σε άλλους μεν ανθρώπους τις καταπιέζουν και αποτρέπουν την εκδήλωσή τους, ενώ σε άλλους εξασθενίζουν την έντασή τους. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις που πληθύνονται και δυναμώνουν.

Οι «παράνομες» επιθυμίες διεγείρονται κατά τη διάρκεια του ύπνου, όταν το μεν λογικό στοιχείο της ψυχής κοιμάται, ενώ το θηριώδες ¹⁴¹ και άγριο αναπετιέται, από το πολύ φαγητό ή το μεθύσι, και αχαλίνωτο όπως είναι, χωρίς ντροπή και φρονιμάδα, ζητάει να χορτάσει τα ένστικτα του («όταν... ζητή ιέναι και αποπιμπλάναι τὰ αὐτοῦ ἤθη», 571c6-7) και αποτολμάει τα πάντα, ακόμη και να σμίξει με τη μητέρα και να λερώσει τα χέρια του με τον πιο αποτρόπαιο φόνο. ¹⁴²

τα έβλεπε και τα αποδοκίμαζε ο φιλόσοφος. Ο Πλάτων τα γνώριζε όλα αυτά, και η περιγραφή τους εξηγεί τους λόγους για τους οποίους, όπως δηλώνει στην *Έβδομη Επιστολή*, όχι μόνο δεν θεωρούσε δυνατό να λάβει μέρος στα πολιτικά πράγματα της πατρίδας του, αλλά και εξέφραζε έντονα την αντίδρασή του απέναντι στην πολιτική σκηνή του καιρού του.

Όπως σημειώνει ο P. Friedländer (ό.π., ΙΙ, σ. 119), τα στάδια της διαφθοράς, μέχρι το έσχατο επίπεδο της τυραννίας, και ο τύραννος προέρχονται από ένα απλό βασικό παράδειγμα που συνέλαβε πρωταρχικά το πνεύμα του Πλάτωνος και συνδυάστηκε εδώ, μέσω των διαφορετικών σταδίων, με τον μύθο του Ησιόδου για τις πέντε εποχές του ανθρώπου. Στο τέλος του *Θρασύμαχου* γίνεται απολογισμός για την ευτυχία του άδικου ανθρώπου. Στον *Γοργία*, πρώτα μέσω του Πώλου, έπειτα μέσω του Καλλικλή, το πρόβλημα διευρύνεται με τη διερεύνηση της ευτυχίας του πολιτικού ρήτορος, που αντιπροσωπεύει την αρχή της αδικίας, και του τυράννου χωρίς την κατοχή εξουσίας. Η αντίθεση των αρχών μεταφράζεται στον *Γοργία* σε μια αντίθεση τρόπων ζωής και, στην *Πολιτεία*, στην αντίθεση των μορφών της κυβερνητικής εξουσίας. Εντούτοις, αντί της αρχικής ατλής αντίθεσης, υπάρχει στην *Πολιτεία* μία σειρά διαδοχικών σταδίων.

140. Ο J. Adam (*The Republic of Plato*, ΙΙ, Καίμπριτζ, 1902' (1963'), ανατ., 2009, σ. 319) υποστηρίζει ότι ο όρος ισοδυναμεί μάλλον με το «αφύσικος» παρά με το «παράνομος» (αντίθετα με τον νόμο) και παραπέμπει στη *Μήδεια* του Ευριπίδη, 1121-2 («ὡ δεινὸν ἔργον παρανόμως εἰργασμένη- Μήδεια, φεῦγε φεῦγε...») μετά τον φόνο των παιδιών της. Πρβλ. *Φαίδρος*, 254b1: «ὡς δεινὰ καὶ παράνομα ἀναγκαζομένω»· *Φαίδων*, 113e3: «φόνους ἀδίκους καὶ παρανόμους».

141. Πρβλ. Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, Η', 1145a14-15: «Από τις σχετικές με τον χαρακτήρα ιδιότητες πρέπει να αποφεύγονται τρεις: η κακία, η ακρασία, η «θηριότης». Οι ιδιότητες που είναι αντίθετες στις δύο πρώτες είναι φανερές: την πρώτη την λέμε «αρετή», τη δεύτερη «εγκράτεια» όσο για την αντίθετη προς τη θηριότητα ιδιότητα θα ταίριαζε πολύ καλά να την λέγαμε «υπεράνθρωπη αρετή», ένα είδος ηρωικής και θεικής αρετής» (Μπαρ. Δ. Λυπουρίνης).

142. Ως προς τις ονειρικές «παράνομες» επιθυμίες, που παραπέμπουν στον Οιδίποδα (Σοφοκλή *Οιδίππου Τύραννος*, 981-982: «πολλοὶ γὰρ ἤδη κἀν ὀνείρασιν βροτῶν -μητρί ξυνηνύσθησαν...»), τον Ορέστη, τον Θυέστη κ.ά., ο W. Jaeger (ό.π., Γ' σ. 99) τονίζει ότι ο Πλάτων αναδεικνύεται ως ο πατέρας της ψυχανάλυσης, διότι πρώτος αυτός απεκάλυψε ότι το

Αντιθέτως, όταν πηγαίνει για ύπνο, χωρίς το «λογιστικό» κομμάτι της ψυχής του να το συσκοτίζει η ασωτεία και η φιληδονία και να μένει απερίσπαστο και εταστικό για τα περασμένα και τα μελλούμενα, τότε γαληνεύουν το θυμοειδές και το επιθυμητικό μέσα του, με αποτέλεσμα οι φανταστικές παραστάσεις των ονείρων του κάθε άλλο παρά αφύσικες να είναι. Πρέπει, βέβαια, να δεχθούμε, προσθέτει ο Σωκράτης, ότι μέσα σε κάθε άνθρωπο, ακόμη και στους πιο μετρημένους, υπάρχει ένα άγριο και αφύσικο είδος επιθυμιών οι οποίες εκδηλώνονται κατά τη διάρκεια του ύπνου (571a-572b).

Μετά τις παραπάνω διαπιστώσεις, ο Σωκράτης εκθέτει τον τρόπο γένεσης του τυραννικού από τον δημοκρατικό άνθρωπο. Ένας δημοκρατικός οικονόμος πατέρας («φειδωλός πατήρ») ¹⁴³ ανάθρεψε τον γιο του με κατευθυντήρια αρχή να υπολήπτεται μόνο τις αναγκαίες και θεμιτές επιθυμίες, αλλά όταν ο τελευταίος συναναστράφηκε μέσα στην αχαλίνωτη ελευθερία, που αποτελεί το ιδανικό της δημοκρατίας, ανθρώπους ευεπίφορους («κοιμιστούς») σε κάθε λογής επιθυμίες, έπεσε με τα μούτρα στην ικανοποίηση όλων αυτών των μη αναγκαίων επιθυμιών και ξεπέρασε κάθε όριο υπερβολής, «έχοντας γίνει δημοκρατικός, από ολιγαρχικός που ήταν πρώτα». Μάταια ο πατέρας ¹⁴⁴ του προσπαθεί να τον συγκρατήσει στην τήρηση του μέτρου, διότι οι σύντροφοί του, στο όνομα της από-

φοβερό Οιδιπόδειο σύμπλεγμα, η φιλήδονη επιθυμία σαρκικής σχέσης με τη μητέρα, αποτελεί τμήμα του υποσυνείδητου. Από την παρατήρηση ότι η αναπήδηση τού κατά τον ύπνο υποσυνείδητου στοιχείου λαμβάνει χώραν και σε απολύτως ομαλούς και αυτοκυριαρχούμενους ανθρώπους, ο Πλάτων συνάγει το συμπέρασμα ότι έχει χρέος να επεκτείνει την παιδεία και στην υποσυνείδητη ψυχική ζωή, με σκοπό να δημιουργήσει φραγμό στην απειλητική εισβολή των υπόγειων αυτών στοιχείων στον κόσμο των ψυχικών παρορμήσεων και προσπαθειών.

Οι ως άνω ονειρικές επιθυμίες είναι, σύμφωνα με τον Θ. Μαυρόπουλο (Πλάτων, *Πολιτεία*, τ. Β', Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 1383), ο πλατωνικός προάγγελος της ερμηνείας από τον Freud της ανάδυσης από το υποσυνείδητο των εγκλωβισμένων εκεί ασύνειδων επιθυμιών.

143. Ανάλογο παράδειγμα προς τον «φειδωλόν πατέρα» που νουθετεί τον γιο του συναντάμε στον λόγο του Ισοκράτη *Προς Δημόνικον*, 11b: «Αἰσχρὸν γὰρ τοὺς μὲν γραφεῖς ἀπεικάζειν τὰ καλά τῶν ζώων, τοὺς δὲ παῖδας μὴ μιμεῖσθαι τοὺς σπουδαίους τῶν γονέων».

144. Ο Πλάτων, παρατηρεί ο Jaeger (*ό.π.π.*, Γ', σ. 101), τόσο στην περίπτωση αυτήν όσο και κατά την εξέταση του προβλήματος των τριών άλλων παθολογικών τύπων προσωπικότητας, από τους οποίους προέρχονται οι κύριες πολιειακές μορφές, θεωρεί ότι το σπέρμα του προϊδόντος εκφυλισμού ευρίσκεται «στη σχέση πατέρα και γιου». Και στις τέσσαρες περιπτώσεις το παράδειγμα που προβάλλεται για να δηλωθεί η προοδευτική κατάπτωση είναι εκείνο κάποιου νέου άνδρα που έχει αντίθετα προς τον πατέρα του ιδανικά και απόψεις. Είναι και πάλιν αξιοθαύμαστη η οξύτητα της διορατικότητας του παιδαγωγού και του ψυχολόγου Πλάτωνος, ο οποίος, ομιλώντας για τον εκφυλισμό της ψυχής εξαιτίας της κακής διαπαιδαγώγησης, δεν εκκινεί από τα μαθήματα τα οποία το σχολείο αποτυπώνει στον άνθρωπο, αλλά από την παιδευτική σχέση πατέρα και γιου. Σε όλη την ελληνική παράδοση ο πατέρας εμφανίζεται σαν το πρότυπο το οποίο ο γιος οφείλει να μιμηθεί. Η μεταμόσχευση στον νεαρό βλαστό της ενσωματωμένης στον πατέρα αρετής αποτελεί την ουσία της παιδείας στην κλασική και μάλιστα σαφή μορφή: Ο Οδυσσεύς στον Όμηρο αποτελεί πρότυπο για τον Τηλέμαχο, ο Ξενοκράτης πρότυπο του γιου του Θρασύβουλου, που εγκωμιάσθηκε από τον Πίνδαρο (*Πυθιονίκος*, VI), ο Ιππόλοχος παιδαγωγός του γιου του Γλαύκου στην Ιλιάδα, ο Πηλέας διδάσκαλος του γιου του Αχιλλέα.

λυτης ελευθερίας, τον παρασύρουν σε κάθε λογής αφύσικες πράξεις και όταν αυτοί, «μάγοι φοβεροί και επιτηδειότατοι να κατασκευάζουν τυράννους», χάσουν κάθε ελπίδα ότι θα μπορέσουν με άλλον τρόπο να πάρουν τον νέο με το μέρος τους, μηχανεύονται τρόπους για να φυτρώνει μέσα στην ψυχή του, σαν ένας φτερωτός κηφήνας, ο έρωτας, ο προστάτης των αργών και σπάταλων επιθυμιών.

Τότε, ξέφρενες οι άλλες επιθυμίες που περιτριγυρίζουν τον φτερωτό κηφήνα βουίζοντας, μεθυσμένες από κρασιά και αχαλίνωτες ηδονές, εμφυτεύουν μέσα του το φαρμακερό κεντρί του πόθου. Και αυτός τότε ο δαιμονικός έρωτας καταξалиσμένος παίρνει ως δορυφόρους του τη μανία και τον οίστρο και ξεπαστρεύει από την ψυχή του κάθε ίχνος από κόσμιες και με αίσθημα ντροπής επιθυμίες ή γνώμες, έως ότου την ξεκαθαρίσει από τη σωφροσύνη και την γεμίσει με την ξενόφερτη μανία. Αυτή είναι η περιγραφή της γένεσης του τυραννικού ανθρώπου, που τον κυριεύει σε τέτοιο βαθμό ο πόθος μιας απόλυτης δεσποτείας ώστε να απλώνεται όχι μόνο στους ανθρώπους αλλά και στους θεούς. Γίνεται δηλαδή ένας άνθρωπος τυραννικός¹⁴⁵ όταν το φυσικό του ή ο τρόπος ζωής του ή και τα δύο μαζί τον ρίξουν στη μέθη, στον έρωτα, ή «αλλοιώνοντας τους χυμούς του σώματος του στη φρενοπάθεια»¹⁴⁶ (572c-573c).

Ο τρόπος ζωής του τυραννικού ανθρώπου τροφοδοτείται από τις ρίζες που φύτεψαν μέσα του. Με θρονιασμένον σαν τύραννο στην ψυχή του τον παράνομο έρωτα, ρίχνεται με τους φίλους του στα γλεντοκόπια, για να χορτάσει τις αχαλίνωτες και αφύσικες επιθυμίες του (γιορτές, κραιπάλες, γυναίκες), κατασπαταλά τα εισοδήματά του και την περιουσία των γονιών του και, μην μπορώντας πια να αντισταθεί στα όλο και πιο δυνατά κεντρίσματα των επιθυμιών του, σπρώχνεται στις κλεψιές, στις λωποδυσίες και ιεροσυλίες, φτάνοντας ακόμη και στην έσχατη κατάπτωση, «για χάρη μιας χθεσινής και πρόσκαιρης φιλενάδας» ή «για χάρη ενός ομορφούλη καινούργιου νεαρού», να σηκώσει χέρι κατά των γονιών του και να τους κάμει δούλους.¹⁴⁷ Και ενώ πρωτίτερα, όταν ο νέος

145. «Τυραννικός δέ, ἦν δ' ἐγώ, ὦ δαιμόνιε, ἀνὴρ ἀκριβῶς γίγνεται, ὅταν ἡ φύσει ἢ ἐπιτηδεύμασιν ἢ ἀμφοτέροις μεθυστικός τε καὶ ἐρωτικός καὶ μελαγχολικός γένηται», 573c7-9.

Ὅπως σημειώνει ο Adam (ό.π., II, σ. 325), ο Πλάτων στηρίζει την εκτίμησή του για την προέλευση του τυραννικού ανθρώπου σε φανερά και αναγνωρισμένα γεγονότα: πρβλ. IV, 442e κ.εξ. Η λαγνεία, η μέθη και η φρενοβλάβεια είναι ομολογουμένως τύραννοι· γι' αυτό ο «τυραννικός ἀνὴρ», με την αυστηρή σημασία του όρου, δημιουργείται όταν ένας άνθρωπος περιέλθει στην κυριαρχία αυτών των τριών στοιχείων.

146. Βλ. Κ. Γεωργούλης, *Πλάτωνος Πολιτεία*, Αθήνα, (1939), 1962², σ. 277.

147. *Πολιτεία*, IX, 574b12-c5: «Αλλά για το όνομα του Δία, θα μπορούσε να περάσει από το μυαλό σου, Αδείμαντε, ότι ο άνθρωπος αυτός, για χάρη μιας φιλενάδας χθεσινής που δεν τον συνδέει μαζί της κανένας βαθύτερα αναγκαίος δεσμός, θα ήταν δυνατόν να σηκώσει χέρι σ' ένα πρόσωπο από παλιά αγαπημένο και δεμένο μαζί του με δεσμούς αίματος, τη μητέρα του, ή ότι για χάρη ενός ομορφούλη, που τον έπιασε φίλο πρόσφατα, χωρίς να τον συνδέει τίποτ' άλλο, του τίποτε αναγκαίο, θα μπορούσε να χτυπήσει τον γέροντά πια πατέρα του, που μαζί του τον δένει ο δεσμός του αίματος κι είναι γι' αυτόν ο πιο παλιός του φίλος, κι ότι θα ήταν ποτέ δυνατόν ο

Βρισκόταν κάτω από τη δημοκρατική εξουσία των νόμων και του πατέρα του, οι παράνομες επιθυμίες ξυπνούσαν μόνον στα όνειρα του, τώρα περιστοιχίζουν τον ανόσιο έρωτα κι όταν ακόμη βρίσκεται σε εγρήγορση, κι αυτός κατακυριεύει την ψυχή του τυραννικού ανθρώπου, που ζει μέσα του σε κατάσταση πλήρους αναρχίας και ανομίας, και σαν απόλυτος μονάρχης θα τον σύρει, όπως ο τύραννος την πόλη που κυβερνάει, σε κάθε είδος ανοσιότητας και κακουργίας, για να ικανοποιήσει το σμήνος των ηδονικών πόθων του, αυτό που είναι φερμένο απ' έξω μαζί με τις κακές συναναστροφές και το άλλο που βγαίνει από μέσα του με την αποχαλίνωση των αφύσικων επιθυμιών του. Αυτού του είδους οι άνθρωποι, αν μέσα στην πόλη τους είναι λίγοι και οι υπόλοιποι πολίτες διατηρούν τη σωφροσύνη τους, φεύγουν από την πόλη και γίνονται σωματοφύλακες κάποιου άλλου τυράννου ή πολεμούν ως μισθοφόροι σε κάποιο μέρος που γίνεται πόλεμος· αν όμως υπάρχει γύρω ειρήνη και ησυχία, μένοντας μέσα στην πόλη διαπράττουν κάθε λογής ατιμίες και αδικήματα. Αν ίσως όμως μαζευτεί στην πόλη ένα μεγάλο πλήθος απ' αυτούς και συνειδητοποιήσουν την αριθμητική υπεροχή τους, διαλέγουν αυτόν που έχει τον τυραννικότερο χαρακτήρα μέσα του και τον κάνουν προστάτη της πόλης, στην πραγματικότητα όμως φρικτόν καταπιεστή και τύραννο. Αυτός, όταν θρονιαστεί στην εξουσία, μετέρχεται κάθε είδους αδικοπραγίες και βιαιότητες απέναντι στην πατρίδα του την ίδια και φέρνοντας απ' έξω συντρόφους του ίδιου με αυτόν φυράματος την κρατάει υπόδουλη και ζει όλη του τη ζωή περιστοιχισμένος από κόλακες, δουλοπρεπείς και καιροσκόπους – που θα τον εγκαταλείψουν όταν πετύχουν τον σκοπό τους –, χωρίς ποτέ ο ίδιος να είναι φίλος κανενός, αλλά διαρκώς ασκεί δεσποτική εξουσία επάνω σε κάποιον ή γίνεται δούλος ενός άλλου, την ελευθερία όμως και την αληθινή φιλία δεν μπορεί ποτέ η τυραννική φύση να την απολαύσει. Είναι λοιπόν ο τύραννος ο πιο κακός τύπος ανθρώπου, αυτός που στο ξύπνιο του γίνεται τέτοιος που ήταν στα όνειρα του. Και γίνεται τέτοιος ο άνθρωπος εκείνος ο οποίος, έχοντας από τη φύση του τυραννικότατη προδιάθεση, θα γίνει απόλυτος μονάρχης, και όσο περισσότερο ζει ασκώντας την τυραννική εξουσία, τόσο περισσότερο θα γίνεται τέτοιος (573d-576b).

Η αρνητική πολιτειολογία του Πλάτωνος, η κοινωνιολογική του δηλαδή θεωρία των τυπικών μορφών «*ἡμαρτημένων πολιτειῶν*» και της πιθανής διαδοχής της μιας από την άλλη, εξάγεται από τον ίδιο τον Popper (*The open society*, I, Plato, 1965⁵, 6.40). Υποστηρίζει μάλιστα ο Popper γι' αυτή ότι παρουσιάζει την «τυπική διαδρομή της κοινωνικής μεταβολής» και ότι εγκαινιάζει μια νοοτροπία στη θεωρία της κοινωνίας, εμπνευστική αργότερα του Comte και του Mill, του Hegel και του Marx.

Στην κοινωνιολογική αυτή θεωρία οξύτατα υπερχοιτική της πολιτικής πραγματικότητας, παρατηρεί ο Κ. Δεσποτόπουλος (*Φιλοσοφία του Πλάτωνος*, Αθήνα: ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ, 2011), «ανθρώπος αυτός να κάνει τους γονείς του δούλους εκείνων, αν τους έφερνε μέσα στο ίδιο σπίτι;» (Μτφρ. Ν. Σκουτερόπουλου).

1997, σσ. 86-87), ο Πλάτων κατασκευάζει τέσσερις ιδιοτύπους πολιτικών κοινωνιών, εκπροσωπουμένους, με πρόσφορη ταξινόμηση, των ποικίλων κοινωνιοπολιτικών σχηματισμών της Ιστορίας, με τον συνολικό χαρακτηρισμό «*ἡμαρτημένα πολιτεία*», με τη σειρά «*Τιμοκρατία*», «*ὀλιγαρχία*», «*δημοκρατία*», «*τυραννίς*». Η σειρά αυτή σημαίνει αξιολογική διαβάθμισή τους κάπως, αλλά προπάντων ίσως την αλληλουχία τους από άποψη κοινωνικής δυναμικής, δηλαδή την ιστορική δυνατότητα για τη γένεση του επόμενου από τη διάλυση του προηγούμενου ή με τη δράση των κοινωνικών στοιχείων που αναπτύσσονται από τη διάλυση του προηγούμενου, και συνιστούν συγχρόνως συντελεστή για τη διάλυσή του.¹⁴⁸

148. Εν είδει Παραρτήματος παραθέτω εδώ τον έλεγχο της θεωρίας του Πλάτωνος από τον Αριστοτέλη (*Πολιτικά*, V, 1316a-1316b) για τη διαδικασία της γένεσης, φθοράς και μεταβολής των πολιτευμάτων, από το αριστοκρατικό πολίτευμα της ιδανικής πολιτείας, όπως περιγράφηκε στο βιβλίο III του έργου, ως την τυραννίδα, το πιο ελαττωματικό και χειρίστο στην κλίμακα των ατελών πολιτευμάτων, που πραγματευθήκαμε μόλις προηγουμένως.

«*Ἐν δὲ τῇ «Πολιτείᾳ» τοῦ Πλάτωνος, πραγματεύεται μὲν ὁ Σωκράτης περὶ τῶν μεταβολῶν τῶν πολιτευμάτων, οὐχὶ ὁμῶς ὀρθῶς· καὶ ἐν πρώτοις δὲν πραγματεύεται εἰδικῶς περὶ τῆς αἰτίας τῆς μεταβολῆς τοῦ πρώτου καὶ ἀρίστου πολιτεύματος. Λέγει δηλαδὴ ὅτι αἰτία τῆς μεταβολῆς εἶναι ὁ φυσικὸς νόμος καθ' ὃν οὐδὲν παραμένει ἀμετάβλητον, ἀλλὰ μετὰ χρονικὴν τινα περίοδον μεταβάλλεται, ἡ δὲ μεταβολὴ αὕτη ἔχει τὴν ἀρχὴν τῆς εἰς τοὺς ἀριθμοὺς τῶν ὁποίων ὁ βασικὸς λόγος 4:3 συνδεόμενος μετὰ τοῦ ἀριθμοῦ 5 διδίδει δύο ἀρμονίας – ἐννοῶν τούτο, ὅταν ὁ ἀριθμὸς τῆς παραστάσεως ἀποβῇ κυβικὸς – ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ἡ φύσις κάποτε γεννᾷ φαύλους τῶν ὁποίων ἡ φαυλότης ἀντιδρᾷ πρὸς πᾶσαν διὰ τῆς παιδείας ἐξημέρωσιν, πρᾶγμα ὅπερ λέγεται ὑπὸ τούτου οὐχὶ ἴσως ἐσφαλμένως (καθ' ὅσον ἐνδέχεται νὰ ὑπάρξουν τινὲς οἱ ὅποιοι εἶναι ἀδύνατον νὰ παιδευσθῶν καὶ νὰ ἀποβῶν σπουδαῖοι ἄνδρες), ἀλλὰ διατὶ ὁ ἰδιαιτερός οὗτος λόγος τῆς μεταβολῆς νὰ ἰσχύῃ ἐπὶ τοῦ λεγομένου παρ' ἐκείνου ἀρίστου πολιτεύματος καὶ οὐχὶ ἐπὶ πάντων τῶν ἄλλων, ἔτι δὲ καὶ τῶν γιγνομένων; Δὲν εἶναι ὁμοίως ὀρθὸς ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτοῦ καθ' ὃν μοναδικὸς συντελεστής τῆς μεταβολῆς τῶν πάντων εἶναι ὁ χρόνος· διότι εἰς τὴν αὐτὴν μεταβολὴν ὑπόκεινται καὶ τὰ μὴ ἀρξάμενα κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον νὰ ὑπάρχουν· τουτέστι, καὶ ὅσα ἐγεννηθήσαν τὴν προτεραίαν τῆς μεταβολῆς, μεταβάλλονται συγχρόνως (μετὰ τοῦ προϋπάρξαντος καὶ συμπληρώσαντος τὴν περίοδον); Πρὸς τούτοις δὲ διὰ ποῖαν αἰτίαν τὸ ἀριστον πολίτευμα μεταβαλλόμενον μεταβαίνει εἰς τὸν τύπον τοῦ Λακωνικοῦ πολιτεύματος; Ἀλλὰ πλειστάκις τὰ πολιτεύματα μεταβάλλονται εἰς τὰ ἀντίθετα μᾶλλον ἢ εἰς τὰ συγγενῆ τῶν. Κατὰ τὴν αὐτὴν δὲ ἀναλογίαν σταθμίζει καὶ τὰς περαιτέρω μεταβολὰς· διότι, ὡς λέγει, ἐκ τοῦ Λακωνικοῦ τὸ πολίτευμα μεταβαίνει εἰς τὸ ὀλιγαρχικόν, ἐκ δὲ τούτου εἰς τὸ δημοκρατικόν, ἐκ τοῦ δημοκρατικοῦ δὲ εἰς τὴν τυραννίδα. Καὶ ὁμῶς καὶ ἀντιστρόφως μεταβάλλονται, λ.χ. ἐκ δημοκρατίας εἰς ὀλιγαρχίαν καὶ μᾶλλον ἢ ἐκ δημοκρατίας εἰς μοναρχίαν. Προσέτι δὲ ἀποφεύγει νὰ καθορίσῃ ἐὰν καὶ ἡ τυραννὶς ὑπόκειται εἰς μεταβολὴν ἢ ἐὰν δὲν ὑπόκειται, οὔτε, ἐὰν ὑπόκειται, διὰ ποῖον λόγον καὶ εἰς ποῖον πολίτευμα· αἰτίον δὲ τῆς σιωπῆς αὐτῆς εἶναι τὸ γεγονός ὅτι δυσκόλως θὰ ἤδυνάτο ἐπ' αὐτοῦ νὰ ὁμιλήσῃ, καθ' ὅσον προκεῖται περὶ ἀορίστου προβλήματος. Ἐπειδὴ κατὰ τὴν θεωρίαν τοῦ ἡ τυραννὶς ἔπρεπε νὰ μεταβληθῇ εἰς τὸ πρῶτον καὶ ἀριστον πολίτευμα, οὕτω δὲ μόνον θὰ προέκυπτε συνεχὲς καὶ τέλειος κύκλος. Ἀλλὰ τὴν τυραννίδα διαδέχεται καὶ πολλὰκις τυραννὶς, ὡς τὴν τυραννίδα τοῦ Μυρῶνος ἐν Σικυῶνι ἢ τοῦ Κλεισθένου, καὶ ὀλιγαρχία, ὡς τὴν ἐν Χαλκιδί τοῦ Ἀντιλεόντος, καὶ δημοκρατία, ὡς τὴν τοῦ Γέλωνος ἐν Συρακούσαις, καὶ αριστοκρατία, ὡς τὴν τοῦ Χαριλάου ἐν Λακεδαιμόνι. Καὶ τὴν ὀλιγαρχίαν ἀπ' ἐτέρου διαδέχεται ἡ τυραννὶς, ὡς ἐν Σικελίᾳ τὰς πλειστάς σχεδὸν τῶν ἀρχαίων ὀλιγαρχιών διεδέχθησαν τυραννίδες, ἐν Λεοντίνοις ἡ τυραννὶς τοῦ Παναίτιου καὶ ἐν Γέλα ἡ τοῦ Κλεάνδρου καὶ ἐν Ρηγίῳ ἡ τοῦ Ἀναξίλαου καὶ εἰς πολλὰς ἄλλας πόλεις ὡσαύτως. Ἀποπὸς ὁμοίως εἶναι καὶ ἡ*

γνώμη του ότι τὸ πολίτευμα μεταπίπτει εἰς ὀλιγαρχίαν διὰ τὸν λόγον ὅτι εἶναι φιλοχρήματοι καὶ κερδοσκόποι οἱ ἄρχοντες· καθ' ὅσον ἡ ἀληθὴς αἰτία εἶναι ὅτι οἱ ὑπερτεροῦντες πολὺ κατὰ τὰς περιουσίας νομίζουν ὅτι δὲν εἶναι δίκαιον νὰ μετέχουν τοῦ πολιτεύματος ἐξ ἴσου οἱ κεκτημένοι πρὸς τοὺς μηδὲν κεκτημένους· καθ' ὅσον εἰς πολλὰς ὀλιγαρχίας ἀποκλείεται τὸ ἐκ τῶν ἀρχῶν χρηματίζεσθαι, καὶ νομοὶ ὑπάρχουν ἐμποδίζοντες τοῦτο, ἀντιθέτως δὲ ἐν τῇ δημοκρατουμένῃ Καρχηδόνι χρηματίζονται οἱ ἄρχοντες καὶ ὁμοῦ ἀμετάβλητον μέχρι τοῦδε τὸ πολίτευμα παραμένει. Ἀποπον ἐπίσης καὶ τὸ λεγόμενον ὑπ' αὐτοῦ, ὅτι ἡ ὀλιγαρχουμένη πόλις δὲν ἀποτελεῖ μίαν ἀλλὰ δύο πόλεις, τὴν τῶν πλουσίων καὶ τὴν τῶν πενήτων. Διότι κατὰ τί ἡ πόλις αὕτη διαφέρει τῆς Λακωνικῆς ἢ οἰασθῆποτε ἄλλης ἐν ἣ δὲν ἔχουν πάντες ἴσην περιουσίαν ἢ δὲν εἶναι πάντες ἐξ ἴσου ἀγαθοὶ ἄνδρες; Ἀλλὰ καὶ ὅταν ἀκόμη οὐδεὶς καθίσταται πενέστερος παρ' ὅσον ἦτο πρότερον οὐδὲν ἦττον μεταβάλλεται εἰς δημοκρατίαν τὸ πολίτευμα ἐξ ὀλιγαρχίας ἂν οἱ ἄποροι ἀποβοῦν περισσότεροι καὶ εἰς δημοκρατίαν, εἰς ὀλιγαρχίαν ἂν ἰσχυρότεροι τοῦ πλήθους ἀποβοῦν οἱ εὐποροὶ, ὁμοίως δὲ καὶ ἂν ἡ μία παράταξις ὀλιγαρεῖ, ἡ δὲ ἄλλη καιροφυλακτεῖ. Ἐνῶ δὲ πολλοὶ εἶναι αἱ αἰτίαι ἐξ ὧν ἐπέρχονται αἱ μεταβολαί, δὲν ἀναφέρει ἡ μία μόνον, ὅτι ἀσώτως διάγοντες οἱ πολῖται καὶ ἐξαντλοῦμενοι ἐκ τῆς πληρωμῆς τῶν γίνονται πένητες, ὥς ἂν ἐξ ἀρχῆς πάντες ἢ τουλάχιστον οἱ πλείστοι ἦσαν πλούσιοι. Τοῦτο ὁμοῦς εἶναι ψεῦδος, διότι ὅταν τινὲς τῶν ἀρχόντων ἀπολέσουν τὰς περιουσίας τῶν, τρέπονται πράγματι εἰς πολιτικούς νεωτερισμούς, ὅταν ὁμοῦς ἀπολέσουν τοῦτο ἐκ τῶν ἄλλων τινες, οὐδὲν κακὸν ἐπέρχεται· ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ οὐδὲν ἦττον μετατρέπουν καὶ εἰς ἄλλο πολίτευμα ἢ εἰς δημοκρατίαν. Ἐπὶ πλέον καὶ ἂν δὲν μετέχουν τῶν ἀξιωμάτων καὶ ἂν ἀδικῶνται καὶ ἂν ἐξευτελίζονται στασιάζουν καὶ μεταβάλλουν τὰ πολίτευματα, ἔστω καὶ ἂν δὲν κατασπαταλήσουν τὴν περιουσίαν... διότι ἐπιτρέπεται νὰ πράττουν ὅτι δηποτε θελήσουν τοῦ ὁποίου αἰτίαν θεωροῦν τὴν ἄκρατον ἐλευθερίαν. Ἐνῶ δὲ πλείονα εἶδη ὀλιγαρχίας καὶ δημοκρατίας ὑπάρχουν, ὁ Σωκράτης πραγματεύεται περὶ τῶν μεταβολῶν ἐκατέρας, ὥς ἂν ἐν μόνον εἶδος ὑπῆρχεν αὐτῆς (Μτφρ. Π. Λεκατσᾶς).

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ: ΜΙΑ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ

Με αφορμή τον εορτασμό για τα 2400 χρόνια από τη γέννηση του Αριστοτέλη και την παγκόσμια αναγνώριση της προσφοράς του στη φιλοσοφική σκέψη θα παρουσιάσουμε συνοπτικά τη φιλοσοφία και επιστήμη του, με βάση το αρχαίο κείμενο και μια μέθοδο ανάδειξης των κύριων ιδεών που συνέβαλαν στην εξέλιξη της φιλοσοφίας και επιστήμης μέχρι σήμερα.

Ο Αριστοτέλης ανήκει στο τέλος μιας ολόκληρης εποχής, από τον 7ο ως τον 4ο αιώνα, που ασχολείται με τα προβλήματα του κόσμου, της φύσης, της κοινωνίας και της σκέψης και θέτει τα θεμελιώδη ερωτήματα: τι υπάρχει, πώς υπάρχει, γιατί υπάρχει. Ποιες είναι οι πρώτες αρχές, τι είναι το *ον*, η *ουσία*, το *άπειρον*, το *εν*, η *ύλη*, η *μορφή*, η *γνώση*, η *αρετή*, το *αγαθόν* και η *αλήθεια*.

Το πρώτο στάδιο των ερευνών του Αριστοτέλη εντοπίζεται στην αναζήτηση των καθολικών, αμετάβλητων αρχών. Τα οντολογικά προβλήματα τι είναι το *ον*, η *ουσία*, απαιτούν βεβαιότητες της ύπαρξης, της γνώσης και της αλήθειας.

Ο Αριστοτέλης πιστεύει, και σ' ένα βαθμό δικαιώνεται από την ιστορική πορεία των φιλοσοφικών και επιστημονικών ερευνών, ότι οι πολλαπλές προσεγγίσεις του κόσμου, η οντολογική, η γνωσιολογική και η αξιολογική επιδέχονται ενοποίηση.

Τα βασικά του έργα είναι τα: «Μετά τα Φυσικά», «Φυσικά», «Περί Ουρανού», «Κατηγορίαι», «Περί ερμηνείας», «Αναλυτικά πρότερα», «Αναλυτικά ύστερα», «Αι περί τα ζώα ιστορίαι», «Περί ζώων Μοριών», «Περί ζώων γενέσεως», «Ηθικά Νικομάχεια», «Πολιτικά», «Περί ψυχής», «Περί ποιητικής».

Στα πρώτα δύο έργα «Μετά τα Φυσικά» και «Φυσικά» ο Αριστοτέλης θεμελιώνει με καταπληκτικό τρόπο την Φιλοσοφία και Φυσική επιστήμη.

Στο «Μετά τα Φυσικά» επεξεργάζεται τις θεμελιώδεις κατηγορίες του *Οντος* σε υψηλό βαθμό αφάιρσης επιβεβαιώνοντας τις απόψεις του με παραδείγ-

• Ο Σπύρος Τουλιάτος είναι ιστορικός, Οργανωτικός Γραμματέας της ΠΕΦ.

ματα από την καθημερινή πραγματικότητα. Μερικές φορές κινείται με εμπειρικές γενικεύσεις τις οποίες χρησιμοποιεί, χωρίς να διαταράσσεται το σύστημα της παραγωγικής σκέψης. Οι γενικεύσεις ενισχύουν τα μεθοδολογικά κριτήρια αλήθειας του φιλοσοφικού συστήματος.¹

Στα «Φυσικά» ο Αριστοτέλης με βάση τις θεμελιώδεις κατηγορίες και γενικές μεθόδους ανακαλύπτει ιδιότητες της ύλης, του τόπου, του κενού, του χρόνου, του απείρου, της κίνησης και της μεταβολής. Επικεντρώνει την έρευνά του στα φαινόμενα που παρατηρεί με γυμνό οφθαλμό, μια και δεν είχε αναπτυχθεί στην αρχαιότητα η πειραματική διαδικασία ως επιστημονικό μεθοδολογικό εργαλείο και, προωθεί την επιστήμη της φυσικής, της μηχανικής, και σ' ένα βαθμό της αστρονομίας. Μελετάει την κίνηση και μεταβολή των σωμάτων, τη δυναμική κίνηση, τη διαδοχική αλλαγή σε διαστήματα χώρου- χρόνου και τη διεύθυνση του κινήτου (βαρύτητα). Στα προβλήματα της ταχύτητας έφθασε μέχρι την ιδέα της μετακίνησης ενός σώματος σε σύγκριση με ένα άλλο.²

Στις βιολογικές έρευνές του παρουσίασε τις πρώτες παρατηρήσεις στην ιστορία της επιστήμης και έδωσε ορισμούς οι οποίοι οδήγησαν σε γενικές ταξινομήσεις των ειδών. Στις κοινωνικές και ψυχολογικές έρευνές του έθεσε τα θεμέλια των επιστημών της πολιτικής οικονομίας, της κοινωνιολογίας, της ψυχολογίας και της ηθικής.

«ΜΕΤΑ ΤΑ ΦΥΣΙΚΑ»

Τα «Μετά τα Φυσικά» είναι το βιβλίο που κατευθύνεται προς την οντολογική θεμελίωση του Κόσμου γι' αυτό θεωρείται και ως «Πρώτη φιλοσοφία».

Στο Α' βιβλίο ξεκινάει με τη φράση: «Πάντες άνθρωποι τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται φύσει, σημείον δ' ἡ τῶν αἰσθήσεων ἀγάπησις».

Ὅν, ἔν, καθόλου

Κατά τον Αριστοτέλη, η πρώτη φιλοσοφία, η Μεταφυσική, είναι η επιστήμη η οποία ερευνά το ὄν ως ὄν (τό ὄν ἢ ὄν) και ὅσα ανήκουν σ' αυτό και καθαυτό (Μετά τα Φυσικά, Γ1 1003 a20).

Το Ὅν έχει πολλές σημασίες και δεν πρέπει να νοείται ως ένα ορισμένο ὄλο ή γένος επειδή υπεισέρχεται σε όλες τις κατηγορίες, και είναι παρόν ως ὄν του ὄντος, ως πάθημα, διάθεση ή κίνηση. Κάθε φορά γίνεται αναγωγή σε κάτι που είναι ένα και μοναδικό, και κάθε μια από τις εναντιώσεις ανάγεται στις πρώτες διαφορές του ὄντος. Αυτές είναι το πλήθος και το ένα, η ομοιότητα και η ανομοιότητα.³

«Τό ὄν λέγεται πολλαχῶς, καθάπερ διεῖλοντο πρότερον ἐν τοῖς περὶ τοῦ

1. A. E. Taylor, *Aristotle, Dover Publication*, N. Y. 1993, σσ. 41-42.

2. Ο. π., σσ. 61-62.

3. W. D. Ross, *Αριστοτέλης*, μτφρ. Μ. Μητσού, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1991, σσ. 233-234.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

ποσαχῶς σημαίνει γάρ τό μὲν τί ἐστὶ καὶ τόδε τι, τό δέ ὅτι ποιόν ἢ ποσόν ἢ τῶν ἄλλων ἕκαστον τῶν οὕτω κατηγορουμένων. Τοσαυταχῶς δέ λεγομένου τοῦ ὄντος φανερόν ὅτι τούτων πρῶτον ὄν τό τί ἐστίν, ὅπερ σημαίνει τήν οὐσίαν». (Μετά τα Φυσικά, Z 1028a 7). («Το ον έχει πολλές και διαφορετικές σημασίες σύμφωνα με τις διαιρέσεις που δώσαμε στα προηγούμενα για την ποικιλία αυτών. Γιατί το ον άλλοτε σημαίνει τι ἐστί και δείχνει κάτι το συγκεκριμένο, άλλοτε σημαίνει ὅτι αυτό το κάτι είναι ποιόν ή ποσόν ή κάτι από τις ὅμοιες κατηγορίες. Ενώ ὁμως το ον λέγεται με τόσες σημασίες εἶναι φανερό ὅτι από αυτές το πρώτο ον εἶναι το τι ἐστί, το οποίο σημαίνει την οὐσία»).

Ο Αριστοτέλης θεωρεῖ ὅτι μία από τις καταστάσεις του ὄντος εἶναι η σχέση του ενός με την οὐσία, η οποία έχει τη μορφή του αριθμοῦ και γι' αυτό το λόγο πολλές φορές αναγνωρίζεται ως τέτοιο.

«Ἐπεὶ δέ τό ἐν λέγεται ὡσπερ καὶ τό ὄν καὶ ἡ οὐσία ἡ τοῦ ενός μία καὶ ὄν μία ἀριθμῶ ἐν ἀριθμῶ, φανερόν ὅτι οὔτε τό ἐν οὔτε τό ὄν ἐνδέχεται οὐσίαν εἶναι τῶν πραγμάτων ὡσπερ οὔδὲ τό στοιχείῳ εἶναι ἡ ἀρχῇ, ἀλλὰ ζητοῦμεν τίς οὖν ἡ ἀρχή, ἵνα εἰς γνωριμότερον ἀναγάγωμεν» (Z 1040, b 17-23). («Ἐπειδὴ ὁμως το ένα ταυτίζεται ἀπόλυτα με το ον, η δε οὐσία του ενός εἶναι μία και κατά την ἀποψη του αριθμοῦ μία, εἶναι φανερό ὅτι οὔτε το ένα οὔτε το ον μπορεῖ να εἶναι οὐσία των πραγμάτων, ὅπως το εἶναι που υπάρχει στο στοιχείο ή στην ἀρχή ως νοούμενο, ἀλλὰ ἐπιζητούμε να ἀνέλθουμε μέχρι την ἀρχή αυτή που να εἶναι ἀναγώγιμη και γνώριμη»).

Ο Αριστοτέλης ἀναγνωρίζει τη σύνδεση του ὄντος με το ένα και την οὐσία σε τέτοιο βαθμό ὥστε να προτείνει την ἐξαντλητική μελέτη των ιδιοτήτων αυτών των καταστάσεων, ἔτσι ὥστε να ἀπαντᾷ στην ἐπόμενη φάση των ἐρευνῶν πιο ὁλοκληρωμένα.

«Μᾶλλον μὲν οὖν τούτων οὐσία τό ὄν καὶ ἐν ἡ τέ ἀρχή καὶ τό στοιχείον καὶ τό αἶτιον, οὕτω δέ οὔδὲ ταῦτα, εἴπερ μὴδ' ἄλλο κοινόν μὴδὲν οὐσία». (Z 1040b 23). («Εἶναι βεβαίως το εν και το ον μεταξύ τους σε μεγαλύτερο βαθμό οὐσία σε σχέση με την ἀρχή, το στοιχείο και το αἶτιον, ἀλλὰ οὔτε το ένα, οὔτε και το ον ἀκόμα εἶναι οὐσία, ἐφόσον κανένα ἄλλο κοινό δεν μπορεῖ να εἶναι οὐσία»).

Το βασικό ἐρώτημα του Αριστοτέλη εἶναι αν υπάρχουν μη αἰσθητές οὐσίες ὅπως οι αἰσθητές και αν υπάρχουν τι ἀκριβῶς εἶναι. Το βέβαιο εἶναι ὅτι το ον και το εν αποτελοῦν οὐσίες. «Δήλον οὖν ὅτι διὰ ταύτην κάκεινων ἕκαστον ἐστίν. Ὡστε τό πρώτως ὄν καὶ οὐ τί ὄν ἀλλ' ὄν ἀπλῶς ἡ οὐσία ἂν εἴη. Πολλαχῶς μὲν οὖν λέγεται τό πρώτον». 1028a30. («Εἶναι λοιπόν φανερό ὅτι δυνάμει αυτής (της οὐσίας) υπάρχει ως ον και καθένα ἀπὸ ἐκεῖνα, ἀρα αυτό που υπάρχει πρωταρχικά ως ον και ὄχι ως κάποιον ον ἀλλὰ ως ἀπολύτως ον θα πρέπει να εἶναι οὐσία»).

Το βασικό ἐπιχείρημα του Αριστοτέλη εἶναι το ἐξής. Ο Κόσμος που προσφέρεται στην ἐμπειρία μας εἶναι ἕνας κόσμος συγκεκριμένων ἀτομικῶν ὄντων τα ὁποῖα ἐπιδρῶν και ἀντιδρῶν το ένα στο ἄλλο. Ἀπὸ αὐτὰ τα ἄτομα πολλά ἔχουν κοινὰ γνωρίσματα. «Ὁ δ' ἄνθρωπος καὶ ὁ ἵππος καὶ τὰ οὕτως ἐπὶ τῶν καθ'

ΙΑΚΟΒΑΤΕΙΟΣ
ΑΓΙΟΥ ΚΑΤΑΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΝ ΕΝ ΔΕΛΦΟΙΣ
ΜΑΡΤΥΡΙΟΝ ΑΓΙΟΥ

ἑκάστα καθόλου δέ, οὐκ ἔστιν οὐσία, ἀλλὰ σύνολόν τι ἐκ τουδί τοῦ λόγου καὶ τησδι τῆς ὕλης ὡς καθόλου Καθ' ἑκάστον δέ ἐκ τῆς ἐσχάτης ὕλης ὁ Σωκράτης ἤδη ἔστιν καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων ὁμοίως». (1035b 31). («Ἐτσι ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ ἵππος καὶ οἱ ἄλλοι ὅροι που αποδίδονται μὲν στα ατομικά πράγματα πλὴν ὅμως ὡς καθόλου, δὲν εἶναι οὐσίες, ἀλλὰ ἓνα εἶδος συνόλου που ἀποτελεῖται ἀπὸ αὐτόν ἐδῶ το λόγῳ (μορφῇ) καὶ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ὕλη λαμβανομένη ὡς καθόλου. Ὁ Σωκράτης, ὅμως, εἶναι ἓνα συγκεκριμένο καθέκαστον ἀπὸ ἐσχάτη ατομικὴ ὕλη καὶ το ἴδιο ἰσχύει μὲ τα υπόλοιπα άτομα»).

Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιμένει ὅτι στα άτομα πρέπει νὰ ἀποδίδουμε ἐκεῖνο τὸν τρόπο ὑπαρξῆς που χαρακτηρίζει τα καθόλου, δηλαδή τὴν ὑπαρξῆ ὡς χαρακτηριστικό των ατομικῶν ὄντων. Επομένως δὲν πρέπει νὰ θεωροῦμε δεδομένο ἓνα ξεχωριστό κόσμον των καθόλου.

«Δοκεῖ δέ καὶ τὸ καθόλου αἴτιον τισιν εἶναι μάλιστα, καὶ εἶναι ἀρχὴ τὸ καθόλου διὸ ἐπέλθωμεν καὶ περὶ τούτου». (1038 b 7-11). («Φρονοῦν ἀκόμα μερικοὶ ὅτι τὸ καθολικὸ στο μεγαλύτερο βαθμὸ εἶναι αἴτιο καὶ ὅτι τὸ καθολικὸ εἶναι ἀρχή»).

Υπάρχει ἀμφιβολία ἀν ὁ Πλάτων χωρίζει τὸ καθόλου ἀπὸ τὸ ἐπιμέρους, καὶ ὅτι ὑπάρχει οὐτότητα χωριστή. Ἐπίσης δὲν μπορούμε νὰ ἀποφανθοῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι τα εἶδη ταυτίζονται μὲ τα καθόλου, τα ὁποία μπορεῖ νὰ εἶχαν μόνον μεθοδολογικὴ λειτουργία.⁴

Ἐνα σημεῖο που παρουσιάζει δυσκολία εἶναι, ἀν ὁ Ἀριστοτέλης υποστηρίζει τὴ θέση ὅτι κάθε γνώση ἔχει ἀντικείμενο τὸ καθόλου, τὸ ὁποῖο μᾶς οδηγεῖ στη θέση ὅτι ὑπάρχουν ἀρχές των ὄντων καθόλου καὶ μάλιστα μὴ χωριστές οὐσίες. Ὑπὸ μία ἐννοία αὐτὸ εἶναι ἀληθές καὶ ὑπὸ ἄλλη ἐννοία δὲν εἶναι ἀληθές γιατί τὸ δυνάμει μπορεῖ νὰ συναντηθεῖ μὲ τὸ ενεργεῖα.

«Ἡ δύναμη βέβαια ὡς ὕλη, ἓνα εἶδος καθόλου καὶ ἀόριστη ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸ καθόλου καὶ τὸ ἀόριστο, ἡ ἐνέργεια ὅμως ὄντας ἀντιθέτως ὀρισμένη, που μπορεῖ νὰ κάνει αὐτὸ τὸ συγκεκριμένο εἶναι μόνον συγκεκριμένη» (Μετά τα Φυσικά 1087a20).

Ὁ Joseph Owens στο ἔργο του *The Doctrine of Being in the Aristotelian Metaphysics* γράφει:

«Για τὸν Σταγειρίτη τὸ καθόλου καὶ τὸ πραγματικὸ εἶναι ἀραγε συνώνυμα; Ἡ μήπως εἶναι τὸ ἓνα ἀντίθετο στο ἄλλο; Ἐνα πράγμα αυξάνει ἀραγε τὴν πραγματικότητα ἐφόσον γίνεται καθόλου ἢ μήπως ἀντίθετα ἡ καθολικότητα συνεπάγεται μὴ ὀρισμένη ἀφαίρεση ἔτσι ὥστε τὸ περισσότερο καθόλου νὰ εἶναι τὸ περισσότερο ἀφηρημένο καὶ τι αὐτὸ συνέπεια τὸ λιγότερο πραγματικὸ».

Οὐσία

Ὁ Ἀριστοτέλης στο βιβλίον Ζ, 1028b 3, γράφει χαρακτηριστικά: «Καὶ δὴ καὶ

4. Mario Vegetti, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Φιλοσοφίας*, μτφρ. Γ. Α. Δημητράκοπουλος, ἐκδ. Π. Τραυλός, Αθήνα 2000, σσ. 211-212.

τό πάλαι τε καί νῦν καί αἰεὶ ζητούμενον καί αἰεὶ ἀπορούμενον, τί τό ὄν, τοῦτο ἐστί, τίς ἡ οὐσία». («Και πράγματι από τον παλαιό καιρό πάντα το ζητούμενο και το απορούμενο είναι τι είναι το ον, ποια είναι η ουσία»). Το «τι ἦν εἶναι» ισοδυναμεί με το να ρωτάμε τι είναι η ουσία.

Ουσία είναι υποκείμενο, δηλ. αυτό από το οποίο όλα τα υπόλοιπα αποδίδονται ως κατηγορούμενα και το ίδιο αυτό δεν αποδίδεται από κανένα άλλο πράγμα: «Ὅμως δέ πάντως ἡ οὐσία πρῶτον καί λόγῳ καί γνώσει και χρόνῳ τῶν μὲν γάρ ἄλλων κατηγορημάτων οὐδέν χωριστόν, αὕτη δέ μόνη, καί τῷ λόγῳ δέ τοῦτο πρῶτον· ἀνάγκη γάρ ἐν τῷ ἐκάστου λόγῳ τόν τῆς οὐσίας ἐνυπάρχειν» (Z 1028a 32). («Το πρωταρχικό ον έχει βέβαια πολλές σημασίες ώστε η ουσία είναι από κάθε άποψη το πρώτο ον ως προς τον ορισμό (το λόγο) και ως προς τη γνώση και ως προς το χρόνο. Γιατί από τα άλλα κατηγορήματα κανένα δεν είναι χωριστό αλλά μόνο αυτή. Και ως προς τον ορισμό είναι πρωταρχικός γιατί στον ορισμό του καθενός πρέπει να υπάρχει ο οριστικός λόγος της ουσίας»).

Η ουσία είναι το «τι ην εἶναι», και το ἦταν να εἶναι. Η οντολογική υπόσταση κάθε όντος είναι αυτό το οποίο λέγεται ότι είναι παρόν ως ον ἀφ' εαυτού.

«Η ουσία αντιπροσωπεύει τέσσερεις κύριες σημασίες. Γιατί το «τι ην εἶναι» και το καθολικόν και το γένος φαίνονται να είναι ουσία του καθενός πράγματος και κοντά σ' αυτό έρχεται το τέταρτο, το υποκείμενο» (Z 1028b 40).

Στη συνέχεια της ανάλυσής του ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι ορισμός μπορεί να διατυπωθεί για την ουσία και μόνο αυτή. «Δῆλον τοίνυν ὅτι μόνης τῆς οὐσίας ἐστὶν ὁ ὁρισμός. Εἰ γάρ καί τῶν ἄλλων κατηγοριῶν, ἀνάγκη ἐκ προσθέσεως εἶναι, οἷον τοῦ ποιοῦ καί περιττοῦ» (1031a). («Εἶναι λοιπόν φανερό ότι μόνο η ουσία έχει ορισμό. Γιατί αν υπάρχει ορισμός και για τις άλλες κατηγορίες είναι ανάγκη να γίνει με τη μέθοδο της πρόσθεσης, όπως μπορεί να γίνει ο ορισμός του ποιού ή του περιττού»).

Κάθε όν δεν είναι τίποτε άλλο πέρα από την ουσία του, δεν είναι χωριστή και το τι ην εἶναι λέγεται ότι είναι ουσία κάθε πράγματος. Κάθε ατομική ουσία είναι ένα γενικό και φθαρτό σύνθετο πράγμα, και γι' αυτό το λόγο δεν υπάρχει ούτε ορισμός, ούτε απόδειξη των αισθητών ουσιών: «οι ουσίες αυτές έχουν μια ὕλη ενός είδους, της οποίας η φύση είναι τέτοια ώστε να ενδέχεται και να είναι (παρούσες αυτές ως όντα) και να μην είναι, για τον λόγο αυτόν τα άτομα αυτών των αισθητών ουσιών είναι όλα φθαρτά». (Μετά τα Φυσικά Z 1, 1039 b 30).

Ουσία χωριστή υπάρχει από τα αισθητά πράγματα, αυτή είναι η αρχή και αιτία και συνεπώς η ουσία είναι η μορφή. «Το αίτιο που ζητείται από την ὕλη είναι το είδος, χάρις στο οποίο η ὕλη είναι κάτι τι και τούτο είναι η ουσία» (Μετά τα Φυσικά Z 1041b 8).

Η ουσία είναι η τυπική αιτία, η ενέργεια και κατά συνέπεια η κατ' εσχάτη ουσία είναι η καθαρή ενέργεια, η αιώνια ακίνητη χωριστή ουσία. Από τη μια μεριά το άτομο είναι το μοναδικό πραγματικό όν, αλλά απροσδιοριστο εξ αιτίας της ὕλης, ωστόσο ουσία ουσιαστικοποιημένη, και απ' την άλλη η ουσία αυτή καθεαυ-

τή μπορεί να ουσιαστικοποιηθεί επειδή είναι καθαρή ενέργεια είναι όμως πραγματικότητα χωριστή.⁵

Ύλη - μορφή

Ο Αριστοτέλης αντιλαμβάνεται τον κόσμο ως μια ιεραρχία στην οποία ανώτατα όντα είναι οι άυλες ουσίες, ενώ όλα τα άλλα όντα που υπάρχουν ενεργεία, αποτελούνται από πρώτη ύλη και μορφή. Σ' αυτά η μορφή επενδύεται σε περισσότερα ή λιγότερα στρώματα ύλης, η οποία διαπλάθεται σε όλο και πιο σύνθετες μορφές.

«Αὐτό τε γάρ τοῦτο ἄδηλον καὶ ἔτι ἡ ὕλη οὐσία γίγνεται. Εἰ γάρ μὴ αὕτη οὐσία, τίς ἐστιν ἄλλη διαφεύγει;» (1029a 10). («Γιατί η ίδια η διατύπωση είναι αόριστη. Και ακόμα η ύλη γίνεται ουσία. Γιατί αν η ύλη δεν είναι ουσία δεν βλέπουμε ποια άλλη ουσία μπορεί να υπάρχει εκεί»).

Ένας ζωντανός οργανισμός είναι μεταβλητός από τέσσερις απόψεις: 1) Μπορεί να κινηθεί στο χώρο. 2) Μπορεί να μεταβληθεί ποιοτικά. 3) Μπορεί να γίνει μεγαλύτερος ή μικρότερος. 4) Υπόκειται σε φθορά - γένεση.

Το ον επιδέχεται τέσσερις τρόπους μεταβολής που αντιστοιχεί σε τέσσερα στρώματα: 1) Τοπική ύλη ή ύλη κατά τόπον κίνησιν. 2) Ύλη για αλλοίωση. 3) Ύλη για μεταβολή μεγέθους. 4) Ύλη για αρχική κίνηση.

«Λέγω δ' ὕλην καθ' αὐτὴν μήτε τί, μήτε ποσόν, μήτε ἄλλο μηδέν λέγεται οἷς ὠρῖσται τὸ ὄν». (1029a 24). («Αλλά όταν λέγω ύλη καθεαυτή εννοώ αυτή που δεν είναι ούτε ατομικό αντικείμενο, ούτε ποσόν, ούτε τίποτε άλλο από εκείνα που ορίζουν το ον»).

Κάθε ατομικό ον μέσα στο κόσμο με μόνη εξαίρεση το νου, αποτελεί συνένωση της μορφής με την τοπική ύλη. Ωστόσο μπορούμε να πούμε ανεξάρτητα από αυτά όλα τα νοητικά, δεν έχουν φθάσει στην καθαρή μορφή, γραμμή, στερεό, επίπεδο, αριθμός, Αν αφαιρέσουμε την έκταση, τη νοητή ύλη, απομένει καθαρή μορφή.

«Φανερόν δὴ ἐκ τῶν εἰρημένων ὅτι τὸ μὲν εἶδος ἢ οὐσία λεγόμενον οὐ γίγνεται, ἡ δὲ σύνοδος ἢ κατὰ ταύτην λεγόμενη γίγνεται, καὶ ὅτι ἐν παντὶ τῷ γιγνομένῳ ὕλη ἔνεστι καὶ ἔστι τὸ μὲν τοδε, τὸ δὲ τόδε». (1033 b19). («Είναι φανερό λοιπόν απ' όσα έχουμε πει ότι αυτό που εννοούμε είδος ή ουσία δεν γίνεται, αλλά γίνεται η συνάντηση των δύο που ονομάζονται ανάλογα με την ονομασία της ουσίας και ότι σε κάθε τι ενυπάρχει ύλη, το δε τελικό αποτέλεσμα είναι από το ένα μέρος είδος από το άλλο ύλη»).

Για τον Πλάτωνα ο χώρος είναι το υλικό στοιχείο ή υποκείμενο των αισθητών πραγμάτων, το υλικό από το οποίο πλάθονται τα αισθητά με την επέμβαση των σχημάτων που αποτελούν μιμήματα των αιώνιων όντων, των ειδών. Για τον Αριστοτέλη, αντίθετα, η έκταση, αν και βρίσκεται στα αισθητά πράγματα, δεν

5. W. D. Ross, ό. π., σσ. 236-237.

αποτελεί το υλικό από το οποίο σχηματίζονται, το οποίο είναι αυθύπαρκτο και αιώνιο.

Η πρώτη ύλη δεν υπάρχει πουθενά ως χωριστή οντότητα, ενώ η ουσία υπάρχει χωριστά, αυθύπαρκτα. «Αἷτιον δ' ὅτι τῶν μὲν ἡ ὕλη ἢ ἀρχουσα τῆς γενέσεως ἐν τῷ ποιεῖν καὶ γίγνεσθαι τί τῶν ἀπὸ τέχνης ἐν ἧς ὑπάρχει τί μέρος τοῦ πράγματος». (1034 a 12). («Ἡ αἰτία βρίσκεται στο ὅτι η ὕλη αποτελεί μέσα στην ποίηση και στη γέννηση των τεχνῶν την αφετηριακή αρχή»). Η πρώτη ὕλη αποτελεί μόνο ένα στοιχείο στη φύση των ατομικῶν ὄντων τα οποία συντίθενται ἀπὸ ὕλη και μορφή. Βρίσκεται πάντοτε συνενωμένη με κάποια ἀπὸ τις πρωταρχικὲς ἀντίθετες ιδιότητες, θερμό και ψυχρό και με κάποια ἀπὸ τις ἄλλες πρωταρχικὲς ιδιότητες ξηρό και υγρό. Τα λιγότερο σύνθετα γήινα σώματα εἶναι γη, νερό, αέρα, φωτιά, τα οποία αποτελοῦν με τη σειρά τους το υλικό με το οποίο σχηματίζονται τα «ἀπόλυτα μεικτά» ἢ ὁμοιομερή.

«᾽Ωσθ' ὅσα μὲν μέρη ὡς ὕλη καὶ εἰς ἃ διαιρεῖται ὡς ὕλην ὕστερα ὅσα δ' ὡς τοῦ λόγου καὶ τῆς οὐσίας τῆς κατὰ λόγον προτέρα ἢ πάντα ἢ ἕνια». (1035b 13). («Ἐπομένως ὅσα μέρη μποροῦν να θεωρηθοῦν ὡς ὕλη και σε ὅσα μπορεῖ κάτι να αναλυθεῖ ὡς υλικά συστατικά του, ὅλα αὐτά εἶναι μεταγενέστερα. Ὅσα εἶναι μέρη του λόγου και τῆς οὐσίας εἶναι προγενέστερα ἢ ὅλα ἢ μερικά ἀπ' αὐτά»). Ὅπως οἱ ἱστοί περιέχουν το υλικό για τον σχηματισμὸ των ἄλλων μερῶν των φυτῶν και ζῶων που εἶναι ἔτσι οργανωμένα ὥστε να ανταποκρίνονται στις ἀνώτερες λειτουργίες στην αἴσθησιν ἢ την κατὰ τὸπον κίνησιν.

Δυνάμει - Ἐνεργεία

Ο Ἀριστοτέλης υποστηρίζει ὅτι ὑπάρχουν δύο καταστάσεις, το δυνάμει και ενεργεία, μέσα στις οποίες κινούνται τα ὄντα. Διακρίνονται δύο σημασίες του ὀρου δύνამις. Η πρώτη σημασία σχετίζεται με την κοινή λέξη «δύναμις», η οποία εκφράζει την ικανότητα ενός πράγματος να προκαλέσει κάποιου εἶδους μεταβολή σε ἄλλο πράγμα. Η δεύτερη εἶναι η δύναμις ενός και του ἰδίου πράγματος να περνά ἀπὸ την μία κατάσταση στην ἄλλη.

«Ἔστι δὲ δυνατόν τοῦτο, ᾧ ἐάν ὑπάρξῃ ἡ ἐνέργεια οὗ λέγεται ἔχειν τὴν δύνάμιν, οὐδὲν ἔσται ἀδύνατον. [...] καὶ εἰ κινήθῃναι τι ἢ κινήσαι ἢ στήναι ἢ στήσαι ἢ εἶναι ἢ γίγνεσθαι ἢ μὴ εἶναι ἢ μὴ γίγνεσθαι, ὁμοίως». (Μετά τα Φυσικά, 1047a 28). («Λέμε ὅτι ἕνα ὄν ἔχει μια κάποια δύναμη ἢ ικανότητα εἴαν δεν ὑπάρχει καμία αδυναμία να περάσει στην ἐνέργεια. Το ἴδιο ακριβῶς εἴαν κάτι ἔχει τὴ δύναμη να κινήθῃ ἢ να κινήσει ἄλλο ἢ να σταθεῖ ἢ να σταματήσῃ ἄλλο ἢ να εἶναι ἢ να γίνεταῖ ἢ να μὴ εἶναι και να μὴ γίνεταῖ»).

Ἡ ἐνέργεια εἶναι η κατάσταση που βρίσκεται το ὄν ὡς υλικὸ σώμα στο παρόν, ὡς αἴσθησις και διάρκεια στο χώρο και στο χρόνο. «Ἐλ' ἡλυθεν δ' ἡ ἐνέργεια τοῦνομα, ἢ πρὸς τὴν ἐντελέχειαν συντεθεμένη. Καὶ ἐπὶ τα ἄλλα ἐκ τῶν κινήσεων μάλιστα δοκεῖ γὰρ ἡ ἐνέργεια μάλιστα ἢ κινήσεις εἶναι». (1047a 35). («Ἡ λέξη ἐνέργεια ὅταν εφαρμόζεται στην τελικὴ πραγματοποίηση δηλαδὴ την ἐντελέχεια, εφαρμόζεται και στις ἄλλες κινήσεις πλήρως. Δεν μπορούμε να ἐξη-

γήσουμε την μεταβολή χωρίς την έννοια της δύναμης ούτε μόνο με την έννοια της δύναμης. Τίποτε δεν προάγεται από τη δύναμη στην ενέργεια χωρίς την επίδραση ενός όντος που υπάρχει ενεργεία.

Ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η ενέργεια διατηρείται σε μια αδρανειακή κατάσταση στον κόσμο και διαχέεται σε όλες τις μορφές και είδη της ουσίας και της ύλης. Γι αυτό είναι αρχή μετατροπής: «Επειδή έχουμε καθορίσει τις σημασίες στις οποίες χρησιμοποιούμε τον όρο πρότερον είναι φανερό ότι η ενέργεια είναι πρότερη της δύναμης· δεν εννοώ πριν από τη δύναμη με μια ορισμένη σημασία που θα πει αρχή μεταβλητικής (μετατροπής) μέσα σε άλλο ή μέσα στο ίδιο θεωρούμενο ως άλλο, αλλά προηγούμενη από κάθε κινητική ή στατική αρχή» (1049b 4).

Τίποτε δεν είναι αιώνιο λόγω της δύναμης, η οποία μπορεί να είναι και μπορεί να μην είναι (ον - μη ον). Οι πρωταρχικές οντότητες στο σύμπαν είναι απαλλαγμένες από την δύναμη. Ο Θεός ως απόλυτη ενέργεια είναι ενεργεία με την πληρέστερη έννοια του όρου.

Δύναμις είναι αυτό που κινεί ή προκαλεί την κίνηση, έχει σχέση με την κίνηση, μετατόπιση, αλλοίωση, μεταβολή. Εμπεριέχει την αρχική κατάσταση και τελική ενός σώματος. Η ενέργεια είναι μια διαρκής κατάσταση ίσως χωρίς αρχή, άπειρη, απροσδιόριστη, συνεχής, χωρίς τέλος, μια αρχή διατήρησης.

Στο βιβλίο Θ, 1050 b10, ο Αριστοτέλης τονίζει ότι η ενέργεια βρίσκεται σε σχέση με τη δύναμη, αφού πρότερη είναι η ουσία. Πάντα υπάρχει μια ενέργεια που είναι χρονικά προγενέστερη της άλλης ως την ενέργεια αυτού που αιωνίως δίνει την πρώτη κίνηση. Η άποψη του Αριστοτέλη είναι ρεαλιστική στο σημείο που συνδέει την ενέργεια με την δύναμη ως πραγμάτωση κάποιου πράγματος, που εκδηλώνεται στην δεδομένη χρονική στιγμή. Αυτή μοιάζει με τις σύγχρονες αντιλήψεις για την υλική κίνηση και ενέργεια με τη διαφορά ότι δεν γνωρίζουμε αν υπάρχει αρχική ή τελική κίνηση της αιωνιότητας. Το ερώτημα είναι αν υπάρχει πρώτη αρχή, ακόμα και στη θεωρία του Bing - Bang που προσδιορίζει το χρόνο δημιουργίας του σύμπαντος. Σήμερα διατυπώνονται και άλλες θεωρίες για τα πολλαπλά σύμπαντα και τα παράλληλα σύμπαντα. Μέχρι όμως την διατύπωση μιας τελικής, η άποψη του Αριστοτέλη είναι ρεαλιστική και μεθοδολογικά άρτια καθώς και επίκαιρη στο φιλοσοφικό επίπεδο.

«ΦΥΣΙΚΑ»

Ο Αριστοτέλης στο έργο του «Φυσικά» έθεσε θεμελιώδη ερωτήματα σχετικά με την ύλη, τον τόπο, το χρόνο, το κενό και το άπειρο. Επίσης, ρώτησε τι είναι κίνηση και μεταβολή και πώς είναι δυνατή. Υποστήριξε ότι η ύλη είναι αυτό το οποίο μεταβάλλεται, η εσωτερική αρχή της μεταβολής, η δε μορφή και η στέρηση δεν είναι απλή αλλά καθορισμένη άρνηση: η ηρεμία για παράδειγμα είναι η στέρηση της κίνησης και δεν μπορεί να εξηγηθεί παρά μόνο με την κίνηση της οποίας αυτή είναι η στέρηση. Μπορεί κανείς να μιλάει για ζεύγος αντιθέτων τα

οποία αποδίδονται διαδοχικά στα φυσικά όντα.⁶

Ο Αριστοτέλης στην αρχή της μελέτης του ορίζει την φύση ως «αρχή και αιτία όλων των πραγμάτων»: «Ὡς οὐσης τῆς φύσεως ἀρχῆς τινός καί αἰτίας τοῦ κινεῖσθαι καί ἡρεμεῖν ἐν ᾧ ὑπάρχει πρῶτως καθ' αὐτό καί μὴ κατὰ συμβεβηκός». (Φυσικά Β1 192 b21). («Γιατί η φύση είναι αρχή και αιτία της κίνησης και της ηρεμίας ενός πράγματος στο οποίο ανήκει κατά πρώτον αυτό καθεαυτό και όχι κατά συμβεβηκός»).

Η φύση είναι αρχική δύναμη κίνησης και ηρεμίας με την έννοια ότι η ηρεμία δεν είναι το αντίθετο της κίνησης αλλά μόνο η στέρησή της. Η ηρεμία είναι η κατάσταση αυτού που δεν κινείται ή αυτού που δεν κινείται ακόμα, όχι αυτού που δεν μπορεί να κινηθεί. «Η φύση εδρεύει μέσα σ' αυτό το οποίο κινεί. Είναι επομένως η εσωτερική κινητήρια δύναμη και είναι κατά τούτο που διακρίνεται από την τέχνη, η οποία είναι αρχική δύναμη κινήσεως, που κείται μέσα σ' ένα άλλο πράγμα ενώ η φύση αρχική δύναμη κείται μέσα στο ίδιο πράγμα» (Μετά τα Φυσικά, Λ3 1070 a). «Ἐνα μὲν οὖν τρόπον οὕτως ἡ φύσις λέγεται, ἡ πρώτη ἐκαστω ὑποκειμένη ὕλη τῶν ἐχόντων ἐν αὐτοῖς ἀρχὴν κινήσεως καί μεταβολῆς, ἄλλον δε τρόπον ἡ μορφή καί τὸ εἶδος τόν κατὰ τόν λόγον». (Β1 193a 33). («Κατά ένα λοιπόν τρόπο έτσι καθορίζεται η φύση. Η πρώτη ὕλη που τίθεται ως υποκείμενο για κάθε συγκεκριμένο πράγμα από κείνα που έχουν μέσα τους την αρχή της κίνησης και της μεταβολής και κατά άλλον τρόπο η μορφή και το είδος σύμφωνα με τον λόγο»).

Η έρευνα δεν εξαντλείται εδώ από τη στιγμή που η φύση είναι αρχή κινήσεως και αυξήσεως. Είναι γνωστό ότι η «φύσις» παράγεται από το φύω που σημαίνει αυξάνω και συνεπώς παράγεται μεταβολή προ ένα ορισμένο τέλος (τελικό σκοπό). Το τέλος αυτό δεν είναι άλλο από τη μορφή προς την οποία και δια της οποίας κινούνται τα φυσικά όντα. Επομένως ως μορφή η φύση ενεργεί για ένα τέλος που δεν είναι άλλο από τον ίδιο τον εαυτό της. «Και αφού η φύση νοείται υπό διπλή έννοια, αφ' ενός ως ὕλη και αφ' ετέρου ως μορφή και αφού ο τελικός σκοπός είναι η μορφή και χάριν του τελικού σκοπού γίνονται και υπάρχουν όλα τα άλλα, αυτή η φύση και συνεπώς η μορφή είναι η αιτία χάριν αυτού του σκοπού».

Τα τέσσερα είδη αιτίων

Ο Αριστοτέλης ανέπτυξε μια θεωρία η οποία περιλαμβάνει τέσσερις αιτίες οι οποίες μπορούν να εξηγήσουν την κίνηση. Η υλική αιτία υποδεικνύει αυτό από το οποίο έγινε ένα πράγμα. Για παράδειγμα ο χαλκός είναι η αιτία του αγάλματος, ο άργυρος η αιτία του κυπέλλου.

Η μορφική ή τυπική αιτία, είναι η μορφή και το παράδειγμα - υπόδειγμα δηλαδή η μορφή που ο γλύπτης έδωσε στο ακατέργαστο μαρμαρο.

Η ποιητική αιτία ή κινητήρια - αποτελεσματική αιτία, είναι ο φορέας αυτού

6. Ingemar Düring, *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, μτφρ. Α. Γεωργίου-Κατσιβέλα, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2003, σσ. 21-24.

που γίνεται.

Η τελική αιτία (το τέλος, τὸ οὖν ἔνεκα). Το ἀγάλμα ἐγίνε για να κοσμήσει το ναό, ο περίπατος για να δίνει υγεία. Η αιτία αυτή αποτελεί την κατ' ἐξοχήν αιτία. Η μορφή είναι τελική, ἕνα και το αυτό πράγμα με την ουσία.

Εφόσον η μεταβολή αναφέρεται στην ουσία, βρισκόμαστε ενώπιον της γένεσης και φθοράς. Η κίνηση περιλαμβάνει την άποψη της ποσότητας δηλαδή την αύξηση και μείωση. Το είδος αυτής της κίνησης ισχύει κυρίως για τα ζωντανά όντα στα οποία η φύση ἔδωσε τη δυνατότητα να φθάσουν σ' ἕνα ορισμένο μέγεθος. (Φυσικά Ε2 226 α).

Τὸ ἄπειρον

Ο Αριστοτέλης προκειμένου να θεμελιώσει την ἔννοια του ἀπείρου ἀνέτρεξε στην ιστορία και παρατήρησε ὅτι οἱ Πυθαγόρειοι και ο Πλάτων θεώρησαν το ἄπειρο ὡς πράγμα, ὡς οὐσία (Φυσικά Γ4 203 α 4). «Καὶ πάντες ὡς ἀρχὴν τινὰ τιθέασι τῶν ὄντων, οἱ μὲν, ὥσπερ οἱ Πυθαγόρειοι καὶ Πλάτων καθ' αὐτό οὐχ ὡς συμβεβηκός τινι ἑτέρῳ ἀλλ' οὐσίαν αὐτό ὄν, τὸ ἄπειρον. Πλὴν, οἱ μὲν Πυθαγόρειοι ἐν τοῖς αἰσθητοῖς (οὐ γὰρ χωριστόν ποιοῦσιν τὸν ἀριθμόν), καὶ εἶναι τὸ ἔξω τοῦ οὐρανοῦ τὸ ἄπειρον· Πλάτων δὲ ἔξω μὲν οὐδὲν εἶναι σῶμα οὐδὲ τὰς ἰδέας διὰ τὸ μὴδὲ πού εἶναι αὐτάς ». Η ἀντίληψη που επικρατοῦσε για το ἄπειρον ὡς οὐσία βρισκόταν σε ἀντίθεση με ἄλλους φιλοσόφους, οἱ οποίοι προσπάθησαν να ἀποδώσουν μια ἀριθμητική διάσταση.

«Ο Ἀναξαγόρας και ο Δημόκριτος εἶδαν στο ἄπειρο ἕνα ἀριθμητικό ἄπειρο, το οποίο θα ἴσχυε για τον ἀριθμὸ των στοιχείων. Ἐτσι το ἄπειρο σχετίζεται με το ἄπειρο ἀριθμὸ του χρόνου, με το διαίρετὴ των μεγεθῶν, με τη γένεση και φθορά χωρίς τελειωμὸ των οὐσιῶν με την ἔννοια του ορίου, το οποίο προϋποθέτει ἕνα πέραν του εαυτοῦ του τέλους σε ἀναφορὰ με την αύξηση χωρίς τελειωμὸ των ἀριθμητικῶν μεγεθῶν ἢ με την πρόοδο (συνεχὴ κίνηση) πρὸς την κατεύθυνση ἐνὸς ἐξωτερικοῦ ὡς πρὸς τον κόσμον χώρου». (Φυσικά Γ4 203 β 204 α).

Ο Αριστοτέλης ἀπαντᾷ ὅτι το ἄπειρο δεν θα μπορούσε να ὑπάρχει οὔτε ὡς οὐσία, οὔτε ὡς ἀριθμὸς· Κανείς δεν το διακρίνει στο τέλος μιας φθοράς. Δεδομένου ὅτι κάθε σῶμα ἔχει ἕνα καθορισμένο φυσικό και περατὸ τόπο, πού ἄραγε θα μπορούσε ἕνα ορισμένο σωματικὸ και ἄπειρο πράγμα να τοποθετηθεῖ;

«Ἐχει δὲ ἀπορίαν ἡ περὶ τοῦ ἀπείρου θεωρία· καὶ γὰρ μὴ εἶναι θεμιμένης πολλὰ ἀδύνατα συμβαίνει καὶ εἶναι. Ἐτι δὲ ποτέρως ἐστὶ, πότερον ὡς οὐσία ἢ ὡς συμβεβηκός καθ' αὐτό φύσει τινι; ἢ οὐδετέρως; Ἀλλ' οὐδὲν ἦττον ἐστὶ ἄπειρον ἢ ἄπειρα τῷ πλήθει. Μάλιστα δὲ φυσικοῦ ἐστὶ ἐπισκέψασθαι εἰ ἐστὶ μέγεθος αἰσθητὸν ἄπειρον». (293b 36-204a). («Η ἐξέταση του ἀπείρου παρουσιάζει δυσκολίες· εἴτε το ἀρνηθεῖ κανείς εἴτε το παραδεχθεῖ θα συναντήσει πολυάριθμες δυσκολίες. Κοντὰ σ' αὐτὰ τίθεται και το ἕτη ἀπὸ τη φύσεως εἶναι οὐσία ἢ οὐσιώδες κατηγορημα καθ' αὐτό με κάποια φύση. Ἡ εἶναι οὐδέτερο. Ἀλλὰ ἡ τίποτε λιγότερο παρὰ ἕνα ἄπειρο; Ἡ ἄπειρος πρὸς τον ἀριθμὸν; Εἶναι προπάντων ἔργο του φυσικοῦ να ἐξετάσει αν ὑπάρχει ἄπειρον αἰσθητὸν μέγεθος»).

Στη διαίρεση των μεγεθών και στη σειρά των αριθμών το άπειρο δεν θα είναι ποτέ ενεργεία αλλά πάντοτε δυνάμει;

Ο Αριστοτέλης παρουσιάζει ένα μέρος της απόδειξης που περιέχει φυσικά στοιχεία και υποστηρίζει ότι ούτε σύνθετο μπορεί να είναι το άπειρο, ούτε απλό. Σύνθετο δεν θα μπορούσε να είναι το άπειρο σώμα, αφού βέβαια υπάρχει ένα πλήθος πεπερασμένων στοιχείων, ούτε ένα και απλό μπορεί να είναι το άπειρο σώμα, να υπάρχει ξεχωριστά από τα στοιχεία που ύστερα από τη γέννηση βγαίνουν από αυτό. Δεν υπάρχει ένα τέτοιο αισθητό διότι όλα θα διαλύονται σε αυτά που είναι συντεθειμένα. Επειδή ο Αριστοτέλης κατανόησε ιδιοφυώς ότι το άπειρο και το πεπερασμένο επεκτείνεται σε όλες τις ποιότητες και τις ποσότητες του σύμπαντος σε μια πολύπλοκη αλληλεπίδραση, απάντησε ότι βρίσκονται σε μια ενότητα και αλληλομετατροπή.⁷

«Λέγεται δὴ τὸ εἶναι τὸ μὲν δυνάμει τὸ δὲ ἐντελεχεία καὶ τὸ ἄπειρον ἔστι μὲν προσθέσει ἔστι δὲ καὶ ἀφαιρέσει. Τὸ δὲ μέγεθος ὅτι μὲν κατ' ἐνέργειαν οὐκ ἔστιν ἄπειρον εἴρηται διαιρέσει δ' ἔστιν· οὐ γὰρ χαλεπὸν ἀνελεῖν τὰς ἀτόμους γραμμάς λείπεται οὖν δυνάμει εἶναι τὸ ἄπειρον». (206a 15-21). («Λέγεται ὅτι το εἶναι και μέσα από το δυνάμει ον και το εντελεχεία και το άπειρο υπάρχει προσθετικά και αφαιρετικά. Ὅτι το μέγεθος δεν είναι άπειρο κατ' ἐνέργεια έχει ειπωθεί. Είναι όμως άπειρον κατά διαίρεσιν, γιατί είναι δύσκολο να καταστρέψει κανείς τις άτμητες γραμμές. Απομένει λοιπόν, ὅτι το άπειρο υπάρχει δυνάμει»).

Ο τόπος

Αν εξετάσουμε ένα πράγμα να είναι παρόν ως ον, στη συνέχεια τι είναι; Ο τόπος υπάρχει, απορρέει από την μετατόπιση. Κάθε πράγμα κατέχει στην φύση του το φυσικό του τόπο. «Τόπος διαστήματα μὲν οὖν ἔχει τρία μῆκος καὶ πλάτος καὶ βάθος, οἷς ὀρίζεται σῶμα πᾶν». (209 a4). «Σκοποῦσιν τινές ὁ τόπος τὸ ἐκά- στου εἶδος ἔστιν ἢ δὲ δοκεῖ ὁ τόπος εἶναι τὸ διάστημα τοῦ μεγέθους ἢ ὕλη· τοῦτο γὰρ ἕτερον τοῦ μεγέθους· τοῦτο δ' ἔστι τὸ περιεχόμενον ὑπὸ τοῦ εἶδους καὶ ὠρισμένον, οἷον ὑπὸ ἐπιπέδου καὶ πέρατος. Ἔστι δὲ τοιοῦτον ἢ ὕλη καὶ τὸ ἄοριστον· ὅταν δὲ ἀφαιρεθῇ τὸ πέρας καὶ τὰ πάθη τῆς σφαίρας λείπεται οὐδέν». (Φυσικά, 209b 6).

Το αριστερά-δεξιά μπορεί πίσω να ισχύει ως προς τη θέση μας, δεν ισχύει το πάνω κάτω. Ο τόπος είναι λοιπόν παρόν ως ον, πλην όμως δεν είναι ούτε μορφή, ούτε ὕλη, γιατί ούτε η μία ούτε η άλλη είναι χωριστή από την ουσία.

Ὅπως ο τόπος είναι χωριστός από τα σώματα. Ο τόπος είναι σαν ένα δοχείο. «Ἀλλὰ μὴν καὶ ὅτι γε ἀδύνατον ὅποτερον οὖν τούτων εἶναι τὸν τόπον, οὐ χαλεπὸν ἰδεῖν. Τὸ μὲν γὰρ εἶδος καὶ ἡ ὕλη οὐ χωρίζεται τοῦ πράγματος, τὸν δὲ τόπον ἐνδέχεται [...] καὶ γὰρ δοκεῖ τοιοῦτο τί εἶναι ὁ τόπος οἷον τὸ ἀγγεῖον». (209b 28).

7. S. Sambursky, *The physical world of the Greeks*, Routledge and Kegan Paul, London 1987, ss. 99-101.

Το Κενόν

Ο Αριστοτέλης για να εξηγήσει την κίνηση και τη μεταβολή, την πύκνωση και την αύξηση, διερεύνησε το πρόβλημα της ύπαρξης του κενού. Προσέγγισε καταρχάς τη θεωρία του Λεύκιππου και Δημόκριτου για το κενό και στη συνέχεια, προκειμένου να την αναιρέσει και να στηρίξει τη θεωρία της ύπαρξης του πλήρους, μιλάει για την ταυτόχρονη ύπαρξη δύο διαφορετικών καταστάσεων του όντος. Λέει ότι δεν υπάρχει «ούτε χωριστόν ούτε ενεργεία ὃν ὃ διαλαμβάνει τὸ πᾶν σῶμα ὥστε εἶναι μὴ συνεχές, καθάπερ λέγουσι Δημόκριτος καὶ Λεύκιππος καὶ ἕτεροι πολλοὶ τῶν φυσιολόγων ἢ καὶ εἰ ἔξω τοῦ παντός σώματος ἐστὶν συνεχούς». (Φυσικά 213 a37). Και συνεχίζει: ««Λέγουσι δ' ἐν μὲν ὅτι κίνησις ἢ κατὰ τόπον οὐκ ἂν εἴη (αὕτη δ' ἐστὶν φορά καὶ αὐξησις) οὐ γὰρ ἂν δοκεῖν εἶναι κίνησιν, εἰ μὴ εἴη κενόν. Τὸ γὰρ πλήρες ἀδύνατον εἶναι δέξασθαι τι». (Φυσικά, Δ 213 b4). Το πρώτο επιχείρημα είναι ότι χωρίς κενό, η τοπική κίνηση, φορά και αύξηση, δεν θα μπορούσε να υπάρχει. Είναι αλήθεια ότι δεν υπάρχει κίνηση χωρίς κενό, γιατί το πλήρες δεν μπορεί να δεχτεί κάτι. Όμως, μπορούν δύο πράγματα να συνυπάρχουν, αν το ένα είναι μεγαλύτερο και το άλλο μικρότερο και συμπεριλαμβάνεται σ' αυτό με ποσότητες πολλές και άνισες. Έτσι η αύξηση μπορεί να γίνει χωρίς το κενό.

Ο Αριστοτέλης αρνείται την ύπαρξη κενού, αλλά εξηγείται αυτό από την μετατόπιση ενός σώματος από ένα άλλο. Για να δώσει μια απάντηση στους προηγούμενους φιλοσόφους ανέπτυξε ένα συλλογισμό, με δύο σκέλη: «Δοκεῖ δὴ τὸ κενόν τόπος εἶναι ἐν ᾧ μηδὲν ἐστὶν. Τοῦτου δ' αἴτιον ὅτι τὸ ὄν σῶμα οἴονται εἶναι, πᾶν δὲ σῶμα ἐν τόπῳ, κενόν δ' ἐν ᾧ τόπῳ μηδὲν ἔστι σῶμα, ὥστ' εἰ που μὴ ἐστὶ σῶμα, κενόν εἶναι ἐνταῦθα. Σῶμα δὲ πάλιν ἅπαν οἴονται εἶναι ἅπτόν τοι-οῦτο δὲ ὃ ἂν ἔχῃ βάρος ἢ κουφότητα». (213b 36). («Φαίνεται λοιπόν ότι το κενό είναι ο τόπος όπου δεν υπάρχει τίποτα. Αιτία αυτού είναι το ότι νομίζουμε ότι το ὄν είναι σώμα. Όμως, κάθε σώμα είναι σε τόπο. Το δε κενό είναι ο τόπος που δεν υπάρχει κανένα σώμα. Ὡστε εκεί που δεν υπάρχει σώμα εκεί υπάρχει κενό. Κάθε σώμα πάλι, νομίζουν ότι είναι χειροπιαστό»).

Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι: «ἐν ᾧ μὴ τότε τί μὴδ' οὐσία τις σωματική». Δηλ. κενόν είναι εκείνο μέσα στο οποίο δεν υπάρχει κάτι συγκεκριμένο, ούτε κάποια ουσία σωματική. Και παρακάτω δεν αποδέχεται καμία ανάγκη να υπάρχει κενό γιατί το πλήρες εξηγεί την αλλοίωση και την κατά τόπο κίνηση. «Οὐδεμία δ' ἀνάγκη, εἰ κίνησις ἔστι, εἶναι κενόν. Ὅλως μὲν οὖν πάσης κινήσεως οὐδαμῶς, διό καὶ Μέλισσον ἔλαθεν· ἀλλοιοῦσθαι γὰρ τὸ πλήρες ἐνδέχεται». (214 a 30). Η μεταβολή πυκνότητας εξηγείται από τη μετατόπιση ενός σώματος που εκτοπίζεται από ένα άλλο: «Ἐνδέχεται δὲ καὶ πυκνοῦσθαι μὴ εἰς τὸ κενόν, ἀλλὰ διὰ τὰ ἐνόντα ἐκπηρυνίζειν». (214 a38). Δηλαδή η πύκνωση μπορεί να γίνει όχι με την ἐγκλίση μέσα στο κενό αλλά με την εκδίωξη εκείνου που είναι μέσα στο σώμα.

Ο Αριστοτέλης με την θεωρία περί για την «αὐπεριστάσιν» δίνει μία σημαντική απάντηση στους προηγούμενους φιλοσόφους που προσπαθούσαν να εξηγήσουν μόνο τη μηχανική κίνηση, αφού αγνοούσαν τη θερμική και τη χημική. Ο

φιλόσοφος παρατήρησε ότι παρουσιάζονται πολύπλοκες διαφορές ανάμεσα στα μεταβαλλόμενα σώματα κατά τόπον, φοράν, αλλοίωση, όριο, ταχύτητα, βάρος. Με το δεδομένο ότι η ταχύτητα ενός σώματος είναι συνάρτηση της αντίστασης που προβάλλει το περιβάλλον στους κόλπους του κενού, η ταχύτητα θα έπρεπε να είναι άπειρη. Η ταχύτητα πτώσεως ενός σώματος είναι ανάλογη με το βάρος του, επειδή το σώμα που πίπτει απομακρύνει τόσο καλύτερα τα εμπόδια όσο μεγαλύτερο είναι το κινητό. Η ύπαρξη του κενού είναι αδύνατη: δεν υπάρχει κενό χωριστό από τα σώματα.⁸

Οι παρατηρήσεις του Αριστοτέλη ήταν πρωτοποριακές για την εποχή του και ξεπεράστηκαν μόνο με την επιστημονική επανάσταση του 16ου και 17ου αι., όταν οι νόμοι της μηχανικής και της θερμότητας εξήγησαν τη δύναμη του κενού.

Ο χρόνος

Ο Αριστοτέλης έγραψε μια πολύ σημαντική μελέτη στα «Φυσικά» με σκοπό να συνδέσει το χρόνο με την κίνηση και τη μεταβολή.

«Τό μέν γάρ αὐτοῦ γέγονεν καί οὐκ ἔστι, τό δέ μέλει καί οὐπω ἔστιν. Ἐκ δέ τούτων καί ὁ ἄπειρος καί ὁ ἀντιλαμβανόμενος χρόνος σύγκειται». (217 b 4-218 a1). («Ένα μέρος του χρόνου υπήρξε στο παρελθόν και δεν υπάρχει πλέον, καθώς και ένα άλλο πρόκειται να υπάρξει, στο μέλλον και δεν υπάρχει ακόμα, δηλαδή από αυτά αποτελείται ο άπειρος και ο πεπερασμένος χρόνος»). Και από την άλλη μεριά: «Τό δέ νῦν οὐ μέρος· μετρεῖ τε γάρ τό μέρος καί συγκεῖσθαι δεῖ τό ὅλον ἐκ τῶν μερῶν». («Η χρονική στιγμή (το νυν) δεν είναι μέρος, γιατί το μέρος είναι το μέτρο του όλου, το δε όλον πρέπει να αποτελείται από τα μέρη· όμως ο χρόνος δεν φαίνεται να αποτελείται από νυν»).

Ο χρόνος κατά τον Αριστοτέλη φαίνεται να είναι κάποια κίνηση και μεταβολή. Όμως υπάρχει μια απορία αν ο χρόνος βρίσκεται παντού μέσα στα πράγματα - φαινόμενα που μεταβάλλονται: «Ἡ μέν οὖν ἐκάστου μεταβολή καί κίνησις ἐν αὐτῷ τῷ μεταβάλλοντι μόνον ἔστιν ἢ οὐ ἂν τύχη ὄν αὐτό τό κινούμενον καί μεταβάλλον. ὁ δέ χρόνος ὁμοίως καί πανταχοῦ καί παρά πᾶσιν». (218 b10). («Όμως η κάθε μεταβολή και κίνηση κάθε πράγματος υπάρχει αποκλειστικά μέσα στο πράγμα που μεταβάλλεται ή εκεί που θα βρίσκεται το ίδιο το κινούμενο και μεταβαλλόμενο. Ο χρόνος βρίσκεται παντού και σε όλα ομοιόμορφα»). Στην περίπτωση αυτή ο Αριστοτέλης προχώρησε ένα βήμα τη θεωρητική σκέψη και ήταν πολύ κοντά στον Νεύτωνα, που διακήρυξε ότι ο χρόνος κυλάει ομοιόμορφα.

Δεν υπάρχει χρόνος χωρίς μεταβολή και ταυτόχρονα μεταβολή χωρίς χρόνο: «Φανερόν ὅτι οὐκ ἔστιν ἄνευ κινήσεως καί μεταβολῆς χρόνος. Ὅτι μέν οὖν οὔτε κινήσις οὔτ' ἄνευ κινήσεως ὁ χρόνος ἔστι φανερόν». (218 b38-219 a2). («Είναι φανερό ότι δεν υπάρχει χρόνος χωρίς κίνηση και μεταβολή. Επίσης είναι σαφές ότι ο χρόνος ούτε κίνηση είναι, ούτε υπάρχει χωρίς κίνηση»). Σ' αυτή την

8. G. E. R. Lloyd, *Early Greek Science: Thales to Aristotle*. Chatto and Windus, London 1982, ss. 113-114.

περίπτωση ο φιλόσοφος συνέλαβε την ιδέα ότι ο χρόνος είναι μια ιδιότητα ή κατάσταση της υλικής κίνησης, πράγμα το οποίο γίνεται αποδεκτό και από τη σημερινή φιλοσοφική και επιστημονική σκέψη. Και, συμπλήρωσε ότι: «Ὡστε ἦτοι κίνησις ἢ τῆς κινήσεως τι ἐστὶν ὁ χρόνος. Ἐπεὶ οὖν οὐ κίνησις, ἀνάγκη τῆς κινήσεως τι εἶναι αὐτόν». (219a10).

Ο χρόνος έχει τις ιδιότητες του πρότερου και του ύστερου στη Φυσική και τοπική διαδοχή, γι' αυτό μπορεί να θεωρηθεί σαν μέγεθος: «Τό δέ δὴ πρότερον καὶ ὕστερον ἐν τόπῳ πρῶτον ἐστίν. Ἐνταῦθα μὲν καὶ τῇ θέσει· ἐπεὶ δ' ἐν τῷ μεγέθει ἐστὶ τὸ πρότερον καὶ ὕστερον ἀνάγκη καὶ ἐν κινήσει εἶναι τὸ πρότερον καὶ ὕστερον, ἀνάλογον τοῖς ἐκεῖ». (219a18).

Όταν όμως αντιλαμβανόμαστε τον χρόνο ως νυν, ένα, αλλά όχι ως πρότερο ή ύστερο στην κίνηση έχουμε την αίσθηση ότι δεν πέρασε χρόνος. Όταν όμως αντιλαμβανόμαστε το πρότερον και ύστερο τότε λέμε ότι υπάρχει χρόνος και είναι αριθμός κινήσεως.

«Τοῦτο γάρ ἐστίν ὁ χρόνος, ἀριθμὸς κινήσεως κατὰ τὸ πρότερον καὶ ὕστερον. Οὐκ ἄρα κίνησις ὁ χρόνος, ἀλλ' ἡ ἀριθμὸν ἔχει ἡ κίνησις». (219b 1-4).

Ακολουθώντας ο Αριστοτέλης εμβαθύνει περισσότερο στην έννοια του χρόνου εξετάζοντας και τον χρόνο ως αριθμό που έχει φορά. «Χρόνος μὲν γάρ ὁ τῆς φορᾶς ἀριθμὸς, τὸ νῦν δὲ ὡς φερόμενον οἶον μονὰς ἀριθμοῦ. Καὶ συνεχῆς τε δὴ ὁ χρόνος τῷ νῦν, καὶ διήρηται κατὰ τὸ νῦν». (220a4). Γιατί χρόνος είναι ο αριθμός της φοράς, το δε νυν, καθώς η φορά είναι όπως η μονάδα του αριθμού. Όντως η κίνηση και η φορά είναι μία. Η προτεραιότητα αυτή αντιστοιχεί κατά ένα τρόπο σ' εκείνη του σημείου, γιατί το σημείο καθιστά το μήκος συνεχές και το καθορίζει· είναι η αρχή ενός μέρους και το τέλος ενός άλλου.

Μετά από 2000 χρόνια ο Νεύτων, το 1704, έγραψε: «Οι γραμμές γεννιούνται όχι με την παράθεση μερών, αλλά με τη συνεχή κίνηση των σημείων», θέση η οποία δείχνει την επικαιρότητα των σκέψεων του μεγάλου Φιλοσόφου. Και είναι φανερό ότι ούτε το μέρος του χρόνου είναι το νυν ούτε η διαίρεση μέρους της κίνησης, όπως δεν είναι τα σημεία μέρος της γραμμής όμως οι δύο γραμμές είναι μέρος της μίας γραμμής.

«Ἡ μὲν οὖν πέρας τὸ νῦν, οὐ χρόνος, ἀλλὰ συμβέβηκεν· ἡ δ' ἀριθμεῖ ἀριθμός». (220a25). Έτσι ως όριο, το νυν δεν είναι χρόνος, αλλ' είναι ένα συμβεβηκός· καθόσον αριθμεῖ είναι αριθμός.

Ο Αριστοτέλης λέει ότι: «Ἄς μὴν ξεχνάμε ὅτι ὁ χρόνος εἶναι ἀριθμὸς ὅχι ως μέσον να μετράμε ἀλλὰ μετρούμενος ὁ ἴδιος». «Ὁ δὲ χρόνος ἀριθμὸς ἐστίν οὐχ ὡς ἀριθμοῦμεν ἀλλ' ὁ ἀριθμούμενος». (Φυσικά, 220b9).

Ο χρόνος μπορεί να προσεγγισθεί και ως μέτρο της κίνησης και το αντίστροφο: «Οὐ μόνον δὲ τὴν κίνησιν τῷ χρόνῳ μετροῦμεν, ἀλλὰ καὶ τὴν κίνησιν τὸν χρόνον διὰ τὸ ὁρίεσθαι ὑπ' ἀλλήλων· ὁ μὲν γὰρ χρόνος ὁρίζει τὴν κίνησιν ἀριθμὸς τῶν αὐτῆς, ἡ δὲ κίνησις τὸν χρόνον». (220b17). Και μετράμε μόνον τὴν κίνησιν με τὸν χρόνον, ἀλλὰ καὶ τὸν χρόνον με τὴν κίνησιν, γιὰτὶ ἀλληλοπροσδιορίζονται γιὰτὶ ὁ χρόνος ὁρίζει τὴν κίνησιν, ἐπειδὴ εἶναι ὁ ἴδιος ἀριθμὸς, ἡ δὲ κίνη-

ΙΑΚΟΒΑΤΕΙΟΣ
ΛΙΠΟΒΙΤΣΚΙ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΠΕΘΥΡΙΟΥ

ση τον χρόνο»).

Ο Αριστοτέλης συνδυάζει τα μεγέθη με την κίνηση και το χρόνο και τονίζει ότι « ἀκολουθεῖ γάρ τῷ μὲν μεγέθει ἡ κίνησις, τῇ δὲ κινήσει ὁ χρόνος, τῷ καὶ ποσὰ καὶ συνεχὴ καὶ διαιρετὰ εἶναι». (220 b29). Γιατί εἰς μὲν το μέγεθος ἀντιστοιχεῖ ἡ κίνησις, σὴν κίνησιν ὁ χρόνος, γιατί εἶναι ποσὰ καὶ συνεχὴ καὶ διαιρετὰ. Ἐπειδὴ λοιπὸν ὁ χρόνος εἶναι τὸ μέτρο τῆς κινήσεως, εἶναι καὶ τῆς ἡρεμίας μέτρο, κατὰ συμβεβηκὸς γιατί κάθε ἡρεμία εἶναι ἐν χρόνῳ. Στον ἀριθμὸ λοιπὸν τῆς κινήσεως μπορεῖ νὰ ὑπάρχει καὶ τὸ ἡρεμῶν. Ὁ χρόνος επομένως θὰ μετρήσῃ καὶ τὸ κινούμενο καὶ τὸ ἡρεμῶν.

Τέλος ὁ Αριστοτέλης δίνει μιὰ πανοραμικὴ εἰκὼνα τοῦ χρόνου. «Φαίνεται ὁ χρόνος νὰ εἶναι ἡ κίνησις τῆς σφαίρας τοῦ (σύμπαντος) γιατί μ' αὐτὴν μετροῦνται οἱ ἄλλες κινήσεις καὶ ὁ χρόνος ἐπίσης. Γι' αὐτὸ ὑπάρχει συνήθεια νὰ λέγεται ὅτι τὰ ἀνθρώπινα πράγματα εἶναι κύκλος, ἔχει εφαρμογὴ καὶ στὰ ἄλλα πράγματα ποὺ ἔχουν φυσικὴ κίνησις καὶ γένεσις καὶ φθορά. Αὐτὸ συμβαίνει γιατί ὅλα αὐτὰ τὰ πράγματα ἔχουν τὸν χρόνο ὡς γνώμονα γιὰ τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος σὰν νὰ ἐξελίσσονται κατὰ κάποια περιοδικότητα· καὶ πραγματικὰ ὁ ἴδιος ὁ χρόνος φαίνεται νὰ εἶναι ἓνας κάποιος κύκλος (223 b25).

Κινήσις καὶ μεταβολή

Ὁ Αριστοτέλης σὴν ἀρχὴ τοῦ Ε' βιβλίου τῶν Φυσικῶν υποστηρίζει ὅτι κάθε τι μεταβάλλεται, εἴτε ὡς συμβεβηκὸς, εἴτε ἐξαιτίας τῆς κινήσεως κάποιου ἄλλου ποὺ τὸ κινεῖ ἀρχικά. Αὐτές οἱ κινήσεις ἀνήκουν στο κινητὸ τὸ ὁποῖο ἢ μετατοπίζεται σὲ τόπο ἢ ἀλλοιώνεται. Ἐπίσης πρέπει νὰ ξεχωρίσουμε ἐκεῖνο ποὺ κινεῖ ἀρχικά καὶ ἔπειτα νὰ δοῦμε τὸ κινούμενο καὶ νὰ ξεετάσουμε τὸ χρόνο κινήσεως, καὶ ἀμέσως μετὰ τὸ ἀρχικὸ ὄριο καὶ τελικὸ ὄριο, ἀφοῦ κάθε κίνησις πηγαίνει ἀπὸ τὸ ἓνα ὄριο στο ἄλλο. Πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη τὸ κινούμεν, τὸ κινούμενο καὶ τὸ τελικὸ τέρμα, γιατί ὅ,τι κινεῖται ἔχει γένεσις, ἀρχὴ καὶ φθορά. «Πῶς μὲν οὖν καθ' αὐτὸ κινεῖται, καὶ πῶς κατὰ συμβεβηκὸς, καὶ πῶς κατ' ἄλλο τι, καὶ πῶς τὸ αὐτὸ πρῶτον, καὶ ἐπὶ κινουντος καὶ ἐπὶ κινουμένου, δηλὸν ὅτι ἡ κίνησις οὐ, ἐν τῷ εἶδει ἀλλ' ἐν τῷ κινουμένῳ καὶ κινητοῦ κατ' ἐνέργειαν». (224 b28). («Ἐτι βλέπουμε σαφέστατα πῶς ἓνα πρᾶγμα κινεῖται καθεαυτὸ, πῶς κατὰ συμβεβηκὸς, πῶς ἀναφορικῶς πρὸς ἓνα ἄλλο καὶ πῶς ἡ κίνησις καθεαυτὴ εἶναι ἀμεση. Ἡ κίνησις δὲν ὑπάρχει σὴν μορφὴ ἀλλὰ στο κινούμενο, δηλαδή στο ἐνεργεῖα κινητῷ»).

Ἡ μεταβολή, ἡ μὴ κατὰ συμβεβηκὸς μεταβολή δὲν ὑπάρχει παντοῦ ἀλλὰ μόνον στὰ ἐνάντια, στὰ ἐνδιάμεσα καὶ τὰ ἀντιφατικά «ἀλλ' ἐν τοῖς ἐναντίοις καὶ ἐν τοῖς μεταξύ καὶ ἐν ἀντιφάσει» (224 b34). Κάθε μεταβολή, κατὰ τὸν Αριστοτέλη, πηγαίνει ἀπὸ τὸ ἓνα ἄκρο στο ἄλλο, ἀπὸ τὸ ἓνα ὄριο στο ἄλλο.

Ἐπειδὴ κάθε κίνησις εἶναι μιὰ μεταβολή, ὑπάρχουν τρεῖς μεταβολές:

1) Οἱ κατὰ γένεσις καὶ φθορά ποὺ εἶναι κατ' ἀντίφασιν. 2) Τοῦ ποιοῦ. 3) Τοῦ ποσοῦ. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς οὐσίας δὲν ὑπάρχει κίνησις, γιατί δὲν ὑπάρχει κανένα ὄν ποὺ νὰ εἶναι κατὰ τῆς οὐσίας. Ἡ γένεσις καὶ φθορά, ἡ ἀλλοίωσις, ἡ μετακίνησις,

η μετατόπιση είναι κινήσεις.⁹ «Η δε κατά τόπον και το κοινόν και το ίδιον ανώνυμης· έστω δε φορά καλουμένη το κοινόν». Η κατά τόπον κίνησις δεν έχει όνομα ούτε του συνόλου ούτε ιδιαιτέρως. Ας την ονομάσουμε φοράν». (225 a40).

Η μεταβολή προς το περισσότερο ή το λιγότερο εντός της ίδιας ιδιότητας λέγεται αλλοίωση. Αυτή βαίνει από το ενάντιο στο ενάντιο ή απολύτως, η κατά κάποιο τρόπο. Η κίνηση είναι συνεχής όταν είναι απλώς μια αναγκαστική.

Επειδή κάθε κίνηση είναι διαιρετή είναι μία. Η κίνηση ενώνεται με το συνεχές του χρόνου αλλά και το συνεχές αυτό πηγάζει από το συνεχές των κινήσεων.

Η ενότητα του χρόνου ικανοποιεί την ενότητα και συνέχεια της κίνησης. Η κίνηση έχει συνέχεια αν δεν έχει διακοπή ο χρόνος δηλ. έχει συνεχή ροή: «Της δέ τω είδει μή μιάς ού, και ει μή διαλείπεται ο χρόνος· ό μέν γάρ χρόνος είς, τω είδει δέ ή κίνησις άλλη. Την μέν γάρ μίαν ανάγκη και τω είδει μίαν είναι, ταύτην δ' άπλως μίαν ούκ ανάγκη». (228 b10). Το ίδιον συμβαίνει από το άλλο μέρος και στην κίνηση που δεν είναι μία σε είδος έστω κι αν δεν παρουσιάζει διάλειψη.

Η κίνηση είναι αιώνια. Η ηρεμία με το να είναι η στέρηση της κίνησης δεν μπορεί να προϋπάρχει της τελευταίας αυτής. Για να προκληθεί ηρεμία είναι αναγκαία μια ορισμένη μεταβολή.

Το κινούν δεν μπορεί να ενεργεί παρά εφόσον τεθεί αντιμέτωπο μ' εκείνο που το κινεί. Για να μπορέσει να γίνει η κίνηση θα ήταν αναγκαία μια κατ' αρχάς κίνηση η οποία μπορεί να φέρει το κινούν εγγύτερα προς το κινούμενο.¹⁰

Αφού δεν υπάρχει πρότερο ή ύστερο χωρίς το χρόνο, δεν μπορεί να υπάρχει κάποιο πράγμα προ του χρόνου. Ο χρόνος δεν έχει λοιπόν αρχίσει και ούτε και η κίνηση αφού ο χρόνος δεν είναι παρά το μέτρο.

Το ότι η κίνηση συμβαίνει να είναι αιώνια δεν εμποδίζει να υπάρχουν στον κόσμο πράγματα τα οποία είναι πάντοτε σε κίνηση. Άλλα παραμένουν πάντοτε ακίνητα, ενώ άλλοτε είναι σε κίνηση άλλοτε σε ηρεμία.

Τα πράγματα κινούνται εκ φύσεως ή βιαίως: εκείνα που κινούνται δια της βίας, κινούνται από κάποιο πράγμα που είναι εξωτερικό. Αυτά που κινούνται εκ φύσεως κινούνται από κάποιο πράγμα που είναι εσωτερικό όπως η ψυχή ή από κάτι εξωτερικό όπως η περίπτωση του ελαφρού που κινείται στον ίδιο τόπο. Σε κάθε περίπτωση «κάθε πράγμα το οποίο κινείται, κινείται από κάτι». (Φυσικά Θ 256 a3).

Αν κάθε πράγμα κινείται από κάτι άλλο τότε προχωράμε προς μια τελική αρχή και τελική αιτία. Η αρχή αυτή είναι μεθοδολογική και λιγότερο ή καθόλου οντολογική.

Το πρώτο κινούν είναι ακίνητο, είτε υπό την έννοια ότι η σειρά των κινουμένων από άλλα πράγματα σταματά ευθύς σε ένα πρώτο πράγμα ακίνητο, είτε υπό την έννοια ότι η σειρά φθάνει μέχρι το ένα κινούμενο το οποίο κινείται και σταματά να κινείται από τον ίδιο τον εαυτό του.

9. Β. Φ. Άσμους, *Αριστοτέλης*, μτφρ. Αν. Χαράλαμπίδου, Κέδρος, Αθήνα 1978, σ. 53.

10. Άσμους, *ό. π.*, σσ. 54-55.

Κοσμολογία

Η κοσμολογία του Αριστοτέλη δεν έχει σχέση με την επιστήμη των παρατηρήσεων τόσο όσο με την κατασκευή ενός μοντέλου.

Ο Αριστοτέλης διακρίνει δύο περιοχές του κόσμου: Αυτόν που είναι πάνω από τη σελήνη και αυτό που είναι κάτω. Τα όντα που είναι στον ουρανό δεν έχουν ούτε γένεση ούτε φθορά, κινούνται με μια κίνηση που δεν συναντά καμία αντίσταση, επειδή είναι τακτική, τέλεια και κυκλική. Το σώμα αυτών των όντων είναι αιώνιο και φτιαγμένο από «αιθέρα», ανεξάρτητο από τη φωτιά, «αυτό που τρέχει εσαεί», «αεί θείν». (Περί ουρανού Α3 270a). Ο αιθέρας δεν υπόκειται στην παραμικρή αλλοίωση, αύξηση ή μείωση. Τα άστρα κινούνται εφ'απτόμενα σε σφαίρες, που είναι και οι ίδιες σωματικές και αυτό που κινεί τις σφαίρες είναι αυτό το ίδιο ακίνητο.

Όμως υπάρχει ένα ερώτημα: υπάρχουν άλλα ακίνητα κινούντα εκτός από το πρώτο κινούν; Πολλά χωρία των έργων κάνουν υπαινιγμούς για την παρουσία ακινήτων. (Φυσικά, Θ6 258 b11 και 259 a70) Όμως υπάρχει ένα καθοριστικό «κινούν ακίνητον» όντως «αίδιον», αρχή κινήσεως για όλα τα άλλα. (Θ6 259 a12).

Το σύμπαν αποτελείται από ομόκεντρες σφαίρες, η δε γη βρίσκεται σε ηρεμία στο κέντρο. (Περί ουρανού B14). Το πιο εξωτερικό, ο «πρώτος ουρανός», του οποίου η περιστροφή επιτρέπει στους πλανήτες να διαγράφουν μια πλήρη περιφορά σε εικοσιτέσσερις ώρες. Για να εξηγήσει την περιστροφική κίνηση της Σελήνης, του Ήλιου, του Ερμή και της Αφροδίτης, ο Αριστοτέλης καταφεύγει στις θεωρίες του Ευδόξου και του Καλλίπου (Μετά τα φυσικά 1073 b20-1074 a19), τις οποίες τροποποιεί. Έτσι στο σύστημα απαριθμούνται η σφαίρα του πρώτου ουρανού, οι τριάντα τρεις σφαίρες που διακρίνουν οι προηγούμενοι αστρονόμοι και οι είκοσι δύο που εισάγονται από τον φιλόσοφο.¹¹

Ο υποσελήνιος κόσμος χαρακτηρίζεται από την μεταβολή και την αοριστία. (Μετά τα Φυσικά Γ5 1010 a3). Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι είχαν μιλήσει για τη σύσταση του κόσμου, ο Θαλής για το νερό, ο Αναξίμανδρος για το άπειρο, ο Αναξίμενης για τον αέρα, ο Ηράκλειτος για τη φωτιά και οι Δημόκριτος - Λεύκιππος για τα άτομα. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι το στοιχείο που υπάρχει στον πάνω Ουρανό είναι ο αιθέρας και η κυκλική κίνηση αυτή που κινεί. Στο υποσελήνιο υπάρχει η ευθύγραμμη κίνηση που ορίζεται από το άνω και κάτω σε συνάρτηση με το κέντρο και την επιφάνεια της σφαίρας. Αυτό που πηγαίνει προς το κέντρο είναι το βαρύ δηλαδή η γη, η οποία είναι το κέντρο του κόσμου. Αυτό που πηγαίνει επάνω είναι το ελαφρύ, δηλ. η φωτιά (Περί ουρανού 308 b), όμως ανάμεσα στο βαρύ και το ελαφρύ είναι το νερό.

Οι στοιχειώδεις ποιότητες είναι τέσσερις και οι τέσσερις αυτοί όροι μπορούν να συνδυασθούν σε έξι ζεύγη: θερμό - ξηρό, θερμό - υγρό, ψυχρό - υγρό, ψυχρό - ξηρό.

11. J. Brun, *Ο Αριστοτέλης και το Λύκειο*, μτφρ. Η. Π. Νικολούδης, εκδ. Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, χ. χ., σσ. 84-87.

«ΒΙΟΛΟΓΙΚΑ»

Ο Αριστοτέλης με τις έρευνες για τα ζώα προχώρησε στην πρώτη γενική ταξινόμηση των ειδών και έθεσε τα θεμέλια των μεθοδολογικών αρχών της Βιολογίας, που επηρέασαν τη βιολογική επιστήμη ως τον 18ο αι. Τα κυριότερα βιβλία του είναι: «Αί περί τά ζώα ιστορίαι», «Περί ζώων μυρίων» «Περί ζώων γενέσεως» «Περί πορείας ζώων».

Ο Αριστοτέλης δεν έδωσε μια ταξινόμηση των ζώων, όμως οι παρατηρήσεις του οδήγησαν στη συγκρότηση ενός πίνακα με βάση τους ορισμούς. Η ταξινόμηση αυτή δέχεται ως κριτήρια τις φυσικές αναλογίες που περιέχουν: 1) Παρουσία ή απουσία αίματος 2) τόπο κατοικίας 3) τρόπο αναπαραγωγής.

1) Σπονδυλωτά: Έναιμα με κόκκινο αίμα, ζωτόκα και ωτόκα.

Α) Ζωτόκα: Άνθρωποι, Κητώδη, Τετράποδα ζώα α) Μηρυκαστικά με σχιστά νύχια: πρόβατα, βόδια. β) Ζώα με νύχια μη σχιστά: ίπποι, όνοι (μονόχηλα) Άλλα τετράποδα

Β) Ωτόκα: Πτηνά: α) Αρπακτικά με νύχια β) Νηκτικά με πόδια από μεμβράνη, οικόσιτα, ψαροφάγα, γ) τετράποδα ωτόκα Αμφίβια, ερπετά, δ) φίδια ε) ψάρια

2) Ασπόνδυλα: Άναιμα (χωρίς κόκκινο αίμα).

Α) με τέλεια αυγά: κεφαλόποδα, μαλακόστρακα

Β) με ασυνήθη αυγά: αράχνες, σκorpion

Γ) αυτόνομης ή αυτόματης γένεσης: μαλάκια, εχινόδεσμα

Δ) Σπόγγοι.

Ο Αριστοτέλης συλλέγει τα ζώα κάθε είδους και τα προσεγγίζει με μια γενετική και αιτιακή μέθοδο. Ταξινομεί αυτά κατά είδη και γένη με βάση τις γενικές ιδιότητες που έχουν και αξιοποιεί τις προγενέστερες γνώσεις που είχε από την ιατρική, τη ζωολογία και τη βοτανική. Επιμένει στη συγκριτική έρευνα εξετάζοντας τα γενικά χαρακτηριστικά που συναντώνται στα ζώα. (Περί ζώων μορίων Α 639a 15).

Ανατομία

Ο Αριστοτέλης διακρίνει τους ιστούς που καλεί «ομοιομερείς», αλλά σχετικά με το σκελετό έχει αρκετά αόριστες ιδέες και δεν γνωρίζει τους μύες. Δίνει μια αρκετά καλή περιγραφή της μήτρας και του στομάχου των μηρυκαστικών. (Περί ζώων μορίων 673b31). Επιπλέον περιγράφει την ανάπτυξη του πλακούντος του γαλέου ή σκυλόψαρου (*Mustelus laevis*), που έχει προκαλέσει το θαυμασμό πολλών φυσιολόγων του Μεσαίωνα και των νεότερων χρόνων.

Βλέπει στον εγκέφαλο ένα όργανο που ονομάζεται για την ψύξη της καρδιάς και το οποίο εμποδίζει την υπερθέρμανση της χώρας στην έκκριση φλέγματος. Δεν διακρίνει τις αρτηρίες από τις φλέβες και πιστεύει ότι οι πρώτες περιέχουν εξίσου αέρα και αίμα.

Αγνοεί τις σχέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στα όργανα, στα νεύρα και εγκέφαλο. Οι πνεύμονες είναι φυσερά που έχουν για σκοπό να προκαλούν ψύξη που διατηρεί τη ζωτική φωτιά όπως ο δροσερός αέρας που εκβάλλει από ένα φυσερό και αναζωπυρώνει τον άνθρωπο.

Οι περιγραφές που κάνει για το έντερο είναι περιορισμένες. Είδε όμως καλά ότι τα νεφρά επικοινωνούν με την κύστη με τη μεσολάβηση του ουρητήρα.

Η αναπαραγωγή (Περί ζώων γενέσεως)

Τρεις λειτουργίες ανήκουν μόνο στα ζωντανά όντα: η αναπαραγωγή, η αίσθηση, η αύξηση και η μετατόπιση. Η αναπαραγωγή μπορεί να είναι αποτέλεσμα αυτόματης γένεσης και θεωρούνται αναμφισβήτητα γεγονότα η αυτόματη γένεση μυγών, σκουληκιών, ποντικιών.

Ο Αριστοτέλης ενδιαφέρεται για την αναπαραγωγή στον ανθρώπινο οργανισμό που προϋποθέτει το ζευγάρι αρσενικού και θηλυκού. Το θηλυκό φέρει μέσα στα έμμηνά του, τα οποία μπορούν να παραμείνουν εσωτερικά, την ύλη από την οποία θα σχηματισθεί το έμβρυο, ενώ το σπέρμα του αρσενικού φέρει τη μορφή που χρησιμεύει ως εργαλείο και περιέχει την αρχή της ψυχής.¹² Αυτή η διαδικασία μοιάζει με την αρχή της ρευστότητας και πήξης. Με το δεδομένο ότι το ένα από τα δύο στοιχεία υπερισχύει το παιδί θα μοιάζει στον πατέρα ή την μητέρα. Αν ένας από τους δύο αντιδράσει στην επίδραση αυτή, το παιδί θα μοιάζει στους παππούδες ή γιαγιάδες. Το σπέρμα προέρχεται από: 1) Ομοιομερή σάρκα, οστά και νεύρα. 2) Ανομοιομερή κεφάλι και χέρια. 3) Και τα δύο.

Κληρονομικότητα

Ο Αριστοτέλης προσπάθησε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της κληρονομικότητας και ταυτόχρονα εξέτασε εκείνο, των άγονων υβριδίων όπως είναι ο ημίονος. Κατόπιν προχώρησε και στο πεδίο της εμβρυογένεσης και μελετώντας το σχηματισμό του εμβρύου στο αυγό της κότας είδε την καρδιά του κοτόπουλου να χτυπά από την τρίτη μέρα. Η καρδιά που σχηματίζεται πρώτη, θα παράσχει την αναγκαία προώθηση για τον σχηματισμό των άλλων οργάνων δηλαδή των σπλάχνων, του κεφαλιού και των κάτω άκρων.

Ο Αριστοτέλης εξέτασε επιστημονικά τα ζώα και έβγαζε γενικά συμπεράσματα με σύγκριση «Μπορεί να υπάρχει αυτογένεση γιατί έχουμε δει ερύθρινο θηλυκή με γόνιο, αλλά όχι αρσενικό.

Ο Αριστοτέλης αναζητεί τις αιτίες γένεσης και αναπαραγωγής

1) Η φύση δεν κάνει τίποτε χωρίς κίνητρο. 2) Για να κατανοήσουμε του ζωντανούς οργανισμού χρησιμοποιεί την έννοια της ζωτικότητας (ζωντανή ενέργεια) και της τελεολογίας.

Η θέση των όντων στον Κόσμο είναι ιεραρχική. Από το ανώταρο σε πνεύμα,

12. G. Lloyd, *ό. π.*, σσ. 117-119.

ενέργεια, ικανότητα, δυνατότητα μέχρι το κατώτερο. Η μορφή είναι η αρχή, η οποία διαμορφώνει μια αλυσίδα όντων και δεν μπορεί να μορφοποιήσει εξ ολοκλήρου την ύλη. Υπάρχει μια στέρηση αφήνει περιθώρια απροσδιοριστίας και παρακωλύεται από τις αντιτιθέμενες δυνατότητες που εμπεριέχει η ύλη.¹³

ΠΕΡΙ ΨΥΧΗΣ

Ο Αριστοτέλης έδωσε διαφορετικό ορισμό από τους Πυθαγόρειους και τον Πλάτωνα οι οποίοι πίστευαν ότι η ψυχή ως πραγματικότητα είναι χωριστή από το σώμα. Πίστευε ότι η ψυχή και το σώμα είναι αχώριστα και βρίσκονται σε μια ενότητα και αλληλεξάρτηση. Όρισε την ψυχή «ως είδος πρώτης εντελέχειας ενός φυσικού σώματος που έχει δύναμη ζωή δηλαδή ενός οργανικού σώματος» (Περί ψυχής B1 412 a).

Ο Αριστοτέλης διακρίνει διαφορετικές λειτουργίες (δυνάμεις) της ψυχής την θρεπτική, την αισθητή, την διανοητική. Δευτερεύουσες είναι η ορεκτική και κινήτες στο μέτρο που η όρεξη, η επιθυμία, προϋποθέτει τη φαντασία και προκαλεί την κίνηση.

1. Η θρεπτική ψυχή βρίσκεται στα φυτά που κατέχουν τον κατώτερο βαθμό ψυχής, αυτόν που κινεί την τροφή. Είναι η αιτία της διεργασίας, της αφομοίωσης η οποία καθιστά όμοιο αυτό που ήταν αρχικά ανόμοιο. Έχει σκοπό την διατήρηση του είδους και γι' αυτό είναι ικανότητα διατροφής.

2. Η αισθητική ψυχή εντοπίζεται στα ζώα, τα οποία κατέχουν την προηγούμενη λειτουργία και αυτή. Ο άνθρωπος έχει και την διανοητική ψυχή.

A) Η αίσθηση είχε κυρίως θεωρηθεί ως ποιοτική τροποποίηση του υποκειμένου της αίσθησης από το αντικείμενο της αίσθησης.

Ο Αριστοτέλης μεταθέτει το πρόβλημα στην περιοχή της διατροφής. Κατά τη διάρκεια αυτής της λειτουργίας η ύλη απορροφάται ενώ στην περίπτωση της αίσθησης τα όργανα των αισθήσεων προσλαμβάνουν τη μορφή χωρίς να προσλαμβάνουν την ύλη.

Η αισθητικότητα είναι μια μοναδική ικανότητα, η οποία διασπάται σε πέντε εξατομικευμένες αισθήσεις, οι οποίες ανήκουν στην αρμοδιότητα των οργάνων.

B) Η φαντασία είναι ένα είδος προέκτασης της αίσθησης και γίνεται ενεργός από τη στιγμή που το αισθητικό αντικείμενο εξαφανίζεται και τότε βλέπει κανείς όνειρα, τα οποία δεν είναι τίποτε άλλο από την ικανότητα ορισμένων εικόνων να παραμένουν ενεργές. (Περί ενυπνίων, B 459 a23).

Ο Αριστοτέλης υποστήριξε στο πεδίο της διανοητικής ψυχής ότι η καθολική ψυχή υπάρχει δύναμη μέσα στην ατομική αίσθηση και οι εικόνες επαναλαμβανόμενες καθιστούν δυνατό στη σκέψη να λειτουργεί. Το αιώσιο ενεργοποιεί το εφήμερο και θνητό, που σηματοδοτεί ότι κάθε ατομική ουσία δεν είναι μόνο παρούσα στον κόσμο, αλλά και επεκτείνεται πέρα από τις παραστάσεις.

13. Jonathan Barnes, *Aristotle*, Oxford University Press, Oxford 1982, σσ. 73-77.

ΛΟΓΙΚΗ

Ο Αριστοτέλης στα βιβλία σχετικά με τη Λογική, τα οποία ονομάστηκαν «Όργανον» κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα, εξετάζει διεξοδικά τη δομή και λειτουργία του Λόγου. Στο βιβλίο «Κατηγορίαι» συγκροτεί τις θεμελιώδεις έννοιες της σκέψης, τους όρους που θεωρούνται ως κατηγορήματα του νου όπως είναι: Ουσία, ποσότητα, ποιότητα, σχέση, τόπος, χρόνος, θέση, κατάσταση, ενέργεια, πάθος. Οι θεμελιώδεις έννοιες έχουν σχέση με τα μέγιστα γένη του «Σοφιστή» του Πλάτωνος ον, ταυτότητα, ετερότητα, στάσις, κινήσις και του «Θεαίτητου» ανομοιότητα - ομοιότητα, είναι - μη είναι, ταυτότητα διαφορά, άρτιο - περιττό.

Ο Αριστοτέλης διέκρινε τις έννοιες σε: 1) Πρώτη ουσία. 2) Δεύτερη ουσία. 3) Γένη και είδη, δηλαδή Καθολικό και Ατομικό. Η πρώτη ουσία είναι το ατομικό ον, η ατομική ουσία και η δεύτερη ουσία είναι το ειδικότατο ον (Βιβλίο «Κατηγορίαι» 1 a1 - 3 b24).

Ο Αριστοτέλης διέκρινε τις αισθητές ιδιότητες που προσδιορίζουν το χρώμα, τον ήχο και συνέλαβε τις «κοινές αισθητές» όπως μέγεθος, σχήμα και τα στοιχεία που μπορούν να προσδιοριστούν με την αφή. Το ενέργημα διακρίνεται από την κρίση και είναι ένα είδος επαφής με το αντικείμενο.

Πρόταση

Στο βιβλίο «Περί ερμηνείας» εκφράζεται η «αναπαραστατική Θεωρία της γνώσης». Η «κρίση» περιγράφεται όχι ως σύλληψη συνδέσεων που υπάρχουν στην πραγματικότητα αλλά ως δημιουργία συνδέσεων ή σε περίπτωση αποφαιτική, διαιρέσεων ανάμεσα στα παθήματα της ψυχής που ονομάζονται έννοιες - νοήματα. Η «κρίση» μπορεί να ονομαστεί διαίρεση - ανάλυση συγκεχυμένων συμπλεγμάτων και επανασύνδεση στη μεθοδική ολότητα μιας κρίσης, των στοιχείων που αποκαλύφθηκαν μ' αυτόν τον τρόπο (Διάκριση ή σύνθεση εννοιών). Εντοπίζονται οι πολλαπλές αντιστοιχίσεις όρων εννοιών (στο βάθος και πλάτος εννοιών) και η σύνδεση με τις αντίστοιχες πραγματικότητες.

Η Κρίση είναι αληθής όταν δηλώνει ότι τα στοιχεία της πραγματικότητας είναι πραγματικά συνενωμένα ή ότι στοιχεία πραγματικά διαιρεμένα είναι διαιρεμένα.

Η πρόταση αναλύεται σε σε όνομα και ρήμα. Το όνομα είναι ήχος που έχει νόημα κατά συνθήκην, που δεν δηλώνει χρόνο σε κανένα μέρος του, και αν ληφθεί χωριστά, δεν έχει νόημα. Το ρήμα είναι αυτό που όχι μόνο έχει ορισμένο νόημα, όπως το όνομα αλλά επιπλέον δηλώνει χρόνο και υποδεικνύει κάτι που λέγεται για κάτι άλλο (16 a1 - 17).

Στο «Περί ερμηνείας» καθορίζονται οι δυνατές αντιθέσεις ανάμεσα στις προτάσεις. Η υπαρκτική κρίση αποτελεί πρωταρχική εργασία.

Ένας άνθρωπος υπάρχει (ἐστιν ἄνθρωπος)

Ένας άνθρωπος δεν υπάρχει (οὐκ ἔστιν ἄνθρωπος)

Ένας μη άνθρωπος υπάρχει (ἔστιν οὐκ ἄνθρωπος)

Ένας μη άνθρωπος δεν υπάρχει (οὐκ ἔστιν οὐκ ἄνθρωπος). (Περί ερμηνείας 19b10-19b25).

Ο Αριστοτέλης όταν καταπιάνεται με τις έννοιες του συνδυετικού αντιλαμβάνεται πολύ καλά τη διάκριση ανάμεσα στο υπαρκτικό και το συνδυετικό είναι. Αναγνωρίζει ότι η ανάλυση της πρότασης σε όνομα και ρήμα δεν είναι παντοτε επαρκής, αλλά δεν επιχειρεί να αναλύσει όλες τις προτάσεις σε υποκείμενο, κατηγορούμενο και συνδυετικό.

Στα «Αναλυτικά πρότερα», το συνδυετικό παρουσιάζεται εντελώς ανεξάρτητα από το κατηγορούμενο. Όταν οι προτάσεις θεωρούνται προκειμένες του συλλογισμού, επιβάλλεται η απομόνωση σε κάθε πρόταση ενός κατηγορουμένου που μπορεί να αποτελέσει υποκείμενο άλλης πρότασης. (Αναλυτικά πρότερα 25b25-26b).

Ο Αριστοτέλης διαμορφώνει μια τυπολογική διαίρεση των κρίσεων σε καταφατικές και αποφατικές. Η κατάφαση έχει απλούστερη γλωσσική μορφή. Μια καταφατική προκειμένη μπορεί να έχει αποφαιτικό συμπέρασμα, ενώ ένα καταφατικό συμπέρασμα ούτε πρέπει, ούτε μπορεί να έχει αποφαιτική προκειμένη.

Υπάρχουν έσχατες αναπόδεικτες προτάσεις στον ίδιο βαθμό που υπάρχουν έσχατες αναπόδεικτες καταφάσεις, δηλαδή αυτές που εκφράζουν τον αμοιβαίο αποκλεισμό των κατηγοριών. Η κατάφαση προηγείται σε αξία, γιατί μας παρέχει ακριβέστερες πληροφορίες για το υποκείμενό της.

1) Κρίσεις που αναφέρουμε σε μια καθολική έννοια και είναι:

α) Καθολικές: «κάθε άνθρωπος είναι λευκός» ή β) Μη καθολικές: «υπάρχει ένας άνθρωπος λευκός ή μερικοί άνθρωποι είναι λευκοί. (Περί ερμηνείας 17a38-17b38).

2) Κρίσεις που αναφέρονται σε ατομική έννοια είναι: «Ο Σωκράτης είναι λευκός». Οι τρεις αυτοί τύποι δεν σχηματίζουν φθίνουσα κλίμακα ως προς τη γενικότητα, δηλαδή, η μη καθολική κρίση, που αναφέρεται σε μια καθολική έννοια είναι αληθής ακόμη κι αν υπάρχει λ.χ. «μόνο ένα άνθρωπος λευκός».

Οι κρίσεις για τις καθολικές έννοιες και οι κρίσεις για ατομικές έννοιες αναφέρονται σε διαφορετικά είδη οντότητες. (Περί ερμηνείας 18a8). Αυτό το σχήμα υπονοεί τη θεωρία που αναπτύσσεται σε Αναλυτικά Ύστερα σύμφωνα με την οποία η καθολική έννοια σχεδόν αγνοείται με τρόπο καθαρά μη ποσοτικό.

Η Κρίση νοείται ως κάτι που εκφράζει όχι τον εγκλεισμό του υποκειμένου στο κατηγορούμενο αλλά περισσότερο τον χαρακτηρισμό του υποκειμένου από το κατηγορούμενο, το οποίο δεν έχει ποτέ δείκτη ποσό.

Συλλογισμός

Η λέξη συλλογισμός απαντά στον Πλάτωνα αλλά δεν έχει το νόημα που της δίνει ο Αριστοτέλης. Μέχρι τότε δεν είχε επιχειρηθεί η γενική περιγραφή της

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

διαδικασίας της συνεπαγωγής. Συγγενέστερη προσέγγιση ήταν η διατύπωση της Λογικής Διαίρεσης από τον Πλάτωνα, που ο Αριστοτέλης ονομάζει ασθενή συλλογισμό.

Ο Αριστοτέλης θέλει να καθορίσει τις προϋποθέσεις της «Επιστημονικής γνώσης». Υποστηρίζει ότι πρέπει να διασφαλίζεται η εγκυρότητα σε κάθε βήμα που πραγματοποιείται, και αυτό εγγυάται η τήρηση των κανόνων του συλλογισμού. (Αναλυτικά πρότερα 24 a10 - 27 b40).

Η αναλυτική μέθοδος αναγνωρίζει την ύπαρξη μη συλλογιστικών συνεπαγωγών εξίσου δεσμευτικών με το συλλογισμό, δηλαδή συνεπαγωγών που χρησιμοποιούνται για τη γνώση μας με λογικές συνέπειες. Αυτό δεν είναι σχέση υποκειμένου και κατηγορουμένου, αλλά σχέση Ισότητας. (Αναλυτικά πρότερα 28 a10 - 28 b29). Η σχέση υποκειμένου - κατηγορουμένου είναι η κοινή μορφή κάθε κρίσης και κάθε συμπερασμού και γι' αυτό αποτελεί πρωταρχικό αντικείμενο της λογικής μελέτης.

Ενώ οι παραλλαγές του συλλογισμού μπορεί να διερευνηθούν πλήρως και οι κανόνες τους μπορεί να διατυπωθούν με οριστικό τρόπο, κάθε προσπάθεια απαρίθμησης όλων των δυνατών παραλλαγών της συνεπαγωγής αποτυγχάνει.¹⁴ Οι συλλογισμοί της αναγκαίας κατηγορήσεως ακολουθούν τους ίδιους κανόνες με την απλή κατηγορήση (29 b29).

Η πολλαπλότητα των Συλλογισμών συνηγορεί στην αντίληψη ότι υπάρχει πολλαπλότητα της αλήθειας και δυνατότητες άπειρης εκδήλωσης. Οι δύο όροι μιας πρότασης συμφωνούν όταν αληθεύουν. Συμφωνούν ως προς τη συλλογιστική διαδικασία που είναι πιθανή αληθοφανής διαδικασία. Δύο όροι αληθεύουν ως προς τη γνώση μας προς το υποκείμενο (βάθος - πλάτος) ως προς την αντιστοίχιση με μια πραγματικότητα (απόδειξη).

Η απόδειξη

Στα «Αναλυτικά Ύστερα» ο Αριστοτέλης επεξεργάζεται την έννοια της απόδειξης και τα πιθανά αντικείμενα της επιστημονικής διερεύνησης. Αυτά είναι: το ότι, το διότι, το έι έστιν, και το τι έστιν.

Συνολικά τα αντικείμενα της γνώσης είναι πέντε: 1) Τι σημαίνει το όνομα. 2) Τι αντίστοιχο πράγμα υπάρχει. 3) Τι είναι αυτό. 4) Ποιές ορισμένες ιδιότητες έχει. 5) Γιατί έχει αυτές τις ιδιότητες.

Η συνολική διαδικασία της επιστήμης μπορεί να περιγραφεί ως εξής: Η επιστήμη θέτει ως αντικείμενο διερεύνησης ένα πράγμα του οποίου είναι γνωστό το όνομα. Επειδή τα ονόματα είναι καθαρά συμβατικά σύμβολα, το νόημα τους δεν χρειάζεται να διερευνηθεί, αρκεί μόνο να δηλωθεί.

Το πρώτο ερώτημα έχει τη μορφή: «Υπάρχει κάτι που να αντιστοιχεί σε αυτό το όνομα;» Αυτό πρέπει να είναι το πρώτο ερώτημα, γιατί θα ήταν παράλογο να

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΟΥ

14. J. L. Ackrill, *Aristotle the philosopher*, Clarendon Press Oxford, 1981, σσ. 79-83.

διερευνήσουμε τι είναι ένα πράγμα, τι ιδιότητες έχει ή γιατί τις έχει, αν δεν γνωρίζουμε πρώτα ότι υπάρχει ως ον και καθόλου αναγκαίο. (Αναλυτικά Ύστερα 73 a - 77 b). Αντίστοιχα πρέπει να γνωρίζουμε τι είναι, πριν διερευνήσουμε τι ιδιότητα έχει, αφού οι ιδιότητές του αποδεικνύονται με βάση τη γνώση του ορισμού του. (Αναλυτικά Ύστερα 83 a - 84b).

Η Απόδειξη είναι επιστημονικός συλλογισμός, δηλαδή συλλογισμός που αποτελεί από κάθε άποψη γνώση και όχι γνώμη. Οι προκείμενες της απόδειξης: 1. Πρέπει να είναι αληθείς, ενώ οι προκείμενες του συλλογισμού εν γένει μπορεί να είναι και ψευδείς (Αναλυτικά Ύστερα 88 a18). 2. Πρέπει να είναι πρώτες, με άλλα λόγια άμεσες ή αναπόδεικτες. Γιατί αν ήταν αποδείξιμες θα έπρεπε να τις αποδείξουμε και επομένως δεν θα μπορούσαν να είναι πρώτες αρχές. 3. Πρέπει να είναι γνωριμότερες (πιο κατανοητές) και προγενέστερες σε σχέση προς τα συμπεράσματα που συνάγονται όχι με την έννοια ότι νοητικά τις αντιλαμβανόμαστε πρωτύτερα, αλλά με την έννοια ότι, όταν τις κατανοούμε, διακρίνουμε πιο καθαρά την αλήθεια του που είναι θεμελιωμένη προγενέστερα (χρονική). 4. Πρέπει να είναι αιτία του συμπεράσματος, δηλ. πρέπει να δηλώνουν τα γεγονότα που αποτελούν τα αίτια του γεγονότος.

Τα αξιώματα είναι αληθείς προτάσεις κάθε περιεχομένου όπως είναι οι νόμοι της αντίφασης και του αποκλεισμού του μέσου.

Προτάσεις κοινές σε περισσότερες επιστήμες που έχουν όμως σχετικά περιορισμένο πεδίο εφαρμογής, όπως η πρόταση ότι: αν από ίσα αφαιρεθούν ίσα η ισότητα δεν μεταβάλλεται και εφαρμόζεται σε ποσότητες.

Η επιστήμη θεωρεί δεδομένους τους ορισμούς όλων των όρων της, αλλά θεωρεί δεδομένη μόνο την ύπαρξη των πρώτων αντικειμένων της (η αριθμητική την ύπαρξη της μονάδας, η γεωμετρία την ύπαρξη του μεγέθους στο χώρο) και αποδεικνύει την ύπαρξη των υπολοίπων.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ ΣΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ: «ΠΟΛΙΤΙΚΑ»

Ο Αριστοτέλης στο έργο του «Πολιτικά» εξετάζει την κοινωνία ως μια λειτουργική συνεργασία ατόμων και ομάδων με σκοπό τη διατήρηση, την επιβίωση και την αναπαραγωγή. Επισημαίνει από την αρχή ότι επιδίωξη των ανθρώπων που αποτελούν μια κοινωνία είναι η τέλεια «πόλις»: «Ἡ δ' ἐκ τῶν πλειόνων κωμῶν κοινωνία τέλειος πόλις», («Πολιτικά» 1252 b 29-30), η οποία μπορεί να είναι αὐτάρκης και να εξυπηρετεί τους σκοπούς για τους οποίους ἐτάχθη.

«Ἐκ τούτων οὖν φανερόν ὅτι τῶν φύσει ἡ πόλις ἐστὶ, καὶ ὅτι ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῶον, καὶ ὁ ἄπολις διὰ φύσιν καὶ οὐ διὰ τύχην ἥτοι φαῦλος ἐστὶν ἢ κρείττων ἢ ἄνθρωπος· ὥσπερ καὶ ὑφ' Ὀμήρου λοιδωρηθεὶς «ἄφρητωρ ἀθέμιστος ἀνέστιος». (1253 a). («Ἀπὸ αὐτὰ συμπεραίνουμε ὅτι ἡ πόλις εἶναι ἀπὸ τῆ φύσεως τέτοια καὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐκ φύσεως ζῷον πολιτικόν καὶ ὁ ἄπολις ἐξ αἰτίας τῆς φύσεως τοῦ καὶ οὐ τυχὰ εἶναι φαῦλος ἢ ὀν ἀνθρώπου καὶ ἀκριβῶς ὅπως τὸ λοιδωροῦσε ὁ Ὀμηρὸς «ἄφρητωρ ἀθέμιστος ἀνέστιος»»).

Ο Αριστοτέλης πίστευε ότι ο άνθρωπος είχε κατακτήσει την ανώτερη συνεργατική και επικοινωνιακή κατάσταση με τις λειτουργίες και τους θεσμούς της πόλης και μπορεί να φθάσει σε αρμονία, συμμετρία και αυτάρκεια, ειδάλλως δεν έχει μέλλον: «Ὅτι μὲν οὖν ἡ πόλις καὶ φύσει καὶ πρότερον ἢ ἕκαστος, δηλον· εἰ γάρ μὴ αὐτάρκης ἕκαστος χωρισθείς, ὁμοίως τοῖς ἄλλοις μέρεσιν ἔξει πρὸς τὸ ὅλον, ὃ δὲ μὴ δυνάμενος κοινωνεῖν ἢ μηδὲν δεόμενος δ' αὐτάρκειαν οὐδὲν μέρος πόλεως ἢ, θηρίον ἢ θεός». (1253 α27). («Φανερόν εἶναι ὅτι ἡ πόλις ἐκ φύσεως εἶναι υπεράνω κάθε ατόμου· γιατί ἀν καθέναν που ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὸ σύνολο εἶναι μὴ αὐτάρκης ...»).

Γι' αὐτὸ τὸ λόγο καὶ προσπαθεῖ νὰ θέσει σὲ μιὰ τάξη καὶ ιεραρχία τὶς λειτουργίες τῆς πόλης - κράτους καὶ γενικά τῆς ἐξουσίας (ἐξάρτησης). Παραθέτει τὶς δύο ἀντιλήψεις περὶ κυρίας καὶ δούλου καὶ ἀφήνει στὴν ἀρχὴ τὸ θέμα ἀνοιχτό. Ὅμως στὴ συνέχεια τὸ θέτει στὴν βάση τῆς χρησιμότητας καὶ λειτουργικότητας.

«Πρῶτον δὲ περὶ δεσπότου καὶ δούλου εἰπωμεν, ἵνα τὰ τέ πρὸς τὴν ἀναγκαίαν χρεῖαν ἴδωμεν». (1253 β15). Πρῶτα θὰ πούμε γιὰ τὸν δεσπότη καὶ δούλο γιὰ νὰ δούμε τὴ χρησιμότητα στὶς ἀμοιβαίες ἀνάγκες.

«Τοῖς μὲν γὰρ δοκεῖ ἐπιστήμη τέ τις εἶναι ἡ δεσποτεία καὶ ἡ αὐτὴ οἰκονομία καὶ δεσποτεία καὶ πολιτικὴ καὶ βασιλικὴ καθάπερ εἶπομεν ἀρχόμενοι· τοῖς δὲ παρὰ φύσιν τὸ δεσπόζειν. Νόμῳ γὰρ τὸ μὲν δούλον εἶναι τὴν δ' ἐλευθέραν φύσει δ' οὐδὲν διαφέρειν». (1253 β19). («Γι' αὐτὸ ἄλλοι μὲν νομίζουν ὅτι ἡ ἐξουσία τοῦ δεσπότη εἶναι εἶδος ἐπιστήμης καὶ ὅτι ὅπως εἶπαμε προηγουμένως, εἶναι μιὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ ἐξουσία τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ οἴκου, τοῦ κυρίου τῶν δούλων, τοῦ πολιτικοῦ καὶ τοῦ βασιλέα. Ἄλλοι ὅμως φρονοῦν ὅτι ἡ ἐξουσία τοῦ κυρίου τῶν δούλων εἶναι παρὰ φύσιν καὶ ὅτι μόνον ὁ νόμος καθὲν τὸν ἓνα δούλον καὶ τὸν ἄλλον ἐλευθερο ἐνῶ δὲν ὑπάρχει διαφορὰ φυσικὴ»¹⁵).

Επειδὴ ὁ Αριστοτέλης θεωρεῖ ὅτι ἡ λειτουργία τῆς οἰκονομίας τῆς πόλης μπορεῖ νὰ διεκπεραιωθεῖ με τοὺς ὅρους τῆς ἐξάρτησης, παρατηρεῖ ὅτι γιὰ νὰ συντηρηθεῖ μιὰ κοινωνία πρέπει νὰ ὁργανωθεῖ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο. Ταυτόχρονα παρατηρεῖ καὶ τοὺς κανόνες τῶν μέσων τῶν συναλλαγῶν με τὴν νόμιμη ιδιοκτησία καὶ τὸ κέρδος στὴν ἀγορὰ. «Πρῶτον μὲν οὖν ἀπορήσειεν ἂν τις πότερον ἡ χρηματιστικὴ ἢ αὐτὴ (τῇ οἰκονομικῇ ἐστὶν ἡ μέρος ἢ ὑπηρετικὴ καὶ εἰ ὑπηρετικὴ πότερον ὥς ἡ κερκιδοποιικὴ τῇ ὑφαντικῇ καὶ ὥς χαλκουργία». (1256 α3). («Οἱ πρῶτες ἀπορίες που γεννιοῦνται εἶναι μήπως ἡ ἐπιστήμη τῆς ἀποκτίσεως εἶναι ἡ ἴδια με τὴν οἰκονομικὴ ἢ κλάδος μόνον βοηθητικὸς. Καὶ ἀν εἶναι βοηθητικὴ μήπως εἶναι ὅπως ἡ τέχνη τῆς κατασκευῆς κερκίδων, τῆς υφαντουργίας ἢ χαλκουργίας»).

Ἀπαντᾷ ὅτι δὲν εἶναι τὸ ἴδιο, γιατί αὐτὰ που παράγονται στὴν οἰκονομικὴ - παραγωγικὴ μονάδα («οἰκονομικὴ») εἶναι γιὰ τὴν διατήρηση καὶ ἀναπαραγωγή τοῦ παραγωγοῦ - ἐργαζομένου. Τα αἰαθὰ ὁμως που παράγονται μέσα ἀπὸ τὴν

15. Wolfgang Kullmann, *Η πολιτικὴ σκέψη τοῦ Αριστοτέλη*, μτφρ. Α. Ρεκάκος, Μ.Ι.Ε.Τ., Ἀθῆνα 1996, σσ. 39-43.

εργασία για ικανοποίηση συλλογικών αναγκών άλλων οδηγούν σε πολύπλοκες συναλλαγές και ανταλλαγές, οικονομικές - χρηματιστικές. Γιατί αν αποστολή του χρηματιστή είναι να εξεύρει πηγές πλούτου και κτήσεις, ο πλούτος και η κτήση περιλαμβάνουν πολλά

«Εἰ γάρ ἐστι τοῦ χρηματιστικοῦ θεωρῆσαι πόθεν χρήματα καὶ κτήσεις ἔσται, ἡ δὲ κτήσεις πολλά περιείληφθεν μέρη καὶ ὁ πλούτος ὥστε πρῶτον ἡ γεωργικὴ πότερον μέρος τι τῆς οἰκονομικῆς ἢ ἕτερόν τι γένος;» (1256 a16).

Η χρηματιστική γεννήθηκε από την ανταλλαγή. Το χρήμα έγινε μέσον ανταλλαγής και κυκλοφορίας και αποταμίευσης αξιών. Η ανταλλαγή έχασε την άμεση σύνδεση με την ικανοποίηση των αναγκών και έγινε όργανο απεριόριστου θησαυρισμού. Με την εμφάνιση της χρηματιστικής ανταλλαγής αρχίζουν να ονομάζονται οικονομικά αγαθά όλα εκείνα που η αξία τους μετριέται με το χρήμα.

«Ἐκάστου γάρ κτήματος διττῆς ἡ χρῆσις ἐστίν, ἀμφοτέραι δὲ καθ' αὐτό μεν ἄλλ' οὐχ ὁμοίως καθ' αὐτό, ἀλλ' ἡ μὲν οἰκεία ἡ δ' οὐκ οἰκεία τοῦ πράγματος, οἷον ὑποδήματος ἡ τε ὑπόδεσις καὶ ἡ μεταβλητικὴ. Ἀμφοτέραι γάρ ὑποδήματος χρήσεις· καὶ γάρ ὁ ἀλλαττόμενος τῷ δεομένῳ ὑποδήματος ἀντὶ νομίσματος ἡ τροφῆς χρῆται τῷ ὑποδήματι ἢ ὑπόδημα, ἀλλ' οὐ τὴν οἰκείαν χρῆσιν· οὐ γάρ ἀλλαγῆς ἔνεκα γέγονονεν. Τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ἔχει καὶ περὶ τῶν ἄλλων κτημάτων». (1257 a6). («Κατὰ δύο τρόπους ὅπως εἶναι γνωστὸ γίνεται ἡ χρῆσις κάθε κτήματος, καὶ στους δύο χρησιμοποιοῦν το ἴδιο πράγμα ἀλλ' ὄχι κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο· ὁ ἓνας εἶναι οἰκείος στὴ φύση του καὶ ὁ ἄλλος δὲν εἶναι οἰκείος. Παραδείγματος χάριν στὸ ὑπόδημα τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ φοράει καὶ νὰ τὸ ἀνταλλάσσει μ' ἄλλο εἶδος. Καὶ οἱ δύο τρόποι εἶναι χρῆσις τοῦ υποδήματος, γιατί αὐτὸς που τὸ ἀνταλλάσσει με νόμισμα ἢ τροφή μ' αὐτοῦ που ἔχει ἀνάγκη αὐτὸ τὸ ἀνταλλάσσει ἀλλ' ὄχι με τὸν οἰκείον τρόπο γιατί τὸ ὑπόδημα δὲν κατασκευάστηκε γιὰ νὰ ἀνταλλάσσεται. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὰ ἄλλα ἐμπορεύματα»).

Ο Αριστοτέλης παρατηρεῖ ὅτι τὸ ἐμπόρευμα ἐμφανίσθηκε ὅταν υπήρχε ἀφθονία ἀγαθῶν στὴν ἀγορὰ ἐνὸς εἶδους ἐνῶ ἔλλειψη σὲ ἄλλα. Ὅτι ἡ ἀνταλλαγή εἶναι μέρος τῆς «μεταβλητικῆς» οἰκονομίας που οδηγεῖ στὴν κερδοσκοπία στὴν ἀκραία κατάσταση καὶ στὴν υπερβολικὴ χρῆσις τοῦ νομίσματος. «Ἡ καὶ δῆλος ὅτι οὐκ ἔστιν φύσει τῆς χρηματιστικῆς ἡ καπηλικὴ ὅσον γάρ ἱκανὸν αὐτοῖς, ἀναγκαῖον ἦν ποιεῖσθαι τὴν ἀλλαγὴν». Ἡ ἀνταλλαγή δὲν εἶναι μέρος τῆς φυσικῆς ἀπόκτησης γιατί στὴ διαδικασία κανονίζεται ἀπὸ τὶς ἀνάγκες (1257 a19).

Ο Αριστοτέλης ερευνᾷ τὴν φύση τοῦ χρήματος καὶ λέει: «Ξενικότερας γάρ γενομένης τῆς βοηθείας τῷ εἰσάγεσθαι ὧν ἐνδεεῖς καὶ ἐκπέμπειν ὧν ἐπλεονάζον, ἐξ ἀνάγκης ἢ τοῦ νομίσματος ἐπορίσθη χρῆσις». (1257 a34). Γιατί ὅταν ἡ εἰσαγωγή ἐλλειπόντων προϊόντων ἀρχίσει νὰ γίνεται ἀπὸ ξένες χώρες καὶ ἀποστέλλεται τὸ πλεονάζον, ἀπὸ ἀνάγκη ἀρχίζει νὰ χρησιμοποιεῖται τὸ χρήμα.

Παραπέρα ὁ Σταγειρίτης φιλόσοφος διατύπωσε μιὰ θεωρία τοῦ ποῦ εἶναι στὴν πραγματικότητα ἡ βάση γιὰ τὴν ἐπιστήμη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας τῶν νεότερων χρόνων. Διαχώρισε τὴν χρηματιστικὴ, τὴν τέχνη που κερδίζει με τὸ ἐμπό-

ριο από το καπηλικόν, μεταπώληση με σκοπό το κέρδος, πιο πολύ τη σημερινή χρηματομεσιτική και χρηματιστηριακή οικονομία.

«Πορισθέντος οὖν ἤδη νομίσματος ἐκ τῆς ἀναγκαίας ἀλλαγῆς θάτερον εἶδος χρηματιστικῆς ἐγένετο, τό καπηλικόν, τό μέν πρῶτον ἀπλῶς ἴσως γινόμενον, εἴτα δ' ἐμπειρίας ἤδη τεχνικότερον, πόθεν καί πῶς μεταβαλλόμενον πλεῖστον ποιήσει κέρδους». (1257 b1). («Αφού ἐξευρέθη λοιπόν το νόμισμα ἀπό την ἀνάγκη των ἀνταλλαγῶν γεννήθηκε ἕνα ἄλλο εἶδος χρηματιστικῆς, το καπηλικό, το ὁποῖο ἴσως στην ἀρχή να ἦταν ἀπλό, ὅμως μετὰ ἐγίνε τεχνικότερο και υποδείκνυε με ποιόν τρόπο και με ποια μέσα θα ἀποδίδεται περισσότερο κέρδος»).

Και συμπεραίνει ο φιλόσοφος: ἄλλο εἶναι η χρηματιστική και ἄλλο ο φυσικός πλούτος και αὐτή μεν ἀνήκει στην οἰκιακή οικονομία, ἐνῶ η καπηλική παράγει πλούτον ὅταν συνδέεται με την κερδοσκοπία. «Ἔστιν γάρ ὕστερα ἢ χρηματιστική καί ὁ πλούτος ὁ κατὰ φύσιν καί αὕτη ἡ καπηλική ποιητική χρημάτων οὐ πάντως, ἀλλ' ἡ διὰ χρημάτων μεταβολῆς». (1257 b22). Και «οὐκ ἔστι τοῦ τέλους πέρας, τέλος δέ ὁ τοιοῦτος πλούτος καί χρημάτων κτήσις. Τῆς δέ οἰκονομικῆς οὐ χρηματιστικῆς ἔστι πέρας». (1257 b33-35).

Τελειώνοντας την θεωρία του περί οικονομίας, ο Αριστοτέλης λέει ὅτι ο δανεισμός και ο τόκος ἀυξάνει τον πλούτο του χρήματος και ἀποκλίνει ἀπό την οικονομία, δὲν ἐξυπηρετεῖ τις ἀνάγκες των ἀνθρώπων.

«Μεταβολῆς γάρ ἐγένετο χάριν, ὁ δέ τόκος αὐτό ποιεῖ πλέον. Ὅθεν και τοῦνομα τοῦτ' εἴληφεν· ὅμοια γάρ τὰ τικτόμενα τοῖς γεννώσιν αὐτὰ ἔστιν, ὁ δέ τόκος γίνεται νόμισμα ἐκ νομίσματος». (1258 b5). («Γιατί ἐνῶ (το χρήμα) ἐγίνε χάριν της ἀνταλλαγῆς, ο τόκος το πολλαπλασιάζει. Εξ ου ἔλαβε και το ὄνομα· γιατί αὐτά που γεννιοῦνται εἶναι ὅμως πρὸς τον γεννητορα, ο δε τόκος εἶναι γέννηση νομίσματος ἀπό νόμισμα»).

Η πολιτεία

Η πολιτεία εἶναι, κατὰ τον Αριστοτέλη, πολυσύνθετη ἔννοια.

Το πρῶτο μέρος εἶναι αὐτοί που ἐργάζονται για την παραγωγή των προϊόντων διατροφῆς, δηλαδή οἱ γεωργοί. Το δεύτερο μέρος εἶναι ἡ τάξη των λεγόμενων «χειροτεχνῶν», το «βάνανυσον» που ἀσχολεῖται με ἐπαγγέλματα χωρὶς τα ὁποία εἶναι ἀδύνατη ἡ ὑπαρξὴ της πολιτείας. Το τρίτο μέρος εἶναι ἡ ἐμπορικὴ τάξη, «το ἀγοραῖον». Τέταρτο μέρος εἶναι οἱ μισθωτοὶ ἐργάτες, «το θετικόν» και το πέμπτο οἱ στρατιωτικοὶ «το προπολέμησον». Στις δύο τάξεις των πολεμιστῶν και των νομοθετῶν πρέπει να συγκεντρωθεῖ ἡ ἰδιοκτησία και μόνο.

Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ὅτι δύο βασικὲς μορφές πολιτικῶν συστημάτων ὑπάρχουν, ἡ δημοκρατία και ἡ ολιγαρχία.

Δημοκρατία λέγεται το καθεστῶς, ὅπου ἡ ἀνώτατη ἐξουσία βρῖσκεται στα χέρια της πλειοψηφίας, ἐνῶ ολιγαρχία εἶναι το καθεστῶς, ὅπου ἡ ἐξουσία ἀνήκει στους ολίγους. Ο φιλόσοφος μιλάει για ἕνα «μέσο στοιχείο» σαν την καλύτερη

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΣΗΜΟΛΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΕΣΟΓΕΙΩΝ

τάξη της κοινωνίας, αυτούς που κυριαρχούν στους άλλους και στους δούλους.

Ο όρος «μέσος» σημαίνει το μεσαίο μέγεθος περιουσιακής κατάστασης «σύγκριση με το πλουσιότερο και φτωχότερο μέρος των κυρίαρχων ομάδων. Καταλήγει ότι μια πολιτεία που αποτελείται από «μέσους» ανθρώπους σε μια ισορροπία θα ήταν το καλύτερο σύστημα.

Από τις μορφές διακυβέρνησης που αποβλέπουν στο κοινό όφελος είναι

Η μοναρχία (βασιλική εξουσία) που η κυβέρνηση γίνεται από έναν.

Η αριστοκρατία που η κυβέρνηση περιέχει περισσότερη από έναν.

Όμως ούτε η τυραννία, ούτε η ολιγαρχία, ούτε η δημοκρατία τελικά εξυπηρετούν το κοινό όφελος. Η τυραννία γεννιέται πάντα σε αντίθεση με τη θέληση των πολλών. Η ολιγαρχία είναι εκφυλισμένη μορφή αριστοκρατίας και η δημοκρατία είναι ιδιοτελής μορφή αλλά παρέχει περισσότερη ασφάλεια για τους πολίτες.

«ΗΘΙΚΑ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΑ»

Ο Αριστοτέλης με το έργο του «Ηθικά Νικομάχεια» θέτει τα θεμέλια και τις αρχές της ηθικής και του δικαίου για τους επόμενους αιώνες φθάνοντας μέχρι τις μέρες μας. Στην αρχή του έργου του κάνει κριτική στη σκέψη του Πλάτωνα για το αγαθό και τη γνώση και συνδέει το αγαθό με την πρακτική δράση μεταθέτοντας τον σκοπό από την γνώση στην ευδαιμονία. Για τον μεγάλο φιλόσοφο, η ενάρετη πράξη του ανθρώπου η αρετή είναι μια διάσταση του αγαθού, αλλά δεν ταυτίζεται με το αγαθόν και τη γνώση.

Σε αντίθεση με τον Πλάτωνα, ο οποίος δέχεται την ενιαία αρχή του όντος και ταύτιση του αγαθού με τη γνώση, ο Αριστοτέλης υποστηρίζει την ποικιλία και πολυωνυμία του όντος και του αγαθού. Ξεχωρίζει τον θεωρητικό από τον πρακτικό λόγο, αφού δεν υπάρχει η ιδέα του αγαθού, ως πρώτος αριθμός, παρά μόνο το αγαθό ως ουσία.

Μία από τις διαστάσεις του αγαθού είναι η ευδαιμονία που είναι η τελειότερη επιδίωξη του ανθρώπου. Το πιο τέλειο «αίρετόν αεί καί μηδέποτε άλλο. Τοῦτο γ' ἡ εὐδαιμονία μάλιστα δοκεῖ». (1097 a39-40).

Ο Αριστοτέλης σταδιακά συνδέει το αγαθό με τη ζωή και διαχωρίζει τις πράξεις των ανθρώπων απ' αυτές των άλλων έμβιων όντων. Η ενάρετη πράξη με ουσία, γίνεται συγκεκριμένη, και απαραίτητος όρος της ευδαιμονίας και της ενέργειας της ψυχής.

Η αρετή σχετίζεται με τη φύση, και συνεπώς σκοπός των πράξεων είναι το αγαθό, η ευδαιμονία στο βαθμό που συμπίπτει με το μέσον την αρετή. Η αρετή είναι μια ηθική, κανονιστική διαπαιδαγωγική διαδικασία.

«Περὶ ἀρετῆς δὲ ἐπισκεπτέον ἀνθρωπίνης δὴλον ὅτι καὶ γὰρ ἀγαθὸν ἀνθρώπινον ἐζητοῦμεν καὶ τὴν εὐδαιμονίαν ἀνθρωπίνην. Ἀρετὴν δὲ λεγόμεν ἀνθρώπινον οὐ τὴν τοῦ σώματος ἀλλὰ τὴν τῆς ψυχῆς καὶ τὴν εὐδαιμονίαν δὲ ψυχῆς ἐνέργειαν λεγόμεν». (1102 a16-22).

Ο Αριστοτέλης χώρισε τις αρετές σε δύο, τις διανοητικές και τις ηθικές.

«Διττῆς δέ ἀρετῆς οὕσης, τῆς μὲν διανοητικῆς, τῆς δέ ἠθικῆς· ἡ μὲν διανοητική τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὕξησιν, διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου, ἡ δέ ἠθικὴ ἐξ ἔθους παραγίγνεται». (1103 a14). («Από τα δύο είδη της αρετής, της διανοητικής και ηθικής, η διανοητή χρωστά την γένεσή της και την ανάπτυξη της περισσότερο στη διδασκαλία και γι' αυτό χρειάζεται πείρα και καιρός, η δε ηθική παράγεται από τη λέξη έθος»).

Η ηθική και διανοητή αρετή αναπτύσσονται στη βάση των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων και συνδέονται με τη νόηση και επιθυμία όπου αναδεικνύονται οι ανθρωπίνες συναλλαγές.

Οι επιθυμίες, οι βουλήσεις στην πράξη μας αποκαλύπτουν, το καλό, κακό, το δίκιο - άδικο. «Οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τῶν ἀρετῶν ἔχει· πράττοντες γάρ τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι τοῖς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι οἱ δέ άδικοι.» (1103 b15-17).

Οι αρετές στρέφονται προς τις πράξεις και τα παθήματα, και οι τιμωρίες είναι ένα είδος θεραπευτικών μέσων. Κατά τον Αριστοτέλη, η αρετή πρέπει να κινηθεί ανάμεσα στα τρία είδη που υπάρχουν, στην ψυχή, τα πάθη - δυνάμεις και τις έξεις. Οι δυνάμεις είναι οι δυνατότητες που μας κάνουν να τείνουμε προς την λύπη, οργή, οίκτο, και οι έξεις, αυτές που σχετικά με τα πάθη μας οδηγούν σε μια καλή ή κακή κατάσταση.

«Εἰ δὴ τοῦτ' ἐπὶ πάντων οὕτως ἔχει καὶ ἡ τοῦ ἀνθρώπου ἀρετὴ εἴη ἂν ἔξις ἂφ ἧς ἀγαθὸς ἀνθρώπος γίνεται καὶ ἂφ' ἧς εὖ τοῦ ἑαυτοῦ ἔργον ἀποδώσας». (1106 a24). («Εάν αυτό είναι σε όλα όμοιο, ίσως και η αρετή του ανθρώπου να μπορεί να ορισθεί σαν έξις με την οποία οι άνθρωποι γίνονται ικανοί και εκτελούν ευσυνείδητα τα έργα τους»).

Μεσότητα

Ο Αριστοτέλης στην παραπέρα ανάλυσή του θεωρεί ότι κάθε άνθρωπος συνδέεται με την αναλογία και το μέτρο των πράξεών του και επιζητεί το μέσον αποφεύγοντας την υπερβολή και την έλλειψη. Συνεπώς η μεσότητα είναι η κυριότερη ιδιότητα της αρετής. Μπορούμε να πούμε ότι η αρετή είναι μια έξη προαιρετική.

«Ἐστὶν ἄρα ἡ ἀρετὴ ἔξις προαιρετικὴ ἐν μεσότητι οὕσα τῇ πρὸς ἡμᾶς ὠρισμένη λόγῳ καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν». (1106 b46). («Η αρετή επομένως είναι έξις που αποκτιέται με την βούληση, μια έξις προαιρετική»).

Αμέσως ύστερα η μεσότητα είναι η πράξη ανάμεσα στα δύο άκρα που ορίζονται από τον Αριστοτέλη: «Μεσότης δέ δύο κακιῶν, τῆς μὲν καθ' ὑπερβολὴν τὴν δέ κατ' ἔλλειψιν». (1107 a4).

Σύμφωνα με τον φιλόσοφο η μεσότητα είναι η τέλεια ισορροπία μεταξύ αντιθέτων παθῶν. Αλλά η αρετή αν θεωρηθεί όχι κατάσταση αλλά ενεργεια είναι αυτό το ίδιο αγαθό της ζωής, το οποίο δεν είναι μεσότητα μεταξύ δύο κακῶν αλλά αντίθεση προς το κακό και υπεροχή του καλού. Στη σωφροσύνη και αν-

δρεία δεν υπάρχει έλλειψη ή υπερβολή.

Ο Αριστοτέλης αποκάλυψε τη σχέση ανάμεσα στην αρετή, τα πάθη, την εκούσια και ακούσια πράξη, η οποία είναι πολύπλοκη και άλλοτε αναγνωρίζεται ως ελεύθερη βούληση, άλλοτε ως «προαίρεσις».

«Ἡ προαίρεσις δὴ ἐκούσιον μὲν φαίνεται οὐ ταυτόν δέ, ἀλλ' ἐπὶ πλέον τὸ ἐκούσιον». (1111 b7). («Ἡ προαίρεση μοιάζει να είναι κατά ένα τρόπο εκούσια, αλλά δεν είναι αυτό το ίδιο. Το εκούσιο είναι κάτι επιπλέον»). Ἡ προαίρεση εἶναι μια ανώτερη βαθμίδα της συνείδησης και αἰσθήσης της πραγματικότητας.

Σε μια μεγάλη έρευνα που έκανε ο Αριστοτέλης για τη Δικαιοσύνη έδωσε διαχρονικές ιδέες για τη σχέση αρετής, ισότητας, δικαίου και αδίκου. Διατυπώνει στην αρχή έναν ορισμό της δικαιοσύνης και αδικίας και εξετάζει τον δίκαιο και άδικο άνθρωπο.

«Δοκεῖ δε ὅτε παράνομος ἀδίκος εἶναι και ο πλεονέκτης και άνισος, ὥστε ὅτι και ο δίκαιος ἔσται, ο τε νόμιμος και ο ἴσος». (1129 a35).

Κατά τον Αριστοτέλη η δικαιοσύνη είναι τέλεια αρετή.

«Και τέλεια μάλιστα αρετή, ὅτι της τελείας αρετής ἔστιν, τέλεια δ' ἔστιν». (1129 b38).

Το δίκαιο κατά τον Αριστοτέλη είναι ἴσον. Ἡ αρχαία ελληνική σκέψη είχε συλλάβει την έννοια της Ισότητας ως ρυθμιστής και απαραίτητης προϋπόθεσης για την ύπαρξη του δικαίου αφού εξασφαλίζει την ομόνοια, ευρυθμία,

Ἡ ισότητα προχωρά σαν γεωμετρική αναλογία, «Ισότης λόγων». Ἡ Ισότητα έχει δύο υποστάσεις: «Ἔστιν δέ διττόν τὸ ἴσον· τὸ μὲν γάρ ἄριθμῳ, τὸ δέ κατ' ἀξίαν ἔστιν, λέγω». (Πολιτικά).

Υπάρχει τριών ειδών δικαιοσύνη:

Ἡ ειδική δικαιοσύνη (εν μέρει ή κατά μέρος) που αναφέρεται στην ισότητα κατά λόγον.

Ἡ διορθωτική δικαιοσύνη, που ανήκει στην αρμοδιότητα της δικαστικής εξουσίας και ρυθμίζει αδικήματα.

«Τὸ μὲν οὖν ἓν εἶδος τοῦ δικαίου τούτου ἔστιν, τὸ δέ λοιπόν ἓν τὸ διορθωτικόν ὃ γίγνεται ἐν τοῖς συναλλάγμασι καὶ τοῖς ἐκούσιοις καὶ τοῖς ἄκουσίοις». (1131 b30).

Στην τελευταία περίπτωση το δίκαιο λαμβάνει χώρα στο διανεμητικό ή το διορθωτικό, στο ανταποδοτικό επίπεδο (αντιπεπονθός).

Ο Αριστοτέλης πλησιάζει τις σύγχρονες κοινοτικές και εξισωτικές θεωρίες που υπερασπίζονται την εφαρμογή του νόμου ανεξάρτητα από τη θέση του αδικούντος σε όσο υψηλά αξιώματα ή κατοχή πλούτου.

Στο δίκαιο αυτό που είναι συμμετρικό ή εξισορροπητικό, γίνεται ανταλλαγή με βάση τις αξίες. Το νόμισμα γίνεται μέσον εκτίμησης της αξίας κάθε αγαθού, ενιαίο μέτρο κρίσης και αξιολόγησης των πράξεων.

«Γι' αυτό πρέπει να υπολογίζουμε όλα αυτά μ' ένα μονάχα μέτρο όπως είπαμε παραπάνω. Το μέτρο αυτό είναι η ανάγκη που συγκρατεί τα πάντα. Γιατί αν δεν

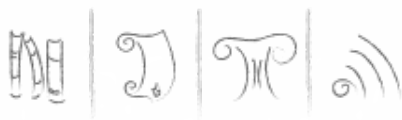

είχαν ανίγκες οι άνθρωποι ή μη όμοιες ανάγκες δεν θα υπήρχαν συναλλαγές ή οι συναλλαγές θα ήταν διαφορετικές». Ε (1133 b30).

Ο Αριστοτέλης κατανοεί και συλλαμβάνει την εξέλιξη και δυναμική της κοινωνίας και την αφαιρετική πολυπλοκότητα, όπως επίσης και τις διαφοροποιημένες αξίες που διαμορφώνουν νέο δίκαιο.

Τέλο ο μεγάλος φιλόσοφος δίνει μια εικόνα για την «Φιλία» που την θεωρεί τελεία ηθική πράξη και το ύψιστο απ' όλα τα εξωτερικά αγαθά. Η φιλία αναφέρεται σε πρόσωπα, ως πυρήνας ηθικού δεσμού: «ἀρετή τις ἢ μετ' ἀρετὴν» (Θ, 1155 a).

Ο Αριστοτέλης δικαιολογεί το διαφορετικό περιεχόμενο της ισότητας στη δικαιοσύνη και στη φιλία. Στην περίπτωση της φιλίας υπάρχει το στοιχείο της αμοιβαίας συιπάθειας (αντιφίλησις), ενώ στην περίπτωση του διανεμητικού δικαίου όπου απινέμεται κατ' αξίαν ο άρχοντας βλέπει τον πολίτη ως απρόσωπη μονάδα και κρίνει αντικειμενικά την αξία και την ποιότητα.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΚΑΘΑΡΣΗΣ
ΣΤΗΝ ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Η «μίμησις» και η «κάθαρσις» είναι οι δυο δυσεξηγήτοι όροι που περιέχονται στον ορισμό της τραγωδίας, όπως μας παραδίδεται από τον Αριστοτέλη στο *Περί Ποιητικής*,¹ καθέννας από τους οποίους έχει επανειλημμένα απασχολήσει τόσο τους μελετητές του φιλοσόφου όσο και την Αισθητική γενικότερα, ως ιδιαίτερο κλάδο της φιλοσοφίας. Σχετικά με τον πρώτο περιοριζόμαστε να θυμίσουμε ότι αποτελεί πλατωνική κληρονομιά² και ότι αποτελεί το γένος της τραγωδίας. Είναι, δηλαδή, αυτό που έχει κοινό με τις άλλες τέχνες. «Έποποιία δη και ἡ τῆς τραγωδίας ποιήσις, ἐτι δὲ κωμωδία καὶ ἡ διθυραμβοποιητικὴ καὶ τῆς αὐλητικῆς ἢ πλείστη καὶ κιθαριστικῆς, πᾶσα τυγχάνουσιν οὔσαι μιμήσεις τὸ σύνολον»³ (*Ποιητική* II, 1447a). Εδώ θα μας απασχολήσει το τελευταίο τμήμα του ορισμού «δι' ἑλέου καὶ φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν».

Το κεντρικό σημείο του προβλήματος είναι το ακριβές νόημα του όρου «κάθαρσις».⁴ Τα συμφραζόμενα στο συγκεκριμένο σημείο δεν είναι διαφωτιστικά και οι μελετητές για να βρουν λύση καταφεύγουν είτε σε μια συνεξέταση της έν-

1. «Ἔστιν οὖν τραγωδία μίμησις πράξεων σπουδαίας καὶ τελείας, μέγεθος ἔχουσης, ἡδυσμένῳ λόγῳ, χωρὶς ἑκάστου τῶν εἰδῶν ἐν τοῖς μορίοις, δρώντων καὶ οὐ δι' ἀπαγγελίας, δι' ἑλέου καὶ φόβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν» (VI 1-4, 1449 b).

2. Από τον Πλάτωνα παρέλαβε ο Αριστοτέλης και τον όρο και την έννοια «μίμησις», όχι όμως και τις μεταφυσικές βάσεις σύμφωνα με τις οποίες ο πρώτος καταδίκασε την τέχνη ως μίμηση μιμήσεως.

3. Αντίθετα, για τη διαφοροποίηση επισημαίνεται: «Ἡ μὲν οὖν ἐποποιία τῇ τραγωδίᾳ μέχρι μὲν τοῦ μετὰ λόγον μίμησις εἶναι σπουδαίων ἠκολούθησεν», V3-4, 1449 b.

4. Η «κάθαρσις» βρίσκεται στα αρχαία κείμενα με τρεις σημασίες: α) τη θρησκευτική, β) τη θρησκευτική, γ) την ηθική. μερικές φορές είναι δύσκολο να διακριθούν. Βλ. «Φαίδων» 69a, όπου τοιαυτοῦ νόημα της καθάρσης αλλάζει βαθμιαία σε θρησκευτικό.

• Η Στέλλα Βατούγιου είναι Φιλολόγος, ΜΔΕ Λαογραφίας.

νοιας με άλλους όρους της *Ποιητικής*, είτε σε μια προσπάθεια ένταξης στο «αριστοτελικό πνεύμα», όπως το γνωρίζουμε από το συνολικό έργο του, είτε τέλος σε μια μετάφραση που να μη προδίδει την κυριολεκτική σημασία της λέξης.

Η απάντηση εξαρτάται από τη σχέση την οποία αναγνωρίζει κανείς ανάμεσα στις γενικές «δι' έλέου και φόβου» και «παθημάτων» και από το πού θεωρεί ότι αναφέρονται, στο θεατή της παράστασης ή στην πλοκή της τραγωδίας. Έτσι μπορούμε να μιλήσουμε για δυο βασικές κατηγορίες ερμηνειών: τη λειτουργική και τη δομική.

Σύμφωνα με την πρώτη ερμηνεία, στην οποία συγκλίνουν οι περισσότεροι μελετητές, ο Αριστοτέλης υπαινίσσεται την ψυχολογική λειτουργία της τραγωδίας μέσα από την οποία ο θεατής υφίσταται μια διαδικασία «καθαρισμού». Ότι, δηλαδή, η συμμετοχή του στα δρώμενα τα οποία λίγο πριν παρακολουθούσε, στη διάρκεια δηλαδή της παράστασης, ήταν άμεση και έφτανε τα όρια της βιωματικής εμπειρίας, με αποτέλεσμα έναν ηθικό, θεραπευτικό ή αισθητικό **εξαγνισμό** (Lessing, Bernays Butcher αντίστοιχα).

Σύμφωνα με τη δεύτερη ερμηνεία, η κάθαρση δηλώνει μια **διαδικασία**. Είναι κάτι που συμβαίνει μέσα στο δράμα και αφορά την εξέλιξη της πλοκής. Τα «παθήματα» του ήρωα θεωρούμενα ως ελεεινές και φοβερές πράξεις εξαγνίζονται με τη λύση της τραγωδίας (Schadewaldt, Else).

Μια τρίτη εκδοχή εκφράστηκε από φιλοσόφους, οι οποίοι προτείνουν διαφορετική ερμηνεία, στηριγμένη σε μια ευρύτερη θεώρηση του φαινομένου της τραγωδίας και σε εννοιολογική σύνθεση (Ross, Düring). Στη συνέχεια, θα προσπαθήσουμε να εκθέσουμε τα βασικότερα σημεία της επιχειρηματολογίας των παραπάνω απόψεων.

Μια μακρόχρονη παράδοση με σημαντικούς σταθμούς τον Corneille, τον Racin (στον πρόλογο της *Φαίδρας*), τον Lessing, ήθελε τον ορισμό να αναφέρεται σ' ένα ηθικό αποτέλεσμα, το οποίο παράγει η τραγωδία. Η κάθαρση θεωρήθηκε πως έχει μεταφορική σημασία, που προέρχεται από τον τελετουργικό εξαγνισμό. Αλλά στη συνέχεια δόθηκαν διαφορετικές ερμηνείες για το ποιο ακριβώς είναι το αποτέλεσμα και τι είναι τα «πάθη-παθήματα» πάνω στα οποία επιδρά η τραγωδία.

Ο Lessing –κύριος εκπρόσωπος αυτής της γραμμής– μεταφράζοντας το «δι' έλέου και φόβου» ως «με φόβο και συμπόνια», δίνει και μια ηθική προέκταση, αλλά υπονοεί και μια ηθική πρόθεση του ίδιου δράματος. Μια τέτοια αντίληψη, φανερά επηρεασμένη από ηθικολογική τάση, εμφανίζεται πάντοτε σε μια πρώιμη φάση της αισθητικής κριτικής.

Μια νέα κατεύθυνση στο θέμα έδωσε ο J. Bernays (1880)⁵ βασιζόμενος στη θεωρία που ανέπτυξε μερικά χρόνια πριν απ' αυτόν ο H. Weil (1848).⁶ Και οι δυο

5. Jacob Bernays, *Zwei Abhandlungen über die Aristotelische Theorie des Dramas*, Berlin 1880.

6. H. Weil, *Über die Wirkung der Tragödien nach Aristoteles*, Basel 1848.

παρέλαβαν την κύρια ιδέα από ιταλούς κριτικούς της Αναγέννησης, οι οποίοι με τη σειρά τους ήταν επηρεασμένοι από την ανάπτυξη της ιατρικής στην εποχή τους και μάλιστα της ομοιοπαθητικής.⁷ Σύμφωνα με τον Bernays – η ερμηνεία του εξακολουθεί να είναι η επικρατέστερη – ο όρος «κάθαρσις» αποτελεί μεταφορά από την ιατρική ορολογία και δείχνει *παθολογική* επίδραση της τραγωδίας επί της ψυχής, ανάλογη με την επίδραση που ασκεί η ιατρική επί του σώματος.

Το νήμα επομένως του τελευταίου τμήματος του ορισμού μπορεί να αποδοθεί ως εξής: «Η τραγωδία διεγείρει τα αισθήματα του οίκτου και του φόβου – συγγενικά αισθήματα – που βρίσκονται στο στήθος όλων των ανθρώπων⁸ – και με την επενέργεια της διέγερσης δημιουργεί μια ευχάριστη ανακούφιση». Αυτό σημαίνει ότι η σκηνική παράσταση προκαλεί τεχνητά μια διέξοδο για να διοχετευθούν και να αποβληθούν τα συναισθήματα του *έλεου* και του *φόβου* που έχει ο θεατής στην πραγματική του ζωή ή τουλάχιστον να αποβληθούν τα ανησυχητικά, τα «ακάθαρτα» στοιχεία που υπάρχουν σ' αυτά τα συναισθήματα.⁹ Η έξαψη καταλήγει σε ανακούφιση. Η απολαυστική ηρεμία που ακολουθεί, όταν το πάθος του θεατή έχει κοπάσει, σημαίνει ότι έχει επιτευχθεί μια συναισθηματική θεραπεία. Και στην ιατρική ορολογία η κάθαρση ακολουθεί μια έξαρση που έχει προσηγηθεί.

Με την άποψη του Bernays συνηγορεί η μαρτυρία του John Milton (1608-1674), που είχε αντιληφθεί τη σημασία του ορισμού κατά παρόμοιο τρόπο. Ακολουθώντας κι εκείνος την ιταλική κριτική υιοθέτησε τη θεωρία της ομοιοπαθητικής επίδρασης της τραγωδίας και στον πρόλογο του *Samson Agonistes* (1671) γράφει: «Η τραγωδία στην αρχαία σύνθεσή της, εθεωρείτο πάντοτε το σοβαρότερο, το ηθικότερο, το επωφελέστερο από τα ποιήματα· γι' αυτό υποστήριζε ο Αριστοτέλης ότι έχει τη δύναμη εγείροντας τον οίκτο και το φόβο ή τον τρόμο να εξαγνίσει το μυαλό από τέτοια και παρόμοια αισθήματα· δηλαδή να τα μετριάζει ή να τα μειώνει μέχρι το σωστό μέτρο, χάρη σ' ένα είδος ηδονής που προκαλείται με την ανάγνωση ή τη θέαση αυτών των παθών, όταν γίνονται αντικείμενο μίμησης. Ακμeh και η φύση επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό του (του Αριστοτέλη), γιατί και στην ιατρική χρησιμοποιούνται στοιχεία με μελαγχολική όψη και ποιότητα κατά της μελαγχολίας, όξινu κατά του όξινου, αλμυρά κατά των αλμυρών χυμών».

Αλλά το κύριο επιχείρημα του Bernays και των υποστηρικτών του προέρχεται

7. Allen Tebus (1978), *Man and Nature in the Renaissance*, Cambridge University Press, ch.2 "The chemical key".

8. Αυτό το σημείο αποτελεί προσθήκη την οποία ο Bernays μεταφέρει από τα *Πολιτικά*.

9. Η γενική η οποία ακολουθεί την *κάθαρση* μπορεί να έχει δύο σημασίες: α) κάθαρσις των λυπώντων, του περιπτώματος, των αλλότριων και τα παρόμοια. Σ' αυτήν την περίπτωση η γενική δηλώνει αυτό που καθαίρεται, όχι μόνο γιατί περιέχει ένα παθολογικό στοιχείο, αλλά γιατί αυτή η ίδια θεωρείται παθολογική. Πρβλ. «Φαίδων» 69 α, «κάθαρσις των λυπώντων παθών» (εν. ηδονών). Και β) *κάθαρσις* του ανθρώπου, του σώματος, των παθών. Σ' αυτήν την περίπτωση η γενική εκφράζει το πρόσωπο ή το πράγμα επί του οποίου επιδρά η κάθαρση.

από το 8ο βιβλίο των *Πολιτικών*. Στο χωρίο 1341 b 39 κ.ε.,¹⁰ που θεωρείται κλειδί για τη σημασία της κάθαρσης στην *Ποιητική*, ο Αριστοτέλης περιγράφει τη λειτουργία των «καθαριστικών μελωδιών». Πρόκειται για θορυβώδεις μελωδίες που έχουν στόχο να θεραπεύσουν άτομα επιρρεπή σε κάποιο συναίσθημα: συναίσθημα που το φέρουν σε υπερβολικό βαθμό. «Φανερόν ότι χρηστέον μέν πάσαις ταῖς ἁρμονίαις... καὶ ταῖς ἐνθουσιαστικαῖς (ὁ γὰρ περὶ ἐνίας συμβαίνει πάθος ψυχᾶς ἰσχυρῶς, τοῦτο ἐν πάσαις ὑπάρχει, τῷ μᾶλλον -οἷον ἔλεος καὶ φόβος, ἔτι δ' ἐνθουσιασμός...) Μετά την ἔξαρση αὐτοῦ τοῦ συναισθηματοῦ οἱ ασθενεῖς ἐπανερχοῦνται στὴ φυσιολογικὴ τους κατάσταση σαν νὰ ἔχουν υποστεί μιὰ ἱατρικὴ θεραπεία, «ὀρώμεν τοῦτους ὅταν χρῆσωνται τοῖς ἐξοργιάζουσι τὴν ψυχὴν μέλεσι καθισταμένους ὥσπερ ἱατρείας καὶ καθάρσεως». Τὴν ἰδίαν ἀνάγκη ἔχουν καὶ ὅσοι πάσχουν ἀπὸ ἔλεον καὶ φόβο σε υπερβολικὸν βαθμὸ «ταῦτό δὴ τοῦτο ἀναγκαῖον πάσχειν καὶ τοὺς ἐλεήμονας καὶ τοὺς φοβητικούς καὶ τοὺς ὅλως παθητικούς... καὶ πᾶσι γίγνεσθαι τινα κάθαρσιν καὶ κουφίζεσθαι μεθ' ἡδονῆς». Το συναισθηματικὸ ἀποτέλεσμα εἶναι μιὰ ἀβλαβὴς χαρὰ: «καὶ τὰ μέλη τὰ καθαρτικὰ παέχῃ χαρὰν ἀβλαβὴ τοῖς ἀνθρώποις».

Ἡ διαδικασία που υπονοεῖται παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με τὴν «ψυχολόγηση» (abreaction), τὴν ἀποφόρτιση ἀπὸ μιὰ ἐντονη συγκίνηση, στὴν ὁποία οἱ ψυχχαναλυτὲς ἀποδίδουν ἰδιαίτερη σημασία. Μιὰ εὐλογη ἀντίρρηση μπορεῖ νὰ εἶναι ὅτι αὐτὸ που οἱ ψυχχαναλυτὲς προσπαθοῦν νὰ προκαλέσουν σε μὴ φυσιολογικὲς περιπτώσεις, ὁ Αἰστωτέλης τὸ περιγράφει ὡς ἀποτέλεσμα τῆς τραγωδίας σ' ἓνα φυσιολογικὸ θεατὴ. Πίστευε πράγματι ὅτι οἱ περισσότεροι ἀνθρώποι χρειάζονται θεραπεία; Μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι βρισκομε μιὰ ἔμμεση ἀπάντηση στοὺς *Νόμους τοῦ Πλάτωνα*, ὁ ὁποῖος προτείνει ἐπίσης τὴν θεραπεία δια τῆς μουσικῆς σχεδὸν ἀδιακρίτως γιὰ ὅλους. «Ἡ αἰώρησις τοῦ νηπίου πρέπει νὰ συνοδεύεται καὶ ἀπὸ τὴν μολπὴν ἄσματος, διότι ἡ κίνησις καὶ τὸ ἄσμα ἐπιδρουν καταπραῖντικῶς ὅχι μόνον ἐπὶ τῶν νηπίων ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν ἀτόμων ἀτινα παρουσιάζουν ψυχικὰς διαταραχὰς. Προκαλεῖται δι' αὐτῶν ἀντίδρασις κατὰ τῶν ἐσωτερικῶν τῆς ψυχῆς διαταραχῶν».¹¹

Καὶ στοὺς δυο συγγραφεῖς ἡ μέθοδος εἶναι ἡ ἴδια: μιὰ ἐξωτερικὴ «κίνησις» χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ κατευνάσει καὶ νὰ ἐξουδετερώσει μιὰ ἐσωτερικὴ. Ἀλλὰ ἐνῶ ὁ Πλάτων ἀναγνωρίζει αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴν ἐφαρμογὴ τῆς μουσικῆς στὴ χρῆσιμη τέχνη τῆς τροφῆς, ὁ Αἰστωτέλης με τὴ γενικευτικὴ τοῦ ἱκανότητά καὶ τὴν τάση ν' ἀνακαλύπτει τὴν ἐνότητα σε διαφορετικὸς χώρους τῆς ζωῆς ἐπέκτεινε τὴν ἀρχὴ στὴν τραγωδία.

Ο S. H. Butcher, στὸ θεμελιώδες ἔργο τοῦ *Aristotle's Theory of Poetry and Fine*

10. Τὸ χωρίο εἰσάγεται με τὴ διευκρίνηση: «Τι ἐννοοῦμε λέγοντας κάθαρση τῶρα τὸ ἀναφέρουμε μ' ἓνα λόγο, ἀλλὰ θὰ ξεκαθαρίσουμε τὴν ἀντιφασχὴν ἐννοήσας τοὺς ποιετικῆς». Θεωρεῖται πὺς ἡ ἀναφορὰ γίνεται σ' ἓνα ὁ δεῦτερο βιβλίο τῆς *Ποιητικῆς* που θεωρεῖται χαμένο.

11. Βλ. *Πλάτων-Νόμοι*, Εἰσαγωγή Κ. Δ. Γεωργούλη, ἐκδ. Ἰ. Σιδερεῖ, Ἀθῆνα 1963, 7ο βιβλίο, σσ. 790-1.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ

Απ,¹² προέκτεινε τη θεωρία του Bernays και διεύρυνε τη σημασία του όρου. Βασιζόμενος στο χωρίο των *Πολιτικών* που προαναφέρθηκε έκανε τις εξής επισημάνσεις: «Ο τόνος του χωρίου και ιδιαίτερες εκφράσεις δείχνουν δυο πράγματα καθαρά: 1) ότι εκεί ο όρος είναι συνειδητά μεταφορικός, 2) ότι αν και η τεχνική του χρήση στην ιατρική ήταν οικεία, η μεταφορική ήταν καινοφανής και χρειαζόταν διευκρίνιση.¹³ Επιπλέον οι τελευταίες λέξεις – όλοι υφίστανται μια κάθαρση κάποιου είδους – υπαινίσσονται ότι η κάθαρση του ελέου και του φόβου στην τραγωδία είναι ανάλογη, αλλά δεν ταυτίζεται με την κάθαρση του ενθουσιασμού». Ο Bernays μετέφερε απλώς τη σημασία της κάθαρσης των *Πολιτικών* στον ορισμό της τραγωδίας. Την περιόρισε έτσι στην ιδέα μιας συναισθηματικής ανακούφισης, μιας απολαυστικής διεξόδου για υπερφορτισμένα αισθήματα. Για τον Butcher πάλι, η λέξη, όπως τίθεται από τον Αριστοτέλη στην ορολογία της τέχνης, έχει πιθανώς ευρύτερη σημασία. «Εκφράζει όχι μόνο ένα γεγονός της ψυχολογίας ή της παθολογίας αλλά μια αρχή της τέχνης. Η αρχική μεταφορά είναι από μόνη της ένας οδηγός για την πλήρη αισθητική σημασία του όρου». Η μετάφραση που προτείνει ο Butcher είναι: «... επιτυγχάνοντας μέσω του οίκτου και του φόβου την κατάλληλη κάθαρση ή τον εξαγνισμό τέτοιων συναισθημάτων».¹⁴ Αλλά, τι σημαίνει «κατάλληλη κάθαρση»;

Στην ιατρική γλώσσα της σχολής του Ιπποκράτη η «κάθαρσις» δηλώνει την απομάκρυνση ενός επώδυνου και ενοχλητικού στοιχείου από τον οργανισμό και συνεπώς τον εξαγνισμό εκείνου που παραμένει μετά την αποβολή της ξένης ουσίας. Εφαρμόζοντας το αυτό στον ορισμό, ισχυρίζεται ότι ο οίκτος και ο φόβος στην πραγματική ζωή περιέχουν ένα παθολογικό και ενοχλητικό στοιχείο.¹⁵ Στη διαδικασία της τραγικής έξαψης αυτά τα συναισθήματα βρίσκουν ανακούφιση και το παθολογικό στοιχείο αποβάλλεται.

Ειδικότερα, το συναισθήμα που μεταλλάσσεται είναι ο φόβος. Ενώ ο έλεος του θεατή αναφέρεται στον ήρωα,¹⁶ ο φόβος αφορά τον ίδιο το θεατή· είναι φόβος ότι μπορεί να έχει την ίδια τύχη.¹⁷ Στις συνθήκες της παράστασης το αντικείμενο του ελέου δεν μεταβάλλεται. Αλλά ο φόβος υφίσταται σοβαρή αλλαγή. Δεν είναι πια η άμεση απειλή της δυστυχίας που επικρέμεται πάνω από τη ζωή

12. Α' έκδοση London, N.Y. 1902.

13. Βλ. και σημείωση 6.

14. S. H. Butcher, "The proper catharsis", ό.π., σ. 240. Η λέξη proper όμως δεν έχει αντιστοίχια στον ορισμό.

15. Στη *Ρητορική*, οίκτος και φόβος κατατάσσονται στα «λυπούντα». «ἔστω δὲ φόβος λυπητὶς ἢ ταραχὴ ἐκ φαντασίας μέλλοντος κακοῦ φθαρτικοῦ ἢ λυπηροῦ» Ρητ. 1382 a 21. «ἔστω δὲ ἔλεος λυπητὶς ἐπιφανομένῳ κακῷ φθαρτικῷ καὶ κυπρῷ τοῦ ἀναξίου τυγχάνειν...» Ρητ. 1385 b 13.

16. *Ρητορική*, 1385 a 17: «ἐλεοῦσι δὲ τοὺς τε γυναιμίους, ἂν μὴ σαρδὰ ἐγγὺς ἀσπινόμενοι ὡς περὶ δὲ τοὺτους ὥσπερ περὶ αὐτοὺς μέλλοντας ἔχουσιν». Βλ. και ποιητική, Κεφ. XIII, 14526, όπου ο λόγος για τον τραγικό ήρωα.

17. *Ρητορική*, 1386 a 27: «ὅσα ἐπ' αὐτῶν φοβοῦνται, ταῦτα ἐπ' ἄλλων γυγνόμενα ἐλεοῦσιν».

μας. Είναι το συμπονετικό ρίγος που αισθανόμαστε για έναν ήρωα, στα παθήματα του οποίου εμείς διακρίνουμε το καθολικό στοιχείο, την αμφίβολη μοίρα του ανθρώπινου είδους. Το στοιχείο το οποίο *αποπλένεται* είναι το εγωιστικό ενδιαφέρον για τον εαυτό μας. Αυτή είναι η διαδικασία «καθαρισμού» που τα τραγικά αισθήματα υφίστανται εντός της περιοχής της τέχνης, ώστε το καθαρό αποτέλεσμα να είναι μια ευγενής συγκινησιακή ικανοποίηση.

Ο ίδιος ο Butcher θέλοντας να προλάβει τις αντιρρήσεις, που η άποψη του θα προκαλούσε,¹⁸ παραδέχεται ότι η αντίληψη της καθολικοποίησης των συναισθημάτων και της απελευθέρωσής τους από ένα ενοχλητικό στοιχείο, που ανήκει στη σφαίρα του τυχαίου και του ατομικού, είναι μια σύγχρονη αντίληψη και δεν έχουμε ίσως καμιά εξουσιοδότηση να την αποδώσουμε στον Αριστοτέλη. Αλλά αν αυτό δεν είναι ό,τι εννοούσε ο Αριστοτέλης, είναι τουλάχιστον ένα συμπέρασμα στο οποίο οδηγεί η γενική θεωρία του για την ποίηση.

Η σημαντικότερη συνέπεια της ερμηνείας του Butcher είναι ότι απαλλάσσει την τραγωδία από την άμεσα ηθική πρόθεση και λειτουργία. Η τραγωδία, σύμφωνα με τον ορισμό, επιδρά πάνω στα αισθήματα όχι πάνω στη βούληση. Σ' αυτό συνηγορεί και ο Ross επισημαίνοντας ότι στα *Πολιτικά* οι καθαρτικές μελωδίες διακρίνονται από τις ηθικές που αποσκοπούν στην «παιδείαν», δηλ. στη βελτίωση του χαρακτήρα. Οπωσδήποτε ο Αριστοτέλης υπαινίσσεται μια ηθική επίδραση μακροπρόθεσμα. Το έμμεσο αποτέλεσμα της επαναλαμβανόμενης λειτουργίας της καθάρσης μετατρέπεται με τον καιρό, αλλά ο ερεθισμός των ευγενών αισθημάτων απέχει πολύ από την ηθική βελτίωση και μπορούμε να ισχυριστούμε με βεβαιότητα ότι ο Αριστοτέλης μιλούσε στον ορισμό όχι για κανένα τόσο μακρινό αποτέλεσμα, αλλά για τον άμεσο σκοπό της τέχνης.

Όλες οι προηγούμενες ερμηνείες παρουσιάζουν το κοινό σημείο ότι δέχονται τα παθήματα ως συνώνυμο των «παθών», δηλ. ισχυρών συναισθημάτων. Ο Δ. Βερναρδάκης αμφισβήτησε ριζικά αυτή τη γραμμή αποδίδοντας τα παθήματα ως «τρώσεις και κακώσεις του ήρωα», αλλ' η πρότασή του δεν βρήκε υποστηρικτές.¹⁹

Πολύ αργότερα ο Else επανήλθε,²⁰ αποδίδοντας τα παθήματα ως «τραγικά συμβάντα», γιατί αυτή τη σημασία έχει το πάθος σε ορισμένα χωρία της ποιητικής, και δίνοντας νέα κατεύθυνση στην έρευνα. Σύμφωνα με την ερμηνεία του η έννοια της καθάρσης δεν είναι ψυχολογική, αλλά δομική· ανήκει στη μορφική ανάλυση του κειμένου. Η μετάφραση που προτείνει είναι: «... ολοκληρώνοντας»,²¹

18. Πρβλ. την παρατήρηση του Ross (Ross 1991:404): «Αμφίβολο είναι αν ο Αριστοτέλης θεωρούσε πράγματι την αισθητική ηδονή, είδος που περιέχεται στην ηδονή γενικά ...».

19. Δ. Ν. Βερναρδάκη, Ευριπίδου Δράματα, τόμ. Α' Φοίνισσα, Αθήνα 1988, Προλεγόμενα σελ. μη'· νδ'.

20. Gerald F. Else (1957), *Aristotle's Poetics. The Argument*, Cambridge.

21. Πρβλ. Schadewaldt, «...προκαλεί ως τελικό αποτέλεσμα...». Για τη σημασία του περάινουσα, Düring, ο. π., σσ. 285-6.

μέσα από μια σειρά συμβάντων που συνεπάγονται οίκτο και φόβο, τον εξαγνισμό των οδυνηρών ή μοιραίων πράξεων που έχουν αυτήν την ποιότητα». ²² Δηλαδή η καθάρση είναι εξαγνισμός, αλλά όχι κάτι που συμβαίνει στην ψυχή του θεατή· συμβαίνει μέσα στο έργο. Διεκπεραιώνεται από την ίδια την πλοκή, χάρη στο γεγονός ότι η πλοκή συγκροτείται από περιστατικά ενός ορισμένου είδους. Ο Else υποστηρίζει ότι ο Αριστοτελικός ορισμός συνιστά μια καθαρή περιγραφή και δεικνύει κανένα σκοπό σε σχέση με το θεατή. Θα μπορούσε κανείς να αντιτάξει ότι η συγκέντρωση του ενδιαφέροντος στο ίδιο το έργο ως κείμενο είναι μια νέα αντίληψη, αντίθετη από την αρχή της αποτελεσματικότητας που κυριαρχούσε στην αρχαία λογοτεχνική κριτική. Από την ίδια αρχή διέπεται και η μισοπεριγραφική, μισο-κανονιστική ποιητική και ο θεατής ως δέκτης είναι καθοριστικός

Γεγονός παραμένει ότι η εκδοχή του δομικού όρου συμφωνεί με το περιεχόμενο ετόμενων κεφαλαίων της *Ποιητικής* ²³ όπου περιγράφεται η κατά τον Αριστοτέλη ιδεώδης τραγωδία. Το νόημα είναι ότι πρέπει να έχει σύνθετη πλοκή με συγκινητικές και συγκλονιστικές στιγμές. Ο ήρωας πρέπει να έχει περιπέσει σε μεγάλη δυστυχία· όχι γιατί του άξιζε, αλλά γιατί έκανε κάτι φριχτό – διέπραξε αμαρτίαν – χωρίς να το ξέρει. Η άγνοιά του κινεί τη συμπάθειά μας. Έργο του ποιητή είναι να φέρει τη δράση σ' ένα τέλος που οι θεατές να βρίσκουν δικαιολογημένο και να τους προκαλεί ευχαρίστηση. Ο I. Düring συσχετίζοντας το περιεχόμενο αυτών των κεφαλαίων με το αθηναϊκό κλίμα την εποχή της ακμής της τραγωδίας γράφει: «Ο θεατής πρέπει κατά κάποιο τρόπο να εκφέρει κρίση. Ο Αθηναίος που στην καθημερινή του ζωή περνούσε πολύ καιρό στα μεγάλα λαϊκά δικαστήρια γίνεται στο θέατρο του Διονύσου μάρτυρας ενός συγκινητικού οικογενειακού δράματος... ο θεατής αντιμέτωπος με την περίπλοκη δράση και τα υπέρ και τα κατά που ακούγονται στην παράσταση αισθάνεται σαν δικαστής. Το σφάλμα των δρώντων προσώπων δεν απασχολεί μόνο τον κόσμο των συναισθημάτων αλλά και το πνεύμα του. Η τέχνη του ποιητή πρέπει να τον οδηγήσει στη διαπίστωση ότι ο κεντρικός ήρωας χτυπήθηκε άδικα από μια μεγάλη συμφορά. Για να επιτευχθεί αυτός ο σκοπός, η δράση πρέπει να είναι έτσι δομημένη ώστε να οδηγεί σ' αυτό που ονομαζόταν σύμφωνα με την παραδοσιακή αντίληψη της ενοχής «κάθαρσις». ²⁴ Για τον Düring η καθάρση είναι το σημείο εκείνο της δράσης όπου τα κύρια πρόσωπα του δράματος εμφανίζονται δικαιωμένα.

Συμπερασματικά: Η διαρκής ανακίνηση του θέματος και η ποικιλία των ερμηνειών είναι φανερό πως καθρεφτίζει το μέγεθος και τη δυσκολία του προβλήματος. Παρακολούθησα πώς κάθε φορά αλλάζει η σκοπιά θεώρησης και

22. M. Beardley (1989), *Ιστορία των Αισθητικών θεωριών*, μτφρ. Κοκκοβίτη Χρυσόδοτη, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα.

23. *Περί Ποιητικής*, κτφ. XIII α, β.

24. I. Düring (1991), *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, μτφρ. Π. Κοτζίτσα-Παντελή, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα.

καθορίζεται από τη μέθοδο προσέγγισης. Η μετατόπιση του ενδιαφέροντος φωτίζει διαφορετικές πλευρές και αποκαλύπτει νέες διαστάσεις.

Όλες οι απόψεις αναγκάζονται να καταφεύγουν σ' ένα συνδυασμό κειμένων ή εννοιών προκειμένου να αντλήσουν επιχειρήματα. Οι οπαδοί της λειτουργικής θεωρίας θεωρούν ότι η κάθαρση είναι η αριστοτελική απάντηση στις κατηγορίες του Πλάτωνα (και προγενέστερων φιλοσόφων),²⁵ ότι, η τραγωδία προκαλώντας έντονες συγκινήσεις, κάνει τους ανθρώπους συναισθηματικούς και αδύναμους εξασθενώντας το λογικό τους. Ο Αριστοτέλης του απαντά έμμεσα ότι σκοπός της τραγωδίας είναι να απομακρύνει τα φθαρτικά (Lessing) ή τα πλεονάζοντα στοιχεία (Bernays) αυτών των συγκινήσεων ή να τα μετασχηματίζει (Butcher). Οι οπαδοί της δομικής ερμηνείας αναλύουν το κείμενο της *Ποιητικής* ανεξάρτητα από προγενέστερες απόψεις του Αριστοτέλη και επιχειρούν να ανακαλύψουν εσωτερικές σχέσεις μεταξύ των κύριων όρων. Γι' αυτούς η κάθαρση είναι η ιδεώδης πορεία της δράσης· το μέσον με το οποίο ο ποιητής φθάνει στο σκοπό του, που είναι η πρόκληση της «οικείας ηδονής». Η κάθαρση συγκεντρώνει κατά κάποιο τρόπο το νόημα των όρων: *τέλος* της τραγωδίας, *έργον* του ποιητή και *οικεία ηδονή*.

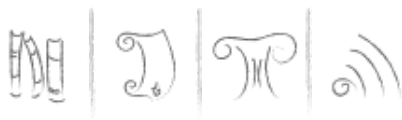

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

25. Βλ. αναλυτικά στο R. Kannicht (1988), *Η παλαιά διαμάχη ποίησης και φιλοσοφίας*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αριστοτλους**, *Περί Ποιητικής*, μετάφρασις υπό Σίμου Μενάρδου, Εισαγωγή, κείμενον και ερμηνεία υπό Ι. Συκουτρή, Ακαδημία Αθηνών-Ελληνική Βιβλιοθήκη (2), Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1936.
- Αριστοτλους**, *Ποιητική*, Εισαγωγή, Μετάφραση-Σχόλια Στάθη Ιω. Δρομάζου, Κέδρις, Αθήνα, 1982³.
- Αριστοτλους**, *Ρητορική*, Εισαγωγή, Μετάφραση-Σχόλια Ηλία Ηλιού, Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα χ.χ.
- Monroe **Beardsley** (1989), *Ιστορία των Αισθητικών θεωριών*, μτφ. Κούρτοβικ-Χριστοδουλίδης, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα.
- S. H. **Bucher** (translation and critical notes), (1951⁴), *Aristotle's Theory of Poetry and Fine Art*, Dover Publications Inc., N. Y.
- Allen **Deus** (1978), *Man and Nature in the Renaissance*, Cambridge University Press.
- Ingemar **Düring** (1991), *Ο Αριστοτέλης. Παρουσίαση και ερμηνεία της σκέψης του*, μτφ. Π. Κοτζιά-Παντελή, Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα.
- Gerald I. **Else** (1957), *Aristotle's Poetics: The Argument*, State University of Iowa Leiden, E.J. Brill.
- Richard **Žannicht** (1988), *Η παλαιά διαμάχη ποίησης και φιλοσοφίας*, μτφρ. Δ. Ιακώβ. εκδ. Λωτός, Αθήνα.
- W. D. **Ross** (1991), *Αριστοτέλης*, μτφρ. Μαριλίζα Μητσού, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

ΔΗΙΑΝΕΙΡΑ: Η ΑΝΕΣΤΡΑΜΜΕΝΗ ΚΛΥΤΑΙΜΝΗΣΤΡΑ; ΟΔΡΑΜΑΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΔΗΙΑΝΕΙΡΑΣ ΣΤΙΣ ΤΡΑΧΙΝΙΕΣ ΤΟΥ ΣΟΦΟΚΛΗ

Στο παρόν άρθρο η έρευνα εστιάζει στο πορτρέτο της Δηιάνειρας,¹ ώστε να κατιδείξει, πρώτον, τη φύση της γυναίκας αυτής ως συζύγου και μητέρας και, δεύτερον, τη συμβολή του ποιητή στη διαμόρφωση του λογοτεχνικού της μύθου εις σχέση με την προγενέστερη του Σοφοκλή παράδοση, μυθολογική και λογοτεχνική, για τη Δηιάνειρα. Αυτή η προσπάθεια επιχειρείται, αρχικά, υπό το φως του χαρακτήρα της σοφόκλειας Κλυταιμνήστρας,² η οποία βρίσκεται στον αντιποδα του προτύπου της Δηιάνειρας, και, εν συνεχεία, μέσα από την καθαυτό μελέτη του έργου των *Τραχινίων*.³

Εν συντομία, ο μύθος (και η προϊστορία του δράματος) έχει ως εξής:⁴ η Δηιάνειρα ήταν κόρη του βασιλιά της Καλυδώνας Οινέα και της Αλθαίας, και αδελφή του Μελέαγρου. Ο Ηρακλής,⁵ αφού νίκησε με πάλη τον τερατώδη ποτάμιο θεό Αχελώου είχε ζητήσει σε γάμο τη Δηιάνειρα από τον πατέρα της και αφού κατέκτησε την Καλυδώνα, τη νυμφεύεται. Από τον γάμο τους γεννιούνται ο Ύλλος⁶ και άλλα παιδιά (54). Κεντρικής σημασίας για το σοφόκλειο δράμα είναι το

1. Για το μυθολογικό υλικό αναφορικά με την ηρώδα βλ. Grimal 1991: 167, s.v. *Δηιάνειρα*.

2. Για το μυθολογικό υλικό αναφορικά με την Κλυταιμνήστρα βλ. Grimal 1991: 365-66, s.v. *Κλυταιμνήστρα*.

3. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι *Τραχινίες* είναι το μόνο σωζόμενο σήμερα δράμα του ποιητή που δεν τιτλοφρείται από το όνομα κάποιου ήρωα.

4. Βλ. και *Απολλοδώρου Βιβλιοθήκη* II.7, 5. Για τον «αρχικό πυρήνα του μύθου» βλ. και Δρομάκος 198³: 101.

5. Για το μυθολογικό υλικό αναφορικά με τον πλέον δημοφιλή και λαϊκό ήρωα της κλασικής μυθολογίας, τον Ηρακλή, βλ. Grimal 1991: 248-73, s.v. *Ηρακλής* (*Ηρακλής έους*).

6. Για το μυθολογικό υλικό αναφορικά με τον Ύλλο βλ. Grimal 1991: 318, s.v. *Ύλλος* (*Ύλλος ου*).

• Ο Πανηγιώτης Σταματόπουλος είναι φιλόλογος, υποψ. διδάκτωρ Κλασικής Φιλολογίας

μυθολογικό επεισόδιο κατά το οποίο, όταν ο Κένταυρος Νέσσος αποπειράθηκε να απαγάγει ή να βιάσει τη Δηιάνειρα στον ποταμό Λυκόρμα (Εύηνο), φονεύθηκε από τα βέλη του Ηρακλή. Τα βέλη αυτά, όμως, ήταν εμποτισμένα στο δηλητηριώδες και θανατηφόρο αίμα της Λερναίας Ύδρας, και ο Νέσσος θέλοντας να εκδικηθεί για τον θάνατό του, ετοιμοθάνατος ων, συμβουλεύει τη Δηιάνειρα να μαζέψει από την πληγή του και να φυλάξει ως ερωτικό φυλακτό το (δηλητηριασμένο) αίμα του, λέγοντάς της ότι επρόκειτο τάχα για ένα μαγικό ερωτικό φίλτρο, για ενδεχόμενη μελλοντική δική της χρήση.⁷

Από το σημείο αυτό του μύθου, αρχίζει η καθαυτό υπόθεση του έργου. Ο Ηρακλής λείπει εδώ και δεκαπέντε μήνες από την Τραχίνα (44-45 και 164-65· πρβλ., όμως, 648-49), όπου έχει εγκαταλείψει μόνους και έρημους τη γυναίκα και τα τέκνα του. Αφού εξεστράτευσε εναντίον της Οιχαλίας και την άλωσε, σκότωσε τον βασιλιά της Εύρυτο,⁸ καθώς και τους γιους του, τους Ευρυτίδες, και άρπαξε την κόρη του, την όμορφη παρθένο Ιόλη.⁹ Ο ήρωας έχει σκοπό να παρεισαγάγει την αιχμάλωτη νεαρή ερωμένη του ως δεύτερη σύζυγο, ως *κρύφιον λέχος* (360), στον οίκο τους. Η ώριμη, αν όχι γερασμένη, πλέον σύζυγός του εμφορούμενη μεν από τον (προδομένο)¹⁰ έρωτά της για τον Ηρακλή, τον φόβο της ότι θα χάσει την αγάπη του και την ερωτική αντιζηλία για τη νεαρή και όμορφη βασιλοκόρη Ιόλη (550-51), θέλοντας δε να αναζωπυρώσει τον πόθο του συζύγου της για την ίδια προβαίνει σε μία παράτολμη πράξη: στέλνει με τον Λίχα ως δώρο στον σύζυγό της έναν εορταστικό μανδύα επιχρισμένο με το φαρμάκι του Νέσσου, νομίζοντας, εντούτοις, η ίδια σύμφωνα με το τέχνασμα και την εις βάρος της απάτη του τελευταίου ότι πρόκειται τάχα για ένα μαγικό ερωτικό φίλτρο που θα οδηγούσε τον Ηρακλή ξανά κοντά της.¹¹

Αυτή η εξαπάτηση της Δηιάνειρας από τον Νέσσο θα αποτελέσει, ωστόσο, την αρχή του τέλους του Ηρακλή στη σοφόκλεια τραγωδία: μόλις ο εμποτισμένος με το θανατηφόρο δηλητήριο χιτώννας αγγίζει το δέρμα του Ηρακλή, το φαρμάκι επενεργεί και ο χιτώννας κολλάει στο σώμα του, ενώ ένα υποδόριο και σαρκο-

7. Αξίζει να σημειωθεί ότι το δηλητήριο που συνιστά το φονικό όργανο και των δύο πρωταγωνιστών, του Ηρακλή αρχικά και της Δηιάνειρας εν συνεχεία, διαφυλάσσεται από την ίδια τη Δηιάνειρα όλα αυτά τα χρόνια του έγγαμου βίου της με τον Ηρακλή σε λανθάνουσα κατάσταση και στο σκοτάδι, στα έγκατα του εσωτερικού του οίκου τους· το τέλος τόσο του Ηρακλή όσο και της Δηιάνειρας ελλοχεύει στο σπίτι τους και είναι, ως εκ τούτου, ήδη από την αρχή του γάμου τους προδιαγεγραμμένο. Άρα, ο οίκος αποδομείται, καθώς τα θεμέλιά του είναι εξαρχής επισφαλής και σαθρά. Βλ. και Γιόση 1996: 111-14.

8. Είχε προηγουμένως ήδη σκοτώσει επαισχυντα και με δόλο τον Ίφιτο, γιο του Ευρύτου, και για τούτο υποδουλωθεί στη βασίλισσα της Λυδίας Ομφάλη.

9. Για το μυθολογικό υλικό αναφορικά με την Ιόλη βλ. Grimal 1991: 318, s.v. *Ιόλη*.

10. Όπως επισημαίνει ο Δρομάζος (1984³: 121), «η Δηιάνειρα ανήκει στο ατέλειωτο μαρτυρολόγιο των προδομένων του έρωτα».

11. Όπως επισημαίνει ο Δρομάζος (1984³: 109), η Δηιάνειρα, έχοντας «καλές προθέσεις», «παλεύει για το καλό της. Θέλει να φέρει τον άντρα της κοντά της».

βόρο διαβρωτικό καύμα διαπερνά το κορμί του· το δηλητήριο τον «τρώει» κατάσαρκα, οι σάρκες του αποσπώνται από το ρημαγμένο του σώμα, βρίσκεται σε παροξυσμό, σε κατάσταση (ημι)κωματώδη. Στη συνέχεια, ο ήρωας ξυπνά από τον λήθαργο και, ως εάν ήταν κατεilhμμένος από μανία, σπαράζει και ψυχορραγεί επί σκηνής από φρικτούς και αφόρητους πόνους πάνω σε ένα φορείο· ωρυόμενος και μη αντέχοντας διατάζει να τον κάψουν στην Οίτη.¹² Η Δηιάνειρα μαθαίνει την αλήθεια από τον γιο της, ο οποίος – αγνοώντας τη μοιραία πλάνη στην οποία υπέπεσε η μητέρα του και υποπίπτοντας και ο ίδιος σε πλάνη–, αγανακτισμένος καθώς είναι, διότι πιστεύει πως η μητέρα του κινήθηκε από διάθεση εκδικητική εναντίον του πατέρα του, ευθέως την κατηγορεί και την καταριέται για τον θάνατο του τελευταίου. Η βασίλισσα καταρρέει: σπαραγμένη από τη λύπη, τις τύψεις και τις ενοχές της και μη υποφέροντας την πραγματικότητα, ήτοι τον εξαιτίας της επικείμενο θάνατο του Ηρακλή, αλλά και τους μύδρους του γιου της, αποχωρεί περίλυπη και σιωπηλή, χωρίς ούτε μία λέξη, από τη σκηνή (813-20), για να αυτοκτονήσει¹³ στο εσωτερικό του οίκου της,¹⁴ πάνω στο νυφικό της κρεβάτι με ξίφος, πριν ακόμη αυτοπυρποληθεί ο Ηρακλής. Ο Ύλλος μαθαίνει τα νέα και συνειδητοποιεί πως με τα σκληρά και άδικο λόγια του ώθησε τη μητέρα του στην τραγική της αυτοχειρία. Μόλις και ο Ηρακλής μαθαίνει από τον Ύλλο την αλήθεια, αντιλαμβάνεται –όμως, πολύ αργά– πως μέσω της εξαπάτησης της Δηιάνειρας από τον Νέσσο εκπληρώνονται η μοίρα και οι σημαδιακοί χρησμοί του Δία για τη ζωή ή, ακριβέστερα, για το τέλος του. Η αθώα Δηιάνειρα τελικώς αθώνεται και δικαιώνεται στα μάτια του γιου της και των θεατών (όχι απαραίτητα και στα μάτια του Ηρακλή). Το μόνο λάθος της ήταν ότι αφελώς και άδοξα εμπιστεύθηκε τον Νέσσο. Ακολουθούν οι προετοιμασίες για την τελετή της καύσης του Ηρακλή και οι επιθανάτιες υποθήκες του προς τον Ύλλο, από τον οποίο εγωκεντρικά¹⁵ («ως προέκταση του δικού του εγώ, της δικής του φύ-

12. Σύμφωνα με τον Περοδασκαλάκη (2012: 100-04), το θανατηφόρο σωματικό πάθος του πάσχοντος Ηρακλή καθίσταται, αν και αρχικώς εξω-σκηνικό και αθέατο, τελικώς θεατό και οπτικά φανερό επί σκηνής (δραματουργικά, σκηνικά, παραστατικά και σκηνοθετικά). Για το σωματικό βασανιστήριο του Ηρακλή βλ. και Easterling 1996: 35-36. Μάλιστα, έχει υποστηριχθεί ότι το σωματικό πάθος του ήρωα αποτελεί το ανεστραμμένο είδωλο των ηρωικών του άθλων (Kott 1993²: 115). Για «θέατρο σκληρότητας και ανοσιότητας» κάνει λόγο ο Δρομάζος (1984³: 95-127).

13. Όπως επισημαίνει ο Δρομάζος (1984³: 95-127), «το πρόβλημα της αυτοκτονίας, ως λύση του υπαρξιακού αδιεξόδου του ήρωα απασχολεί τον μεγάλο τραγικό», στα επτά σωζόμενα έργα του οποίου έξι συνολικά ήρωες αυτοκτονούν, «αν θέλουν να σώσουν την τιμή τους», καθώς «την αστάθεια του κόσμου τούτου [...] δεν χωρούν».

14. Για τον όκο ως χώρο δράσης της Δηιάνειρας βλ. Γιόση 1996: 111-14. Σύμφωνα με τον Περοδασκαλάκη (2012: 99-100 και 103-04), ακριβώς η σιωπηλή αποχώρησή της ηρώδας στο εσωτερικό του οίκου, πριν και για να αυτοκτονήσει, συνιστά (σε αντίθεση με το θεατό σωματικό πάθος του Ηρακλή) την αθεατότητα του σωματικού της πάθους, ήτοι της αυτοκτονίας της. Βλ. και Loraux 1995: 65-68. Δεν είναι «πλήρης» η σιωπή της, όπως τη χαρακτηρίζει ο Taplin (1988: 176).

15. Όπως επισημαίνει ο Winnington-Ingram (1999: 127-28), ο ήρωας γενικά παρουσιάζεται

σεως»,¹⁶ ως *alter ego* του και ως συνεχιστής του – ανθρώπινου, μετά την καύση και την αποθέωση (;)¹⁷ του Ηρακλή – εαυτού του) απαιτεί να νυμφευθεί την Ιόλη.¹⁸ Η τραγωδία τελειώνει πριν από την καύση και τον θάνατο (και την αποθέωση;) του ήρωα, στον δρόμο προς την πυρά στην Οίτη.¹⁹

Το ερωτικό τρίγωνο πάνω στο οποίο δομούνται η υπόθεση του μύθου και η εξέλιξη της πλοκής των *Τραχινίων* (Δηιάνειρα-Ηρακλής-Ιόλη)²⁰ εύκολα παραπέμπει σε ένα άλλο ερωτικό τρίγωνο, κλασικό στον μύθο των Πελοπιδών και τον οίκο των Ατρείδων: αυτό το οποίο δομείται ανάμεσα στην Κλυταίμνηστρα, τον Αγαμέμνονα²¹ και την Κασσάνδρα,²² τα οποία αναπτύσσονται στους κόλπους των δύο οίκων.²³ Οι δύο νεαρές και όμορφες σκλάβες ερωμένες, καταγόμενες και οι

στο δράμα από τον Σοφοκλή πλήρως απορροφημένος από τον ίδιο του τον εαυτό και εγωκεντρικός απέναντι σε όλους, ακόμη και απέναντι στον Λίξα, τη Δηιάνειρα και τον Ύλλο. Για «παθιασμένη φιλαυτία του Ηρακλή» κάνει λόγο η Easterling 1996: 32.

16. Winnington-Ingram 1999: 127-28.

17. Για τη λατρεία του Ηρακλή βλ. ενδεικτικά λ.χ. Burkert 1993: 434-41. Για τη σκηνή με την καύση του Ηρακλή και τη σύνδεσή της με την αιτιολογική ερμηνεία της ηρωολατρείας του ήδη κατά τους προ του Σοφοκλή χρόνους και όπως την εξελάμβανε ως θεσμός και πρακτική το αθηναϊκό κοινό βλ. Easterling 1996: 30-31 και 37-42. Πρέπει, όμως, σε κάθε περίπτωση, να σημειωθεί ότι, αναφορικά με την αποθέωση του ήρωα στο δράμα, παρά τα όσα έχουν λεχθεί, το σοφόκλειο κείμενο τελειώνει πριν από την καύση και τον θάνατο του ήρωα, στον δρόμο για την Οίτη. Μία τέτοια επιλογή του δραματικού ποιητή ούτε επιβάλλει ούτε αποκλείει το ενδεχόμενο της αποθέωσης του ήρωα.

18. Βλ. και Κλάρα 1975: 106-07. Ο Δρομάζος (1984³: 115, 118 και 121), εστιάζοντας στον ανόσιο και μιανό χαρακτήρα μιας τέτοιας ένωσης, επισημαίνει ότι ο Ηρακλής με τα φρικτά αιτήματά του από τον Ύλλο καθιστά τον γιο του πατροκτόνο, πατραλοία και αιμομίκτη. Η Easterling (1996: 32) επισημαίνει ότι η φρίκη του Ύλλου απορρέει από το γεγονός ότι πρέπει να «συνάψει σχέση με το πρόσωπο που πιστεύει ότι είναι η αιτία για τον θάνατο και των δύο γονιών του». Ο Kitto (1985³: 400) παρατηρεί ότι «ο Ύλλος θεωρεί την Ιόλη σαν τη φόνισσα και των δύο γονιών του». Επίσης, ο Winnington-Ingram (1999: 127) χαρακτηρίζει «εξωφρενικές απαιτήσεις» αυτά τα αιτήματα.

19. Πολλά έχουν γραφεί για το τέλος του έργου εν σχέσει με τη μετά θάνατον τύχη του Ηρακλή, την αποθέωσή του και το αν αυτή έχει θέση στις *Τραχίνιες* ή όχι. Βλ. ενδεικτικά Holt 1989: 69-80.

20. Για μία ενδιαφέρουσα ανάγνωση ιστορικών, κοινωνικών και πολιτικών συνδηλώσεων των *Τραχινίων*, και ειδικότερα του ερωτικού πάθους του Ηρακλή (τόσο προς τη Δηιάνειρα όσο και προς την Ιόλη), εν σχέσει προς την ερωτική σχέση Περικλή-Ασπασίας βλ. Περιοδασκαλάκη 2012: 104-09. Πρβλ. Κλάρας 1975: 106.

21. Για το μυθολογικό υλικό αναφορικά με τον Αγαμέμνονα βλ. Grimal 1991: 28-32, s.v. *Αγαμέμνονας* (*Αγαμέμνων, ονος*).

22. Για το μυθολογικό υλικό αναφορικά με την Κασσάνδρα βλ. Grimal 1991: 345-46, s.v. *Κασσάνδρα*.

23. Οι *Τραχίνιες* και η *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή, άλλωστε, «είναι μάλλον οικογενειακές παρά πολιτικές τραγωδίες» (Ιακώβ 1998: 58), και δράματα κοινωνικά, συνυποκτονίας το πρώτο και μητροκτονίας (με την προίσορτία της συζυγοκτονίας) το δεύτερο. Αξίζει για τις *Τραχίνιες* ως «ψυχολογικό δράμα» βλ. Κλάρας 1975: 104 (πρβλ., όμως, Lesky (I) (2010⁶: 361), ο οποίος θεωρεί πως «οι *Τραχίνιες* δεν είναι απλό ψυχόδραμα»; ως «τραγωδία των δύο φύλων» βλ.

ίδιες από αριστοκρατικές γενιές, παρουσιάζονται έμμεσα, αν και απολύτως αθώες οι ίδιες, ως η αιτία, ή έστω η αφορμή, της τραγικής εξέλιξης και της ακόμη τραγικότερης κατάληξης.²⁴ Ο Ηρακλής και ο Αγαμέμνων, επιστρέφοντας νικητές από τους νόστους τους κομίζουν ως πολύτιμα λάφυρα και ως παλλακίδες τις δύο βασιλοπούλες· μέλλεται, όμως, να χαθούν από τα χέρια των γυναικών τους. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι και οι δύο νεαρές κόρες στέκουν σιωπηλές²⁵ στα λόγια των κυριών των οίκων, της Δηιάνειρας και της Κλυταιμνήστρας, στις *Τραχίνιες* του Σοφοκλή (307-09 και 320-21) και τον *Άγαμέμνονα* του Αισχύλου αντίστοιχα (1035-71).²⁶ Ενώ, όμως, η Ιόλη μπορεί εύκολα να ιδωθεί ως το παράλληλο της Κασσάνδρας, και ο Ηρακλής του Αγαμέμνονος, η Δηιάνειρα, ως δραματικός χαρακτήρας και δραματολογική ταυτότητα, πόρρω απέχει από την Κλυταιμνήστρα – όσο και αν ο ποιητής δείχνει να κλείνει το μάτι σε έναν τέτοιο παραλληλισμό–,²⁷ όπως η τελευταία έχει αναδειχθεί ως χαρακτήρας κυρίως από τον Αισχύλο στην τριλογία του *Ορέστεια* και όπως την παρουσιάζει και ο Σοφοκλής στην *Ηλέκτρα*.²⁸

Οι δύο γνήσιες και νόμιμες σύζυγοι νιώθουν ότι απειλούνται. Η Δηιάνειρα απελπισμένη και φοβούμενη πως θα χάσει τον έρωτα του Ηρακλή δρα σπασμωδικά, βεβιασμένα και με γνώμονα την ερωτική παρόρμηση. Στην προσπάθειά της να αφυπνίσει τον έρωτα του Ηρακλή για την ίδια καθίσταται ανδροκτόνος: η ερωτική ζηλοτυπία την ωθεί να αποστείλει ως δώρο στον Ηρακλή τον πέπλο, που θα αποτελέσει το φονικό όργανο που τελικώς θα τον καταστρέψει. Αντίθετα, η

Winnington-Ingram 1999: 116 και 130-31. Για την *Ηλέκτρα* ως «οικογενειακό δράμα» βλ. και Δημάρατος (Πάπυρος [Σημειώνεται εδώ ότι, όπου ο γράφων παραπέμπει στον Πάπυρο, νοείται ο τόμος *Άπαντα Άρχαίων Έλλήνων Συγγραφέων. Σοφοκλέους Τραγωδία* (1975), Πάπυρος, Αθήνα, όπως παρατίθεται και στη βιβλιογραφία στο τέλος του κειμένου.]) 1975: 27; ως «τραγωδία εκδίκησης» βλ. De Romilly 1997: 99; ως «ψυχολογικό δράμα» βλ. Winnington-Ingram (1999: 303 και 317), ο οποίος, ωστόσο, εστιάζει την ερμηνεία του (1999: 303-41) στην εκδικητική μητροκτονία.

24. Ο Δρομάζος (1984³: 105 και 122) χαρακτηρίζει την Ιόλη ως «το πιο αθώο και το πιο ένοχο θύμα της τραγωδίας» και επισημαίνει ότι είναι «η σιωπηλή ηρωίδα της τραγωδίας», ενώ ο Περοδασκαλάκης (2012: 107-08) επισημαίνει ότι η Ιόλη «παρουσιάζεται ως θύμα, μολονότι ακουσίως απελευθερώνει και κινητοποιεί δυνάμεις ισχυρές και καταστροφικές».

25. Για τη σιωπή ως κύριο δραματολογικό και δομικό χαρακτηριστικό, όσον αφορά «στη σκιαγράφηση ενός προσώπου ή στη σύνθεση μιας σκηνής», βλ. Χουρμουζιάδης 1991²: 201-11. Πιο συγκεκριμένα, ο Χουρμουζιάδης συγκρίνει τη σιωπή της Ιόλης στις *Τραχίνιες* του Σοφοκλή με τη σιωπή της Κασσάνδρας στον *Άγαμέμνονα* του Αισχύλου, τη σιωπή της Φιλομήλας στον αποσπασματικά σωζόμενο *Τηρέα* του Σοφοκλή και τη σιωπή της Αλκίησιδος στο ομώνυμο δράμα του Ευριπίδη. Βλ. και Easterling 1996: 34: «[...] και η επίμονη σιωπή της Ιόλης καθίσταται σημαντικό επίκεντρο δραματικού ενδιαφέροντος (319- 32)».

26. Βλ. και Lesky (I) 2010⁶: 351.

27. Για μια συγκριτική θεώρηση των μύθων των δύο ηρωίδων Δηιάνειρας και Κλυταιμνήστρας, βλ. Γιόση 1996: 122-27.

28. Για τη μορφή και τον μύθο της Κλυταιμνήστρας από τον Όμηρο ως τους τρεις τραγικούς ποιητές της κλασικής αττικής τραγωδίας βλ. Komar 2003.

Κλυταιμνήστρα (με αφορμή και την έλευση της Κασσάνδρας), αποφασίζει να φονεύσει με δόλο τον Αγαμέμνονα, και, μολοντί στον Σοφοκλή ο Αίγισθος παρουσιάζεται από κοινού με την Κλυταιμνήστρα ως φονιάς του Αγαμέμνονος (βλ. λ.χ. 263-64: *τοῖς φονεῦσι τοῦ πατρὸς/ξύνειμι*) (και της Κασσάνδρας), εκδοχή που απαντά ήδη στην επική παράδοση,²⁹ η Κλυταιμνήστρα σε κάθε περίπτωση προβάλλεται ως η ηθική αυτουργός της δολοφονίας.³⁰ Και οι δύο φονείς μετά τον θάνατο του Αγαμέμνονος σφετερίζονται ασύστολα την εξουσία και τον θρόνο των Μυκηνών και του Άργους (648-54).

Αναλυτικότερα, όσον αφορά στον χαρακτήρα της Κλυταιμνήστρας, όπως αυτός αναδεικνύεται στην *Ἠλέκτρα*ν του Σοφοκλή,³¹ ο ποιητής με ιδιαίτερα σκληρό τρόπο την παρουσιάζει ως εξαιρετικά απάνθρωπη στη συμπεριφορά (254-302).³² Πιο συγκεκριμένα, η σύγκριση με τη Δηιάνειρα – στη βάση διαφόρων αξόνων και κριτηρίων –, όπως επιχειρείται αμέσως παρακάτω, είναι κατατοπιστική για το ήθος των δύο γυναικών.

Η Δηιάνειρα, συντετριμμένη από τις όποιες ευθύνες της για τον χαμό του συζύγου της, «αποσύρεται σιωπηλά, αλλά τραγικά, από τον κόσμο τούτο», από τη ζωή· εξάλλου, «οι αποφασισμένοι είναι πάντα σιωπηλοί».³³ Η ηρωίδα «εμπλέκεται σε μια ηθικά ενδιαφέρουσα κατάσταση: παίρνει μια μοιραία απόφαση και τη βλέπουμε να υφίσταται τις συνέπειές της».³⁴ Η αυτοχειρία της σηματοδοτεί τη συνειδητοποίηση του λάθους της, τη μετάνοιά της, την απόλυτη και αμετάκλητη ανάληψη των ευθυνών που της αναλογούν και την αυτοτιμωρία της: επιλέγει, ως εκ τούτου, τον θάνατο με αξιοπρέπεια, πληρώνοντας με τη ζωή της το τέλος του Ηρακλή. Αυτή που τον αγαπούσε τόσο, αυτή να τον σκοτώσει; Πώς θα μπορούσε να συνεχίζει να ζει; Παράλληλα, στο γεγονός ότι και η ίδια θεωρεί εαυτήν υπεύθυνη για τον χαμό του Ηρακλή και αυτοκτονεί έγκειται μέρος της τραγικότητάς της ως τραγικής ηρωίδος, αλλά και της τραγικής ειρωνείας με την οποία ο Σοφοκλής επιχρωματίζει τα δράματά του, εν προκειμένω τις *Τραχίνιες*. Επιπλέον, «η τραγικότητα της Δηιάνειρας έγκειται στο ότι την απόφαση καθορίζει αυτή η ίδια».³⁵ Γι' αυτό, η ηρωίδα αποφασίζει να πεθάνει, και μάλιστα σκηνοθετεί την αυτοκτονία της: γυμνωμένη ως παρθένος και ως να αυτοθυσιάζεται με τελετουργ-

29. Γιόση: 1996: 149 (και υποσημ. 11); Lesky (I) 2010⁶: 385 (υποσημ. 1).

30. Lesky (I) 2010⁶: 387.

31. Για την προγενέστερη του δραματουργού ποιητική παράδοση γύρω από την *Όρεστειαν*, μυθολογικό υλικό, επεισόδια του μύθου και λογοτεχνικές πηγές που είναι δυνατόν να φωτίσουν και τον χαρακτήρα της σοφόκλειας Κλυταιμνήστρας βλ. Γιόση: 1996: 149-52.

32. Lesky (I) 2010⁶: 385. Όπως επισημαίνει ο Winnington-Ingram (1999: 314, 322 και 335-38), ο «απαράδεκτα κακός χαρακτήρας» της Κλυταιμνήστρας εξυπηρετεί (ίσως τη θεατρική στόχευση του ποιητή να δικαιολογήσει την πράξη της αυτοκτονίας) και να επιβλύνει τη φρίκη που απορρέει από μία τέτοια ανόσια πράξη.

33. Δρομάζος 1984³: 98 και 110.

34. Easterling 1996: 26.

35. Lesky (I) 2010⁶: 350.

γική αυστηρότητα τέτοια μάλιστα που παραπέμπει σε ιεροτελεσσία, αυτοχειριάζεται στο νυφικό της δωμάτιο, τον *Ἡράκλειον θάλαμον* (913), στη συζυγική κλίνη του Ηρακλή (*δεμνίοις/τοῖς Ἡρακλείοις*: 915-16), και στα *λέχη* και τα *νυμφεῖα* της (920), με ξίφος στο στήθος της, με όποιες ερωτικές και σεξουαλικές συνδηλώσεις πιθανώς φέρουν ο τόπος και το όργανο της αυτοχειρίας της, αλλά ακόμη ίσως και η ίδια η πράξη της αυτοκτονίας.³⁶ Η συνολική εικονοποιία της σκηνής παραπέμπει δε σε ανθρώπινο γυναικείο επιθαλάμιο θρήνο.³⁷ Η ερωτική της κλίνη μετατρέπεται σε νεκρικό κρεβάτι. Αντίθετα, η έκλυτη Κλυταιμνήστρα, πρώτον, έχει παρεισαγάγει στη νυφική της κλίνη ως ομόκλινο εραστή της τον Αίγισθο και, δεύτερον, όχι μόνο καθίσταται ανδροφόνος, αλλά παρουσιάζεται και να πανηγυρίζει και να γιορτάζει κάθε μήνα με προκλητικότητα, αυθάδεια και χυδαιότητα την ημέρα του φόνου του συζύγου της (277-81). Η αντίθεση αναφορικά με τη συζυγική πίστη και τον έρωτα των δύο ηρωίδων για τους συζύγους τους εντείνεται ακόμη περισσότερο αν αναλογιστεί κανείς ότι ο Ηρακλής έχει, επίσης, παρεισαγάγει στη νυφική του κλίνη την Ιόλη, προσβάλλοντας και μη σεβόμενος τη Δηιάνειρα.

Αλλά, και ως μητέρα πόρρω απέχει από τη Δηιάνειρα, η οποία είναι τρυφερή απέναντι στα παιδιά της (61): τρίτον, λοιπόν, η Κλυταιμνήστρα επιτίθεται έντονα στην κόρη της Ηλέκτρα,³⁸ οργίζεται εναντίον της, την κακομεταχειρίζεται, την υβρίζει, την ταπεινώνει, την απειλεί και την καταριέται: κάθε φορά μάλιστα που ακούει πως ο Ορέστης³⁹ είναι ζωντανός και θα γυρίσει, μαίνεται και στρέφεται ξανά εναντίον της, επειδή μικρό τον είχε φυγαδεύσει η Ηλέκτρα μαζί με τον παιδαγωγό του στη Φωκίδα στον θείο του βασιλιά Στρόφιο, όπου ζει ξενιτεμένος και εξόριστος, για να τον γλυτώσει από τα χέρια των δύο δολοφόνων (282-302 και 516-633). Γνωρίζουν όλοι πολύ καλά ότι ο Ορέστης, ως ο μόνος νόμιμος κληρονομικός δικαίω άρρην διεκδικητής του πατρικού θρόνου και βασιλείου, της εξουσίας, της περιουσίας και της τιμής του οίκου των Ατρείδων (67-72),⁴⁰ συνιστά απειλή για την Κλυταιμνήστρα και τον Αίγισθο. Με άλλα λόγια, η Κλυταιμνήστρα φοβάται⁴¹ την αντεκδίκηση από τον γυιο της του φόνου του πατέρα⁴² και

36. Για τον έρωτα και τη σεξουαλικότητα της Δηιάνειρας των *Τραχινίων*, αλλά και για τον «αντρικό» τρόπο αυτοκτονίας της, στοιχεία όλα που υπογραμμίζουν τη θηλυκότητά της, βλ. Γιόση 1996: 114-22. Βλ. ακόμη Devereux 1975: 113-47 (κυρίως 122-36); Winnington-Ingram 1999: 122 και 124 (και υποσημ. 28).

37. Δρομάζος 1984³: 112.

38. Για το μυθολογικό υλικό αναφορικά με την Ηλέκτρα βλ. Grimal 1991: 237-39, s.v. *Ηλέκτρα*.

39. Για το μυθολογικό υλικό αναφορικά με τον Ορέστη βλ. Grimal 1991: 511-14, s.v. *Ορέστης*.

40. Βλ. και Γιόση: 1996: 159.

41. Όπως επισημαίνει ο Winnington-Ingram (1999: 323) για τη Κλυταιμνήστρα «αυτή είναι η γυναίκα που [...] κατέληξε να μισεί τον άνδρα της και να φοβάται τον γυιο της». Για τον μακροχρόνιο φόβο (τηγή του οποίου είναι η Ηλέκτρα και ο Ορέστης) που διακατέχει την Κλυταιμνήστρα βλ. Winnington-Ingram 1999: 323-24. Βλ. ακόμη Γιόση 1996: 162-66.

42. Αναφορικά με το θέμα της μητροκτονίας στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή και τη στάση του

εύχεται να πεθάνει ο Ορέστης (634-59), για να γλυτώσουν η ίδια και ο εραστής και συνεργός της. Γι' αυτό, ακούει από τον γέροντα Παιδαγωγό του Ορέστη με πολύ μεγάλη ευχαρίστηση και με χαρακτηριστική λύτρωση, με τρόπο δηλαδή τέτοιο που δεν είναι φυσικό για μία μάνα, την πλαστή είδηση για τον υποτιθέμενο

ποιητή έναντι αυτής (εν σχέσει δε και με την προγενέστερή του αισχύλεια παράδοση για το ίδιο θέμα), πολλά έχουν γραφεί και υπάρχει μεγάλη σύγχυση στους μελετητές: ωστόσο, το θέμα των Ερινύων, ήτοι οι αρχές της δικαιοσύνης και της ανταποδοτικότητας, η *lex talionis*, στον βασιλικό οίκο των Ατρειδών είναι ένα ζήτημα ποικίλως υπαρκτό (βλ. αναλυτικότερα την ανάλυση του δράματος από τον Winnington-Ingram 1999: 303-41). Αναφορικά με την αντεκδικητική και ανταποδοτική μητροκτονία, ίδια είναι και η γνώμη της Γιόση (1996: 152-53, 162-66 και 181-85) η οποία, μεταξύ άλλων, επισημαίνει ότι «δεν γίνεται στο έργο (ενν. στην *Ἠλέκτραν* του Σοφοκλή) καμία νύξη για την καταδίωξη του Ορέστη από τις Ερινύες, ούτε είναι εμφανής ο διαταγμός του Ορέστη να πραγματοποιήσει το έργο του (ενν. τον φόνο της Κλυταιμνήστρας και του Αιγίσθου, κυρίως δε τη μητροκτονία)»· άλλωστε, «το δίκαιο της αντεκδίκησης υποστηρίζεται και από τους δύο (ενν. από τον Απόλλωνα και τις Ερινύες), ενώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην *Ἠλέκτραν* οι Ερινύες δεν έρχονται αρωγοί της Κλυταιμνήστρας, αλλά τιμωροί της», καθώς μάλιστα «Απόλλων και Ερινύες βρίσκονται στο ίδιο στρατόπεδο», πόσω μάλλον απ' ης στιγμής «δεν υπάρχει ούτε η ελάχιστη ένδειξη πως (ενν. οι Ερινύες) εμφανίζονται ως οι εκδικητές του φόνου της Κλυταιμνήστρας», και, πιο συγκεκριμένα, «με το μέρος του Ορέστη και της Ηλέκτρας». Αλλωστε, και η ίδια η Ηλέκτρα μοιάζει με Ερινύα που καταδιώκει ψυχικά και πίνει το αίμα της Κλυταιμνήστρας (783-86) (Γιόση 1996: 152-53, 162-66 και 181-85; Περοδασκαλάκης 2012: 116). Στην ίδια γραμμή κινείται και ο Δρομάζος (1984³: 193-94): «Εδώ (ενν. στην *Ἠλέκτραν* του Σοφοκλή) δεν υπάρχουν Ερινύες, για να διώξουν τους μητροκτόνους. Ερινύες είναι τα παιδιά του Αγαμέμνονα. Δεν υπάρχουν δικαστήρια, να δικάσουν τον Ορέστη. Ο Χορός τον απαλλάσσει (1422-23). Στην *Ἠλέκτραν* του Σοφοκλή δεν υπάρχει μεταμέλεια». Και λίγο πιο κάτω (Δρομάζος 1984³: 199): «Χωρίς καμιά αμφιβολία, χωρίς τύψεις, χωρίς την εντολή κανενός θεού, οι Ατρείδες στέκονται ήσυχoi τυραννοκτόνοι πάνω από τ' άθλια πτώματα. Δεν υπάρχουν Ερινύες, για να κυνηγήσουν τον Ορέστη, δεν υπάρχει δικαστήριο, για να τον δικάσει, έκαμε το καθήκον του». Επιπλέον, «καμιά νύξη μελλοντικής τιμωρίας» (Kitto 1985³: 178) δεν υπάρχει στο δράμα, «και η Κλυταιμνήστρα είναι πολύ λιγότερο δικαιολογημένη απ' όσο ήταν στην *Ὀρέστειαν*» (Kitto 1985³: 184) (ωστόσο, ο Kitto (1985³: 175-84) υποθετεί διαφορετική ρημηνευτική προσέγγιση για το δράμα αυτό της μητροκτονίας). Όπως, άλλωστε, υποστηρίζει και ο Lesky (I) (2010⁶: 395), σε αντίθεση με τις *Χορηφόρους* του Αισχύλου και την *Ἠλέκτραν* του Ευριπίδη, στην *Ἠλέκτραν* του Σοφοκλή «το πρόβλημα της μητροκτονίας δεν αποτελεί κεντρικό θέμα». Βλ. και λίγο παρακάτω (Lesky (I) 2010⁶: 396, και υποσημ. 1), όπου, αν και συζητούνται το θέμα και διάφορες προταθείσες απόψεις, ο Lesky καταλήγει στο ότι «κεντρικό του (ενν. του Σοφοκλή στην *Ἠλέκτραν*) θέμα παραμένει η επιμονή της Ηλέκτρας και όχι η μητροκτονία», επισημαίνοντας, ωστόσο, ότι ο ποιητής γνωρίζει «την προβληματική της μητροκτονίας». Τον κεντρικό ρόλο της Ηλέκτρας στο δράμα επισημαίνει, επίσης, και η Γιόση (1996: 158 και 162), αλλά και ο Περοδασκαλάκης (2012: 113-25), ο οποίος σημειώνει πως η ιδιαιτερότητα του Σοφοκλή σε σχέση με τους άλλους δύο τραγικούς έγκειται στο ότι στη δική του *Ἠλέκτραν* ο φακός εστιάζει στο πάθος της ομώνυμης ηρώιδας, όχι στη μητροκτονία και όχι στον Ορέστη. Επιπροσθέτως, είναι χαρακτηριστικό ότι μετά τον φόνο της Κλυταιμνήστρας από τον Ορέστη, στον Σοφοκλή, όπως επισημαίνει ο Baldry (1992⁷: 171), «δεν ακολουθεί ρήση αγγελιαφόρου, καμιά επίδειξη του νεκρού σώματος, κανένας θρήνος. Πάστε δε γίνεται που θα κινούσε τη συμπάθεια για την Κλυταιμνήστρα». Καταδεικνύεται από τους μελετητές, επομένως, ότι τα δύο αδελφία δεν αισθάνονται καμιά φρίκη για τη μητροκτονία: καμιά ανάγκη για εξίλευση ή κάθαρση δεν ανακύπτει, κανένας έλεος δεν επέρχεται. Μόνο ο Ορέστης εκφράζει μια κάποια αμφιβολία (1425) (Lesky (I) 2010⁶: 396).

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ
ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΟΛΕΩΣ ΑΘΗΝΩΝ

θάνατο του τελευταίου (660-803), αν και για λίγο φαίνεται να πονά ως μητέρα (766-68).⁴³ Έτσι, μόνο δικαιολογείται η «οδυνηρή»,⁴⁴ πλην, όμως, θριαμβευτική, ανακούφιση (από τον φόβο) μιας μάνας για τον θάνατο του γιου της. Η τραγική ειρωνεία που απορρέει από τη χαρά της Κλυταιμνήστρας (όπως αργότερα και του Αιγίσθου) εν σχέσει με την πραγματικότητα και το τραγικό κοντινό μέλλον διαγράφεται έκδηλη και έκτυπη.⁴⁵ Παράλληλα, όταν η Κλυταιμνήστρα δικαιολογεί στην Ηλέκτρα την αποτρόπαια και αδυσώπητη πράξη της δολοφονίας του Αγαμέμνονος, μετατοπίζοντάς τη στο πεδίο της ηθικής και ως να έδρασε η ίδια ως όργανο της Θείας Δίκης,⁴⁶ παρουσιάζοντας, δηλαδή, τη συζυγοκτονία ως δίκαιη και θεία εκδίκηση για τη θυσία της κόρης της Ιφιγενείας στην Αυλίδα (528), καπηλεύεται τη μνήμη της τελευταίας: όταν η Ηλέκτρα απερίφραστα, της εκθέτει με κοφτό, ωμό και κυνικό τρόπο την αλήθεια, ότι δηλαδή κοιμάται με τον φονιά του συζύγου της και ότι έχει αποκληρώσει, για χάρη του εραστή της, τα παιδιά της, καταρρίπτει και συντρίβει τους ισχυρισμούς και τα επιχειρήματα της μητέρας της, απ' ης στιγμής υπαινίσσεται πως η αγάπη της Κλυταιμνήστρας για την Ιφιγένεια είναι επίπλαστη και το κίνητρο για εκδίκηση ως επιχείρημα απλώς πρόφαση (ή επίφαση) για τη στυγερή και βδελυρή δολοφονία του Αγαμέμνονος. Άλλωστε, γενικώς «ο τόνος της (ενν. της Κλυταιμνήστρας) είναι χυδαίος και εμποδίζει κάθε συμπάθεια».⁴⁷ Τα λόγια, όμως, της Ηλέκτρας είναι καθαρά: 'Αλλ' είσ'όρα μὴ σκῆψιν οὐκ οὔσαν τίθης (584). Και λίγο πιο κάτω, με εξαιρετικά σαρκαστική και δηκτική ειρωνεία⁴⁸ και σε τόνους υβριστικούς, εστιάζοντας στη μοιχεία και τις άνομες ερωτικές σχέσεις της μάνας της με τον σφαγέα του πατέρα της, αναφωνεί: Ἦ καὶ ταῦτ' ἔρεῖς / ὥς τῆς θυγατρὸς ἀντίποινα λαμβάνεις; / Αἰσχρῶς δ', ἐάν περ καὶ λέγῃς. Οὐ γὰρ καλὸν / ἔχθροῖς γαμείσθαι τῆς θυγατρὸς οὔνεκα (591-94). Όμοιο είναι, επίσης, και το περιεχόμενο πολλών άλλων στίχων, για τα κίνητρα της Κλυταιμνήστρας πίσω από τον φόνο του Αγαμέμνονος, και ήδη του στίχου 197, στον οποίον ο Χορός λέει: Δόλος ἦν ὁ φράσας, ἔρος ὁ κτείνας.⁴⁹ Υπό το πρίσμα όλων αυτών των παρατηρήσεων, μπορεί να υποθέσει κανείς εύλογα ότι για την Ηλέκτρα θα δικαιολογείτο ίσως εν μέρει η πράξη της Κλυταιμνήστρας, αν αυτή ως μάνα που πόνεσε πολύ σε μία στιγμή παραφοράς σκότωνε τον άνδρα της, για να τον εκδικηθεί που της στέρησε το παιδί της. Αν, όμως, έτσι είχαν τα πράγματα, πρώτον, γιατί μοιράζεται με τον

43. Βλ. και Winnington-Ingram 1999: 323.

44. Γιόση: 1996: 148.

45. Δημόρατος (Πάπυρος) 1975: 70-71 και 112-13.

46. Δημόρατος (Πάπυρος) 1975: 63.

47. Winnington-Ingram 1999: 307.

48. Δημόρατος (Πάπυρος) 1975: 66.

49. Αναλυτικότερα, για τη μοιχεία της Κλυταιμνήστρας, την τιμωρία της και τη διάσωση της ταύς της παρθένου, ατέκνου (164) και άννημφευτου (165) Ηλέκτρας και της σεξουαλικά δραστήριας Κλυταιμνήστρας βλ. Γιόση 1996: 163-64 και 172-76; Winnington-Ingram 1999: 303-41.

Αίγισθο την ίδια κλίνη; Και, δεύτερον, γιατί έχει αποδιώξει τα άλλα της παιδιά και δεν αισθάνεται την ίδια αγάπη και γι' αυτά; Γιατί μαινεται εναντίον της Ηλέκτρας; Γιατί προσεύχεται στον Απόλλωνα να πεθάνει ο Ορέστης (634-59);⁵⁰ Είναι μία μάνα με διαφορετικά μέτρα και σταθμά για τα παιδιά της; Ή μήπως, ακόμη παραπέρα, η μητρική στοργή αποτελεί απλώς ένα ψιμύθιο για την Κλυταιμνήστρα, που παρουσιάζεται από τον Σοφοκλή ως μία *μήτηρ ἀμήτωρ*;⁵¹ Και η Ηλέκτρα αυτά τα δύο της καταλογίζει με τόση ορμή και μανία: ότι πλαγιάζει με τον φονιά του πατέρα της και ότι έχει αποκληρώσει κάθε μητρικό ένστικτο, ότι είναι ερωμένη του Αιγίσθου περισσότερο παρά μάνα.

Τέταρτον, ενώ η Δηιάνειρα φοβάται για την ενδεχόμενη άρση της φύσης της ως συζύγου του Ηρακλή (ο φόβος της στρέφεται γύρω από τον σύζυγό της, σχετίζεται με αυτόν και απορρέει από τη δική του δυσοίωνα απουσία) και ως μητέρας, η Κλυταιμνήστρα τρέμει μπροστά στην ενδεχόμενη απώλεια της εξουσίας και του θρόνου των Μυκηνών και του Άργους (648-54). Για αυτή, δεν υφίσταται ερωτική αντιζηλία ούτε ειλικρινής συζυγική πίστη ή αγάπη. Δεν υφίσταται μητρική στοργή. Τα ελατήριά της δεν είναι αγνά, όπως της Δηιάνειρας, αλλά ιδιοτελή και αμοραλιστικά. Η εκδίκηση που είναι κινητήριος δύναμη της μίας, δεν υπάρχει στον νου ή το λεξιλόγιο της άλλης.

Επιστρέφοντας στις *Τραχίνιες*, βλέπει κανείς ότι στο έργο κυριαρχούν ορισμένα/ -οι βασικά/ -οί θεματικά/ -οί μοτίβα/ δομικοί άξονες του κειμένου:⁵² πρόκειται α) για το δίπολο της (τραγικής) άγνοιας και της (πεπερασμένης για τον άνθρωπο, αλλά καθόλου οικουμενικής, πανανθρώπινης και εξω-ανθρώπινης) γνώσης, και τη συνακόλουθη διαδικασία του *μανθάνειν*⁵³ (καθώς και τη σχέση αλήθειας-γνώσης), β) για τον φόβο,⁵⁴ γ) για τον (βασανιστικό έως και τυραννικό για τους ήρωες) χρόνο, και ειδικότερα το δίπολο παρελθόν-παρόν, η σύζευξη και η αλληλεπίδραση των οποίων καθορίζει το μέλλον,⁵⁵ δ) για την κλα-

50. Βλ. και Winnington-Ingram 1999: 323.

51. Δημάρατος (Πάπυρος) 1975: 27; Γιόση 1996: 185.

52. Αναλυτικά για μία δομική ανάλυση του μύθου των *Τραχινίων* με βάση τους δομικούς άξονες γνώση/άγνοια/*μανθάνειν* - φόβος - έρωτας - χρησμοί (θεϊκή βούληση) κ.ά. βλ. Γιόση 1996: 89-141; Easterling 1996: 19-33. Άλλους θεματικούς και δομικούς αρμούς της πλοκής συνιστούν η μαγεία (με το υποτιθέμενο μαγικό ερωτικό φίλτρο/ δηλητήριο του Νέσσου) και η ύβρις (του Ηρακλή) (βλ. λ.χ. Δρομάζος 1984³: 95-127; Kitto 1985³: 388-403).

53. Βλ. Γιόση 1996: 89-141; Easterling 1996: 21-27.

54. Για το λεξιλόγιο, τις ρήσεις, τις εκφάνσεις και τις εκφράσεις του πολυεπίπεδου φόβου της Δηιάνειρας (ως δομικού στοιχείου του δραματικού χαρακτήρα και της δραματουργικής ταυτότητάς της, αλλά και ως θεματικού μοτίβου/ δομικού άξονα της τραγωδίας) βλ. αναλυτικά Γιόση 1996: 91-99; Winnington-Ingram 1999: 113-36. Μαζί με τον φόβο «μία ατιμόσπασια άγχους, μία ατιμόσπασια άστατου κόσμου», με «πρώτο υποψήφιο θύμα του» την ηρωίδα διακρίνει ο Δρομάζος 1984³: 95-127.

55. Για μία ανάλυση των *Τραχινίων* με βάση το/ τον θεματικό μοτίβο/ δομικό άξονα του χρό-

σική στην αρχαία ελληνική σκέψη και γραμματεία αντίληψη του έρωτα⁵⁶ (ή/ και του κάλλους) ως ορμητικού και ανεξέλεγκτου, οδυνηρού και ολέθριου, τυραννικού και ακατανίκητου, σκοτεινού και νοσηρού, μανιώδους και (αυτο)καταστρεπτικού,⁵⁷ μύχιου, ακόμη και δαιμονικού ή χθόνιου, δηλητηριώδους, βίαιου και κτηνώδους, ακόμη και εξωλογικού,⁵⁸ και ε) για τη δύναμη των θεών,⁵⁹ ειδικότερα του Δία⁶⁰ που εκδηλώνεται και μέσω της υποταγής της Κύπριδος στη θεία, αλλά μυστηριώδη, βουλή του (με αποτέλεσμα και την επαλήθευση των χρησμών),⁶¹ μέσω της οποίας αναδεικνύεται, επιπλέον, και ο ρόλος της Ειμαρμένης, της μοίρας.⁶²

Και τα/ οι πέντε αυτά/ -οί θεματικά/ -οί μοτίβα/ δομικοί άξονες βοηθούν στην ανάδειξη του χαρακτήρα της Δηιάνειρας. Η άγνοια, ή ακριβέστερα η απουσία γνώσης, αποτελεί το ελαφρυντικό της στοιχείο: η Δηιάνειρα σκοτώνει τον αγαπημένο της σύζυγο, αλλά εν αγνοία της, σαφώς παρά τη θέλησή της και χωρίς πρόθεση. Ο ποιητής επιμένει στην αθωότητα και την αγνότητα της γυναίκας (667, 727, 1123 και 1136).⁶³ Μετατρέπεται η ηρώιδα σε μία συζυγοκτόνο, όχι όμως και σε μία ραδιούργο και φθονερή δολοφόνο, σε μία κακούργο γυναίκα, όπως η Κλυταιμνήστρα, η οποία εν γνώσει της, εν πλήρει συνειδήσει και ηθελημένα καταστρώνει το σχέδιο της δολοφονίας του Αγαμέμνονος. Μετερχό-

νου βλ. Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου 1994: 49-59. Για το/ τον θεματικό μοτίβο/ δομικό άξονα του χρόνου βλ. ακόμη Easterling 1996: 22-24.

56. Για τον πολυεπίπεδο έρωτα στις *Τραχίνιες* (ως θεματικό μοτίβο/ δομικό άξονα της τραγωδίας) βλ. αναλυτικά Γιόση 1996: 99-129. Γενικότερα, για τις πολλές και ποικίλες εκφάνσεις και εκδηλώσεις του έρωτα στην αρχαία Ελλάδα βλ. ενδεικτικά Calame (2006), Flacelière (2009).

57. «Ανθρωποβόρο» χαρακτηρίζει τον έρωτα στις *Τραχίνιες* ο Δρομάζος 1984³: 98.

58. Βλ. και Easterling 1996: 24-27.

59. Για τους θεούς, και ιδιαίτερα για τον Δία, στις *Τραχίνιες* βλ. και Kitto 1985³: 388-403.

60. Όπως επισημαίνει η Γιόση (1996: 129), «στο «θεολογείο» των *Τραχινίων* βασική θεότητα είναι ο Δίας.».

61. Συνοπτικά αναφέρεται στα θέματα αυτά και η Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου (1994: 59): «Στον θάνατο αυτόν (ενν. του Ηρακλή), συνεργούν η δόλια εκδικητικότητα του Κενταύρου, η στάση της Αφροδίτης, η αδιαφορία του Δία για τον θνητό γνιο του, και ο υπέρμετρος πόθος του ίδιου του Ηρακλή για την Ιόλη.». Βλ. ακόμη Ρηγόπουλος (Πάπυρος) (1975: 10): «Και όλα έγιναν από την Κύπριν, δια να αληθεύση η διάθεσις της θείας μοίρας.». Την ευθύνη των δύο θεών, Δία και Αφροδίτης, επισημαίνει και ο Winnington-Ingram 1999: 131-36. Για τους χρησμούς ως έκφραση της θεικής βούλησης στις *Τραχίνιες* βλ. ενδεικτικά Γιόση 1996: 129-41, Easterling 1996: 22-24, Bowman 1999: 335-50.

62. Για τη σημασία της Ειμαρμένης και του πεπρωμένου στο σοφόκλειο δράμα, αναφορικά, όμως, με την ανθρώπινη ευθύνη και προαίρεση προβλ. λ.χ. Χαντέλης (Πάπυρος) 1975: 4-22. Κατά παράδοση, η προσωπικότητα ενός τραγικού ήρωα, αν και εν πολλοίς αυτόνομη, υπόκειται στην επίδραση εξωτερικών δυνάμεων (βλ. Χαντέλης (Πάπυρος) 1975: 20-22). Ως τέτοιες μπορούν να εκληφθούν τα, οι παραπάνω θεματικά μοτίβα/ δομικοί άξονες.

63. Ρηγόπουλος (Πάπυρος) 1975: 12. Καλές και αγνές προθέσεις, που στην πορεία στραβώνουν, αναγνωρίζει συνεχώς στη Δηιάνειρα ο Δρομάζος (1984³: 95-127), πράγμα που συνι-

μενος – σαφώς αναχρονιστικά– σύγχρονους νομικούς όρους, θα μπορούσε να πει κανείς ότι η Δηιάνειρα προβαίνει σε έναν φόνο εξ αμελείας, ενώ η Κλυταιμνήστρα σε έναν φόνο εκ προθέσεως και εκ προμελέτης. Όπως αναγνωρίζει ο Έλλος (*Τραχίνιαι* 1136), «η Δηιάνειρα δρα *χρηστά μωμένη*, σε αντίθεση προς την Κλυταιμνήστρα, που προσχεδιάζει τον φόνο του Αγαμέμνονα». ⁶⁴ Έτσι, μολοντί και οι δύο σκοτώνουν τους συζύγους τους και φαίνεται να ανατρέπουν τους οίκους τους, το μοτίβο της γνώσης και της άγνοιας διαφοροποιεί τη μία από την άλλη: η μία καταλήγει σε έναν αθέλητο φόνο, ενώ η άλλη έχει ως σημείο εκκίνησης τη δολοφονία του συζύγου της.

Επιπλέον, η Δηιάνειρα και ο Ηρακλής τίθενται ως πιόνια στη διάθεση της ειρωνείας της τύχης και ως άθυρμα στα παιχνίδια της Κύπριδος και της Διός βουλῆς· είναι και αυτό μία μορφή τραγικής ειρωνείας που υπενθυμίζει την απόσταση θεών-ανθρώπων στην τραγωδία. ⁶⁵ Το αχαλίνωτο και κτηνώδες ερωτικό πάθος του Ηρακλή για το νέο ερωτικό του αντικείμενο και ο (προδομένος) έρωτας της Δηιάνειρας για τον σύζυγό της αποτελούν τις κινητήριες δυνάμεις της τελευταίας. Η Κύπρις αποτελεί «τη σιωπηλή παραστέκουσα δύναμη, υπεύθυνη για όλα όσα έχουν συμβεί». ⁶⁶ Την καταστροφική και καταλυτική δύναμη του έρωτα (ή/και του κάλλους) και της Κύπριδος υπαινίσσεται, άλλωστε, η Δηιάνειρα (24-25, 441-49 και 463-67), αναφέρουν ρητά ο Άγγελος (354-55) και ο Λίχας (476-78 και 488-89), αλλά κυρίως τραγουδά σε αρκετά σημεία ο Χορός, ο οποίος παρατηρεί εύστοχα και κατηγορηματικά στη δεύτερη αντιστροφή του τρίτου στάσιμου: *‘Α δ’ ἀμφίπολος Κύπρις ἄ- / ναυδος φανερά τῶνδ’ ἐφάνη πράκτωρ* (860-61· βλ. ακόμη 497, 515-16 κ.ά. στίχους). ⁶⁷ η Αφροδίτη συνήργησε, αθόρυβα και αόρατα, και ήγειρε ως ηθική αυτουργός στον Ηρακλή τον πόθο για την Ιόλη, ενώ ώθησε και τη Δηιάνειρα να αποστείλει ως δώρο στον Ηρακλή τον μοιραίο για τη ζωή του χιτώνα· ως όργανο, όμως, της θείας βούλησης του Δία, στην υπηρεσία του οποίου φαίνεται να τίθεται η θεά, συνήργησε και συνέβαλε, ώστε να εκπληρωθεί ο χρησμός. ⁶⁸ Τα αποτελέσματα της δράσης της Αφροδίτης; Πρώτον, το ολέθριο και αμετάκλητο σφάλμα, το εσωτερικό δράμα, σε τελική ανάλυση ακόμη και η αυτοχειρία, της Δηιάνειρας, δεύτερον, η ύβρις και το μαρτύριο του Ηρακλή, τρίτον, το δράμα της αθώας Ιόλης, ⁶⁹ ακόμη και η τραγωδία του Έλλου.

στά «μια τέλεια συνταγή για μια τραγική ηρωίδα», όπως επισημαίνει η Easterling 1996: 26. Στο ίδιο πνεύμα, ο Winnington-Ingram (1999: 120) επισημαίνει: «Ενεργεί (ενν. η Δηιάνειρα) σε ασυμφωνία προς τον χαρακτήρα της».

64. Γιόση 1996: 125.

65. Βλ. και De Romilly 1997: 119-20 και 121-23.

66. Easterling 1996: 24.

67. Γιόση 1996: 92-93; Lesky (I) 2010⁶: 356. Όπως επισημαίνει και ο Δρομάτος (1984³: 95-127), «ο έρωτας τα «κυβέρνησε» όλα όσα έγιναν στις *Τραχίνιες*» και «η Αφροδίτη τα κανόνισε όλα έτσι», σύμφωνα με τις «βουλές της».

68. Ρηγόπουλος (Πάπυρος) 1975: 59.

69. Σύμφωνα με τον Calame (2006: 22), και η Ιόλη καθίσταται θύμα της θεάς, καθώς «δαμά-

Θύματα είναι, λοιπόν, του έρωτα όλοι, και κυρίως οι δύο πρωταγωνιστές: η Δηιάνειρα του έρωτά της για τον Ηρακλή, και ο Ηρακλής του έρωτά του για την Ιόλη· δρουν, βέβαια, και οι δύο εν αγνοία τους για την καταστροφή τους.⁷⁰ Έτσι, η Αφροδίτη είναι παρούσα και διέρχεται ολόκληρη την τραγωδία,⁷¹ υπηρετεί, όμως, όπως ελέχθη ανωτέρω, και υποτάσσεται στον Δία και την εξουσία του,⁷² αφού οι έρωτες που κυριαρχούν στο δράμα συμβάλλουν στην εκπλήρωση της βουλής του, μιας βουλής η οποία εκδηλώνεται μέσω των χρησμών. Αφροδίτη και Δίας είναι, με άλλα λόγια, οι δύο κινούσες δυνάμεις του δραματικού γίγνεσθαι του έργου, της προώθησης της δραματικής πλοκής και οικονομίας.

Οι χρησμοί, γενικά, σηματοδοτούν το προνόμιο της κατοχής της γνώσης από τους αθάνατους, τη διάσταση μεταξύ θεών και θνητών και την αέναη μεταβλητότητα των ανθρώπινων και επίγειων πραγμάτων, την αστάθεια της ανθρώπινης τύχης· η αμφισημία τους είναι σαφώς το κατ' εξοχήν χαρακτηριστικό και συστατικό στοιχείο τους. Στον Σοφοκλή, ειδικά, «είναι ό,τι έχει μένει από θεϊκή παρούσα»· ειδικότερα, στις *Τραχίνιες* αποτελούν την επιφάνεια του Δία στο δράμα. Όσον αφορά στην ερμηνεία τους, αυτή χαρακτηρίζεται από ασάφεια, καθώς μέσω των χρησμών οι θεοί συχνά φαίνεται να εξαπατούν, παραπλανούν ή/και εμπαίζουν τους ήρωες.⁷³ Το ίδιο συμβαίνει και στις *Τραχίνιες*. Επίσης, ενίοτε οι ήρωες θυμούνται έναν χρησμό στο τέλος του έργου, όταν και το νόήμά του διαλευκαίνεται,⁷⁴ μετά την επαλήθευσή του, ακριβώς όπως συμβαίνει και με τον Ηρακλή που ερμηνεύει εκ των υστέρων και αναδρομικά, *a posteriori* και *ex post facto*, τους σηματοδιακούς χρησμούς του Δία για τη ζωή ή, ακριβέστερα, για το τέλος του. Πάντοτε, εκ των υστέρων μόνο επέρχεται η γνώση. Ακόμη και αν υποτεθεί ότι οι χρησμοί δεν προάγουν την εξέλιξη των γεγονότων,⁷⁵ οι προφητείες και οι μαντείες τους, ωστόσο, εκπληρώνονται, και προς αυτήν την κατεύθυνση ιδωμένοι φαίνεται πως θέτουν τα πρόσωπα στην υπηρεσία της μοίρας και της θείας θέλησης.

Ακριβέστερα, όσον αφορά στις *Τραχίνιες*, πρόκειται για δύο χρησμούς που προλέγουν το τέλος του Ηρακλή. Σύμφωνα με την ερμηνεία του πρώτου και δίσημου χρησμού, μετά την εκστρατεία του εναντίον της Εύβοιας και ενώ θα

ζεται από την Αφροδίτη, η οποία την ενώνει με τον Ηρακλή σ' έναν υμέναιο πάθους και θανάτου». Αντίστοιχα, η Γιόση (1996: 99) επισημαίνει πως «ο έρωτας, με την πιο σκοτεινή καταστροφική μορφή του, επηρεάζει τις τύχες όλων των προσώπων του δράματος».

70. Easterling 1996: 27-28.

71. Όπως επισημαίνει ο Winnington-Ingram (1999: 120), «η Κύπρις είναι στο κέντρο του θεματικού ιστού του έργου».

72. Παρατηρεί, μεταξύ άλλων, πολύ εύστοχα με ένα ρητορικό ερώτημα ο Winnington-Ingram (1999: 132-33): «Ποια είναι, λοιπόν, η σχέση εξουσίας και δύναμης μεταξύ Κύπριδος και Διός?».

73. Αναλυτικά, βλ. De Romilly 1997: 112-32.

74. Αναλυτικά, βλ. De Romilly 1997: 117-21.

75. Όπως υποστηρίζει ο Lesky (I) 2010°: 360.

είχαν συμπληρωθεί δεκαπέντε μήνες από την απουσία του, ο Ηρακλής επρόκειτο ή να πεθάνει ή να ζήσει πλέον μια ζωή ήρεμη, ανέφελη και ευτυχισμένη, μακάρια, λυτρωμένος από τα βάσανα και τα δεινά του και απαλλαγμένος από τους κοπιώδεις μόχθους και τους άθλους του και από κάθε λύπη και ανησυχία: τον χρησμό αυτόν είχε λάβει ο ήρωας από το ιερό Μαντείο του Διός, από την αρχαία προφητική *φηγόν*, στη Δωδώνη, και τον είχε αφήσει γραπτώς (στη *δέλτον*) στη Δηιάνειρα (43-48, 76-81, 154-77, 821-30 και 1164-74).⁷⁶ Σύμφωνα με τον δεύτερο και παλαιότερο, ειλημμένο επίσης από τον Δία, χρησμό, ο Ηρακλής επρόκειτο να πεθάνει από έναν νεκρό (1159-63): μετά την αυτοκτονία της Δηιάνειρας ο ήρωας καταλαβαίνει πως ο χρησμός αναφέρεται στον Νέσσο.⁷⁷ Το θεματικό μοτίβο του χρόνου είναι πάντοτε παρόν: το παρελθόν καθορίζει το μέλλον, το άλλοτε θύμα γίνεται τώρα θύτης (και δολοφόνος του θύτη) και ο νεκρός σκοτώνει τον ζωντανό.⁷⁸

Αξιίζει δε να αναρωτηθεί κανείς το εξής: πότε η Δηιάνειρα αναλαμβάνει την πρωτοβουλία να χρησιμοποιήσει το μοιραίο για τον Ηρακλή φαρμάκι του Νέσσου; Μόνο όταν ο Άγγελος τής αποκαλύπτει την αλήθεια για τον έρωτα του Ηρακλή προς την Ιόλη. Αν, λοιπόν, η λειτουργία του δραματικού ρόλου του Αγγέλου έγκειται στο να παρωθήσει τη Δηιάνειρα στην κίνηση αυτή (και, ως εκ τούτου, να προωθήσει τη δραματική εξέλιξη των γεγονότων και τη σκηνική δράση), τότε καθίσταται ακόμη πιο εμφανές πως τα πάντα κατατείνουν στην εκπλήρωση όχι μόνο των θεϊκών προφητειών, αλλά και της ποιητικής στόχευσης: η Δηιάνειρα είναι το εκτελεστικό όργανο της Διός βουλής, ώστε να εκπληρωθούν οι χρησμοί, και της βούλησης του δρώντος και γράφοντος ποιητικού υποκειμένου, που σκηνοθετεί και ενορχηστρώνει το ποιητικό του υλικό έτσι, ώστε να προωθηθεί η σκηνική δράση, σύμφωνη πάντοτε με τις ανάγκες της θεατρικής οικονομίας. Ως εκ τούτου, από κάθε άποψη, η ηρωίδα δεν φέρει απόλυτη και ακέραια την ευθύνη των πράξεών της, αν, βέβαια, φέρει κάποια ευθύνη, αφ' ης στιγμής τα κίνητρά της είναι αγνά και δεν γνωρίζει τι πράττει, όταν το πράττει, αφ' ης στιγμής οι κινήσεις της εκπορεύονται από τη θεία βούληση, και αφ' ης στιγμής από πλευράς θεατρικής οικονομίας οι κινήσεις της, ως δραματικού χαρακτήρα, είναι επιβεβλημένες για την εξέλιξη της πλοκής του έργου.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν μας όλα τα παραπάνω, καταφαίνεται ότι η Δηιάνειρα ηθογραφείται και ψυχογραφείται από τον Σοφοκλή ως μία εξευγενισμένη και εξιδανικευμένη μορφή της γυναίκας,⁷⁹ ως μία γυναίκα θεμελιωδώς καλή και

76. Για το μοτίβο της γραφής βλ. Easterling 1996: 22-24.

77. Όπως επισημαίνει η Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου (1994: 58), «είναι ο παμπάλαιος δόλος και το αίμα του Νέσσου, κι όχι η πρόθεση της Δηιάνειρας, που τον καταστρέφουν».

78. Βλ. Δρομάζος (1984³: 115) για άλλα παραδείγματα νεκρών που σκοτώνουν ζωντανούς στο σοφόκλειο δράμα.

79. Πολλά έχουν γραφεί για τη γυναίκα στην αρχαιότητα. Ενδεικτικά βλ. Loraux 2006, Mossé 2008.

απλή.⁸⁰ Πρόκειται για την αδύναμη, ανυπεράσπιστη και παθητική γυναίκα που πείθεται στη φύση –και, κυρίως, στον (από το ανδροκρατικό, πατριαρχικό και πατεριναλιστικό κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο και σύστημα της εποχής της) κατασκευασμένο ρόλο και την κατασκευασμένη ταυτότητα για τη γυναίκα– του φύλου της. Πρόκειται για τη γυναίκα που περιμένει καρτερικά τον σύζυγό της, αγωνιά και ανησυχεί για την τύχη τη δική του και, μέσω αυτού, για τη δική της. Πρόκειται για την πιστή, την τρυφερή και τη βουβά και βαθιά ερωτευμένη γυναίκα,⁸¹ η οποία με την ακλόνητη αγάπη της αφοσιώνεται στον σύζυγό της και υποτάσσεται σε αυτόν και η οποία, για να μην τον χάσει, γίνεται τελικά, άθελά της, αιτία του χαμού του.⁸² «Ολόκληρη η ύπαρξή της στρέφεται γύρω από τον Ηρακλή»,⁸³ καθώς «όλη της η ζωή ήταν ο ρόλος της συζύγου του, της μητέρας των παιδιών του, αλλά πάνω απ' όλα της σύνευνής του».⁸⁴ Η υπόστασή της είναι συνυφασμένη με τη ζωή του συζύγου της, τον οποίο έχει αναγάγει σε «αντικείμενο λατρείας»⁸⁵ γι' αυτό, «η τραγωδία της Δηιάνειρας απορρέει από την τραγωδία του Ηρακλή».⁸⁶ Είναι μία γυναίκα αθώα, απονήρευτη, διστακτική και ανίκανη να κάνει οικεία τη θελήσει κακό στον ήρωα και να εξαπατήσει κάποιον.⁸⁷ Ακόμη και όταν πληροφορείται την παρασυζυγία του συζύγου της, μιλά ψύχραιμα και ανθρωπιστικά για την παντοδυναμία του έρωτα και την αδυναμία της ανθρώπινης φύσης· γεμάτη επιείκεια και φρόνηση, αλλά κυρίως γεμάτη *συνγνώμηση*,⁸⁸ δικαιολογεί τον σύζυγό της, παρουσιάζοντάς τον ως θύμα της (μανιώδους) νόσου του έρωτα (436-69 και 543-44).⁸⁹ η πληγωμένη της καρδιά, παρ' όλ' αυτά, είναι γεμάτη πικρία λόγω του κινδύνου που διατρέχει ο γάμος της.⁹⁰ Παράλληλα, «είναι η γυναίκα που την προόδωσε ο έρωτας και οι αστάθμητες συμπτώσεις»,⁹¹ καθώς στην προσπάθειά της να αποφύγει τον χαμό της, προκαλεί τον αφανισμό του Ηρακλή και τον δικό της.⁹²

80. Winnington-Ingram 1999: 119.

81. Lesky (I) 2010⁶: 362.

82. Κλάρας 1975: 104.

83. Lesky (I) 2010⁶: 349.

84. Winnington-Ingram 1999: 122.

85. Μπακονικόδρα-Γεωργοπούλου 1994: 59 (υποσημ. 37).

86. Winnington-Ingram 1999: 115-16 και 124. Πολλά έχουν γραφεί και για τη διττή δομή του έργου. Βλ. λ.χ. De Romilly 1997: 101; Winnington-Ingram 1999: 115-16; Lesky (I) 2010⁶: 359.

87. Winnington-Ingram 1999: 119-21; Lesky (I) 2010⁶: 362.

88. Τον όρο χρησιμοποιεί ο Winnington-Ingram 1999: 128.

89. Άλλο δείγμα της μεγαλοψυχίας της είναι και το ότι δέχεται στο σπίτι την Ιόλη, την οποία, επιπλέον, συμπαθεί, λυπάται και συμπονεί για τη μοίρα της, καθώς στην όμορφη και νεαρή βασίλισσά της η Δηιάνειρα αντικρίζει το είδωλο και τον αντικατοπτρισμό του εαυτού της, ταυτιζόμενη εν μέρει μαζί της. Βλ. και Winnington-Ingram 1999: 117-18.

90. Lesky (I) 2010⁶: 352-54.

91. Δρομάζος 1984³: 120.

92. Βλ. και De Romilly 1997: 119.

Ως τραγική ηρωίδα, εγείρει τον οίκτο και τη συμπάθεια τόσο του σημερινού θεατή ή/ και αναγνώστη όσο και του κοινού της εποχής του Σοφοκλή. Είναι μία αγνή, συναισθηματική και συμπονετική, ευγενική και ευγενής γυναίκα, σεμνή και συμβιβασμένη, που γνωρίζει τα όριά της. Για την ανδροκρατική, πατριαρχική και πατερναλιστική κοινωνία της κλασικής Αθήνας του 5ου π. Χ. αιώνα η μοχθηρή, δολοπλόκος, δεσποτική και ανδροπρεπής Κλυταιμνήστρα υπερβαίνει σαφώς τα όρια της δέουσας γυναικείας συμπεριφοράς και το μέτρο. Όπως επισημαίνει η Γιόση για την Κλυταιμνήστρα του μύθου και του δράματος, «το *άνδρόβουλον κέαρ*,⁹³ η Κλυταιμνήστρα, αποτελεί μια ανοικτή πρόκληση στο *status quo* της ανδρικής εξουσίας. Και αποτελεί μια τέτοια πρόκληση, διότι στοχεύει στην εξουσία. Η κατάλυση του *οίκου* είναι και κατάλυση της *πόλεως*, διότι στο φαντασιακό της αθηναϊκής δημοκρατίας του 5ου π. Χ. αιώνα η διεκδίκηση τέτοιου ρόλου από τη γυναίκα ισοδυναμεί με κατάλυση όλων των θεσμών.»⁹⁴ Αντίθετα, η Δηιάνειρα σκιαγραφείται θετικά ως μία συγκινητική και άκρως φυσική – για τις κοινώς παραδεδομένες, κατά τα τυπικά και στερεοτυπικά πρότυπα συμπεριφοράς και τα μέτρα της εποχής της (και της εποχής συγγραφής και διδασκαλίας των *Τραχινίων*, ήτοι του 5ου π. Χ. αιώνα), αξίες και αρετές του οίκου—⁹⁵ γυναικεία φιγούρα που υποτάσσεται στις αντίστοιχες κοινωνικές επιταγές και συμβάσεις και τους αντίστοιχους θεσμούς. Είναι μία γυναίκα ενάρετη, μετριοπαθής, μετριόφρων και συνετή, μία γυναίκα *σώφρων*. Με το παράδειγμά της, βέβαια, υπογραμμίζει την τραγικότητα της μοίρας της γυναίκας και ενσαρκώνει όλα όσα συνειδητά υπομένει η γυναίκα διαχρονικά: καταδεικνύει, όμως, και τον τρωτό και αδύναμο χαρακτήρα του ανθρώπου, γενικότερα.⁹⁶ Είναι μία μόνη και έρημη γυναίκα που ως θεματοφύλακας διαφυλάσσει και πασχίζει να προασπίσει τον οίκο του ανδρός (άρα, την πόλη, την οργανωμένη πολιτική κοινωνία και τον κόσμο), γεννώντας και ανατρέφοντας τα τέκνα τους,⁹⁷ όσο αυτός απουσιάζει στην ξενιτιά (31-35, 54, 162-63, 1146-47 και 1153-56): δεν διασαλεύει τον οίκο, δεν τον υπονομεύει και δεν τον αποδομεί, όπως η Κλυταιμνήστρα, η Μήδεια ή η Ελένη. Πρόθεσή της είναι να ξαναφέρει κοντά της τον Ηρακλή και να διασφαλίσει και να επανασυστήσει, μέσω της ενότητας και της τάξης του οίκου, κυρίως τον ίδιο τον οίκο και την οικογένειά της, και λιγότερο το προσωπικό της κύρος και το υπαρκτικό της *status* ως κυρίας του οίκου.⁹⁸ Ακόμη και αν δεχθούμε ότι με το υποτιθέμενο μαγικό ερωτικό φίλτρο του Νέσσου κατα-

93. Αισχύλου *Άγαμέμνων* 11: γυναικός *άνδρόβουλον* [...] *κέαρ*.

94. Γιόση 1996: 123.

95. Βλ. και Easterling 1996: 23. Για τον οίκο ως χώρο δράσης της Δηιάνειρας βλ. Γιόση 1996: 111-14.

96. Easterling 1996: 28.

97. Βλ. και Γιόση 1996: 110.

98. Επομένως, πρόκειται για ανησυχίες ανώτερες από ό,τι υποστηρίζει η Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου (1994: 55), ότι, δηλαδή, «όταν παύει πια να ανησυχεί για τη ζωή του άνδρα [...], η Δηιάνειρα αρχίζει να ανησυχεί για την ερωτική της ζωή».

στρέφει τον Ηρακλή και τον οίκο, αυτό δεν μπορεί να παραλληλιστεί με τις σκευωρίες –και τις μηχανορραφίες– στα έργα του Ευριπίδη.⁹⁹ Η ιδιοσυγκρασία της είναι για τούτο ανάλογη της ομηρικής-οδυσσειακής Πηνελόπης που περιμένει τον Οδυσσέα – είναι, θα έλεγε κανείς, μία επί σκηνης Πηνελόπη, που, όπως εκείνη, έτσι και αυτή περιμένει τον άνδρα της–, αντιστρόφως ανάλογη όμως της αλαζονικής, υστερόβουλης και ανδρόβουλης –κατά τον Αισχύλο–¹⁰⁰ Κλυταιμνήστρας. Σε τελική ανάλυση, ας μην παραβλέπουμε τις ευθύνες του Ηρακλή: την ύβριν του και τις κατά τακτική και σύστημα ερωτικές περιπέτειες και σωματικές ορέξεις του, στοιχείο τυπικό και στερεοτυπικό της μυθικής, μυθολογικής και λογοτεχνικής του ταυτότητας.¹⁰¹ Έτσι και τώρα, οδηγώντας στον οίκο του την Ιόλη ως δεύτερη, παράνομη, σύζυγο, είναι αυτός που προκαλεί την καταστροφή του ίδιου και της Δηϊάνειρας, άρα και την ανατροπή του οίκου του.¹⁰² Ας μην ξεχνούμε, επίσης, ότι ο ίδιος ήρωας αποδόμησε τον πρώτο του οίκο, όταν, έστω και τρελαμένος από την Ήρα, σκότωσε τα παιδιά που απέκτησε από τη Μεγάρρα.

Αξίζει να γίνει σύντομη μνεία και σε ένα ακόμη ζήτημα: το μυθολογικό υλικό γύρω από τα επεισόδια που αποτελούν το θεματικό πλέγμα της τραγωδίας είναι κατ' αρχήν γνωστά ή/ και παραδίδονται αποσπασματικά από άλλες λογοτεχνικές πηγές της επικής ποιητικής παράδοσης: από το κύκλιο έπος του 7ου-6ου π. Χ. αιώνα *Οίχαλιας* *Ἄλωσις* που αποδίδεται στον Όμηρο ή τον Κρεώφυλο τον Σάμιο, από την *Ἡράκλεια* του Πεισάνδρου του Ροδίου και από την *Ἡράκλεια* *Ἡρακλειάδα* του Παννύσιδος του Αλικαρνασσεώς.¹⁰³ Σημαντικότερη, όμως, όλων των πηγών αποτελεί το ησιόδειο γενεαλογικό έπος *Γυναικῶν Κατάλογος* (*Ἡοῖαι*).

Όσον αφορά ειδικά στον Ησιόδο (*Γυναικῶν Κατάλογος*/ *Ἡοῖαι*),¹⁰⁴ σε

99. Lesky (I) 2010⁶: 361.

100. Αισχύλου *Ἀγαμέμνων* 11: *γυναικὸς ἀνδρόβουλον* [...] *κέαρ*.

101. Βλ. Winnington-Ingram (1999: 124-36), ο οποίος εστιάζει στην αρνητική ηθογράφηση του Ηρακλή από τον Σοφοκλή. Για την αρνητική από πλευράς Σοφοκλή διαγραφή του υβριστή Ηρακλή, την ύβριν του τελευταίου και τις ευθύνες του για το τέλος του βλ. Δρομάζος 1984³: 95-127; Kitto 1985⁵: 388-403. Για την αρνητική διαγραφή του Ηρακλή βλ. ακόμη Easterling 1996: 25-27. Ο Κλάρας (1975: 106) επισημαίνει: «Αλλά και του Ηρακλή το τέλος φθάνει, ως από θεού δίκαιη τιμωρία, επειδή έκανε κατάχρηση στη σωματική δύναμη και δόθηκε στα πάθη του κορμιού παραβαίνοντας τους θεϊκούς κι ανθρώπινους νόμους της σωφροσύνης». Στην ίδια γραμμή, ήτοι περί αλαζονείας του ήρωα, κινείται και ο Ρηγόπουλος (Πάπυρος) (1975: 12).

102. Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Περοδασκαλάκης (2012: 102-03), «ο ίδιος (ενν. ο Ηρακλής) τελικώς είναι θύμα του μόνιμου και χρόνιου ερωτικού του πάθους που ισοβίως τον τύφλωνε», καθώς έχει περιορισμένη «αυτογνωσία», η οποία «δεν διευρύνεται στο πεδίο της πνευματικής του συγκρότησης και της αυτοκριτικής αντίληψης». Βλ. και Segal 2000: 151-71.

103. Αναλυτικότερα, για τις πηγές και τις μαρτυρίες γύρω από τον μύθο της Δηϊάνειρας, πηγές από την επική, αλλά και τη λοιπή μυθολογική και λογοτεχνική παράδοση, πηγές προγενέστερες και μεταγενέστερες του Σοφοκλή, βλ. Γιόση 1996: 101-09; Easterling 1996: 37-42; Lesky (I) 2010⁶: 347-48.

104. Απ. 25, 17-33 Merkelbach-West. Βλ. και Γιόση 1996: 101-02.

αυτόν απαντά η αρχαιότερη σήμερα σωζόμενη λογοτεχνική μαρτυρία που συνδέει τον θάνατο του Ηρακλή με τη Δηιάνειρα και τον δηλητηριασμένο χιτώνα. Η Δηιάνειρα παρουσιάζεται μάλιστα από τον Ησίοδο ως μία από τις πιο διαβόητες ζηλόφθονες και δολοφόνους συζύγους του μύθου, καθώς με δόλιο και ειδικό τρόπο θανατώνει τον Ηρακλή. Ο επιικός ποιητής της αρχαϊκής περιόδου αξιοποίησε σε μεγάλο βαθμό το ίδιο το όνομα της ηρωίδας: ετυμολογικά, το ομιλούν όνομά της που προϊδέαζει για τον ρόλο και τη δράση της *-nomen omen-* (Δηιάνειρα < δηϊόω/ δῆϊος = σφάζω, φονεύω/ εχθρικός, φονικός, ολέθριος, καταστροφικός + ἀνήρ) σημαίνει τη θαρραλέα πολεμική, αμαζονική,¹⁰⁵ γυναίκα, που φονεύει ενσυνείδητα τον άνδρα της/ που σκοτώνει/ καταστρέφει άνδρες.

Ο Σοφοκλής, όμως, ήδη από τη μονολογική προλογική ρήση της ηρωίδας (1-93), αλλά και καθ' όλην την πορεία του έργου, φαίνεται πως επαναναγινώσκει ή σχολιάζει και ερμηνεύει την θεώρηση του παραδοσιακού ησιόδειου εαυτού της Δηιάνειρας. Μία τέτοια ανατροπή του ήθους και του χαρακτήρα της ηρωίδας στις *Τραχίνιες* συνιστά σπουδαία καινοτομία και νεωτερισμό του ποιητή στο έργο εν σχέσει προς την προγενέστερή του παράδοση, μυθολογική και λογοτεχνική.¹⁰⁶ Ο Σοφοκλής, αν και είναι μάλλον ο πρώτος τραγικός ποιητής που ασχολήθηκε με τον μύθο του Ηρακλή,¹⁰⁷ φαίνεται πως ανανεώνει και συμβάλλει αποτελεσματικά στη διαμόρφωση και την αποκρυστάλλωση τόσο του γενικότερου λογοτεχνικού μύθου¹⁰⁸ όσο και του μύθου (ως πρωτότυπου αφηγηματικού δραματικού υλικού) σε επίπεδο δράματος και χαρακτήρων, εν προκειμένω, κυρίως, αναφορικά με τον χαρακτήρα και τη δραματική *persona* της Δηιάνειρας.¹⁰⁹

Επομένως, στον Σοφοκλή πρέπει πιθανώς να αποδώσουμε την αριστοτεχνική από κοινού πραγματέυση και τη συνδυαστική ένταξη όλων των επί μέρους μυθικών επεισοδίων σε ένα έργο με ενιαίο λογοτεχνικό μύθο, τις *Τραχίνιες*. Όμως, πέρα από την αξιοποίηση του ήδη υπάρχοντος μυθολογικού υλικού, το βασικότερο είναι ότι στον δραματικό ποιητή πιθανότατα ανάγεται ο σχολια-

105. Για τις Αμαζόνες βλ. Γιόση 1996: 109-11. Για τα αμαζονικά χαρακτηριστικά της Δηιάνειρας του μύθου, πολλά από τα οποία (κυρίως ο έρωτας και η σεξουαλικότητα) διατηρούνται και συνάμα υποτάσσονται στον δραματικό χαρακτήρα της Δηιάνειρας των *Τραχινίων* βλ. Γιόση 1996: 114-22.

106. Για την πρόσληψη λαϊκών και δημωδών μυθικών αφηγήσεων και παραδόσεων από τον Σοφοκλή και τις σχετικές καινοτομίες του στο έργο βλ. Ρηγόπουλος (Πάπυρος) 1975: 3-6.

107. Αντίθετα, η κωμωδία και το σατυρικό δράμα «αγαπούν» τον ήρωα (Ρηγόπουλος (Πάπυρος) 1975: 3, 6 και 12).

108. Για την έννοια του «λογοτεχνικού μύθου» βλ. λ.χ. Σιαφλέκης 1994.

109. Σύμφωνα με τον Devereux (1975: 113-47), είναι ηθελημένη η πρόθεση του τραγικού ποιητή να παρουσιάσει τη δική του Δηιάνειρα διαφορετική από τη λοιπή μυθική και μυθολογική παράδοση. Επιπλέον, όπως επισημαίνει η Γιόση (1996: 91), «στη μυθική παράδοση γύρω από τη Δηιάνειρα [...] αναφέρει κατά τρόπο ριζοσπαστικό ο Σοφοκλής με το έργο του *Τραχίνιες*. Γιατί η γνωστή από τη μυθική παράδοση Δηιάνειρα θα αναδυθεί με αριστοτεχνικό τρόπο, μέσα ακριβώς από τη διαδικασία που από πρόσωπο του δράματος την αναδεικνύει (ενν. ο Σοφοκλής) σε τραγικό πρόσωπο.»

σμός, η αναθεώρηση και η μετάπλαση της Δηιάνειρας σε μια καρτερικά ερωτευμένη γυναίκα, περίφοβη, αδύναμη, μόνη, εγκαταλελειμμένη και βοήθητη, που έπεσε θύμα του αγνού, αλλά απόλυτου και παράφορου, πάθους της, έρμαιο και αυτή των ανεξιχνίαστων προθέσεων του θείου. Έτσι, ο Σοφοκλής σηματοδοτεί την αποδόμησή της ως παραδοσιακού χαρακτήρα, μυθικού, μυθολογικού και λογοτεχνικού, και την εκ νέου δόμηση της καινούργιας, σοφόκλειας πλέον, Δηιάνειρας, με αποτέλεσμα (ή/ και στόχο) μέσω της αποκατάστασής της την προβολή της γυναικείας φύσης, αδυναμίας, πίστης και αφοσίωσης, τόσο της συζύγου όσο και της μητέρας.¹¹⁰ Και είναι ενδιαφέρον ότι αυτή η ανθρωπιστική επανεγγραφή¹¹¹ και η επανανακάλυψή της ως λογοτεχνικού και εν προκειμένω δραματικού χαρακτήρα τελείται υπό την καλλιτεχνική ευφυΐα, τη δημιουργικότητα και τη γραφίδα ενός άνδρα ποιητή.¹¹² Του ίδιου δε ποιητή που με την απαράμιλλη συγγραφική του δεξιοτεχνία και τη χαρακτηριστική του ενάργεια συνέλαβε και απέδωσε ηρωίδες του μεγέθους και του μεγαλείου της Ηλέκτρας ή της Αντιγόνης.

Όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Ρηγόπουλος, «είναι και η Ηλέκτρα το ιδεώδες της παιδικής αγάπης, η Αντιγόνη της αδελφικής, αλλά η Δηιάνειρα είναι η εικών της συζύγου που αγαπά, η οποία, όμως, κατά θείαν βούλησιν αφανίζεται από την απιστίαν του συζύγου της, διότι χωρίς να το θέλει παρεσκήυασε τον όλεθρόν του.».¹¹³ Είναι, ως εκ τούτου, και η Δηιάνειρα μία τυπική σοφόκλεια τραγική ηρωίδα: μόνη, απομονωμένη και εγκαταλελειμμένη από όλους, ασυμβίβαστη, ανυποχώρητη, αλύγιστη, άκαμπτη, ακλόνητη, πλην, όμως, υψηλόφρων και ευγενής.¹¹⁴

Κάτι ακόμη: από τον Ύλλο και την Ιόλη γεννιούνται οι Ηρακλείδες (ή Υλ-

110. Παρ' όλ' αυτά, όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει η Γιόση (1996: 129), «ό,τι προωθεί ο Σοφοκλής, την εικόνα δηλαδή μιας Δηιάνειρας εξημερωμένης από την ιστορία, το ανατρέπει ο ίδιος με τις μυθικές παρεμβάσεις του.». Αλλού, άλλωστε, η Γιόση (1996: 122) σημειώνει: «Η Δηιάνειρα του Σοφοκλή είναι μια σύνθετη *persona*».

111. Η ανθρωπινή και ανθρωπιστική αυτή προσέγγιση του γυναικείου χαρακτήρα της Δηιάνειρας ευθυγραμμίζεται σαφώς με την ανθρωποκεντρική και ανθρωπιστική φύση του «απτικού πνεύματος» του 5ου π. Χ. αιώνα γενικότερα και του αρχαίου ελληνικού δράματος (και δη του Σοφοκλή) ειδικότερα (βλ. Χαντέλης (Πάπυρος) 1975: 3-4).

112. Ωστόσο, ο Lesky (I) (2010^ο: 348) θεωρεί ότι δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε με βεβαιότητα ποια ήταν η συμβολή του Σοφοκλή στην εξέλιξη του μύθου στις *Τραχίνιες*.

113. Ρηγόπουλος (Πάπυρος) 1975: 11.

114. Έτσι προσλαμβάνει και προσεγγίζει το σοφόκλειο δράμα η De Romilly (1997: 92-132). Περιοριζόμενοι δε εντός του σοφόκλειου ποιητικού *corpus*, θα μπορούσε να ειπωθεί πως η Δηιάνειρα, ως δραματικός χαρακτήρας, παρουσιάζει ομοιότητες με την Τέκμησσα, ενώ μοιράζεται κοινά στοιχεία και με την Ισμήνη ή τη Χρυσόθεμιν, ακόμη και με την Ιοκάστη ή την Ευρυδίκη· διαφέρει, όμως, προφανώς από τον Ηρακλή, τον Αίαντα, την Αντιγόνη, τον Κρέοντα ή την Ηλέκτρα. Βλ. και De Romilly 1997: 92-132. Ομοιότητες ως σύνθετη *persona* παρουσιάζει και προς άλλες δραματικές ηρωίδες, την Άλκηστιν, τη Μήδεια, αλλά και την Κλυταιμνήστρα. Βλ. Γιόση 1996: 122-23.

λείς),¹¹⁵ οι απόγονοι του Ηρακλή, και κατάγονται οι Δωριείς, και ειδικότερα οι Σπαρτιάτες, βασιλείς. Δεδομένου, λοιπόν, ότι ο Ύλλος είναι ο γενάρχης και ο επώνυμος ήρωάς τους (το ίδιο ισχύει και για τον Ηρακλή ως απώτερο φυλετικό τους πρόγονο), στις *Τραχίνιες* φαίνεται πως απαντούν πιθανώς η βάση και η αρχή των αντίστοιχων αιτιολογικών φυλετικών και γενεαλογικών παραδόσεων και μύθων.¹¹⁶ Μέσω του γάμου Ύλλου-Ιόλης συνεχίζεται η «ηρωική ανθρωπίνη παρουσία».¹¹⁷ Μολονότι, λοιπόν, ο Ηρακλής πεθαίνει (και πιθανώς δια του θανάτου – και μετά θάνατον – και δια της καύσης του στο όρος της Οίτης αποθεώνεται (;) !), το γένος και ο οίκος των Ηρακλειδών αποκαθίστανται δια της ένωσης του Ύλλου με την Ιόλη. Μόνο η Δηιάνειρα πληρώνει εν τέλει το φρικτό της λάθος, αυτοκτονώντας. Αυτή είναι, από κάθε άποψη, ο κατ' εξοχήν δραματικός και τραγικός χαρακτήρας των *Τραχινίων*.¹¹⁸

Συμπερασματικά, καταφαίνεται ότι με την αφοσίωση της Δηιάνειρας, τα ειλικρινή της αισθήματα, τη μετάνοιά της και το τραγικό της τέλος ο Σοφοκλής αποδομεί το πρότυπο της δόλιας, μοχθηρής, ανηλεούς και καταστρεπτικής γυναίκας, όπως αυτό αποτυπώνεται στην προ σοφοκλεία παράδοση, μυθολογική και λογοτεχνική, για την ίδια τη Δηιάνειρα, και όπως βέβαια αποκρυσταλλώνεται στο πρόσωπο της Κλυταιμνήστρας, τόσο στον Σοφοκλή όσο και στον προγενέστερό του Αισχύλο. Παράλληλα, ο δραματικός ποιητής αποκαθιστά με τον τρόπον αυτόν το αρχέτυπο της συζύγου και μάνας στην τραγωδία, δίνοντας έτσι ένα υπόδειγμα συζυγικής πίστης, ερωτικής αφοσίωσης και μητρικής στοργής, ρόλοι και ταυτότητες που ενσαρκώνονται ιδανικά, όλοι μαζί, στο πρόσωπο της Δηιάνειρας (σε αντίθεση με την Κλυταιμνήστρα που αποτυγχάνει ως σύζυγος, και, κυρίως, ως μάνα). Στην απόπειρά του αυτή ο Σοφοκλής προβάλλει, βέβαια, στη Δηιάνειρα το ευγενές ήθος της Αθηναίας αστής του 5ου π. Χ. αιώνα. Τονίζει, εντούτοις, και την παντοδυναμία του θεού: η δράση της ως ερωτευμένης γυναίκας (που οδηγεί μεν στον θάνατο του Ηρακλή) υπαγορεύεται και διέπεται από ανώτερες του ανθρώπου δυνάμεις, από την Κύπριδα, και κυρίως από τη Διός βουλήν, και κατατείνει στην επαλήθευση των χρησμών ή, ακριβέστερα, την τιμωρία του υβριστή Ηρακλή.¹¹⁹ Τονίζεται, έτσι, ποικιλοτρόπως και ο

115. Για το μυθολογικό υλικό αναφορικά με τους Ηρακλείδες βλ. Grimal 1991: 245-48, s.v. *Ηρακλείδες* (*Ηρακλείδαι*, ὧν).

116. Ο Burkert (1993: 438-39) θεωρεί ότι «πρόκειται πιθανώς για επινόηση που απέβλεπε στη νομιμοποίηση της δωρικής μεταναστεύσεως στην Πελοπόννησο». Βλ. και Ρηγόπουλος (Πάπυρος) 1975: 5. Η Easterling (1996: 32) διαβλέπει ειρωνεία και ένα βαθύ νόημα για το αθηναϊκό ακροατήριο της εποχής στην αναφορά αυτή εκ μέρους του Σοφοκλή. Βλ. ακόμη Easterling 1996: 37-42. Πρβλ. Kitto 1985³: 400-01.

117. Κιάρας 1975: 104.

118. Βλ. και Χαντέλης (Πάπυρος) 1975: 6. Πρβλ., όμως, λ.χ. Winnington-Ingram 1999: 115-16 και 136.

119. Ο Winnington-Ingram (1999: 114) επισημαίνει: «Η καταστροφή του Ηρακλή [...] πρέπει

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΑΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΘΕΩΤΡΟΥ

ευμετάβολος και εύθραυστος χαρακτήρας των εγκοσμίων. Η εξουσία και η παντοδυναμία του Δία – και η συνακόλουθη αδυναμία του ανθρώπου – επιβεβαιώνονται, άλλωστε, σε αρκετά σημεία, λ.χ. από τα λόγια του Χορού στη δεύτερη αντιστροφή της Παρόδου (126-31): *ἀνάλγητα γὰρ οὐδ' ὅ πάντα κραίνων βασιλεὺς/ ἐπέβαλε θνατοῖς Κρονίδας/ ἄλλ' ἐπὶ πῆμα καὶ χαρὰ/ πᾶσι κυκλοῦσι, οἷον ἄρ-/ κτου στροφάδδες κέλευθοι*, αλλά κυρίως στο τέλος του δράματος, όταν απευθυνόμενος προς την Ιόλη ο Χορός (ή ο Ὑλλος) λέει: *Λείπου μὴδὲ σὺ, παρθέν', ἐπ' οἴκων,/ μεγάλους μὲν ἰδοῦσα νέους θανάτους,/ πολλὰ δὲ πῆματα <καὶ> καινοπαγῆ,/ κούδεν τούτων ὃ τι μὴ Ζεὺς* (1275-78). Και τα λόγια αυτά του Χορού (ή του Ὑλλου), οι στίχοι με τους οποίους ο δραματικός ποιητής επιλέγει να κλείσει το έργο του, φέρνουν στον νου τα λόγια του Κράτους από τον *Προμηθεά Δεσμώτην* του Αισχύλου για την άτεγκτη και απόλυτη εξουσία του Δία: *Ἐλεύθερος γὰρ οὔτις ἐστὶ πλὴν Διός* (50). Γενικώς, λοιπόν, και στον Σοφοκλή, όπως πολύ αμεσότερα και στον Αισχύλο, επικυρώνονται, έστω και έμμεσα, ως φυσικοί νόμοι η παντοδυναμία και το μεγαλείο του θείου, τα όρια και το χάσμα μεταξύ ανθρώπων και θεών, καθώς και η ματαιότητα, η αστάθεια και η αέναη μεταβλητότητα των ανθρώπινων και επίγειων πραγμάτων.¹²⁰ Και αυτός είναι και στον Σοφοκλή ο κόσμος του Δία, ένας κόσμος, και μάλιστα τραγικός,¹²¹ «ένας κόσμος που αδιαφορεῖ για το δίκαιο».¹²²

Κατόπιν όλων αυτών ένα ερώτημα παραμένει αναπάντητο: σε τί συνίστανται η ευθύνη και η ενοχή της Δηιάνειρας; Και μία διαπίστωση δύναται να δώσει την απάντηση: πόσο εκ διαμέτρου διαφέρει η Δηιάνειρα από την Κλυταιμνήστρα!

να αποδοθεί στον Δία.».

120. Βλ. και Χαντέλης (Πάπυρος) 1975: 15-18; Δημάρατος (Πάπυρος) 1975: 24; Ρηγόπουλος (Πάπυρος) 1975: 12 και 31. Η αστάθεια του ανθρώπινου κόσμου στο σοφοκλείο ποιητικό σύμπαν, και ειδικότερα στις *Τραχίνιες*, και η αδυναμία του ανθρώπου απέναντι στον κόσμο αυτόν, αδυναμία που τον οδηγεί στην αυτοκτονία, είναι κεντρικές ερμηνευτικές γραμμές του Δρομάζου (1984³: 95-127).

121. Winnington-Ingram 1999: 134.

122. Γιόση 1996: 140.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Στερεότυπες εκδόσεις - Κείμενο - Μετάφραση - Σχολιασμένες εκδόσεις - Λεξικά

1. Άπαντα Ἀρχαίων Ἑλλήνων Συγγραφέων. Σοφοκρέους Τραγωδίαί (1975), Πάπυρος, Ἀθήνα.
2. Easterling, P. E. (1996), Σοφοκλέους Τρχίνιαι. Εἰσαγωγή καὶ Σχόλια, μετάφραση Φαναράς, Π. Μ., Ἀθήνα.
3. Grimal, P. (1991), Λεξικό της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Μυθολογίας, επιμέλεια Ἀτσαλός, Β., Θεσσαλονίκη.
4. Page, D. (ed.) (1972), *Aeschyli Septem quae supersunt tragoedias*, Oxford-Ἀθήναι.
5. Pearson, A. C. (ed.) (1975), *Sophoclis Fabulae*, Oxford-Ἀθήναι.

Β. Λοιπές μελέτες (ελληνόγλωσση και ξενόγλωσση βιβλιογραφία)

6. Baldry, H. C. (1992³), Το τραγικό θέατρο στην αρχαία Ελλάδα, μετάφραση Χριστοδούλου, Γ. - Χατζηκώστα, Λ., Ἀθήνα.
7. Bowman, L. (1999), "Prophecy and Authority in the *Trachiniai*," *AJPh* 120.3, 335-50.
8. Burkert, W. (1993), Ἀρχαία Ἑλληνική Θρησκεία. Ἀρχαϊκή καὶ Κλασσική Ἐποχή, μετάφραση Μπεζαντάκος, Ν. Π. - Ἀβαγιανού, Ἀ., φιλολογική ἐπιμέλεια Μπεζαντάκος, Ν. Π., Ἀθήνα.
9. Calame, C. (2006), Ο έρωτας στην αρχαία Ελλάδα, μετάφραση Στέφος, Α. Α., Ἀθήνα.
10. Γιόση, Μ. Ί. (1996), Μῦθος καὶ Λόγος στὸν Σοφοκλή, Ἀθήνα.
11. Devereux, G. (1975), *Tragédie et poésie grecques. Études ethnopshychanalytiques*, Paris.
12. Δρομάζος, Σ. Ί. (1984³), Ἀρχαῖο Δρᾶμα. Ἀναλύσεις, Ἀθήνα.
13. Flacelière, R. (2009), Ο έρωτας στην αρχαία Ελλάδα, μετάφραση Καραντώνης, Α., Ἀθήνα.
14. Holt, P. (1989), "The End of the *Trachiniai* and the Fate of Herakles," *JHS* 109, 69-80.
15. Ἰακώβ, Δ. Ι. (1998), Ἡ ποιητικὴ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τραγωδίας, Ἀθήνα.
16. Kitto, H. D. F. (1985³), Ἡ Ἀρχαία Ἑλληνική Τραγωδία, μετάφραση Ζευνάκος, Λ., Ἀθήνα.
17. Κλάρας, Μ. Δ. (1975), Ἀνθρωπιστική ἐρμηνεία τοῦ ἀρχαίου δράματος, Ἀθήνα.

18. Komar, K. L. (2003), *Reclaiming Klytemnestra: Revenge or Reconciliation*, Urbana: University of Illinois Press.
19. Kott, J. (1993²), *Θεοφαγία. Δοκίμια για την αρχαία τραγωδία*, μετάφραση Βερυκοκάκη-Αρτέμη, Α., Αθήνα.
20. Lesky, A. (2010⁶), *Ἡ Τραγικὴ Ποίηση τῶν Ἀρχαίων Ἑλλήνων. Τόμος Α΄: Ἀπὸ τῆ γέννηση τοῦ εἴδους ὥς τὸν Σοφοκλῆ*, μετάφραση Χουρμουζιάδης, Ν. Χ., Ἀθήνα.
21. Loraux, N. (1995), *Βίαιοι θάνατοι γυναικῶν στην Τραγωδία*, μετάφραση Ροβάτσου, Α., Αθήνα.
22. Loraux, N. (επιμέλεια) (2006), *Αρχαία Ελλάδα γένους θηλυκού*, μετάφραση (από τα γαλλικά) Κουνεζή, Μ. - (από τα ιταλικά) Σκόνδρας Π., Αθήνα.
23. Mossé, C. (2008), *Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*, μετάφραση Στεφανής, Α., Αθήνα.
24. Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου, Χ. (1994), *Στιγμές της ελληνικής τραγωδίας*, Αθήνα.
25. Περοδασκαλάκης, Δ. Ε. (2012), *Σοφοκλής. Τραγικό θέαμα και ανθρώπινο πάθος*, Αθήνα.
26. Romilly, J. De (1997), *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*, μετάφραση Καρδαμίτσα-Ψυχογιού, Μ., θεώρηση Πετρόπουλος, Ν. Κ., Αθήνα.
27. Segal, C. P. (2000), "The Oracles of Sophocles' *Trachiniae*: Convergence or Confusion?," *HSPH* 100, 151-71.
28. Σιαφλέκης, Ζ. Ι. (1994), *Η Εύθραυστη Αλήθεια. Εισαγωγή στη θεωρία του λογοτεχνικού μύθου*, Αθήνα.
29. Taplin, O. (1988), *Η αρχαία ελληνική τραγωδία σε σκηνική παρουσίαση*, μετάφραση - σχόλια - ελληνική βιβλιογραφία Ασημομύτης, Β. Δ., Αθήνα.
30. Winnington-Ingram, R. P. (1999), *Σοφοκλής. Ερμηνευτική προσέγγιση*, μετάφραση, Πετρόπουλος, Ν. Κ. - Φαράκλας, Χ. Π., Αθήνα.
31. Χουρμουζιάδης, Ν. Χ. (1991²), *Όροι και Μετασχηματισμοί στην Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*, Αθήνα.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΚΕΡΚΥΡΑ 1916-1918: ΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΣΩΤΗΡΙΑΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΣΕΡΒΟΥΣ

Ο πρώτος Βαλκανικός Πόλεμος έληξε επίσημα με τη συνθήκη του Λονδίνου, τον Μάιο του 1913. Ωστόσο, οι εκκρεμότητες των διαβαλκανικών σχέσεων δεν ρυθμίστηκαν οριστικά και η Βουλγαρία ξεκινάει τον δεύτερο πόλεμο την ίδια χρονιά, κατά τη διάρκεια του οποίου Έλληνες, Σέρβοι και Ρουμάνοι συγκρούστηκαν νικηφόρα μαζί της. Δύο μήνες αργότερα, η συνθήκη του Βουκουρεστίου καθορίζει τα σύνορα μεταξύ της Ελλάδας, της Σερβίας και της Βουλγαρίας.

Η ειρήνη στην περιοχή δεν κρατεί για πολύ, καθώς η δολοφονία του Αυστριακού αρχιδούκα Φραγκίσκου Φερδινάνδου¹ στο Σεράγεβο της Βοσνίας στις 28 Ιουνίου 1914, από τον Σέρβο εθνικιστή Gavrilo Princip (Burns, χ.χ), έγινε αιτία πολέμου ανάμεσα στην Αυστροουγγαρία και τη Σερβία. Η Αυστροουγγαρία στις 23 Ιουλίου έστειλε τελεσίγραφο στη Σερβία, ζητώντας απάντηση εντός 48 ωρών. Ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών Edward Grey δήλωσε σχετικά ότι το κράτος που θα αποδεχόταν αυτούς τους όρους θα έπαυε να είναι ανεξάρτητο (Tomasevic, 2005-2014).

Η Αυστροουγγαρία κήρυξε τον πόλεμο στις 28 Ιουλίου του 1914 (Babac, 2014). Στο πλευρό της Σερβίας μπήκαν η Ρωσία, η Γαλλία και η Αγγλία, ενώ η Γερμανία συντάχθηκε με την Αυστροουγγαρία. Η ελληνική κυβέρνηση αποφάσισε στις 2 Αυγούστου ότι η Ελλάδα θα τηρούσε απέναντι στη Σερβία ευμενέστατη ουδετερότητα και θα ήταν διατεθειμένη να αποκρούσει βουλγαρική επίθεση κατά της Σερβίας (Σβορώνος, 2015).

Η Σερβία είχε έναν έμπειρο, αλλά εξουθενωμένο στρατό και οι Αυστρο-

1. Ο Φραγκίσκος Φερδινάνδος επρόκειτο να γίνει αυτοκράτορας της Αυστροουγγαρίας. Η δολοφονία του ήταν αποτέλεσμα συνωμωσίας, η οποία οργανώθηκε στο Βελιγράδι. Ουσανοί μάλιστα ήταν μέλη μίας μυστικής οργάνωσης, γνωστή με το όνομα «Μάυνη χείρα».

• Η Όλγα Παχή είναι δρ Ιστορίας.

Ούγγροι νόμιζαν ότι θα τους νικούσαν σε λιγότερο από έναν μήνα. Ωστόσο, οι Σέρβοι αντιστάθηκαν σθεναρά και η Αυστρία δεν κατόρθωσε εύκολα να τους εξαφανίσει. Μάλιστα, μετά τη μεγάλη νίκη του σερβικού στρατού στη μάχη στον ποταμό Κολουμπάρα, στα σύνορα της Σερβίας και του Μαυροβουνίου, τον Νοέμβριο με Δεκέμβριο του 1914, επικράτησε εκεχειρία και κατάπαυση των επιχειρήσεων μέχρι τις 6 Οκτωβρίου του 1915.

Το 1914 έληξε καταστροφικά για την Αυστροουγγαρία. Στα μέτωπα της Σερβίας και του Μαυροβουνίου έχασε 7.592 αξιωματικούς και 274.600 υπαξιωματικούς και στρατιώτες. Η Σερβία έχασε 2.110 αξιωματικούς, 8.074 υπαξιωματικούς και 153.373 στρατιώτες.

Το 1915 βρήκε τη Σερβία σχεδόν απόλυτα εξουθενωμένη. Οι δυσκολίες πολλαπλασιάστηκαν με την εμφάνιση του εξανθηματικού τύφου, τον οποίο μετέδωσαν στον σερβικό στρατό και στον λαό οι Αυστριακοί και Ούγγροι αιχμάλωτοι. Από τον τύφο πέθαναν 135.000 Σέρβοι στρατιώτες και άμαχος πληθυσμός. Εκτός από την έλλειψη όπλων, πυρομαχικών και ρουχισμού, υπήρχε και έλλειψη ειδών διατροφής και ζωοτροφών. Προμηθεύονταν τα πάντα από το εξωτερικό με τεράστια δυσκολία. Αν και η Αγγλία και η Γαλλία είχαν συζητήσει να στείλουν στη Σερβία στρατιωτικές δυνάμεις, τίποτα δεν έγινε στο πρώτο εννιάμηνο του 1915.

Στις 16 Σεπτεμβρίου του 1915, ο αυτοκράτορας της Γερμανίας Γουλιέλμος Β΄ έδωσε διαταγή στον στρατάρχη Αύγουστο φον Μακένζεν να κατατροπωθεί αποφασιστικά ο σερβικός στρατός. Στην επίθεση θα έπαιρναν μέρος πάνω από 500.000 στρατιώτες Βούλγαροι, Γερμανοί και Αυστρο-Ούγγροι και 1.655 πυροβόλα όπλα. Οι Αυστρο-Ούγγροι και οι Γερμανοί επιτέθηκαν στις 6 Οκτωβρίου (Babac, 2014) και οι Βούλγαροι στις 14 Οκτωβρίου (Σβορώνος, 2015).² Η Σερβία βρέθηκε τότε εγκαταλελειμμένη από όλους τους συμμάχους, εκτός από το Μαυροβούνιο. Ο σερβικός στρατός, περικυκλωμένος από όλες τις πλευρές πολέμησε με υπεράνθρωπες προσπάθειες, αποσυρόμενος σιγά-σιγά. Μαζί με τον στρατό αποσυρόταν και ο λαός. Μετά την πτώση του Κραγκούγεβας, του Νις και των Σκοπίων, άρχισε η γενική υποχώρηση του σερβικού στρατού προς το Κόσσοβο. Στη συνέχεια, ο αρχηγός Ραντομίρ Φίλντ Μάρσαλ Πούτνικ³ διέταξε υποχώ-

2. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος είχε υποσχεθεί την άμεση βοήθεια της Ελλάδας σε περίπτωση βουλγαρικής επίθεσης, σύμφωνα με τη συνθήκη ελληνοσερβικής συμμαχίας του 1913 και είχε δεχτεί την αποβίβαση των στρατευμάτων της Entente στη Θεσσαλονίκη. Οι δυνάμεις της Entente, μετά και την επίθεση της Βουλγαρίας κατά της Σερβίας, αφενός μετέτρεψαν τη Θεσσαλονίκη σε στρατιωτική βάση, αφετέρου κατέλαβαν πολλές οχυρές θέσεις.

3. Ο Ραντομίρ Φίλντ Μάρσαλ Πούτνικ (Radomir Field Marshal Putnik) γεννήθηκε το 1847 και ήταν αρχηγός του Γενικού Επιτελείου του Σερβικού Στρατού και ουσιαστικός αρχιστράτηγος κατά τους βαλκανικούς πολέμους 1912-1913. Η στρατηγική του ιδιοφυΐα συνετόισε το 1914 την επίθεση του Ποπόβιτς και η ομάδα του στρατού που απώθησε τους Αυστροουγγρικούς μαχητές από τα σερβικά σύνορα. Σε ηλικία 68 ετών, το 1915, διηύθυνε τις επιχειρήσεις. Πέθανε το 1917 στη Γαλλία, καταβεβλημένος από τις κακουχίες του πολέμου και πριν να δει την απελευθέρωση της πατρίδας του (Σκόντρας, 1969).

ρηση στις ακτές της Αδριατικής, διαμέσου του Μαυροβουνίου και της Αλβανίας. Τότε ο στρατός του Μαυροβουνίου, υπό τις διαταγές του Σερδάρη Γιανκοβούκοβιτς, κατόρθωσε με μεγάλη αυτοθυσία να καλύψει το βόρειο πλευρό του σερβικού στρατού, κατά την αποχώρησή του διαμέσου του Μαυροβουνίου, και έτσι απέτρεψε την κύκλωση και την εξόντωσή του.

Επικεφαλής του σερβικού στρατού ήταν ο γέροντας βασιλιάς της Σερβίας Πέτρος Καραγεώργεβιτς,⁴ μαζί με τον διάδοχο Αλέξανδρο, ακολουθούσε δε ο γέροντας πρωθυπουργός Νίκολα Πάσιτς (Nikola Pasic)⁵ με όλα τα μέλη της Σερβικής κυβέρνησης και όλους τους βουλευτές (Κατσαρός, 1958).

Οι καιρικές συνθήκες ήταν πολύ κακές και υπήρχε μεγάλη έλλειψη τροφίμων, γιατί μαζί με τον στρατό υποχωρούσαν και πολλοί πολίτες. Γι' αυτό, κατά την υποχώρηση δια μέσου των άγριων και αφιλόξενων περιοχών της Αλβανίας, ο πεινασμένος και απογυμνωμένος σερβικός στρατός και οι πολίτες υπέστησαν

4. Ο Πέτρος Καραγεώργεβιτς ανήκε στον οίκο των Καραγεώργεβιτς. Γεννήθηκε το 1844. Πατέρας του υπήρξε ο πρίγκιπας Αλέξανδρος Καραγεώργεβιτς. Το 1903 δολοφονήθηκε ο τότε βασιλιάς της Σερβίας, Αλέξανδρος Ομπρένοβιτς και η εθνοσυνέλευση των Σέρβων κάλεσε τον Πέτρο που βρισκόταν στη Γενεύη και τον ανακήρυξε βασιλιά της Σερβίας. Ο Πέτρος Καραγεώργεβιτς υπήρξε δυναμικός ηγέτης της Σερβίας. Αρχικά πέτυχε πολλές διπλωματικές προσεγγίσεις και συμφωνίες κατά της Τουρκίας. Εισήγαγε πολλές εκσυγχρονιστικές μεταρρυθμίσεις στη χώρα του και έθεσε τις βάσεις για πρόγραμμα εξοπλισμού και παραγωγής όπλων. Θεωρείται από τα πρόσωπα που πρωταγωνίστησαν στον Α' Βαλκανικό πόλεμο. Το 1914 εξαιτίας προβλημάτων υγείας που αντιμετώπισε μεταβίβασε τα καθήκοντά του στον διάδοχο, Αλέξανδρο Καραγεώργεβιτς, ο οποίος ανακηρύχθηκε Αντιβασιλέας. Μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο ο Πέτρος, παρόλο που είχε αποσυρθεί στα Τόπολα, έλαβε τον τίτλο «Βασιλεύς των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων». Πέθανε το 1921. (Ιστορική Συλλογή Βαλκανικών Πολέμων).

5. Ο Σέρβος πολιτικός Νίκολα Πάσιτς (1846-1926), σπούδασε μηχανικός στο Βελιγράδι. Στη συνέχεια πήγε στην Ελβετία για περαιτέρω σπουδές, όπου γνώρισε τον αναρχικό Μπακούνιν, αλλά και διάφορους άλλους Σέρβους και Ρώσους επαναστάτες. Το 1878 εκλέχτηκε βουλευτής και το 1881 ίδρυσε το ριζοσπαστικό κόμμα. Ως ρωσόφιλος ήλθε σε αντιπαράθεση με τη δυναστεία των Οβρένοβιτς, εκδιώχθηκε και δραπέτευσε στη Βουλγαρία. Μετά την παραίτηση του Μιλάνου Οβρένοβιτς επέστρεψε και εκλέχτηκε δήμαρχος Βελιγραδίου. Λίγο αργότερα εκλέχτηκε βουλευτής και έγινε πρωθυπουργός και υπουργός των Εξωτερικών. Ως πρωθυπουργός συνέσφιξε τις σχέσεις με τη Ρωσία. Το 1894 ο Πάσιτς παραιτήθηκε από πρωθυπουργός, επειδή επέστρεψε στο Βελιγράδι ο Μιλάνο Οβρένοβιτς. Το 1899, ο Πάσιτς συνελήφθη και καταδικάστηκε σε πενταετή φυλάκιση, εξαιτίας της απόπειρας δολοφονίας του Μιλάνου. Ωστόσο, ύστερα από παρέμβαση της Ρωσίας, δόθηκε αμνηστεία στον Πάσιτς και έφυγε στο εξωτερικό. Το 1903 καταλύθηκε η δυναστεία των Οβρένοβιτς και ανέβηκε στον θρόνο η δυναστεία των Καραγεώργεβιτς. Έτσι, ο Πάσιτς επανήλθε στη Σερβία και το 1904 έγινε υπουργός των Εξωτερικών και το 1906 πρωθυπουργός. Από τότε και μέχρι το 1912, ανέλαβε πολλές φορές την πρωθυπουργία, αφού πρώτα συνέβαλε στον σχηματισμό της βαλκανικής συμμαχίας εναντίον της Τουρκίας. Διεξήγαγε τον πόλεμο κατά της Τουρκίας και στη συνέχεια κατά της Βουλγαρίας σε συμμαχία με την Ελλάδα. Στις διασκέψεις ειρήνης του Λονδίνου και του Βουκουρεστίου εκπροσώπησε τη χώρα του. Κατά τη έκρηξη του Α' Παγκοσμίου πολέμου το 1914, ο Πάσιτς διηύθυνε την πολιτική της πατρίδας του. Παραιτήθηκε από την πολιτική το 1926, για λόγους υγείας και λίγους μήνες μετά πέθανε (Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου).

σοβαρές απώλειες. Η υποχώρηση αυτή, η οποία ονομάστηκε «Αλβανικός Γολγοθάς», συγκαταλέγεται ανάμεσα στις πιο τραγικές και πιο σκληρές πορείες της ιστορίας, σύμφωνα με την επίσημη αναφορά του Υπουργού Στρατιωτικών, στρατηγού Μποζιντάρ Τέρζιτς (Bozidar Terzic), στον πρωθυπουργό Νικόλα Πάσιτς, στις 22 Δεκεμβρίου 1915. Συγκεκριμένα, στην αναφορά του ο στρατηγός Μποζιντάρ Τέρζιτς έγραφε: «Χάθηκαν μέσα στην Αλβανία, πέθαναν από την πείνα και το ψύχος, δολοφονήθηκαν από τους Αλβανούς και αιχμαλωτίστηκαν 243.877 άνθρωποι» (Παπανδριανός, 1997).

Περί τα μέσα Δεκεμβρίου τα λείψανα του σερβικού στρατού, περίπου 125.000 στρατιώτες με κουρελιασμένες στολές, έφταναν στα παράλια της Αδριατικής, από όπου η γαλλική στρατιωτική αποστολή, υπό τις διαταγές του στρατηγού Μοντεζιρ, φρόντιζε για την περισυλλογή τους (Σκόντρας, 1969).

Εν τω μεταξύ, οι σύμμαχοι στις 28 Δεκεμβρίου του 1915, κατέλαβαν την Κέρκυρα με σκοπό τη συγκέντρωση και αναδιοργάνωση των κατάλοιπων του σερβικού στρατού, προκειμένου να τον χρησιμοποιήσουν αργότερα στη Μακεδονία, όπου αρχηγός των συμμαχικών στρατευμάτων ήταν ο Γάλλος στρατηγός Sarrail (Λεονταρίτης, 1978). Βέβαια, η ενέργεια αυτή των συμμάχων, ύστερα από τη σχετική απόφαση των γαλλικών αρχών, χειροτέρεψε τις ελληνοσυμμαχικές σχέσεις, φτάνοντας τες σε σημείο ανοικτής ρήξης.

Από τις 18 Ιανουαρίου του 1916 μέχρι τις 21 Φεβρουαρίου, συμμαχικά μεταγωγικά πλοία (δεκατέσσερα γαλλικά μεταγωγικά καράβια, δεκαπέντε ιταλικά και έξι καράβια του υγειονομικού σώματος), μετέφεραν τον σερβικό στρατό και τους πολίτες-πρόσφυγες από τις ακτές της Αλβανίας, στην Κέρκυρα, το νησί της σωτηρίας. Πρώτα επιβιβάστηκαν οι εξαντλημένοι και οι άρρωστοι. Στις αρχές του Φεβρουαρίου στην Αυλώνα επιβιβάζονταν 12.000 άτομα την ημέρα. Συνολικά, 151.828 Σέρβοι στρατιώτες και πολίτες μεταφέρθηκαν από το αλβανικό λιμάνι της Αυλώνας στην Κέρκυρα (Ασημακόπουλος, 2008). Να σημειώσουμε ότι ο πληθυσμός της Κέρκυρας ανερχόταν τότε στους 98.275 κατοίκους, σύμφωνα με τα στοιχεία του Γάλλου αξιωματικού τροφοδοσίας στο νησί Decorse.

Στις 25 Ιανουαρίου του 1916 έφτασε στην Κέρκυρα με γαλλικό αντιτορπιλικό ο διάδοχος τη Σερβίας με το επιτελείο του. Η απόβαση έγινε στην αποβάθρα της Σπηλιάς, όπου παρατάχθηκε και απέδωσε τιμές σώμα του Σερβικού στρατού με τη σημαία του και τη σερβική μουσική, σώμα Γάλλων πεζών κυνηγών και εφίππων με τη γαλλική μουσική και μικρό σώμα Άγγλων, ένοπλων στρατιωτών. Ο Σέρβος διάδοχος χαιρέτισε τους παρευρισκόμενους στην αποβάθρα, τον πρωθυπουργό κ. Πάσιτς, τους Σέρβους υπουργούς, τον Ρώσο στρατηγό, τον Άγγλο ανώτερο αξιωματικό και τους Γάλλους αξιωματικούς. Στη συνέχεια, αφού επιθεώρησε τη σερβική και γαλλική παράταξη, μετέβη στο ξενοδοχείο «Bella Venezia», όπου θα έμενε προσωρινά (Εμπρός, 1916, αρ. 6924).

Οι στρατιώτες αποστέλλονταν στους προσωρινούς καταυλισμούς στα Γουβιά (Guvino) και στον Ύψο (Babac, 2014).

Οι κακουχίες των στρατιωτών και των πολιτών, εντούτοις, δεν σταμάτησαν με την άφιξή τους στην Κέρκυρα.

Αν και το κόστος των υλικών του εξοπλισμού και της συντήρησης του σερβικού στρατού ανέλαβε η Γαλλία, στην Κέρκυρα δεν είχαν ληφθεί μέτρα για την περίθαλψη των Σέρβων στρατιωτών. Οι σύμμαχοι δεν είχαν αρκετό χρόνο για την περίθαλψη ενός τέτοιου μεγάλου αριθμού ανθρώπων. Δεν υπήρχε επάρκεια ειδών διατροφής, θέρμανσης, ρουχισμού και αντίσκηνων. Για οκτώ ημέρες μετά από την άφιξή τους, η κρύα βροχή δεν σταματούσε. Χωρίς σκηνές, οι ταλαίπωροι στρατιώτες άρχισαν να πεθαίνουν μαζικά.

Τα στρατεύματα που έρχονταν περνούσαν πρώτα από στρατόπεδο διερχομένων στο νησί Λαζαρέτο, προκειμένου να καθαριστούν από τις ψείρες. Γινόταν απολύμανση, περνούσαν από λουτρό με φορμαλίνη και ντύνονταν με καθαρά εσώρουχα. Στο νησί Λαζαρέτο συγκροτήθηκε νοσοκομείο για ασθενείς με μολυσματικές ασθένειες.

Η γαλλική αποστολή, υπό τον στρατηγό Μπωμόν, η οποία ήταν υπεύθυνη για την υποδοχή και εγκατάσταση του σερβικού στρατού στο νησί της Κέρκυρας, συγκρότησε νοσοκομεία σε όλα τα στρατόπεδα των μεραρχιών. Το νοσοκομείο σε κάθε στρατόπεδο μεραρχίας μπορούσε να περιβάλει περίπου πεντακόσιους ασθενείς. Για τους Σέρβους αξιωματικούς συγκρότησε νοσοκομείο στο ανάκτορο «Αχίλλειον».

Μπροστά από το νησί Βίδος είχαν αγκυροβολήσει τα πλοία του υγειονομικού σώματος «Άγιος Φραγκίσκος της Ασίζης» και «Χρυσάλλης», τα οποία διέθεταν 4.000 κρεβάτια.

Η αγγλική στρατιωτική αποστολή και ο ανθρωπιστικός σύλλογος «Σέρβιαν ριλφ» συγκρότησαν νοσοκομείο στα Γουβιά για τους φυματικούς.

Το σερβικό υγειονομικό τμήμα του στρατού συγκρότησε στρατόπεδο διερχομένων στον Ποταμό, για τους τελείως εξαντλημένους και για τους αμάχους. Στην Ανάληψη έφτιαξε στρατόπεδο αναπήρων και στο Κοντόκαλι προσφυγικό καταυλισμό.

Οι βαριά άρρωστοι και οι τραυματίες μεταφέρθηκαν από την Κέρκυρα και εγκαταστάθηκαν σε νοσοκομεία και σανατόρια στην Τυνησία, στην Κορσική και στη Γαλλία.

Στην Κέρκυρα μαζί με τον σερβικό στρατό αποβιβάστηκε και μεγάλος αριθμός παιδιών. Στο σημείο αυτό να αναφέρουμε ότι, ο νεότερος στρατιώτης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ήταν ο Σέρβος Μομτσίλο Γκάβριτς, ένα 8χρονο αγόρι, που, όταν οι Αυστριακοί εξολόθρευσαν την οικογένειά του, υιοθετήθηκε από μία σερβική πυροβολαρχία, στις τάξεις της οποίας εντάχθηκε.

Στην αρχή, τα παιδιά εγκαταστάθηκαν σε καταυλισμούς διερχομένων στον Ποταμό και στο Κοντόκαλι, ενώ τα βαριά άρρωστα παιδιά μεταφέρθηκαν στο βρετανικό παιδικό νοσοκομείο στην Κέρκυρα. Εξαιτίας της εξάντλησης και του υποσιτισμού, η θνησιμότητα στα παιδιά κατά τις πρώτες ημέρες ήταν μεγάλη.

Μετά από ανάρρωση βραχείας διάρκειας, το μεγαλύτερο μέρος των παιδιών και των φοιτητών (πάνω από 4.000 άτομα), μεταφέρθηκαν με μεταγωγικά πλοία στην Κορσική και στη Γαλλία σε σαραντατρία σχολεία και πανεπιστήμια, για συνέχιση των σπουδών τους. Στην Ελλάδα και συγκεκριμένα, στον Βόλο ιδρύθηκε γυμνάσιο για τα προσφυγόπουλα από τη Σερβία, ενώ στη Θεσσαλονίκη και στην Κέρκυρα ιδρύθηκαν δημοτικά σχολεία και γυμνάσια. Συγκεκριμένα, στην Κέρκυρα ιδρύθηκε ένα δημοτικό με 290 μαθητές και ένα γυμνάσιο με 120 μαθητές.

Για τους νέους που κρίθηκαν ανίκανοι για τον στρατό συγκροτήθηκαν στην Κέρκυρα, ταχυδρομικό-τηλεγραφικό σχολείο και σχολή οδηγών οχημάτων.

Στο μεταξύ, στις 30 Ιανουαρίου του 1916 αποβιβάστηκαν στην Κέρκυρα τριάντα Ιταλοί Καραμπινιέροι για να χρησιμεύσουν ως στρατονομία των Σέρβων, σύμφωνα με την ιταλική κυβέρνηση. Όμως, η ελληνική κυβέρνηση διαμαρτυρήθηκε και εξέφρασε την αγανάκτηση του ελληνικού λαού και κυρίως των Κερκυραίων γι' αυτήν την αυθαίρετη καταπάτηση ελληνικού εδάφους, όταν μάλιστα δεν υπήρχε καμία ανάγκη για στρατονομία, γιατί ο αριθμός των Σέρβων χωροφυλάκων ήταν επαρκής (Εμπρός, 1916, αρ.6930).

Στις 21 Ιανουαρίου 1916, οι μονάδες νοσοκομείων στρατού από Morava, Piroi και Cacak ήταν οι πρώτες που εγκαταστάθηκαν στο νησί Βίδο. Σύντομα κατόπιν, μερικές χιλιάδες νέα αγόρια νεοσύλλεκτοι έφθασαν στο νησί. Οι περισσότεροι ήταν σοβαρά άρρωστοι και στα πρόθυρα του θανάτου. Ωστόσο, οι σύμμαχοι παρατήρησαν ότι ακόμα και στα νοσοκομεία οι Σέρβοι τραγουδούσαν πατριωτικά τραγούδια, με τα οποία έδειχναν τη νοσταλγία τους για την πατρίδα.

Χαρακτηριστικό είναι το τραγούδι «Εκεί μακριά», το οποίο γράφτηκε από άγνωστο Σέρβο στρατιώτη στο νησί Βίδο. Το τραγούδι από πολλούς θεωρείται ως εθνικός ύμνος και τραγουδιόταν από κάθε Σέρβο στρατιώτη όταν πήγαινε να πολεμήσει για την πατρίδα του. Οι στίχοι μιλούν για ένα συγκεκριμένο χωριό, όπου έκαψαν σπίτια και εκκλησίες, και για την υποχώρηση μέσω της Αλβανίας στην οποία χιλιάδες Σέρβοι έχασαν τη ζωή τους.

Επειδή δεν υπήρχαν άνδρες για την ταφή των νεκρών, τα πτώματα ρίχνονταν από τους βράχους στη βόρεια παραλία του νησιού, απ' όπου τα παρελάμβανε η «Κορμπιγιάρ φλοτάν», δηλαδή η πλωτή νεκροφόρος, το ατμόπλοιο «Σώτεια Θεοτόκος» και τα έριχνε στη θάλασσα, μεταξύ Λευκίμης και Παξών, όπου υπήρχαν μεγάλα κοπάδια καρχαριών. Όταν βελτιώθηκαν οι συνθήκες, το Βίδο μετατράπηκε σε απέραντο νεκροταφείο (Γ.Α.Κ. Αρχείο Δαφνή).

Το ήπιο μεσογειακό κλίμα, η επαρκής ιατρική φροντίδα, η κατάλληλη παροχή τροφής από τους συμμάχους, οι νέες στολές και, προπάντων, οι θερμές και στενές σχέσεις με τους ντόπιους κατοίκους βοήθησαν στην ενδυνάμωση του σερβικού στρατού (Ιωάνς, χ.χ.). Ωστόσο, στις 14 Φεβρουαρίου του 1916 η αθηναϊκή εφημερίδα «ΕΜΠΡΟΣ» έγραφε ότι σημειώνονταν αθροίοι θάνατοι Σέρβων στρατιωτών και Σέρβων προσφύγων, οι οποίοι οφείλονταν στην εξάντληση και

σε μολυσματικές νόσους (Εμπρός, 1916, αρ. 6943) και στις 24 Φεβρουαρίου ανέφερε ότι εντοπίστηκε ανάμεσα στους Σέρβους πρόσφυγες κρούσμα παράτυφου χολεροειδούς μορφής (Εμπρός, 1916, αρ. 6952). Τρεις μέρες αργότερα, στις 27 Φεβρουαρίου, η εφημερίδα «ΕΜΠΡΟΣ» πάλι, ανέφερε ότι τα κρούσματα στην Κέρκυρα αυξήθηκαν και ότι το Ιατροσυνέδριο, το οποίο συνεδρίασε στο υπουργείο Εσωτερικών εκτάκτως, αποφάσισε την εφαρμογή συγκεκριμένων μέτρων για τον περιορισμό της μεταδοτικής νόσου. Συγκεκριμένα, αποφάσισε προληπτικό εμβολιασμό όλων των κατοίκων της Κέρκυρας, υποχρεωτική ιατρική επίσκεψη αυτών που επρόκειτο να φύγουν από Κέρκυρα και απαγόρευση αναχώρησης σε όσους είχαν εμφανίσει ύποπτα εντερικά φαινόμενα (Εμπρός, 1916, αρ. 6955). Όμως, αυτά τα προληπτικά μέτρα αποδείχθηκαν ανεπαρκή και στις 3 Μαρτίου, η εφημερίδα «ΕΜΠΡΟΣ», δημοσίευε στην πρώτη σελίδα άρθρο με τίτλο: «Η χολέρα της Κέρκυρας, απειλούσα όλην την Ελλάδα». Σ' αυτό το άρθρο πρότεινε να επιβληθούν αυστηρές καθάρσεις σε όσους ταξίδευαν από την Κέρκυρα και να σταλούν στο νησί εμβόλια και απολυμαντικοί κλίβανοι. Μάλιστα, τόνιζε ότι ανεξάρτητα από το γεγονός ότι η Γαλλία, ενώ είχε υποσχεθεί την αποστολή 10.000 εμβολίων έστειλε μόνο 3.000, το κράτος όφειλε να στείλει εμβόλια στην Κέρκυρα. Επίσης, ο συντάκτης του άρθρου ξεκαθάριζε ότι η χολέρα μεταφέρθηκε στην Κέρκυρα από τους Σέρβους και ότι ο ισχυρισμός πως η επιδημία προήλθε από την κακή ποιότητα του νερού ήταν αβάσιμος. Σε άλλο φύλλο της, η εφημερίδα «ΕΜΠΡΟΣ» επανερχόμενη στο θέμα, ανέφερε ότι ο δήμαρχος της Κέρκυρας, κ. Μαστρογιάννης, με δικά του έξοδα έφτιαξε απομονωτήριο για όσους είχαν προσβληθεί από τη χολέρα. Το απομονωτήριο διηύθυνε ο ιατρός και πρώην διευθυντής του νοσοκομείου «Ευαγγελισμός», Χρήστου. Χαρακτηριστικό δείγμα της σοβαρότητας της επιδημίας ήταν το γεγονός ότι σημειώθηκαν μέσα σε μία μέρα έξι νέα κρούσματα χολέρας και γαστρεντερίτιδας και δεκαεπτά θάνατοι. Κρούσματα χολέρας σημειώθηκαν στους κατοίκους της Κέρκυρας, στους Γάλλους και Σέρβους στρατιώτες, αλλά και στον ελληνικό στρατό της φρουράς της Κέρκυρας. Από τη χολέρα προσβλήθηκε και ο απολυμαντής (Εμπρός, 1916, αρ. 6958, 6960, 6963, 6966).

Οι Σέρβοι στρατιώτες, αφού ανάρρωσαν άρχισαν να ασχολούνται με το περιβάλλον γύρω τους και να παρατηρούν την πόλη, τη φύση και τον πληθυσμό της Κέρκυρας. Μεγάλη εντύπωση τους έκανε η θάλασσα γιατί οι περισσότεροι την έβλεπαν για πρώτη φορά στη ζωή τους. Επίσης, για πρώτη φορά στη ζωή τους οι Σέρβοι στρατιώτες είδαν γλάρους, ελιές και πορτοκάλια. Τα ημερολόγια των Σέρβων αναφέρονταν πολύ στη φύση της Κέρκυρας. Το νησιωτικό περιβάλλον τράβηξε την προσοχή τους, αφού μέχρι τότε θεωρούσαν ως τη μεγαλύτερη ποσότητα νερού το ποτάμι δίπλα στα σπίτια τους. Η θάλασσα ήταν γι' αυτούς ένα μικρό θαύμα και η αλμύρα της αξιοπερίεργη (Tomasevic, 2005-2014).

Στις περιγραφές τους οι Σέρβοι εξέφραζαν τον θάνατο τους για την Κέρκυρα, χναφέρονταν όμως και στα πυκνά κτίρια και τους στενούς δρόμους που δεν ομόρφαιναν την πόλη. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι οι περισσότεροι Σέρ-

βοι ήταν αγρότες ή γιοι αγροτών και αρκετοί από αυτούς ήταν βουνίσιοι και επομένως δεν τους άρεσε η στενότητα χώρου και η αστική ρυμοτομία της Κέρκυρας (Tomasevic, 2005-2014).

Οι Σέρβοι, ως αγρότες απολάμβαναν την υπερκατανάλωση φαγητού. Συνήθιζαν να σφάζουν και να τρώνε καθημερινά αρνιά, έθιμο άγνωστο για τους Κερκυραίους, οι οποίοι έτρωγαν αρνί μόνο το Πάσχα. Η μεγάλη κατανάλωση τροφίμων και ο τρόπος μαγειρέματος έκανε μεγάλη εντύπωση στους Κερκυραίους οι οποίοι αναρωτιόντουσαν, αν έτρωγαν έτσι ως πρόσφυγες, πώς έτρωγαν τότε όταν ζούσαν στην πατρίδα τους.

Το διάστημα 8-10 Φεβρουαρίου 1916 πραγματοποιήθηκε στο Παρίσι διάσκεψη εκπροσώπων της Αγγλίας και Γαλλίας με θέμα τον επισιτισμό και τον εφοδιασμό του σερβικού στρατού, καθώς και τον επαναξοπλισμό του στην Κέρκυρα. Αποφασίστηκε όλες οι δαπάνες να καλυφθούν από τη σερβική κυβέρνηση, σύμφωνα με τη συμφωνία η οποία θα καθοριζόταν από κοινού με τις κυβερνήσεις.

Στη διάσκεψη των συμμαχικών χωρών στο Παρίσι, στις 21-23 Φεβρουαρίου, αποφασίστηκε να επανεξοπλιστεί ο σερβικός στρατός με γαλλικό οπλισμό. Συγκεκριμένα, θα εξοπλιζόταν με: α) 100.000 όπλα επαναληπτικά συστήματος λέβελ, β) 20.000 όπλα μονόσφαιρα για επιμελητεία, γ) 900 καραμπίνες για το ιππικό μεραρχίας, δ) 100.000 αντιασφυκτικές μάσκες, ε) 100.000 αμυντικές χειροβομβίδες, στ) 100.000 κράνη συστήματος «Αδριάν», ζ) 5.000 περίστροφα συστήματος όρδονανς, η) 2.000 σπαθιά, θ) 700 σάλπιγγες και ι) 2 μυδιαλιοβόλα για το κάθε τάγμα συστήματος Ηοχκισ.

Το σημαντικότερο πρόβλημα το οποίο έπρεπε να λυθεί ήταν το πρόβλημα του εφοδιασμού του στρατού, γιατί στην Κέρκυρα δεν υπήρχαν αρκετά ζώα, ούτε καυσόξυλα. Τα καυσόξυλα μεταφέρονταν από τη Γαλλία, την Ιταλία και την Αλβανία, ενώ κατεψυγμένα κρέατα προμηθεύονταν από τη Μαγαδασκάρη και τη Γαλλία και ζώα προς σφαγή από το Σουδάν. Η ημερήσια κατανάλωση καυσόξυλων για τους φούρνους και τις κουζίνες ανερχόταν στα 175 κυβικά μέτρα. Η ημερήσια κατανάλωση σε κρέας ανερχόταν στους 80 τόνους. Ωστόσο, πολλά γαλλικά πλοία που μετέφεραν υλικά και εφόδια για τον σερβικό στρατό τορπιλίστηκαν και βυθίστηκαν από εχθρικά αυστρουγγρικά και γερμανικά υποβρύχια.

Ο Φεβρουάριος του 1916 βρήκε τη Σερβία να κυριαρχείται από Αυστριακούς και Βούλγαρους. Η κυβέρνηση Πάσιτς, μαζί με πολλούς βουλευτές και το Επιτελείο του Στρατού, πήραν την απόφαση να εγκατασταθούν στη Κέρκυρα μέχρι και τη λήξη του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, τον Ιανουάριο του 1918 (Τζώρα, 2011).

Ανεπίσημα, η Κέρκυρα για δύο χρόνια έγινε η πρωτεύουσα της Σερβίας. Έτσι, τον Οκτώβριο του 1916 ο πρόεδρος της Γαλλίας στη Σερβική Αντί-Δ Βοημ, ιστορικός συγγραφέας, με ειδικότητα στον Ντοπλιένο, επισκέφτηκε την Κέρκυρα, σύμφωνα με τη σχετική επιστολή του Ανδρέα Ανδρεάδη στον Σπυρίδωνα

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Θεοτόκη (Γ.Α.Κ. Αρχείο Θεοτόκη. φ.1).

Το συνταγματικό καθεστώς της Σερβίας συνέχισε να λειτουργεί. Γι' αυτό εκμυσθώθηκε από τη σερβική κυβέρνηση το κτίριο του Δημοτικού Θεάτρου και φιλοξένησε για τρία χρόνια, τη Σερβική Βουλή (skupstina). Η τακτική σύνοδος της σερβικής Βουλής άρχισε στις 10 Σεπτεμβρίου του 1916 (Σερβικό Μουσείο Κέρκυρας). Ωστόσο, η αθηναϊκή εφημερίδα «ΕΜΠΡΟΣ», στο φύλλο της 1ης Σεπτεμβρίου, ανέφερε ότι η σερβική βουλή στην Κέρκυρα, είχε μυστική συνεδρίαση στις 31 Αυγούστου του 1916 (Εμπρός, 1916, αρ. 7141). Στη σερβική Βουλή οι αντιπαλότητες και οι προστριβές ήταν έντονες γεγονός που προβλημάτιζε την κυβέρνηση. Τότε εμφανίστηκε και ο σοσιαλιστής Ηλίας Γιοβάνοβιτς (Στίνης, 1987), ο οποίος είχε λιποτακτήσει από τον στρατό και με τις τολμηρές ιδέες του παρσερνε και τους νέους του νησιού, προς μεγάλη δυσαρέσκεια των Κερκυραίων (Ασημακόπουλος, 2008).

Την 1η Νοεμβρίου του 1917, εμφανίστηκε στη σερβική Βουλή, ο τότε Πρωθυπουργός της Ελλάδας Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος είχε σχηματίσει την τρίτη, υπό την προεδρία του κυβέρνηση, στις 13 Ιουνίου 1917 και είχε κηρύξει τον πόλεμο στις Κεντρικές Δυνάμεις, στις 15 Ιουνίου του 1917. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη σερβική Βουλή, στην Κέρκυρα καταχειροκροτήθηκε, όταν δήλωσε ότι θα βοηθήσει τη Σερβία με όλα τα μέσα που διαθέτει.

Γέρα από τις τακτικές συνεδριάσεις της Βουλής, μέλημα της σερβικής Κυβέρνησης ήταν και η ίδρυση του εθνικού κρατικού τυπογραφείου στο λιμάνι της Κέρκυρας. Με τη βοήθεια ενός Κερκυραίου τυπογράφου στήθηκε ο απαιτούμενος εξοπλισμός και αμέσως εκδόθηκαν τα σερβικά χαρτονομίσματα εκείνης της εποχής.

Από τις 20 Απριλίου 1916 μέχρι και τις 13 Νοεμβρίου 1918 εκδιδόταν και κυκλοφορούσε στην Κέρκυρα το επίσημο δημοσιογραφικό όργανο της σερβικής κυβέρνησης «Srpske Novine» (Σερβικά Νέα). Η «Srpske Novine» εξέφραζε τις πολιτικές θέσεις των επίσημων παραγόντων της Σερβίας και υπερασμνόταν της ιδέας για την ένωση των νοτιοσλαβικών λαών. Η συγκεκριμένη εφημερίδα αποτελούσε μία από τις πιο αξιόλογες πηγές πληροφόρησης όλων των υπόλοιπων σερβικών εφημερίδων οι οποίες κυκλοφορούσαν στην Ευρώπη. Εκτός των άλλων, στην «Srpske Novine» δημοσιεύονταν επιστολές αξιωματικών και στρατιωτών, οι οποίοι ζητούσαν πληροφορίες για αγνοούμενους συγγενείς. Η «Srpske Novine» κυκλοφορούσε κάθε Τρίτη, Πέμπτη και Σάββατο σε 10.000 αντίτυπα, τα οποία αποστέλλονταν σε όλο τον κόσμο. Επίσης, δημιουργήθηκε το λογοτεχνικό περιοδικό 'Zabavnik' ως ένθετο της εφημερίδας «Σερβικά Νέα». Κυκλοφόρησε για έναν ολόκληρο χρόνο, 1917-1918, ήταν ιδιαίτερα ποιοτικό και σε αυτό δημοσίευαν πεζογραφία κριτικές και δραματικά έργα σημαντικές προσωπικότητες της σερβικής λογοτεχνίας.

Παράλληλα, εκείνη τη σημαντική στιγμή για την ιστορία του σερβικού έθνους, είδαν το φως της δημοσιότητας πολιτικές, επιστημονικές και λογοτεχνικές

εκδόσεις, με στόχο την ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης. Μεγάλος αριθμός αυτών των εκδόσεων διασώζονται ακόμη στο Βελιγράδι και στο Μουσείο Σερβικών Ενθυμημάτων στην Κέρκυρα.

Η κυβέρνηση της Σερβίας, από την Κέρκυρα, έθεσε ενώπιον των συμμάχων και πολλά σημαντικά θέματα, όπως ήταν η εγγύηση της κρατικής κυριαρχίας και ακεραιότητας. Επίσης, επέμενε να συμπεριληφθούν σε ένα ενιαίο κράτος όλες οι χώρες και οι περιοχές στις οποίες ο σερβικός λαός είχε εθνικά και ιστορικά δικαιώματα. Στόχος ήταν η γενική και ολοκληρωμένη λύση του προβλήματος των νοτίων Σλάβων. Τα προβλήματα αυτά απετέλεσαν αντικείμενο συζήτησης στις συναντήσεις του αντιβασιλέα Αλέξανδρου Καραγεώργεβιτς και του προέδρου της σερβικής κυβέρνησης Νικόλαου Πάσιτς, από τις αρχές του 1916, στο Παρίσι, στη Ρώμη, στο Λονδίνο και στην Πετρούπολη.

Η ελληνική ορθόδοξη εκκλησία παραχώρησε στους Σέρβους για εκκλησιαστική χρήση τις εκκλησίες του Αγίου Αρχαγγέλου Μιχαήλ, της Αγίας Τριάδας και του Αγίου Νικολάου των Γερόντων (Ιωνάς, χ.χ.). Την περίοδο των μεγάλων θρησκευτικών εορτών στην εκκλησία του Αγίου Σπυρίδωνος και στην εκκλησία του μοναστηριού της Αγίας Αικατερίνης χοροστατούσαν μαζί κατά την τέλεση της θείας λειτουργίας ο αρχιεπίσκοπος Βελιγραδίου και μητροπολίτης πάσης Σερβίας, κύριος Δημήτριος και ο αρχιεπίσκοπος Κέρκυρας κύριος Σεβαστιανός.

Στις κηδείες και στα μνημόσυνα, σχεδόν πάντα, έψαλλαν μαζί οι Σέρβοι και Έλληνες ιερείς, μεταξύ των οποίων ξεχώριζε ιδιαίτερα ο Κώστας Μαμούλης, ο οποίος μιλούσε και τη σερβική γλώσσα. Εξάλλου, συγκροτήθηκαν και δύο χορωδίες από Σέρβους αξιωματικούς και νεαρούς σπουδαστές της Ιερατικής Σχολής.

Επίσης, σε όλα τα στρατιωτικά στρατόπεδα και τους καταυλισμούς, οι Σέρβοι στρατιώτες διαμόρφωσαν εκκλησίες εκστρατείας. Στις Μπενίτσες, η μεραρχία του Μοράβα, έκτισε εκκλησία από στερεά υλικά.

Η πολιτιστική ζωή Σέρβων στην Κέρκυρα ήταν πολύ ζωνρή, με θεατρικές παραστάσεις, μουσικές συναυλίες κ.λπ. Οργανώθηκαν αθλητικές ενώσεις και παίχτηκαν διάφοροι αγώνες ποδοσφαίρου με τις τοπικές ομάδες. Επίσης, το νησί είχε πολλά σέρβικα εστιατόρια και καταστήματα.

Στις 12 Φεβρουαρίου του 1916 ο πρωθυπουργός της Σερβίας Πάσιτς παρουσιάστηκε «ενώπιον της Α.Μ. του Βασιλέως», για να τον ευχαριστήσει για τη φιλοξενία που παρείχε το ελληνικό κράτος στη σερβική κυβέρνηση και στον σερβικό στρατό (Εμπρός, 1916, αρ. 6941). Επίσης, τον Αύγουστο του 1916, ο πρωθυπουργός Πάσιτς στο ταξίδι του, από την Κέρκυρα στη Θεσσαλονίκη, πέρασε από τη Αθήνα, όπου και πάλι παρουσιάστηκε στην Α.Μ. τον Βασιλέα (Εμπρός, 1916, αρ. 7110, 7111, 7112).

Εξάλλου, τον Ιούνιο του 1916, ο διάδοχος της Σερβίας Αλέξανδρος απένειμε στον διευθυντή της αστυνομικής διεύθυνσης Κέρκυρας, ταγματάρχη Ιωάννη Λυκάκη, τον ταξίαρχη του βασιλικού τάγματος των ιπποτών της Σερβίας Αγίου

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΑΡΧΗΤΕΚΤΟΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΣΤΡΑΤΟΚΡΑΤΕΙΑΣ
ΚΟΥΣΤΕΙΟ ΑΓΙΟΥ

Σάββς και στον μοίραρχο Βασίλειο Σαράτσογλου τον χρυσό σταυρό του ίδιου τάγματος, για τις υπηρεσίες που παρείχαν στον σερβικό στρατό κατά τη διάρκεια τις διαμονής του στην Κέρκυρα. Επιπλέον, ο διάδοχος της Σερβίας απένειμε παιάσημα και σε οπλίτες της αστυνομίας της Κέρκυρας (Παράρτημα 1). Οι πολύ καλές σχέσεις ανάμεσα στους Σέρβους και τους Έλληνες και ειδικά τους Κερκυραίους, αποδεικνύονται και από τις ευχές της Ελλάδας προς τον βασιλιά της Σερβίας Πέτρο, με την ευκαιρία της ονομαστικής του εορτής στις 29 Ιουνίου 1916 (Παράρτημα 2) και από την πράξη του Σέρβου υπολοχαγού Δημήτριου Βούτινα παραδώσει στην αστυνομία κοσμήματα, τα οποία βρήκε στα λουτρά του Κίβο-Σίδερο (Αναγέννησις, 1916, αρ.174).

Ανίθετα, οι Σέρβοι φαίνεται ότι ήταν πολύ δυσαρεστημένοι με τους Γάλλους. Συγκεκριμένα, ο έκτακτος απεσταλμένος της εφημερίδας «ΕΜΠΡΟΣ», στην Κέρκυρα έγραφε στις 6 Μαρτίου του 1916 ότι οι Σέρβοι στρατιώτες, ρακένδυτοι καναν βαριές αχθοφορικές εργασίες, μεταφέροντας σάκους και βαριά κιβώτια, υπό την επίβλεψη των Γάλλων. Γι' αυτό οι Σέρβοι αξιωματικοί και στρατιώτες ένιωθαν σαν να ήταν αιχμάλωτοι. Τόση μάλιστα ήταν η δυσαρέσκειά τους, ώστε σημειώθηκε και συμπλοκή με χρήση όπλων. Επίσης, κυκλοφορούσαν διάφορες φήμες, όπως για παράδειγμα, ότι οι Γάλλοι χρησιμοποιούσαν γι' αυτούς τα νωπά κρέατα και στους Σέρβους έδιναν ταριχευμένα από τη Μασσαλία. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης ήταν να μην υπάρχει καμία επικοινωνία ανάμεσα στους Γάλλους και Σέρβους αξιωματικούς (Εμπρός, 1916, αρ.6965).

Στις 15 Μαρτίου 1916 ο Σερβικός στρατός είχε ολοκληρώσει την αναδιοργάνωσή του δημιουργώντας τις μεραρχίες «ΔΡΙΝΑ», «ΣΟΥΜΑΔΙΑ», «ΤΙΜΟΚ», «ΒΑΡΙΔΑΡ», «ΔΟΥΝΑΒΗΣ» και «ΜΟΡΑΒΑ» (Ασημακόπουλος, 2008). Η αναδιοργάνωση πραγματοποιήθηκε σύμφωνα με το γαλλικό υπόδειγμα. Ο αριθμός των μεραρχιών περιορίστηκε στις έξι από τις δώδεκα.

Πυροβολικό, κτήνη, οπλισμός και ιματισμός είχαν χορηγηθεί από τους Γάλλους. Η εξάσκηση στον χειρισμό των καινούριων όπλων άρχισε σε όλες τις μονάδες στις 19 Μαρτίου του 1916. Οι εκπαιδευτές ήταν Γάλλοι αξιωματικοί του έκτου συντάγματος των Άλπειων καταδρομέων. Για τις μονάδες του πρώτου σώματος στρατού κατασκευάστηκε σκοπευτήριο στη χερσόνησο της Φουσταπιδίμης, στον Ύψο, ενώ για τις μονάδες του δεύτερου και τρίτου σώματος στρατού κατασκευάστηκε σκοπευτήριο αριστερά από τα Βραγανιώτικα στον κόλπο Κοριτιά. Οι ασκήσεις με τα πυροβόλα όπλα άρχισαν στις 27 Μαρτίου και με τα μυδραλιοβόλα στις 30 Μαρτίου. Τα αποτελέσματα στη σκοποβολή δεν ήταν ικανοποιητικά, γιατί οι Σέρβοι στρατιώτες είχαν συνηθίσει με τα σερβικά επανληπτικά όπλα συστήματος μάουζερ, τα οποία υπερτερούσαν των γαλλικών, ιδιαίτερα ως προς τη βλητικότητα τους.

Στις 6 Απριλίου 1916 οι πρεσβευτές Μ. Βρετανίας και Γαλλίας ανακοίνωσαν στον Έλληνα πρωθυπουργό ότι: «αναπαυθέντων επαρκώς και αναρρώντων των εν Κερκύρα Σερβικών στρατευμάτων, προτίθενται να μεταφέρωσιν ταύτα,

συγκείμενα εξ 100.000 χιλιάδων ανδρών, εις Θεσσαλονίκην, ατμοπλοϊκώς μεν από Κερκύρας μέχρι Πατρών, εκείθεν δε σιδηροδρομικώς εις Θεσσαλονίκην μέσω Αθηνών και Λαρίσης». Στην ίδια ανακοίνωση αναφερόταν: «Αι κυβερνήσεις Μ. Βρετανίας και Γαλλίας, ουδόλως αμφιβάλλουσιν ότι η Ελλάς και εκ λόγω φιλανθρωπικών ακόμη θέλει δεχθή μετά προθυμίας την μεταφοράν ταύτην».

Η Ελληνική κυβέρνηση αρνήθηκε, γιατί η μετακίνηση τόσων δυνάμεων με τις περιορισμένες μεταφορικές ικανότητες των τότε σιδηροδρομικών συρμών, θα παρέλυε για ένα μήνα τουλάχιστον τις βασικές χερσαίες συγκοινωνίες σε βάρος της οικονομίας και γενικά της ζωής της χώρας. Πρόσθετε δε, ότι μία τέτοια παραχώρηση ήταν και παραβίαση της ουδετερότητας της χώρας.

Οι συμμαχικές κυβερνήσεις δυσανεκτήθηκαν και η Γαλλία αρνήθηκε τη χορήγηση δανείου 150 εκατομμυρίων φράγκων που είχε ζητήσει η Ελλάδα. Τότε η Ελληνική κυβέρνηση αναγκάστηκε να συνομολογήσει δάνειο με τη Γερμανία επιδεινώνοντας ακόμα περισσότερο τις σχέσεις της με τις Συμμαχικές Κυβερνήσεις.

Η μεταφορά του Σερβικού στρατού στη Θεσσαλονίκη έγινε τελικά δια θαλάσσης, χωρίς δυσάρεστα επεισόδια, δεδομένης της Συμμαχικής κυριαρχίας στη Μεσόγειο (Ζούμπος, 1998).

Η μεταφορά άρχισε στις 13 Απριλίου και τελείωσε στις 30 Μαΐου 1916. Η επιβίβαση των μονάδων του πρώτου σώματος στρατού και της μεραρχίας ιππικού έγινε στα Γουβιά, ενώ η επιβίβαση των μονάδων του δεύτερου και τρίτου σώματος έγινε στα Μωραΐτικα. Ο συμμαχικός στόλος διέθεσε γι' αυτήν την επιχείρηση 45 μεταγωγικά πλοία και 5 βοηθητικά καταδρομικά.

Στις 23 Ιουλίου του 1916 η κερκυραϊκή εφημερίδα «Αναγέννησις», έγραφε ότι ο σερβικός στρατός μεταφέρθηκε στη Θεσσαλονίκη και από κει θα βιάδιζε νικηφόρα προς την πατρίδα του (Παράρτημα 3).

Μετά την παραλαβή του πυροβόλου οπλισμού και τη συμπληρωματική εκπαίδευση, ο σερβικός στρατός κατέλαβε θέσεις στον τομέα του μετώπου της Θεσσαλονίκης, από τον Αξιό ποταμό μέχρι τη λίμνη της Αχρίδας στα σερβοελληνικά σύνορα, τον Ιούλιο του 1916.

Στην Κέρκυρα έμειναν οι περιφερειακές διοικήσεις, τα επαγγελματικά τάγματα, το υπουργείο Στρατιωτικών, 800 αξιωματικοί και τα νοσοκομεία με 8.000 περίπου ασθενείς.

Το δράμα του σερβικού λαού ευαισθητοποίησε τη Γιουγκοσλαβική Επιτροπή του Λονδίνου και ο πρόεδρος του νοτιοσλαβικού κόμματος Άντε Τρούμπιτς συγγενήθηκε στο Παρίσι με τον πρίγκιπα Αλέξανδρο. Λίγες μέρες αργότερα, στις 20 Ιουλίου του 1917, η εξόριστη Κυβέρνηση της Σερβίας και η Γιουγκοσλαβική Επιτροπή υπέγραψαν και δημοσίευσαν τη «Διακήρυξη της Κέρκυρας», σύμφωνα με την οποία, Σέρβοι, Σλοβένοι και Κροάτες εκφράζουν τη θέληση να ενωθούν σ' ένα ενιαίο εθνικό κράτος, σύμφωνα με τις αρχές της δημοκρατικής και κοινοβουλευτικής μοναρχίας, υπό τη δυναστεία των Καραγεώργεβιτς, στην

οποία όλοι οι λαοί θα ήταν ισότιμοι.

Στη διακήρυξη τονίζεται η αρχή της εθνικής ισοτιμίας ανάμεσα στους Σέρβους, Κροάτες και Σλοβένους, καθώς και η αρχή της αυτοδιάθεσης των λαών. Η διακήρυξη της Κέρκυρας είχε τεράστια διεθνή απήχηση (Παράρτημα 4).

Στην Κέρκυρα γράφτηκε μία σημαντική σελίδα της πολιτικής ιστορίας της Σερβίας.

Το μανσωλείο (kosturnica) στο νησί Βίδο είναι εργασία του αρχιτέκτονα Nikola Kihjazen και κατασκευάστηκε από τη σερβική κυβέρνηση το 1936, σε χαμηλό μέρος της βόρειας ακτής του νησιού (Γ.Α.Κ. Αρχείο Δαφνή). Μέσα στους μαρμάρινους τοίχους του μανσωλείου, υπάρχουν 1.232 κιβώτια (κάσες), οι οποίες περιέχουν τα οστά 12.000 στρατιωτών, οι οποίοι είχαν θαφτεί προηγουμένως σε 27 νεκροταφεία της Κέρκυρας, τα ονόματα των οποίων ήταν γνωστά. Τα κόκκαλα εκείνων των στρατιωτών που παρέμειναν άγνωστοι θάφτηκαν κάτω από δύο ξεχωριστές πέτρινες πλάκες, έξω από το μανσωλείο. Επίσης, στα Γουβιά, σημείο αποβίβασης του σερβικού στρατού το 1916, τοποθετήθηκε αναμνηστική πλάκα.

Η κάθοδος των Σέρβων, άφησε στην Κέρκυρα πολλούς Σέρβους, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στο νησί μόνιμα, παντρεύτηκαν Κερκυραίες και απόκτησαν αργότερα την Ελληνική υπηκοότητα. Ενδεικτικά, και οι τρεις θυγατέρες του Φωτίου Γαζή, ο οποίος ήταν ιδιοκτήτης του ξενοδοχείου «Μπέλλα Βενέτσια», παντρεύτηκαν με Σέρβους. Η Αυγούστα με τον Μίλαν Στογιαντίνοβιτς, μετέπειτα πρόεδρο της Γιουγκοσλαβικής κυβέρνησης, μέχρι την εμφάνιση του Τίτο. Η Τζοβάνα με τον λοχαγό του ιππικού Μιλίβογιε Τζίλακ- Άντιτς και η Σαπφώ με τον καθηγητή δόκτορα Λιουμπμίρ Καζημίροβιτς.

Μέχρι και σήμερα υπάρχουν στην Κέρκυρα απόγονοι των Σέρβων, γνωστοί με τα επώνυμα, Πέτροβιτς, Τόμιτς, Δημήτροβιτς κ.λπ.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. ΕΦΗΜΕΡΙΣ «ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ», αρ. 171/25-6-1916
ΣΕΡΒΙΚΑΙ ΠΑΡΑΣΗΜΟΦΟΡΙΑΙ

Η Α.Μ. Υψηλότης ο Βασιλεύων Διάδοχος της Σερβίας Αλέξανδρος απένειμεν εις τον Ταγματάρχην κ. Ιωάννην Λυκάκην, Διευθυντήν της Αστυνομικής Διευθύνσεως Κερκύρας τον ταξιάρχην του Βασιλικού Τάγματος των ιπποτών της Σερβίας Αγίου Σάββα, τον χρυσούν δε σταυρόν του αυτού Τάγματος εις τον Μοίραρχον κ. Βασίλειον Σαράτσολον δια τας παρασχεθείσας υπηρεσίας των εις τα Σερβικά Στρατεύματα κατά την εν Κερκύρα διαμονή των. Χαίρομεν πολύ, ότι Έλληνες αξιωματικοί εγένοντο αφορμή να προσελκύσωσι δια τας υπηρεσίας αυτών, την εκτίμησιν του Υψηλού Ηγεμονιδίου, όστις μετά του Στρατού του εξήτησεν εις το ελληνικόν έδαφος την ανάπανσιν μετά τοσούτους κόπους και μετά τοσαύτας ταλαιπωρίας, ας υπέστη το γενναίον Σερβικόν Έθνος. Εκφράζομεν δε ανυπόκριτα τα συγχαρητήρια ημών προς τους τιμηθέντας αξιωματικούς και οπλίτας της Χωροφυλακής.

Επίσης, απένειμε και τα κάτωθι παράσημα εις τους εξής οπλίτας της ενταύθα αστυνομίας μας Ενωμοτάρχην Μπον Περικλή, ενωμοτάρχην Ζαφειρόπουλο Διονύσιον, υπενωμοτάρχην Μούρτον Ιωάννην, ναυτοχωροφύλακα Κόναν Λεωνίδαν, ναυτοχωροφύλακα Γιούργαν Σπυρίδωνα, ναυτοχωροφύλακα Μαραμπόν Ανδρέαν, ναυτοχωροφύλακα Σάχαν Δημήτριον το αργυρούν παράσημον με στέμμα, εις δε τους ναυτοχωροφύλακα Κάνταν Κωνσταντίνο, ναυτοχωροφύλακα Ποφάντην Γεώργιον, ναυτοχωροφύλακα Ζώτον Αλέξανδρον, ναυτοχωροφύλακα Νίκαν Σπυρίδωνα, ναυτοχωροφύλακα Μεταλλήνόν Ιωάννην, εθελοντήν χωροφύλακα Τσιβουράκην Μιχαήλ, εθελοντή χωροφύλακα Χατζηακολάκα Γεώργιον, εθελοντή χωροφύλακα Κουκλάκην Ευάγγελον, εθελοντή χωροφύλακα Κορακάν Ιωάννην, εθελοντή χωροφύλακα Λαζουράκη Σπυρίδωνα, εθελοντή χωροφύλακα Παπαδοκωνσταντάκην Παναγιώτη και Μαραγκάκην Μιχαήλ εθελοντή χωροφύλακα το αργυρούν παράσημον άνευ στέμματος δια τας υπηρεσίας ας προσέφερον εις τον Βασιλικόν Οίκον της Σερβίας διατιθεμένοι δια την τήρησιν της ασφαλείας και τάξεως περίξ των ανακτόρων.

2. ΕΦΗΜΕΡΙΣ «ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ», αρ. 172/ 1-7-1916

Εις τον Εστεμμένον αντιπρόσωπον της υποδοχού φυλής εις τον Εστεμμένον Σύμμαχον του Ελληνικού Λαού, η Ελλάς σύμπασα, ιδιαίτερα δε η Κόκκυρος, εύχεται, επί τη προχθεσινή Επετείω του Ονόματος του αδιατάρακτον την μέλλουσαν ευτυχίαν αυτού τε και της Πατρίδος του. Αι σημεριναί σκληραί δοκιμασίαι, ας

υφίσταται η υπέροχος και απαράμιλλος Σερβική φυλή, παροδικοί και πρόσκαιροι όλως σταθμοί παρομαρτούντες εις την δεινότητα και το μέγεθος του διεξαγομένου αγώνος, κατεργάζονται ασφαλή την εξέλιξιν της ιστορικής αποστολής, της εξαισίας φυλής, ης ηγείται ο Βασιλεύς Πέτρος, Μονάρχης προς όν σήμερον στρέφονται μετά θαυμασμού τα όμματα ολοκλήρου του πεπολιτισμένου κόσμου. Η Ελληνική ψυχή, εξωτερικεύουσα σήμερον, τα ειλικρινή και ανεπηρέαστα αυτής αισθήματα, εύχεται εις τον Εσπευμένον ήρωα να ευτυχήση, την προσεχή Επέτειον του ονόματός του, να εορτάση τρισευδαίμων και ευτυχής, εν μέσω ευτυχούσης και αγαλλωμένης της φυλής του, εν τη πρωτευούση Σερβίας, μεγάλης και ισχυράς, τρισενδόξου και αρρενωπής και περιβαλλομένης υπό φωτεινής αίγλης εκ των μεγάλων αγώνων και των ωραίων θυσιών, της ενεστώσης δοκιμασίας.

3. ΕΦΗΜΕΡΙΣ «ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ», αρ. 175/ 23-7-1916

Ο Σερβικός Στρατός, αφού υπέστη όλας τας μακράς ταλαιπωρίας της φοβεράς εκείνης υποχωρήσεως, δια μέσον αφιλοξένων χωρών, εν Κερκύρα εύρε, τέλος, την ποθητήν ανακούφισιν των θλίψεων του και την αδελφικήν Γαλλικήν βοήθειαν, προς ανασύνταξιν αυτού. Επανακτήσας απάσας τας ηθικάς και υλικάς αυτού δυνάμεις, μετεφέρθη εις Θεσσαλονίκην, ίνα εκείθεν βαδίση και πάλιν νικηφόρος, προς την πάτριον χώραν, η οποία στενάζει ακόμη υπό την βάνανσον πίεσιν του επιδρομέως.

Οι Σέρβοι στρατιώται εις την Μακεδονικήν γην, απέβλεπον, μετά πίστεως, προς τον τελικόν αυτών θριάμβον. [...]

Ο τηλεγράφος μας ανήγγειλε ήδη, τας πρώτας Σερβικάς νίκας. Η Ελληνική ψυχή εύχεται εις την ηρωϊκήν Φυλήν, ταχέως να επανακτήση την γην της Πατρίδος της, όπου παρά τας καταστροφάς, ας επήνεγκεν εις αυτήν ο μισητός επιδρομέυς, θα επανεύρη την αμοιβήν θριάμβου, ο οποίος θα πλαισιούται από την αίγλην της μεγάλης θυσίας, δια της οποίας εγράφη η ηρωϊκότερα σελίς του μεγάλου Ευρωπαϊκού πολέμου.

4. ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ, 20 ΙΟΥΛΙΟΥ 1917.

[Records of the Great War, Vol. VII, ed. Charles F. Horne, National Alumni 1923]

Τα πρώτα βήματα για τη δημιουργία του νέου κράτους της Γιουγκοσλαβίας.

1. Το Κράτος των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων, οι οποίοι είναι επίσης γνωστοί ως Νοτιοσλάβοι ή Γιουγκοσλάβοι, θα είναι ένα ελεύθερο και ανεξάρτητο

βασίλειο, με αδιαίρετο έδαφος και ενιαία ισχύ. Το Κράτος αυτό θα είναι συνταγματική, δημοκρατική και Κοινοβουλευτική μοναρχία, υπό τη δυναστεία των Καραγεώργεβιτς, η οποία ασπάζεται πάντα τα ιδανικά και τα συναισθήματα του έθνους, τοποθετώντας πάνω από όλα την εθνική ελευθερία και θέληση.

2. Το όνομα του Κράτους αυτού θα είναι Βασίλειο των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων και ο τίτλος του ηγεμόνα θα είναι Βασιλεύς των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων.

3. Το Κράτος θα έχει ένα εθνόσημο, μόνο μία σημαία και ένα στέμμα.

4. Οι τέσσερις διαφορετικές σημαίες των Σέρβων, των Κροατών και των Σλοβένων θα έχουν ίσα δικαιώματα και θα μπορούν να κυματίζουν ελεύθερα σε κάθε περίπτωση. Το ίδιο θα ισχύει και για τα τέσσερα διαφορετικά εθνόσημα.

5. Οι τρεις εθνότητες, οι Σέρβοι, οι Κροάτες και οι Σλοβένοι θα είναι ίσοι ενώπιον του νόμου σε όλη την έκταση του βασιλείου και κάθε ένας θα μπορεί να κάνει ελεύθερα χρήση του νόμου σε κάθε περίπτωση της δημόσιας ζωής και απέναντι σε όλες τις εξουσίες.

6. Τα δύο αλφάβητα, Κυριλλικό και Λατινικό, θα έχουν ίδια δικαιώματα και κάθε ένας θα μπορεί να τα χρησιμοποιεί ελεύθερα σε όλη την έκταση του βασιλείου. Η βασιλική εξουσία και οι εξουσίες τοπικής αυτοδιοίκησης έχουν το δικαίωμα και πρέπει να χρησιμοποιούν τα δύο αλφάβητα ανάλογα με την επιθυμία των πολιτών.

7. Όλες οι θρησκείες αναγνωρίζονται και μπορούν να ασκούνται ελεύθερα και δημόσια. Η Ορθόδοξη, η Ρωμαιοκαθολική και η Μουσουλμανική θρησκεία, οι οποίες είναι οι πιο συνηθισμένες στη χώρα μας, θα είναι ίσες και θα χαίρουν των ιδίων δικαιωμάτων σε σχέση με το Κράτος. Με βάση αυτές τις αρχές, η Νομοθεσία θα φροντίζει να διατηρεί τη θρησκευτική ειρήνη, σε συμφωνία με το πνεύμα και τις παραδόσεις όλου του έθνους μας.

8. Το Γρηγοριανό ημερολόγιο θα εφαρμοστεί το συντομότερο δυνατόν.

9. Τα εδάφη των Σέρβων, των Κροατών και των Σλοβένων θα αποτελούνται από τα εδάφη στα οποία ζει το έθνος μας σε συμπαγή μάζα και χωρίς ασυνέχεια και εκεί που δεν μπορεί να ακρωτηριαστεί, χωρίς να τραυματιστούν τα ζωτικά συμφέροντα της κοινότητας. Το έθνος μας δεν ζητά τίποτα που ανήκει σε άλλους, μόνο απαιτεί ότι ανήκει σε αυτό. Επιθυμεί να απελευθερώσει τον εαυτό του και να εγκαθιδρύσει την ενότητά του. Για τον λόγο αυτό συνειδητά και σταθερά απορρίπτει κάθε μερική λύση του προβλήματος της ελευθερίας του από την Αυστρο-ουγγρική κυριαρχία.

10. Η Αδριατική Θάλασσα θα είναι ελεύθερη και ανοικτή σε όλους, προς το συμφέρον της ελευθερίας και των ίσων δικαιωμάτων όλων των εθνών.

11. Όλοι οι πολίτες σε όλη την έκταση του βασιλείου είναι ίσοι και χαίρουν των ιδίων δικαιωμάτων σε σχέση με το Κράτος και τον νόμο.

12. Η εκλογή των Βουλευτών στην Εθνοσυνέλευση θα λάβει χώρα με καθολική ψηφοφορία, η οποία θα είναι ίση, άμεση και μυστική. Το ίδιο θα ισχύει και για τις

εκλογές στις κοινότητες και άλλους διοικητικούς θεσμούς. Σε κάθε κοινότητα θα λαμβάνεται μία ψήφος.

13. Το Σύνταγμα που θα καθοριστεί μετά τη συνθήκη ειρήνης από τη Συντακτική Συνέλευση, η οποία θα εκλεγεί από καθολική, άμεση και μυστική ψηφοφορία θα λειτουργήσει ως βάση για τη ζωή του Κράτους. Θα είναι η αρχή και το απόλυτο τέλος κάθε ισχύος και όλων των δικαιωμάτων με βάση τα οποία θα καθορίζεται η όλη η ζωή του έθνους. Το Σύνταγμα θα δίνει στους ανθρώπους τη δυνατότητα να εξασκούν συγκεκριμένες ενέργειες στις τοπικές αυτοδιοικήσεις, οι οποίες θα ρυθμίζονται από φυσικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες. Το Σύνταγμα πρέπει να υιοθετηθεί στην ολότητά του, από την αριθμητική πλειοψηφία της Συντακτικής Συνέλευσης και όλοι οι άλλοι νόμοι που θα ψηφιστούν από τη Συντακτική Συνέλευση δεν θα περιέλθουν σε ισχύ μέχρι να κυρωθούν από τον Βασιλέα. Έτσι, το ηνωμένο έθνος των Σέρβων, των Κροατών και των Σλοβένων θα δημιουργήσει ένα κράτος δώδεκα εκατομμυρίων κατοίκων. Το Κράτος θα είναι εγγύηση της εθνικής ανεξαρτησίας τους και της γενικής εθνικής προόδου και πολιτισμού και ένα ισχυρό προπύργιο απέναντι στις πιέσεις των Γερμανών και αδιαχώριστος σύμμαχος όλων των πολιτισμένων λαών και Κρατών. Έχοντας προκηρύξει την αρχή του δικαίου, της ελευθερίας και της διεθνούς δικαιοσύνης, θα αποτελεί μέρος της νέας κοινωνίας των εθνών.

Υπογράφηκε στην Κέρκυρα, 20 Ιουλίου 1917, από τον Πρόεδρο του Συμβουλίου και Υπουργό Εξωτερικών του Βασιλείου της Σερβίας, Νικόλα Πάσιτς και τον Πρόεδρο της Γιουγκοσλαβικής Επιτροπής Δρ. Άντς Τρούμπιτς.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΠΗΓΕΣ

- Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ. *Ιδιωτικό Αρχείο Σπυρίδωνος Θεοτόκη*, φ. 1. Δεκαετία 1910-1919, 26. Επιστολή 21-10-1916 του Ανδρέα Ανδρεάδη προς τον Σπυρίδωνα Θεοτόκη.
- Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ. Αρχείο Δαφνή, φ.271, *Κέρκυρα-Ιστορία Νεώτερη*, Εφημερίς χ.τ, χ.χ. «Βίδο, το νησάκι με το μανσωλείο 12000 Γιουγκοσλάβων στρατιωτών».

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ

- Εφημερίς «ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ» αρ. 171/25-6-1916, αρ. 172/1-7-1916, αρ. 174/16-7-1916, αρ. 175/23-7-1916.
- Εφημερίς «ΕΜΠΡΟΣ», αρ.6924/26-1-1916, αρ.6930/1-2-1916, αρ. 6941/12-2-1916, 6943/14-2-1916, αρ.6952/24-2-1916, αρ.6955/27-2-1916, αρ.6958/1-3-1916, αρ.6960/3-3-1916, αρ.6963/6-3-1916, αρ.6965/8-3-1916, αρ.6966/9-3-1916, αρ.7141/1-9-1916.
- Records of the Great War*, Vol. VII, ed. Charles F. Horne, National Alumni 1923.
- Σερβικό Μουσείο Κέρκυρας.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- Ασημακόπουλος, Κ. (2008). *Εκείνοι που δεν έφυγαν*. Αθήνα: Εκδόσεις Άγκυρα.
- Ζούμπος, Γ. (1998, Φεβρουάριος). Η τραγική πορεία ενός έθνους: Οι Σέρβοι στην Κέρκυρα. *Exit στην Κέρκυρα*, 11.
- Ιστορική Συλλογή Βαλκανικών Πολέμων. Ανακτήθηκε 15 Ιουνίου, 2016, από <http://www.balkanwars.gr/i-arhigi-ton-simmahon.html>
- Ιωνάς, Σ. (χ.χ.). *Οι Σέρβοι στην Κέρκυρα (1916-1918)*. Ανακτήθηκε 15 Ιουνίου, 2016, από <http://www.corfuhistory.eu/?p=1307>
- Κατσαρός, Σ. (1958). *Ιστορία της νήσου Κερκύρας*. Κέρκυρα: Ιδίου.
- Λεονταρίτης, Γ. (1978). Η Ελλάδα και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, (τόμ. ΙΕ, σελ. 33). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, (χ.χ). Αθήνα: Έκδοσις της εγκυκλοπαιδικής επιθεωρήσεως «ΈΗλιος».
- Οι Σέρβοι στην Κέρκυρα. (2009, Ιούλιος 8). [άρθρο σε forum διαδικτυακής κοινότητας]. Ανακτήθηκε 15 Ιουνίου, 2016, από <http://www.phorum.gr/viewtopic.php?f=51&t=158089>
- Παπανδριανός, Ι. (1997, Μάρτιος-Απρίλιος). Ο γολγοθάς των Σέρβων μέσα από τα αλβανικά βουνά και η ανάστασή τους στην Κέρκυρα. *Πολιτιστικός Σύλλογος Ενδοχώρα*, 50.
- Πάσιτς. (χ.χ.). Στο *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου* (τόμ. 15, σελ. 594).

- Αθήναι: Έκδοσις της εγκυκλοπαιδικής επιθεωρήσεως «Ήλιος».
- Σβορώνος, Ν. (2015) *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*. Αθήνα: Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη.
- Σκόντρας, Σ. (1969). Η Σερβική υποχώρησις. Το δράμα ενός ηττηθέντος Στρατού. Στο: *Εικονογραφημένη ιστορία του πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου 1914-1918*, (τόμ. Β', σελ. 320-321). Αθήναι: Εκδοτικός Οίκος Κέκροψ.
- Στίνας, Α. (1987, Δεκέμβριος). Η τελευταία συνέντευξη. *Τότε*, 29.
- Τζώρα, Μ. (2011, Σεπτέμβριος 22). *Κέρκυρα: Το «νησί της σωτηρίας» του σερβικού λαού*. Ανακτήθηκε 15 Ιουνίου, 2016, από http://web.anampa.gr/balkans/article.php?doc_id=612731
- Babac, D. (2014) *The servian army in the great war 1914-1918*. Βελιγράδι.
- Burns, E. (χ.χ) *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό της νεότερης Ευρώπης*, τ. Β'. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Παρατηρητής.
- Tomasevic, J. (2005-2014). Ο σερβικός στρατός στον μεγάλο πόλεμο, ένας στρατός αγροτών. Εντυπώσεις από την εμπόλεμη Ελλάδα. *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 16 (σελ. 193-219).

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΔΥΟ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΥ ΔΟΜΕΝΕΓΙΝΗ ΠΡΟΣ ΤΗ ΣΥΖΥΓΟ ΤΟΥ ΕΛΙΣΑΒΕΤ

(ΕΝΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΕΜΦΙΛΗΣ ΒΙΑΣ ΚΑΙ «ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ» ΣΤΟ ΙΟΝΙΟ)¹

I. Εισαγωγικά

Για την κατανόηση των ανθρώπινων σχέσεων απαιτείται η κατανόηση του πολιτισμικού πλαισίου αναφοράς τους, που είναι η τοπική κοινωνία μέσα στην οποία τα άτομα ζουν και δρουν. Επίσης, η εποχή που λαμβάνει χώρα η αλληλόδρασή τους. Μελετώντας το πολιτικό φαινόμενο του επανησιακού ριζοσπαστισμού,² ο/η ερευνητής/τρια βρίσκεται εγκλωβισμένος/η σε ιστοριογραφικές αναφορές για το ήμισυ του πολιτισμικού πλαισίου της κοινωνίας που προσπαθεί να κατανοήσει και να ερμηνεύσει. Πρόκειται για ένα «πολιτισμό» που είναι περιορισμένος στη «δημόσια σφαίρα» και που αφορά και αναφέρεται στους άνδρες.³

1. Το κείμενο αποτελεί εμπλουτισμένο μέρος της ανακοίνωσης, με τίτλο «Βία και 'προστασία' στο Ιόνιο υπό το Βρετανικό στέμμα 1815-1864», που διαβάστηκε στο Γ' Συνέδριο Νέων Ερευνητών που οργανώθηκε από το Σύλλογο Μεταπτυχιακών Φοιτητών Ιστορίας και Αρχαιολογίας, υπό την αιγίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (Ιωνικό Κέντρο, Λυσίου 11, Πλάκα, 14,15 και 16 Ιανουαρίου 2016).

2. Σχετικά με τον ορισμό του επανησιακού ριζοσπαστισμού, βλέπε ενδεικτικά, Γ.Γ. Αλισανδράτος, *Κείμενα για τον Επανησιακό Ριζοσπαστισμό*, (εκδ. φροντ.: Δ. Αρβανιτάκης), Αθήνα, 2008, σσ. 15, 119-120, 139, 169. Γ.Γ. Αλισανδράτος, *Επανησιακός Ριζοσπαστισμός*, (φιλ. επιμ.-εισαγ.-σχολ.-βιβλ. Γ.Ν. Μοσχόπουλος), Αργοστόλι, 2006, σσ. 25-27, 36-41. Σπ. Δ. Λουκάτος, *Η Επανησιακή Πολιτική Σχολή των Ριζοσπαστών*, (γεν. επιμ.: Π. Πετράτος), Αργοστόλι, 2009, σσ. 281-293. Σπ. Δημ. Λουκάτος, «Ο Ριζοσπαστισμός στο Αγγλικό των Επτανήσων Προτεκτοράτο 1815-1864», στο *Ο Ριζοσπαστισμός, το Ριζοσπαστικό Κόμμα, το Ριζοσπαστικό Κίνημα στα Χρόνια του Αγγλικού Προτεκτοράτου των Επτανήσων*, Αργοστόλι, 2010, σσ. 108-109. Α. Γιαννάτου, *Επανησιακός Ριζοσπαστισμός 1848-1865*, Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα, 2005, σ. 5. (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

3. Σχετικά με την «κατασκευή» της δημόσιας σφαίρας, αλλά και της ιδιωτικής, βλέπε, C. Pateman, *The Sexual Contract*, Cambridge, έκδ. 6η 1997, σσ. 2-18.

• Η Αγγελική Γιαννάτου είναι δρ Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης.

Είτε εκείνοι είναι πολιτικοί, είτε πάντως δρώντα υποκείμενα. Οι γυναίκες είναι ανύπαρκτες. Οι σχέσεις ανδρών-γυναικών είναι αφανείς. Εδώ γίνεται προσπάθεια να αρθεί αυτή η απουσία, εν τέλει της σχέσεως των φύλων, και να αναδειχθεί η ιδιάζουσα αυτή σχέση στα πλαίσια της επανησιακής κοινωνίας μέσα από ένα παράδειγμα. Το αναδεικνυόμενο παράδειγμα αφορά στα μέσα του 19ου αιώνα, ψήγματα έμφυλων σχέσεων. Στην ουσία, αφορά την ανάδειξη ψηγμάτων εξουσιαστικών σχέσεων, σχέσεων αντίστασης, βίας, υποταγής και συναίνεσης.

Η σιωπή της ιστορίας των γυναικών και συνάμα των σχέσεών τους με τους άνδρες είναι το μεγαλύτερο τείχος στην κατανόηση της ίδιας της ιστορίας, η οποία έχει γραφεί από και αφορά κυρίως τους άνδρες. Η επανησιακή κοινωνία του 19ου αιώνα έχει μελετηθεί και περιγραφεί κατά το ήμισυ.⁴ Αναφέρεται στους άνδρες, τους οποίους έχει τοποθετήσει στη σφαίρα του «πολιτικού» και αποσιωπά τις γυναίκες που τις οριοθετεί στον «ιδιωτικό» χώρο, ως μέρος της σκιάς των ανδρών, το οποίο «φυλάσσουν» ή «κρύβουν» καλά. Η καταγραφή της ιστορίας των έμφυλων σχέσεων θα μπορούσε να αναδείξει τις πραγματικές διαστάσεις της επανησιακής κοινωνίας του 19ου αιώνα και να φωτίσει τις κρυφές πτυχές της, κατά τα άλλα «φανερής» ιστορικής ανδροκρατούμενης πραγματικότητας. Η ενασχόλησή με την επανησιακή ιστορία και κυρίως το πολιτικό φαινόμενο του επανησιακού ριζοσπαστισμού δεν αφήνει μεγάλα περιθώρια ανάδειξης αυτών των σχέσεων. Κυριαρχείται από την δράση των ανδρών. Οι βιβλιογραφικές πηγές πάντως, έχουν αυτό τον προσανατολισμό. Το εθνικιστικό πνεύμα που κυριαρχεί στον πνευματικό και πολιτικό ορίζοντα του επανησιακού χώρου, με κορυφαία έκφασή του την επανησιακή ριζοσπαστική ιδεολογία, δεν έχει αναδείξει το ρόλο των γυναικών σε αυτό το πεδίο, τουλάχιστον την περίοδο που εστιάζεται η ανάλυση (1809-1864).

II. Το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο

Με την υπογραφή της Συνθήκης των Παρισίων το 1815 (05.11.1815) τα Ιόνια νησιά συγκροτήθηκαν σε ενιαίο κράτος με την επωνυμία *Ηνωμένες Πολιτείες των Ιονίων Νήσων* υπό την αποκλειστική «προστασία» της Μεγάλης Βρετανίας.⁵

4. Μια ενδιαφέρουσα μελέτη σχετικά με τη θέση των γυναικών στην Κέρκυρα, βλέπε, Σπ. Γ. Πλουμίδης, *Γυναίκες και Γάμος στην Κέρκυρα (1600-1864)*, Κέρκυρα, 2008. Για τη θέση των γυναικών στην Κεφαλονιά, βλέπε, *Τα μυστήρια της Κεφαλονιάς*, του Α. Λασκαράτου, στο *Απαντα Ανδρέα Λασκαράτου*, Τ. Α', (πρόλ.: Γρ. Ξενοπούλου), Αθήνα, 1959, σσ. 69-106. Επίσης, Ντ. Αντωνακάτου, «Η θέση της Κεφαλονίτισσας την εποχή του Ριζοσπαστισμού», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Η Ένωση της Επανάστασης με την Ελλάδα, 1864-2004*, Τ. 2, Αθήνα, 2006, σσ. 65-75.

5. Σχετικά με το συνέδριο της Βιέννης, τις τελικές πράξεις και αποφάσεις του συνεδρίου για τα Ιόνια νησιά, την υπογραφή της Συνθήκης στο Παρίσι στις 5.2.1815 και το καθεστώς που θα ισχύε στο Ιόνιο υπό το βρετανικό στέμμα. Βλέπε, Ε. Ε. Κρότσι, *Ιστορία της Επανάστασης 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία*, Αθήνα, 1983, σσ. 199-206. Α. Μ. Ιωαννίνος, *Πολιτική Ιστορία της Επανάστασης (1815-1864)*, έκδ. β', Κερκύρα, 1935, σσ. 15-41. Η. Ζερβός Ιακωβάτος, *Η Επί της Αγγλικής Προστασίας Επανάστασης Πολιτεία και τα Κόμματα*, (επιμ. και προλεγόμ. Χρίστ. Σωτ.

Εξετάζοντας από την αρχή το χαρακτήρα της εμφάνισης του βρετανικού στέμματος στο Ιόνιο, διαπιστώνουμε ότι είχε καθαρά κατακτητικό χαρακτήρα. Ήδη από το 1809 ο αγγλικός στόλος είχε πλεύσει στο Ιόνιο και είχε κατακτήσει τη Ζάκυνθο, την Κεφαλληνία, την Ιθάκη και τα Κύθηρα. Ένα χρόνο μετά είχε παραδοθεί η Λευκάδα. Το 1814 περιήλθαν στα χέρια των Άγγλων οι Παξοί και τελευταία η Κέρκυρα, η τύχη της οποίας καθορίστηκε από την ήττα του Ναπολέοντα, την Άνοιξη του 1814.⁶

Αν και «βασική προϋπόθεση στο κείμενο της συνθήκης [των Παρισίων] ήταν η αναγνώριση του δικαιώματος στα νησιά να εφαρμόσουν ελεύθερη συνταγματική διακυβέρνηση και ότι η νομοθετική συνέλευση των νησιών θα προπαρασκεύαζε το νέο συνταγματικό χάρτη»,⁷ άμεσα η «προστασία» στο εσωτερικό του νέου κρατιδίου μεταβλήθηκε σε κυριαρχία και λειτούργησε με αποικιοκρατικό τρόπο.⁸ Το Σύνταγμα του 1817 επισφράγισε τις προθέσεις του βρετανικού στέμματος στα νησιά. Κάθε πολιτική διαδικασία ήταν έτσι ορισμένη ώστε τον τελευταίο λόγο να τον έχει πάντοτε ο εκάστοτε αρμοστής. Όσο φαινομενικά δημοκρατικό πολίτευμα έμοιαζε να έχει εγκαθιδρυθεί τόσο αυταρχισμός υπέκρυπτε.⁹ Μέχρι την Ένωση (1864) καταγράφονται διάφορες μορφές συμβολικής και φυσικής βίας της «προστασίας» προς τους κατοίκους των νησιών. Για την επίτευξη της ευταξίας στα νησιά το βρετανικό στέμμα θέσπισε τη λειτουργία της Υψηλής Αστυνομίας, οι δικαιοδοσίες της οποίας ήταν ευρύτατες, από αστικού και ποινικού έως πολιτικού χαρακτήρα υποθέσεων. Απαγορεύθηκε η ελεύθερη κυκλοφορία του τύπου και η λειτουργία των τυπογραφείων. Τυπωνόταν μόνο η επίσημη εφημερίδα του κράτους με τον τίτλο «Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie» που εκδιδόταν από το 1818 στην Κέρκυρα.¹⁰ Απαγορεύθηκε η ελεύθερη

Θεοδωάτου), ως Παράρτημα στα Πρακτικά του Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου, 23-29 Σεπτεμβρίου 1965, εν Αθήναις, 1969, σσ. 9-33. Σπ. Χρ. Βερύκιος, *Ιστορία των «Ηνωμένων Κρατών» των Ιονίων Νήσων, Η Αποκλήθεις «Βρετανική Προστασία» και οι αγώνες των Επτανήσιων δια την εθνικήν Αποκατάστασιν 1815-1864*, Αθήναι, 1964, σσ. 79-100.

6. Ε.Ε. Κούκου, *Ιστορία των Επτανήσων από το 1797 μέχρι την Αγγλοκρατία, ό.π.*, σσ. 180-190. Σχετικά με το συνέδριο της Βιέννης, τις τελικές πράξεις και αποφάσεις του συνεδρίου για τα Ιόνια νησιά, την υπογραφή της Συνθήκης στο Παρίσι στις 5.11.1815 και το καθεστώς που θα ίσχυε στο Ιόνιο υπό το βρετανικό στέμμα, βλέπε, στο ίδιο, σσ. 199-206.

7. Στο ίδιο, σ. 204.

8. Th. W. Gallant, *Η Εμπειρία της Αποικιακής Κυριαρχίας, Πολιτισμός, Ταυτότητα και Εξουσία στα Επτάνησα 1817-1864*, (μετάφρ. Π. Μαρκέτου), Αθήνα, 2014, σσ. 36-120, 243.

9. Αναφορικά με το πολιτικό σύστημα του κράτους των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων, βλέπε, Μ. Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Οι Εξεγέρσεις της Κεφαλληνίας κατά τα έτη 1848 και 1849*, Αθήνα, 1980, σσ. 31-49. Γ.Ν. Μοσχόπουλος, *Ιστορία της Κεφαλονιάς (1797-1940)*, Αθήνα, 2010, σσ. 77-89.

10. Σχετικά με τον τύπο στις Ηνωμένες Πολιτείες των Ιονίων Νήσων βλέπε, Ντ. Κονόμος, «Αφιέρωμα στα εκατό χρόνια από την ένωση της Επτανήσου (1864-1964), Επτανήσιος τύπος 1798-1864», *Επτανήσια Φύλλα*, Τ. Ε', Αθήνα, 1964, σσ. 89-101. Δ. Γιαννάκης, «Σύντομη ανασκόπηση του επανησιακού ριζοσπαστικού τύπου κατά τη διάρκεια της Αγγλοκρατίας», *Κυμοθόη*, τχ. 25, Αργοστόλι 2015, σσ. 25-35.

διατύπωση και διακίνηση ιδεών, η ελεύθερη και απρόσκοπτη συνάθροιση πολιτών. Οι εκλογικές διαδικασίες ήταν υπό την αιγίδα του βρετανικού στέμματος ώστε οι εκλογείς και οι εκλόγιμοι σε όλα τα επίπεδα πολιτικής και διοικητικής ιεραρχίας να είναι προσκείμενοι σε αυτό. Η βρετανική πολιτική παρενέβη και στα θέματα της εκκλησίας, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την ανάμειξη της στην περίπτωση εκλογής Μητροπολίτη Κεφαλληνίας προσκείμενου σε αυτή ό-που επετεύχθη η τελική ενθρόνιση του Κοντομύχαλου και όχι του Κωνσταντίνου Τυπάλδου Ιακωβάτου που είχε την άμεση στήριξη του λαού και του κλήρου στο νησί.¹¹ Οι εξεγέρσεις του Σταυρού (1848) και της Σκάλας (1849) βάφτηκαν με αίμα.¹²

Η περίοδος 1815-1864 χαρακτηρίζεται έντονα από το εθνικιστικό όραμα των κατοίκων των νησιών αρχικά για στήριξη του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα συγκρότησης του ελληνικού κράτους και έπειτα για την ένωση των δύο τόπων.¹³ Το 1848, στον απόηχο των ευρωπαϊκών επαναστάσεων, θεσπίστηκε η ελεύθερη λειτουργία τυπογραφείων και διακίνησης εντύπων, η μυστική ψηφοφορία ανάδειξης των αιρετών.¹⁴ Ακολούθησε πλούσια εκδοτική και πολιτική δραστηριοποίηση από τους Επτανήσιους σε όλα σχεδόν τα νησιά. Τα χρόνια που ακολούθησαν έως και το 1851, το βρετανικό στέμμα ήρθε αντιμέτωπο στα νησιά με την εμφάνιση πολιτικών μερίδων που σχηματοποιήθηκαν μέσα στην 9η Ιόνιο Βουλή

11. Σπ. Λουκάτος, «Οι Αγώνες και οι Θυσίες του υπό Αγγλικήν Δεσποτεϊάν Επτανήσιου Κλήρου προς Ένωσιν μετά της μητρός Πατρίδος», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, Τ. 17 (1963-1964), εν Αθήναις, 1964, σσ. 282-286. Γενικά για τον διωγμό κατά του κλήρου βλέπε, στο ίδιο, σσ. 251-282, 286-308.

12. Μ. Παξιμαδοπούλου-Σταυρινού, *Οι Εξεγέρσεις της Κεφαλληνίας κατά τα έτη 1848 και 1849*, ό.π., σσ. 117-140, 197-232.

13. Σχετικά με τις προσπάθειες των Επανήσιων για ενίσχυση του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα συγκρότησης του ελληνικού κράτους, βλέπε, Κ. Καιροφύλα, *Η Ζάκυνθος και η Ελληνική Επανάσταση*, Κέρκυρα, 1938, σσ. 5-239. Γ. Ν. Μοσχόπουλος, *Ιστορία της Κεφαλονιάς*, Τ. Β', Αθήνα, 1988, σσ. 135-141. Σπ. Λουκάτος, «Τα Κύθηρα και οι Κυθήριοι Αγωνιστές στον Αγώνα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας», *Μνημοσύνη*, τόμ. ΙΔ' (1998-2000), σσ. 273-313. Σπ. Λουκάτος, «Επτανησιακά Σώματα και η Δράσις των Κατά τον Αγώνα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας», *Μνημοσύνη*, τόμ. Δ' (1972-1973), σσ. 61-86. Δ. Π. Καλογερόπουλος, *Η Επτάνησος και ο Αγών του 1821*, εν Αθήναις, 1946, σσ. 3-15. Π. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από Συντάσεως αυτού μέχρις Ενώσεως, έτη 1815-1864*, Τ. Α', εν Ζακύνθω, 1874, σσ. 308-790.

14. Σχετικά με τις μεταρρυθμίσεις που εισήγαγε ο αρμοστής Seaton, βλέπε, Α. Μ. Ιδρωμένος, *Πολιτική Ιστορία της Επτανήσου (1815-1864)*, ό.π., σσ. 43-48. Η. Ζερβός Ιακωβάτος, *Η Επί της Αγγλικής Προστασίας Επτάνησος Πολιτεία και τα Κόμματα*, (επιμ. και προλεγόμ. Χρίστ. Σωτ. Θεοδοωτάτου), ως Παράρτημα στα *Πρακτικά του Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου*, 23-29 Σεπτεμβρίου 1965, ό.π., σσ. 57-63. Σπ. Χρ. Βερούκιος, *Ιστορία των «Ηνωμένων Κρατών» των Ιονίων Νήσων, Η Αποκλήθεισα «Βρετανική Προστασία» και οι αγώνες των Επτανήσιων δια την εθνικήν Αποκατάστασιν 1815-1864*, ό.π., σσ. 246-248. Σ. Λιμπεράτος, «Το Δίκαιον στα Επτάνησα», στον Τ., *Επτάνησος, αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως 1864-1964* (εισαγ. επιμέλ.: Σπ. Μυλωνάς), Αθήνα, 1964, σσ. 44-54. Α. Δ. Σιδεράς, «Το Σύνταγμα της Επτανήσου», στον Τ., *Επτάνησος, αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως 1864-1964* (εισαγ. επιμέλ.: Σπ. Μυλωνάς), Αθήνα, 1964, σσ. 70-87.

και διατυπώθηκαν για πρώτη φορά ριζοσπαστικές ιδέες στα πλαίσια του νεοοσμάνου κράτους. Στην Ζάκυνθο κυκλοφόρησε η πρώτη ιδιωτική εφημερίδα *Το Μέλιον*, που χαρακτηρίζεται ως μεταρρυθμιστική και ακολούθησε *Ο Ρήγας*, εφημερίδα που εξέδωσε ο Δ. Καλλίνικος με τον Γ. Βερούκιο. Σε αυτή την εφημερίδα, που η επτανησιακή βιβλιογραφία αναφέρει ως ριζοσπαστική, αρθρογραφούσε σποραδικά ο Φραγκίσκος Δομενεγίνης. Ο Φρ. Δομενεγίνης (1809-1874) ήταν γόνος πλούσιας οικογένειας από τη Ζάκυνθο.¹⁵ Συμμετείχε για πρώτη φορά στις βουλευτικές εκλογές του 1849 και εξελέγη βουλευτής Ζακύνθου στην 9η Ιόνιο Βουλή. Κατά τη σύντομη διάρκεια των εργασιών της Βουλής συντάχθηκε στο πλευρό των ριζοσπαστών, η πλειονότητα των οποίων προέρχονταν από την Κεφαλληνία. Οι ριζοσπάστες οραματίζονταν την ένωση με το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος, κοινωνικές ελευθερίες και δικαιοσύνη. Ο Φρ. Δομενεγίνης υπερψήφισε τις, προτεινόμενες από τη ριζοσπαστική μερίδα, προτάσεις για κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, και δικαιοσύνη. Πρωτίστως, υποστήριξε το εθνικιστικό όραμα για ένωση με το ελεύθερο ελληνικό κράτος. Από νέος είχε συμμετάσχει ως εθελοντής σε σώματα ενίσχυσης του απελευθερωτικού αγώνα των Ελλήνων για συγκρότηση εθνικού κράτους. Στις 26 Νοεμβρίου 1850, ήταν μεταξύ των βουλευτών που υπέγραψαν το Ψήφισμα για ένωση των Ιονίων Νήσων με το ελληνικό κράτος. Επρόκειτο ουσιαστικά για το κείμενο που σήμανε την αρχή του τέλους

15. Σύμφωνα με τον Α.Χ. Ζώη, ο Φραγκίσκος Δομενεγίνης ήταν γιός του Ζακυνθινού Ιωάννη Δομενεγίνη και της Κερκυραίας Αγγελικής Μαρκέζη. Σύζυγός του ήταν η «Μπετίνα Σάντη». Βλέπε, Α.Χ. Ζώης, *Λεξικόν Ιστορικόν και Λαογραφικόν της Ζακύνθου*, Αθήναι, 1963, σ. 168. Θεωρώ ότι το όνομα Μπετίνα που αναφέρει ο Ζώης προέρχεται από το Ελισάβετ, και το Ελισαβετίνα. Σύμφωνα με τον Π. Χιώτη, η σύζυγός του Δομενεγίνη ονομαζόταν Ελισάβετ Σανδρίνη. Βλέπε, Π. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από Συστάσεως αυτού μέχρις Ενώσεως, έτη 1815-1864*, Τ. Β', εν Ζακύνθω, 1877, σ. 341. Ο Φρ. Δομενεγίνης ήταν συνθέτης, μουσικοδιδάσκαλος και διευθυντής ορχήστρας. Κ. Δεμέτη-Λιβέρη, «Πορτραίτα της Ένωσης στο Μουσείο Σολωμού και Επιφανών Ζακυνθίων», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, 1864-2004*, Τ. 2, Αθήνα, 2006, σ. 474. Ο Φρ. Δομενεγίνης, υπήρξε σημαντικός πολιτικός στο πλαίσιο του κράτους των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων. Για πρώτη φορά εκλέχθηκε ως βουλευτής Ζακύνθου στην 9η Ιόνιο Βουλή και δεύτερη φορά στην 10η Ιόνιο Βουλή. Έπειτα διετέλεσε επαρχιακός σύμβουλος. Υπήρξε υποστηρικτής της ριζοσπαστικής μερίδας στο κράτος των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων. Ο ίδιος δήλωνε ότι ήταν ριζοσπάστης και με θέρμη υποστήριξε την ένωση των Ιονίων Νήσων με το ελληνικό κράτος. Την περίοδο 1861-1862 συμμετείχε στα κοιτάτα ιδρύοντας παράλληλα με το κοιτάτο Ζακύνθου που ηγούνταν ο Κ. Λομβάρδος, άλλο υπό τη δική του καθοδήγηση. Σχετικά με τη δράση του Φρ. Δομενεγίνη στα κοιτάτα, βλέπε, Α. Λιάκος, *Η Ιταλική Ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα 1859-1862*, Αθήνα, 1985, σσ. 145-150, 156-157, 168-169. Π. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από Συστάσεως αυτού μέχρις Ενώσεως, έτη 1815-1864*, Τ. Β', ό.π., σσ. 442-467, 498-564. Γενικές βιογραφικές πληροφορίες, βλέπε, Στ. Παπαδάτος, «Οι Ριζοσπάστες», *Χρονικά Ζακύνθου*, Τ. Α', Αθήναι, 1964, σσ. 258-260. Α. Ξένος, «Η Συμβολή των Ζακυνθινών Μουσικών στον Εθνικόν Αγώνα», *Χρονικά Ζακύνθου*, Τ. Α', Αθήναι, 1964, σσ. 181-182. Πριν την Ένωση συμμετείχε ως αντιπρόσωπος του Σωματίου των Ιονίων (ελέγμενος με 845 ψήφους) στη Β' εν Αθήναις Εθνοσυνέλευση (οριστική στις 27 Φεβρουαρίου 1863), βλέπε σχετικά, Συνεδριάσεις Ξ', τη 27 Φεβρουαρίου 1863, *Πρακτικά των Συνελεύσεων της Εν Αθήναις Β' των Ελλήνων Συνελεύσεως*, Τ. Β', Αθήναι, 1863, σσ. 155-159.

των λιγοστών ελευθεριών που είχε παραχωρήσει το βρετανικό στέμμα στους κατοίκους του κράτους των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων. Τότε ο αρμοστής –αντιπρόσωπος του βρετανικού στέμματος στα νησιά– ανέβαλλε τις εργασίες της 9ης Ιονίου Βουλής. Ξεκίνησε μια νέα περίοδος βίας. Το βρετανικό στέμμα δεν μπόρεσε να αποδεχτεί τις πολιτικές εξελίξεις που είχαν φέρει αυτές οι ελευθερίες. Το 1851 οι εφημερίδες έκλεισαν. Ακολούθησαν εξορίες των εκδοτών, φυλακίσεις, μαστιγώσεις και διωγμοί όσων αντιτάσσονταν στο καθεστώς. Ο Φρ. Δομενεγίνης εξορίστηκε στα Αντικύθηρα. Εκεί λίγο καιρό πριν είχαν εξοριστεί και οι Κεφαλλονίτες πρωτεργάτες της ριζοσπαστικής μερίδας, Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος, Σταματέλος Πυλαρινός και Γεράσιμος Μεταξάς. Από τη Ζάκυνθο, εξορίστηκαν επίσης, ο Δημήτριος Καλλίνικος και ο Σταματέλος Βούρτσης.¹⁶ Ο Φρ. Δομενεγίνης εξορίστηκε με αφορμή ένα κείμενο διαμαρτυρίας με τίτλο *Διαμαρτύρησης των Αντιπροσώπων Ριζοσπαστών*, που συνυπέγραφε με τον Άγγελο Συγούρο Δεσύλα και το Ναθαναήλ Δομενεγίνη, στο 10ο φύλλο της Ζακυνθινής εφημερίδας *Ο Ρήγας*.¹⁷ Πιθανόν να ήταν και ο συντάκτης του κύριου πολιτικού άρθρου του 10ου φύλλου του *Ρήγα*, το οποίο αναφερόταν στη σκληρή πολιτική που εφαρμόζε ο αρμοστής Ουάρντος στην Κεφαλληνία. Καταδίκασε τα μέτρα που έλαβε ο τελευταίος, προκειμένου να καταπνίξει το ριζοσπαστικό πολιτικό αίσθημα εκεί, κλείνοντας τις εφημερίδες και εξορίζοντας του δύο κύριους εκφραστές του, τον Η. Ζερβό Ιακωβάτο και τον Ι. Μομφερράτο.

Στη συνέχεια, η «δεκακαλίπια» που εφαρμόστηκε στην Κεφαλληνία κατά τη διάρκεια των εκλογών για την ανάδειξη των αντιπροσώπων της 10ης Ιονίου Βουλής το 1852 ήταν μια ακόμη συστηματοποιημένη άσκηση βίας προς τους εκλογείς, ώστε να φοβηθούν και να μην ψηφίσουν υπέρ των ριζοσπαστών. Γεγονός που επετεύχθη. Δεν εκλέχθηκε κανένας ριζοσπάστης στην Κεφαλληνία.¹⁸ Στη Ζάκυνθο, εκλέχθηκαν πολιτικοί που είχαν υπογράψει το Ψήφισμα της 26ης Νοεμβρίου 1850, μεταξύ των οποίων ήταν και ο Φρ. Δομενεγίνης. Παρέμενε όμως στην εξορία και δεν καλούνταν να «λάβει» τη θέση του στα βουλευτικά έδρανα.

16. «Νέαι Εξορίαι», *Φιλαιήθης*, 13(05/17.12.1851), Κερκύρα, σ. 2. Βλέπε επίσης, σ. 3 και σ. 4. Στο ίδιο, 34(28.04.1852), Κερκύρα, σ. 4.

17. «Ο εν τη Βουλή των Κοινοτήτων Λόγος του επί των Αποικιών Υπουργού», *Φιλαιήθης*, 44(05.07.1852), Κερκύρα, σ. 2. Σχετικά με το κείμενο της διαμαρτυρίας βλέπε, *Ο Ρήγας*, *Εφημερίς Πολιτική και Φιλολογική*, 10(09.10.1851), Ζακύνθος, σ. 3.

18. Για την «δεκακαλίπια» βλέπε, Η. Ζερβός Ιακωβάτος, *Η Δεκακαλίπια και ο Ήρωας αυτής*, εν Κεφαλληνία, 1872. Επίσης, Α. Μ. Ιδρωμένος, *Πολιτική Ιστορία της Επτανήσου (1815-1864)*, ό.π., σσ. 69-70. Η. Ζερβός Ιακωβάτος, *Η Επί της Αγγλικής Προστασίας Επτανήσος Πολιτεία και τα Κόμματα*, (επιμ. και προλεγόμ. Χρίστ. Σωτ. Θεοδοσιάτου), ως Παράρτημα στα Πρακτικά του Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου, 23-29 Σεπτεμβρίου 1965, ό.π., σσ. 104-106. Σπ. Χρ. Βερύκιος, *Ιστορία των «Ηνωμένων Κρατών» των Ιονίων Νήσων, Η Εποχολογία «Βρετανική Προστασία» και οι αγώνες των Επτανήσιων δια την εθνικήν Αποκατάστασιν 1815-1864*, ό.π., σσ. 314-315.

III. Το νομικό πλαίσιο των έμφυλων σχέσεων

Η «προστασία» είχε ωστόσο, εισαγάγει και κάποιες βελτιωτικές πολιτικές πρακτικές, όπως η θέσπιση νομοθεσίας για την δημόσια υγεία, την παιδεία, τη ρυματομία και την πολεοδομία. Ο Αστικός Κώδικας που είχε ψηφιστεί από την Ζ΄ Ιόνιο Βουλή και ίσχυε από την 1/12 Μαΐου 1841 αποτελούσε πρωτοποριακό πολιτειακό κείμενο για την εποχή του, αν και όσον αφορά τις γυναίκες δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι τις ευνόησε. Ο Ιόνιος Αστικός Κώδικας γενικά ακολουθούσε ως πρότυπο τον γαλλικό πολιτικό κώδικα και τον κώδικα του βασιλείου των ύο Σικελιών, στα ζητήματα του γάμου, της διαδοχής και της προίκας ακολουθούσε τα ενετικά πρότυπα.¹⁹

Σύμφωνα με τον Ιόνιο Αστικό Κώδικα οι σύζυγοι «χρωστούσαν» ο ένας στον άλλαν μοιβαία πίστη, βοήθεια και «αντίληψιν». Ο άνδρας όφειλε να προστατεύει τη γυναίκα του και η γυναίκα να υποτάσσεται στον άνδρα της. Η γυναίκα όφειλε να «συννοική» με τον σύζυγό της και να τον ακολουθεί όπου εκείνος έκρινε «εύλογον να καταστήση» την κατοικία ή τη διαμονή του. Εκείνος όφειλε να παρχει στη σύζυγό του όλα τα αναγκαία ως προς την διαβίωσή της αναλόγως της περιουσίας και της καταστάσεώς του. Αν η γυναίκα «αδίκως» αρνούνταν να συνακεί με την άνδρα της ή να τον ακολουθεί όπου εκείνος έκρινε για τόπο κατοικίας του ή διαμονής του, το Πρωτοδικείο, μετά από αίτηση του ανδρός, την υποχρέωνε με κάθε «συνετό» μέσο να τον ακολουθήσει. Ο άνδρας ήταν ο αρχηγός τα οικογένειας και σε αυτόν ανήκε το δικαίωμα της διεύθυνσης της οικιακής οικομοίας. Ο άνδρας αντιπροσώπευε τη γυναίκα σε όλες τις πολιτικές πράξεις, η οποία δεν μπορούσε να παραστεί σε δικαστήριο χωρίς την άδεια του. Ακόμη και αν είχε λάβει άδεια από τον άνδρα της, δεν είχε το δικαίωμα να κάνει καμία σύμψηση για εκείνον, ακόμη και για το συμφέρον του.²⁰

Το κράτος των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων ήταν το «αντικείμενο» «προστασίας» του βρετανικού στέμματος, σύμφωνα με τη Συνθήκη των Παρισίων. Οι γυναίκες ήταν «αντικείμενο» «προστασίας» των ανδρών (συζύγων, αδελφών, πατέρων) σύμφωνα με τον Ιόνιο Κώδικα. Οι γυναίκες, λοιπόν, καθίσταντο αντικείμενο προστασίας σε δύο επίπεδα, του κράτους και των ανδρών του οικογενειακού τους περιβάλλοντος. Ήταν στο επίκεντρο δύο ομόκεντρων κύκλων εξουσιαστικών πρακτικών των ανδρών. Σε ένα πρώτο επίπεδο, ως άτομα εντός του κράτους των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων - όχι πολίτες, διότι δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα. Και σε ένα δεύτερο επίπεδο, ως μέλη των οικογενειών τους. Οι άνδρες/ Επτανήσιοι ήταν κυρίαρχοι στην ιδιωτική σφαίρα

19. Γ. Δουβουνιώτη, Ελληνικοί Κώδικες ήτοι Κείμενα των Νόμων και των Βασιλικών Διαταγμάτων μετά της Νομολογίας Αρείου Πάγου, ΙΟΝΙΟΣ ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ, εν Αθήναις, 1901 σσ. 4-5.

20. Σο ίδιο, σσ. 228-235. Σ. Λιμπεράτος, «Το Δίκαιον στα Επτάνησα, στον Γ. Επτανήσος, αφιέρωμα στα εκατόχρονα της Ενώσεως 1864-1964 (εισαγ. επιμέλ.: Σπ. Μυλωνάς), όπ.π., σσ. 54-55.

και εν δυνάμει εξουσιαστές στη δημόσια, αλλά και εκείνοι «προστατευόμενοι» ως κρατικά υποκείμενοι στο βρετανικό στέμμα. Οι γυναίκες ήταν έγκλειστες στην ιδιωτική σφαίρα και οι άνδρες οι κυρίαρχοι και της δημόσιας σφαίρας. Η βία αποτελούσε μέρος της δομής της επτανησιακής κοινωνίας και του συστήματος λειτουργίας της. Η βία αλλά και η απειλή της βίας αποτελούσαν σημαντικό παράγοντα ευρύτερου κοινωνικού ελέγχου και εργαλείο ελέγχου.

IV. Το ιστορικό προηγούμενο

Η Ζάκυνθος είχε «αναθρέψει» την Ελισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου (1801-1832) πίσω από τις «τζελοτζιές», θέτοντας φραγμούς στο πνεύμα και τις πράξεις της.²¹ Ωστόσο, η λογοκριμένη «Αυτοβιογραφία» της μας βγάζει από το ιστοριογραφικό σκοτάδι που σκέπαζε τις έμφυλες σχέσεις εκείνης της εποχής. Δεν θα σταθεί η ανάλυση σε εκείνη, αλλά σε μια άλλη γυναίκα που ζούσε, επίσης στη Ζάκυνθο και που, όπως θα αναδειχθεί από την ανάλυση που ακολουθεί, μέρος της ζωής της τέθηκε στο επίκεντρο της δημόσιας συζήτησης. Πως και γιατί;

Η ανάλυση εστιάζεται σε ένα παράδειγμα/ιστορικό στιγμιότυπο κύκλου πολύπλευρης έμφυλης βίας, με θύμα, κυρίως την Ελισάβετ Σανδρίνη, σύζυγο του Ζακυνθινού πολιτικού Φρ. Δομενεγίνη. Επιδιώκεται η ανάδειξη αφενός, της ιδιάζουσας θυματοποίησης της Ελισάβετ, και αφετέρου, της έμφυλης διάστασης της επτανησιακής κοινωνίας που εξελίχθηκε το γεγονός. Η πολιτική σκέψη του Φρ. Δομενεγίνη αναλύεται, στο βαθμό που αφορά, περιγράφει, και επηρεάζει τη σχέση του με τη σύζυγό του, Ελισάβετ.

Η γνωριμία με τον κόσμο που περιέγραφε η Ε. Μουτζάν Μαρτινέγκου στην *Αυτοβιογραφία* της είναι απαραίτητη για την κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων και συνθηκών ύπαρξης των γυναικών σε σχέση με τους άνδρες τους, εκείνη την εποχή στη Ζάκυνθο. Οι κώδικες συμπεριφοράς των υψηλότερων κοινωνικών στρωμάτων αποκαλύπτονται με το αίτημα για ανατροπή τους. Έγραφε για τη μητέρα της: «αλλ'αυτή η ταλαίπωρος δεν είχε καμμίαν εξουσίαν και δεν ημπορούσε να διατάξη τα πράγματα της φαμίλιας της καθώς ήτον εις την αρέσκειάν της».²² Και συνέχιζε, «Μίαν ημέραν λέγωντάς μου μία χωριατοπούλα πως γνωρίζει το 'σπήτι μας εις την χώραν, εγώ εστάθηκα να το στοχασθώ με τον νουν, και

21. Σχετικά με την Ελισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου, βλέπε, Ε. Μουτζάν Μαρτινέγκου, *Αυτοβιογραφία*, (εισαγ. - φιλ. επιμ.: Β. Αθανασόπουλος), Αθήνα, 1997. Ε. Βαρίκα, «Τα Μακρά Φορέματα της Γυναικείας Σκλαβιάς», στο *Με Διαφορετικό Πρόσωπο, Φύλο, διαφορά και οικονομικότητα*, Αθήνα, 2000, σσ. 189-205. Ε. Αβδελά-Γ. Παπαγεωργίου, «Πίσω από τις τζελοτζιές: Η Αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μαρτινέγκου», *Σκούπα*, τχ. 2 (Ιούνιος 1979), σσ. 21-32. Ρ. Kitromilides, «The Enlightenment and Womanhood: Cultural Change and the Politics of Exclusion», *Journal of Modern Greek Studies*, τχ. 1 (1988), σσ. 39-61. Δ. Αρβανιτόπουλος, «Η 'Αυτοβιογραφία' της Μαρτινέγκου: οι φωνές της σιωπής και οι πολλαπλές διαστάσεις του λόγου», *Τα Ιστορικά*, τχ. 43 (Δεκέμβριος 2005), σσ. 397-420.

22. Ε. Μουτζάν Μαρτινέγκου, *Αυτοβιογραφία*, (εισαγ. - φιλ. επιμ.: Β. Αθανασόπουλος), ό.π., σ. 82.

με την φαντασίαν μου εφάνη πως ήτο γεμάτων σκοτάδι, όθεν εθαύμασα πως εδυνήθηκα να ζήσω τόσους χρόνους κλεισμένη εις τούτο».²³ Ο γάμος φάνταζε βασανιστικός: «από εκείνα τα ολίγα υποκείμενα τα οποία ημπορούσα να ιδω αγροικούσα να λέγουν βάσανα και πάθη και όλα δια ταις υπανδρευμέναις».²⁴ Είχαν περάσει είκοσι χρόνια από το θάνατο της Ε. Μουτζάν Μαρτινέγκου (1832) και οι συνθήκες ζωής στη Ζάκυνθο δεν είχαν αλλάξει τόσο, ώστε οι γυναίκες να έχουν άμεσο λόγο. (Η Αυτοβιογραφία της εκδόθηκε μόλις το 1881, λογοκριμένη από τον γιό της και με στόχο την δημοσίευση σειράς ποιημάτων του).²⁵

V. Το ιστορικό μας «παράδειγμα»

Το 1852, που εκτυλίσσεται το ιστορικό συμβάν που ενδιαφέρει τούτη την ανάλυση, είχαν αλλάξει οι πολιτικές συνθήκες με την εμφάνιση του ριζοσπαστισμού στην Επτάνησο και η οικογένεια που αφορά, ήταν ενός πολιτικού που ήταν ενταγμένος στο ριζοσπαστικό κόμμα, σε αντίθεση με τον πατέρα της Ε. Μουτζάν Μαρτινέγκου, Φραγκίσκο Μουτζάν που ήταν αγγλόφιλος, αρχικά βουλευτής Ζακύνθου και έπειτα Έπαρχος. Ο ριζοσπάστης Φρ. Δομενεγίνης, θα περίμενε κανείς να έχει μια αναθεωρημένη συλλογιστική πάνω στην οποία βασιζόταν η ανθρώπινη ύπαρξη και άρα μια επανεκτίμηση των ρόλων των ανδρών και των γυναικών αντιστοίχως. Ο Διαφωτισμός που πρέσβευε, ωστόσο, είχε αντικαταστήσει την αυθεντία του θεού με εκείνη των ανδρών. Μπορεί οι σχέσεις των φύλων και των γονέων με τα παιδιά τους να μην υπαγορευόταν από ένα σκοτεινό εκκλησιαστικό κήρυγμα αλλά σίγουρα δεν είχαν ανατραπεί και αποσχιστεί από τις συνήθειες του παρελθόντος.²⁶ Ας εστιάσουμε στα γεγονότα.

23. Στο ίδιο, σ. 85.

24. Στο ίδιο, σ. 95.

25. Στο ίδιο, σ. 9.

26. Σύμφωνα με την S.M. Okin, η παραδοσιακή πολιτική θεωρία γράφτηκε από άνδρες, για άνδρες και σχετικά με τους άνδρες. Ακόμη και οι όροι που χρησιμοποίησαν αφορούσαν τον άνδρα, (man) και το ανδρικό γένος (mankind). Η ανισότητα για την οποία μίλησαν αφορούσε τις σχέσεις μεταξύ των ανδρών. Η ανισότητα μεταξύ των φύλων προσπερνόταν. Τοποθετούνταν στην προέκταση του ζητήματος της πολιτικής θεωρίας ως ζήτημα που αφορούσε την πατριαρχική οικογένεια και όχι ως ενδογενές ζήτημα της κοινωνίας. Ο J.-J. Rousseau, εκλογίκευσε το διαχωρισμό και την καταπίεση των γυναικών εξολοκλήρου στην ιστορία της δυτικής σκέψης. S. M. Okin, *Women in Western Political Thought*, Princeton, New Jersey, 1979, σσ. 5-10, 99-194. Μια ευσύνοπτη παρουσίαση σχετικά με την αμφιβολία με την οποία αντιμετώπισαν τις γυναίκες, και τις αντιφάσεις των εκπροσώπων του Διαφωτισμού για τη θέση των γυναικών στα πλαίσια των πολιτικών κοινωνιών, βλέπε, P. Kitromilides, "The Enlightenment and Womanhood: Cultural Change and the Politics of Exclusion", *όπ.π.*, σσ. 39-42. Μπορεί η M. Wollstonecraft ήδη από τον 18ο αιώνα, με το έργο της *A Vindication of the Rights of Woman*, να είχε διακηρύξει το αίτημα για ισότητα των γυναικών, όμως μόλις το 1869 θα διατυπώνόταν, από μια ανδρική φωνή, το φεμινιστικό αίτημα για πλήρη νομική ισότητα των γυναικών, εκείνη του J. St. Mill. Δηλαδή, μετά από 17 χρόνια, αφού εκτυλίχθηκε το συμβάν για το οποίο γίνεται λόγος στο παρόν κείμενο. Βλέπε, S. Rowbotham presents, *Mary Wollstonecraft, A Vindication of the Rights of Woman*, London-New York, 2010. Και, J. St. Mill, *Για την Υποτέλεια των Γυναικών*, (εισ.

Ο τοποτηρητής Ζακύνθου κατά παραγγελία του αρμοστή, προσεγγίζοντας την Ελισάβετ Σανδρίνη επιδίωξε να της αποσπάσει αναφορά προς τον αρμοστή υπέρ της απελευθέρωσης του συζύγου της από τον τόπο εξορίας του. Ωστόσο, η άσκησης βίας της κρατικής εξουσίας προς την Ελισάβετ Σανδρίνη, είχε ως απώτερο στόχο της τον έμμεσο εκβιασμό του συζύγου της, Φρ. Δομενεγίνη. Ο Φραγκίσκος, είχε κατά την «προστασία», «παρεκτραπεί» της ορθής πολιτικής του πορείας, και για αυτό τον είχε εξορίσει στα Αντικύθηρα. Αν η Ελισάβετ υπέκυπτε στην πρόταση του τοποτηρητή και απεύθυνε ικετήρια αναφορά προς τον αρμοστή για απελευθέρωση του συζύγου της από την εξορία του, λόγω επιτακτικών οικογενειακών υποχρεώσεων θα κηλιδωνόταν το όνομα του πολιτικού άνδρα. Η Ελισάβετ είχε μείνει μόνη της, ανατρέφοντας επτά παιδιά και κυοφορούσε το όγδοο, επομένως βρισκόταν σε ιδιαιτέρως δυσχερή κατάσταση. Τελικά, εκείνη αρνήθηκε και απεύθυνε αναφορά/διαμαρτυρία προς τον Άγγλο υπουργό Πάκιγκτον για το θέμα. Με αφορμή το γεγονός αυτό έγινε επερώτηση στο αγγλικό κοινοβούλιο από τον Χιούμ. Ο Άγγλος υπουργός εξέφρασε την «λύπη» του για τη δύσκολη θέση της κυρίας Δομενεγίνη.²⁷

Την ίδια περίοδο είχε γίνει προσπάθεια από τον αρμοστή να προσεγγίσει τους εξόριστους –μεταξύ εκείνων και τον Φρ. Δομενεγίνη– απαλλάσσοντας τους από την εξορία τους, εάν συναινούν να εγκαταλείψουν την ιδέα της Ενώσεως, να παύσουν κάθε ενέργεια εναντίον του καθεστώτος μέσα από την έκδοση εφημερίδων και τέλος να απέχουν κάθε πολιτικής ανάμειξης που θα μπορούσε να εξεγείρει το λαό εναντίων της «προστασίας». Εκείνοι, αρνήθηκαν την πρόταση του αρμοστή.²⁸ Σύμφωνα με τον Bourdieu, «Αν οι γυναίκες, που υποβάλλονται σε μια διαδικασία κοινωνικοποίησης που τείνει να τις μειώνει ή να τις αρνείται, ακολουθούν μια μαθητεία αρνητικών αρετών και αυταπάτησης, υποχώρησης και σιωπής, οι άνδρες είναι και αυτοί εγκλωβισμένοι στην κυρίαρχη παράσταση, και με έναν υπόγειο τρόπο θύματά της».²⁹ Ο Φρ. Δομενεγίνης δεν είχε άλλη διέ-

μετάφρ. Φ. Τερζάκης), Αθήνα, 2013.

27. Π. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από Συστάσεως αυτού μέχρις Ενώσεως, έτη 1815-1864*, Τ.Β', όπ.π., σ. 341.

28. Ο Φιλαλήτης είχε δημοσίευμα με τίτλο, *Αντικυθηραϊκά* και ανέφερε: «Μανθάνομεν δι' επιστολών τας επομένας ειδήσεις. Μόλις έφθασεν εις Κύθηρα το ατμοκίνητον έλαβεν ο Τοποτηρητής γράμμα του Αρμοστού με διαταγήν, να το ανοίξη εις Αντικύθηρα ενώπιον των εξορίστων. Μετέβη λοιπόν εκεί με τον Έπαρχον, με τον αστυνόμον και με τον χρηματίσαντα Βουλευτήν της Θ' Βουλής Ιωάννην Λαζαρέτην, όπου άνοιξε το γράμμα, δια του οποίου ο Σιρ Ε. Ουάρντ έλεγεν εις τους εξορίστους, ότι αν αλλάξουν φρόνημα, και αν υπόσχωνται να μη αναμειγνύωνται πλέον εις τα πολιτικά των νήσων και να μη ερεθίζουν τα πνεύματα τους δίδει αμέσως στην ελευθερίαν των. [...] Ο Αντιπρόσωπος Φραγκίσκος Δομενεγίνης, είπεν. “Ζητώ να γραφθή η απάντησίς μου και διαβιβασθή εις τον Κ. Ουάρνδον, ότι αν αλλάξω εκείνος εθνισμόν και θρησκείαν, δίδω λόγον τιμής να αλλάξω και εγώ το φρόνημά μου”». «Αντικυθηραϊκά», *Φιλαλήτης*, 40(06.06.1852), Κερκύρα, σ. 4. Επίσης, Π. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από Συστάσεως αυτού μέχρις Ενώσεως, έτη 1815-1864*, όπ.π., σσ. 337-338, 341.

29. Ρ. Bourdieu, *Η Ανδρική Κυριαρχία*, (πρόλ.: Ν. Παναγιωτόπουλος, μετάφρ.: Έ. Γιαννοπού-

ξοδο, πλάι στους συναγωνιστές του ριζοσπάστες. «Ο ανδρισμός [του] είναι μια έννοια ιδιαίτερος σχεσιακή, που κατασκευάζεται μπροστά στους άλλους άνδρες και γι' αυτούς, και εναντίον της θηλυκότητας, σε ένα είδος φόβου του θηλυκού, και κατ' αρχάς του θηλυκού στοιχείου που υπάρχει μέσα στον ίδιο τον άνδρα».³⁰

VI. Οι επιστολές

Λίγο αργότερα, ο Φρ. Δομενεγίνης δημοσίευσε δύο επιστολές προς τη σύζυγό του, στην κερκυραϊκή εφημερίδα *Φιλαλήθης*.³¹ Με αυτό τον τρόπο επιδίωξε να πιέσει εμμέσως, την Ιόνιο Βουλή και το βρετανικό στέμμα για την απελευθέρωσή του. Απώτερος στόχος του ήταν η επάνοδός του στα βουλευτικά έδρανα, ως αντιπρόσωπος Ζακύνθου, αφού είχε εκλεγεί βουλευτής της 10ης Ιονίου Βουλής. Όπως ανέφερε ο *Φιλαλήθης*, η μια εκ των δύο επιστολών (της 20ης/4/1852) είχε αναγνωσθεί και στην Ιόνιο Βουλή.

Από τις επιστολές αυτές αντλούμε πληροφορίες για α) τις πολιτικές ιδέες και τα οράματα του συντάκτη τους, β) για τις συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων του νησιού των Αντικυθήρων, γ) εκείνες της ζωής των εξόριστων ριζοσπαστών και τις σχέσεις τους με τα αστυνομικά όργανα που τους επιτηρούσαν, δ) τις σχέσεις μεταξύ των εξόριστων, ε) γενικά την οικονομική κατάσταση της οικογένειας του Φρ. Δομενεγίνη και τέλος στ) πληροφορίες για τη σχέση του με την Ελισάβετ και τα παιδιά τους.

Η πρώτη επιστολή με βάση την ημερομηνία σύνταξής της από τον Φρ. Δομενεγίνη, που αναγνώσθηκε και στην Ιόνιο Βουλή είχε ημερομηνία σύνταξης την 20ή Απριλίου 1852, δημοσιεύτηκε από τον *Φιλαλήθη* στις 5 Ιουλίου 1852.³² Η δεύτερη, είχε ημερομηνία σύνταξης την 1η Μαΐου 1852 («έτει Ανατολικώ») και δημοσιεύτηκε από τον *Φιλαλήθη* στις 6 Ιουνίου 1852.³³ Στις 18 Μαΐου 1852 είχε προηγηθεί δημοσίευση από τον *Φιλαλήθη*, σύντομης επιστολής του Φρ. Δομενεγίνη προς τον γιό του Ιωάννη, με την «προσταγή» να την διαβιβάσει στον πρόεδρο της

λου), β' έκδ., Αθήνα, 2015, σ.103.

30. Στο *ίδιο*, σ. 108.

31. Σύμφωνα με τον Ντ. Κονόμο, ο *Φιλαλήθης* ήταν εβδομαδιαία ριζοσπαστική εφημερίδα που κυκλοφόρησε στην Κέρκυρα για ένα χρόνο. Το 1ο φύλλο κυκλοφόρησε στις 8/20.09.1851 και το τελευταίο, 52ο φύλλο στις 02.09.1852. Ντ. Κονόμος, «Αφιέρωμα στα εκατό χρόνια από την ένωση της Επτανήσου (1864-1964), Επτανησιακός τύπος 1798-1864», *Επτανησιακά Φύλλα*, όπ.π., σσ. 124-125. Στο *Πρόγραμμά* του ο *Φιλαλήθης*, δεν αυτοπροσδιοριζόταν ως ριζοσπαστική εφημερίδα. Χρηρίζει μελέτης η ιδεολογική ταυτότητα του περιεχομένου του. Στο, Ν.Φ. Τόμπρος, «Επτανησιακές Εφημερίδες του 19ου αιώνα Αποκείμενες στο Μουσείο Τύπου Πατρών, Περιγραφικός Κατάλογος», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, Τ. 10, Αργοστόλι, 2005, σσ. 383-384, αναφέρεται ότι ο *Φιλαλήθης* κυκλοφόρησε έως το 1854, κάνοντας τη 108 φύλλα (19.03.1854).

32. «Επιστολή του Αντιπροσώπου Φ. Δομενεγίνη προς την σύζυγό του, Αναγνωσθήσα εν τη Ιονίω Βουλή», *Φιλαλήθης*, 44(05.07.1852), Κερκύρα, σσ. 2-3.

33. Στο *ίδιο*, σσ. 2-4.

10ης Ιονίου Βουλής προς ανάγνωση. Η επιστολή εκείνη είχε ημερομηνία σύνταξης την 22α Φεβρουαρίου 1852. Ο Ιωάννης Δομενεγίνης έκρινε αναγκαία τη δημοσίευση της επιστολής του πατέρα του και στον τύπο.³⁴ Στην επιστολή εκείνη ο Φρ. Δομενεγίνης ανέφερε:

*Γνωρίζω ότι είμαι αντιπρόσωπος αλλά βλέπω ότι είμαι αλυσσοδεμένος. Η αρχή τούτου του τόπου δεν με συγχωρεί να αναχωρήσω δια να φθάσω εις την έδραν μου. Διαμαρτυρούμαι και φωνάζω ακαταπαύτως κατά της αυθερεσίας, αλλ' η φωνή του Εξορίστου χάνεται ανάμεσα των βράχων. Τούτο το γράμμα παιδί μου σε προστάζω να το αναβιβάσης εις τον Πρόεδρον της Δεκάτης Βουλής. Είμεθα όλοι καλά, και εχάρην πολύ όταν έλαβον το γράμμα σου της 30 ης Ιανουαρίου. Φίλησον την Μητέρα σου, και όλα τα αδέρφια σου. Ο αγαπητός σου Πατήρ. Φραγκίσκος Δομενεγίνης.*³⁵

Ερευνώντας στα Πρακτικά της 10ης Ιονίου Βουλής για την εγκυρότητα του δημοσιεύματος του *Φιλαλήθη* ότι η επιστολή αυτή αναγνώσθηκε στη Βουλή, προκύπτει ότι: δεν έχει καταχωρηθεί στα επίσημα *Πρακτικά* το κείμενο της επιστολής του Φρ. Δομενεγίνη. Ωστόσο, στα *Πρακτικά* αναφέρεται κατά την Συνεδρίασις ΙΒ΄, 31/5-12/6-1852 της 10ης Ιονίου Βουλής, ότι:

*Αναγινώσκεται η από 17 Μαρτίου 1852 επιστολή του Κ. Ιωάννη Δομενεγίνη εκ Ζακύνθου προς τον Πρόεδρον της Βουλής απευθυνομένη με εσώκλειστον αντίγραφον επιστολής του Αντιπροσώπου Κ. Φραγκίσκου Δομενεγίνη, χρονολογημένης 22 Φεβρουαρίου 1852 εξ Αντικυθήρων, εξ ης φαίνεται, ότι ο αντιπρόσωπος εκείνος γράφων προς τον υιόν αυτού, ότι εμποδίζεται να έλθη εις την έδραν του, διαμαρτύρεται κατά της αυθαιρεσίας, και διατάττει τον υιόν του να διαβιβάση την επιστολήν εκείνην εις τον Πρόεδρον της Βουλής.*³⁶

Αυτή η αναφορά στα *Πρακτικά*, προφανώς αναφέρεται στις επιστολές των Ιωάννη και Φρ. Δομενεγίνη που δημοσιεύτηκαν στον *Φιλαλήθη* στις 18.05.1852.³⁷ Η επιστολή προς την Ελισάβετ είχε ημερομηνία σύνταξης 1 Μαΐου 1852 («έτει Ανατολικώ») και δημοσιευόταν από τον *Φιλαλήθη* στις 06.06.1852, επομένως στο

34. «Διαμαρτύρησις του Εξορίστου Αντιπροσώπου Ζακύνθου Φραγκίσκου Δομενεγίνη», *Φιλαλήθης*, 39(18.05.1852), Κερκύρα, σ. 4.

35. Στο ίδιο, σ. 4.

36. Βλέπε *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Νομοθετικής Συνελεύσεως του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων κατά την Πρώτην Σύνοδον της Δεκάτης Βουλευτικής Περιόδου*, Κερκύρα, 1852, σ. 154

37. *Φιλαλήθης*, 39 (18.05.1852), Κερκύρα, σ. 4.

μεσοδιάστημα θα έπρεπε να έχει αναγνωσθεί στην Ιόνιο Βουλή. Καταγεγραμμένη επιστολή στα *Πρακτικά* πάντως, δεν εντοπίζεται. Ούτε γίνεται λόγος για τη σύζυγο του Φρ. Δομενεγίνη μέσα στα *Πρακτικά*. Κατά την Συνεδρίασις ΚΓ' (έκτακτος), 13/30-06-1852, αναφέρεται στα *Πρακτικά* ότι,

Ο Κ. Βελιανίτης εξήγησε τον λόγον ίνα αναγνώση εν έγγραφον, δι' ου λέγει, ότι οκτώ βουλευταί εκθέτοντες διάφορα γεγονότα σκοπόν έχουσι να προσκαλέσωσι την παραδοχήν καταλλήλων μέτρων υπό της Βουλής. Αρξαμένης της αναγνώσεως, και αναγνωσθείσης μιας περικοπής, ο Κ. Χωραφάς παρετήρησεν, ότι το αναγινωσκόμενον έγγραφον περιείχε διεξοδικόν λόγον, του οποίου η ανάγνωσις κατά τον κανονισμόν δεν εσυγχωρείτο και διότι γραπτός, και διότι μη αναφερόμενος εις ουδέν υπό συζήτησης αντικείμενον. Πολλοί έτεροι των βουλευτών συνεφώνησαν με την γνώμην του προλαλήσαντος, άλλοι τινές διεφώνησαν, και μεταξύ αυτών ο Κ. Μαρίνος διεδήλωσεν, ότι δεν δύναται να εγκρίνη σύστημα τοιούτον, δι' ου αποτόμως αποκλείεται η ανάγνωσις εγγράφου προσφερομένου υπό βουλευτού, ενώ τοιαύτη απαγόρευσις δεν επιτρέπεται υπό του νόμου, ουδέ ελλόγως συνάγεται από τας διατάξεις του κανονισμού. Ότι και άλλοτε ηγήρθη τοιαύτη ένστασις, δηλαδή κατά την περίπτωσιν της ορκωμοσίας των Κυθηρίων βουλευτών, αλλ' η Βουλή συνεχώρησε την ανάγνωσιν, μεθ' ην πάντοτε δύναται να αποφασίση κατά το δοκούν αυτή επί του εγγράφου, και συνεπέρανεν εναντιούμενος εις την απαγόρευσιν της αναγνώσεως του εγγράφου. Ο Πρόεδρος λαβών το περί ου ο λόγος έγγραφον και μετά την ανάγνωσιν του τελευταίου μέρους, παρατηρήσας ότι δεν περιείχε ουδέν συγκεκριμένον συμπέρασμα, και ούτε πρότασις ήτο το έγγραφον, ούτε ικετήριο, ούτε διάγγελμα, εκτελών τον κανονισμόν διέταξε την παύσιν της αναγνώσεως. Ο Κ. Λομβάρδος μετά τούτο, διαμαρτυρούμενος εναντίον της παρεμποδίσσεως του δικαιώματος της ελευθέρας εξασκήσεως του λόγου των βουλευτών, παρετήρησε ως προς την γενομένην ένστασιν, ότι το έγγραφον εκείνο οριστική πρότασιν και συμπέρασμα δεν περιείχε, ότι δυσκόλως ηδύνατο εις συμπέρασμα να φθάση ο εις ασυμπέραστον πέλαγος αυθαιρεσιών και παρανομιών ευρισκόμενος, και ότι, όχι ως την σημαντικώτεραν πρότασιν, εις την οποίαν το έγγραφον εκείνο έφερεν αλλ' ως εκείνην εις την οποίαν ως αντιπρόσωπος Ζακύνθου ενδιέφερετο περισσότερον, προτείνει «να ληφθώσιν όσον τάχιστα μέτρα από την Βουλήν, όπως ζητηθή δικαιοματικώς και έλθη εντός αυτής ο ανόμως και αντισυνταγματικώς κατακρατούμενος εξόριστος αντιπρόσωπος Φραγκίσκος Δομενεγίνης». Ο Κ. Φορέστης παρατηρεί, ότι η πρότασις είναι αόριστος ως προς τα ληφθησόμενα μέτρα, και δια τούτο μάλιστα η Βουλή αυτή κατά τας προτάσεις συνεδριάσεις της ανέβαλεν πάσαν απόφασιν της επί του ανωτέρω αντικείμενου, έως προταθή τι συγκεκριμένο. Ο Κ. Βερίμος τη συνεπίθεσιν του Κ. Λομβάρδου εις την προηγηθείσαν τούτου πρότασιν αντικαθιστά την εφε-

ξής. «*Η Βουλή να απαιτήσει δικαιωματικώς την απελευθέρωσιν του αντιπροσώπου Κυρίου Φραγκίσκου Δομενεγίνη, αυθαιρέτως εις εξορίαν διακρατούμενου, και τούτο δι' επί τούτου διαγγέλματός της*». Η πρότασις αυτή τίθεται εις την ημεροταξίαν της τρίτης της προσεχούς εβδομάδος.³⁸

Υποψιάζομαι ότι το κείμενο στο οποίο γίνεται αναφορά ανωτέρω ήταν η επιστολή του Φρ. Δομενεγίνη προς την Ελισάβετ. Τελικά πυροδότησε μια έντονη βουλευτική συζήτηση κατά τη Συνεδρίασις ΚΣ', 24/06-06/07-1852 της 10ης Ιονίου Βουλής με δριμύτατους λόγους από τους Ζακυνθινούς αντιπροσώπους υπέρ της επανόδου από την εξορία του βουλευτή Φρ. Δομενεγίνη.³⁹ Εκεί αναφέρεται ότι ο Κ. Λομβάρδος, «εις επιβεβαίωσιν των λόγων του ανέγνω τινάς επιστολάς του Κ. Δομενεγίνη» και υποστήριξε ότι ο αρμοστής ασκούσε την εξουσία

*να αρπάξη άνευ λόγου τους άνδρας από την κλίνην των γυναικών των, τους πατέρας από τας αγκάλας των τέκνων των, τους υιούς από το πλευρόν των γηραιών γονέων, να εξορίζη, να ρίπη επί ξηροσκοπέλων επαρχιακούς συμβούλους, δημοσιογράφους και βουλευτάς, εν ενί λόγω να θύση και απολέση χωρίς να ήναι υπόχρεος να δώση λόγον εις ουδένα.*⁴⁰

Το γεγονός ότι δεν καταχωρίστηκε στα Πρακτικά της 10ης Ιονίου Βουλής η επιστολή αυτή φανερώνει τη θέση που είχαν οι πολιτευτές για «τέτοια» θέματα, δηλαδή για ζητήματα που ανέσυραν από τη σκιά τη γυναικεία υπόσταση. Αλλά και γενικότερα της διοικητικής δεοντολογίας του κράτους των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων. Η σιωπή μοιάζει με εξορκισμό για την αποφυγή του μιάσματος με την ανάσυρση από την «ιδιωτικότητα» στο δημόσιο, ζητημάτων καλά κρυμμένων και «αποσιωποημένων», όπως οι γυναίκες και τα παιδιά. Αλλά και η «φίμωση» του άνδρα (Φρ. Δομενεγίνη) που ανασύρει από το σκοτάδι της επτανησιακής πραγματικότητας –έστω για εργαλειακούς σκοπούς– το «ιδιωτικό» του, κάνοντας το «δημόσιο».⁴¹

38. Βλέπε, *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Νομοθετικής Συνελεύσεως του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων κατά την Πρώτην Σύνοδον της Δεκάτης Βουλευτικής Περιόδου*, Κερκύρα, 1852, σσ. 316-317.

39. Βλέπε, *Στο ίδιο*, σσ. 375-387.

40. *Στο ίδιο*, σ. 376.

41. Ήδη με την «δεκακαλπία» η «προστασία» είχε καταφέρει μεγάλο πλήγμα στην εκλογή των προοδευτικότερων δυνάμεων που είχε να αναδείξει –σε πολιτικό επίπεδο– η κεφαλαιώτικη κριώς κοινωνία, αφού εκεί εκλέγονταν οι περισσότεροι ριζοσπάστες. Μπορεί να συμμετείχαν στην 9η Ιόνιο Βουλή ριζοσπάστες, αυτό όμως δεν σήμαινε στην ελληνική νοοτροπία και στάσεων αναφορικά με την κοινωνική κατασκευή των φύλων. Ο λόγος του Ι. Μομφεράτου για την αρχή της ισότητας, οδήγησε τον κορυφαίο ριζοσπάστη, Ηλία Ζερρό Τακωράτο, να μιλήσει καθαρά για ασυνέπεια στο νομοσχέδιο αφού η αρχή της ισότητας ως προς του εκλογείς δεν μπορούσε να αφορά και τις γυναίκες διότι τότε «τα πράγματα ήθελον καταντήσει

VII. Η θέση της οικογένειας στο πολιτικό όραμα του Φρ. Δομενεγίνη

Η αναφορά του Φρ. Δομενεγίνη, σε ιδιωτικές (οικογενειακές) πληροφορίες στις επιστολές αυτές, αποσκοπούσε στη συγκινησιακή φόρτιση των αναγνωστών του *Φιλαλήθη* και των αντιπροσώπων του επτανησιακού λαού στην Ιόνιο Βουλή υπέρ των πολιτικών του πεποιθήσεων και με τελικό στόχο την πίεση μέσω αυτών, της «προστασίας» για την απαλλαγή του από τα δεινά του. Στις επιστολές αυτές, εκτός από τις πληροφορίες που αντλούνται για την οικογενειακή κατάσταση του Φρ. Δομενεγίνη, μαθαίνουμε για την ανάμειξή του στον απελευθερωτικό αγώνα συγκρότησης του ελληνικού κράτους και την πίστη του στο εθνικό όραμα για ένωση των Επτανήσων με το ελεύθερο ελληνικό κράτος. Έγραφε:

τα δεινοπαθήματά μου άρχισαν από το 1829, καθ'ην εποχήν απεφάσισα να αναχωρήσω λαθραίως από Ζάκυνθον δια την Ελλάδα, όπως ενδυθώ την στολήν του εθελοντού εις το Ιππικόν. [...] ο Ξένος δια την ευστάθειαν των Αρχών μου, και το αμετάβλητον της γνώμης υπέρ του αναγεννηθέντος Έθνους μου με καταδιώκει και με καταταυρανεί, [...]. Ευχήθην πάντοτε, και επεθύμησα ίνα ιδω μίαν ημέραν την Ελληνικήν Σημαίαν αεροκυματίζουσαν εις τα φρούρια της Πατρίδος της γεννήσεώς μου.⁴²

Μέσα σε λίγες γραμμές, ο Φρ. Δομενεγίνης, διατύπωνε το πολιτικό του όραμα, αναφέροντας ότι, η μοναδική ευτυχία του ήταν να δει την ιδιαίτερη πατρίδα του ενωμένη με την υπόλοιπη Ελλάδα:

Η της Πατρίδος μετά της Ελευθερωμένης Μητρός μας Ελλάδος Ένωσις είναι η μόνη ευχή μου! Η μόνη ευτυχία μου! Ας καταμαστίζεται, ας ταλαιπωρήται το σώμα μου, η θέλησός μου αυτή απαύγασμα της ψυχής μου, θέλει υποστηρίξει πάντοτε την μυριοπόθητον ΕΝΩΣΙΝ! Αν δια το Πατριωτικόν τούτο αίσθημα, ίδιον εκάστου εντίμου πολίτου, με αφήρπασαν από της Οικογενείας μου τα αγκάλας, και εξεσφενδόνισαν εις την κόλασιν ταύτην, εκτεθειμένον εις υστερήσεις και δεινοπαθείας, κατασπαρραττούσας και την ωμοτέραν καρδίαν, εγώ αδιαφορώ. Αρκεί να αποχωρισθῇ η Πατρίς μου από την Μητρυνάν, και ενωθῇ με την φυσικὴν της Μητέρα, και ας υποφέρωμεν καρτερωψύχως οποία δύναται να εφεύρη βασανιστήρια η

εις το άτοπον». Βλέπε στα, *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Νομοθετικής Συνελεύσεως του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων κατά την Πρώτην Σύνοδον της Ενάτης Βουλευτικής Περιόδου*, Κερκύρα, 1850, σ. 313. Χρήζει η αναγκαιότητα μελέτης της κοινωνικής σύνθεσης των μελών του βουλευτικού σώματος της 10ης Ιονίου Βουλής, πέραν της ιδεολογικής, ώστε να αναδυθεί η βαθύτερη τοποθέτησή τους σε σχέση με τα ζητήματα των φυλών. Η επτανησιακή κοινωνία ήταν βαθύτατα ταξική και το αντιπροσωπευτικό της «σώμα» έκφραση του αντιπροσηλυτισμού της.

42. «Επιστολή του Αντιπροσώπου Ζακύνθου Φ. Δομενεγίνη Εξόριστου εις Αντικύθηρα προς την Σύζυγόν του», *Φιλαλήτης*, 40(06.06.1852), Κερκύρα, σσ. 2-3.

πλέον σατανική φαντασία όπως έτι μάλλον μας κατατυραννή.⁴³

Με τον τρόπο αυτό γαλουχούσε τόσο την Ελισάβετ με το εθνικιστικό του όραμα, όσο και το κοινό της Επτανήσου που διάβαζε μέσω του *Φιλαλήθη* τις επιστολές του. Η Ελισάβετ είχε ήδη αποδείξει ότι τα «μακρά φορέματα της γυναικειάς σκλαβιάς»⁴⁴ δεν την είχαν εμποδίσει να ορθώσει το ανάστημά της μπροστά στον βρετανικό εκβιασμό. Στοιχείο που μαρτυρά ότι η Ελισάβετ δεν ήταν αγράμματη αλλά σίγουρα μια καλλιεργημένη, σκεπτόμενη και θαρραλέα γυναίκα που όμως η θέση της την «καλούσε» σε απόλυτη «υποταγή» στο σύζυγό της. Το σεξουαλικό συμβόλαιο (the sexual contract)⁴⁵ στο οποίο ήταν κοινωνός την δέσμευε. Αυτό ήταν το κλουβί μέσα στο οποίο κυφορούσε και γεννούσε τα τέκνα της, απογυμνωμένη από κάθε δικαίωμα και ελευθερία. Ο γάμος της ήταν το συμβόλαιο της υποταγής της.⁴⁶ Η θέση της συζύγου, όπως συνάγεται και από τον Ιόνιο Αστικό Κώδικα, στην επτανησιακή κοινωνία προσδιοριζόταν ως κατάσταση μόνιμης ανηλικιότητας. Η βασική υποχρέωση των γυναικών στα μέσα του 19ου αιώνα, ήταν η οικιακή υπηρεσία, η κυοφορία και ανατροφή των τέκνων.⁴⁷

Η βαθειά χριστιανική πίστη του Φρ. Δομενεγίνη, ήταν συνυφασμένη με το εθνικό του όραμα. Ήταν, σύμφωνα με τη σκέψη του, «θέλημα του Θεού» η Ένωση, και δεν θα αργούσε να γίνει. Έγραφε:

Και μ' όλα ταύτα η γενική αυτή επιθυμία δεν θέλει βραδύνει να πραγματοποιηθή, καθότι το θέλημα του Θεού θέλει πληρωθή! ..... Το μη κλέψης είναι μία μεταξύ των δέκα εντολών. Αν η Πατρίς μου αποτελούσε μέρος του Βασιλείου του Οδυσσέως, αν η Επτάνησος απήρτιζε μέρος της Ελλάδος, και

43. «Επιστολή του Αντιπροσώπου Ζακύνθου Φ. Δομενεγίνη Εξόριστου εις Αντικύθηρα προς την Σύζυγόν του», *Φιλαλήτης*, 40(06.06.1852), Κερκύρα, σ. 3.

44. Ε. Μουτζάν Μαρτινέγκου, *Αυτοβιογραφία*, ό.π., σσ. 124-125.

45. Σύμφωνα με την C. Pateman οι θεωρίες περί «κοινωνικού συμβολαίου» έχουν καταπνίξει ή απωθήσει μια διάσταση της θεωρίας των συμβολαίων, αναπόσπαστο μέρος της λογικής επιλογής της αρχικής συμφωνίας, που είναι το «σεξουαλικό συμβόλαιο». Η θεωρία περί «κοινωνικού συμβολαίου» είναι παρουσιασμένη ως μια ιστορία σχετικά με την ελευθερία. Στην ουσία, το «κοινωνικό συμβόλαιο» είναι η ιστορία της ελευθερίας και το «σεξουαλικό συμβόλαιο» είναι μια ιστορία της υποταγής. Το αρχικό σύμφωνο αποτελείται και από τα δύο, την ελευθερία και την κυριαρχία. Η πολιτική ελευθερία είναι ανδρικό χαρακτηριστικό και βασιζόταν στο πατριαρχικό δικαίωμα. Τα κλασικά κείμενα περί «κοινωνικού συμβολαίου» έδωσαν μια παραπλανητική εικόνα του διακριτού χαρακτηριστικού της συγκρότησης της αρχικής πολιτικής κοινωνίας. Διέκριναν την πατριαρχική πολιτική κοινωνία σε δύο σφαίρες, τη δημόσια και την ιδιωτική, και κατεύθυναν την προσοχή τους στη μία μόνο, τη δημόσια. Η ιδιωτική σφαίρα αποκόπηκε από την πολιτική σφαίρα. Τελικά ο γάμος και ο,τι αυτός συνεπάγεται, θεωρήθηκε άσχετος με την πολιτική. Ωστόσο, το δημόσιο πεδίο δεν μπορεί να κατανοηθεί πλήρως με απουσία της ιδιωτικής σφαίρας. C. Pateman, *The Sexual Contract*, ό.π., σσ. ix-4.

46. Στο ίδιο, σσ. 2-3, 6, 38.

47. Στο ίδιο, σσ. 116-121.

*αν η ιδιοκτησία αυτή αφηρηπάσθη με Συνθήκας από τον Ξένον εναντίον του Δικαίου των Λαών, πλησιάζει ήδη η ημέρα της αποδόσεως, πλησιάζει η στιγμή καθ'ην πληρωθήσονται αι Βουλαί του Υψίστου!*⁴⁸

Ουσιαστικά, οι επιστολές του Φρ. Δομενεγίνη προς τη σύζυγό του, δεν ήταν ιδιωτικές, αλλά πολιτικά κείμενα που εμπεριείχαν συγκινησιακά ιδιωτικά στοιχεία/πληροφορίες. Στόχο δεν είχαν τόσο την Ελισάβετ, όσο την ακύρωση της εντολής του αρμοστή για την παραμονή του στην εξορία. Η Ελισάβετ, θυματοποιήθηκε και από τον σύζυγό της, λόγω της δημοσιοποίησης των επιστολών του προς εκείνη, για να επηρεαστεί το πολιτικό πεδίο υπέρ του, λόγω της κατάστασης στην οποία βρισκόταν εκείνη και τα τέκνα τους. Επομένως, η Ελισάβετ, αντιμετωπίζεται εργαλειακά, ως αφορμή και μέσο για την επίτευξη του πραγματικού πολιτικού στόχο του συζύγου της. Με αυτό τον τρόπο η Ελισάβετ θυματοποιείται για δεύτερη φορά. Αρχικά είχε θυματοποιηθεί από το καθεστώς. Λόγω της δεινής κατάστασης που είχε περιέλθει εξαιτίας της αναγκαστικής απουσίας του συζύγου της και της πολυμελούς οικογένειά της, εκβιάστηκε να στραφεί για εύνοια προς τον αρμοστή, υπέρ του συζύγου της, και άρα της οικογένειάς τους. Έτσι θα «παραδεχόταν» την κοινωνική της αδυναμία να ανταπεξέλθει στις περιστάσεις λόγω απουσίας του συζύγου της και στην περίπτωση που ο αρμοστής ανταποκρινόταν στο αίτημά της, θα αποδυναμωνόταν η φήμη του συζύγου της, αφού εκείνος θα απελευθερωνόταν λόγω της συζύγου του. Ενώ, στην περίπτωση ικετήριας αναφοράς της Ελισάβετ προς τον αρμοστή, θα εκβιαζόταν εμμέσως και ο σύζυγός της να ενδώσει στις προτάσεις μεταμέλειας και συμμόρφωσης του αρμοστή που επρόκειτο να ακολουθήσουν.

Η πρώτη δημοσιευμένη επιστολή, ξεκινούσε με την έκφραση της ανησυχίας του Φρ. Δομενεγίνη για το αν η κυοφορούσα σύζυγός του είχε γεννήσει ή όχι ακόμη, και γιατί έλειπε η υπογραφή δύο παιδιών τους από επιστολή που του είχε στείλει εκείνη το προηγούμενο διάστημα. Ακολουθούσε το κυρίως, και μεγαλύτερο μέρος της επιστολής, με αναφορά αφενός στις πολιτικές του ιδέες και αφετέρου στις συνθήκες ζωής του στον τόπο της εξορίας του, τα Αντικύθηρα. Γίνεται εκτενής περιγραφή της φρούρησης των εξόριστων από τον δεσμότη τους και εν γένει της συμπεριφοράς του προς εκείνους.⁴⁹ Έγραφε:

Γεώργιος τις Κασσιμάτης είναι ο ενταύθα Δικαστής, Συμβολαιογράφος, Αστυνόμος, Τελώνης, τέλος ο Παμβασιλεύς της Κολάσεως ταύτης. Εκτελών ουτός πάντοτε τας μυστικές διαταγάς της Κυβερνήσεώς του, δεν ημπορείς να φαντασθής την δραστηριότητά του εις το να μας κατατυραννή, όπως καταβάλη το αγέρωχον του χαρακτήρα μας. Νυχθημέρον επιτηρούμεθα

48. «Επιστολή του Αντιπροσώπου Ζακύνθου Φ. Δομενεγίνη Εξόριστου εις Αντικύθηρα προς την Σύζυγόν του», *Φιλολήθης*, 40 (06.06.1852), Κερκύρα, σ. 3.

49. Στο ίδιο, σ. 3.

παρά των μαχαιροφόρων, οίτινες μας παρακολουθούν. [...] Τας πρώτας ημέρας μας ήτον μέλι και γάλα, αι Κυβερνητικάι διαταγαί του απεινίγοντο, ίσως διότι δεν του έλειπε το κάπνισμα και ο ταμβάκος της μύτης, και τα κουλούρια, του αμυγδάλου το σιρόπιον, ο εκλεκτός οίνος της Ζακύνθου, τα χρηστηψώματα, η σταφίς, τα πλήρη γλυκυσμάτων ποτήρια κ.τ.λ. Αφού τώρα τα δώρα έλειπαν, μετήλλαξεν ήθος, έγινεν αγοραίος, είναι σοβαρός, μανιώδης, προσκολλημένος όλος εις τας Κυβερνητικάς διαταγάς.⁵⁰

Με τις φράσεις αυτές ο Φρ. Δομενεγίνης αποκάλυπτε το ήθος και το χαρακτήρα των κυβερνητικών οργάνων. Κατήγγειλε, με ειρωνικό ύφος, τη διεφθαρμένη φύση τους και την αδιαφανή πρακτική τους.

Η επιστολή κατέληγε με αναφορά στα συναισθήματα ανησυχίας του Φρ. Δομενεγίνη για τα παιδιά τους. Τα ανέφερε όλα ονομαστικά. Με ηλικιακή σειρά ήταν ο Ιωάννης, ο Γεώργιος, η Αγγελική, η Μαρία, η Αντωνίνα, η Όλγα και ο Διονύσιος.⁵¹ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εξέφραζε, ο Φρ. Δομενεγίνης, για την εκπαίδευση της Αγγελικής στη σπουδή των αρχαίων ελληνικών, των γαλλικών και των αγγλικών. Ενώ ρωτούσε τη σύζυγό του αν εξακολουθούσε η Αγγελική «την κλίσιν δια το κλειδοκύμβαλον». Υπομονή χρειαζόταν για τη Μαρία, την οποία χαρακτήριζε ως «βραδύνους». Θα μπορούσε να αποδώσει στα μαθήματα και εκείνη αλλά με επιμονή και υπομονή. Η Αντωνίνα και η Όλγα αναφέρονταν ως «Άγγελοι», ενώ για το Διονύσιο, ο Φρ. Δομενεγίνης αναρωτιώταν αν «ψέλλιζε καμμίαν λέξιν», διότι ήταν πολύ μικρός. Η επιστολή έκλεινε με την εντολή/επιθυμία του προς την Ελισάβετ:

επιθυμώ λεπτομερή πληροφορίαν περί των τέκνων μας, τα οποία είμαι βέβαιος ότι δεν ελλείπουν ποτέ των θρησκευτικών καθηκόντων των, και από το να επασχωνώνται εις την παιδείαν, καθότι χωρίς αυτά τα χρέη οι άνθρωποι καθίστανται ανυπόφοροι και επιζήμιοι προς την Ανθρωπότητα.⁵²

Η δεύτερη κατά σειρά δημοσίευσης επιστολή του Φρ. Δομενεγίνη προς τη σύζυγό του, αλλά με ημερομηνία σύνταξης προγενέστερη της πρώτης δημοσιευμένης επιστολής, αφορούσε κυρίως τις συνθήκες διαβίωσης των εξόριστων και τις ανάγκες τους για ιατρικά εργαλεία και φάρμακα, έτσι ώστε να μπορεί ο εξόριστος γιατρός, Σταματέλος Πυλαρινός, να παράσχει βοήθεια προς τους ασθενείς του νησιού. Από την επιστολή αυτή, συνάγεται ότι ο Φρ. Δομενεγίνης ήταν από εύπορη οικογένεια, αφού παράγγελνε στη σύζυγό του να του στείλει τα

50. Στο ίδιο, σ. 3.

51. Στο ίδιο, σ. 3.

52. Στο ίδιο, σ. 4.

53. Στο ίδιο, σ. 3.

ιατρικά υλικά που έκρινε ότι ήταν αναγκαία, αλλά και χρήματα διότι του είχαν μείνει πολύ λίγα. Στην επιστολή αυτή, αναφέρεται λακωνικά στα παιδιά τους, κλείνοντας με την προτροπή προς τη σύζυγό του: «Ασπάσου τα επτά παιδιά μας, και ο Θεός να σε βοηθήσει κατά την στιγμήν του τοκετού του άλλου τέκνου».⁵³

VIII. Τα αποτελέσματα

Τελικά, οι επιστολές αυτές δεν απέφεραν άμεσα το επιθυμητό για τον Φρ. Δομενεγίνη αποτέλεσμα, ο οποίος αφέθηκε ελεύθερος ενάμιση χρόνο αργότερα (τέλη Οκτωβρίου 1853).⁵⁴ Είχε όμως καταφέρει να πυροδοτήσει τη συζήτηση στην Ιόνιο Βουλή⁵⁵ και σίγουρα να στρέψει τα βλέμματα των αναγνωστών του *Φιλολήθη* στην υπόθεση του εξοστρακισμού του στα Αντικύθηρα.

Ένα χρόνο αργότερα, το 1853, πριν την απελευθέρωση του Φρ. Δομενεγίνη, ένας άλλος εξόριστος ριζοσπάστης στα Αντικύθηρα, ο Η. Ζερβός Ιακωβάτος, έστειλε επιστολές στη σύζυγό του Χρυσάνθη με την παραίνεση να τις δημοσιεύει. Προείχε κατά τη γνώμη του το εθνικό και πολιτικό καθήκον. Έβαζε σε δεύτερη μοίρα τα υλικά αγαθά και την οικογένειά του.⁵⁶

IX. Συμπερασματικά

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι:

α). Η βία της «προστασίας» στο Ιόνιο είχε διαπεράσει τόσο τη δημόσια όσο και την ιδιωτική σφαίρα. Η μορφή της ήταν φυσική, συμβολική και απειλητική. Στόχος της ήταν ο κοινωνικός έλεγχος. Η σωρευτική της ορμή κατέληγε να ξεσπά στα ευκολότερα θύματα του κοινωνικού ιστού, τις γυναίκες και τα παιδιά, ύστατα θύματα κάθε κοινωνικής / πολιτικής σύγκρουσης στην ιστορία που συχνά παραγνωρίζονται ή αποσιωπούνται από τον ανδρικό ιστορικό λόγο.

β). Μαρτυρείται η θέση των γυναικών μέσα στον κοινωνικό ιστό του κράτους των Ηνωμένων Πολιτειών των Ιονίων Νήσων. Το πώς έβλεπαν τις γυναίκες και τα παιδιά τότε οι άνδρες [τους] και πως τους συμπεριφέρονταν.

γ). Πως οι γυναίκες «ανταποκρίνονταν» σε αυτή την συμπεριφορά. Αφού «οι

54. Π. Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από Συστάσεως αυτού μέχρις Ενώσεως, έτη 1815-1864*, Τ. Β', ό.π., σ. 342.

55. *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Νομοθετικής Συνελεύσεως του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων κατά την Πρώτην Σύνοδον της Δεκάτης Βουλευτικής Περιόδου, ό.π.,* σσ. 375-387.

56. Σχετικά με τις επιστολές αυτές και τις απόψεις του Η. Ζερβού Ιακωβάτου για τις γυναίκες, βλέπε, Η. Ζερβός Ιακωβάτος, *Ο Ανήρ και η Γυνή, Μελέτη Ηθικοφιλοσοφική*, εν Κεφαλληνία, 1888, σσ. 1-36. Η. Ζερβός Ιακωβάτος, *Αι εξ Αντικυθήρων δύο Επιστολαί*, εν Κεφαλληνία, 1853, σσ. 1-19. Η. Ζερβός Ιακωβάτος, *Η επί των Αντικυθήρων αιμαλώσων μου και η των Συναγματολάων μου 1857*, (επιμ. προλεγ.: Χρ. Θεοδωράτος), Αθήνα, 1972, σσ. 63-68, 73-79, 94-101. Επίσης, Α. Γιαννάτου, «Βουβές Μορφές του Επτανησιακού Ριζοσπαστισμού: Η Χρυσάνθη Σολωμού», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Η Ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα, 1864-2004*, Τ. 2, Αθήνα, 2006, σσ. 55-64. (Ανάτυπο).

σκέψεις και οι αντιλήψεις τους [είχαν] δομηθεί σύμφωνα με τις ίδιες ακριβώς δομές με τη σχέση κυριαρχίας που τους [είχε] επιβληθεί, τα γνωσιακά τους ενεργήματα [ήταν] ενεργήματα αναγνώρισης, υποταγής». ⁵⁷ Στην «κοινωνική καταστατική τους θέση [οι γυναίκες] ως αντικειμένων ανταλλαγής τα οποία ορίζονται σύμφωνα με τα ανδρικά συμφέροντα και προορίζονται να συμβάλουν έτσι στην αναπαραγωγή του συμβολικού κεφαλαίου των ανδρών, εδράζεται η εξήγηση της πρωτοκαθεδρίας που διατηρεί η αρρενωπότητα στο εσωτερικό των πολιτισμικών ταξινομιών» ⁵⁸ και της επτανησιακής κοινωνίας, όπου ζούσε η Ελισάβετ και ο σύζυγός της.

δ). Η βία που ασκούσαν ήταν πολλαπλή. Ουσιαστικά καταρρίπτεται η λειτουργικότητα των χωριστών σφαιρών και η συμβολική τάξη πραγμάτων αντιμετωπίζεται ως καταναγκαστικό σύμπαν, όπου το μόνο που μπορούσε να κάνει το άτομο ήταν να προσαρμοστεί.

57. P. Bourdieu, *Η Ανδρική Κυριαρχία*, ό.π., σ. 49.

58. Στο ίδιο, σ. 94.

Δ. ΓΛΗΝΟΣ ΚΑΙ Μ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ ΣΤΟ ΑΡΓΟΣΤΟΛΙ. ΤΟ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ (1924)

Μνήμη Γιώργου Γ. Αλυσανδράτου

Οι πρωτεργάτες της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα Δημήτρης Γληνός¹ και Μανόλης Τριανταφυλλίδης² βρίσκονται το Φεβρουάριο του 1924 για μια εβδομάδα στην Κεφαλονιά ως απεσταλμένοι του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως (στο εξής: Παιδείας), για να συμμετάσχουν σε Εκπαιδευτικό Συνέδριο. Είναι η

1. Για τη ζωή και το έργο του παιδαγωγού, κοινωνικού αναμορφωτή και αγωνιστή Δ. Γληνού (Σμύρνη 1882 - Αθήνα 1943) βλ. ιδιαίτερα Τάσος Βουρνάς, *Δημήτρης Γληνός: ο στοχαστής, ο αγωνιστής, ο δάσκαλος του γένους*, εκδ. Τολίδη, Αθήνα 1975· *Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού. Μελέτες για το έργο του και ανέκδοτα κείμενά του*, εκδ. «Τα Νέα Βιβλία» Α.Ε., Αθήνα 1946, (επανέκδοση με νέα κείμενα και επιμέλεια Κωνσταντίνος Μαυρέας, Γιώργος Δ. Μπουμπούς, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2003)· Χαράλαμπος Ν. Μελετιάδης, *Δημήτρης Γληνός: παιδαγωγική θεωρία και πράξη, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1989*· Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, *Δημήτρης Γληνός, ο πνευματικός ταγός*, Πρακτικά Συμποσίου για τα πενήντα χρόνια από το θάνατό του, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1997.

2. Για τη ζωή και το έργο του πρωτοπόρου γλωσσολόγου Μ. Τριανταφυλλίδη (Αθήνα 1883-1959) βλ. ιδιαίτερα *Μνήμη Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Είκοσι χρόνια από το θάνατό του*, έκδοση Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη 1979· *Τιμητικές εκδηλώσεις για τα εκατό χρόνια από τη γέννηση του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, έκδοση Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), Θεσσαλονίκη 1987. Βλ. επίσης Γιώργος Γ. Αλυσανδράτος, *Μανόλης Τριανταφυλλίδης (1889-1959). Σελίδες από τη ζωή και το έργο του*, εκδοτική φροντίδα Δημήτρης Αρβανιτάκης – Τασία Ευθυμιάτου-Αλυσανδράτου, έκδοση Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 2010. Με την ευκαιρία της αναφοράς μου στο παραπάνω βιβλίο σημειώνω ότι ο Κεφαλονίτης φιλόλογος, νεοελληνιστής και επανηρωιστής Γ. Αλυσανδράτος (1915-2004) στα φοιτητικά του χρόνια δραστηριοποιήθηκε ενεργά στο φοιτητικό «Ακαδημαϊκό Όμιλο», που υποστήριζε την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας, και στη συνέχεια υπήρξε για πολλά χρόνια στενός συνεργάτης του Μ. Τριανταφυλλίδη, μέχρι το θάνατό του τελευταίου. Αλλά και η κυρία Τασία Ευθυμιάτου-Αλυσανδράτου πτυχιούχος Γαλλικής Φιλολογίας, με πολύχρονη διδασκαλία στο Γαλλικό Ινστιτούτο της Αθή-

• Ο Πέτρος Πετράτος είναι φιλόλογος, δρ Ιστορίας.

εποχή που τα ηγετικά στελέχη του Εκπαιδευτικού Ομίλου³ Δ. Γληνός, Μ. Τριανταφυλλίδης και Αλέξανδρος Δελμούζος,⁴ κατακτώντας θέσεις στο Υπουργείο Παιδείας κάνουν την τρίτη (από τις τέσσερις) προσπάθεια προώθησης της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρυθμιστικής πρότασης του Εκπαιδευτικού Ομίλου πριν από τη διάσπασή του (1927), αλλά χωρίς ουσιαστική συνέχεια και εδραίωση.⁵ Πάντως, στο περιορισμένο, χρονικά και πολιτικά, πλαίσιο που κινήθηκαν, έδρασαν δραστήρια και αποφασιστικά.

Με τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του 1913, την πρώτη του 20ού αιώνα,⁶ προβλεπόταν ανάμεσα σε άλλα εξάχρονη (αντί τετράχρονη που ήταν) η φοίτηση στο Δημοτικό Σχολείο, για το οποίο προτεινόταν η κατάργηση της διδασκαλίας

νας, υπήρξε οικεία του Μ. Τριανταφυλλίδη, καθώς ως φοιτήτρια παρακολούθησε τα Φροντιστήρια του μεγάλου γλωσσολόγου και αργότερα μαζί με το σύζυγό της Γιώργο διατήρησαν στενές σχέσεις μαζί του. Βλ. σχετικά Γ. Αλυσανδράτος, *ό.π.*, σσ. 13-14, 71, 142-143.

3. Για τη δράση και την προσφορά του Εκπαιδευτικού Ομίλου βλ. Μάρκος Τσιριμώκος, «Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου», *Νέα Εστία*, τ. 1, τχ. 7 (Ιούλιος 1927), σσ. 401-410, και τχ. 8 (Αύγουστος 1927), σσ. 468-478, (και σε ιδιαίτερο τεύχος, 1927): Δημήτρης Χαράλαμπος, *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος. Η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1987· Αλέξης Δημαράς, *Εκπαιδευτικός Όμιλος. Κατάλογος μελών 1910-1927. Σύνοψη-Περιγραφή-Εκτιμήσεις*, έκδοση Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1994.

4. Για τη ζωή και το έργο του παιδαγωγού Αλ. Δελμούζου (Άμφισσα 1880 - Αθήνα 1956) βλ. ανάμεσα σε άλλα Ευάγγελος Παπανούτσος, *Α. Δελμούζος, η ζωή του. Επιλογή από το έργο του*, έκδοση Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1984· Α. Δημαράς, Α. Πατρικίου (επιμ.), *Αλέξανδρος Δελμούζος. Ανάλεκτα. Η γλώσσα είναι μόνο μέσον*, έκδοση Ινστιτούτου Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη) και Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Θεσσαλονίκη 2014.

5. Η πρώτη προσπάθεια έγινε το 1913 με την κυβέρνηση Ελ. Βενιζέλου (υπουργό Παιδείας τον Ιωάννη Τσιριμώκο), αλλά ναυάγησε με την απόσυρση των σχετικών νομοσχεδίων λόγω της υπαναχώρησης του Βενιζέλου, και η δεύτερη το 1917, που νομοθετήθηκε από την προσωρινή επαναστατική κυβέρνηση Θεσσαλονίκης του Ελ. Βενιζέλου, αλλά δεν πρόλαβε να εδραιωθεί λόγω της μικρασιατικής περιπέτειας και της εκλογικής ήττας του 1920. Τώρα, 1923-24, γίνεται η τρίτη προσπάθεια με την κυβέρνηση του Στ. Γονατά (στρατιωτικό κίνημα Ν. Πλαστήρα), αλλά σταματά στην επιστροφή της δημοτικής και των νέων Αναγνωστικών στα Δημοτικά Σχολεία και στην αναδιοργάνωση των Διδασκαλείων. Η τέταρτη προσπάθεια θα γίνει το 1924 με την κυβέρνηση του Αλ. Παπαναστασίου, ο οποίος μπορεί να υιοθέτησε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Εκπαιδευτικού Ομίλου, αλλά δεν επέμεινε στην εφαρμογή του με τη δικαιολογία του υπέρογκου κόστους. Βλ. σχετικά Κώστας Σωτηρίου «Η Παιδεία μας στα τελευταία πενήντα χρόνια [1912-1962]», στο *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση. Συζητήσεις - Κρίσεις - Απόψεις (1956-1965)*, εκδ. «Προοδευτική Παιδεία», Αθήνα 1966, σσ. 10-11· Άννα Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο Μεσοπόλεμο*, εκδ. Κέδρος, [Αθήνα 1977], σσ. 27-55.

6. Ήδη από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα είχε απελευθερωθεί η δύναμη της εκπαίδευσης και άρα η αναγκαιότητα μιας μεγάλης εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, που θα συμπαρασύρει το ελληνικό κράτος και την ελληνική κοινωνία στη γενικότερη κοινωνικο-οικονομική πρόοδο, βλ. Αλέξης Δημαράς (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια ιστορίας*, τ. Α': 1821-1894, εκδ. Ερμής - Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1973, σ. μστ'.

των αρχαίων ελληνικών και η επαρκής διδασκαλία της «νεωτέρας γλώσσης», της καθαρεύουσας δηλαδή και όχι – ακόμη – της δημοτικής.⁷ Παρά την ενδυνάμωση κατά την τελευταία εικοσαετία του κινήματος του δημοτικισμού, οι υποστηρικτές της καθαρεύουσας δεν ήταν διατεθειμένοι να επιτρέψουν την εισαγωγή της δημοτικής στην Εκπαίδευση.⁸ Με τη δεύτερη προσπάθεια του 1917, της οποίας εισηγητής υπήρξε πάλι ο Δ. Γληνός, καθιερωνόταν, ανάμεσα σε άλλα, η δημοτική γλώσσα ως γλώσσα του Δημοτικού Σχολείου με παράλληλη διδασκαλία της καθαρεύουσας στις δύο τελευταίες τάξεις και κατάργηση προφανώς των αρχαίων ελληνικών, ενώ λαμβάνονταν μέτρα για την επιμόρφωση και τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των δασκάλων.⁹ Τα νέα, μάλιστα, αναγνωστικά βιβλία – και αυτό συνιστά το σημαντικότερο και από την ίδια τη γλώσσα μεταρρυθμιστικό βήμα της προσπάθειας του 1917 – κινούνταν σε ένα πλαίσιο «αστικού ορθολογισμού».¹⁰

Έχει τη σημασία του και πρέπει να υπογραμμιστεί ότι τόσο την πρόταση όσο και την εφαρμογή της μεταρρύθμισης του 1917 ανέλαβε ουσιαστικά ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: ο Δ. Γληνός πήγε στη Θεσσαλονίκη και έπεισε τον Ελ. Βενιζέλο για την ανάγκη της εκπαιδευτικής αλλαγής, της οποίας το κύριο βάρος της νομοθετικής εργασίας θα σηκώσει ο ίδιος· στις θέσεις των ανωτέρων εποπτών της Δημοτικής Εκπαίδευσης διορίστηκαν οι Αλ. Δελμούζος και Μ. Τριανταφυλλίδης, που είναι και μέλη του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου του Υπουργείου με δικαίωμα ψήφου για όλα τα θέματα τα σχετικά με τη Δημοτική Εκπαίδευση, ενώ τη γραμματεία του Υπουργείου μαζί με την προεδρία του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου ανέλαβε ο Δ. Γληνός.¹¹

7. Βλ. Α. Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σσ. 30-31. Να σημειωθεί ότι το Σύνταγμα του 1911 είχε καθιερώσει την καθαρεύουσα ως επίσημη γλώσσα του κράτους. Πάντως, αυτές οι νέες ρυθμίσεις δεν εφαρμόστηκαν, καθώς τα νομοσχέδια του 1913 δεν έφτασαν ποτέ στη Βουλή για ψήφιση· «μπήκαν στο χρονοντούλαπο», όπως θα γράψει, ανώνυμα, αργότερα ο Δ. Γληνός, «Δημοκοπία, αντίδραση, παιδεία», *Αναγέννηση*, Β', φ. 2 (Οκτώβρης 1927), σ. 51.

8. Με πολύ παραστατικό τρόπο ο Κεφαλονίτης δάσκαλος Ανδρέας Καλογηράς έχει δώσει τη ζημιά, που επιφέρει στη Δημοτική τουλάχιστον Εκπαίδευση η συνέχιση αυτής της κατάστασης, και τις παρενέργειες, που δημιουργεί στην κοινωνία. Βλ. Ίδρυμα Γληνού / Αρχείο Δ. Γληνού, ΞΔ/396-3 (1-2), όπου το σατιρικό ποίημα του Α. Καλογηρά «Πώς μορφώνουν τα παιδιά μας / τα σημερινά σχολεία μας», που έγραψε με την ευκαιρία του Διδακταλικού Συνεδρίου του 1924 στο Αργοστόλι, για το οποίο (Συνέδριο) θα γίνει λόγος παρακάτω. Βλ. το ποίημα στο Παράρτημα, αρ. εγγρ. 4. - Ευχαριστώ θερμά και από αυτήν τη θέση το γραμματέα του Ιδρύματος Γληνού και επιστημονικό υπεύθυνο του Αρχείου κ. Γιώργο Μπουμπού για τη βοήθεια του στην πρόσβασή μου στο Αρχείο και την άμεση ικανοποίηση των σχετικών αιτημάτων μου.

9. Βλ. Α. Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σσ. 34-37.

10. Βλ. *ό.π.*, σσ. 40-45.

11. Έχει γράψει ο Χρ. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαίδευσης*, έκδοση του Οργανισμού Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, εν Αθήναις 1942, σ. 453: «Οι αρχηγοί του δημοτικισμού κατέλαβαν τα πλέον επικαίρους θέσεις εν τη διοικήσει της εκπαίδευσεως, ο μεν Δ. Γληνός, του γενικού γραμματέως του Υπουργείου, οι Αλ. Δελμούζος και Μ. Τριανταφυλλίδης, των ανωτέρων εποπτών της δημοτικής εκπαίδευσεως, εκείθεν δ' ειργάσθησαν με εξαιρετικήν εντατικότητα υπέρ

Η κυβερνητική, όμως, αλλαγή του 1920 μετά την εκλογική ήττα του Ελ. Βενιζέλου οδήγησε τους πρωτεργάτες της μεταρρύθμισης στην παραίτηση και τη νέα κυβέρνηση στην ανατροπή των μεταρρυθμιστικών μέτρων της περιόδου 1917-20.¹² Πάντως, η γενικότερη πολιτική αστάθεια, που θα ακολουθήσει, λόγω της μικρασιατικής περιπέτειας, του προσφυγικού προβλήματος και των στρατιωτικών πραξικοπημάτων, θα προκαλέσει χαώδη κατάσταση και στον εκπαιδευτικό χώρο. Η προσπάθεια της κυβέρνησης Στ. Γονατά (1923-24), η οποία είχε επαναφέρει την τριανδρία στο Υπουργείο Παιδείας μαζί με τον άξιο υποστηρικτή του εκπαιδευτικού δημοτικισμού Ευάγγελο Κακούρο,¹³ και εκείνη της κυβέρνησης Αλ. Παπαναστασίου (1924), δεν ήταν τίποτε περισσότερο από κάποια φωτεινά διαλείμματα, που προσπάθησαν να συντηρήσουν το «άρωμα» της μεταρρύθμισης.¹⁴

Εδώ μας αφορά η προσπάθεια του 1923-24, που επιδίωξε να εφαρμόσει ουσιαστικά τα προγενέστερα μεταρρυθμιστικά νομοθετήματα και στο πλαίσιο εκείνης της εφαρμογής ήρθαν στο Αργοστόλι της Κεφαλονιάς οι ανώτεροι επό-

του διαφωτισμού των δημοδιδασκάλων».

12. Η «Επιτροπεία», που η νέα της μεταπολίτευση του 1920 κυβέρνηση συγκρότησε, εισηγήθηκε (το Φεβρουάριο του 1921) οι νόμοι της μεταρρύθμισης «να κηρυχθούν αυτοδικαίως άκυροι, ως αντισυνταγματικοί», τα νέα σχολικά βιβλία «να εκβληθώσι πάραυτα εκ των σχολείων και καώσι, [...] ως έργα ψεύδους και κακοβούλου προθέσεως» και «να καταδιωχθώσι ποινικώς οι υπαίτιοι των προς διαφθοράν της ελληνικής γλώσσας και παιδείας τελεσθέντων πραξικοπημάτων», βλ. Α. Δημαράς, *ό.π.*, τ. Β': 1895-1967, σσ. 130-132. (Η κυβέρνηση, βέβαια, δεν έκαψε τα βιβλία, αλλά τα απέσυρε από τις σχολικές αίθουσες). Σε αυτό το παραλήρημα απάντησαν ο Δ. Γληνός (με το ψευδώνυμο Αντ. Γαβριήλ) με το περίφημο μελέτημά του *Οι χοίροι νύχουν, τα χοιρίδια κοΐζουσιν, οι όφεις νύχουν* (ο τίτλος είναι φράση παρμένη από Αλφαριθμητικό του 1908 για την Α' τάξη του Δημοτικού), εν Αθήναις 1921, και ο Μ. Τριανταφυλλίδης με την εξαιρετική μελέτη του «Πριν καούν. Η αλήθεια για τ' αναγνωστικά της δημοτικής», *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τ. 9 (1921), αρ. 4, σσ. 177-322, και ανάπτυο, Αθήνα 1921, καθώς και ο Ελισαίος Γιαν(ν)ίδης (ψευδώνυμο του Στ. Σταματιάδη) «Οικοδόμοι και εμπρηστές ή Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η Έκθεση της Επιτροπείας», ανάπτυο από το περιοδικό *Λόγος* (Πόλη 1921 – εκδόθηκε αργότερα σε φυλλάδιο από το περιοδικό *Ο Κύκλος*, Αθήνα 1933) και ο Κ. Δ. Σωτηρίου «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η επίσημος Επιτροπή. Απάντησις εις την κριτικήν της Επιτροπής διά τα "Ψηλά βουνά"», σειρά άρθρων στην εφ. *Νέα Ελλάς*, 16 Μαΐου - 12 Σεπτεμβρίου 1921 (= Κ. Δ. Σωτηρίου, *Τα «Ψηλά βουνά»*. Απάντηση στην Επιτροπή, Αθήνα [1923]).

13. Το 1923 ο Αλ. Δελμούζος θα αναλάβει τη διεύθυνση του Μαράσλειου Διδασκαλείου, συμβάλλοντας καθοριστικά στη διάδοση μιας νέας αντίληψης για την εκπαίδευση των δασκάλων. Το Μαράσλειο τότε λειτουργήσε και ως πρότυπο για την Παιδαγωγική Ακαδημία, η οποία με διευθυντή τον Δ. Γληνό (1924-1926) επιμόρφωνε πτυχιούχους του Πανεπιστημίου, για να γίνουν καθηγητές Διδασκαλείων. Για τον τρόπο που τότε λειτουργήσε το Μαράσλειο Διδασκαλείο βλ. Αλ. Π. Δελμούζος, *Οι πρώτες προσπάθειες στο Μαράσλειο 1923-1926*, Αθήνα 1929.

14. Να σημειωθεί εδώ ότι κατά τη διάρκεια εκείνης της τριανδρίας ηττάδων ιδρύθηκαν το 1922 η Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας (ΔΟΕ) και το 1924 η Ομοσπονδία Δασκάλων Μέσης Εκπαίδευσης (ΟΔΜΕ). Βλ. Αλέξης Δημαράς, «Εκπαίδευση 1922-1940. Οι νέες βενιζελικές μεταρρυθμίσεις», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 7, εκδ. Ελληνικά Γράμματα και εφ. *Τα Νέα*, Αθήνα 2003, σσ. 197-202.

ΙΑΚΟΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΒΑΛΕΣΣΙΝΩΝ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΙΕΥΤΗΡΙΟΥ

πτες Δημοτικής Εκπαίδευσης του Υπουργείου Δ. Γληνός και Μ. Τριανταφυλλίδης.¹⁵ Κύριο μέλημα του υπουργού Παιδείας Κωνσταντίνου Γόντικα,¹⁶ ο οποίος και έθεσε τις κατευθυντήριες γραμμές για την εκπαιδευτική πολιτική αυτής της σύντομης περιόδου, ήταν η αντιμετώπιση των άμεσα επιτακτικών αναγκών, όπως η αναδιάρθρωση του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, η εύρυθμη λειτουργία του εκπαιδευτικού μηχανισμού στη βάση μιας ευταξίας και κανονικότητας, η ορθολογική κατανομή του εκπαιδευτικού προσωπικού,¹⁷ αλλά και η βελτίωση της επιστημονικής ενημέρωσης και παιδαγωγικής κατάρτισης των εκπαιδευτικών, προκειμένου οι τελευταίοι να καταστούν ικανοί δάσκαλοι και σωστοί παιδαγωγοί.

Για την εφαρμογή του τελευταίου μέτρου, της εκπαίδευσης δηλαδή των εκπαιδευτικών, οι Δ. Γληνός και Μ. Τριανταφυλλίδης οργάνωσαν εκείνη την περίοδο (με νέο υπουργό Παιδείας τον Ι. Βαλαλά) σε περιφερειακές πόλεις της χώρας Εκπαιδευτικά Συνέδρια, με σκοπό την ενημέρωση των εκπαιδευτικών λειτουργών στην καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας και γενικότερα της μεταρρύθμισης. Συγκεκριμένα, από το Φεβρουάριο μέχρι και τον Απρίλιο του 1924 πραγματοποιήθηκαν Εκπαιδευτικά Συνέδρια στο Αργοστόλι (3-9 Φεβρουαρίου – στον αρχικό προγραμματισμό ήταν 3-8 Φεβρουαρίου), στην Κόρινθο (15-20 Φεβρουαρίου), στη Χαλκίδα (12-18 Μαρτίου), στο Λαύριο Αττικής (26 Μαρτίου - 1 Απριλίου), στην Καλαμάτα (16-22 Απριλίου), στο Ναύπλιο (30 Απριλίου - 6

15. Γράφοντας τούτο το κείμενο, τηρώ παλαιότερη δέσμευσή μου να ερευνήσω και να γράψω για την παρουσία των Δ. Γληνού και Μ. Τριανταφυλλίδη στο Αργοστόλι το 1924, ενώ δεν έχω ακόμη εντοπίσει νεότερα στοιχεία για την παρουσία την ίδια χρονιά στο Αργοστόλι του Ιωάννη Κακριδή (Αθήνα 1901-1992), βλ. Πέτρος Πετράτος, «Γιάννης Ψυχάρης και Κωστής Παλαμάς στην Κεφαλονιά και η σχέση τους με τους Κεφαλονίτες», *Κυμοθώη*, τ. 20 (2010), σ. 279, σημ. 1.

16. Για τις υπουργικές του θητείες σε διάφορα υπουργεία βλ. *Κωνσταντίνος Β. Γόντικας (1870-1937). Θεσμικές αλλαγές κατά τον Μεσοπόλεμο*, έκδοση Εταιρείας Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας, Αθήνα 2003.

17. Κατά την προηγούμενη διετία 1920-22 υπήρξε άστοχες, παράλογες και εκδικητικές μετακινήσεις εκπαιδευτικών. Είναι χαρακτηριστικά τα όσα σχετικά με το πρόβλημα αυτό αποκάλυψε ο υπουργός Παιδείας Κ. Γόντικας: «Τα τέσσερα πέμπτα των διδασκάλων της Ελλάδος μετακινήθηκαν προς πάσας τας κατευθύνσεις χωρίς καμιάν τάξιν, κανένα ειρμόν, καμιάν λογικήν, καμιάν πρόβλεψιν, καμιάν στοργήν προς τους Ελληνόπαιδας. Μετέθετεν ο υπουργός, μετέθετεν ο γενικός γραμματεύς, μετέθεταν οι τμηματάρχαι, [...] Συνέβη να μετατεθῇ δεκάκις ο αὐτὸς διδάσκαλος εἰς τὰ τέσσερα ἄκρα τῆς Ελλάδος, [...] συνέβη να μετατεθοῦν νεκροί», *Κωνσταντίνος Β. Γόντικας* ..., ὁ.π., σ. 144. Από τη γενική αυτή εικόνα δεν ἔλειψε και η Κεφαλονιά: ἀκόμη και αντιβενιζελική εφημερίδα διαμαρτυροῦταν για τις ακατανόητες, ἀστοχες και παράλογες μετακινήσεις των εκπαιδευτικῶν του νησιού, για αρκετές ἀπὸ τις ὁποῖες διαμαρτυρήθηκαν συνάδελφοι ἀλλὰ και μαθητές τους με ἐπιστολές τους στον τύπο, βλ. χαρακτηριστικά εφ. *Εἰρή*, φ. 21, 23-1-1921, 1δ, φ. 23, 6-2-1921, 2γ, φ. 24, 13-2-1921, 2β-γ, φ. 25, 20-2-1921, 2β. Στο Ἀρχεῖο Δ. Γληνού, Η/43, ἀπόκειται ἐνδιαφέρον υλικὸ ἀπὸ πρόχειρα χειρόγραφα καὶ δικτυόγραφα κείμενα του Δ. Γληνού για τὴ σύνταξη (ἀπὸ τον ἴδιο) νομοθετικοῦ διατάγματος για τὴν ἐπαναφορὰ των ἀδίκαια καὶ παρὰ νόμον μετακινήμενων ἢ ἀπολυμένων δημοσίων υπαλλήλων.

Μαΐου), στην Κοζάνη (26 Ιουνίου - 2 Ιουλίου) και στην Καστοριά (4-5 Ιουλίου).¹⁸

Η προετοιμασία του Συνεδρίου

Από τα τέλη της προηγούμενης χρονιάς είχαν σταλεί από το Γραφείο ανωτέρων εποπτών της Δημοτικής Εκπαίδευσης στις Επιθεωρήσεις Δημοτικής Εκπαίδευσης των παραπάνω περιοχών οι σχετικές για το Συνέδριο εγκύκλιοι. Με αυτές οι ανώτεροι επόπτες Δ. Γληνός και Μ. Τριανταφυλλίδης ενημέρωναν τους Επιθεωρητές για την αναγκαιότητα, τους στόχους και τη διοργάνωση του Συνεδρίου στον τόπο τους: πραγματοποιείται αυτό για να συζητήσουν οι δάσκαλοι/ες θέματα «σχετιζόμενα προ παντός με την εκ νέου εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας εις το Δημοτικόν Σχολείον»· πρέπει να προετοιμαστούν οι σύνεδροι «διά την ενεργόν συμμετοχήν των εις τας συζητήσεις μελετώντες τα υποδεικνυόμενα βιβλία και συλλέγοντες παρατηρήσεις, απορίες, προβλήματα εκ της καθημερινής πείρας των»· πρέπει να υποδειχτούν από τους επιθεωρητές σε συνεργασία με τους/τις δασκάλους/ες δύο τουλάχιστον για κάθε θέμα εισηγητές – με την εξής αξιοπρόσεκτη παρατήρηση: «προκειμένου ιδία περί αμφισβητούμενων θεμάτων είναι ανάγκη να εκλέγωνται [ως εισηγητές] και μεταξύ των εχόντων αντιθέτους προς την εφαρμοζομένην μεταρρυθμίσιν ιδέας, ώστε να εξασφαλισθή κατά τας συζητήσεις η λυσιτελής υποστήριξις των ιδεών τούτων»· χρήσιμο είναι να επιδιωχθεί και η συμμετοχή των καθηγητών της Μέσης Εκπαίδευσης μετά από συνεννόηση με το γενικό επιθεωρητή της περιοχής.¹⁹

Εξίσου ενδιαφέρουσα ήταν η υπηρεσιακή επιστολή, με την οποία οι δύο επόπτες απευθύνονταν κατευθείαν προς το διδακτικό προσωπικό. Με αυτήν την επιστολή οι δάσκαλοι της Κεφαλονιάς πληροφορούνταν την πρόθεση των δύο ανωτέρων εποπτών να επισκεφτούν και το νησί τους, για να συζητήσουν μαζί τους τα προβλήματα αλλά και τις προοπτικές, που άνοιγε για το Δημοτικό Σχολείο η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στις πρώτες τάξεις του Σχολείου αλλά και η καθιέρωση αλλαγών σε κάποια μαθήματα· επρόκειτο για γλωσσική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, «από την οποίαν προσδοκάται μία γενικωτέρα ανάπτυσις του σχολείου μας». Γι' αυτό, ακριβώς, οι δάσκαλοι/ες υποχρεώνονταν να προετοιμαστούν για το Συνέδριο, όχι μόνο οι εισηγητές κάποιων θεμάτων αλλά όλοι οι σύνεδροι, μελετώντας τη σχετική βιβλιογραφία αλλά και συγκεντρώνοντας και καταγράφοντας τη δική τους εμπειρία, την οποία όφειλαν να καταθέσουν στο Συνέδριο μαζί με τους δικούς τους προβληματισμούς και τις ενδεχόμενες ενστάσεις τους: «[...] θα προσπαθήσετε να συγκεντρώσετε όσον δύ-

18. Βλ. Αρχείο Δ. Γληνού, ΞΓ/394, Αναμνηστικό από τα Συνέδρια [1924], καθώς και Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη / Αρχείο Μ. Τριανταφυλλίδη, Σειρά Β, Γλωσσικοεκπαιδευτικό Αρχείο, Φ. Β 7, Διδακταλικά Συνέδρια-Αναμνηστικό Λεύκωμα 1924, υποφάρ. Β-2, όπου καταλόγοι των συνεδρίων και οι ημερομηνίες διεξαγωγής των Συνεδρίων. Βλ. επίσης Δημ. Μηνιά, *Δημήτριος Δ. Γληνός...*, ό.π., σ. 203, καθώς και Γ. Αλισανδράτος, ό.π., σ. 57.

19. Βλ. Αρχείο Δ. Γληνού, ΝΑ/312-2β (1-2), (εγκύκλιος της 8ης-12-1923), και 312-2γ (3-4), (εγκύκλιος της 26ης-12-1923).

νασθε περισσότερες και ακριβείς παρατηρήσεις περί των υπό συζήτησιν θεμάτων και απορίας, που σας γεννώνται από την καθημερινή σας διδακτικήν πείραν. [...] Τότε και μόνον θα είσθε ενεργητικώς προετοιμασμένοι διά να συμμετάσχετε εις αυτήν [τη συζήτηση] και να ωφεληθήτε όσον το δυνατόν περισσότερον». Άλλωστε – κατέληγε η επιστολή – « η συμμετοχή και το ενδιαφέρον όλων των διδασκάλων θα συντελέσει εις το να καταστήση τας συγκεντρώσεις ταύτας [τα Συνέδρια δηλαδή] αφητηρίας μεγάλης προόδου διά την παιδείαν μας».²⁰

Το Συνέδριο θα είχε την εξής δομή: οι δύο επόπτες θα παρουσίαζαν από ένα «μάθημα» ο καθένας – ο Δ. Γληνός: «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Ο σκοπός, το περιεχόμενο και η μέθοδός της» και ο Μ. Τριανταφυλλίδης : «Εισαγωγή στη νέα σχολική γλώσσα» – και οι καθορισμένοι ήδη εισηγητές/τριες-δάσκαλοι/ες τα παρακάτω «θέματα προς συζήτησιν»: 1) Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, 2) Τα νέα Αλφαβητάρια (μέθοδος και περιεχόμενο), 3) Το λεξιλόγιο των νέων Αναγνωστικών, 4) Οι νέοι ορθογραφικοί κανόνες, 5) Η διδασκαλία των Εκθέσεων και 6) Έκταση της εισαγωγής της δημοτικής και διδασκαλία της καθαρεύουσας.²¹ Για να διευκολυνθούν οι δάσκαλοι/ες στη μελέτη τους και ειδικότερα οι εισηγητές/τριες στη διατύπωση της εισήγησής τους, η παραπάνω υπηρεσιακή επιστολή των εποπτών συνοδευόταν από ένα οκτασέλιδο με πλούσιο ερωματολόγιο για κάθε θέμα²² καθώς και ενδιαφέρουσα βιβλιογραφία.²³ Το Υπουρ-

20. Βλ. ό.π., ΞΔ/404-1(1-2). Επίσης βλ. Αρχείο Μ. Τριανταφυλλίδη, Σειρά Β, Γλωσσοεκπαιδευτικό Αρχείο, Φ. Β 7, Διδασκαλικά Συνέδρια - Αναμνηστικό Λεύκωμα 1924, υποφάκ. Β-1 1. Το κείμενο της επιστολής αυτής βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. 1.

21. Σε συνέδρια με μεγαλύτερη χρονική διάρκεια υπήρχαν και άλλα θέματα, όπως: Το περιεχόμενο των νέων Αναγνωστικών, Η γραμματική διδασκαλία και μικτή ή δημοτική ως σχολική γλώσσα. Βλ. ό.π., ΞΔ/404-1(3).

22. Ενδεικτικά βλ. ό.π., ΞΔ/404-1(3-4, 5, 8, 9): Για το 1ο θέμα: «Τι συλλογίζεστε, όταν ακούετε να γίνεται λόγος για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση; Σας φαίνεται πως υπάρχει τίποτε που πρέπει ν' αλλάξει μέσα στο σχολείο μας ή όλα είναι καλά; Αν πρέπει ν' αλλάξει κάτι, ποιο είναι αυτό; Αν είναι πολλά, ποιο είναι το σπουδαιότερο;». – «Φτάνει η γλωσσική μεταρρύθμιση για να πούμε πως έγινε εκπαιδευτική μεταρρύθμιση; Τι άλλο χρειάζεται; Τι σχέση έχει η γλωσσική μεταρρύθμιση με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση; Είναι αλήθεια ότι χωρίς τη γλωσσική μεταρρύθμιση όλες οι άλλες βελτιώσεις είναι ή αδύνατες ή δευτερεύουσες;». Για το 2ο θέμα: «Είναι καλύτερα ν' αρχίζωμε αμέσως με το αλφαβητάριο ή να γίνονται προασκήσεις για την ανάγνωση και τη γραφή;». – Από πού πρέπει να παίρνει την ύλη του το αλφαβητάριο;». Για το 4ο θέμα: «Είναι καλά διατυπωμένοι οι κανόνες, έτσι που να λένε καθαρά, σύντομα, παιδικά, ευκολομνημόνευτα, κλασικά με μια λέξη, ό,τι έχουν να πουν ή μπορούν να διατυπωθούν καλύτερα;». – «Πώς κρίνεται η διατήρηση των τόνων και των πνευμάτων; Να μείνουν ή ν' αντικαταστήσωμε τους τόνους μ' ένα σημάδι ή να καταργήσωμε τόνους μαζί και πνεύματα;». Για το 5ο θέμα: «Βρίσκετε δυσκολίες στο μάθημα των εκθέσεων; Ποιες είναι οι δυσκολίες αυτές; Πού τις αποδίνετε;». – «Από πού παίρνετε τα θέματα των εκθέσεων; Ποια θέματα αρέσουν στα παιδιά;». – «Πώς διορθώνετε τις εκθέσεις; Διορθώνετε όλες τις εκθέσεις ή λίγες; Διορθώνετε όλα τα σφάλματα; Αντιγράφουν τα παιδιά όλη την έκθεση διορθωμένη; Πού βρίσκετε αποτελεσματικότερο για να διορθώνονται οι εκθέσεις;»

23. Η προτεινόμενη βιβλιογραφία περιλάμβανε, ανάμεσα σε άλλα, τις μελέτες των Διονυσίου Σολωμού *Διάλογος ποιητή και σοφολογιώτατου*, Γιάννη Ψυχάρη *Το ταξίδι μου*, Ελισαίου

γείο, μάλιστα, έστειλε στη Δημοτική Επιθεώρηση και έναν αριθμό αντιτύπων από κάποιες μελέτες της προτεινόμενης βιβλιογραφίας.

Μετά την αποστολή των σχετικών εγκυκλίων άρχισε και η αλληλογραφία του επιθεωρητή της Δημοτικής Εκπαίδευσης Κεφαλονιάς Β. Παπαγεωργίου με τους επόπτες, κυρίως με τον Δ. Γληνό, για τη ρύθμιση των πρακτικών ζητημάτων.²⁴ Ο Β. Παπαγεωργίου με επιστολή του προς τον Δ. Γληνό (5-1-1924)²⁵ α) του κάνει γνωστό ότι έχει ενημερώσει τους δασκάλους της περιοχής του, β) του ζητά να του σταλούν «το γρηγορότερο» η θεματολογία του Συνεδρίου, για να εξευρεθούν οι εισηγητές, τα βοηθητικά βιβλία, οι οδηγίες για τη γραμματική διδασκαλία και τη διδασκαλία της Α' ανάγνωσης και γ) τον ενημερώνει για το ζήτημα της διαμονής των δύο εποπτών. Με την ευκαιρία αυτής της επιστολής θέτει υπόψη του Δ. Γληνού την έλλειψη σε αλφαβητάρια,²⁶ ενώ ταυτόχρονα αναρωτιέται «τι συμβαίνει δεν μπορώ να καταλάβω εδώ στο δυτικό άκρο του Βασιλείου» και τον παρακαλεί να εξετάσει «μήπως συμβαίνει κανένας εκβιασμός για να προτιμηθούν ίσως άλλα αλφαβητάρια».²⁷

Σε επόμενη επιστολή του (9-1-1924)²⁸ ο επιθεωρητής της Κεφαλονιάς, αφού

Γιαν(ν)ίδη Γλώσσα και Ζωή, Εμμανουήλ Ροΐδη *Τα είδωλα*, Δημήτρη Γληνού *Έθνος και Γλώσσα*, Ίωνα Δραγούμη *Όσοι ζωντανόι*, Φώτη Φωτιάδη *Το γλωσσικό ζήτημα κ' η εκπαιδευτική μας αναγέννησις*, Δημοσθένη Ανδρεάδη *Πρακτικός οδηγός της διδασκαλίας της πρώτης αναγνώσεως και γραφής* και Παύλου Βαλάκη *Η διδασκαλία των εκθέσεων εις τα Δημοτικά κ.τ.λ. σχολεία*, αρκετά άρθρα των Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Αλέξανδρου Δελμούζου, Ζήση Ζαμάνη, Ευάγγελου Κακούρου κ. ά. δημοσιευμένα σε περιοδικά (*Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, *Εκπαιδευτική Επιθεώρηση*, *Παράρτημα του Δελτίου του Υπουργείου Παιδείας κ.λπ.*) καθώς και την έκδοση του Πανεπιστημίου Αθηνών *Έκθεσις Σεβαστοπούλειου Διαγωνισμού* (1918) και του Υπουργείου Παιδείας *Έκθεσις της Επιτροπείας της διορισθείσης προς εξέτασιν της γλωσσικής διδασκαλίας των δημοτικών σχολείων* (1921). Βλ. σχετικά ό.π., ΞΔ/404-1(3-10), καθώς και ΝΑ/307-1(7-8). Τα παραπάνω έγγραφα (εγκύκλιοι προς τους επιθεωρητές και τους δασκάλους, το ερωτηματολόγιο με τη βιβλιογραφία) τυπώθηκαν σε ενιαίο φυλλάδιο ως Παράρτημα 9ο του *Δελτίου* του Υπουργείου Παιδείας με το γενικό τίτλο «Εγκύκλιος περί των θεμάτων, άτινα πρόκειται να συζητηθούν κατά τα συνέδρια των ανωτέρων εποπτών της δημοτικής εκπαίδευσεως» (Αθήναι 1924), βλ. Αρχείο Μ. Τριανταφυλλίδη, Φ. Β 7, «Διδασκαλικά Συνέδρια - Αναμνηστικό Λεύκωμα 1924, υποφάκ. Β-1 1.

24. Ο ίδιος ο Δ. Γληνός είχε φροντίσει να κρατήσει τις επιστολές κάποιων επιθεωρητών, που απευθύνθηκαν σε αυτόν. Βλ. ό.π., ΝΑ/310, όπου είναι συγκεντρωμένη η σχετική αλληλογραφία.

25. Βλ. ό.π., ΝΑ/310-6.

26. Δύο είναι τα αλφαβητάρια, εκείνο του κράτους το γνωστό ως *Αλφαβητάρι με τον Ήλιο* των Δ. Ανδρεάδη, Α. Δελμούζου, Π. Νιρβάνα, Ζ. Παπαντωνίου και Μ. Τριανταφυλλίδη με εικονογράφηση του Κ. Μαλέα, που είχε πρωτοεκδοθεί το πρώτο μέρος το 1919 με τη μεταρρύθμιση του 1917-1920, (το δεύτερο μέρος εκδόθηκε το 1929), και εκείνο του Ιωάννη. Μ. Συκώκη (σε δύο μέρη) γραμμένο με την ίδια μέθοδο με εικονογράφηση του Απ. Γεραλή (1923).

27. Δεν είναι αβάσιμη η υποψία του Β. Παπαγεωργίου, αν λάβουμε υπόψη μας την πολιτική και κοινωνική κατάσταση της εποχής. Φαίνεται, πάντως, πως χαρακτηρίζει μια ουνειδιότητα δύο πρόσωπα: «Φίλε κ. Επόπτη» είναι η προσφώνηση και τον αποχαιρέτά «με εκτίμηση και αγάπη».

28. Βλ. ό.π., ΝΑ/310-7.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΡΙΟΣ
ΜΗΝΙΣΤΕΡΗΣ
ΜΟΤΕΙΟ ΑΡΧΕΙΟ

δίνει στον επόπτη του Υπουργείου τις τελευταίες οδηγίες για το ταξίδι των δύο εκπαιδευτικών παραγόντων προς το νησί²⁹ και τον διαβεβαιώνει ότι μέσα στο επόμενο διήμερο θα του παραδώσει τα ονόματα των εισηγητών/τριών, τον ενημερώνει για την αίθουσα του Συνεδρίου. Δεν ήταν εύκολο να βρεθεί στο Αργοστόλι αίθουσα με την απαιτούμενη χωρητικότητα, εκτός από εκείνη του κτηρίου της Σχολής των Απόρων.³⁰ Για να χρησιμοποιηθεί όμως, έπρεπε κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου να μη λειτουργήσει το Γυμνάσιο του Αργοστολίου, επειδή, λόγω της πρόσφατης καταστροφής του κτηρίου από πυρκαγιά, στεγαζόταν ήδη στο κτήριο της Σχολής των Απόρων. Γι' αυτό, προτείνει ο Β. Παπαγεωργίου, πρέπει να υπάρξει διαταγή «να αργήσουν τις μέρες εκείνες [του Συνεδρίου] τα σχολεία της Μέσης Εκπαίδευσης. [Άλλωστε, το Συνέδριο θα παρακολουθούσαν και οι καθηγητές του Ελληνικού Σχολείου και του Γυμνασίου]. Κι έτσι εξοικονομείται μια έξοχη αίθουσα και σε χωρητικότητα και σε φωτισμό και σε άνεση».

Με την τρίτη επιστολή του (14-1-1924)³¹ προς τον Δ. Γληνό ο επιθεωρητής της Κεφαλονιάς έθιγε ένα σοβαρότατο ζήτημα. Αφού τον διαβεβαίωσε για την εξασφάλιση της διαμονής, για άλλη μια φορά τον κατατόπιζε για τη διαδρομή του ταξιδιού και τον ενημέρωνε για την παραλαβή των βοηθητικών βιβλίων (τα οποία ωστόσο δεν είχαν έρθει όλα), του έθετε το ζήτημα της ατελούς πληροφόρησης των δασκάλων σχετικά με τη μεταρρύθμιση. Προσπαθώντας ο Β. Παπαγεωργίου να πείσει τον Δ. Γληνό να μεταφέρει για αργότερα τις ημερομηνίες πραγματοποίησης του Συνεδρίου («όσο αργότερο τόσο το καλύτερο»),³² προ-

29. Η προτιμότερη και συντομότερη διαδρομή είναι εκείνη μέσω Πάτρας και Αγίας Ευφημίας και από εκεί ο δρόμος προς το Αργοστόλι είναι «έξοχος και με αρκετή ομορφιά», και έτσι θα αποφευχθούν «οι ενοχλήσεις «Κυλλήνης και του Σχοιναριού [της Ζακύνθου]».

30. Τη Σχολή Απόρων και Εφήβων, δημιούργημα του αρχιεπισκόπου Κεφαλονιάς Γερμανού Καλλιγά με τη συμπαράσταση του δημάρχου Αργοστολίου Γεράσιμου Δρακόπουλου το 1884, που όμως δε λειτουργούσε σε μόνιμη βάση, θα τη θέσει κάτω από την κηδεμονία του και θα την επαναλειτούργησει το 1902 ο Εργατικός Σύνδεσμος Αργοστολίου «Η Αλληλοβοήθεια» (ίδρυση 1894), ο οποίος με την επιχορήγηση του Βαλλιανείου Κληροδοτήματος θα τη στεγάσει σε καλαίσθητο και μεγαλοπρεπές κτήριο το 1907 μαζί με το νέο δημιούργημά του, την Επαγγελματική και Οικοκυρική Σχολή Απόρων Κορασίδων. Ήδη από τα τέλη του 1922, εξαιτίας γενικότερων εσωτερικών προβλημάτων (ο Εργατικός Σύνδεσμος από το 1914 έχει μετονομαστεί σε Κοινωνικό και Συνεργατικό Σύνδεσμο με συνακόλουθη τη μετατροπή των προσανατολισμών του) και εξωτερικών τριβών (σύγκρουση μεταξύ Κοινωνικού - Συνεργατικού Συνδέσμου και Βαλλιανείου Κληροδοτήματος) στη Σχολή των Απόρων έχει σταματήσει κάθε διδακτική δραστηριότητα και ο χώρος χρησιμοποιείται μόνο για κοινωνικές εκδηλώσεις. Βλ. σχετικά Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνης, *Η γένεση και τα πάθη μιας Πολιτείας (Το Αργοστόλι αγωνίζεται)*, Αργοστόλι 1981, σσ. 316-394· ο ίδιος, «Σχολή Απόρων Παίδων και Εφήβων Αργοστολίου. Η πρωτοπόρα κοινωνική επένδυση του Βαλλιανείου Κληροδοτήματος», *Πρακτικά Συνεδρίου «Επάνησιακά Ιδρύματα - Κληροδοτήματα (19ος αι. - 1953). Η πνευματική-πολιτισμική και κοινωνική συμβολή τους*» (Κεφαλονιά, 7-9 Μαΐου 2004). Εταιρεία Κεφαλληνικών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 2007, σσ. 141-154· Νικόλαος Σπ. Καμήλας, *Αδείαση και Εργατικοί Σύνδεσμοι στην Κεφαλονιά*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2011, σσ. 91-103.

31. Βλ. Αρχείο Δ. Γληνού, ΝΑ/310-8.

32. Φαίνεται ότι ο αρχικός προγραμματισμός είχε καθορίσει την 11η Φεβρουαρίου 1924 για

κειμένου να βελτιωθεί ο καιρός αλλά και να ενημερώσει και κυρίως να πείσει τους δασκάλους/ες για την αναγκαιότητα αυτής της σπουδαίας εκδήλωσης, του εκμυστηρευόταν την παθογένεια της περιοχής του: «Εδώ οι δάσκαλοι δεν έχουν πάρει χαμπάρι από εκπαιδ. μεταρρύθμιση. Είναι περίεργο πώς και από το 1917-1920 δεν πήραν είδηση καμία, αφού δε βρήκα πουθενά ούτε του Γιαννίδου το «Γλώσσα και Ζωή».³³ Για τα αίτια θα τα πούμε προφορικά».³⁴ Και συνέχισε: «Για το πνεύμα της κοινωνίας μη ρωτάτε. Δεν της καίγεται καρφί της κοινωνίας εδώ. Οι μόνοι πούροι γλωσσαμύντορες είναι φυσικά εκείνοι που από λίγα και φτωχά ψυχία της Γραμματολογίας [...] δεν άνοιξαν ποτέ τους βιβλίο, είναι δηλ. οι φιλόλογοι με τα μουνχλιασμένα μυαλά τους. [...]».³⁵

Πράγματι, πρόκειται για μια αξιοπρόσεκτη διαπίστωση. Είναι αποδεκτό ότι η μεταρρύθμιση των ετών 1917-1920 κινήθηκε από «τα πάνω», επιβλήθηκε από την κυβέρνηση, χωρίς να έχει γίνει η απαιτούμενη προεργασία στη βάση, στο λαό και ειδικότερα στο χώρο των εκπαιδευτικών, στους δασκάλους/ες της Δημοτικής Εκπαίδευσης.³⁶ Αναμφισβήτητο το έργο του Εκπαιδευτικού Ομίλου υπήρξε πρωτοποριακό και υπεράνθρωπο, αλλά δεν είχε ακόμη αγγίξει την πλειοψηφία του εκπαιδευτικού κόσμου.³⁷ Επομένως, η από «τα πάνω» καθιέρωση της γλωσσ-

την έναρξη του Συνεδρίου. Τελικά, το Συνέδριο πραγματοποιήθηκε από την Κυριακή 3 Φεβρουαρίου μέχρι το Σάββατο 9 Φεβρουαρίου 1924.

33. Πρόκειται για το έργο βιβλίο του διανοητή και μαχητικού δημοτικιστή Ελισαίου Γιαν(ν)ίδη (ψευδώνυμο του Σταμάτη Σταματιάδη, 1865-1942), *Γλώσσα και Ζωή. Αναλυτική μελέτη του γλωσσικού ζητήματος*, που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1908. (Εκδόθηκε τελευταία φορά το 1969 από τις εκδόσεις Κάλβος). Αργότερα (1932) εξέδωσε το *Γλωσσικά πάρεργα. Γλώσσα και ορθογραφία - Συζητήσεις της εποχής*, ενώ έγραψε και Γεωμετρία (είχε σπουδάσει και διδάξει μαθηματικά και χημεία) στη δημοτική γλώσσα.

34. Απ' ό,τι φαίνεται η παθογένεια δεν ήταν μόνο της Κεφαλονιάς αλλά συνολικά της ελληνικής περιφέρειας. Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από επιστολές και άλλων επιθεωρητών προς τον Δ. Γληνό, βλ. Αρχείο Δ. Γληνού, ΝΑ/310-1 και 2 (Καλαμάτα), ΝΑ/310-5 (Καλάβρυτα), ΝΑ/310-9 (Χαλκίδα).

35. Ο.π., ΝΑ/310-8. Είναι προφανής η αντιπαλότητα δημοτικιστών δασκάλων και «γλωσσαμυντόρων» φιλόλογων. Γι' αυτό ο Β. Παταγεωργίου ανέφερε στον Δ. Γληνό την αναγκαιότητα παρακολούθησης του Συνεδρίου και από τους φιλόλογους, ακριβώς για να συνειδητοποιήσουν, όπως έγραφε ο ίδιος, την επιστημονική γύμνια τους «και έτσι να μη μπορούν ύστερα να κάνουν σαν τα σκυλιά που κρυφοδαγκώνουν».

36. Ο Χρ. Λέφας κάνει λόγο για βίαιη επιβολή της δημοτικής γλώσσας στο Δημοτικό Σχολείο, καθώς η κυβέρνηση Βενιζέλου της περιόδου 1917-1920 μέσα από έκτακτη κατάσταση (κίνημα Θεσσαλονίκης) βρέθηκε στη διακυβέρνηση της χώρας, γι' αυτό και υπήρξε η εξίσου βίαιη ανατροπή εκείνης της μεταρρύθμισης. Βλ. σχετικά Χρ. Λέφας, *ό.π.*, σσ. 448-453.

37. Το ζήτημα αυτό απασχόλησε προφανώς τον Εκπαιδευτικό Όμιλο, ιδιαίτερα μετά την απότομη διακοπή της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας, το 1920. Το ιδρυτικό μέλος του Ομίλου Μ. Τσιριμώκος, *ό.π.*, σ. 17 έχει γράψει χαρακτηριστικά ότι ο Όμιλος από εκείνη την αποτυχία «μάθαινε ότι δεν αρκεί η θέληση των ολίγων, έστω κι αν έχουν με το μέρος τους τη θεωρητική υποστήριξη ενός διαλεκτού και πανίσχυρου αρχηγού κομματος [εννοεί τον Ελ. Βενιζέλο], για να επιδιώχουν ριζικές εκπαιδευτικές τροποποιήσεις, όσο δεν έχει φωτισθεί το πολύ μέρος της κοινωνίας και δεν την ζητήσει την αλλαγή η ίδια η κοινωνία».

σικής και γενικότερα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης κατά το διάστημα 1917-1920 δεν έγινε αντιληπτή και γι' αυτό, όταν μετά τις εκλογές του 1920 καταργήθηκε από τη νέα κυβερνητική εξουσία, ο εκπαιδευτικός κόσμος ουσιαστικά δεν αντέδρασε.³⁸ Έτσι, η διαπίστωση του Β. Παπαγεωργίου δεν είναι έξω από την πραγματικότητα, την οποία όφειλαν να γνωρίζουν οι αρμόδιοι στο Υπουργείο. Πάντως, φαίνεται ότι τουλάχιστον οι δύο ανώτεροι επόπτες είχαν συνειδητοποιήσει το πρόβλημα. Γι' αυτό, άλλωστε, στην υπηρεσιακή προς τους δασκάλους/ες επιστολή τους, που παραπάνω αναφέραμε, σημειώναν στην αρχή ότι τούτη τη φορά η εισαγωγή της δημοτικής στις τρεις πρώτες τάξεις του Δημοτικού Σχολείου γινόταν «κατόπιν και των ιδικών σας ψηφισμάτων και ενεργειών».³⁹ Γι' αυτό επιβαλλόταν να γίνουν και να ξαναγίνουν συζητήσεις, σεμινάρια και συνέδρια και για τους δασκάλους/ες και για τους καθηγητές/τριες.

Το Συνέδριο

Τελικά, με την παρουσία των δύο ανωτέρων εποπτών της Δημοτικής Εκπαίδευσης, του Δ. Γληνού και του Μ. Τριανταφυλλίδη, πραγματοποιήθηκε στο Αργοστόλι από την Κυριακή 3 Φεβρουαρίου μέχρι το Σάββατο 9 Φεβρουαρίου 1924, στην αίθουσα του κτηρίου της Σχολής των Απόρων, το Εκπαιδευτικό Συνέδριο.⁴⁰ Συμμετείχε το σύνολο των δασκάλων του νησιού και αρκετοί καθηγητές από τα Ελληνικά Σχολεία και τα Γυμνάσια. Συνολικά παρευρέθηκαν 139 ή 140 εκπαιδευτικοί.⁴¹ Εκτός από το γενικό επιθεωρητή Σχολείων, και τους επιθεωρητές Δημοτικής Εκπαίδευσης της Πάτρας και, φυσικά, της Κεφαλονιάς, από τους υπόλοιπους οι 118 ή 119 ήταν δάσκαλοι/ες και οι 18 καθηγητές, κυρίως φιλόλογοι αλλά και μαθηματικοί, φυσικοί και τεχνικών μαθημάτων.

38. Ενδεικτική εκείνου του κλίματος ήταν η «κατάπληξη», που ένιωσαν οι πρωτεργάτες της μεταρρύθμισης, καθώς είχαν πιστέψει ότι με την ψήφιση των σχετικών μεταρρυθμιστικών νόμων είχε επικρατήσει το «νέο» πάνω στο «παλιό», βλ. Α. Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σσ. 47-48. Να πώς αντέδρασε ο Αλ. Δελμούζος: «[...] Δεν είναι δυνατόν, εσείς, ο κόσμος των δασκάλων, να μένετε σήμερα ακόμη και πάντοτε θεατές αδιάφοροι στον αγώνα που γίνεται μέσα στην κοινωνία για να μορφωθεί ο λαός, για να εξυψωθεί το λαϊκό σχολείο, για ν' αναγεννηθεί η εθνική παιδεία. Δεν είναι δυνατόν ν' αδιαφορήσετε εσείς, οι δάσκαλοι του σχολείου αυτού [...]. Όσοι νιώσατε στη μεταρρύθμιση του αναγνωστικού το πρώτο απαραίτητο βήμα προς μια πλατύτερη και βαθύτερη αναγέννηση [...] τότε, τότε προ πάντων δεν μπορείτε να σιωπήσετε. [...]», Α. Δημαράς, *ό.π.*, τ. Β', σσ. 131-132, (από τη μελέτη του Αλ. Δελμούζου «Πριν καούν. ...»).

39. Αρχείο Δ. Γληνού, ΞΔ/404-1(1-2). Βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. 1.

40. Βλ. τοπική εφημερίδα της Κεφαλονιάς *Τελώνιον*, φ. 257, 11-2-1924, 2α. Πρβλ. Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνης, *Σταθμοί στην πολιτικοκοινωνική και πολιτισμική ζωή του Αργοστολίου*, έκδοση ΔΕΠΑΨ (Δημοτικής Επιχείρησης Πολιτισμού, Αναψυχής και Ψυχαγωγίας) Αργοστολίου, Αργοστόλι 1994, σσ. 410-411.

41. Στο Αρχείο Δ. Γληνού, ΞΓ/394, έχουν καταγραφεί 141 συνέδριοι, αλλά στην πραγματικότητα είναι 139, καθώς δύο είναι διπλογραμμένοι. Στο Αρχείο Μ. Τριανταφυλλίδη, Φ. Β 7 υποφάκ. Β-2, έχουν καταγραφεί 142 συνέδριοι, αλλά στην πραγματικότητα είναι 140, καθώς δύο είναι διπλογραμμένοι. Η δασκάλα Αγγελική Γαλανού είναι η επιπλέον συνέδρος, που δεν αναφέρεται στο έγγραφο του Αρχείου Δ. Γληνού.

Δε γνωρίζουμε το ακριβές πρόγραμμα του Συνεδρίου, δηλαδή ποιο θέμα και ποια ημέρα ακριβώς συζητήθηκε, ενώ εικάζουμε για το πότε έγιναν τα «μαθήματα» από τους δύο επόπτες. Γνωρίζουμε, βέβαια, τα ονόματα των δασκάλων-εισηγητών/τριών, αλλά αγνοούμε το περιεχόμενο των εισηγήσεων και των προτάσεών τους. Το διαθέσιμο υλικό δεν απαντά στις παραπάνω απορίες μας, αλλά μπορούμε ικανοποιητικά να περιγράψουμε κάποιες παραμέτρους του Συνεδρίου. Τα θέματα, που συζητήθηκαν, ήταν τα έξι που παραπάνω αναφέραμε.⁴² Ωστόσο, άنيση υπήρξε η κατανομή κατά θέμα: δηλαδή για το θέμα της διδασκαλίας των Εκθέσεων εργάστηκαν και παρουσιάστηκαν ως εισηγητές εφτά δάσκαλοι (η μεγαλύτερη αριθμητικά ομάδα εισηγητών), ενώ για εκείνο του λεξιλογίου των νέων Αναγνωστικών μόνο τρεις (η μικρότερη ομάδα). Στα υπόλοιπα θέματα ο αριθμός κυμάνθηκε ανάμεσα στο τέσσερα και το πέντε. Προφανώς, ο αριθμός εξαρτήθηκε από τη διάθεση και προσφορά του διδακτικού προσωπικού. Πάντως, ξεπέρασαν το ελάχιστο δύο, που έθεταν οι εγκύκλιοι. Συνολικά ανέλαβαν εισηγήσεις 24 δάσκαλοι (από τους οποίους ένας, ο Σπ. Κοσμάτος, για δύο θέματα) και τρεις δασκάλες. Δε γνωρίζουμε, βέβαια, αν υπήρξαν και ομαδικές εισηγήσεις, χωρισμένες σε επιμέρους υποθέματα, ή αν όλες ήταν ατομικές.

Αξιίζει, πάντως, να μνημονεύσουμε τους εισηγητές, καθώς είναι προφανές ότι θα συνέβαλαν με τα εισηγητικά τους κείμενα στην ανάπτυξη προβληματισμού και διαλόγου μέσα στο Συνέδριο: Αλεξανδράτος Θεόδωρος (δάσκαλος Δημοτικού Σχολείου Χιονάτων – 5ο θέμα), ιερέας Αντίπας Παναγής (Τουλιάτα – 1ο), Βαφείδης Αλέξανδρος (Μακρινώτικα – 4ο), Βικάτος Σπύρος (Δηλινάτα – 5ο), Γαλάνος Γεράσιμος (Φαρακλάτα – 4ο), Γεωργόπουλος Χαράλαμπος (Βλαχάτα Λιβαθώς – 5ο), Δελλαπόρτας Γιώργος (Κουβαλάτα – 4ο), Ζαφειράτος Χρήστος (Αγία Θέκλη – 6ο), Καλογηράς Ανδρέας (Αργοστόλι – 1ο), Καλός Ιάκωβος (Αγκώνας – 6ο), Κατσαίτης Δημοσθένης (Μεταξάτα – 3ο), Κολαίτης Σπύρος (Καρυά Ερίσσου – 6ο), Κοσμάτος Σπύρος (Φαρακλάτα – 4ο και 5ο), ιερέας Λαγγούσης Θεόδωρος (Αργοστόλι – 1ο), Λιναρδάτος Νικόλαος (Ληξούρι – 3ο), Λιοσάτου Ανθή (Αργοστόλι – 2ο), Λουκέρης Νικόλαος (Δηλινάτα – 5ο), Λυκούδης Γεράσιμος (Αργοστόλι – 6ο), Μαρκάτος Μάρκος (Δηλινάτα – 5ο), Μολφέτας Στέφανος (Φισκάρδο – 3ο), Μοσχονάς Ιωάννης (Κεραμιές – 1ο), Πε... [δυσανάγνωστο το επώνυμο] Γεράσιμος (Αργοστόλι – 1ο), Σιμωνέτου Αναστασία (Αργοστόλι – 2ο), Σταματάτος Λεωνίδας (Φαρακλάτα – 4ο), Τζουγάνης Γεώργιος (Καρδακάτα – 2ο), Φραγκάτος Βλάσιος (Μονοπολάτα – 2ο)⁴³ και Καγγελάρη Κιάρρα (Ληξούρι – 5ο).⁴⁴

Βέβαια, δε γνωρίζουμε τα εισηγητικά τους κείμενα, ούτε έχουν διασωθεί τα

42. Αυτό προκύπτει από τον κατάλογο των συνέδρων, βλ. Αρχείο Δ. Γληνού, ΞΓ/394, και Αρχείο Μ. Τριανταφυλλίδη, Φ. Β 7, ό.π., όπου σημειώνονται και οι εισηγητές και τα θέματά τους.

43. Βλ. Αρχείο Δ. Γληνού, ΞΓ/394, όπου σημειώνονται οι παραπάνω εισηγητές με τα θέματά τους.

44. Βλ. Αρχείο Μ. Τριανταφυλλίδη, Φ. Β 7, υποφάκ. Β-2, όπου η Κιάρρα Καγγελάρη αναφέρεται ως επιπλέον εισηγήτρια στο Συνέδριο.

πρακτικά εκείνων των συζητήσεων. Μόνο στο Αρχείο Μ. Τριανταφυλλίδη απόκεινται δυο σχετικά κείμενα, η εισήγηση του Γεράσιμου Γαλάνου και απόσπασμα της εισήγησης του Λεωνίδα Σταματάτου, δασκάλων τότε στο Δημοτικό Σχολείο Φαρακλάτων, οι οποίοι μίλησαν για τους ορθογραφικούς κανόνες. Ο Γ. Γαλάνος,⁴⁵ γνώστης του θέματος, έκανε προτάσεις για συμπλήρωση, για απλοποίηση αλλά και για ανακατανομή ορθογραφικών κανόνων ανάμεσα στις τάξεις του Δημοτικού Σχολείου, έθεσε μάλιστα τον προβληματισμό για την καθιέρωση ενός γράμματος για τους φθόγγους αντίστοιχα ε, ι και ο και υπογράμμισε ότι με την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας «θα επέλθη στο Δημοτικό σχολείο η ποθητή γαλήνη και ησυχία». Και κάλεσε τους συναδέλφους του δασκάλους να υποστηρίξουν τη δημοτική γλώσσα, «γιατί το γλωσσικό ζήτημα θα το λύση όχι μόνον το κράτος αλλά και μια φωτισμένη κοινή γνώμη».⁴⁶

Από την εισήγηση του Λ. Σταματάτου⁴⁷ έχουμε μόνο ένα μικρό απόσπασμα. Το ενδιαφέρον, πάντως, αυτού του αποσπάσματος επικεντρώνεται σε μια αξιοπρόσεκτη έρευνα του δασκάλου-εισηγητή, που πραγματοποίησε ανάμεσα στους μαθητές του και παρουσίασε στο Συνέδριο. Θέλησε να διερευνήσει πώς μιλούν και γράφουν οι μικροί μαθητές του τους φθόγγους κτ, φτ, πτ, σχ, σκ, στ, σθ, φτ και φθ. Αποκάλυψε, λοιπόν, η έρευνά του ότι σε σύνολο 456 εγγραφών οι 343 είχαν τη φωνητική γραφή, ενώ 113 διατήρησαν τη γραφή της σχολικής γραμματικής (περισσότεροι έγραψαν *κοντήλι* αντί *κονδήλι*, *Αντρονίκη* αντί *Ανδρονίκη*, *σκοινί* αντί *σχοινί*, *αισάνομαι* αντί *αισθάνομαι* κ.λπ.). Και κατέληξε λέγοντας ότι η ίδια

45. Ο Γ. Γαλάνος (1887-1972) υπήρξε εξάιρετος δάσκαλος. Στην αρχή ως υποδιδάσκαλος δίδαξε σε σχολεία της Κεφαλονιάς και της Θεσσαλίας. Μετά από διετή φοίτηση (1916-1918) στο Διδασκαλείο της Αθήνας διορίστηκε ως δάσκαλος σε σχολεία της Κεφαλονιάς (Ζερβάτα, Καραβάδος, Φαρακλάτα, Περατάτα, Αργοστόλι κ.α.) και της Θεσσαλίας (Κιλελέρ). «Φιλότονος και ενθουσιώδης» και με «δραστηριότητα καρποφόρον», κατά τις υπηρεσιακές εκθέσεις, έδειξε σε όλη τη διδασκαλική του σταδιοδρομία ενδιαφέρον και αγωνιστικότητα τόσο για τα εκπαιδευτικά όσο και για τα γενικότερα κοινωνικά ζητήματα. Η πατριωτική του στάση και οι προοδευτικές του απόψεις τον έφεραν στις γραμμές του ΕΑΜ, το οποίο υπηρέτησε κατά την Κατοχή. Τα παραπάνω στοιχεία βασίστηκαν στο υλικό του προσωπικού αρχείου του ερευνητή εκπαιδευτικού Γεράσιμου Σωτ. Γαλανού, τον οποίο ευχαριστώ και από τη θέση αυτή.

46. Βλ. Αρχείο Μ. Τριανταφυλλίδη, Γλωσσολογικό Αρχείο, Φ. Β 7, Διδασκαλικό Συνέδριο - Αναμνηστικό Λεύκωμα 1924, υποφάκ Β-13, όπου το 7σέλιδο χειρόγραφο κείμενο του Γ. Γαλάνου με τίτλο «Σημείωμα εκ της ομιλίας του δημοδιδασκάλου Φαρακλάτων Κεφαλληνίας Γεράσιμου Γαλάνου περί των νέων ορθογραφικών κανόνων της Δημοτικής» με τις παραπάνω ενδιαφέρουσες σκέψεις και προτάσεις.

47. Ο Λ. Σταματάτος (1882-1958) υπήρξε αξιόλογη εκπαιδευτική προσωπικότητα. Απόφοιτος του Διδασκαλείου Επτανήσου, εργάστηκε σε σχολεία της Κεφαλονιάς (Κεραμίες, Χιονάτα, Δηλινάτα, Μονοπολάτα, Βλαχάτα Σάμης, Φαρακλάτα, Αργοστόλι), αναπτύσσοντας πλούσια εκπαιδευτική και κοινωνική δράση. Κατά την Κατοχή εντάχθηκε στις γραμμές του ΕΑΜ και για ένα διάστημα εκλέχθηκε πρόεδρος του Αναθεωρητικού Λαϊκού Δικαστηρίου του Αργοστολίου. Για την αντιστασιακή του δράση εξορίστηκε στην Ίκαρία και τη Μακρόνησο. Τα παραπάνω στοιχεία βασίστηκαν στο υλικό του προσωπικού αρχείου του ερευνητή εκπαιδευτικού Γεράσιμου Σωτ. Γαλανού καθώς και στο δημοσίευμα «Θυμούνται και διηγούνται...», περ. *Εθνική Αντίσταση*, τχ. 137, Γεν.-Μάρτ. 2008, σσ. 75-76.

η πραγματικότητα δείχνει ότι «δεν μπορούμε να δείξουμε τόση συντηρητικότητα στην ορθογραφία, ώστε να γράφομε *κονδήλι* και να διαβάζομε *κοντήλι*, αλλά αφού προφέρομε *κοντήλι* να γράφομε *κοντήλι* [...]».⁴⁸

Εκτός από τα «θέματα προς συζήτησιν», που εισηγήθηκαν οι παραπάνω δασκαλοι/ες, παρουσίασαν τα «μάθημάτα» τους και οι δύο επόπτες. Για το «μάθημα» του Μ. Τριανταφυλλίδη «Εισαγωγή στη νέα σχολική γλώσσα» δε γνωρίζουμε τίποτε άλλο πέρα από τον τίτλο.⁴⁹ Γνωρίζουμε μόνο το «μάθημα» του Δ. Γληνού από το ομώνυμο Αρχείο. Μίλησε την πρώτη μέρα του Συνεδρίου (3 Φεβρουαρίου) με το καθορισμένο από τη σχετική εγκύκλιο θέμα, την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, αλλά συνέχισε και ολοκλήρωσε τη δεύτερη μέρα (4 Φεβρουαρίου) με θέμα τη γλωσσική μεταρρύθμιση.⁵⁰

Ξεκινώντας το «μάθημά» του ο Δ. Γληνός,⁵¹ επέμεινε στη διευκρίνιση του όρου «μεταρρύθμιση» και στη συνέχεια προχώρησε σε μια ιστορική αναδρομή – από τα τέλη του 19ου μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα – στις προηγούμενες μεταρρυθμιστικές απόπειρες και προσπάθειες,⁵² κάνοντας την κριτική του και στη στάση του διδασκαλικού χώρου για τις κατά καιρούς αντιδράσεις του. Αναρωτήθηκε γιατί παρ' όλες τις προσπάθειες που έγιναν, εξακολουθούσε η κατάσταση στην εκπαίδευση να παραμένει στάσιμη. Γιατί «δεν υπήρχε μελέτη του ελληνικού σχολείου» [...]. Η θεραπεία όμως του κακού πρέπει να βγη μέσα από την ελληνική πραγματικότητα» και όχι να αντιγράφονται και να εφαρμόζονται στη χώρα μας μεταρρυθμιστικά σχέδια άλλων, ευρωπαϊκών, χωρών.

Την επόμενη, δεύτερη μέρα του Συνεδρίου, ολοκλήρωσε ο Δ. Γληνός την εισήγησή του, μιλώντας για την αναγκαιότητα και το περιεχόμενο της γλωσσικής μεταρρύθμισης, ενταγμένης βέβαια μέσα στη γενική φιλοσοφία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης.⁵³ Μέσα σε μια κοινωνία, σε ένα λαό που όλα εξελίσσονται,

48. Βλ. Αρχείο Μ. Τριανταφυλλίδη, ό.π., όπου το δισέλιδο χειρόγραφο κείμενο του Λ. Σταματάτου με τίτλο «Απόσπασμα εισήγησής στους ορθογραφικούς κανόνες». Το αναδημοσιεύουμε, βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. 2, για την πρωτότυπη έρευνα που πραγματοποίησε στο Σχολείο του.

49. Ούτε στο Αρχείο Δ. Γληνού ούτε σε εκείνο του Μ. Τριανταφυλλίδη έχει διασωθεί κάτι σχετικό.

50. Στο Αρχείο Δ. Γληνού, ΟΓ/454α-001-008, απόκειται οχτώ σελίδες από το χειρόγραφο του πρακτικογράφου (Κυριακή, 3-2-1924 και Δευτέρα, 4-2-1924).

51. Διαβάζουμε στο χειρόγραφο του πρακτικογράφου: «Ομιλεί ο ανώτερος επόπτης κ. Γληνός και λέγει αυτά [...]». Μετά την ανάπτυξη του θέματος ακολούθησε δεκάλεπτο διάλειμμα και συνεχίστηκε η διαδικασία με συζήτηση, βλ. ό.π., ΟΓ/454α-001-007.

52. Μίλησε με συγκεκριμένα παραδείγματα για τις διάφορες διαστάσεις της μεταρρύθμισης: μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος, των αναλυτικών προγραμμάτων, της διδακτικής μεθόδου· αναφέρθηκε στη μετάβαση από την αλληλοδιδασκική στη συνδιδασκική μέθοδο· έκανε λόγο για τη «μέθοδο των σταδίων» και για το Σχολείο Εργασίας· μνημόνευσε προγενέστερους παιδαγωγούς, ιδιαίτερα τον Παπαμάρκου, και πολιτικά πρόσωπα, που συνέδεαν το όνομά τους με μεταρρυθμιστικές κινήσεις, όπως ο Βουταξιάς, ο Στάης, ο Τσιριμώκος κ.ά.

53. Διαβάζουμε στο χειρόγραφο του πρακτικογράφου: «Λαβαίνει το λόγο ο ανώτερος επόπτης κ. Γληνός και πρώτα κάνει μια περίληψη της χθεσινής ομιλίας του και λέγει ύστερα, πως

εξελίσσεται και η γλώσσα. Επομένως, η προσκόλληση στο παρελθόν, που διακρίνει τους υποστηρικτές της υπάρχουσας γλωσσικής κατάστασης, αποδεικνύει μια «αντίφαση», καθώς συγκρούονται «με τον αναπόφευκτο Νόμο της ζωής, με το Νόμο της διαρκούς εξελίξεως» και έτσι διαπιστώνεται ένας «ψυχικός διχασμός». Και άρχισε να απαριθμεί τις «σχολές», τις τάσεις δηλαδή του γλωσσικού ζητήματος, με πρώτη εκείνη των αρχαϊστών, που υποστήριζε την καθιέρωση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Στο σημείο, όμως, αυτό διακόπτεται απότομα το κείμενο του πρακτικογράφου⁵⁴ και άρα δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τη συνέχεια και το τέλος της εισήγησης.

Ωστόσο, στις 7 και 8 Φεβρουαρίου ο Δ. Γληνός φαίνεται ότι ξαναμίλησε με θέμα τούτη τη φορά «Οι Εκθέσεις στο Δημοτικό Σχολείο: ψυχολογική εξέταση των διαφόρων σταδίων»: την πρώτη μέρα αναφέρθηκε γενικά στην Έκθεση και την επόμενη μίλησε για την ψυχολογική διάσταση των διαφόρων σταδίων της συγγραφής της από τους/τις μικρούς/ές μαθητές/τριες του Σχολείου.⁵⁵ Η συγγραφή της Έκθεσης ως διαδικασία παραγωγής έργου περνά από διάφορα στάδια. Αρχικά πρέπει να υπάρχει στο «δράστη» η δημιουργική ή ενεργητική ψυχική διάθεση και όταν αυτή φτάσει στην κορύφωσή της, έρχεται η απόφαση για τη δημιουργία του έργου. Για να δημιουργήσει, όμως, πρέπει να συγκεντρώσει την προσοχή του, πράγμα που σημαίνει ότι πρέπει να επιλέξει τα κατάλληλα μέσα και με τη βοήθεια της δημιουργικής-συνθετικής ενέργειας να οδηγηθεί στην εκτέλεση του έργου. Η Έκθεση, όσον αφορά στους/στις μαθητές/τριες, αποκαλύπτει την ατομικότητά τους. Μαζί με την Ιχνογραφία και την Καλλιγραφία, μπορεί «να αναπτύξει την ικανότητα να αισθάνεται [ο/η μαθητής/τρια] το ωραίο και να το δημιουργήσει ως ένα βαθμό». Επιπλέον, η Έκθεση μαθαίνει το/τη μαθητή/τρια να αξιοποιεί «το διανοητικό του περιεχόμενο», αλλά και «να χρησιμοποιήσει τη γλώσσα».⁵⁶

Δεν έχουμε στη διάθεσή μας άλλα στοιχεία για το Συνέδριο. Οι εργασίες του τελείωσαν στις 9 Φεβρουαρίου 1924 και την επόμενη μέρα έγινε η αποχαιρετι-

σήμερα θα εξετάσει τη σημασία της γλωσσικής μεταρρύθμισης και θα την τοποθετήσει στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση». Βλ. ό.π., ΟΓ/454α-007-008.

54. Η τελευταία φράση του κειμένου είναι: «Η δεύτερη σχολή είναι η άλλη άκρη· ζητή η σχολή...», ό.π., ΟΓ/454α-008.

55. Βλ. ό.π., ΟΓ/454β-001-002. Πρόκειται για δυο σελίδες από το χειρόγραφο του πρακτικογράφου, που αναφέρονται στα όσα είπε ο εισηγητής τη δεύτερη μέρα, την Παρασκευή, 8-2-1924: «Ο κ. Γληνός στην αρχή χθες το απόγευμα είπε για τις εκθέσεις και τώρα εισέρχεται στην ψυχολογική εξέταση των διαφόρων σταδίων. [...]». Το «μάθημα» αυτό δεν υπήρχε στον αρχικό σχεδιασμό· ίσως κρίθηκε αναγκαία μια τέτοια παρέμβαση του Δ. Γληνού. Βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. 3.

56. Για επιπλέον ενδιαφέρον υλικό για το θέμα των Εκθέσεων στο Δημοτικό Σχολείο βλ. Αρχείο Δ. Γληνού, ΙΘ/126, όπου σημειώσεις και κείμενα Δ. Γληνού και Μ. Τριανταφυλλίδη, καθώς και Αρχείο Μ. Τριανταφυλλίδη, Σειρά Β, Γλωσσολογικό Αρχείο, Φ. Β 6, Εκθέσεις, Αναφορές, Συνέδρια, Φροντιστήρια Επιθεωρητών, υποφάκ. Β-6, 5, όπου εισηγήσεις για το θέμα από επιθεωρητές κ.ά.

στήρια εκδήλωση, κατά την οποία διατυπώθηκαν, προφανώς, οι αμοιβαίες ευχαριστίες με τα σχετικά λογίδια. Στην αντιφώνηση του στον αποχαιρετιστήριο λόγο των δύο ανωτέρων εποπτών Δ. Γληνού και Μ. Τριανταφυλλίδη ο πρόεδρος του Συνδέσμου Κεφαλλήνων Δημοδιδασκάλων και Υποδιδασκάλων Σπίρος Κοσμάτος,⁵⁷ εκφράζοντας τα συναισθήματα μελών του Συνδέσμου,⁵⁸ δήλωσε την ικανοποίηση και τον ενθουσιασμό όλων για την επιτυχία του Συνεδρίου και υπογράμμισε ιδιαίτερα την υπερηφάνεια τους, καθώς η νέα προσπάθεια για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση με τα Συνέδρια και τις συζητήσεις ξεκινούσε από το νησί τους, ενώ δεν παρέλειψε να σημειώσει τη σημασία που είχε το Συνέδριο για όλους/ες τους/τις δασκάλους/ες-συνέδρους, καθώς, πέρα από τη φρέσκια γνώση που πήραν, γνωρίστηκαν, συζήτησαν και απέκτησαν «ψυχική προσέγγιση με τους δυο ιεροφάντες των εθνικών ιδανικών».⁵⁹ Και ο ταμίας του Συνδέσμου Ανδρέας Καλογηράς⁶⁰ με το ποίημά του εξήρε την ιστορική σημασία της επίσκεψης των δύο ανωτέρων εποπτών στην Κεφαλονιά, οι οποίοι με το έργο τους μοχθούν για την πνευματική αναγέννηση της χώρας μας.⁶¹

Εκτός από το Συνέδριο μέσα στο πρόγραμμα των ανωτέρων εποπτών ήταν οι επισκέψεις/επιθεωρήσεις τους στο γραφείο του επιθεωρητή Δημοτικής Εκπαίδευσης και σε Δημοτικά Σχολεία του νησιού.⁶² Δε γνωρίζουμε, όμως, ποιες επισκέψεις πραγματοποιήθηκαν. Την τελευταία μέρα της παραμονής του στο νησί, Κυριακή 10 Φεβρουαρίου, οι επόπτες επισκέφθηκαν το Ληξούρι,⁶³ ίσως και άλλα μέρη κοντά στο Αργοστόλι. Ο βροχερός, όμως, καιρός δεν επέτρεψε μια οργανωμένη εκδρομή, προκειμένου οι φιλοξενούμενοι να χαρούν τις ομορφιές του νησιού.⁶⁴

57. Βλ. Αρχείο Δ. Γληνού, ΞΔ/396-1 (1-2). Βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. 6.

58. Είχε προηγηθεί το μεσημέρι της ίδιας μέρας συνέλευση του Συνδέσμου, η οποία εξουσιοδότησε τον πρόεδρο και τον ταμία να αποτυπώσουν, ο πρώτος σε πεζό και ο δεύτερος σε ποιητικό λόγο, τον «ψυχικό ενθουσιασμό» του κλάδου.

59. Ο Σπ. Κοσμάτος χάρισε στον Μ. Τριανταφυλλίδη γεωγραφικό χάρτη της Κεφαλονιάς και της Ιθάκης, ο οποίος απόκειται στο Αρχείο Μ. Τριανταφυλλίδη, Σειρά Α, Αρχείο ατομικό και οικογενειακό, Φ. Α.17, Χάρτες και Άτλαντες, υποφάκ. Α.17.7. Στο πίσω μέρος του χάρτη διαβάζουμε: «Στον Κύριον Μ. Τριανταφυλλίδη / για ανάμνηση / Σπίρος Αθανασίου Κοσμάτος / δημοδιδάσκαλος, Φαρακλάτων - Κεφαλληνίας / 8 Φεβρουαρίου 1924».

60. Ο Α. Καλογηράς, απόφοιτος του Μαράσλειου Διδασκαλείου, δίδαξε σε διάφορα σχολεία της Κεφαλονιάς. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του τα πέρασε στον Πειραιά. Έξοχος σατιρικός ποιητής και ευθυμογράφος, εξέδωσε ένα τρίτομο έργο για τη σάτιρα στην Κεφαλονιά, αρκετές κωμωδίες και παιδικά θεατρικά και ποιήματα, αλλά άφησε και σημαντικό ανέκδοτο έργο. Τα παραπάνω στοιχεία βασίστηκαν στο υλικό του προσωπικού αρχείου του ερευνητή εκπαιδευτικού Γεράσιμου Σωτ. Γαλανού.

61. Βλ. Αρχείο Δ. Γληνού, ΞΔ/396-3 (2). Βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. 7.

62. Αυτό προκύπτει από πρόχειρο σημείωμα του Δ. Γληνού, που βρίσκεται στο Αρχείο του, βλ. ΝΑ/307-3 (4).

63. Με την ευκαιρία εκείνης της επίσκεψης ο Ευάγγελος Τομαράτος, φίλος και καθηγητής στο Γυμνάσιο Ληξουρίου, αφιέρωσε ποίημα στους δύο επόπτες και ανάμνησιν της εκ Ληξουρίου διαβάσεώς των» στις 10-2-1924, βλ. ό.π., ΞΔ/396-10 (1).

64. Έγραφε σε σύντομο επιστολικό του σημείωμα (14-2-1924) προς τον Δ. Γληνό ο δάσκαλος

Ο απόηχος του Συνεδρίου - «Παράπλευρες» ενέργειες

Η παρουσία των Δ. Γληνού και Μ. Τριανταφυλλίδη στο Αργοστόλι και η συμμετοχή τους στο Διδασκαλικό Συνέδριο εκείνο το φεβρουαριανό εφταήμερο του 1924 άφησε βαθιά τα ίχνη τους στον εκπαιδευτικό κόσμο της Κεφαλονιάς. Θεωρήθηκε «ιστορικό το διάβα» των δύο ανωτέρων εποπτών της Δημοτικής Εκπαίδευσης του Υπουργείου Παιδείας από την Κεφαλονιά. Το τόνισε ο ταμίας του Συνδέσμου Δημοδιδασκάλων της Κεφαλονιάς Ανδρέας Καλογηράς στο αποχαιρετιστήριο ποίημά του,⁶⁵ το επανέλαβε σε κατοπινή επιστολή του προς τον Δ. Γληνό⁶⁶ και σύντομο στιχούργημά του προς τον Μ. Τριανταφυλλίδη,⁶⁷ το υπογράμμισε σε πεζό κείμενό της η δασκάλα Ελισάβετ Δελλαπόρτα.⁶⁸ Και αθηναϊκή εφημερίδα σε ανταπόκρισή της από την Κεφαλονιά χαρακτήριζε το Συνέδριο «αλησμόνητο», αναφερόμενη στον ενθουσιασμό του εκπαιδευτικού κόσμου,⁶⁹ ενώ άλλο έντυπο, με την ευκαιρία των Συνεδρίων της Κεφαλονιάς και της Κορίνθου, εξηγούσε τη σημασία τέτοιων Συνεδρίων, καθώς με αυτά εμπεδωνόταν η πίστη της επαρχίας στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.⁷⁰

Ο τύπος της Κεφαλονιάς παρουσιάστηκε διχασμένος, όπως άλλωστε ήταν επόμενο. Από τα διαθέσιμα (κυρίως αντιβενιζελικά) φύλλα εκείνης της χρονιάς (1924) τα σχόλια δεν ήταν θετικά. Με ειρωνικό πνεύμα και με ρατσιστικά υπονοούμενα σύγχρονο φύλλο αναρωτιόταν για την αναγκαιότητα της γλωσσικής μεταρρύθμισης, «αφού η μεταρρύθμισις ήρχισεν ήδη προ καιρού μοναχή της» και ειδικότερα στο Αργοστόλι, όπου «δεν υπάρχει γλώσσα της Ασίας που να μη ομιλήται», εννοώντας προφανώς τους ελληνόφωνους και τουρκόφωνους πρό-

και ταμίας του Συνδέσμου των Δημοδιδασκάλων της Κεφαλονιάς Α. Καλογηράς: «Ο καιρός μάς έφερε εμπόδιο στην απόφασή μας να Σας φιλοξενήσωμε, όπως Σας έπρεπε, και να Σας οδηγήσωμε να δητε τις μορφιές του νησιού μας», ό.π., ΞΔ/396-2 (1).

65. Βλ. ό.π., ΞΔ/396-3 (2): «πώς από δω το διάβα τους ιστορικό θα μείνη».

66. Βλ. ό.π., ΞΔ/396-2 (1), επιστολή 14ης-2-1924: «[...] γιατί το διάβα Σας από δω θα μείνη ιστορικό, όπως είπα κι' από το βήμα επάνω».

67. Βλ. ό.π.: «[...] Μα εμείς που βαφτιστήκαμε στο Άγιο βάφτισμά Σας / κι' εγράψαμε μεσ' στην καρδιά το τίμιο όνομά Σας, / Σάς λέμε, πως αφήσετε μεσ' στο νησί εικόνα, / που θάν' αστέρι λαμπερό να λάμπη στον αιώνα».

68. Στο πεντασέλιδο κείμενο της Ε. Δελλαπόρτα με τον τίτλο «Το ψυχικό μου ξύπνημα», ανάμεσα σε άλλα υπογράμμιζε: «Εφύγανε [οι δύο επόπτες] αλλά το διάβα τους ποτέ ποτέ δε θα σβύση. Μια ζωντανή, μια ατέλειωτη ανάμνηση θα μείνη βαθειά γραμμένη σ' όλους εκείνους που είχανε την ευτυχία να τους ακούσουν και ιδιαίτερα σ' εκείνους που στα λόγια τα δικά τους χρωσάανε την αναγέννηση μιας χορδής απ' την ψυχή τους, που κάποια απογοήτευση την είχε κοιμίσει», βλ. ό.π., ΞΔ/396-11 (1-5) καθώς και Αρχείο Μ. Τριανταφυλλίδη, Σειρά Β, Γλωσσικό-εκπαιδευτικό Αρχείο, Φ. Β 7, Διδασκαλικά Συνέδρια -Αναμνηστικό Λεύκωμα 1924, υποφάκ. Β-13.

69. Πρόκειται για απόκομμα της εφ. *Ελευθερός Λόγος* (χωρίς ημερομηνία) που απόκειται στο Αρχείο Δ. Γληνού, ΞΔ/396-5 (1). Την ανταπόκριση υπέγραφε ο Ανδρέας Καλογηράς.

70. Αυτό ανέφερε σε άρθρο της η εφ. *Η Αυγή* (χωρίς ημερομηνία), στη σ. 5, που απόκειται στο Αρχείο Μ. Τριανταφυλλίδη, ό.π.

σφυγες της Μικρασίας (των παραλίων και της ενδοχώρας), που εκείνη την εποχή φιλοξενούνταν στο νησί.⁷¹ Αλλά και αργότερα διανοούμενος του νησιού κατηγορούσε τους πρωτεργάτες της γλωσσικής μεταρρύθμισης ότι σκόπευαν όχι μόνο να «διαφθείρουν την ελληνική γλώσσα, αρύοντες λέξεις από την γλώσσα του Βελή-Γκέκα»,⁷² αλλά και να επιφέρουν γενικότερο αφανισμό των εθνικών ελληνικών χαρακτηριστικών.⁷³

Δεν έλειψαν, βέβαια, από το νησί οι υπερασπιστές της δημοτικής. Αυτοί δε δίστασαν να χαρακτηρίσουν τους καθαρευουσιάνους «εχτρούς του λαού».⁷⁴ Διαφώνησαν εντονότατα, όταν χαράχτηκε σε αναθηματική στήλη πεσόντων επίγραμμα στην αρχαία ελληνική και όχι στην ομιλουμένη, για να το κατανοεί και ο απλός πολίτης.⁷⁵ Με πάθος, τέλος, υποστήριζαν ότι μόνο με τη δημοτική, η οποία στο μεταξύ κατακτούσε έδαφος εκτοπίζοντας την καθαρεύουσα και από τον επισημονικό χώρο, μπορεί να επιτευχθεί η πνευματική ανάπτυξη του λαού.⁷⁶

71. Βλ. εφ. *Ελγά*, φ. 104, 16-2-1924, 1βγδ.

72. Βλ. εφ. *Τελώνιον*, φ. 323, 16-5-1925, 1α.

73. «[...] Η νεωτεριστική διδασκαλία των Νεοελλήνων [...] χωρίς ν' αντιληφθή τον σκοπόν, από την εμφάνισιν επί της σκηνής των δύο χορευτών Δελμούζου και Γληνού, χειροκροτεί και ενθαρρύνει τα παντός είδους γλωσσικά εξαμβλώματα. Αλλά [...] η ανωτέρω εταιρεία [Δελμούζου - Γληνού] ζητεί να φθάση εις καταχθονίους σκοπούς, δηλαδή εις τον αφανισμόν παντός ιερού και οσίου υπάρχοντος εις την Ελλάδα», εφ. *Το Μέλλον*, φ. 436, 12-11-1927, 5αβ. Το δημοσίευμα υπογράφεται από τον συντηρητικών αντιλήψεων δικηγόρο, ποιητή και μετέπειτα βουλευτή Παναγή Μαυροκέφαλο. Ο τελευταίος αργότερα θα ξεσπαθώσει εναντίον του Γρυπάρη για τις μεταφράσεις των τραγωδιών του Αισχύλου στη δημοτική, βλ. σχετικά εφ. *Παρατηρητής*, φ. 65, 31-5-1930, 1αβγ, και φ. 66, 7-6-1930, 1δε.

74. Βλ. εφ. *Τελώνιον*, φ. 611, 9-3-1931, 4γ, όπου στιχούργημα με τίτλο «Οι καθαρευουσιάνοι» και ψευδώνυμο «Γράκχος»: «Του νεκρού παρελθόντος οι βρυκόλακες / στεκούμενα μυαλά σαν βαλτονέρια / [...] είνε εχτροί του λαού! [...] Των λαϊκών μαζών, ω γλυκομίλητη / γλώσσα δημοτική, ζωντανή γλώσσα / [...] νέας ζωής σκορπάς εσύ το κήρυγμα, / σαλπίζεις του ραγιά λαού το ξύπνημα!». Βλ. απάντηση της φιλοκαθαρευουσιάνικης εφημερίδας *ό.π.*, φ. 612, 14-3-1931, 1α («Γλωσσικά ζητήματα»).

75. Το επίγραμμα έγραψε ο λόγιος Γεράσιμος Μοσχόπουλος, διευθυντής της Κοργιαλένειας Βιβλιοθήκης του Αργοστολιού, και αμέσως ο νεαρός τότε φοιτητής Διονύσιος Ζακυθηνός, ο μετέπειτα καθηγητής βυζαντινολογίας και ακαδημαϊκός, με κείμενό του σε τοπική εφημερίδα ζητούσε, υπερασπιζόμενος γενικότερα τη δημοτική γλώσσα, να γράφονται τα επιγράμματα σε γλώσσα κατανοητή από το λαό, προκειμένου να τα διαβάσει και να φρονιματίζεται. Αντίθετα, ο νεαρός τότε αρχαιολόγος Σπυρίδων Μαρινάτος, ο μετέπειτα καθηγητής αρχαιολογίας και ακαδημαϊκός, με επιστολή του σε τοπική εφημερίδα τάχθηκε υπέρ του επιγράμματος, καθώς κάτι τέτοιο ήταν συνηθισμένο σε ευρωπαϊκές πολιτισμένες χώρες: στη Γερμανία δεν είναι λίγα τα επιγράμματα στην αρχαία ελληνική και στη λατινική γλώσσα. Βλ. σχετικά εφ. *Το Μέλλον*, φ. 435, 5-11-1927, 6γδ, και φ. 436, 12-11-1927, 5αβ.

76. Ο ίδιος παραπάνω στιχουργός «Γράκχος» απαντώντας σε πεζό καθαρευουσιάνικο λόγο, ειρωνευόμενος προφανώς, «προς τιμήν του αιμνήστου Μισοτριάτου», υποστήριζε ότι όσοι «επιθυμούν ειλικρινώς την πολιτικοοικονομική χειραφέτησιν του εργαζομένου λαού και την εις ανώτερον ηθικοπνευματικόν επίτεδον εξύψωσίν του, οφείλουν νατερχόμενοι εκ της υψηλής ακαδημαϊκής καθέδρας των να επικοινωνήσουν μαζί του, όχι διά της νεκράς και ξένης προς αυτόν καθαρεύουσας, αλλά διά της ζώσης δημοτικής, ήτις είνε ιδιόν του κτήμα», εφ.

Πάντως, οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί του νησιού έμειναν ευχαριστημένοι και ικανοποιημένοι από το Συνέδριο. Εντυπωσιάστηκαν από το εύρος των γνώσεων και το διαλεκτικό τρόπο σκέψης των δύο εποπτών· οπλίστηκαν με επιχειρήματα υπέρ της δημοτικής γλώσσας· ενθουσιάστηκαν και ενθαρρύνθηκαν από τους εκπροσώπους του Υπουργείου· κατανόησαν την αναγκαιότητα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Ο θαυμασμός, οι εντυπώσεις και οι σκέψεις των εκπαιδευτικών αποτυπώθηκαν με καθαρό λόγο, πεζό ή ποιητικό, σε ενδιαφέροντα κείμενά τους, που απόκεινται στο Αρχείο Δ. Γληνού και σε εκείνο του Μ. Τριανταφυλλίδη· είναι όλα σχεδόν εμπνευσμένα από το Συνέδριο και ειδικότερα από την παρουσία και το λόγο των δύο ανωτέρων εποπτών, και τα περισσότερα από αυτά είναι αφιερωμένα σε αυτούς.

Η δασκάλα Ελισάβετ Δελλαπόρτα, ενθουσιασμένη και εμπνευσμένη από την παρουσία και το λόγο των Δ. Γληνού και Μ. Τριανταφυλλίδη, και επηρεασμένη από την προτροπή του πρώτου «να μην αφήνουμε την ψυχή μας ν' αποκοιμείται», αναθάρρησε και άφησε κι έγραψε πεντασέλιδο κείμενο, για να εξάγει «τους δυο εκείνους γίγαντες της μορφώσεως», που «ήρθαν με ατέλειωτη καλωσύνη και κουραστήκανε για μας μιλώντας έξη ώρες την ημέρα, για μια ολόκληρη εβδομάδα», και για να δηλώσει ότι είναι «βεβαία» για την ανωτερότητα της δημοτικής γλώσσας, καταλήγοντας ότι «τη γλώσσα αυτή πρέπει να μιλώ και να μαθαίνω το παιδί μόλις μπω στο σχολείο». ⁷⁷ Ο Ευάγγελος Τσιμαράτος, φιλόλογος στο Γυμνάσιο Ληξουριού, που παρακολούθησε το Συνέδριο, αποτύπωσε σε σύντομο στιχουργημά του τη διαπίτωσή του ότι οι δύο επόπτες κατορθώνουν με το λόγο τους «[...] να δροσίζουν τα μυαλά / και ελπίδας να μας δίνουν / και να ποτίζουν τους αγρούς / του κόσμου των δασκάλων, / διά να καρποφορήσουνε / Νεοελληνισμό μέγαλον. [...]».⁷⁸

Κάποιοι, μάλιστα, εκπαιδευτικοί του νησιού θέλησαν με σατιρικό τρόπο να αποτυπώσουν στο χαρτί τις εντυπώσεις τους από τις συζητήσεις και τη συμπεριφορά των Δ. Γληνού και Μ. Τριανταφυλλίδη ως ανθρώπων, ως παιδαγωγών και ως επιστημόνων. Ο Γεράσιμος Λιβιεράτος, φιλόλογος στο Ελληνικό Σχολείο Αργοστολιού, θέλησε με ολιγόστιχα στιχουργήματα να «παίξει» με τα επώνυμα των δύο εποπτών (Γληνός και γλήνια, Τριανταφυλλίδης και τριανταφυλλιά) και να τους σατιρίσει αναφερόμενος σε «μαλλούθρα» και «κουτρούλα», ⁷⁹ προφανώς

Τελώνιον, φ. 613, 21-3-1931, 2β.

77. Βλ. το κείμενο της Ε. Δελλαπόρτα Αρχείο Δ. Γληνού, ό.π., και Αρχείο Μ. Τριανταφυλλίδη, ό.π.

78. Βλ. Αρχείο Δ. Γληνού, ΞΔ/396-10 (1).

79. Για τον Δ. Γληνό έγραψε: «Κύριε Γληνέ, με τη γλήνια / βγαίνει η λαδιά. / Μα πολλάκις και η γκρίνια / βγάνει τα μαλλιά / του κεφαλιού η μαλλούθρα του γυμνού / θα φωνάζουν τότε οι δασκάλοι: είνε του Γληνού», Αρχείο Δ. Γληνού, ΞΔ/396-6 (1). Για τον Μ. Τριανταφυλλίδη έγραψε: «Κάθε μια τριανταφυλλιά / πώχει φύλλα για μαλλιά / να φοβάται το νουνιά, / μη πως τη(ν) μαθήση από φύλλα / και της μείνουνε τα ξύλα / και κουτρούλα τότε η κατάρωνιά», Αρχείο Μ. Τριανταφυλλίδη, Σειρά Β, Γλωσσολογικό Αρχείο, Φ. Β 7, Διδασκαλικά Συνέδρια - Αναμνηστικό Λεύκωμα 1924, υποφάκ. Β-17.

στη βάση της τότε έντονης αντιπαράθεσης ανάμεσα στους «καθαρούς» γλωσσά-μύνητες και τους «μαλλιαρούς» δημοτικιστές.⁸⁰ Στον ποιητικό σατιρικό του διά-λογο, που ο δάσκαλος Ανδρέας Καλογηράς έγραψε για το «Συνέδριο Δασκάλων / μικρών και μεγάλων»,⁸¹ δεν παρέλειψε να σχολιάσει τους δύο εσώπτες, τον Μ. Τριανταφυλλίδη για την πλούσια γνώση του τη σχετική με τη γλώσσα, την οποία όμως διατηρεί όσο παραμένει ανύπαντρος, γιατί σε διαφορετική περίπτωση «η γλώσσα τη γυναίκας του» ... θα τον κάνει όλα να τα ξεχάσει,⁸² και τον Δ. Γληνό για τη σοφία του αλλά και την επιβολή και σοβαρότητά του, που έκανε τους συνέδρους με το βλέμμα του ... να τρέμουν.⁸³

Ωστόσο, και η τοπική κοινωνία αντιμετώπισε θετικά τη διεξαγωγή του Συνεδρίου στο Αργοστόλι. Με «πραγματικό ενδιαφέρον» παρακολούθησε την όλη προσπάθεια του διδασκαλικού κόσμου της Κεφαλονιάς να συναντηθεί με τους δύο εκπροσώπους του Υπουργείου και να συζητήσει μαζί τους το σοβαρό θέμα της καθιέρωσης της δημοτικής γλώσσας στη Δημοτική Εκπαίδευση και γενικό-τερα τα μεταρρυθμιστικά μέτρα, την ευθύνη των οποίων είχαν οι δύο φιλοξενού-μενοι στο νησί τους εσώπτες.⁸⁴ Άλλωστε, φαίνεται ότι από το πρόγραμμα των εργασιών του Συνεδρίου θα είχε προβλεφθεί η δυνατότητα να παρακολουθή-σουν και πολίτες κάποιες συνεδρίες ή κάποιες ομιλίες των εσώπτων,⁸⁵ προκει-

80. Και κατά το παρελθόν είχε απασχολήσει τον τοπικό τύπο της Κεφαλονιάς το γλωσσικό ζήτημα. Αξίζει να αναφέρουμε ενδεικτικά δυο σατιρικά στιχουργήματα δημοσιευμένα το 1911 στην εφ. *Ζιζάνιον*: το ένα στο φ. 620, 26-3-1911, 2β: «[...] Αλλ' ίνα ήσ' εντός πάσης ουσίας, / κι' εις ένδειξιν του μίσους προς την κόμην, / μουστάκια και μαλλιά σου κόφτα ούλα / ίνα δειχθής ανήρ με πλήρη ρώμην / και τότε της φυλής θάσαι Μεσίας / κι' Εθνάρχης με ιδέα και με κου-τρούλα» και το δεύτερο στο φ. 623, 16-4-1911, 3β: «[...] κράζοντες διατηρησίως / γεγωνυία τη φωνή / "Συναχθήτε δημοσίως / της πατρίδος οι σπανοί, / προστατέψετε τη γλώσσα / πούναι πράμα ιερόν / και σπουδαίως κινδυνεύει / από τρίχες μαλλιαρών. / Αν σπανοί γενναίοι είστε / μη μιλείτε κουτουρού, / παρά πιάστε να μαθήσετε / κι' ούτε τρίχα μην αφήσετε / σε καφάλι μαλ-λιαρού." [...]».

81. Το ποιητικό αυτό κείμενο βλ. Αρχείο Δ. Γληνού, ΞΔ/396-4 (1-5), επειδή παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς μαζί με διάφορα στοιχεία δίνει κυρίως το κλίμα, την ατμόσφαιρα του Συνεδρίου, το αναδημοσιεύουμε, βλ. Παράρτημα, αρ. εγγρ. 5.

82. Βλ. ό.π.: «[...] Είδες τι γλώσσα, τι τουπέ, τι γνώσεις με τσουβάλι, / είδες το Τριαντάφυλλο τι έχει στο κεφάλι; / Δεν άκουσες Γερμανικά, Ιταλικά, Κινέζικα, / φθογγολογίες, γέννεσες, τόσα καραμπουρνέζικα; [...] / Είν' όμορφος, είναι σοφός, είναι σωστό ξιφτέρι / μάλα [=μα έλα] που γίνετ' άσχημος, αφού του λείπει ταίρι! / Λοιπόν να τον παντρεύουμε! Και τότε μέσ' στα τόσα / θα καταλάβη τι θα πη τη γυναικός η γλώσσα. / Όσα κι' αν ξέρη ασφαλώς θε να τα λησμονήσει / κι' η γλώσσα τη γυναίκας του όλα θε να τα σβήση».

83. Βλ. ό.π.: «Για το Γληνό; Επνίγηκα μέσ' στη Φιλοσοφία / κι' εγύρευα σωσσίβιο για να 'βρω σωτηρία. / Τι ρητορεία ζηλευτή! Τι γνώσεις! Τι βαθύτητα. [...] / Είδες το βλέμμα του Γληνού; Σαν Κέρβερος κυττάζει. / Σε βεβαίω, μου φαίνεται, ακόμα πως με σφάζει. / Το ύφος του το σοβαρό μου έκαμε τρεμούλα / και σαστισμένος έχασα τα ... γούλα και τα αύλα».

84. Έγραψε ο *Ελεύθερος Λόγος*: «Θάταν και παράλειψη να μην εκφράσω ξαφνά την ευγνω-μοσύνη μας στην εκλεκτή κοινωνία μας, που με πραγματικό ενδιαφέρον παρακολούθησε και φιλοξένησε τους δύο στυλούς της Ιστορικής Τριανδίας», Αρχείο Δ. Γληνού, ΞΔ/396-5 (1).

85. Δεν έχει διασωθεί το πρόγραμμα του Συνεδρίου· προκύπτει όμως η παρουσία πολιτών από

μένου να γίνουν κοινωνοί των μεταρρυθμιστικών διεργασιών αλλά και της συνολικής προσπάθειας και αγωνίας του μαχόμενου διδασκαλικού κλάδου.⁸⁶

Τέλος, ο επόπτης Μ. Τριανταφυλλίδης, δεινός γλωσσολόγος, αξιοποίησε εκείνη την ολιγοήμερη παραμονή του στο Αργοστόλι και τη συναναστροφή του με τους/τις δασκάλους/ες της Κεφαλονιάς για τη συλλογή γλωσσικού υλικού από το νησί. Συγκεκριμένα, μοίρασε στους δασκάλους έντυπα δύο κατηγοριών διαλεκτολογικής έρευνας. Με την πρώτη κατηγορία ζητούσε να αποδοθούν στο τοπικό ιδίωμα (λεξιλόγιο, γραμματική, προφορά), όσο γινόταν πιο πιστά, 37 φράσεις.⁸⁷ Απάντησαν μόνο τρεις δάσκαλοι.⁸⁸ Με τη δεύτερη κατηγορία έρευνας έδινε 107 λέξεις και 6 φράσεις (σύνολο 113), χωρισμένες σε τρεις ενότητες, και ζητούσε να αποδοθούν στο τοπικό ιδίωμα.⁸⁹ Απάντησαν επώνυμα 70 δάσκαλοι και ανώνυμα 4.⁹⁰ Πρόκειται για ενδιαφέρον υλικό, χρήσιμο σε εκείνους που μελετούν το κεφαλονίτικο ιδίωμα.

Το Διδασκαλικό Συνέδριο του Αργοστολίου συνιστά πράγματι ένα ιστορικό γεγονός και για την Εκπαίδευση γενικότερα αλλά και ειδικότερα για τα εκπαιδευτικά πράγματα της Κεφαλονιάς. Γι' αυτό ακριβώς οι διοργανωτές του και ιδιαίτερα η τοπική πλευρά φιλοδόξησε να αποτυπωθεί το γεγονός αυτό σε ένα «βιβλιαράκι», το οποίο θα περιλάμβανε ανάμεσα στα άλλα ένα ιστορικό ενδεχομένως του Συνεδρίου, εναρκτήριες και αποχαιρετιστήριες ομιλίες, ίσως κάποιες εισηγήσεις και χαρακτηριστικά στιγμιότυπα, αν αντιλαμβανόμαστε σωστά

όσα γράφει (14-2-1924) ο Α. Καλογηράς προς τον Δ. Γληνό μετά το Συνέδριο: «Η εντύπωση όλου του προσωπικού και κείνων που Σας άκουσαν από την κοινωνία ήταν τέτια που αληθινά με θαυμασμό και λατρεία αναφέρουν το όνομά Σας», Αρχείο Δ. Γληνού, ΞΔ/396-2 (1). Επίσης βλ. και προηγούμενη δική μας σημείωση (αρ. 70).

86. Φαίνεται ότι η δυναμική του ίδιου του Συνεδρίου «υποχρέωσε» τους διοργανωτές να μην είναι αρκετά φειδωλοί στην παρουσία πολιτών, όπως αρχικά προέβλεπε σχετική εγκύκλιος των δύο εποπτών: «[...] εις έτερα πρόσωπα δεν θα επιτραπή η είσοδος, ει μη μόνον κατόπιν ημετέρας προσκλήσεως ή αδείας», Αρχείο Δ. Γληνού, ΝΑ/312-2γ (3-4), καθώς και Αρχείο Μ. Τριανταφυλλίδη, Σειρά Β, Γλωσσοεκπαιδευτικό Αρχείο, Φ. Β 7, Διδασκαλικά Συνέδρια - Αναμνηστικό Λεύκωμα 1924, υποφάκ. Β-1 1.

87. Βλ. Αρχείο Μ. Τριανταφυλλίδη, Σειρά Θ, Αρχείο Γλωσσικό, Φ. Θ-39, Πινακίδες Ασυμπλήρωτες, υποφάκ. Θ-39.2, Πινακίδες Ασυμπλήρωτες Α'.

88. Απάντησαν οι Βλάσιος Φραγκάτος, Γεώργιος Φωτεινάτος και μια ανώνυμη απάντηση, βλ. Αρχείο Μ. Τριανταφυλλίδη, ό.π., Φ. Θ-40, Πινακίδες Συμπληρωμένες, υποφάκ. Θ-40.5, Διάφορα. Επίσης στο Αρχείο απόκειται άλλη μια, τέταρτη, απάντηση από τον Πάνο Ταλιανίδη, υγειονομικό επιθεωρητή τότε της Κεφαλονιάς με καταγωγή από το Ικόνιο της Μικράς Ασίας, γι' αυτό και απάντησε στο ιδίωμα της γενέθλιας γης του, βλ. ό.π., υποφάκ. Θ-40.3, Μικρά Ασία.

89. Βλ. ό.π., Φ. Θ-39, Πινακίδες Ασυμπλήρωτες, υποφάκ. Θ-39.3, Πινακίδες Ασυμπλήρωτες Β'.

90. Σε ένα μόνο από τα τέσσερα τελευταία έντυπα αναγραφόταν το όνομα Λουκία - δασκάλα στο Δημοτικό Σχολείο Λακίθρας. Σημειώνουμε, επίσης, ότι από τις 74 απαντήσεις οι 9 προέρχονταν από δασκάλους/ες, που δεν αναφέρονταν στον κατάλογο συνεδριών (του Αρχείου Δ. Γληνού ΞΓ/394, και του Αρχείου Μ. Τριανταφυλλίδη, Φ. β 7, υποφάκ. Β-2), ενώ 5 δεν απάντησαν στο έντυπο αλλά με δικό τους χειρόγραφο. Βλ. Αρχείο Μ. Τριανταφυλλίδη, Σειρά Θ, Αρχείο Γλωσσικό, Φ. Θ-40, Πινακίδες Συμπληρωμένες, υποφάκ. Θ-40.2, Ρούμελη-Μοριάς, Θ-40-3, Μ. Ασία, Θ-40.4, Επάνησα.

τα όσα έγραφε ο δάσκαλος Α. Καλογηράς προς τον Δ. Γληνό.⁹¹ Δεν γνωρίζουμε τελικά ποια ήταν η τύχη αυτής της πρωτοβουλίας.

Το Συνέδριο, πάντως, πέτυχε τους στόχους του. Όλα τα διαθέσιμα στοιχεία πιστοποιούν την ικανοποίηση των διοργανωτών και ειδικότερα των δασκάλων. Οι τελευταίοι/ες με τη συμμετοχή τους σε αυτό αποκόμισαν νέες γνώσεις, άκουσαν και συζήτησαν για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και κυρίως για τη γλωσσική, κατανόησαν τη σημασία και την αξία της δημοτικής γλώσσας και έμαθαν νέα πράγματα για τη διδασκαλία της στο Δημοτικό Σχολείο· ταυτόχρονα οι ίδιοι με την ευκαιρία του Συνεδρίου μελέτησαν τη σχετική βιβλιογραφία αλλά κυρίως αξιοποίησαν την πολύτιμη πείρα τους από την καθημερινή τους ενασχόληση με την εκπαίδευση των μαθητών/τριών τους, μεταφέροντάς την στη συνεδριακή αίθουσα.⁹² Έτσι, με την καθοδηγητική παρουσία των δύο εκλεκτών φιλοξενούμενών τους, συζήτησαν μεταξύ τους αλλά και με τους δύο επόπτες, οι οποίοι τους ενθάρρυναν στο έργο τους και τους εμπύχωσαν για το νέο ξεκίνημα της Δημοτικής Εκπαίδευσης.

91. Πέντε μέρες μετά το Συνέδριο (στις 14-2-1924) ο ταμίας του τοπικού Συνδέσμου Δημοδιδασκάλων Α. Καλογηράς, εξονόματος προφανώς του Συνδέσμου, έγραφε στον Δ. Γληνό: «[...] περιμένω κείνο που μου υποσχεθήκατε για ν' αρχίσω την εκτύπωση. Επίσης περιμένω και τον αποχαιρετιστήριο λόγο Σας. Είναι ανάγκη να γίνη ένα βιβλιαράκι, γιατί το διάβα Σας από δω θα μείνη ιστορικό [...]».

92. Θυμίζουμε τη στοχοθεσία αυτού αλλά και των παρόμοιων Συνεδρίων, όπως έχει καταγραφεί σε σχετική εγκύκλιο των δύο ανωτέρων εποπτών: «[...] είναι ανάγκη να προσανατολισθούν οι διδάσκαλοι προς όλες τας απόψεις του επιχευόμενου έργου, είναι ανάγκη να εφοδιασθούν και με γνώσεις απαραίτητους δια την άριστη γλωσσική διδασκαλία και είναι ανάγκη να συνεισφέρουν διά της πείρας των πολύτιμα στοιχεία διά να κανονισθούν όλα τα ζητήματα, τα οποία συνεπάγεται μια τόσο σημαντική μεταβολή.», Αρχείο Δ. Γληνού, ΞΔ/404-1 (1-2).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ*

1

Ίδρυμα Γληνού / Αρχείο Δημητρίου Γληνού, ΞΔ/404-1 (1-2). (Βλ. και Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη / Αρχείο Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Σειρά Β, Γλωσσοεκπαιδευτικό Αρχείο, Φ. Β 7, Διδασκαλικά Συνέδρια – Αναμνηστικό Λεύκωμα 1924, υποφάκελος – Β-11)

Π ε ρ ί λ η ψ η: Σε έντυπη μορφή η επιστολή των δύο ανωτέρων εποπτών Δ. Γληνού και Μ. Τριανταφυλλίδη προς το διδακτικό προσωπικό των Δημοτικών Σχολείων, με την οποία το καλούσαν να συμμετάσχει ενεργά στο Συνέδριο. – Ανέκδοτο έγγραφο.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ

ΚΑΙ

ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

Πρὸς τοὺς Διδασκάλους
τῆς ἐκπαιδευτικῆς περιφερείας

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΑΝΩΤΕΡΩΝ ΕΠΟΠΤΩΝ

ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

Κύριοι συνάδελφοι,

Καθὼς σὰς εἶναι γνωστὸν μὲ τὸ Νομοθετικὸν Διάταγμα τῆς 31 Ἰουλίου 1923 εἰσήχθη καὶ πάλιν εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα, καὶ τὴν φορὰν αὐτὴν κατόπιν καὶ τῶν ἰδικῶν σας ψηφισμάτων καὶ ἐνεργειῶν, ἡ δημοτικὴ γλῶσσα εἰς τὰς τρεῖς πρώτας τάξεις τῶν σχολείων ἀντὶ τῆς καθαρευούσης. Συνεχίζεται δηλαδὴ ἡ ἀπὸ τοῦ 1917 μέχρι τοῦ 1920 ἐπιχειρηθεῖσα γλωσσικὴ καὶ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρυθμισίς, ἀπὸ τὴν ὁποίαν προσδοκᾶται μία γενικωτέρα ἀνάπλασις τοῦ σχολείου μας. Ἄλλ' εἶναι φανερόν, ὅτι καὶ διὰ τὰ ἐπιτυχῆ ἢ μεταβολὴ τῆς γλωσσικῆς διδασκαλίας καὶ διὰ τὰ ἐπιτευχθὼν τὰ γενικώτερα ἀποτελέσματα, τὰ ὁποῖα ὅλοι προσδοκῶμεν ἀπὸ τὴν κίνησιν αὐτὴν, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετασθοῦν μετὰ προσοχῆς ὅλα τὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα γεννῶνται ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς δημοτικῆς γλώσσης εἰς τὰ σχολεῖα, εἶναι ἀνάγκη νὰ προσανατολισθοῦν οἱ διδάσκαλοι πρὸς ὅλας τὰς ἀπὸψεις τοῦ ἐπιχειρουμένου ἔργου, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐφοδιασθοῦν καὶ μὲ γνώσεις ἀπαραιτήτους διὰ τὴν νέαν γλωσσικὴν διδασκαλίαν καὶ ἀκόμη

* Διατηροῦμε τὴν ὀρθογραφίαν τοῦ πρωτοτύπου καὶ διορθώνουμε σιωπηρὰ τὴ στίξιν. Διατηροῦμε, ἐπίσης, τὴν ἀραιογράμματι ἢ με ἐντόνα στοιχεῖα γραφῆ καὶ τὰς υπογραμμίσεις, ὅπου ὑπάρχουν. Σημειώνουμε, τέλος, τὰ ἐξῆς σημεῖα κατὰ τὴ μεταγραφὴν [ ] = γὰ διὰς ἐπισημάνσεις ἢ διευκρινίσεις· < > = γὰ γράμματα ἢ λέξεις που ἔχουν παρὰλειφθεῖ ἀπὸ το συγγραφέα· { } = γὰ διαγραφές δικῆς μας.

είναι ανάγκη να συνεισφέρουν διά της πείρας των πολύτιμα στοιχεία διά να κανονισθούν όλα τα ζητήματα, τα όποια συνεπάγεται μία τόσοσημαντική μεταβολή.

Πρός τὸν σκοπὸν αὐτὸν, καθὼς καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς καθόλου παιδαγωγικῆς καθοδηγήσεως τῶν διδασκάλων εἰς τὸ ἔργον τῶν ὁ νόμος 1242 ὥρισεν, ὅτι οἱ ἀνώτεροι ἐπὶ τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως συγκαλοῦσι τοὺς διδασκάλους εἰς συγκεντρώσεις καὶ συνέδρια, ὅπου διὰ μαθημάτων, διαλέξεων καὶ συζητήσεων ἐξετάζονται πάντα τὰ σχετικὰ πρὸς τὸ ἔργον τοῦ δημοτικοῦ σχολείου θέματα.

Τοιαύτη συγκέντρωσις θὰ γίνῃ κατὰ τὸ παρὸν ἔτος πιθανώτατα καὶ εἰς τὴν ἰδικὴν σας περιφέρειαν, κατὰ τὸν μῆνα Φεβρουάριον-Μάρτιον-Ἰουνιον, περίπου ἢ εἰς χρόνον πού θὰ ὀρισθῇ ἀργότερα. Ἡ συγκέντρωσις θὰ γίνῃ εἰς τὴν ἑδραν τῆς περιφερείας σας.

Θὰ εἰδοποιηθῇ δὲ διὰ τοῦ κ. Ἐπιθεωρητοῦ ἐγκαίρως περὶ τῆς ἡμέρας κατὰ τὴν ὁποίαν θὰ πρέπῃ νὰ εὕρισκεσθε ἐκεῖ. Ἡ παρουσία σας εἶναι ὑποχρεωτική. Λαμβάνετε δὲ τὰ ὁδοιπορικὰ σας ἔξοδα καὶ ἡμερησίαν ἀποζημίωσιν, ἐφ' ὅσον ἀπομακρύνεσθε τῆς ἑδρας τοῦ σχολείου σας.

Κατὰ τὴν συγκέντρωσιν ταύτην θὰ γίνουιν καθὼς θὰ ἴδετε εἰς τὸ κατωτέρω πρόγραμμα, μερικὰ εἰσηγητικὰ μαθήματα καὶ θὰ τεῶσι πρὸς συζητήσιν διάφορα θέματα. Διὰ τὰ τελευταῖα αὐτὰ πρέπει νὰ εἰσθε παρσκευασμένοι διὰ νὰ ἐπιτύχῃ ὁ σκοπὸς τῶν καὶ νὰ ἀποκομίσωμεν ὅσον τὸ δυνατόν πλουσιώτερα ἀποτελέσματα.

Ἡ ἐτοιμασία σας θὰ εἶναι διττή: ἅφ' ἐνὸς μὲν θὰ προσπαθήσετε νὰ μελετήσετε μερικὰ τοῦλάχιστον ἀπὸ τὰ βιβλία, ὅσα ἀναφέρονται εἰς τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν, ἅφ' ἑτέρου δὲ θὰ προσπαθήσετε νὰ συγκεντρώσετε ὅσον δύνασθε περισσοτέρας καὶ ἀκριβεῖς παρατηρήσεις περὶ τῶν ὑπὸ συζητήσιν θεμάτων καὶ ἀπορίας, πού σας γεννῶνται ἀπὸ τὴν καθημερινὴν σας διδασκτικὴν πείραν.

Πρέπει δὲ ὅλοι νὰ σκεφθῇτε τὰ θέματα, νὰ τὰ προμελετήσετε οὕτως εἰπεῖν, ὥσάν νὰ πρόκειται νὰ τὰ ἀναπτύξετε σεῖς οἱ ἴδιοι καὶ μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ λάβετε μέρος εἰς τὴν σχετικὴν συζητήσιν. Τότε καὶ μόνον θὰ εἰσθε ἐνεργητικῶς προετοιμασμένοι διὰ νὰ συμμετάσχετε εἰς αὐτὴν καὶ νὰ ὠφελῇτε ὅσον τὸ δυνατόν περισσότερον.

Πρέπει ὅμως δύο ἢ τρεῖς διδάσκαλοι τῆς περιφερείας νὰ εἶναι εἰδικώτερον παρσκευασμένοι διὰ νὰ χρησιμεύουν ὡς εἰσηγηταὶ τῆς συζητήσεως ἐνὸς ὁρισμένου θέματος. Διὰ τοῦτο ὅσοι αἰσθάνονται τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ἀναλάβουν εἰδικώτερον τὴν μελέτην καὶ εἰσηγήσιν ἐνὸς θέματος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διδομένων κεντρικῶν ἐρωτήσεων ἢ καὶ ἄλλων ἀπόψεων, τὰς ὁποίας θὰ εἶχαν νὰ παρουσιάσουν, παρακαλοῦνται νὰ συνεννοηθοῦν περὶ τοῦτου ἐγκαίρως μετὰ τοῦ κ. Ἐπιθεωρητοῦ. Διότι οἱ εἰσηγηταὶ οὗτοι τῆς συζητήσεως πρέπει νὰ εἶναι ὁρισμένοι ἐκ τῶν προτέρων.

Εἶναι ὅμως ἀνάγκη νὰ τονισθῇ, ὅτι αἱ εἰσηγήσεις πρέπει νὰ εἶναι ὅσον γίνεται οὐσιαστικαί, χωρὶς προοίμια μεγάλα καὶ ἐπιλόγους, διαφωτιστικά, μὲ παρατηρήσεις καὶ σκέψεις ἰδίας, λύουσας ἢ διαφωτίζουσας τὸ

πραγματευόμενον θέμα, ἢ τοῦλάχιστον θέτουσαι ἀπορίας, μὴ ἐκτεινόμε-
ναι εἰς ζητήματα τὰ ὅποια θὰ συζητηθοῦν ὑπὸ ἄλλο θέμα, ἐπίσης δὲ νὰ εἴ-
ναι σύντομοι, μὴ υπερβαίνουσαι τὰ 20 λεπτά τῆς ὥρας.

Ἐχομεν τὴν ἐλπίδα, ὅτι πάντες οἱ κ. κ. συνάδελφοι ἀντιλαμβάνονται
πόσῃ μεγάλῃν σημασίαν ἔχουν αἱ συγκεντρώσεις αὐταὶ ὄχι μόνον διὰ
τὴν ἐπιτυχίαν τῆς γλωσσικῆς μεταρρυθμίσεως, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν καθόλου
προαγωγὴν καὶ ἐξύψωσιν τοῦ δημοτικοῦ σχολείου. Διὰ τοῦτο προσδοκῶ-
μεν, ὅτι ἡ συμμετοχὴ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον ὅλων τῶν διδασκάλων θὰ συντε-
λέσῃ εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ τὰς συγκεντρώσεις ταύτας ἀφειρητῆρας μεγάλης
προόδου διὰ τὴν παιδείαν μας.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 15 Δεκεμβρίου 1923.

ΟΙ ΑΝΩΤΕΡΟΙ ΕΠΟΠΤΑΙ

Δ. ΓΛΗΝΟΣ, Εκπαιδευτικός Σύμβουλος

ΜΑΝΟΛΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

2

Ἰδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη / Ἀρχεῖο Μ. Τριανταφυλλίδη, Σειρὰ Β, Γλωσσое-
κπαιδευτικὸ Ἀρχεῖο, Φ. Β 7, Διδασκαλικά Συνέδρια – Αναμνηστικὸ Λεύκωμα
1924, υποφάκελος Β-1, 3.

Π ε ρ ί λ η ψ η: Ἀπόσπασμα τῆς εἰσηγήσεως που ἐκφώνησε στο Συνέδριο ὁ δάσκα-
λος Λ. Σταματάτος: ἀναφέρθηκε στους ὀρθογραφικοὺς κανόνες τῆς Γραμμα-
τικῆς, ἐνὺ ταυτόχρονα παρουσίασε τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς ἐνδιαφέρουσας ἐρευ-
νᾶς του γιὰ τὴν ἐκφορὰ καὶ γραφὴ συγκεκριμένων φθόγγων. - Ἀνέκδοτο.

**Απόσπασμα εἰσηγήσεως στὸς Ὀρθογραφικοὺς κανόνες
Σταματάτου Λεωνίδα δημοδιδασκάλου Φαρακλάτων**

«Σχετικὰ μὲ τὴ διανομὴ θαρρῶ πῶς καλὸ θὰ ἦταν, ἐπειδὴ τό ὑλικὸ τῆς
Γραμματικῆς τῆς Δ' τάξης, συγκρινόμενο μὲ κεῖνο τῆς Γ' εἶναι πολὺ πε-
ρισσότερο, νὰ μποῦν στὴν Τρίτη:

- 1) Ὁ σχηματισμὸς τῶν παραθετικῶν τῶν πῖο ὁμαλῶν ἐπιθέτων, μάλιστα
ἐκείνων ποὺ πέρνουν[sic] στό θετικὸ καταλήξεις *ος - η - ο* καὶ *ος - α - ο*.
- 2) Οἱ προσωπικὲς ἀντωνυμίες *ἐγὼ - σύ - αὐτός - ἡ - ο*.
- 3) Ἐλάχιστα περὶ συνθέτων λέξεων.
- 4) Τὰ ἀριθμητικὰ καὶ ἀριθμητικὰ ἐπίθετα μέχρι τοῦ 1000.
- 5) Ἀπὸ τὰ ρήματα ἡ κλίσις τοῦ μέλλοντος καὶ ἀορίστου (ἐνεργητικοῦ)

Σύμφωνα δέ με όσα πρότεινα παραπάνω νά πάρουν πόδι από τούς όρθο-γραφικούς κανόνες όλοι οί κανόνες τοῦ τονισμοῦ καθώς καί όσοι ἀποβλέ-πουν εἰς τόν όρισμό τοῦ χρόνου τῶν φωνηέντων καί διφθόγγων, ἀπό δέ τούς όρθογραφικούς κανόνες τῆς Δ' τάξης εἰδικά ό 7, 12, 16 καί 19».

.....

«Τώρα ἄς δοῦμε μερικά πειράματα, πού ἔκαμα στό σχολεῖο μου γιά τούς ἄλλους φθόγγους κτ, φτ, πτ, σχ, σκ, στ, σθ, φτ καί φθ. Σέ 38 μαθητάς, ἀγόρια καί κορίτσια, τῆς Γ' καί Δ' τάξης εἶπα νά γράψουν λέξεις, πού νά-χουν αὐτούς τούς φθόγγους, ὅχι ὑπαγορεύοντας τή λέξη, πού θάχε τό φθόγ-γο, ἀλλά δείχνοντας τό ἀντικείμενο ἢ καταφέροντας μέ κατάλληλες ἐρω-τήσεις νά βροῦν μόνοι τους οί μαθηταί μου τή λέξη, πού εἶχα ἀνάγκη νά δῶ πῶς γράφουν τό φθόγγο τῆς.

Ἔτσι λοιπόν γράφουν πρῶτα τή λέξη:

κοντήλι	33	γράφουν	κοντήλι	καί	5	τῆς Δ' τάξης	κονδηλι
κιντυνεύει	28	»	κινδυνεύει	καί	10	κινδυνεύει	(7τῆς Δ' καί 3Γ')
Ἀνδρονίκη	25	»	Ἀντρονίκη	καί	13	Ἀνδρονίκη	
κτήματα	20	»	χτήματα	καί	18	κτήματα	
σκυφτός	37	»	σκυφτός	καί	1	σκυπτός	
λεπτά	23	»	λεφτά	καί	15	λεπτά	
σκοινί	32	»	σκοινί	καί	6	σχοινί	
Πάσχα	30	»	Πάσκα	καί	8	Πάσχα	
φθινόπωρο	26	»	φτινόπωρο	καί	12	φθινόπωρο	
δοξάστηκα	29	»	δοξάστηκα	καί	9	δοξάσθηκα	
αἰσθάνομαι	25	»	αἰστάνομαι	καί	13	αἰσθάνομαι	
	343				113		

Σύνολον 456 γράφες

Ἀπό αὐτές οί 343 ἀκολουθοῦν τή φωνητική γραφή καί 113 τή γραφή τοῦ βιβλίου.

Ἀπό τό πείραμα αὐτό ἐγώ ἐβγαλα συμπέρασμα 1ον ὅτι οί περισσότεροι μαθητές γράφουν μέ τήν προφορά τῆς δημοτικῆς γλώσσας καί συνεπῶς 2ον ὅτι δέν μποροῦμε νά δείξομε τόση συντηρητικότητα στήν ὀρθογραφία ὥστε νά γράφομε κονδηλι καί νά διαβάζομε κοντήλι, ἀλλά ἀφοῦ προφέρομε κοντήλι νά γράφομε καί κοντήλι, οὔτε σφιχτός καί νά διαβάζομε σφικτός κ.τ.λ., ἀλλ' ὅτι πρέπει νά περιορισθοῦμε στή σχολική ὀρθογραφία πού ὑ-πάρχει ὡς τά τῶρα μόνο στούς φθόγγους σμ-ζμ, σγ-ζγ καί σβ-ζβ, πού ἐνῶ βλέπομε σ διαβάζομε ζ καί στούς διφθόγγους αυ ευ ηυ, πού ἐνῶ γράφομε υ, κατὰ τίς περιστάσεις, διαβάζομε β ἢ φ τό υ. Γιατί θά ἦταν πολύ ἐπι-κίντυνο πράγμα αὐτό καί θά μᾶς ἔφερνε πολλές δυσκολίες τόσο στήν ἀνά-γνωση ὥσο καί στήν ὀρθογραφία.»

Γιά τήν ἀντιγραφή

Λ. Σταματάτος δημ/λος Φαρακλάτων.

Ίδρυμα Γληνού / Αρχείο Δημητρίου Γληνού. ΟΓ/454β001-002.

Περίληψη: Το δεύτερο μέρος του «μαθήματος» που ο Δ. Γληνός έκανε για την Έκθεση στο Δημοτικό Σχολείο, στις 8 Φεβρουαρίου 1924. Αναφέρθηκε στην ψυχολογική διάσταση των διαφόρων σταδίων της συγγραφής της Έκθεσης από τους/τις μικρούς/ές μαθητές/τριες. Το κείμενο προέρχεται από το βιβλίο του πρακτικογράφου του Συνεδρίου. – Ανέκδοτο.

Παρασκευή απόγευμα ώρα 3 μ.μ.

Ό κ. Γληνός στην αρχή χθές τό απόγευμα είπε γιά τίς έκθέσεις καί τώρα εισέρχεται στην ψυχολογική εξέταση τών διαφόρων σταδίων.

Όταν, λέγει, τό μικρό παιδί παίζει, φαντάζεται πώς έχει μπροστά του καί άλλα παιδιά, φαντάζεται διάφορα γύρω του πράγματα γιά όμοιούς του, κάνει έργο. [Διαγραμμένες πέντε λέξεις]. Άς ιδωμεν, λέγει, πώς δημιουργείται τό έργο.

Πρώτα είναι ή ψυχική διάθεση. Τό παιδί παίζει, γιατί τοῦ ἀρέσει, διότι αισθάνεται [διαγραμμένη μια λέξη] συναισθήματα, ελατήρια μέσα του καί είναι ταῦτα εύαρεστα. Αὐτή είναι ή δημιουργική ή ενεργητική ψυχική διάθεση.

Έπειτα όταν αὐτό φθάσῃ σ' ένα αποκορύφωμα, έρχεται ή ἀπόφαση καί μαζί μέ τή<ν> ἀπόφαση έχομε καί τή συγκέντρωση τής προσοχής· αὐτή στό έργο πού εκτελείται έχει ἀποτέλεσμα πώς τραβά σά μαγνήτης ἀπό τήν ψυχή μας όλα τά στοιχεῖα, πού μᾶς χρειάζονται καί ή ψυχή κάνει ἀπό τό ένα μέρος ἐπιλογή τών μέσων πού τής χρειάζονται καί ἀπό τό άλλο μέρος κάμνει τήν δημιουργική της ενέργεια, τήν συνθετική ψυχική ενέργεια, καί όλων αὐτῶν ἀποτέλεσμα είναι ή εκτέλεση τοῦ έργου.

Πρέπει νά παρατηρήσωμεν ἀκόμη καί άλλο, ότι ὅλη αὐτή ή πράξη συνοδεύεται ἀπό εύαρεστα ενεργητικά συναισθήματα. Ό ἄνθρωπος, όταν ενεργῇ καί όταν μέ κίνδυνον ἀκόμα τής ζωῆς του ενεργῇ, ή ενέργειά του συνοδεύεται ἀπό μία έσωτερική ικανοποίηση. Μόνον όταν λάβωμε ὑπ' ὄψιν αὐτά τά συναισθήματα μπορούμε νά καταλάβωμε πώς ὁ Λεονάρδο da Vinci ὑπεβλήθη εἰς τόσα εξαντλητικά μαρτύρια, γιά νά κάμῃ τά ἀριστουργήματά του. Έδῶ πολλές φορές, στή<ν> εκτέλεση, στή δημιουργία τοῦ έργου σταματᾷ τό παιδί· βλέπομε πώς τά παιδιά, ἀφοῦ ἀπό τό χαρτί κάμουν τή βάρκα, τή σχίζουν, ἀφοῦ κτίσουν τό σπιτάκι μέ τίς πετροῦλες, τό γκρεμίζουν κ.τ.λ. Ἀλλά σέ ένα παιδί πού μεγαλώνει λίγο ἀκόμη, ἀρχινᾷ τό ἐνδιαφέρον καί ή ἐντύπωση πού θά κάμῃ τό έργο του σόν γύρω κόσμῳ.

Τώρα ὅμως έχομε καί άλλα ἀποτελέσματα. Εἰς τῶρα τοῦ ἐκάναμε μιᾷ ἀπό τίς τελειότερες ἀσκήσεις τής βουλήσεως· δέν εἶναι ὅμως μόνον αὐτό. Μέσα σ' αὐτή τή<ν> ψυχική δημιουργία εἶναι ζωγραφισμένη ή ἀτομικότητα, ή ψυχή τοῦ παιδιοῦ. Ποτέ δύο ἄνθρωποι δέν εἶναι οἱ ἴδιοι. Κάθε

άνθρωπος αποτελεί ξεχωριστή άτομικότητα, πού παρουσιάζεται σ' αυτό πού δημιουργεί· άλλο παιδί θά δείξη ότι έχει φαντασία(ν) μεγαλύτερη, άλλο μνήμη(ν), άλλο ρεαλισμό(ν) κ.λ.π. Τήν άτομικότητα λοιπόν τοῦ παιδιοῦ θά τήν δοῦμε ἀπό τήν ἐργασία(ν) του, ἡ δέ ἔκθεση θά μᾶς δώσῃ πολὺ καθαρότερα ζωγραφισμένη τήν άτομικότητα τοῦ παιδιοῦ.

Ἄλλο ἀποτέλεσμα ἀκόμα. Ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ δέν ἀποτελεῖται μόνον ἀπὸ χρήσιμες ἐνέργειες· ἐάν ἦτανε ἔτσι θά ἦτο πολὺ πεζὴ καὶ ἴσως ἀνιαρά. Ὑπάρχει δομένο στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἓνα ἀπολυτρωτικὸ στοιχεῖο, καὶ αὐτό εἶναι τὸ ὥ ρ α ῖ ο, ἡ εὐ μ ο ρ φ ι ᾶ. Ἐάν λείπῃ τοῦτο, ἡ ζωὴ μας ὀλόκληρη θά ἦτο μία μηχανικὴ ἐνέργεια. Τὸ σχολεῖο λοιπόν πού πρέπει νὰ καλλιεργῇ ὅλα τὰ στοιχεῖα τὰ ἀνώτερα, πρέπει νὰ καλλιεργῇ καὶ τήν αἴσθηση τοῦ ὥραϊου καὶ τῇ δύναμει νὰ τὴ παράγῃ καὶ αὐτός, ὅταν εἶναι δυνάτὸν. Τήν αἴσθηση τοῦ ὥραϊοῦ ὅλοι τὴν ἔχουν ἐκ φύσεως, ἄλλοι ὁμως εἰς μεγαλύτερο καὶ ἄλλοι εἰς μικρότερο βαθμό. Ἐτσι λοιπόν τὸ σχολεῖο(ν) ἔχει χρέος νὰ κάμῃ τὰ παιδιά ἱκανὰ νὰ αἰσθάνωνται τὸ ὥραϊο(ν) καὶ νὰ τοὺς δώσῃ τήν ἱκανότητα νὰ τὸ δημιουργοῦν.

Ἐπειτα τὸ σχολεῖο δύναται νὰ καταστήσῃ τὸ παιδί ἱκανὸ νὰ βλέπῃ στὴ φύσιν καὶ τῇ<ν> τέχνῃ τὸ ὥραϊο ἢ καὶ τὸ ἴδιο νὰ τὸ δημιουργήσῃ. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴν τέχνῃ τοῦ λόγου· ὀφείλει νὰ κάμῃ τὸ παιδί ἱκανὸ νὰ αἰσθανθῇ τὸ ὥραϊο τοῦ λόγου, ὅπου τὸ δῇ, καὶ νὰ τὸ καταστήσῃ ἱκανὸ νὰ ἐπιδιώξῃ νὰ δημιουργῇ τὸν ὥραϊο λόγο. Τὰ Ἑλληνόπουλα ἐξαιρετικὰ ἔχουν ἐκ φύσεως καλλιτεχνικὰς ιδιότητας περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο λαό. Στὸ σχολεῖο μας λοιπόν πρέπει ἡ Ἐκθεσὴ κοντὰ μὲ τῇ<ν> Ἱχνογραφία [διαγραμμένες δυο λέξεις] καὶ Καλλιγραφία <να> εἶναι τὸ τρίτο μάθημα πού θά τοῦ ἀναπτύξῃ τήν ἱκανότητα νὰ αἰσθάνεται τὸ ὥραϊο καὶ νὰ τὸ δημιουργῇ ὡς ἓνα βαθμό.

Μέ τις ἐκθέσεις συνηθίζει καὶ σέ ἄλλῃ ἐνέργεια, στὴν ἐνέργεια νὰ μπορῇ νὰ χρησιμοποιῇ τὸ διανοητικὸ του περιεχόμενο εἴτε μὲ τὸν προφορικὸ εἴτε μὲ τὸ γραπτὸ λόγο.

Τέλος ἡ ἔκθεσις συντελεῖ ἔμμεσα καὶ στό νὰ μάθῃ τὸ παιδί νὰ χρησιμοποιῇ τὴ γλῶσσα.

4

Ἰδρυμα Γληνοῦ / Ἀρχεῖο Δημητρίου Γληνοῦ, ΞΔ/396-3 (1-2).

Π ε ρ ῖ λ η ψ η: Ο Κεφαλονίτης δάσκαλος, ποιητής και συγγραφέας Ανδρέας Καλογηράς με ένα έξυπνο σατιρικό (χειρόγραφο) ποίημα υπερασπίζεται την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση. - Ανέκδοτο.

Σατιρικό ποίημα Ἀνδρέα Καλογηρά, σχετικό
μὲ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα

*Πῶς μορφώνουν τὰ παιδιὰ μας
τὰ σημερινὰ σχολειὰ μας*

1

*Τώρα, φίλοι, τίς Γιορτάδες
ἦρθ' ἀπ' τὴν πρωτεύουσα
σπουδαστῆς ἀπ' τὸν Ἀθήρα
με τὴν καθαρεύουσα.*

2

*Μὰ καλὰ ταμπουρωμένος!
καί ἀρχαῖα φορτωμένος
μέσ' ἀπὸ τό λεξικό,
ἀποφάσις ὁ καυμένος,
μέσ' στά χίλια κι' ἄλλα τόσα,
νά μᾶς φέρη κι' ἄλλη γλῶσσα
ἀπὸ κείνη ποῦχε μάθει
στό χωριό τό σπιτικό.*

3

*Κι' ἀφοῦ βάφτισε Τραυιᾶτα
τό χωριό μας τὰ Τραυλιᾶτα
κι' ἄλλαξε καί τὸν Ἀθήρα
καί τὸν ἔκαμε Αἰθήρα,
ξεβαφτίζει τ' ὄνομά του
γιά νά πῇ τό μάθημά του
κι' ἀπὸ βέρος Ἀθεριάνος
ἦρθε ... Καθαρευουσιάνος.*

4

*Εἶπε σκόροδον τό σκόρδο
καί ἀέριο! τὸν .... ,
κέραμον τό κεραμίδι,
κρόμμυον καί τό κρεμμύδι,
ὔδωρ εἶπε τό νερό
καί οὐρῶ τό .....*

5

*Οἶκον ἔλεγε τό σπίτι
κι' ὕδωρ ἀκραιφνές! ἐζήτει.
Τῇ μικρῇ τοῦ ἀδερφοῦλα
τὴν ὠνόμαζε κορίον.*

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

Ψύλλα ἔλεγε τόν ψύλλο,
κύνα βάφτισε τό σκύλο.

6

Τσί σουπιές, τὰ καλαμάρια
τᾶπε ... μελανοδοχεῖα!
Ἰχθυς φώναζε τὰ ψάρια
κι' ἀνθοδόχας τὰ ... δοχεῖα!
Ἄλλαξε τό μαγερειό
μέ τουπέ οὐράνιον
καί μονάχος στό χωριό
τόλεγε ... ὀπτάνιον.

7

Ἄλλαξε τήν προφορά του
στό τουπέ καί στή φωνή
καί μᾶς ἔλεγε αἰδοῖον
τό περίφημο ..... !!!

8

Σάν τί γλῶσσα νᾶν' ἐτούτη;
ἐρωτοῦσαν ὅλ' οἱ ἄλλοι.
Μήπως εἶν' ἐκείνη ποῦπαν
ὅπως τή μιλοῦν οἱ Γάλλοι;

9

«Καλέ, θᾶν' ἐκείν' ἡ γλῶσσα»,
ἔλεγ' ἄλλος μ' ἀπορία,
«ποῦπ' ὁ καπετάνιος τόσα
πῶς μιλοῦνε στήν Αὐστρία!».

10

«Νά μέ συμπαθᾶτε», κρᾶζει
μιά γρηούλα ἐξηντάρα.
«Ὅποιοι καί νά τήν μιλοῦνε
εἶναι γλῶσσα γιά τὰ συμπάρα».

11

Τότε, φίλοι, σαστισμένοι
ἀπ' τόν καθαρευουσιάνο,
ἄρχισα χωρίς νά θελω
τό κεφάλι μου νά πιάνω.

ΙΑΚΟΒΑΤΕΙΟΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΝΟΤΕΙΟ ΛΗΕΟΥΡΙΟΥ

12

Καί νά λέω καί νά λέω
«Τί μεγάλη συμφορά
πού μᾶς δίνουν τά σχολειά μας,
Δάσκαλε Καλογηρᾶ».

Ἀργοστόλι 9 / 2 / 924

Ἀ. Καλογηρᾶς

5

Ἰδρυμα Γληνοῦ / Ἀρχεῖο Δημητρίου Γληνοῦ, ΞΔ/396-4 (1-5).

Περίληψη: Σύνεδροι καί οἱ δύο στο Διδασκαλικό Συνέδριο τῆς Κεφαλονιάς, ο Ἀνδρέας Καλογηρᾶς καί ο Σπύρος Κοσμάτος, ανταλλάσσουν μεταξύ τους σκέψεις καί εκτιμήσεις γιά το Συνέδριο. Πρόκειται γιά ἓνα ἐξοχο σατιρικό (χειρόγραφο) ποίημα τοῦ Α. Καλογηρᾶ, πού ἀποκαλύπτει καί ἀθέατες πτυχές τοῦ Συνεδρίου. – Ἀνέκδοτο.

Σατυρικός Διάλογος
μεταξύ Κοσμάτου καί Καλογηρᾶ
γιά τό Συνέδριο τῶν κ. κ. Ἐποπτῶν στήν Κεφαλληνία

Συνέδριο Δασκάλων
μικρῶν καί μεγάλων.

Κοσμάτος. Βοῦϊν τσ' ἐσύ, βοῦϊν τσ' ἐγώ, βοῦϊν τσέ τόσοι ἄλλοι,
ᾶς ποῦμε τό συνέδριο πο' κάμαμ' οἱ Δασκάλοι.
Δέ στάπα [= σοῦ τὰ εἶπα], βρέ Καλογηρᾶ, τ' εἶχαμε νά
τραβήξουμε;

Καλογηρᾶς. Καλύτερα καί γιά τοὺς δύο νά θελε σιωπήσουμε.

Κοσμάτος. Τί ἔκανε κειό πού ἄκουσα; Ἐχασα τό μυαλό μου.

Σέ βεβαιῶ μισόζουρλος θά πάω στό χωριό μου.

Ἄκουσα τόσα πράγματα πῶγινά αποθήκη
καί στό φινάλε γίνηκα σωστό μασκαράλικο.

Καλογηρᾶς. Μέ συμπαθᾶς, ἐγώ θαρρῶ, πῶς ἔκαμες τήν πρώτη
μαζί μέ τό Χρυσόστομο! Δαούσιο τό Φῶτη

Ἐγίνες πρῶτα Ἀρεῖος κι' ἐβγάλες τὰς αἵρεσεις
κι' ἔπειτα λές, Σπυράκη μου, ἐσύ πῶς δέν ἀρέσεις;

Ἐφερές τὰ Λατινικά κι' ἔγινες Σιμωνίδης

- Κοσμᾶτος. κι' ἀπά στο βῆμα ἤσουνα, σέ βεβαιῶ, Εὐρυπίδης.
 Βρέ, τί νά πῶ, πού ἔχασα τόν μπούσουλα τοῦ κόσμου;
 Ἦ' ἀλάλιασε καί τό μυαλό κι' ἐθάμπωσε τό φῶς μου;
 Ἐκύτταξα σάν ἄγαλμα τόν Τριανταφυλλίδη,
 πού κάθε λέξη ἔβγαν' ἀπ' τήν τρύπα σάν τό φίδι.
 Εἶδες τί γλῶσσα, τί τουπέ, τί γνώσεις μέ τσουβάλι,
 εἶδες τό Τριαντάφυλλο, τι ἔχει στό κεφάλι;
 Δέν ἄκουσες Γερμανικά, Ἰταλικά, Κινέζικα,
 φθογγολογίες, γέννεσες, τόσα καραμπουρνέζικα;
- Καλογηρᾶς. Βέβαια ὅλα τ' ἄκουσα ἀπ' τό σοφό κεφάλι,
 πῶχει περίσσια ὁμορφιά καί χίλια μύρια κάλλη.
 Εἶν' ὁμορφος, εἶναι σοφός, εἶναι σωστό ξιπτέρι
 μᾶλα [= μά ἔλα] πού γίνετ' ἄσχημος, ἀφοῦ τοῦ λείπει ταῖρι!
- Κοσμᾶτος. Λοιπόν νά τον παντρέψουμε! Καί τότε μέσ' στά τόσα
 θά καταλάβῃ τί θά πῇ τῇ γυναικός ἡ γλῶσσα.
 ὅσα κι' ἄν ξέρῃ ἀσφαλῶς θέ νά τά λησμονήσῃ
 κι' ἡ γλῶσσα τῇ γυναικας του ὅλα θέ νά τά σβήσῃ.
- Καλογηρᾶς. Ἄσε τό Τριαντάφυλλο κι' ἄς ποῦμε κάτι ἄλλο,
 γιά τό Γληνό φιλόσοφο, πού 'ναι μυαλό μεγάλο.
- Κοσμᾶτος. Γιά τό Γληνό; Ἐπνίγηκα μέσ' στή Φιλοσοφία
 κι' ἐγύρενα σωσσίβιο γιά νά 'βρῶ σωτηρία.
 Τί ρητορεία ζηλευτή! Τί γνώσεις! Τί βαθύτητα.
 Μέ τί ἐπιχειρήματα ἐχτύπαε ἀλύπητα.
- Καλογηρᾶς. Εἶδες τό βλέμμα τοῦ Γληνοῦ; Σάν Κέρβερος κυττάζει.
- Κοσμᾶτος. Σέ βεβαιῶ, μοῦ φαίνεται, ἀκόμα πῶς μέ σφάζει.
 Τό ὕφος του τό σοβαρό μοῦ ἔκαμε τρεμουῖα
 καί σαστισμένος ἔχασα τά ...γούλια καί τά οὐλα.
- Καλογηρᾶς. Γιά πές μου τί ἐντύπωση ἐκάμαν' οἱ Δασκάλοι;
- Κοσμᾶτος. Μήν τά ρωτᾷς. Τίς ἀλαλιές! τσ' εἶπαν μέ τό τσουβάλι.
 Πρῶτα ἐσύ μέ Δαμωδό ἐπαιξες πρῶτο ἄτο
 κι' ἐξέθαψες τό Βεργωτῆ μαζί μέ Λασκαράτο.
 Δεύτερα ὁ δαιμόνιος! Τσιλιμιδός τοῖς πᾶσι
 π' ο' κόντεψ' ἡ ... σοφία του! τόν κόσμο νά χαλάσῃ.
- Καλογηρᾶς. Σέ διακόπτω, φίλε μου. Ἐφερε τό ... βιολί του!
- Κοσμᾶτος. Ἔσπασ' ἀπ' τό σπαβέντο του, πῶτρεμε τό κορμί του.
 Τρίτο ἐγώ ἐθαύμασα τό Γεώργη Δελλαπόρτα,
 π' ο' χτύπαε τά πόδια του σάν ἄλογο τήν πόρτα.
 Τό Μοσχονᾶ, τό φίλο μας, εἶδες μέ τά γυαλιά του;
 Τόν ἄκουσα, πού ἔτρεμε κι' ἐκόντιν' ἡμιλία του.
 Μά σέ παρακαλῶ πολύ νά μὴ μέ διακόπτεις,
 γιὰτί σοῦ ἐπιβάλλομαι κι' ἐγώ ὡσαν Ἐποίτης.
 Τό δίκιο σου, Ἀντρέα μου, εἶναι πολύ μεγάλο.

- Καλογηρᾶς. Καί τώρα ξακολούθησε, πές μου καί τίποτ' ἄλλο.
 <Κοσμάτος> Α! Δέν μπορῶ! Γιά ὅλους σας θά ἐξακολογήσω
 καί μποναμᾶ τοῦ καθενός μέ λίρα θά μετρήσω.
 Τέταρτο ὁ Λουκέρης μας, Γαλάνος καί Βικᾶτος,
 Λαγγούσης ὁ Θεόδωρος καθώς κι' ὁ Σταματᾶτος.
 Ἄνδρες πολὺ ἀγαπητοί, ρήτορες! τῆς ἡμέρας,
 πού μαζωμένοι ἦτανε σά νά φυσοῦσε ἀγέρας.
 Ὁ τελευταῖος μάλιστα, πού δυό παιδιὰ ἐγέννησε,
 μᾶς εἶπε πῶς ἡ γλῶσσα μας ἀπ' τὰ μωρά του ἐξῆσε.
- Καλογηρᾶς. Εμάτιασες τόν Κουλουμπῆ καί τόν Τραυλό ἀπ' τή Σκάλα;
 Κοσμάτος. Ἐφύγανε συλλίντριχοι μαζί μέ μιὰ Δασκάλα.
 Καλογηρᾶς. Ὁ Ἄντυπας δέν ἀντεῖπε γιά τό d καί γιά τό v;
 Κοσμάτος. Ἐψάλλε στήν ἐκκλησιὰ του καί το' βράχνιασ' ἡ φωνή.
 Εἶσαι πολὺ περίεργος. Ἄσε με νά τὰ ψάλλω,
 γιὰτ' ἦτανε Συνέδριο σπουδαῖο καί μεγάλο.
 Εἶδα κατόπι ἕναν παπᾶ πο' χάλαε τὰ μοῦτρα του
 κι' ἔλεγε τό κεφάλι του, πῶς γίνηκε ἡ ... κούτρα του.
- Καλογηρᾶς. Τόν Κατσαίτη ἄκουσες, ὅπου πολὺ μ' ἄρέσει;
 Κοσμάτος. Ἐξη ξευγάρια θηλυκά! τόν εἶχανε στή μέση.
 Μά τέλος ἐξετρύπωσε μαζί μέ τό Λυκουδῆ
 κι' ἀφήσανε τό θηλυκό ποῦταν σωστό λουλούδι.
- Καλογηρᾶς. Ἄλλοι δέν ἐμιλήσανε; Δέν εἶδες τόν Πολλάκη;
 Κοσμάτος. Τάπε κι' αὐτός μέ τὰ γυαλιά καί πονεμένο μάτι.
 Καλογηρᾶς. Μά 'κεῖνο τό ἀμούστακο, ὁ Παπαναστασᾶτος;
 Κοσμάτος. Ἐκεῖνος σ' ὅλα ἦτανε γενναῖος! καί .. βαρβάτος.
 Αὐτός μᾶς εἶπε τὰ σκολεῖα πῶς βγάζουνε ... θηρία
 κι' ἔψαλλε τόν ἀναβαλλόμενον στή δόλια Ἱστορία.
 Εἶπε τό στρατιωτικό πρέπει νά καταργήσουμε
 καί τό στρατιωτῆ δάσκαλο γιά κουραμπιέ ν' ἀφήσουμε.
 Κοπάνισε ὁ φουκαρᾶς καί τους Ἐπιθεωρητάδες
 καί τέλος πάντων γύρευε τήν ἀνοιξη γαμπάδες.
- Καλογηρᾶς. Μωρέ! σπουδαῖος ἄνθρωπος! Ἐχει πολλὰ τὰ χρόνια;
 Κοσμάτος. Ὑπηρετεῖ ἀπό πέρυσι μαζί μέ τὰ πεπόνια.
 Καλογηρᾶς. Εἶμαι πολὺ περίεργος ν' ἀκούσω καί γιά τσ' ἄλλους.
 Κοσμάτος. Τώρα θ' ἀφήσω τσου μικρούς, θά πιάσω τσου μεγάλους.
 Καλογηρᾶς. Θέλω ν' ἀκούσω καί γι' αὐτούς τοὺς σοβαροὺς ἐργένηδες.
 Κοσμάτος. Μέσα στή σάλα φάνηκαν ὅλοι τους Δημοσθένηδες.
 Ἀπ' τό πολὺ τό ... θάρρος τους! κι' ἀπό τήν εὐγλωττία!!
 σκορπίσανε στήν αἶθουσα ὅλη τους τὴν ... σοφία!
 Εἶπανε γιά Ἑλληνικά, Λατινικά, Ἐκθέσεις
 καί λαθρα ἐκοπανίζανε μ' ὅλο προσθαφάρεσις!
- Καλογηρᾶς. Μά ἐσυνεδριάσανε κρυφά τό μεσημέρι.

- Κοσμάτος. Ἐφοῦ κρυολογήσανε, σκιαχτήκανε τ' ἄγερι!
 Καλογηρᾶς. Μὰ δὲν ἐμίλησε κανεῖς; Οὐτ' ὁ Γυμνασιάρχης;
 Κοσμάτος. Καθόταν στὴν πολ<υ>θρόνα του σὰ νὰ 'ταν Πατριάρχης.
 Γιά τίς ἐκθέσεις μίλησε μ' ὅλη του τὴ σοφία.
 Μὰ τοῦ τὴν ἔκοψ'! ὁ Γληνός γιὰ τὴ φωτογραφία.
 Καλογηρᾶς. Ὁ Γενικός; Ὁ Εἰδικός; κι' ὁ Πατρινός τουτέστι;
 Κοσμάτος. Καλὰ πού μοῦ τσ' ἀθύμισες. Ἡ ὥρα τους ἐπέστη.
 Ἐν πρώτοις γιὰ τὸ Γενικό δὲν ἔχω τί νὰ ψάλλω,
 γιὰτ' εἶναι ἄγνωστος σ' ἐμέ καί σκιαζομαι μὴ σφάλλω.
 Καλογηρᾶς. Ὁ Εἰδικός ὁ Πατρινός ποῦχε τὸ κομπολόι;
 Κοσμάτος. Δὲν ἄκουσες, Ἀνδρέα μου, κι' αὐτοῦ τὸ μοιρολόι;
 Καλογηρᾶς. Ὁ φίλος καί Ἐπιθεωρητής ὁ Παπ(π)αγεωργίου,
 π' ο' γέννησε τὸ Σύνεδρο μὲ τὴν εὐχή Κυρίου;
 Κοσμάτος. Ἐφοῦ τὴ μεταρρυθμίση τὴν ἔκαμε στό σπίτι του
 κι' ἀπ' τὴ μεγάλη του χαρὰ δὲν ἔβλεπε τὴ μύτη του,
 μᾶς εἶπε κι' ὅλους καί δειλούς ἐμᾶς τὰ παλληκάρια,
 καί δὲν ἐχώρισε ποσῶς τὴν ἡρ' ἀπὸ τὰ στάρια.
 Μ' ἄς εὐχηθοῦμε ὅλοι μας κι' αὐτός κι' ἐμεῖς νὰ ζήσουμε
 καί ὅλο τὸ προσωπικό γιὰ νὰ τοῦ τὸν βαφτίσουμε.
 Ἄς τοῦ εὐχηθοῦμε ὅλοι νᾶν' ὠραῖος καί γερός
 καί νὰ γένη ... μαλλιαρός.
 Καλογηρᾶς. Δὲν ἄκουσες τὰ θηλυκά, αὐτὰ τὰ καναρίνια;
 Κοσμάτος. Τρεῖς μόνο ἐμίλησανε γιὰτ' εἶχαν φιγουρίνια.
 Καλογηρᾶς. Σάν ποιές γιὰ πές μου τεσ γιὰτὶ ἔχω λαχτάρια.
 Κοσμάτος. Ἄπ' τὸ Ληξούρι ἦτανε κάποια πού λένε Κιάρρα.
 Τὰ εἶπε πολὺ ὁμορφα! καί μὲ σπουδαῖο νάζι,
 σάν πουλακίδα τὸ πρωῒ ἔτσι γλυκοχαράζει.
 Δεύτερη ἦταν' ἡ Ἀνθή καί κάποια Ἀναστασία,
 πού ψάλλανε τὸν ἄμπακο στὰ βόγα καί στὰ σία.
 Καλογηρ<ᾶς>. Ἄλλη καμμιὰ δὲ μίλησε ἀπ' ὅλες τσί δασκάλες;
 Κοσμάτος. Ἀνεβοκατεβαίνανε χίλιες φορές τσί σκάλες.
 Καλογ<ηρᾶς>. Περίεργο! ἡ γλῶσσα τους ξεσπάει καδινάτσα.
 Κοσμ<άτος>. Naί, μὰ ἐκόντινε πολὺ στῶν Ἐποπτῶν τὴ φάτσα.
 Εἶχανε νὰ μιλήσουνε γιὰ νέες τουαλέττες,
 γιὰ κρέπ ντέ σίν, βουάλ, σαρμάζ, γιὰ μυρουδιές βιολέττες.
 Εἶχανε ν' ἀγοράσουνε καπέλλα καί σαπούνια
 κι' ἐπήγανε στὸν παπουτσή γιὰ τὰ ψηλά τακούνια.
 Καλογηρᾶς. Περίεργο μοῦ φαίνεται αὐτὰ τὰ ἀγγελάκια,
 τὰ παχουλὰ, τὰ ὁμορφα, τὰ μικροδιαβολάκια,
 οἱ ἄλλες οἱ μελαχρινές κι' ἄλλες οἱ ἀφράτες
 νὰ κάτσουνε στὴν ἄκρη τοῦς σὰ ξαφτισμένες γάτες!
 Κοσμάτος. Καθῆσαν ὅλες σὰ σουπιές κι' ὅλους ἐκοπανίζανε

- καί ἔξυπνες! μέσ' στούς κουτούς ἐκρυφομουρμουρίζανε.
Καλογηρᾶς. Εδούλιασα, Σπυράκη μου, καί πάω νά δειπνήσω.
Κοσμᾶτος. Κι' ἐγώ κουράσθηκα πολύ. Ἀλλά προτοῦ σ' ἀφήσω
 σάν κάτι νά λησμόνησα, ποῦχα σημειωμένο
 ἀπ' τοῦ Γληνοῦ τήν πρωϊνή καί πές μου τί νά γένω;
Καλογ<ηρᾶς>. Γιά ἐξηγήσου μου λοιπόν. Γιά πές μου, στό Θεό σου,
 τί ἐπαράλειαψ' ὁ Γληνός; Ποιό τό παράπονό σου;
Κοσμᾶτος. Ὁ Ρήτορας ὁ πρωϊνός μέσα στά τόσα κάλλη
 παράλειψε τόν Κλασσικό τό Διάολο νά ψάλλῃ.
 Δέν εἶπε πώς ἐπέθανε ὁ Διάολος ἐκεῖνος
 καί μέσ' στό Δημοτικισμό ξεφύτρωσε πύο φίνος.
Καλογ<ηρᾶς>. Κατάλαβα! Κατάλαβα! Μέσα στόν τόσο φόρο
 θέλεις νά πῇς πώς ξέχασε νά πῇ καί γιά τό μῶρο!
 Λοιπόν ἀφοῦ τό ξέχασε, ἐσύ νά συμπληρώσης,
 γιά τόν μοντέρνο Διάολο ἐξήγησες νά δώσης.
Καλογηρᾶς
καί Κοσμᾶτος. Πιστεύω κουραστήκαμε. Εἴν' ὥρα νά δειπνήσουμε
 κι' ὕστερα γιά τό Διάολο ἔλα νά συζητήσουμε.
 Ἄς φύγουμε λοιπόν κι' ἐμεῖς κι' ἄς εὐχηθοῦμε ὅλοι
 τέτ<ο>ιοι σοφοί νά ἐρχονται συχνά στό Ἀργοστόλι
 καί ὅλοι ἄς φωνάζουμε ἀπό εὐγνωμοσύνη
 πώς ἀπό δῶ τό διάβα τους ἱστορικό θά μείνῃ.

Ἀργοστόλι 9 / 2 / 1924

Ἀ. Καλογηρᾶς

6

Ἰδρυμα Γληνοῦ / Ἀρχεῖο Δημητρίου Γληνοῦ, ΞΔ/396-1 (1-2).

Π ε ρ ί λ η ψ η: Αντιφώνηση του προέδρου του Συνδέσμου Κεφαλλήνων Δημοδιδασκάλων και Υποδιδασκάλων Σπύρου Κοσμάτου στον αποχαιρετιστήριο λόγο των δύο ανωτέρων εποπτών Δ. Γληνοῦ και Μ. Τριανταφυλλίδη, γραμμένη σε έντυπη κόλλα του Συνδέσμου. Ο Σπ. Κοσμάτος δηλώνει την ικανοποίησή του για το Συνέδριο και χαιρείται που η νέα προσπάθεια για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση με τη διοργάνωση συζητήσεων και συνεδρίων ξεκινούσε από την Κεφαλονιά. – Ανεκδοτο.

ΠΑΡΑΒΛΕΨΤΕ
 ΑΡΧΙΟΛΟΓΙΚΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
 ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ Ἐν Ἀργοστολίῳ τῇ 10 Φεβρουαρίου 1924
ΤΩΝ ΚΕΦΑΛΛΗΝΩΝ ΔΗΜΟΔΙΔΑΣΚΑΛΩΝ
ΚΑΙ
ΥΠΟΔΙΔΑΣΚΑΛΩΝ

Ἀντιφώνηση Σπύρου Ἀθ. Κοσμάτου, δημοδ/λου Φαρακλάτων
καί Προέδρου τοῦ Συνδέσμου εἰς τόν ἀποχαιρετιστήριον λόγον
τῶν κ. κ. Ἐποπτῶν Δημ. Γληνοῦ καί Μαν. Τριανταφυλλίδου

Κύριοι Ἐπόπται
Σεβασταί Ἀρχαί
Ἀξιότιμοι Ἀκροαταί

Ὁ Σύνδεσμος τῶν Κεφαλλήνων δημοδιδασκάλων αἰσθανόμενος βαθιά πῶς τό Συνέδριον τοῦτο γίνηκε γενικά γιά τή<ν> προκοπή ὅλου τοῦ δασκαλικοῦ κλάδου Κεφαλληνίας, μά ἰδιαίτερα γιά τή μετεκπαίδευση τῶν δημοδ/λων, ὅπως κατὰ τήν πρωϊνή ὁμιλία του ἐδήλωσεν ὁ Πρόεδρος κ. Δ. Γληνός, μέ γενική συνέλευση τῶν μελῶν, πού γίνηκε τώρα τό μεσημέρι, μέ ἐξουσιοδότησε [διαγραμμένες δύο λέξεις] νά ἀποτυπώσω τόν ψυχικό του ἐνθουσιασμό. Ἐπίσης ἐξουσιοδότησε καί τόν ταμία τοῦ Συνδέσμου κ. Καλογεράν νά πράξη τό αὐτό μέ ποιήμα. Ἔτσι ἀπό αὐτή τή στιγμή μέσα εἰς τήν ἐπίσημη αὐτή αἴθουσα καί ἐνώπιον τόσο ἐκλεκτοῦ ἀκροατηρίου ἀφοβα θά ἀκουσθῇ ἡ δημοτική μας γλῶσσα ἀπό τό στόμα ἐκείνων, πού πῆραν τό νέο λαϊκό σχολεῖο στά χέρια τῶν ἀπό τή<ν> καρδιά τῶν κ. κ. Ἐποπτῶν.

Ἐπερήφανοι οἱ Κεφαλλῆνες δημοδιδάσκαλοι, γιά τή μεγάλη τιμή πού τοὺς δόθηκε, ἀπό τοὺς δύο Ἀποστόλους τῆς ὑψηλότερης Ἰδέας, νά ἀρχίσῃ ἡ σημερινή ἀναγέννηση ἀπό τή<ν> πατρίδα τους. [Διαγραμμένες δεκαεφτά λέξεις].

Ἐπερήφανοι οἱ Κεφαλλῆνες δημοδιδάσκαλοι, γιά τή γνωριμία τή<ν> προσωπική πούκαμαν μ' αὐτοὺς τοὺς δύο φωτεινοὺς ἐπισκέπτες τῶν, πού μέ Ἑλληνικό φῶς, μέ ἐθνικό φῶς, ἦλθαν νά φωτίσουν τή θαμπωμένη διάνοιά τῶν.

Ἐπερήφανοι οἱ Κεφαλλῆνες δημοδιδάσκαλοι, γιά τή<ν> ψυχική προσέγγιση πούκαμαν μέ τοὺς δύο ἱεροφάντες τῶν ἐθνικῶν ἰδανικῶν, πού περιτρέχοντες τοὺς τόπους τῆς πατρίδας μας, δέν διστάζουν νά προσφέρουν στό βωμό τῆς Ἑλληνικῆς δόξας τό ἐγώ τους, καί ἔτσι διδάσκοντες τό ὑψηλότερο σημεῖο τῆς αὐτοθυσίας, πού χρειάζεται γιά ν' ἀποκτήσῃ πολιτισμό μιά πατρίδα, δίνουν χειροπιαστό τό παράδειγμα καί ἔτσι νά μὴ δειλιάζουν καί οἱ ὀπισθοδρομικότερες ψυχές.

Ἐπερήφανοι οἱ Κεφαλλῆνες δημοδιδάσκαλοι, γιατί στό μακρὸ ἢ μικρὸ διάστημα τῆς δράσεώς των, πρώτη φορά βρῆκαν ἄνθρωπους πού τή<ν> πίστη τους τὴν φέρουν χωρὶς χαρτί καί νόμους στή<ν> ψυχὴ τῶν. Ἐπερήφανοι οἱ Κεφαλλῆνες δημοδιδάσκαλοι, μέ τίς θερμότερες εὐχὲς τῶν τοὺς στέλνουν καί σ' ἄλλα μέρη τῆς πατρίδας τῶν καί τοὺς βεβαιώνουν, πῶς

Ἐπανάσταση συμφωνημένη ψυχὴ μέ ψυχὴ δέ σβύεται, παρά γιγαντώνει,
ὥσο περνᾷ ὁ καιρὸς, καὶ ὅταν τὸ μέγα ἐθνικὸ αὐτὸ κίνημα θά λάμπῃ, οἱ Κε-
φαλλῆνες δημοδιδάσκαλοι δέν ἔχουν ἄλλο παρὰ νά ζητοῦν τὰ πρωτεῖα των.
Καὶ τώρα ἔτσι νεοφῶτιστοι βγαλμένοι ἀπὸ τὴν κολυμβήθρα τῶν νέων ἰδα-
νικῶν τοῦ Νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ, οἱ συμμεριζόμενοι τίς ἀρχές μας, ἅς
φωνάξουν - Ζήτω τὸ ἀναγεννημένο Νεοελληνικὸ Σχολεῖο.

Σ. Α. Κοσμάτος

7

Ἰδρυμα Γληνοῦ / Ἀρχεῖο Δημητρίου Γληνοῦ, ΞΔ/396-3 (2).

Περίληψη: Ο ταμίας του Συνδέσμου των Δασκάλων της Κεφαλονιάς Ανδρέας Καλογηρᾶς με ἓνα σύντομο ποίημά του αποχαιρετᾷ τους δύο ἀνώτερους ἐπόπτες Δ. Γληνό καὶ Μ. Τριανταφυλλίδη κατὰ τὴν αποχαιρετιστήρια ἐκδήλωση τῆς 10ης Φεβρουαρίου 1924. – Ἀνέκδοτο.

Ἀποχαιρετιστήριο ποίημα Ἀνδρέα Καλογηρᾶ

Ἀηδόνια γλυκολάληλα, που μάγα τραγουδᾶτε
μέσ' στῆς νυχτός τὴν ἔρημη τὴ θεία σιγαλιά,
Ἀστέρια πού στὸν Οὐρανὸ χρυσᾷ λαμποκοπᾶτε
καὶ μέ τό φῶς σας χύνετε τοῦ Πλάστη τὰ φιλιὰ,

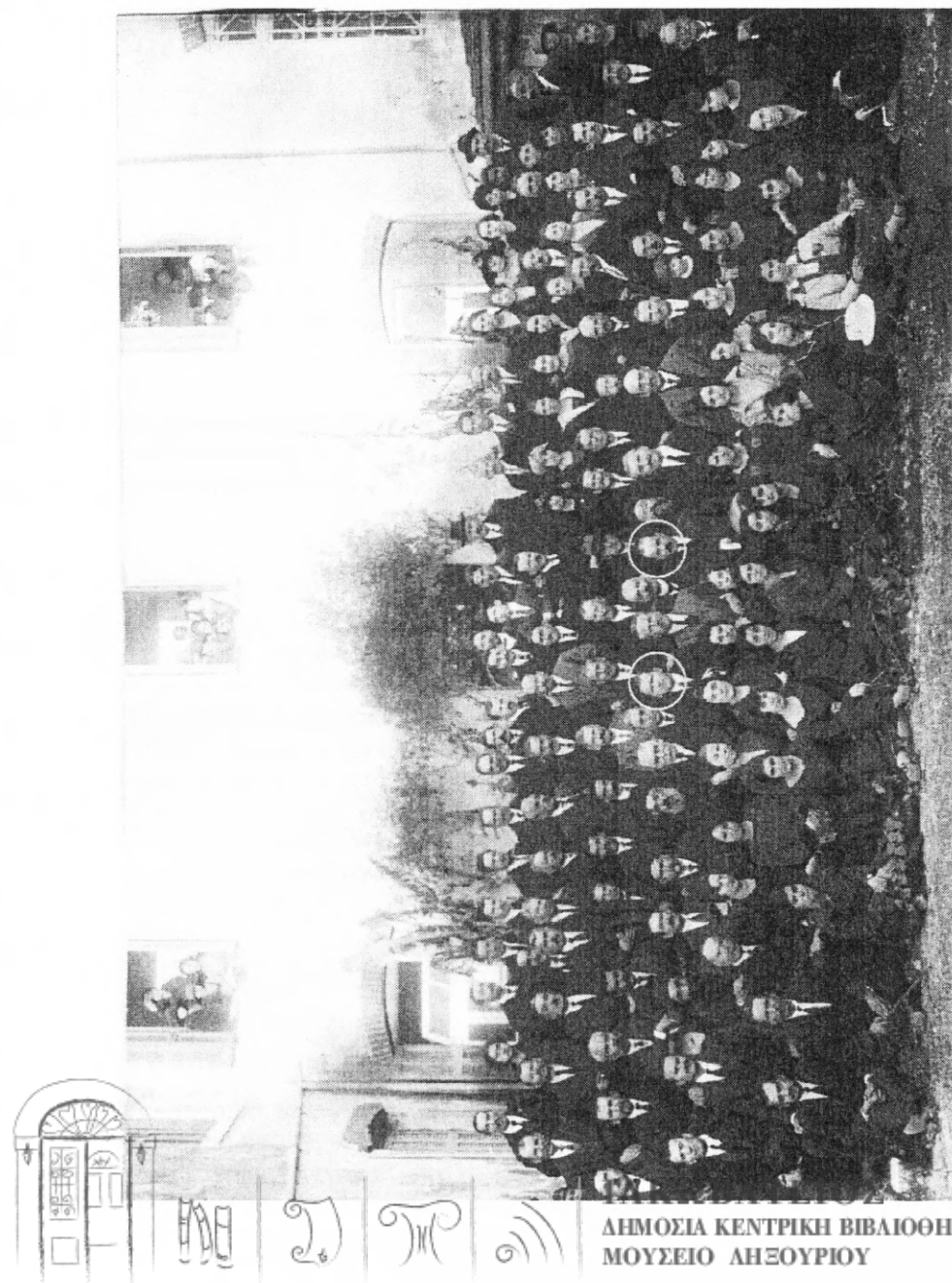
Γιούλια καὶ φούλια καὶ μοσκίες καὶ κρῖνα μυρωμένα
δύο στεφάνια πλέξετε ἀπ' τὴν καρδιά πλεγμένα.
Δύο στεφάνια πλέξετε μ' ἄγνὰ μαργαριτάρια
στους δυὸ Μεγάλους Κολοσσούς. Καὶ μέ φωνὴ καθάρια
τρέξετε καὶ φωνάξετε ἀπὸ Εὐγνωμοσύνη
πῶς ἀπὸ δῶ τό διάβα τους ἱστορικὸ θά μείνῃ.

Κι' μεῖς, πού τὴν πνευματικὴ αἰστανθήκαμε δροσιά Σας,
βγαλμένη ἀπ' τό σοφὸ μυαλό καὶ ζωντανὴ καρδιά Σας,
δεόμαστε εἰλικρινά:

«Πίκρα καὶ λύπη καὶ καῦμός ποτέ νά μὴ Σᾶς φτάνῃ
Ἐσᾶς, ὁπού γυρεύετε Πνευματικὸ Στεφάνι
νά βάλετε τῆς Μάνας μας.

Κι' ὅσοι καὶ νά περάσουνε ἀπάνουθε Σας χρόνοι
νὰν' ἀνθισμένοι κλῶνοι»

Ἀ. Καλογηρᾶς

Αργοστόλι: από το Διδασκαλικό Συνέδριο της Κεφαλονιάς (1924).
Μέσα στους κύκλους σημειώνονται δεξιά ο Δ. Γλυνός και αριστερά ο Μ. Τριανταφυλλίδης.

ΜΙΚΕΛΗΣ ΑΒΛΙΧΟΣ: ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ Μ' ΕΝΑΝ ΑΝΑΡΧΙΚΟ¹

Πρόσωπα

ΑΥΤΟΣ (ένας ερευνητής του έργου του Άβλιχου)

ΑΥΤΗ (μια συνεργάτιδα του ερευνητή)

ΜΙΚΕΛΗΣ ΑΒΛΙΧΟΣ

Η σκηνή

Τρία τραπέζια, σε τρεις γωνίες της σκηνής. Το ένα πιο παλιό, το τραπέζι του Άβλιχου, αδειανό. Το μεσαίο, με έναν ηλεκτρονικό υπολογιστή. Το δεξί, γεμάτο βιβλία και χαρτιά.

Στο δεξί τραπέζι κάθεται ΑΥΤΟΣ, μελετώντας χειρόγραφα και βιβλία. Μπαίνει ΑΥΤΗ, με ένα μπουκέτο λουλούδια, και τα τοποθετεί στο άδειο τραπέζι, εκείνο του Άβλιχου. Έπειτα κάθεται στο μεσαίο τραπέζι και αρχίζει να πληκτρολογεί στον υπολογιστή.

1. Το κείμενο αυτό διαβάστηκε, υπό τύπον θεατρικού αναλογίου, στο Ληξούρι της Κεφαλονιάς (κηποθέατρο της Ιακωβατείου Βιβλιοθήκης) το καλοκαίρι του 2010, στο πλαίσιο των ετήσιων καλοκαιρινών εκδηλώσεών του Δήμου Παλικής «Λασκαράτεια Δρώμενα», για να τιμήσει τον Ληξουριώτη σατιρικό ποιητή Μικέλη Άβλιχο (1844-1917). Πρόκειται για μια φανταστική συνέντευξη με τον ποιητή, που πραγματοποιείται με συνομιλητές του δυο ερευνητές που μελετούν το έργο του στη σημερινή εποχή. Βασικοί στόχοι ήταν, μέσα από τις ερωταποκρίσεις να γνωρίσουν οι σημερινοί Ληξουριώτες τη ζωή του Μ. Άβλιχου και να έρθουν σε άμεση, χωρίς τη μεσολάβηση της φιλολογικής ματιάς, επαφή με το έργο του, με τον φωτεινό, καυστικό, επαναστατικό, αλλά και κάποιες φορές λυρικό λόγο του. Συντελεστές της παρουσίασης ο συγγραφέας της «συνέντευξης» Ηλίας Τουμασάτος, η Σοφία Δελλαπόρτα και ο Γεράσιμος Σωτ. Γαλανός. (Οι φράσεις και οι σίχοι που έχουν τυπωθεί με λλάγια γράμματα οφείλονται λόγω του ίδιου του Άβλιχου - αποσπάσματα από ποιήματα, αποφθέγματα ή άλλα κείμενά του).

• Ο Ηλίας Τουμασάτος είναι νομικός, θεατρολόγος, δρ Ιονίου Πανεπιστημίου.

ΑΥΤΗ

Λουλούδια... Του είχανε φέρει λουλούδια του Μικελάκη. Στο νοσοκομείο του Αργοστολιού ήταν, στο κρεβάτι του πόνου. Νοέμβριος του 1917. Εκείνος, λένε, μόλις τα είδε, σηκώθηκε, τα πήρε, και πήγε να τα προσφέρει σε μια νοσοκόμα που ήταν άρρωστη. Και τότε έσβησε. Μ' ένα σαρκαστικό χαμόγελο στα χείλη. Λέγοντας « Μην κλαίτε, ο Μικέλης πάει στη ζωή»...

ΑΥΤΟΣ

1917. Έβραζε ο κόσμος, τότε, αλήθεια. Ο πρώτος μεγάλος πόλεμος σπάραζε ολόκληρο τον κόσμο... Εκατομμύρια οι νεκροί, οι τραυματίες, οι εξαθλιωμένοι... Και πάνω, στη Ρωσία, μόλις που είχε ξεσηκωθεί η επανάσταση των Μπολσεβίκων.. Λίγες μέρες πριν φύγει ο Μικέλης.

ΑΥΤΗ

Τον μισούσε τον πόλεμο... Σαν κακό όνειρο τον έβλεπε. Κι έφυγε εκείνη τη στιγμή που ο κόσμος άλλαζε. Άλλαξε με φωτιά και με μαχαίρι. Την έβλεπε τη φρίκη και την είχε τραγουδήσει... (Απαγγέλλει)

Τα φετινά Χριστούγεννα του 1914
Δεν είν' αλήθεια – είν' όνειρο κακό!
Τ' ανθρώπινο αίμα τρέχει ποταμός...
Κοκκίνησε κι' αυτός ο Ωκεανός...
Δεν είν' αλήθεια τέτοιο ξαφνικό...
Καίονται χώρες, όνειρο φριχτό!
Η γη είναι φλόγες – ο Ουρανός καπνός...
Κι άγρια σταυρό συντρίβει άλλος σταυρός..
Βόργος ο αέρας... ψυχομαχητό!

Κι άνωθεν ύμνος άγιος αντηχάει:
Χριστός γεννάται – του Κυρίου η Χάρις –
Άγνός αμνός της Παναγίας αγάπης...
Μα από τον Άδη ο Σατανάς γελάει...
Που ακόμα είναι Θεός του Κόσμου ο Άρης
Κι ως κι ο πολιτισμός Μέγας Χασάπης!

ΑΥΤΟΣ

Αναρωτιέται κανείς, για ποια εποχή γράφτηκε αυτό το «Ζιζάνιο» του Μολάετα δεν είχε δημοσιευτεί;

ΑΥΤΗ

Ναι, κι όχι μονάχα εκεί...

ΠΑΡΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΑΥΤΟΣ

Τι μανία που είχε κι αυτός ο Μικέλης να μη δημοσιεύει τίποτα... Και πού θα τα βρούμε εμείς τα γραφτά του;

ΑΥΤΗ

«Γραμματοαγραφία» το έλεγε αυτό...

ΑΥΤΟΣ

Για τα δικά μας τα βάσανα, δεν τον ένοιαζε, δεν ήθελε τίποτα από την ποίησή του να μαθευτεί, να μείνει: «Ούτε η τωροφημία, ούτε η υστεροφημία με νοιάζουνε».

(Ακούγεται από το παρασκήνιο η φωνή του ΑΒΛΙΧΟΥ)

ΑΒΛΙΧΟΣ

Τα ποιήματά μου εβγήκαν από τη φωτιά και εις τη φωτιά θα πάνε!

ΑΥΤΟΣ

Είπατε κάτι;

ΑΥΤΗ

Όχι, νόμισα ότι εσείς...

ΑΥΤΟΣ

Όχι, εγώ δε μίλησα... Προσπαθώ να βρω άκρη μ' αυτό το χειρόγραφο.... Έγραφε πάνω σε μικρά χαρτάκια, σε λογαριασμούς, σε κομμάτια από χαρτοφάκελα, σε μπακαλόχαρτα, όπου έβρισκε...

ΑΒΛΙΧΟΣ

Τα ποιήματά μου εβγήκαν από τη φωτιά και εις τη φωτιά θα πάνε...

ΑΥΤΗ

Κοντεύω να τελειώσω την καταγραφή... Κάνει πολλή ζέστη σήμερα...

ΑΥΤΟΣ

Πάει, το φάγαμε το καλοκαίρι ψάχνοντας το αρχείο του Μικέλη... Για να δούμε αν θα προλάβουμε την προθεσμία...

ΑΥΤΗ

Το καλοκαίρι έχει μπει για τα καλά... Θυμάστε τι έλεγε ο Μικέλης για το καλοκαίρι;

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΙΛΟΧΡΙΟΥ

ΑΥΤΟΣ

*Καλώς το καλοκαίρι μας,
Που ηλιοροδισμένο
Και φορτωμένο οπωρικά
Στάζει ιδρώτα ως το χώμα..
Με τα εκλεκτά τα δώρα του
Ας βρέξουμε το στόμα
Κι εγκάρδια ας ευλογήσουμε
Τη φύσι που ως μητέρα μας γνιιάζεται εδώ πέρα*

ΑΥΤΗ

*Φάτε χρυσένιαις μέσπολαις
Κεράσια κοραλλένια
Δροσάτα βούσκα, παχουλά,
Οπού το μέλι στάζουν.
Κόψτε πεπόνια ζουμερά
Οπού γλυκά ευωδιάζουν,
Ροδάκινα, βερύκοκα
Που λιώνουνε στο στόμα, κι' έχουν τον ήλιο χρώμα.*

ΑΥΤΟΣ

Μυστήριος ο Μικέλης... Τη μια μες στα αίματα και τη μαύρη δυστυχία, την άλλη λυρικός, να θέλει να ρουφήξει ως το μεδούλι τη χαρά της ζωής.

ΑΥΤΗ

Κάπου διάβασα πως αγαπούσε πολύ τον Σολωμό. Μέσα από την απελπισία του ξεπηδούσε μια λαχτάρα, μια αγάπη, μια δίψα για ζωή...

ΑΥΤΟΣ

(σηκώνεται από το γραφείο και βγαίνει μπροστά)

Είναι τόσα πολλά μαζί και τίποτα απ' όλα αυτός ο Μικέλης... Κι εμείς έχουμε μονάχα κομματάκια, σκόρπια κομματάκια χαρτί, απ' όσα είπε, απ' όσα έκανε... Κι όμως... Υπάρχει κάτι που το έχουμε χάσει. Που δε θα το βρούμε ποτέ όσο κι αν ψάχνουμε.

ΑΥΤΗ

Θα 'θελα να τον είχα γνωρίσει από κοντά. Όσο περισσότερο σκαλίζω τα χειρόγραφα, νιώθω πως ακούω τη φωνή του.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΠΟΥΛΙΟ - ΑΘΕΝΑ

Ακούγεται η φωνή του ΑΒΛΙΧΟΥ

ΑΒΛΙΧΟΣ

*Εγώ, κι αν ξέρω να μιλώ
Να γράφω κι αν γνωρίζω
Στο λέω, δίχως να γελώ
Και να μη γράφω ξέρω.*

*Κι εκείνο που καλύτερα
Κι από τα δυο πασχίζω
Είναι συχνά να σιωπώ
Και το χαρτί να σχίζω.*

ΑΥΤΟΣ

Είπατε κάτι;

ΑΥΤΗ

Θα 'θελα να τον είχα γνωρίσει από κοντά... Αυτό μόνο.

*(Εν τω μεταξύ μπαίνει ο ΑΒΛΙΧΟΣ χωρίς να τον έχει καταλάβει ΑΥΤΟΣ...
Βλέπει ΑΥΤΗΝ της δίνει χειροφύλημα και με νοήματα τη ρωτάει ποιος είναι
ΑΥΤΟΣ και τί λέει)*

ΑΥΤΟΣ

Φοβάμαι πως δεν θα μπορέσουμε να τον καταλάβουμε ποτέ... Ο Άβλιχος ήταν τα ποιήματά του, ήταν όμως κι οι κουβέντες του... Οι συζητήσεις του... Οι συναναστροφές του... Εμείς έχουμε τα στιχάκια, σαν λουλούδια κομμένα από έναν κήπο. Μα ο κήπος είναι χαμένος, μυστικός... Είναι ο ίδιος, εκείνος, που κατέβαινε στην πλατεία του Ληξουριού άψογος, καλοντυμένος με το καπελάκι του σε σχήμα πεταλούδας, με τη βελάδα του, μ' ένα κολλάρο άσπρο σκληρό, συναντούσε εκεί τους συμπολίτες του στα καφενεία και πιάναν τη συζήτηση... Και ξεκινούσε ήρεμος, με χαμηλούς τόνους... και μετά γινόταν χείμαρρος, ένας χείμαρρος από λέξεις, εικόνες, επιχειρήματα που κέρδιζε και τον πιο δύσπιστο...

ΑΒΛΙΧΟΣ

*Σαν τους στίχους μου διαβάζουν
Πώς κι εκείνος δε γελάει;
Πώς τα μούτρα του χαλάει;
Κ' οι ρυθμοί τονε ταράζουν;
Μην τυχαίνει εδώ, ίσα, ίσα,*

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

*Ό,τι γίνεται στη λύσσα,
Που τη λύσσα ξεκαμπίζει
Το νερό που λαμπεριρίζει;*

ΑΥΤΟΣ αιφνιδιάζεται και απορεί. Πηγαίνει στο τραπέζι του, κοιτάει τα βιβλία του, κοιτάει τον Άβλιχο.

ΑΥΤΟΣ

Εσείς μοιάζετε τρομερά... Δηλαδή είστε ο...

ΑΒΛΙΧΟΣ

*Ναι, εγώ είμαι ο... Δηλαδή, για την ακρίβεια...
Μα εγώ είμαι έρημου βράχον μια βρυσούλα,
Που έρμη ρέει σ' έρημο γιαλό
Και ρέει σαν να κλαίη την ερμιά της,
Και μόνο νύχτα, μέρα, βράδυ, αυγούλα
Κρένει με του πέλαου το βογγητό,
Κι αν έρθει φτερωτός να πιη διαβάτης.*

Μικελάκης Άβλιχος. Κάνω τον περίπατό μου, άκουσα την κουβέντα σας. Ε-
σείς, ποιοι είστε;

ΑΥΤΗ

Μελετάμε το έργο σας.

ΑΥΤΟΣ

Θέλουμε να σας γνωρίσουμε καλύτερα.

ΑΒΛΙΧΟΣ

Και πού το βρήκατε εσείς το έργο μου; Για να δω... Τα ποιήματά μου εβγήκαν
από τη φωτιά και εις τη φωτιά θα πάνε!

ΑΥΤΟΣ

Τα χειρόγρατά σας δεν πήγανε στη φωτιά. Είναι σ' αυτόν τον χαρτοφύλακα.
(Παίρνει από το τραπέζι ένα ντοσιέ).

ΑΒΛΙΧΟΣ

Για, ένα μομέντο. Εγώ τα έδωσα στον Μικέλη το Τζανάτο και του είπα: πάρε
ετούτα τα παλιόχαρτα και κάψε τα προσάναμμα...

ΑΥΤΗ

Ο Τζανάτος δεν τα έκαψε. Τα φύλαξε. Ευτυχώς. Και τα έδωσε στον

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

Αριστείδη το Ρουχωτά. Που έφτιαξε μ' αυτά βιβλίο με τα ποιήματά σας.

ΑΥΤΟΣ

Και πριν από το Ρουχωτά τα είχανε ξαναβγάλει τα ποιήματά σας. Όσα μπορούσαν να βρούνε τότε, δηλαδή...

ΑΒΛΙΧΟΣ

Τον προδότη τον συνονόμάτό μου... Πού να φανταστώ!

ΑΥΤΗ

Μην είσαστε άδικος. Σας φρόντισε σαν αδελφό του όλη σας τη ζωή... Και δεν άντεξε να τα πετάξει στη φωτιά..

ΑΒΛΙΧΟΣ

Όστε εσύ μου την έκαμες τη δουλειά, Μικέλη Τζανάτε.. Μα δε θα σε πετύχω καμμιά μέρα εκεί στον άλλο κόσμο; Θα σε περιποιηθώ... Και με ποιο δικαίωμα ψάχνετε εσείς τα χειρόγρατά μου; Απαιτώ να μου τα δώσετε αμέσως... Και ό,τι έψαχνα να ανάψω κάτι κουκουνάρες για ένα ψησταρέλι!

(Πάει να πάρει τον χαρτοφύλακα από ΑΥΤΟΝ – τον τραβούν κι από τις δυο μεριές)

ΑΥΤΟΣ

Δεν μπορείτε να μας το ζητάτε αυτό – ο κόσμος σας αγαπάει μα δε γνωρίζει το έργο σας. Θέλει να σας διαβάσει μα δε βρίσκει τα βιβλία σας. Η επιστήμη θέλει να σας μελετήσει... Χρόνια προσπαθούμε να αναλύσουμε τα ποιήματά σας...

ΑΒΛΙΧΟΣ

Φέρτα εδώ σου λέω... *(Τα παίρνει)*

ΑΥΤΗ

*Ετούτη τη ζωή μας τηνε τρως
Κυρά επιστήμη της ζωής την πάλη
Και με τη λαιμαργία του τί και πώς·*

ΑΥΤΟΣ

*Κι ενώ μας ρίχνεις ατυχείς στη ζάλη,
Μας παίρνεις κι απ τον τάφο μας σκληρώς
Κ' εκείνο της θρησκείας το προσκεφάλι,
Που κεντημένο λείει «Ελπίς – Θεός»
Κ' έτσι μας τρως και τη ζωή την άλλη.*

ΠΑΡΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΕΝΤΡΙΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΘΟΥΡΙΟΥ

ΑΥΤΗ

Και μας αφίνεις μόνη ευδαιμονία,
Σα μια σκιά, την υστεροφημία·
Για λίγους, ως και τούτη χαρισμένη,
Κι αν θέλεις κάμε αλλιώς αν σε βασταίνη.

ΑΒΛΙΧΟΣ

Βλέπω τα ξέρετε καλά τα στιχουργήματά μου... Χαρά στην όρεξή σας. Ό,τι μάθατε μάθατε... Εγώ θα τα κάψω. Μονάχος μου!

ΑΥΤΟΣ

(Βγάζει από την τσέπη του ένα φλασάκι)

Και να τα κάψετε εγώ τα έχω εδώ μέσα φυλαγμένα. Ο κόσμος θα σας μάθει.... Θέλετε δε θέλετε.

ΑΒΛΙΧΟΣ

Τι είναι πάλι τούτο; Όλα μου τα ποιήματα εκεί μέσα;

ΑΥΤΗ

Ο κόσμος έχει ανάγκη από τα ποιήματά σας... Θυμηθείτε τα δικά σας λόγια:

«Ο κόσμος... η κοινωνία, είναι από πηλό πηχτόνε»

(στη δεύτερη φράση, μαζί με τον ΑΒΛΙΧΟ)

«Όσο τον ανακατεύεις (και δύσκολα ανακατεύεται), υπόκειται στο ανακάτεμα. Άμα τον αφήσεις μένει στη θέση του».

ΑΥΤΟΣ

Καταλαβαίνετε... Σας χρειαζόμαστε. Ο κόσμος σήμερα μοιάζει με πηλό που κανείς δεν τον ανακατεύει. Τίποτα δεν κουνιέται... Γι' αυτό σας έχουμε ανάγκη. Έχουμε ανάγκη τα λόγια τα δικά σας – τη σκέψη σας. Μια και ήρθατε ως εδώ, καθίστε να μιλήσουμε λιγάκι... Δε νομίζω ότι σας ζητάμε πολλά..

ΑΒΛΙΧΟΣ

Και γιατί δεν πάτε να βρείτε τον Λασκαράτο; Μπροστά στον Λασκαράτο εγώ είμαι σαν τα λακούβια που βγάνουν αφράλα κι εκείνος είναι οι αλνκές του Κράτους...

ΑΥΤΟΣ

Βρήκαμε κάτι γράμματά σας προς τον Λασκαράτο.

ΑΒΛΙΧΟΣ

Δηλαδή ανοίγετε και ξένα γράμματα! Τότε είσατε ή ανάγωγος ή ρουφιάνος.

ΙΑΚΟΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΚΟΥΣΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΑΥΤΟΣ

Κάποτε, στα νιάτα σας, τα χαλάσατε μαζί του. Και του είπατε να μη σας ξαναστεύει την εφημερίδα του, τον «Λύχνο»...

ΑΒΛΙΧΟΣ

Τα είχε βάλει με τους Ριζοσπάστες τότε... Φίλοι, φίλοι, είπαμε, αλλά άμα είσαι φίλος αληθινός πρέπει να λες τα σύκα σύκα και τη σκάφη σκάφη. Εγώ τον Ανδρέα τον θαύμαζα. Πάντα τον συμβουλευόμουν. Του είχα γράψει και κάτι στίχους. Αλλά όταν η στάση του με λυπούσε, τότε του το έλεγα μπουκά φόρα. Κι αυτός το εκτιμούσε...

ΑΥΤΟΣ

Εσείς δε γράφατε και τόσα πολλά γράμματα, εδώ που τα λέμε. Δε γράφατε πολλά γενικώς.

ΑΥΤΗ

Δεν είπαμε; *Γραμματοαγραφία*...

ΑΒΛΙΧΟΣ

Όπως το λες... *Γραμματοαγραφία και φιλεντέλεια.*

ΑΥΤΟΣ

Φιλεντέλεια;

ΑΒΛΙΧΟΣ

Δεν τό'χεις νιώσει; Να είσαι πάνω από ένα κείμενο και να παλεύεις, μέρες, βδομάδες, να βρεις την κατάλληλη λέξη, και μετά να την αλλάξεις ξανά... και ξανά και ξανά γιατί πιστεύεις ότι δεν έχεις βρει την κατάλληλη. Γιατί άλλες εικόνες έχεις μέσα στο μυαλό σου κι οι λέξεις δε φτάνουνε για να την βρεις... Να, βλέπεις για παράδειγμα, αυτή την ωραία δεσποινίδα... Και σπας το κεφάλι σου να βρεις τα λόγια που θα μπορούν να την περιγράψουν;

ΑΥΤΟΣ

Γιατί να σπάσω το κεφάλι μου; Θα έλεγα «μια λαμπρή επιστημόνισσα, μια έξοχη συνεργάτις».

ΑΒΛΙΧΟΣ

Κι εγώ θα την έλεγα «Η βασίλισσά μου».

Μικρούτσικο σπιτάκι χαμηλό

Είν' της βασίλισσάς μου το παλάτι

Και εκεί μέσα σα γιούλιο ντροπαλό

Κρυμμένη 'ναι απ' το βλέμμα του διαβάτη.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

*Κι εγώ διαβαίνω εκείθε και δειλά
Με τον κρυφό καημό μου το κυττάζω
Κι αθέλητα, απ' αγάπη σιγαλά
Μέσα από την καρδιά μου αναστενάζω.*

Για βοήθησέ με λίγο κι εσύ, γέρος άνθρωπος είμαι... Εκεί, από τρίτη στροφή...

ΑΥΤΟΣ

*Και καμαρώνω το βασιλικό
Οπού το παρεθύρι της στολίζει·
Καλότυχο μυρούδι φτωχικό
Που το χρυσό της χέρι σε ποτίζει.*

*Κι όταν στο χτυπολόγημα τ' αργαλειού
Και το γλυκό κελάηδημα γροικιέται
Του πολυαγαπημένου μου πουλιού,
Κάθε καϋμός αφ' την καρδιά μου σβνέται*

ΑΒΛΙΧΟΣ

*Και του παρεθυριού της τ' αχνό φως
Τα βράδνα ν' αγναντεύω δε χορταίνω·
Άστρο για εμέ δεν έχει ο ουρανός
Τόσο γλυκό και τόσο αγαπημένο.*

*Και λέω: «καλή σου ώρα» εσέ φτωχή,
Που, αν έχουν μετρημούς οι κόκκοι του άμμου,
Έχει κι ο πλούτος που έχεις στην ψυχή
«ώρα καλή σου» εσέ Βασίλισσά μου.*

ΑΥΤΗ

Βλέπω πως αγαπάτε πολύ τις γυναίκες. Αλλά στη ζωή μείνατε μόνος σας.

ΑΒΛΙΧΟΣ

Όπως τα λες... Λάτρεψα τις γυναίκες σαν ειδωλολάτρης. Και είχα άδικο.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΑΥΤΗ

Έχετε όμως πει και κάτι άλλο: Ο άνδρας είναι ο συλλογισμός. Η γυναίκα ο παλμός.

ΑΥΤΟΣ

Ναι, αλλά και κάτι ακόμα για τη γυναίκα: «Το μέγιστον κακό είναι ότι δεν βλέπει παρά το σήμερον, το συμφέρον της στιγμής. Το πάθος της, το πείσμα της, την εκδίκησίν της. Ο έρως ο αληθής είναι εκεί, προ πάντων, εις το οποίον είναι ξένη. Ο έρως δι' αυτήν είναι λογαριασμός.»

ΑΒΛΙΧΟΣ

Διαβασμένους σας βρίσκω.

ΑΥΤΗ

Άδικο δεν είναι να λέτε πως ο έρωτας για τη γυναίκα είναι λογαριασμός... Πως είμαστε μόνο συμφεροντολόγες; Όχι, δεν μπορώ να το δεχτώ ότι εσείς λέτε κάτι τέτοιο.

ΑΥΤΟΣ

Μάλλον κάποια θα σας πλήγωσε πολύ... Όχι η βασίλισσά σας. Αυτή που σας έκανε να θέλετε να φτάσετε στα άκρα. Ξέρετε τι εννοώ: Μιλώ για την ερωτική σας επιστολή.

ΑΒΛΙΧΟΣ

Μα εσύ είσαι θρασύτατος!

ΑΥΤΟΣ

*Η χθεσινή μαζί σου τσακωμάρα
Μ' έκαμε τη ζωή να βαρεθώ
Και μού βάλε στο νου να σκοτωθώ
Για να τελειώσει κάθε φαωμάρα...*

ΑΒΛΙΧΟΣ

*Και δίχως φόβο και χωρίς τρομάρα
Άρπαξα το ξουράφι να σφαώ
Και τώχα να το χώσω στο λαιμό
Να φύγω από του κόσμου τη λαχτάρα.*

*Μα δεν ηξεύρω πώς και τι και ποιο
Κι αντί να κάμω τέτοια ανδραγαθία
Εβάρθηκα με μας να ξουρισθώ.*

*Και πέρασε και τούτη η τρικυμία!
Κι αντί να με θρηνήσης σκοτωμένονε
Θαρθώ να με φιλήσης ξουρισμένονε.*

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΑΥΤΗ

Έτσι είναι ο έρωτας, περνάει καμμιά φορά, πονάει... και μένει μονάχα ένα παράπονο.

*Αχ κάτι γιασεμιά λησμονημένα!
Που ελπίζανε για χάρι τους μεγάλη,
Σε τρυφερά κι αγαπημένα κάλλη
Να μαραθούν επάνω ζηλέμένα!*

*Άχαρο και θλιμμένο ριζικό τους!
Τα πήρε ο αέρας -τά 'ριξε στη σκόνη!
Μα εκείθενε με φόβο ξεφουτρώνει
Φτωχό τραγούδι! Το παράπονό τους!*

ΑΥΤΟΣ

Ξέρετε πόσα τέτοια θα μπορούσα να σας ψάλλω;

ΑΒΛΙΧΟΣ

Ίσως επειδή τα ψάλλατε κι εσείς;

ΑΥΤΗ

Ίσως επειδή η μοναξιά είναι τόσο έντονη στο έργο σας. Η μοναξιά, κάποιες ματαιωμένες ελπίδες, χαμένες και διαψευσμένες αγάπες. Μυστικά που οι στίχοι σας δε θα μας αφήσουν ποτέ να μάθουμε...

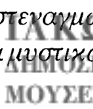
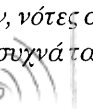
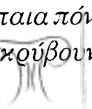
ΑΒΛΙΧΟΣ

Ετούτο το 'γραψα στο mezzo secolo, όταν έκλεισα δηλαδή τα πενήντα μου χρόνια. Μονάχα αυτή την απάντηση έχω να σας δώσω σ' όλα αυτά που με ρωτάτε:

*Πάει το mezzo secolo λοιπόν
Κι ένα σκαλί πατούμε παρακάτω
Πιο ευτυχής ακόμα απ' το Σαμφών
Δεν έλαβε ο ποιητής τη Δαίδα του.*

*Κι ίγνη μονάχα αφίνει των χειρών
Στίχους πτωχούς εδώ, στο πέρασμά του
Τρόπαια πόνων, νότες στεναγμών
Που κούβουνε συχνά τα μυστικά του.*

Αυτό έχω να πω μονάχα. Έχετε κάτι άλλο να κουβεντιάσουμε;

ΤΑΧΥΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΤ. ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΑΥΤΟΣ

Ίσως, να παίρναμε τα πράγματα λίγο με τη σειρά...

ΑΒΛΙΧΟΣ

Πολύ σπανίως η ευθεία γραμμή είναι και ο συντομότερος δρόμος, ή η ευθεία γραμμή δεν είναι πάντοτε ούτε ο ευθύτερος ούτε ο συντομότερος δρόμος.

ΑΥΤΗ

Γεννηθήκατε στο Ληξούρι, το 1844...

ΑΒΛΙΧΟΣ

Βεβαίως... Αισίως έχουν περάσει σχεδόν διακόσια χρόνια...

ΑΥΤΟΣ

Και σπουδάσατε στο Πετρίτσειο Γυμνάσιο, στο Ληξούρι, στα χρόνια της Αγγλοκρατίας. Τ' αγαπούσατε τα βιβλία, φαντάζομαι.

ΑΒΛΙΧΟΣ

Τ' αγαπούσα και τ' αγαπώ. Τα βιβλία και λοιπά γραπτά είναι για τους ανθρώπους όπως τα άνθη για τις μέλισσες. Αυτές από αυτά βγάζουν το μέλι. Οι κηφίνες (μπουμπούλοι) τρώνε μόνον. Όλοι εκείνοι που αρέσκονται να γράφουν και δεν επιθυμούν να διαβαζουν είναι σαν τους πολυλογάδες, που θέλουν μόνον εκείνοι να μιλούν.

ΑΥΤΗ

Έφηβος συναντηθήκατε και με το Ριζοσπασισμό.

ΑΒΛΙΧΟΣ

Ήταν αδύνατο να μη συναντηθούμε. Δάσκαλός μου ήταν ο Θόδωρος Καρούσος, στο Πετρίτσειο. Ο Πανάς, ο Ανδρέας ο Μομφερράτος – όλοι τους ήταν φίλοι μου. Και τι καβγάδες έχω κάνει με το Λασκαράτο για να υπερασπιστώ τους ριζοσπάστες... Δε λέγεται!

ΑΥΤΟΣ

Κι ύστερα ξεκινάει ένα μακρύ ταξίδι... Σπουδές στην Ευρώπη... Μεγάλο ταξίδι με πολλούς σταθμούς. Σπουδές που δεν τελειώσατε ποτέ.

ΑΒΛΙΧΟΣ

Εκείνα που έζησα στην Κεφαλονιά με κάμανε να ταξιδέψω στην Ευρώπη... Όλη εκείνη η ώρα του ριζοσπασισμού. Η λαχτάρα για αλλαγή. Για την Ένωση από τη μια, αλλά και για την κοινωνική αλλαγή από την άλλη. Ιδέες που έρχονταν στον μικρό μας τόπο από μακρινές επαναστάσεις, στη Γαλλία, στην Ιταλία...

Ήθελα να γνωρίσω από κοντά τις καινούριες ιδέες... Ιδέες που αλλάζανε τον κόσμο -Δεν τελειώνουνε ποτέ αυτές οι σπουδές. Δεν τελειώνουνε με τα διπλώματα.

ΑΥΤΗ

Και πήγατε στη Βέρνη της Ελβετίας... 23 χρόνων – το 1867, τη χρονιά του μεγάλου σεισμού στην Κεφαλονιά. Τρία χρόνια μετά την Ένωση.

ΑΥΤΟΣ

Κι εκεί γνωρίσατε τον Μιχαήλ Μπακούνιν... Τον μεγάλο θεωρητικό του αναρχισμού. Αυτόν που σας μύησε στην αναρχική θεωρία. Που σας έκανε αναρχικό.

ΑΒΛΙΧΟΣ

Δε μας κάνουν μονάχα οι άνθρωποι αυτό που είμαστε. Μα ο κόσμος που ζούμε... Η εποχή μας... Έβραζε η Ευρώπη εκείνη την εποχή. Στις μεγάλες πόλεις τα εργοστάσια ήτανε περικυκλωμένα από τις παράγκες των εργατών, που γίνονταν γρανάζια στις μηχανές των πλουσίων για ένα ξεροκόμματο. Το κεφάλαιο θησαύριζε από τη δουλειά τους. Και τα κράτη μονάχα μαζεύανε φόρους και τους ξοδεύανε σε πολέμους και σε μεγαλεία για τους βασιλιάδες. Η εποχή σε κάνει αυτό που είσαι. Και η συνειδήσή σου. Αυτή η φωνή που είναι βαθιά μέσα σου και θλίβεται, δε μπορεί ν' αντέξει την αδικία.

ΑΥΤΟΣ

*Αχ, τη συνειδήσί μου τη φτωχή!
Συχνά κυττάζοντάς την δακρυσμένη
Της λέω λόγια μέσα αφ' την ψυχή
Σα μια μικρή παιδούλα αγαπημένη...*

ΑΥΤΗ

*Αχ! Ποιος καταλαβαίνει τη φωνή
Οπού βαθειάθε βγαίνει πονεμένη!
Παρηγοριά μου, ελπίδα μου ορφανή
Σφόγγισε τη θωριά σου την κλαμμένη.*

ΑΒΛΙΧΟΣ

*Γελάει, καγχάζει γύρω σου η κορπαίη,
Σ' οικτρίζει η ευτυχής υποκοίσις,
Που δόξασμένη ξη και βασιλεύει*

Μα εσύ αν μικρά θωρής τα μεγαλεία,

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΑΓΜΟΡΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

*Και μόνο αγάπη ο πόθος σου αν γυρεύη,
Εις τη θερμή μου αναπάψου αγκάλη.*

ΑΥΤΟΣ

Ο Μπακούνιν δεν ήθελε καθόλου κράτος. Ήθελε να εξαφανιστεί. Πίστευε ότι το απόλυτο κακό κρύβεται στην εξουσία. Και η θρησκεία, και οι πόλεμοι, όλα είναι κακά που έρχονται μαζί με το κράτος... Ότι όλοι οι άνθρωποι πρέπει να είναι απόλυτα ελεύθεροι, αδέσμευτοι από κάθε περιορισμό. Κι εσείς.... Πιστεύετε στ' αλήθεια ότι ο κόσμος θα μπορούσε να λειτουργήσει έτσι;

ΑΒΛΙΧΟΣ

Άκουσε να δεις: Η ελευθερία, παντός είδους ελευθερία, είναι το μεγαλύτερο δώρο της ζωής. Ο άνθρωπος πρέπει να ζητεί την ευτυχία του. Και σε τούτο μονάχα δεν αρκεί να είναι ενάρετος και ηθικός. Πρέπει να αγωνιστεί. Να αγωνιστεί ενάντια στην κακία των άλλων... Πρέπει να παλέψουμε λοιπόν. Κι ο λογικός άνθρωπος δεν είναι εγωιστής. Δε γίνεται τύραννος. Δεν καταχράται της δυνάμεώς του. Δεν τυφλώνεται από τα πάθη του. Αυτή είναι η δικιά μου κοσμοθεωρία.

ΑΥΤΗ

Και η θρησκεία; Έχετε μιλήσει με πολύ σκληρά λόγια...

ΑΥΤΟΣ

Ναι, σ' εκείνο το χριστουγεννιάτικο ποίημα, που μάλιστα υπογράψατε ως «Αναρχικός» στο «Ζιζάνιον».

ΑΒΛΙΧΟΣ

*Στη φάτνη των χτηνών Χριστός γεννάται
Χωρίς της επιστήμης συνδρομή
Η θεία φύσις κάνει για μαμή
Κι' ο δράκος, σαν αρνί, Θεός κοιμάται.*

*Αύριον άντρας σα ληστής κρεμάται
-Νέα του κόσμου θέλει οικοδομή-
Σταυρό του δίνει ο Νόμος πληρωμή
Πλην άγιο φως στον τάφο του γεννάται.*

*Διάκοι του Βάαλ, δεν είναι δικός σας
Αυτός της φάτνης ο φτωχός Χριστός,
Που εκήρυξε για νόμο του τη χάρη,*

Εσάς, τιμή σας μόνη το στιχάρι

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

*Πομπές, θεοπομπές το ιδανικό σας,
Κι είν' ο θεός σας σαν και σας, μιαρός.*

Εσείς τι καταλαβαίνετε από αυτό το ποίημα;

ΑΥΤΗ

-Νέα του κόσμου θέλει οικοδομή- Γι' αυτό σταυρώθηκε.

ΑΒΛΙΧΟΣ

Κι εγώ. Νέα του κόσμου οικοδομή. Κάποτε είχα πει πως *ουδεμία θρησκεία* πρεσβεύω. *Είμαι όμως χριστιανός. Οι άλλες θρησκείες είναι δεσμός της ανθρωπότητας, ο Χριστιανισμός όμως είναι εναγκαλισμός της ανθρωπότητας. Σας αρκεί αυτή η απάντηση;*

ΑΥΤΟΣ

Γι' αυτό κάποιοι σας λένε λίγο αναρχικό και λίγο αριστοκράτη.

ΑΒΛΙΧΟΣ

Αυτό το έχω ξανακούσει. Λοιπόν, σου λέω ότι αυτό ότι εν μέρει το βεβαιώνω και εν μέρει το αρνούμαι, διότι η *αναρχία είναι άκρατος αριστοκρατία*. Και άκρατος. Και αριστοκρατία.

ΑΥΤΟΣ

Τί σημαίνει τελικά για σας η αναρχία;

ΑΒΛΙΧΟΣ

Οι άνθρωποι είναι δεμένοι με τις προλήψεις. Έναν έναν πρέπει να τους λύσεις. Για να λυθεί όμως κάποιος από τις προλήψεις, πρέπει να το θέλει και αυτός ο ίδιος. Αυτό είναι η αναρχία.

ΑΥΤΗ

Μήπως όλα αυτά ήταν μονάχα ένα όραμα; Μήπως όλα ήτανε μάταια; Πήγατε και στο Παρίσι... Στον καιρό της Κομμούνας του Παρισιού, το 1871. Και είδατε πού κατέληξε...

ΑΒΛΙΧΟΣ

Σε όσους το λένε αυτό έχω μονάχα μία απάντηση: *Όσοι δεν εννοούν τον σοσιαλισμόν ομοιάζουν με όσους δεν εννοούσαν τον ηλεκτρισμόν. Ήτανε συγκλονιστικές εκείνες οι στιγμές...*

ΑΥΤΟΣ

Μα δε γράψατε ποτέ γι' αυτές. Δε σκεφτήκατε πως κι εμείς θα θέλαμε να μάθουμε τί συνέβη εκείνες τις μέρες που ο κόσμος πηγαίνε να αλλάξει... Και δεν άλλαξε.

ΑΒΛΙΧΟΣ

Ποιος είπε πως δεν άλλαξε; Διαρκώς αλλάζει ο κόσμος.

*Η γνώση και μονάχη να μιλή
Δίκιο θαν είχε για το κάθε τι,
Μα ο κόσμος δεν τ' ακούει και πηλαλάει
Κι ο πάχει τη φωνή πιο δυνατή
Εκείνος και στερνά πάντα νικάει
Τιμόνι που τον κόσμο κυβερνάει!*

Οι νικητές γράφουν την Ιστορία. Μάθετε όσα θέλετε από τα δικά τους τα γραφτά. Αν διαβάσετε ανάμεσα στις γραμμές, θα βρείτε την αλήθεια. Όχι μονάχα τη δικιά τους αλήθεια. Γιατί η Ιστορία προχωρεί ανεξάρτητα από τις βουλές τους.

ΑΥΤΗ

Κι ένα χρόνο μετά πήγατε στην Αθήνα, προσπαθώντας να ιδρύσετε έναν πολιτικό σύλλογο. Όλα αυτά τα γεγονότα λοιπόν σας επηρέασαν.

ΑΒΛΙΧΟΣ

Ο σπόρος του αναρχισμού είχε περάσει σιγά σιγά και στην Ελλάδα. Όχι μονάχος του. Μαζί με όλες τις καινούριες ιδέες... εκείνες που γεννιούνταν στους δρόμους και στα στέκια των εργατών... Άλλαξε κι η Ελλάδα. Πιο αργά, άλλαξε όμως.

ΑΥΤΟΣ

Ήρθατε με φόρα για δράση – μα αυτή σας η προσπάθεια φαίνεται πως δεν πέτυχε. Δεν τα βρήκατε όλοι εσείς – ή μήπως δεν ήτανε πρόσφορο το έδαφος; Έχω διαβάσει κάτι θυμωμένα σας γράμματα...

ΑΒΛΙΧΟΣ

Μα εσύ δεν έχεις ούτε ιερό ούτε όσιο. Τέλος πάντων... Στην Ελλάδα είμαστε μόνο δύο κατηγορίες ανθρώπων, εκείνοι που μιλούν και γράφουν και εκείνοι που ακούουν. Κανένας δεν επιχειρεί να κάμει τίποτε από όσα λέγει ή γράφει. Πουλάμε λόγια. Λόγια. Λόγια. Άλλοι τα αγοράζουν. Όλα πασατέμπο, για να σκοτώνουμε τις ώρες μας. Λέγονται πολλά και γράφονται περισσότερα. Ένα πράγμα χρειάζεται. Χρειαζόμαστε νου. Και ο νους είναι εργασία. Και της εργασίας το θεμέλιο είναι η πάστρα. Η καθαριότητα. Απ' αυτήν πρέπει να αρχίσουμε.

ΑΥΤΗ

Απογοητευτήκατε από την Ελλάδα... Κάποιες φορές την αποκαλέσατε «Βρωμείο».

ΓΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΑΒΛΙΧΟΣ

Όποιος θέλει να φτιάξει την Ελλάδα να κοιτάξει να φτιάξει προ πάντων, ή τουλάχιστο να μη χαλάσει τον εαυτό του. Και για την Ελλάδα πρέπει να αποβλέπουμε στο είναι. Στο είναι, και όχι στο θεαθήναι.

ΑΥΤΟΣ

Και γυρίσατε απογοητευμένος στην Κεφαλονιά. Και μετά, σωπάσατε... Στα τριάντα τέσσερά σας χρόνια γυρίσατε πίσω. Κι από τότε, δεν ξανακινηθήκατε... Όλη αυτή η ορμή, όλη αυτή η δύναμη από τα ταξίδια σας, φαίνεται πως έσβησε μόλις γυρίσατε στην Ελλάδα.

ΑΥΤΗ

Δεν είσατε πολύ νέος για να τα παρατήσετε; Εννοώ, να σταματήσετε την πολιτική σας δράση. Γιατί συνεχίσατε με το λόγο, με την ποίηση.

ΑΒΛΙΧΟΣ

Κι αυτό το έχω ξανακούσει. Σου λέει: Ο Μικελάκης είναι όλο λόγια και μόνον λόγια. Απάντησις. Υπάρχουν λόγια και λόγια, λόγια που παράγουν πράγματα και έργα. Και έργα και πράγματα μόνον για να γίνεται λόγος, λόγια που είναι μόνον φως, και λόγια που είναι μόνον καπνός. Εξάλλον, το είπαν και οι γραφές, εάν δεν πέσει ο σπόρος στη γη και πεθάνει, ή μάλλον αν δεν ταφεί, δεν θα βλαστήσει. Έτσι και η ενέργεια πρέπει να είναι αθόρυβη για να είναι αποτελεσματική. Η φύση είναι διδάσκαλος.

ΑΥΤΟΣ

Και κάνατε όπλο σας τη σάτιρα. Φαίνεται πως και στην Κεφαλονιά βρήκατε πρόσφορο έδαφος...

ΑΒΛΙΧΟΣ

Ξεκίνησα να γράφω ένα μεγάλο ποίημα... Δεν πρόλαβα.

ΑΥΤΗ

Την «Πινακοθήκη της Κολάσεως». Σας πρόλαβε ο θάνατος, όμως. Η πινακοθήκη έμεινε ατέλειωτη.

ΑΒΛΙΧΟΣ

Θυμάσαι το προοίμιο; Τώρα να σε δω...

ΑΥΤΟΣ

Την κόλαση με εικόνες ντυμένες
Εμπήκε στον διαβόλου το περσόνι
Κ' εγύρισε τον κόσμο να ζητήσει

Πρόσωπα, που ν' αμύση εκεί να βάλη.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΑΒΛΙΧΟΣ

*Μα πουθενά δεν ήύρε να εκτιμήση
Κακίας βάθος, που να κάνη ζάλη
Σα στην Κεφαλονιά, και ν' αγαπήση
Ψυχές σατανικές, φρικώδη κάλλη.*

*Κι' αγάρεψε κι εμέ φτωχό ζωγράφο
Που κάπου είχε δική μου ιδή δουλειά
Για της πινακοθήκης τον τεχνίτη.*

*Γι' αυτό με πίσσα και με θειάφι γράφω
Κ' η Μούσα μου στον άχαρο μπελιά
Με την κακή μου τύχη κλαίει και φρίττει.*

ΑΥΤΗ

Λίγο σκληρά δε μιλάτε για την πατρίδα σας;... Γράφετε «με πίσσα και με θειάφι»... Μου φαίνεται πως αυτό είναι το όπλο σας, από την ώρα που γυρίσατε στην Κεφαλονιά. Αυτή είναι η δικιά σας κομμούνα – η γραφή σας.

ΑΥΤΟΣ

Η σάτιρα. Αυτό που έκανε και τον Λασκαράτο γνωστό ως τις μέρες μας. Αυτό που χαρακτηρίζει τη λογοτεχνία στην Κεφαλονιά.

ΑΒΛΙΧΟΣ

Ώρες ώρες το πιστεύω... Στη σάτιρα την έμπνευση τη δίνει η αηδία. Για τον κόσμο έτσι όπως κατάντησε. Στην «Πινακοθήκη της κολάσεως» πρωταγωνίστρια είναι η αηδία.

*Κ' εσύ αηδία έμπνευση μου δίνεις
Σε τούτα δω τα λόγια που αραδιάζεις
Μαύρη χολή από τους στίχους βγάζεις
Βόηθα τη ρίμα κ' έρμο μη μ' αφίνεις.
Τ' άσμα σου ψάλλω εκ βαθέων ψυχής
Που εγνώρισα του κόσμου τα σιχάματα
Κ' είμαι για τούτο κάπως ευτυχής,
Που δεν προσφεύγω σε γελοία κλάμματα.
Και πού να στρέψω δίχως εμπροστά μου
Εσύ να μη φανής Θεά αηδία!
Εσύ, πώς χεις γεμάτη την καρδιά μου;*

ΠΑΡΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΑΥΤΗ

Το κακό χρειάζεται απάντηση – τη δίνει η σάτιρα... Που με τη σειρά της τη γεννάει η αηδία μας απέναντι στο κακό... Μα πρέπει να έχουμε μάτια να το δούμε... Και να καταλάβουμε τον σατιρικό ποιητή. Κι η σάτιρα τότε τρυπώνει μέσα στο κακό, το διαβρώνει, το κάνει σκόνη...

ΑΥΤΟΣ

Αφού εμείς προηγουμένως ως κοινωνία έχουμε κάνει σκόνη τον σατιρικό ποιητή...

ΑΒΛΙΧΟΣ

Αυτό είναι απολύτως φυσικό. Γιατί οι τροχοί επάνω στους οποίους κινείται ο ελληνικός κόσμος είναι δυο: φαγωμάρα και φιλαργυρία. Ιδέα κοινού συμφέροντος δεν υπάρχει. Ο καθένας για πάρτη του.

ΑΥΤΗ

Μιλήσατε πολύ σκληρά για τους ανθρώπους. Δεν σας ενδιέφερε ποτέ να είστε αρεστός στους άλλους... Με αμεύλικτο τρόπο στηλιτεύσατε τους χαμερπείς:

ΑΥΤΟΣ

*Πρόθυμος δυνατούς να μαμουρεύης
Στέκεις εμπρός τους σαν πιστό σκυλί
Σκυμμένος μαζωμένος να μαντεύης
Αν έχουν να σου δώσουν προσταγή.*

*Κι ενώ βαθειά τα μάτια βασιλεύης
Δείχνοντας και με τούτο υποταγή
Το στόμα ανοίγεις για να κολακεύης
Και για να τρως μονάχα χαμερπή.*

ΑΥΤΗ

*Χαμογελάς στα μούτρα που γελούνε,
Σουφρώνεσαι εμπρός στους σοβαρούς,
Και συμφωνάς εις ό,τι κι αν γροικησης·*

*Και μ' όλα αυτά πολλοί θα σε φθονούνε
Πάχεις προστάτες φίλους δυνατούς
Και ξέρεις στον αιώνα μάζεψής.*

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΑΥΤΟΣ

Μα εσείς ποτέ δε χαριστήκατε σε κανέναν. Δε διστάζατε να χτυπάτε εκεί που πόναγε, και να αδιαφορείτε για το τίμημα.

ΑΒΛΙΧΟΣ

Κριτής εαυτού κανείς. Ο δίκαιος αδικεί τον εαυτό του. Ο άδικος αδικεί τον άλλον.

ΑΥΤΗ

Στηλιτεύσατε την προγονοπληξία που χαρακτήριζε την Ελλάδα εκείνη την εποχή – πάλι πήγατε κόντρα στο ρεύμα...

ΑΒΛΙΧΟΣ

*Αρχαίοι εσμέν με τις Ελληνικούρες
Με τον Δωδέκατόν μας Βυζαντινοί
Και βάζοντας στον Τύπο το μενού
Δειχνόμαστε Ευρωπαίοι όντες φίνοι
Κι αληθινοί Πολιτισμένοι Γάλλοι·
Άνθρωποι, αληθείς καρικατούρες
Που προς το θεαθήναι έχουν το νου
Πίθηκοι στα έργα, στα λόγια παπαγάλλοι.*

ΑΥΤΟΣ

Η Ελλάδα του τότε... Μήπως και η Ελλάδα του σήμερα;

ΑΥΤΗ

Φιλαργυρία, ψεύτικη φιλοπατρία, κακολογία – όλα τα δεινά της εποχής... Εσείς τα χτυπήσατε, σήμερα ακόμα προσπαθεί η χώρα να τα ξεριζώσει από πάνω της.

ΑΒΛΙΧΟΣ

Μην ανησυχείτε. Θα τα ξεριζώσει, τώρα που έρχονται εκλογές. Ακούστε αυτή την ιστορία:

Ο Μαντζουράνης υποψήφιος εν Κεφαλληνία

Ένας στην Αλεξάνδρεια ξακουσμένος,

Που επλούτησε στο τζόγο με καρπιαίς,

Μας ήρθε κολονάτα φορτωμένος

Για βουλευτής στις νέαις εκλογαίς.

Κι έξω ντελάλι βγάνει και φωνάζει

«Για πούλημα ποιος είναι στα χωριά

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΛΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

*Ο Μαντζουράνης ψήφους αγοράζει
Και τους πληρώνει κι όλα στα γερά!»
Κεφαλωνίτες, αν στο πρόσωπό σας
Φιλότιμο υπάρχει κι ανθρωπιά.
Αποκριθήτε με το φάσκελό σας
Σε κείνον που σας πήρε για τραγιά.
Της Σάμης χωρικοί, Πλαρνοί, Ρισιάνοι
Πετάξτε του στα μούτρα ταις δραχμαίς
Δείξτε του στην τιμή πως δε σας φτάνει
Και σεις πληρώσετε τον με φτυσιαίς.*

ΑΥΤΟΣ

Σκληρές κουβέντες.

ΑΥΤΗ

Μα η σάτιρα πρέπει να είναι σκληρή.

ΑΥΤΟΣ

Θ' αλλάξει άραγε ποτέ η Ελλάδα;

ΑΒΛΙΧΟΣ

*Λάβνουμε τόσους χρόνους χωρίς τιμόνι. Όταν έπειτα από τόσον καιρό ανα-
νοηθήκαμε πώς είμαστε ακόμη κοντά στο περιγιάλι, μας εφάνη παράδοξον. Φαί-
νεται ότι μία από τις φυσικές κλίσεις του ανθρώπου είναι η αγάπη, ο πόθος της
εξουσίας, η αρχομανία, ίσως η ισχυρότερη μετά από τις σαρκικές ορμές. Το κου-
μάντο έρχεται και τούτο, όπως η αγάπη των χρημάτων, αφού με τα χρήματα
εξασφαλίζει και αγοράζει κανείς κάθε πράγμα. Και με την εξουσία πάλι μπορεί
κανείς να αποκτήσει και το χρήμα, και πολλά να εξασφαλίζει.*

ΑΥΤΗ

Έχετε μιλήσει και για τα φιλαργυρία.

ΑΥΤΟΣ

*Σαν το Χριστό κ' η φύση αναστημένη
Στοργή και ζέσι ολόγυρα σκορπάει,
Είναι του πάγου η πλάκα κυλισμένη
Κι από χαρά πάσα πνοή σκιρτάει.
Κι αγάλλεται όλη η πλάση ερωταγένη
Και την ανάστασί της τραγουδάει!
Κ' ευωδιάζει η πασχαλιά ανθισμένη
Κι ολούθε αγάπης φίλημα αντηχάει*

ΤΑΚΥΒΑΤΕΙΟΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΛΗΘΟΥΡΙΟΥ

ΑΥΤΗ

*Μόνον Ιούδα εσύ τ' αργύριά σου
Μετράς – και δεν ευρίσκεις τη χαρά
Μήτε σ' αυτά, και γι' άλλα διψασμένος.*

*Ρίψτα λοιπόν και πήγαινε... κρεμάσουν...
Θα σε δεχτή κουνώντας την ουρά
Ο Μαμωνάς στον Άδη, ενθουσιασμένος.*

ΑΥΤΟΣ

Ξέρετε, και σήμερα έχουμε πολλούς Ιούδες... Που μετρούν και εισπράττουν αργύρια, κι άλλους, πολύ πιο πολλούς, που πληρώνουν αυτή τους τη λαιμαργία.

ΑΥΤΗ

Κι έχουμε και την Ευρώπη, τους συμμάχους μας, που μας επέβαλε μέτρα οικονομικά, λένε, για το καλό μας. Όπως κάνανε και στα χρόνια σας οι σύμμαχοί μας. Τίποτα δεν έχει αλλάξει.

ΑΥΤΟΣ

Σαν να γράφτηκαν σήμερα τα ποιήματά σας... Γι' αυτό θέλαμε να σας μιλήσουμε. Γι' αυτό θέλαμε ν' ακουστεί η φωνή σας. Έχουμε ανάγκη από μια «κραυγή περί δικαίου»

ΑΒΛΙΧΟΣ

*Αφού κατά βαρβάρων Γερμανών
Δεν θέλησε η Ελλάδα να πολεμήση
Δίκαιον βρίσκω τον αποκλεισμόν
Και δίκαιον από πείνα να ψοφήση*

*Μα το φτωχό το ζών να πεθαίνει
Της πείνας, για δική μας μοχθηρία
Σκεφθήτε το Λαοί πολιτισμένοι
Σ' αυτό, φοβούμαι, γίνεται αδικία.*

*Σεις έχετε εταιρείες για τα ζώα...
Ερεύξομαι προς ταύτας μετά θάρρους
Ερρέτω ο πταιστής – σώσατε τ' αθώα
Τ' άλογα, τα μονιάρια τους γαιδάρους*

Δίκαιον όμως ο οίκτος ν' απλωθή

ΠΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΣΥΜΦΟΡΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

*Κ' εἰς τοὺς ἐκ τοῦ ποιμνίου τοῦ Μεσσία,
Κι αῥῶνους κι αὐτοὺς, δικαίως νὰ τοὺς δεχτῇ
Στὴν κιβωτὸ τῆς μέσα ἡ εὐσπλαχνία.*

Μα θαρρῶ πὼς πρέπει νὰ φύγω. Ωραία ἦταν ἡ κουβέντα σας. Σαν τὸν παλιό καλὸ καιρό.

ΑΥΤΟΣ

Μια χάρη ακόμα.

ΑΥΤΗ

Ναι, μια χάρη, τελευταία.

ΑΥΤΟΣ

Θα 'θελα νὰ μας πείτε τί σας ἐπίασε καὶ σατιρίσατε τὸν Βαλαωρίτη... Τότε, ποὺ γράψατε τὸν «Αμανέ»

ΑΒΛΙΧΟΣ

Αὐτὸ ὁ φίλος μου ὁ Παναγάκης ὁ Πανάς ἐπῆγε καὶ τὸ δημοσίευσε χωρὶς τὴν ἀδείά μου. Ἀλλὰ, ἀς εἶναι. Γιατί, ἀπαγορεύεται;

ΑΥΤΟΣ

Μα ἓναν τόσο μεγάλο ποιητὴ.... Δε σας συγκινεῖ ἡ εἰκόνα τοῦ Γρηγορίου τοῦ Πέμπτου, δὲν σας συναρπάζει το:

*«Πῶς μας θεωρεῖς ἀκίνητος;... Πού τρέχει ὁ λογισμὸς σου,
τὰ φτερωτὰ σου τὰ ὄνειρα;... Γιατί στο μέτωπο σου
νὰ μὴ φυτρώνουν, γέροντα, τόσαις χρυσαῖς ἀχτίδες,
ὅσαις μας δίδ' ἡ ὄψη σου παρηγοριαῖς κ' ἐλπίδες;...»*

ΑΒΛΙΧΟΣ (συνεχίζει με τὸ δικό του ποίημα)

*Πῶς μας θεωρεῖς σαν ἀλαλός; Πού τρέχει τὸ μυαλό σου;
Ἡ φτερωταῖς ἐλπίδες σου τῆς δόξας ... τ' ὄνειρό σου
Ἀκόμη δὲν ξεδούλιανε; Ἀκόμη δὲν σε φθάνει
Αὐτὴν το περήφανο τοῦ Παρνασσοῦ στεφάνι
Ποὺ με λαχτάρᾳ σῶδωσαν, ἡ νέα γενεά μας,
Ἡ ἀδόλη νεότης μας, τ' ἀθά τα παιδιὰ μας;*

*Καὶ τὰ βουνά μας, ὡς κι αὐτὰ ποὺ πάσχουνε τίθῳρα
Καὶ χύσαν αἶμα, ἰδρωτὰ... ἐκείνην τὴν ὥρα*

ΤΑΚΙΣΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΟΥ

*Που ακούσαν το μπουζούκι σου τους ήλθε κάτι πράμα
Σαν αποκάτου... οχ την βαθειά χαρά και θλίψη αντάμα,
Π' ακόμη δεν συνήρθανε και είναι κρύα κρύα
Σαν μαύρου τάφου μάρμαρο και πάσχουνε αναιμία.*

*Κ' η ελληνίδες φώκιες μας, που πλένε 'ς τα νερά μας
Και που κη αυταίς αισθάνονται την εθνικότητά μας,
Όταν μ' εκείνη την φωνή τους στίχους σ' αγροικήσαν
Όλαις επάνω 'ς τον αφρό σαν σαϊτάρια εχύσαν,
Εσκώσαν το κεφάλι του, ετέντωσαν τα' αυτιά τους*

Κι απ' την πολλή συγκίνησι, εχλώμιασε 'η θωριά τους.

Βλέπετε να κάνω καμία σάτιρα; Εγώ υμνώ το μεγαλείο του εθνικού μας ποιητού Βαλαωρίτη... Αλλά... να σας πω, σαν να πέρασε η ώρα... Πρέπει να πάω σπίτι μου... Ο άλλος ο Μικέλης θα έχει έτοιμο το γιόμα.. Κι έχω να του ψάλλω και μερικά που πήγε και σας έδωσε τα χειρόγραφα μου...

ΑΥΤΟΣ

Θα μας τα δώσετε πίσω;

ΑΥΤΗ

Η φωνή σας πρέπει και τώρα ν' ακουστεί... Ο κόσμος μας δεν έχει αλλάξει. Καθόλου δεν άλλαξε...

ΑΒΛΙΧΟΣ (μικρή παύση – το σκέφτεται)

Τίτα θέλεις; Αφού τα έχεις εκεί μέσα...

ΑΥΤΟΣ

Θέλω να θυμούνται οι επόμενοι πως τα γράψατε πάνω σε μικρά, λερωμένα, μουτζουρωμένα κομμάτια χαρτί... Πως η ποίηση γεννιέται με πόνο, με φτώχεια, με στέρηση, με πολύ απλά υλικά... Και πως αυτά τα κουρελιασμένα χαρτάκια μπορούν να μας μιλήσουν κατευθείαν στην ψυχή, όσα χρόνια κι αν έχουνε περάσει.

ΑΒΛΙΧΟΣ

(δίνει τα χειρόγραφα στην κοπέλα)

Ορίστε. Αλλά εγώ πρέπει να φύγω...

ΑΥΤΟΣ

Ευχαριστούμε. Ήταν μεγάλη τιμή...

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

ΑΥΤΗ

Δεν θα σας λησμονήσουμε.

ΑΒΛΙΧΟΣ

(Κάνει να φύγει, βλέπει τα λουλούδια)

Κάποτε δεν πρόλαβα να τα μοιράσω... Φρέσκα μου φαίνονται ακόμη, ζωντανά. *(Στο κοινό)*. Θα τα μοιραστώ μαζί σας... Τούτη τη φορά, ελπίζω να τα καταφέρω!

(Κατεβαίνει στο κοινό και μοιράζει ένα ένα τα λουλούδια. Την ίδια στιγμή ΑΥΤΗ απαγγέλλει την ώρα που ο Αβλιχος μοιράζει τα λουλούδια)

ΑΥΤΗ

*Για αντίδοτο στον κόσμο τα κακά.
Πρόνοια σπλαχνική κι αγαπημένη
Χαρίζει αστέρια, μάτια θείκτικα.
Σ' αυτά κ' η Δόξα κλίνει θαμπωμένη.
Μα ο σίγχος που απ' τη λάμψη τους φωτίζεται
Με πόθο στη θωριά τους καθρεφτίζεται.*

ΤΕΛΟΣ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Παναγιώτης Νικητέας

ΑΦΗΝΟΝΤΑΣ ΤΟ ΑΠΟΤΥΠΩΜΑ ΤΟΥ ΣΕ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, ΧΕΡΣΩΝΑ ΚΑΙ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ

Η μετανάστευση κατάρα και ζωογόνος δύναμη του λαού μας πρωταγωνιστεί στην ιστορία της, με υλικό που διαβάζοντάς το, παραπέμπει σε γεγονότα και καταστάσεις μυθικές.

Στο καφεενεδάκι δίπλα στη θάλασσα, μες τον χειμωνιάτικο ήλιο, η συζήτηση για τη μετανάστευση των νέων, είχε ανεβάσει το θερμόμετρο. Παρεμβαίνοντας καταλυτικά, ο Παναγής Στεφανάτος μίλησε για τα αδηφάγα προβλήματα της χώρας με θύματα γενιές ξενιτεμένων, τη δική του, του πατέρα του Μηνά, που η εξιστόρηση της ζωής του, της γεμάτης ιδιομορφίες, την περιδίνησέ της στις ανακατατάξεις του ελλαδικού χώρου, βρήκε ενδιαφέρουσα η παρέα και οι κρυφακουστές της.

Γεννήθηκε στα Δρακοπουλάτα, οικισμού Δήμου Πυλαρέων Κεφαλονιάς, στα 1892. Συμπατριώτης του, τον πήρε για υπηρέτη* μαζί του στην πολύβουη Αλεξάνδρεια, σε ηλικία 12 ετών, εγκαταλείποντας την ιδέα να τελειώσει το Σχολαρχείο για μια διαφορετική εξέλιξη, μπρος στην εξεύρεση καλύτερης τύχης.

Στην συνέχεια σαν ανδρώθηκε, έφυγε από την δούλειψή του και εργαζόταν πλέον ως ελεύθερος επαγγελματίας στις ευημερούσας και προνομιούχας (λόγω του ισχύοντος ευνοϊκού καθεστώτος) ελληνικής κοινότητας επιχειρήσεις. Μια από τις δουλειές του ήταν ως εμποροϋπάλληλος σε εξαγωγική εταιρεία βαμβακιού στην Αλεξάνδρεια, Κεφαλονίτη καταγόμενου από τον οικισμό Μαρκάτα κοινότητας Μακρωτίων με τ' όνομα Δημήτρης Μακρής¹ όπου τελικά στέριωσε,

1. Με την άνοδο στην εξουσία του στρατηγού Γκαμάλ Αμπντέλ Νάσερ, του σοσιαλιστικού τύπου διακυβέρνησής του, τις εθνικοποιήσεις, τον περιορισμό των αποικιακών προνομίων και

* Πολλές οι περιπτώσεις παιδιών και εφήβων από το νησί και άλλες περιοχές για τα αυτιά χέντρα της Ελλάδας και εξωτερικού (φήνη εργασία, μάστιγα για τον τόπο μας τον 19ου αιώνα μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα).

• Ο Παναγιώτης Νικητέας είναι λογοτέχνης - εικαστικός.

δουλεύοντας μέχρι της επιστροφής του στην Ελλάδα το 1918.

Ορμώμενος από τα πατριωτικά του αισθήματα όπως και άλλων ανώνυμων Ελλήνων, από το ενθουσιώδες κλίμα που επικρατούσε στις παροικίες του εξωτερικού, με τον διπλασιασμό των εδαφών της Ελλάδος, από τις νίκες της στους Βαλκανικούς πολέμους, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ήθελε να το ζήσει από κοντά. Βενιζελικός, επηρεασμένος από την ηγετική φυσιογνωμία του Κρητικού πολιτικού και τις γεωπολιτικές του διακηρύξεις, αποφάσισε να συμμετάσχει και αυτός, ως εθελοντής οπλίτης με την ειδικότητα του οδηγού - αγγελιοφόρου στην αμφισβητούμενη εκστρατεία της Ουκρανίας το 1919.

Η κυβέρνηση του Ε. Βενιζέλου δεμένη στο άρμα της Αντάντ και αποβλέποντας στη συνδρομή εκ μέρους τους, των ελληνικών θέσεων για τη διεκδίκηση της Μ. Ασίας και της Α. Θράκης στην επικείμενη συνθήκη των Σεβρών παρ' όλο που η Σοβιετική Δημοκρατία είχε απαλλάξει την Ελλάδα από το χρέος της, των 100 εκατ. χρυσών γαλλικών φράγκων από το Δ.Ο.Ε. (Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο) που όφειλε στη Ρωσία και από τα δικαιώματά της σε ιδιοκτησίες του τσαρικού κράτους, συγκατατέθηκε να βοηθήσει τους δυτικούς συμμάχους της, στον αγώνα τους κατά της επικράτησης των μπολσεβίκων. Οι σύμμαχοι φοβούμενοι το πολιτικοϊδεολογικό τσουνάμι που θα αντιμετώπιζαν στις χώρες τους από τις λαϊκές μάζες δεν κήρυξαν επίσημα τον πόλεμο στη Ρωσία, ενώ τα βασικά αίτια που τους οδήγησαν στην εκστρατεία ήταν οι δηλώσεις των επαναστατών ότι δεν θα αποπλήρωναν τα δάνεια του παλαιού καθεστώτος και την οικονομική ζημία από τις εθνικοποιήσεις ποικίλων επιχειρήσεών τους που δραστηριοποιούντο στη Ρωσία.

Θιγόμενη από τα οικονομικά πλήγματα και η ελληνική αστική τάξη, συνέπασχε τους δεινοπαθούντες Ρώσους αστούς και γαιοκτήμονες από τις «βιαιοπραγίες και θηριωδίες των μπολσεβίκων» ευνοώντας και ενισχύοντας την αποστολή στη Μεσημβρινή Ρωσία* του Α΄ Σώματος Στρατού, του αποκληθέντος Ελληνικού Εκστρατευτικού Σώματος (Ε.Ε.Σ), στην πραγματικότητα στοιχεία τριών μεραρχιών υπό την αρχηγία του υποστράτηγου Κωνσταντίνου Νίδερ που συνέπραξε με δύο γαλλικές μεραρχίες και άλλες ευρωπαϊκές και αντεπαναστατικές ρώσικες δυνάμεις σε τρία μέτωπα. Το μέτωπο τς Μπερεζόφκας, του Νικολάιεφ-κα και της Χερσώνας.

την εξ' αυτών δημιουργηθείσα οικονομική ανασφάλεια, η στρατηγική της παροικιακής και ελληνικής ηγεσίας δεν μπόρεσε να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες με συνεργασίες και πρωτοβουλίες. Έτσι έχουμε την από σταδιακή σε μαζική έξοδο των Ελλήνων Αιγυπτιωτών, παρά την αρνητική στάση στο θέμα αυτό του ελληνικού κράτους. Ανάμεσα στους επαναστατηθέντες έχουμε το Δημήτρη Μακρή με την οικογένειά του. Η κόρη του Αλεξάνδρα είχε ήδη εγκατασταθεί μόνιμα στην Κεφαλονιά (Αργοστόλι), εργαζόμενη ως Διευθύντρια του Ορφανοτροφείου Κεφαλληνίας «Ο Σωτήρ» (1938-31/1/1956). Κατά την παραμονή της, ήλθε σε επικοινωνία με τα παιδιά του και στη συνέχεια με τον ίδιο το Νηλ Στεφανάτο. Πέθανε αιφνίδια η ίδια στις 21/12/1976.

* Απρίλιος 1917. Μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση έχουμε αναγνώριση αυτονομίας της Ουκρανίας από προσωρινή κυβέρνηση Ρωσίας.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Η προετοιμασία συγκρότησης του Σώματος στηρίχθηκε στη μέθοδο επιλογής στρατιωτών και αξιωματικών με ιδεολογικό και θρησκευτικό επηρεασμό για να πειστούν οι στρατευμένοι για την ορθότητα της επέμβασης προς αποφυγή περισσότερων ακραίων γεγονότων, που συνέβαιναν σε στρατόπεδα και είχαν οδηγήσει σε στρατοδικεία και εκτελέσεις.

Παρ' όλα αυτά Έλληνες, Γάλλοι και άλλων εθνοτήτων καταταγμένοι, ήσαν σίγουροι ότι υπήρξαν θύματα άθλια προπαγάνδας και τυχοδιωκτικής επιχείρησης, συμπαθούντες το ρωσικό λαό, γι' αυτό τα κρούσματα απειθαρχίας και ανυπακοής μεγάλωναν το χάσμα μεταξύ διοίκησης και στρατιωτών, με κρούσματα λιποταξιών και αυτομολήσεων.

Όπως προανέφερα, από τα τρία μέτωπα, το ένα της Χερσώνας, που μας ενδιαφέρει, για να επέμβουν χρησιμοποίησαν το αίτημα των Ελλήνων και Εβραίων κατοίκων της. Για την κατάληψή της στα τέλη του Ιανουαρίου του 1919, κατά το ημερολόγιο του Κ. Νίδερ, συμμετείχαν, το 1ο τάγμα του ελληνικού 34ου Συντάγματος Πεζικού, δύο γαλλικοί λόχοι, αργότερα ενισχυθέντες και με άλλες δυνάμεις. Δεν υπολόγισαν την αρνητική στάση και αντίδραση μεγάλης πλειοψηφίας του ντόπιου πληθυσμού στην επέμβασή τους, το προπαγανδιστικό υλικό που κυκλοφορούσε από παράνομο τοπικό τυπογραφείο, το διαφωτιστικό υλικό προερχόμενο από την Οδησό και το αποσταλέν εκστρατευτικό σώμα του μπολσεβίκου Αταμάνου Ν. Γρηγοριέφ² συνεπικουρούμενο από ένοπλους χωρικούς των γύρω χωριών, τα εξοπλισμένα 2/3 του πλυθυσμού της πόλεως και τους 600 αστυνομικούς της πολιτικής αστυνομίας.

Προτού επιτεθεί στη Χερσώνα έστειλε προκηρύξεις προς τον Ελληνικό στρατό που μιλούσε με θαυμασμό για την αρχαία Ελλάδα, την δημοκρατία της και ότι ο ρωσικός λαός διδαχθείς από τις ιδέες της αρχαίας Ελλάδος εξηγέρθη κατά του μοναρχικού καθεστώτος και λυπάται που οι Έλληνες πολεμούν στο πλευρό των

2. Αταμάνος ήταν ο αρχηγός κάθε οικισμού Κοζάκων, ο οποίος εκλεγόταν από τους κατοίκους του και ήταν αιρετός. Από το 1715 διορίζονταν από τον τσάρο αλλά η παραμονή τους στη θέση εξαρτάτο από την αποδοχή που είχαν από τους συμπατριώτες τους. Ο Αταμάν Γρηγοριέφ ή Γκρηγκόριεφ Νικιφόρ (1885;-1919) ήταν Ουκρανός παραστρατιωτικός ηγέτης, πρώην λοχαγός του τσαρικού στρατού, διακριθείς κατά τον πόλεμο 1914-18. Είχε μεγάλη επιρροή στην περιοχή και είχε οργανώσει διάφορες τάσεις προσερχομένων παλαιών Ρώσων στρατιωτών και προλεταρίων. Έτσι σχημάτισε δύναμη 8-10.000 ενόπλων με υποστήριξη πυροβολικού, την αποκαλούμενη Μεραρχία Δνειπέρου. Τάχθηκε αρχικά με το μέρος των Λευκορώσων εναντίον των Μπολσεβίκων, σύντομα όμως πέρασε στις γραμμές του Ερυθρού Στρατού. Με τα τμήματά που διοικούσε έλαβε μέρος στις μάχες της Χερσώνας και Οδησού κατά των ελληνογαλλικών στρατευμάτων. Όμως αργότερα στις 9/5/1919 πέρασε στην αντεπανάσταση και με τον όπιο του Μαχνό Νέστορα Ιβάνοβιτς, [(1889-1922) Ρώσο αναρχικό, αρχηγό εθελοντικού σώματος που αγωνίστηκε στην Ουκρανία κατά του Ντενίκιν και Βράγκελ και το 1921 ερχόμενος σε ρήξη με τους μπολσεβίκους διέφυγε στην Ρουμανία] πολέμησαν την σοβιετική εξουσία. Ο ίδιος ο Μαχνό εκτέλεσε αργότερα τον Γρηγοριέφ, όταν αυτός κατέλαβε την Χερσώνα και εκτέλεσε κομματικά και σοβιετικά κρατικά στελέχη. Αργότερα με την κατάληψη της Οδησού, τα τμήματά του άρχισαν τη λεηλασία των αποθηκών του λιμανιού. Στο τέλος Μαΐου με αρχές Ιουνίου του 1919 ο στρατός του Γρηγοριέφ εξοντώθηκε.

Γάλλων. Επίσης, ο Αταμάνος Ν. Γρηγοριέφ πρότεινε επίμονα στον διοικητή του ελληνικού τάγματος, ταγματάρχη πεζικού Κων/νο Βλάχο-Πράσσο, (λόγω των παραδοσιακών σχέσεων φιλίας μεταξύ ρωσικού και ελληνικού λαού, επειδή οι δύο λαοί δεν πολέμησαν ποτέ μεταξύ τους για αποφυγή αιματοχυσίας), την εθελοντική αποχώρηση του ελληνικού στρατού από την Χερσώνα. Παρ' όλες τις προσπάθειές του, η απάντηση εκ μέρους της διοίκησης του τάγματος ήταν αρνητική.

Επειδή οι ενέργειες των Ρώσων για ειρηνική διευθέτηση αντιμετωπιζόνταν με αδιαλλαξία, σειρά είχαν τα όπλα, που στην περίπτωση της Χερσώνας αποτέλεσε την πρώτη σύγκρουση του Κόκκινου Στρατού στον Ν.Α. Τομέα. Κάτι που έντονα θυμόταν ο Μηνάς Στεφανάτος από τις ανατριχιαστικές εικόνες που έζησε στη σφοδρότητα των μαχών, το θάνατο πανταχόθεν προελαύνοντα, σε περιβάλλον άγνωστο γι' αυτόν με δριμύ ψύχος, πάγους, πείνα, αγρύπνια, κρουοπαγήματα, ψείρες και τον ποταμό Δνείπερο παγωμένο, να επιτρέπεται ο διάπλους του με χρησιμοποίηση παγοθραυστικών ατμοπλοίων. Σε στιγμές ξεκούρασης και απολογισμού ανέφερε σκηνές στα παιδιά του Παναγή και Γεράσιμο, εμβόλιμα διανθισμένες με αποσπάσματα του ντοκουμέντου των γεγονότων «Ρωσικόν Ενθύμιον της εκστρατείας της Ουκρανίας του έτους 1919» τηλεγραφήματος στα ρωσικά, σε ελεύθερη μετάφραση στα ελληνικά και αντιγραμμένο από τον ίδιο, με καλλιγραφικά γράμματα από πένα με μελάνι μπλε χρώματος σε κόλλα αναφοράς, το οποίο συγκρινόμενο με το δημοσιευμένο στο ημερολόγιο του Κ. Νίδερ, στα λόγια του Γρηγοριέφ ο Έλληνας αναφέρεται ως Γρεκός, εκτός των φραστικών μεταβολών, απουσιάζουν οι ώρες υποβολής του, η τηλεφωνική γραμμή που μιλάει ο Ν. Γρηγοριέφ κατά τον Κ. Νίδερ και του Χ. Νικολάου προέρχεται από το χωριό Σνιγερόφσκα ή Σνιγιερέβκα, ενώ κατά τον Μ. Στεφανάτο από Μπερζόφκα. Ο Χ. Καραγιάννης βέβαια δεν το αναφέρει. Επίσης απουσιάζουν από το τηλεγράφημα προτάσεις κλειδιά, το αυτό και από τον Χ. Νικολάου, ενώ οι υπόλοιποι τις περιλαμβάνουν:

Μαν. Υπάρχει σήμεραν εις το Παρίσι επιτροπή από αντιπροσώπους των κρατών η οποία κανονίζει τας τύχας των εθνών. Αποταθήτε εκεί.

Γρηγ. Σ' αυτό το σφαγείον ποτέ δεν θ' αποταθώ.

Αρχές Μαρτίου (16/2 στο ημερολόγιο Κ. Νίδερ, (εκδ. Κέδρος 2015) και 1/3 σε άρθρο του Χ. Νικολάου (δημοσιεύτηκε στη *Στρατιωτική Ιστορία*, τχ. 41, Ιανουάριος 2000) διαβιβάστηκε στον Έλληνα φρούραρχο Χερσώνας λοχαγό κατά Μ.Π. Προέδρου, Π. Στεφανάτο (υπολοχαγό στο ημερολόγιο Κ. Νίδερ) Ηλία Μανθαίο (ή Μαντθαίο ή Μαθιό), το προαναφερόμενο τηλεγράφημα στο οποίο ζητάνε σύνδεση με Νικολάεφ, για να το απευθύνουν στον Γερμανό στρατηγό, δίνοντάς του επταήμερη προθεσμία προκειμένου να εκκενώσει την περιοχή. Για να γίνει αυτό έπρεπε να δοθεί έγκριση από τον διοικητή των συμμαχικών στρατευμάτων Χερσώνας αλλά στο θέμα αυτό η απαντησή του ήταν αρνητική.

Στη συνέχεια το τηλέφωνο του σταθμού Χερσώνας καλεί, και στη γραμμή του χωριού Μπερζόφκα βρίσκεται ο Αταμάνος Ν. Γρηγοριέφ (Γκρηγκόριεφ στο ημερολόγιο Κ. Νίδερ) επιτελάρχης του μπολσεβικικού στρατού, άλλη δε τηλεφωνική φωνή εκ μέρους του προσκαλεί τον Έλληνα φρούραρχο να μεταβεί στο τηλέφωνο μετά του Ρώσου και Γάλλου. Μη ευρισκομένου του Γάλλου πήρε το ακουστικό ο Ηλίας Μανθαίος και απάντησε στα γαλλικά.

Μαν. Ακούω.

Γρηγ. (θημομένος) Χαίρω πολύ.

Μαν. Και εδώ Έλλην φρούραρχος λοχαγός Ηλίας Μανθαίος.

Γρηγ. Αναμένω ακόμα απάντησιν δια τους Γερμανούς.

Μαν. Δυστυχώς ο διοικητής των συμμαχικών στρατευμάτων δεν ευρίσκεται εν τη πόλη, Μόλις έλθη θα ζητήσω την έγκρισήν του και θα σας απαντίσω.

Γρηγ. Πρέπει δε να γνωρίζετε ότι εάν δεν εγκρίνη αύριον, εις τας δύο η ώρα, εγώ επικεφαλής του στρατού μου.....εδώ η τηλεφωνική συνενόησις διεκόπη και αι φωναί ακούονται ασθενέστεροι.

Μαν. Του απαντώ Γαλλιστή δεν ακούω, δεν ακούω, τέλος με είκονσεν και μου είπεν ότι πρέπει να μείνω εις το τηλέφωνον πράγμα όπερ και επράξαμεν αμφοτέροι συνεχιζομένης της τηλεφωνικής συνδιαλέξεως.

Γρηγ. Σας δειδω προθεσμείαν έως αύριον εις τας δύο η ώρα το απόγευμα όπως αφήσετε όλα σας τα όπλα και τα κανόνια εις το λιθόστροτον του σταθμού και αναχωρείται δια Οδησσόν.

Μαν. Πρέπει να γνωρίζεται ότι η Ελληνική ιστορία ουδέποτε αναφέρει όμοιο παράδειγμα ελληνικού στρατού καταθέτωντες τα όπλα και αναχωρούντες.

Γρηγ. Αφού εφέρατε την συζήτησιν της Ελληνικής ιστορίας δεν μου λέτε τι διάβολο θέλεται σεις οι Γκρεκοί εδώ εις την Ουκρανίαν;

Μαν. Εγώ ενόμιζα ότι είχα να συζητήσω με σοβαρούς ανθρώπους αλλά τώρα παύω την συζήτησιν.

Από τ' άρθρα που έχω διαβάσει, (στο ημερολόγιο του Κ. Νίδερ παρατίθεται ολόκληρη η συνομιλία), στ' άλλα υπάρχουν προτάσεις με σχολιασμούς. Επιθύμησα την απεμπλοκή από τις λεπτομέρειες της συνομιλίας, επειδή θεώρησα σημαντική την τμηματική παρουσία των λόγων του αταμάνου και την ανάλυσή τους, διότι αποτελούν μαθήματα ελληνικής ιστορίας. Μετά την υποτελειακή εξάρτηση της εξωτερικής και διπλωματικής πολιτικής της, στα κελύσματα των Δουκών, ακροβατώντας μεταξύ εθνικοφροσύνης και εξυπηρέτησης συμφερόντων που μεγαλοαστικισμού, προσέφερε στους επικριτές της κατηγορίες για την γεωπολιτική της αστάθεια.

Γρηγ. Βλέπω πως και εσείς οι Γρέκοι επήρατε πολύ γρήγορα τας κακάς ιδέας των άλλων συμάχων σας, και μας αποκαλείται ξυπόλυτους λοποδύτας ληστές δολοφώνους και με τον πλέον περιφροννητικόν τρόπον μας αποκαλείται μπολσεβικούς κ.λ.π. άνθρωποι οι οποίοι εθέσαμεν υπέρ παν άλλο τίμιον και άγνωστον φωνήν του αγωνιώντος και κατακυλιόμενου λαού το αίμα μας το πολύτιμον, το αδίκως σφαζόμενον.

Οι κυβερνήσεις των χωρών της Αντάντ, για να δικαιολογήσουν την επέμβασή τους, χρησιμοποιούσαν κάθε θεμιτή και αθέμιτη δικαιολογία. Έκαναν τεράστια προπαγανδιστική δουλειά δυσφημώντας και πλαστογραφώντας τα επαναστατικά γεγονότα μέσω των εφημερίδων και άλλων εντύπων. Σ' αυτό το αντισοβιετικό παραλήρημα συμμετείχε ο ελληνικός αστικός τύπος, παρουσιάζοντας τους μπολσεβίκους σαν άγριους, αγράμματους εγκληματίες κ.λ.π. τους αγωνιζόμενους να επιβιώσουν, στο σφαγείο της υπερπόντιας τυχοδιωκτικής εκστρατείας εναντίον τους.

Γρηγ. Αληθώς πολεμούμεν και θα πολεμούμεν υπερασπίζωντες βωμούς και εστίας τους έως χθες σφαγιόντας μας όπου ερούφιζον το αίμα μας, την ζωήν μας ολόκληρον. Αλλά ημείς δεν δέρνομεν τους στρατιώτας μας δεν αναγκάζομεν άλλους ανθρώπους να εργάζονται ως κτήνηοι δί' έναν και μόνον δεσπότην αλλ' εργαζόμεθα όλοι. Και αν σήμεραν πράττωμεν μερικά έκτροπα τα οποία φαίνονται αντίθετα εις τας αρχάς μας, τα κάνομεν διότι ερχόμεθα εις μίαν μεταβατικήν κατάστασιν αργότερα όμως θα διορθωθούν.

Μέσ' από κάθε λέξη αναδεικνύονται οι απόψεις και οι πόθοι του Ρώσικου λαού για τη κατάργηση του διεφθαρμένου τσαρικού καθεστώτος και τη μεταβολή του πολιτικού συστήματος όπου ίσχυαν ακόμη δουλοκτητικοί νόμοι, με διωγμούς, συλλήψεις, τουφεκισμούς, βασανιστήρια, καταναγκαστική εργασία, στρατοδικεία, οι φυλακές γεμάτες με πολιτικούς κρατούμενους, αντιπάλους του καθεστώτος. Οι επαναστάτες έφταναν σε σημεία αυτοκριτικής από πράξεις αντεκδίκησης και βίας για δεσποτισμό αιώνων, πράξεις που συνέβαιναν και εφαρμόζονταν σε κοινωνικές επαναστάσεις, όπως κατά την διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης την στιγμή που οι Δυτικές δυνάμεις δεν εφείδοντο εκτροπών, (εκτελέσεις ντόπιου πληθυσμού κ.α.) τις ευθύνες τις οποίες επέρριπταν στους αντεπαναστάτες Ρώσους.

Γρηγ. Αλλά ήλθατε και σεις οι σύμαχοι να βοηθήσετε λέγουν τον Ροσικόν λαόν και ότι συμπολεμείται καθ' ημών με τους χρεοιτούς δεσπότης μας. Συνεπώς θα πολεμίσουν και κατοί άλλοι ποιοι!!!! Οι Γρεκοί!!!! Σεις οι Γρεκοί δεν είσθε εκείνοι οι οποίοι ηγωνισθήτε τόσους αιώνας

δια την ελευθερίαν σας, δια την ανάστυσιν του λαού άλλου; Σεις δεν είσθε εκείνοι οι οποίοι μας edώσατε τα πρωτερίματα του πολιτισμού; Πώς λοιπόν έρχεσθαι να υποδουλώσεται τον κουτόν λαόν; Βεβαιωθήτε όμως ότι εάν παραμείνεται δύο ή τρεις μήνας εις Ρωσσίαν αύριον θα πάτε εις την Ελλάδα σεις ! οι αρχαίοι διδάσκαλοι μαθηταί λαού των χθесινών μαθητών σας, οι οπαδοί της ιδέας της ελευθερίας των εθνών. Είμε όμως περίεργος να μάθω σεις οι Γρεκοί! θα μας κτυπήσεται όταν έλθουμε αυτού;

Η Ελλάδα εξυπηρετώντας τα αγγλογαλλικά συμφέροντα στάλθηκε ως σύμμαχος χώρα «να βοηθήσει τον Ρώσικον λαόν» για παλινόρθωση του τσαρικού καθεστώτος. Σ' ένα τόπο όπου οι υπόδουλοι Έλληνες είχαν βρεί καταφύγιο και προστασία και οι ελληνικές παροικίες άνθισαν δημιουργώντας το εθνικό προπύργιο της παλιγγενεσίας, την Φιλική Εταιρεία. Δηλώνει σίγουρος ο Ν. Γρηγοριέφ για την συντριβή των Ελλήνων που προσέφεραν τόσα στην αναζήτηση της ελευθερίας και τον καρπό της, τη δημοκρατία και διερωτάται ακόμα, αγωνιά την τελευταία στιγμή κατά πόσον θα επιτεθούν οι Έλληνες.

Μαν. Εγώ είμαι ένας στρατιώτης και ως εκ τούτου, έλαβον την διαταγήν να μείνω και θα μείνω.

Γρηγ. Όστε θα μας κτυπήσετε;

Μαν. Εάν θελήσετε να έλθτε και τεθείται αντιμέτοποι εις την διαταγήν την οποίαν εκτελούμεν παραμένοντες edώ τότε θα σας κτυπήσωμεν.

Γρηγ. Σας λυπούμαι διότι είσθαι ολίγοι.

Μαν. Μη λησμονείτε όμως την εν Θερμοπύλαις μάχην και πεισθήτε ότι όταν οι Έλληνες ευρεθούν εις την ανάγκην να κτηπίσουν κτυπούν Ελληνικά.

Γρηγ. Μη λυσμονήται όμως ότι και ημείς γνωρίζωμεν να πολεμούμεν και Ελληνικά, και Γαλλικά, και Γερμανικά, και Πολωνικά, και Ουκρανικά κ.λ.π

Μαν. Τόσο το καλύτερον.

Γρηγ. Επιθυμώ όμως να ακούσω και πάλιν εάν θα μας κτυπήσεται σεις οι Γρεκοί! ή όχι

Μαν. Την απάντησιν σας την έδωσα καλήν νύχτα.

Γρηγ. ....

Εδώ τελειώνει η συνομιλία στο χειρόγραφο του Μ. Στεφανάτου, ενώ στο ημερολόγιο του Κ. Νίδερ, όπως και στου Μ. Π. Προέδρου συνεχίζεται ως εξής:

Γρηγ. Και ημείς γνωρίζωμεν ότι οι Έλληνες δεν κοιμούνται ποτέ ενωρίς

Μαν. Και είνε αλήθεια αυτό, αλλά μη ξεχνάτε ότι έχω μιαν και ημίσειαν

ώραν εδώ και ότι ως φρούραρχος σταθμού έχω και άλλας ασχολίας.
Καλή νύχτα.

Γρηγ. *Tôte au revoir.*³

Οι τόνοι προσωποποιούνται, οξύνονται και τραγικοποιούνται. Ο μεν Μανθαίος άκαμπτος στη στρατιωτική του ιδιότητα και καθήκον, επικαλείται από σοβινισμό και μεγαλοϊδεατισμό την Ελληνική αρχαιότητα, ψευδώς για μαχητές στις Θερμοπύλες, όπου πολεμούσαν υπέρ πάτρης, καμμία σχέση με τους εισβολείς Έλληνες που εξυπηρετούσαν τις Μεγάλες Δυνάμεις. Ο δε Ν. Γρηγοριέφ και ο κάθε Ρώσος στρατευμένος και μη, γνώριζε ότι το δίκαιο του αγώνα στο τέλος θα τους οδηγήσει στη νίκη.

Η τηλεφωνική συνομιλία των δύο ανδρών αποτέλεσε το εναρκτήριο έναυσμα των πολεμικών επιχειρήσεων, που θα επακολουθούσαν την επόμενη μέρα (17/2 στο ημερολόγιο Κ. Νίδερ και 2/3 στο άρθρο του Χ. Νικολάου), την οποία έντεχνα δεν αναφέρει ο Μ. Π. Προέδρου στον έμμετρο λόγο του.

Παρά τις ενισχύσεις με δυνάμεις πεζικού λόγω της κακής συνεργασίας των δύο συμμάχων (το ευμετάβλητο των αποφάσεων των Γάλλων και της αντισυμμαχικής συμπεριφοράς τους προς τους Έλληνες, όπως στους στρατεύσιμους των αποικιών τους), οι λυσσώδεις επιθέσεις ενός εχθρού πείσμονα και αριθμητικά υπέρτερου τακτικού και ατάκτου, με τον οποίο συνέπραττε και ο εξεγερμένος τοπικός πληθυσμός, προκάλεσε την κάμψη στην αντίσταση των Ελλήνων μαχητών των υπερασπιζόντων διάφορα σημεία της πόλεως. Στη διαμορφωμένη έκρυθμη κατάσταση των επιχειρήσεων, οι ελληνικές δυνάμεις προκειμένου να κάμψουν την αντίσταση των επιτιθέμενων από τα σπίτια και να εκκαθαρίσουν τις οδούς, κατά διαταγή του συνταγματάρχη Π. Γαργαλίδη περιέλουαν αυτά με βενζίνη ενώ με πυροβόλα όπλα τα βομβάρδιζαν. Μέσ' στις ανακαταλήψεις και υποχωρήσεις των Ελλήνων μαχητών, ευρισκομένων στην πρώτη γραμμή πυρός, είχαν νεκρούς, απώλειες πολεμικού υλικού και συλλήψεις 50 ανάμεσά τους Γάλλων και Γερμανών (προερχόμενων από τεθωρακισμένο συρμό που είχε προστρέξει για βοήθεια) στρατιωτών και αξιωματικών ανάμεσά τους και ο Μηνάς Στεφανάτος.

Οι μπολσεβίκοι ρώταγαν τα στοιχεία τους, δίνοντας έμφαση στην ειδικότητα και στο βαθμό των αιχμαλώτων, επειδή οι αξιωματικοί είχαν ξηλώσει τα διακριτικά τους* αλλά με τη μέθοδο της αφής στις παλάμες κατάφεραν να τους διαχω-

3. Η τηλεφωνική συνομιλία μεταξύ του Έλληνα φρούραρχου και του αταμάνου θεωρήθηκε από πολλούς ως ενδιαφέρουσα εκείνης της ιστορικής περιόδου έως και προάγγελος, της ήττας, που σύντομα ακολούθησε. Γι' αυτό και διασώθηκε σε επίσημες και προσωπικές πηγές, σε γλωσσικές παραλλαγές με ασυνταξίες σε τοπωνύμια και κείμενα.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ

* Ο Χ. Καραγιάννης στο Ημερολόγιο του, σελ. 83, αναφέρει ότι ο διοικητής του Γ. Κονδύλης κατά την ώρα της μάχης στη στολή του δεν έφερε διακριτικά αξιώματος.

ρίσουν. Μετά το τέλος της διαδικασίας, τους οπλίτες άφηναν ελεύθερους από δε τους αξιωματικούς ορισμένους εκτέλεσαν με συνοπτικές διαδικασίες.

Η Γαλλική διοίκηση μετά από οκταήμερο μαχών βλέποντας την ανατροπή των συνθηκών και το μάταιο των ενεργειών, αποφάσισαν την εγκατάλειψη της πόλης αλλά προτού φύγουν, ο ελληνογαλλικός στρατός για αντίποινα συνέλαβε πολλούς ομήρους και τους έκλεισε σε αποθήκη του λιμανιού. Στη συνέχεια γαλλικά πολεμικά σκάφη τη βομβάρδισαν με εμπρηστικά βλήματα καίγοντας γέροντες, γυναίκες και παιδιά, τους δε επιζώντες εκτέλεσαν - όλα για την «τήρηση της τάξεως».

Έτσι έληξε η κατοχή της Χερσώνας με την αναχώρηση των συμμαχικών και αντεπαναστατικών στρατευμάτων και Ελλήνων κατοίκων, που επιβιβάστηκαν σε τέσσερα μεταγωγικά πλοία και με τη συνοδεία πολεμικών κατευθύνθηκαν στην Οδησό.

Μετά την αναχώρησή τους τα υπολείμματα των Ελλήνων της Χερσώνας (επηρεασμένα από τις δημαγωγίες των Ελλήνων αξιωματικών δεν αναχώρησαν για την πατρίδα λόγω της επίσημης στάσης της ελληνικής κυβέρνησης για περιορισμένη παλιννόστηση) εξαιτίας της πρόσκλησής τους προς τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, τον ενθουσιασμό που έδειξαν πιστεύοντας ότι ήρθε το τέλος των μπολσεβίκων, θεωρήθηκαν αναξιόπιστοι πολίτες. Με συνέπεια να υποστούν διώξεις, κατάσχεση περιουσιών όπως και σε άλλες περιοχές προκαλώντας το πρώτο προσφυγικό ρεύμα προς την Ελλάδα (Θεσσαλονίκη και σε περιοχές της Μακεδονίας σε μικρότερο ποσοστό Ρουμανία, Κων/πολη, Γαλλία, Αυστραλία και αλλού) μαζί τους και Ρώσοι αντεπαναστάτες.

Μετά το μέτωπο της Ουκρανίας ο Μηνάς Στεφανάτος δεν ξαναστρατεύθηκε, αυτά όμως που είχε ζήσει και τον είχαν συγκλονίσει, ήταν γι' αυτόν μάθημα ζωής, εφιάλτης που τον καθοδηγούσε στις διαπροσωπικές του σχέσεις, στις ανατροπές του μέχρι την τελευταία του πνοή. Διορίστηκε το 1920-21 τελωνοφύλακας στην Κασσάνδρα Χαλκιδικής, όπου δημιούργησε οικογένεια. Μετά το χωρισμό του επέστρεψε στη γενέτειρά του, την Κεφαλονιά, όπου τοποθετήθηκε φύλακας στις Φυλακές Αργοστολίου και δημιούργησε νέα οικογένεια, νυμφευθείς την Αθηνά Μιλάτου το 1939.

Στις Φυλακές η στάση του ήταν διακριτική, χωρίς να αναμειγνύεται στις υπηρεσιακές διενέξεις, στην δε εμφυλιακή περίοδο η προσφορά του στους κρατούμενους ήταν πέραν των καθηκόντων του θετική. Αναφορές γι' αυτό το γεγονός ανιχνεύουμε στο βιβλίο του Ν. Κουτρούλη με τον τίτλο *Σ' αυτούς που πίστεψαν στ' όνειρο*. Επίσης στην προφορική μαρτυρία του Στέφανου Στεφάνου⁴ τη χρο-

4. Στέφανος Στεφάνου: Γεννήθηκε στο Σουφλί το 1926 όπου και περάτασε τις εγκύλιες σπουδές του. Είχε ενταχθεί στο αριστερό κίνημα από το 1941. Γραμματέας της ΟΚΝΕ και ΕΠΟΝ του Γυμνασίου του και στη συνέχεια ανάρτης του 81ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ στο Σουφλί. Το 1946 καταδικάστηκε με το Γ' ψήφισμα σε τετράχρονη φυλάκιση σε Κεφαλονιά και Γυάρο.

νική περίοδο το 1946-48 (16 μήνες) που εκρατείτο εκεί ως πολιτικός κρατούμενος, όπου επιβίωνε μεσ' από τις πολιτιστικές ενασχολήσεις (παράνομες εκδόσεις, χορωδιακό μέλος), και σε διεκδικητικό σχήμα για τη βελτίωση του τρόπου ζωής των φυλακισμένων, στις αμείλικτες διώξεις του σφωφρονιστικού συστήματος, μαθαίνοντας με αυτούς τους τρόπους συλλογικότητας να διακρίνει, να κατακρίνει τις μορφές εξουσίας και εκπροσώπων της και τρόπους διαχείρισης της ιεραρχίας.

Στην απομόνωση του κελιού, την αγωνία του θανάτου, τους νεκρούς συντρόφους να παρελαύνουν στα όνειρά του, το «γιατί» να αιωρείται, το κρύο με την υγρασία να τρυπάει τα κόκκαλα ο μπαρμπα-Μηνάς, ο σεβάσμιος φύλακας όπως τον αποκαλούσαν οι νέοι φυλακισμένοι, έδειχνε την καλή του διάθεση υπολογίζοντας τον κρατούμενο, ως κοινωνό μιας κατάστασης εκτός λογικής, διαλλακτικός, πρόθυμα να εξυπηρετήσει (λίγο μαγειρεμένο φαγητό από τη γυναικά, ένα καθαρό ρούχο από τη μάνα) για ν' ανακουφίσει τους καταδικασμένους. Έφτανε ακόμα και σε ακραία συγκινησιακή φόρτιση απ' αυτά που αντίκρυζε και ζούσε καθημερινά μαζί τους, την απώλεια του μέλλοντος της Ελλάδος. Ανθρώπινο πρόσωπο που συνέπειές του υπέστη μέχρι την αποχώρησή του, στην κόλαση που προσέφεραν μετά βασανιστηρίων οι περισσότεροι συνάδελφοί του.

Το περιστατικό συνέβη το 1947-48. Σε διατεταγμένη αγγαρεία κρατουμένων για να μαζέψουν ξύλα σε λοφίσκο, στον Άγιο Αθανάσιο με φύλακα τον μπαρμπα-Μηνά, μεταξύ αυτών υπήρχε ποινικός με το επώνυμο Κουλουμπής, ο οποίος κατά τη διάρκεια της εργασίας επικαλέστηκε σωματική του ανάγκη και πηγαίνοντας γρήγορα πίσω από παρακείμενη λιθιά διέφυγε. Παρά τις προσπάθειες δεν βρέθηκε, ούτε επέστρεψε οικειοθελώς, με αποτέλεσμα ο μπαρμπα-Μηνάς να υποστεί τις συνέπειες: έξι μήνες στέρησης βαθμού, μισθού και υπηρεσίας. Εκκείνους τους μαύρους μήνες η οικογένεια του πέρανε δύσκολα, γι' αυτό με δική του πρωτοβουλία προσέγγισε τους συγγενείς του δραπέτη στη Θηνιά, ζητώντας τους να τον πείσουν να επιστρέψει, αλλά αυτή του η ενέργεια δεν απέδωσε.

Με τη λήξη του εξαμήνου στην υπηρεσία του υπέστη νέα δεινά, δυσμενή μετάθεση στις Αγροτικές Φυλακές της Τίρυνθας και μετά στις Φυλακές της Ζακύνθου, τις χρονιές 1950, '51 και '52 από τις οποίες απεχώρησε και γυρίζοντας στην Κεφαλονιά συνταξιοδοτήθηκε. Ο μπαρμπα-Μηνάς, οικείος και προσηνής με τη μικρή σύνταξή του για να βοηθήσει το σπίτι του, σκάρωσε μικρό μαγαζί, αλλά δεν πρόλαβε να χαρεί την προσπάθειά του με τους σεισμούς του '53 χάνοντας και το σπίτι του. Με στέγη τον έναστρο ουρανό επέστρεψε στη δημοσιοϋπαλληλική

Εκτοπίστηκε στον Άη Στράτη έως το 1960 και στην Αθήνα έως το 1962. Μέλος των Κεντρικών Οργάνων της Νεολαίας ΕΔΑ και Λαμπράκη και από το 1962 μέλος της Διοικούσας Επιτροπής ΕΔΑ και υποψήφιος βουλευτής της στις εκλογές 1961, 1963 και 1964. Από 21η Απριλίου 1967 μέχρι το 1971 κρατούμενος στα στρατόπεδα Γυάρου και Λέρου. Επαγγελματικά, επί σαράντα χρόνια ως συντάκτης-διορθωτής εφημερίδων και περιοδικών και κυρίως ως επιμελητής επισημονικών εκδόσεων Ιστορικού Αρχείου Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος από το 1979-80 μέχρι τον θάνατό του, που συνέβη από ανακοπή καρδιάς στην Αθήνα στις 1/1/2016.

σύνταξή του, με τις σωστές μερίδες φαγητού να φτάσουν για όλους. Άλλα ανοίγματα δεν του επέτρεπε η ηλικία του, στις τόσες ανατροπές απ' έναν παραδαρμένο της ζωής που γνώρισε βαρυχειμωνιές αλλά αυτός πίστευε στην άνοιξη, που τον κάλεσε κοντά της το 1979.

Ο Μηνάς Στεφανάτος πρωταρχικά σαν οικονομικός μετανάστης στην Αλεξάνδρεια, παρά τις τραυματικές του εμπειρίες κατά την παραμονή του εκεί, ανταπεξήλθε θαρραλέα τις γοργές ψυχολογικές μεταβολές στα σημεινόμενα και συμβάντα της ζωής του, αλλάζοντας βαθμίδα στην κοινωνική ιεραρχία, διατήρησε την πολιτισμική του ταυτότητα και ιδιοσυγκρασία. Στην επιστροφή του στην Ελλάδα, πάλεψε σε σκληρές εποχές για τον ίδιο και την οικογένειά του, παραμένοντας χαμηλών τόνων και αλληλέγγυος προς τον συνάνθρωπο.

[illegible]

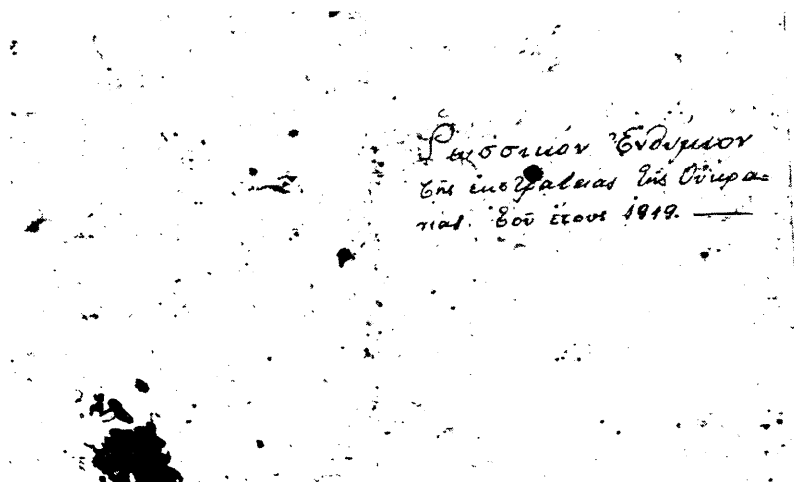

[illegible]

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΠΗΓΕΣ

1. Χαράλαμπος Νικολάου, «Η Ελληνική Εκστρατεία στη Μεσημβρινή Ρωσία (1919)», *Στρατιωτική Ιστορία*, τχ. 6 (Ιαν. 1987), σσ. 56-62.
2. Χαράλαμπος Νικολάου, «Η Μάχη της Χερσώνας (2-10 Μαρτίου 1919)», *Στρατιωτική Ιστορία*, τχ. 41 (Ιαν. 2000), σσ. 58-63.
3. Ευάγγελος Χεκίμογλου, «Άνθρωποι και Χώρος (χρονολόγιο)», *Ιστορικά Ελευθεροτυπίας*, τχ. 35 (15 Ιουνίου 2000), σ. 17.
4. Νίκος Γερ. Κουτρούλης, *Σ' αυτούς που πίστεψαν στο «όνειρο»*, Αθήνα 2007, σσ. 123, 260, 275-276.
5. Βλάσης Αγτζίδης, «Στα Χρόνια των Σοβιέτ (Το ελληνικό εκστρατευτικό σώμα)», *Η Καθημερινή*, *Επτά Ημέρες*: Η Οδησός των Ελλήνων, 21/11/2004, σ. 23.
6. Γιώργος Μαργαρίτης, «Ο Εμφύλιος Πόλεμος και οι εξωτερικές εισβολές», *Ε Ιστορικά Ελευθεροτυπίας*: Οκτωβριανή Επανάσταση, Οκτ. 2011, σσ. 51-84.
7. Κώστας Αυγητίδης, *Η Στρατιωτική Επέμβαση των Καπιταλιστικών Χωρών ενάντια στη Σοβιετική Ρωσία και η Ελλάδα (1918-1920)*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1999, σσ. 113-192, 205-262.
8. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Ελλάδας*, τ. Ε', εκδ. 20ος Αιώνας, Αθήνα 1958, σσ. 520-524.
9. Στέφανος Στεφάνου, *Ένας απ' τους Πολλούς της Ελληνικής Αριστεράς 1941-1971*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 2013, σσ. 161-175.
10. Κωνσταντίνος Ξ. Νίδερ, *Η Εκστρατεία της Ουκρανίας (Ιανουάριος-Μάιος 1919)*, Επιμέλεια- Σχολιασμός Φίλιππος Δ. Δρακονταειδής, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2015, σσ. 157-195.
11. Χρήστος Καραγιάννης, *Η ιστορία ενός Στρατιώτη (1818-1922)*, Επιμέλεια- Σχολιασμός Φίλιππος Δ. Δρακονταειδής, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2013, σσ. 89-94.
12. Χρήστος Π. Προέδρου, «Το Στρατιωτικό Ημερολόγιο του Μαργαρίτη Π. Προέδρου (1918-1922)», Επιμέλεια Κων/νου Χιόνη, *Θασιακά*, τ. 13, σσ. 255-424 (εδώ: 266-274).

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΤΖΗΣ*

«Γιατί ρωμαίικο, Κώστα, θα το μάθεις κάποτε, δεν είναι τόπος, δεν είναι κόσμος, εργοστάσια, ξυλάδικα, τίμιες δουλειές που θέλεις εσύ – είναι καημός μονάχα.»

Δημήτρης Χατζής (1913-1981) «Το Διπλό Βιβλίο»

Ο Γάλλος συγγραφέας Albert Camus, βραβευμένος με το βραβείο Νόμπελ το 1957 έχει πει ότι «ο σκοπός του συγγραφέα είναι να εμποδίσει τον πολιτισμό να καταστρέψει τον εαυτό του». Πράγματι, κυρίες και κύριοι, η δύναμη της λογοτεχνίας πολλές φορές επιβεβαιώνει το γεγονός ότι «μεγάλος συγγραφέας είναι εκείνος που προξενεί έκπληξη με το να γράφει κάτι που εμείς το ξέραμε πάντα».

Όχι άστοχα η ελεγειακή αυτή ματιά θα μπορούσε να συσχετιστεί – πιστεύω – με το έργο και την προσωπικότητα του Δημήτρη Χατζή, ενός λογοτέχνη, ενός ανθρώπου, στο πρόσωπο και στο έργο του οποίου συμπυκνώθηκε η πολύ ταραγμένη ιστορία της νεότερης Ελλάδας μ'έναν αφοπλιστικά απλό και γι' αυτό αληθινό τρόπο.

Ο ποιητής Τίτος Πατρίκιος, ομότεχνος και φίλος του Δημήτρη Χατζή λέει:

«Ο Χατζής δίνει μια επαρχιακή κοινωνία στα διηγήματά του. Κι έχουμε την τάση να αντιμετωπίζουμε κάτι που είναι επαρχιακό σαν επαρχιώτικο. Δηλαδή, ως κλειστό, εσωστρεφές, αυτάρεσκο και αυτοεξυψωτικό έναντι των ξένων πραγμάτων. Αντίθετα, ένας μεγάλος συγγραφέας, όπως είναι ο Χατζής, εμβαθύνοντας σε μια μικρή κοινωνία, μπορεί να συλλάβει και ν' αποδώσει συγκρούσεις, αντιθέσεις, υπερβάσεις, οι οποίες αποκτούν έναν

* Το παρόν κείμενο εκφωνήθηκε στην εκδήλωση του Συνδέσμου Φιλολόγων Κεφαλονιάς-Ιθάκης για τον Δημήτρη Χατζή στις 11/5/2016.

• Ο Θοδωρής Διαμάντης είναι φιλόλογος, γραμματέας του Σ.Φ.Κ.Ι.

οικουμενικό χαρακτήρα που απευθύνονται σ' όλους μας».- [Σε ποια σημεία διαφοροποιείται από τη σύγχρονη διηγηματογραφία;] «Διαθέτει ένα στοιχείο, το οποίο πλέον σήμερα το υποτιμούμε, μην πω ότι το απορρίπτουμε. Είναι ελκυστικός στην ανάγνωση. Απολαμβάνεις να τον διαβάζεις. Οι ήρωες του Χατζή είναι καθημερινοί άνθρωποι, με δεδομένες ζωές. Η γραφή έχει μια οικειότητα και μια αποστασιοποίηση μαζί, σα να πατά και να μην πατά σε γνωστούς χαρακτήρες, να είναι εδώ αλλά ταυτόχρονα να είναι κι αλλού. Η γλώσσα που μπορεί να ξενίσει στην αρχή έχει πλαστικότητα, έναν μυστικό ρυθμό που είναι σχεδόν υπνωτιστικός.

Το ενδιαφέρον για τον Δημήτρη Χατζή είναι επίσης, καθώς ήταν ένας άνθρωπος που ταξίδεψε πολύ, και αθέλητα και επειδή το επιθυμούσε, ότι έχει φέρει μέσα στα γραφτά του την αίσθηση του ανοιχτού χώρου μέσα στον οποίο κινήθηκε».

Ποιος ήταν όμως ο Δημήτρης Χατζής;

Ο Δημήτρης Χατζής γεννιέται στα Γιάννινα το Νοέμβριο του 1913, γιος του Γεωργίου Χατζή διηγηματογράφου, λόγιου και παλαμικού ποιητή, γνωστού με το ψευδώνυμο Πελλερέν που επίσης ήταν εκδότης της εφημερίδας «Ήπειρος» και μεγαλώνει σε μια γειτονιά μ' ένα τυπογραφείο.

Το 1925 φεύγει για την Αθήνα για τις γυμνασιακές του σπουδές. Το 1930 πεθαίνει ο πατέρας του, γεγονός που υποχρεώνει τον Δημήτρη Χατζή να επιστρέψει στα Γιάννενα όπου ολοκληρώνει τη φοίτησή του στο Γυμνάσιο Ζωσιμαίας και αναλαμβάνει την έκδοση της εφημερίδας «Ήπειρος». Τα χρόνια αυτά έρχεται σε επαφή με τον μαρξισμό και προσχωρεί στο Κομμουνιστικό Κόμμα. Γράφεται στη Νομική Σχολή, αλλά αδυνατεί για οικονομικούς λόγους να συνεχίσει, ενώ στέλνει τα πρώτα του ποιήματα σε φιλολογικά περιοδικά της εποχής, συνήθως με ψευδώνυμο. Το 1936 συλλαμβάνεται από τη δικτατορία του Μεταξά και εξορίζεται στη Φολέγανδρο. Ένα χρόνο μετά επιστρέφει στα Γιάννινα και το 1941 στρατεύεται για το αλβανικό μέτωπο αλλά τον προλαβαίνει η γερμανική εισβολή εξαιτίας της οποίας καταφεύγει στην Αθήνα. Από το 1941 ως το 1944 συμμετέχει ενεργά στην Εθνική Αντίσταση και αναδεικνύεται στέλεχος της «Ελεύθερης Ελλάδας» του βουνού. Από το 1945 ακολουθεί την προκαθορισμένη μοίρα των ευρύτερων, αλλά και προσωπικών του επιλογών. Έτσι, το 1947 συλλαμβάνεται εκ νέου και εξορίζεται στην Ικαρία απ' όπου αφήνεται ελεύθερος έναν χρόνο μετά. Επιστρέφει στην Αθήνα και προσπαθεί μάταια να βρει τρόπο διαφυγής δια θαλάσσης. Στρατεύεται στον τακτικό στρατό και τον στέλνουν στα Γιάννινα. Δραπετεύει και περνώντας τον ποταμό Καλαμά εντάσσεται στον Δημοκρατικό Στρατό μέχρι την τελική του υποχώρηση. Τον Ιούλιο του 1948 πληροφορείται την εκτέλεση του αγαπημένου του αδερφού Άγγελου, γεγονός που τον συγκλόνισε και τον σπρώχνει και ως λογοτέχνη.

Από το 1949 και για τα επόμενα τριάντα σχεδόν χρόνια εγκαταλείπει την Ελλάδα και μέχρι το 1974 θα τον συνοδεύει ο χαρακτηρισμός «άπατρις». Στην

περίοδο της απουσίας του από την Ελλάδα περνάει από τη Ρουμανία και την Ουγγαρία που θα αποτελέσει στο εξής τη δεύτερη πατρίδα του. Εκεί στήνει τη ζωή του, εκεί κερδίζει την εκτίμηση των Ούγγρων, εκεί και η δραματικά σιωπηλή ταύτισή του με το ιδεολογικό του έτερον ήμισυ, το κόμμα. Στις αρχές της δεκαετίας του '50 γνωρίζει τον βυζαντινολόγο Μόραβτσικ, ο οποίος τον βοηθά να σπουδάσει περαιτέρω. Ακολουθώντας την ένταση των εσωκομματικών εξελίξεων, εκδιώκεται από το επίσημο κατάλυμα για τα κομματικά στελέχη και βιώνει δύσκολες καταστάσεις ακόμα και επιβίωσης. Το 1953 εκδίδεται *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, έργο σταθμός στα νεοελληνικά γράμματα. Μετά τα γεγονότα της σοβιετικής εισβολής στην Ουγγαρία και το τέλος της μεταρρυθμιστικής απόπειρας των κεντροευρωπαϊκών χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού», ο Χατζής φεύγει για το Ανατολικό Βερολίνο με τη βοήθεια του βυζαντινολόγου καθηγητή Μόραβτσικ. Λίγο αργότερα επιστρέφει στη Βουδαπέστη όπου με μια χαμηλόβαθμη θέση στο πανεπιστήμιο της πόλης προσπαθεί και πάλι να ξαναστήσει τη ζωή του. Εκεί αρχίζει να συνεργάζεται με εκδοτικό οίκο και προωθεί τη μετάφραση δεκάδων έργων της νεοελληνικής λογοτεχνίας στα ουγγρικά. Την ίδια εποχή επιχειρεί να επιστρέψει στην Ελλάδα, αλλά η επιβολή της δικτατορίας το 1967 ανακόπτει την προσπάθειά του αυτή. Από το 1968 εγκαθίσταται στο Παρίσι.

Ο Χατζής αισθάνεται κοντύτερα στο εγχείρημα του ευρωκομμουνισμού. Οι πολιτικές του πεποιθήσεις τελικά του κοστίζουν μια δυνατότητα για καριέρα σε πανεπιστήμιο της γαλλικής πρωτεύουσας.

Επιστρέφει στη Βουδαπέστη. Στο πανεπιστήμιο της πόλης διδάσκει νέα ελληνικά και νεοελληνική λογοτεχνία. Τότε αρχίζει να γράφει το *Διπλό βιβλίο* σαν ένα χαμένο ταξίδι, σαν μια αταύτιστη ακόμη μουσική που ανεβαίνει από χρόνο παρελθόντα σε χρόνο μέλλοντα. Τον Νοέμβριο του 1974 τολμά μια επιστροφή στην Ελλάδα όπου εκκρεμούν – για προφανείς λόγους – καταδικαστικές αποφάσεις εναντίον του. «Δεν γύρισα από νοσταλγία, γύρισα για να βρω τον εαυτό μου» λέει ο ίδιος. Εξάλλου, στο συγγραφικό του έργο διαπραγματεύεται έμμεσα το ζήτημα της εξορίας όχι ρεαλιστικά ή αυτοβιογραφικά αλλά ως μια καθολική εμπειρία απαλλαγμένη από τη νοσταλγία της επιστροφής ή τις ψευδαισθήσεις της ουτοπίας.

Τον Ιούνιο του 1975 επιστρέφει οριστικά. Συμμετέχει με θέρμη σε κάθε πολιτιστική κίνηση όπου του το ζητούν. Το 1976-1977 συμμετέχει ενεργά σ' ένα τολμηρό για την εποχή εγχείρημα, την πολιτισμική διεύρυνση των θετικών επιστημών με τη διδασκαλία μαθημάτων νεοελληνικού πολιτισμού και παιδείας. Στο εναρκτήριο μάθημα «νεοελληνική λογοτεχνία και νεοελληνική ιδεολογία» στο Πανεπιστήμιο της Πάτρας το 1975 αναφέρει μεταξύ άλλων:

«Ιδεολογία θα πει αντίληψη ολόκληρη που συγκροτείται από τα βιώσιμα στοιχεία της παράδοσης, συγκροτείται από την αντίληψη των σημερινών προβλημάτων και συγκροτείται από την προοπτική της αυριανής ζωής.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΑΝΤΙΣΤΕΙΛΕΤΑΙ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΟΛΗΝ

ΜΟΝΕΙΟΝ ΜΙΣΟΥΡΟΥ

[...] να ζητήσουμε εκείνα τα στοιχεία της παράδοσης που είναι βιώσιμα μέσα σε μια σύγχρονη βιομηχανική, αναπτυσσόμενη κοινωνία. Τότε μόνο μπορούμε να αξιοποιήσουμε αυτά τα στοιχεία, να τα κάνουμε δυνάμεις για να κρατήσουμε και να ανασχηματίσουμε την εθνική μας φυσιογνωμία μέσα στην πλημμύρα της κατανάλωσης. Το δεύτερο στοιχείο μιας ιδεολογίας είναι βέβαια τα σημερινά προβλήματα. Τα προβλήματα αυτά συγκροτούν όλα μαζί και συνθέτουν το μεγάλο πρόβλημα της εθνικής ανεξαρτησίας και της δημοκρατικής αλλαγής σε ένα ενιαίο σύνολο. Δεν θα κερδίσουμε ποτέ την εθνική μας ανεξαρτησία χωρίς μια εσωτερική δημοκρατική αλλαγή. [...] το τρίτο στοιχείο είναι βέβαια η προοπτική της αυριανής μας ζωής –πως θα θέλαμε να τον κάνουμε για να ζήσουμε μέσα σ'αυτόν. Η προοπτική αυτή δεν μπορεί να είναι έξω από την πορεία και την κατεύθυνση όλης της Ευρώπης προς μια νέα κοινωνία –που να είναι η κοινωνία της κοινωνικής δικαιοσύνης και να είναι μαζί η κοινωνία της δημοκρατίας».

Το ακαδημαϊκό κατεστημένο όμως αντιδρά και γρήγορα το εγχείρημα αυτό πέφτει στο κενό.

Παρακολουθεί ωστόσο με κάθε ευκαιρία τις διεργασίες του καιρού του με ιδιαίτερο ενθουσιασμό, αν και τον απογοητεύουν οι κομματικές επικαλύψεις. Την ίδια περίοδο εκδίδονται: τα διηγήματα με τίτλο *Σπουδές*, ενώ προσκαλείται από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων για μια σειρά διαλέξεων σχετικών με τη δημόδη λογοτεχνία 15ου 16ου αι. Συνεργάζεται με το περιοδικό *Αντί* και αρθρογραφεί σε πολλά έντυπα – κυρίως εφημερίδες. Μέσα σε αυτή την ορμή γράφει το *Διπλό Βιβλίο*. Το 1981 αρρωσταίνει από καρκίνο των βρόγχων. Ο τότε υπουργός Υγείας Σπ. Δοξιάδης εγκρίνει τιμητικά τη μετάβασή του στο Λονδίνο, αλλά τον Ιούνιο του ίδιου χρόνου καταλήγει σε φιλικό σπίτι της Αθήνας όπου και αφήνει την τελευταία του πνοή.

Η ζωή και το έργο του Δ. Χατζή σηματοδοτούνται από την ακούραστη «έγνοια» του για τον ελληνισμό και τον άνθρωπο. Σε όλη του τη ζωή κύριο μέλημά του υπήρξε ο νέος ελληνισμός σε όλες τις εκφάνσεις του. Το γραπτό έργο του Χατζή που θα μπορούσαμε να το χωρίσουμε στο πολιτικό, στο καθαρά λογοτεχνικό, αλλά και στο επιστημονικό σε ό,τι έχει να κάνει με τη βυζαντινή/μεταβυζαντινή περίοδο. Στο αφηγηματικό του έργο παρατηρεί κανείς τους σαφείς συνδέσμους με το ηθογραφικό διήγημα. Στρατευμένος ιδεολογικά στο χώρο της κομμουνιστικής αριστεράς εκδίδει το πρώτο μυθιστόρημά του με τίτλο *Φωτιά*, μια απόπειρα λογοτεχνικής καταγραφής των γεγονότων της Αντίστασης. Για τον ίδιο λόγο ως αφετηρία λογοτεχνική του έργου του μπορεί να θεωρηθεί ο «σοσιαλιστικός ρεαλισμός».

Ως μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος και ανταποκριτής Τύπου στη διάρκεια του εμφυλίου ο Χατζής είχε άμεση εμπειρία των γεγονότων που καταγράφει: ο ίδιος στον επίλογο του *Χρονικού Μουργκάνα* γράφει:

«τελείωσα τη διήγησή μου. Δεν ξέρω πως τα κατάφερα σαν γραμματικός – με τα περιστατικά της μάχης. Πρέπει μονάχα να πω πως όλα βαλθήκανε με τη σειρά την κανονική τους. Δεν υπάρχουνε σ' αυτή τη διήγηση ανακρίβειες ούτε υπερβολές. Οι διάλογοι είναι όλοι αυθεντικοί. [...] και όλα μέσα στη διήγηση είναι υποταγμένα όχι μόνο γενικά στην αλήθεια, μα στην πιο αυστηρή απαίτηση της ακρίβειας και για το πιο μικρό περιστατικό»

Ειδικότερα στο *Τέλος της μικρής μας πόλης* ο ρεαλιστής συγγραφέας κατορθώνει να ισορροπήσει τον ορθολογισμό του με το συναίσθημα, τις δύο αντιφατικές ιδιότητες που τον χαρακτηρίζουν και να μας δώσει μια τέτοια τοιχογραφία ηθών και χαρακτήρων που κινούνται γύρω από τις εξουσίες, με όπλα τις μηχανογραφίες και τους εκβιαστικούς μηχανισμούς. Αποκαλύπτει έτσι τη διαφθορά και την παρακμή και την προϊούσα κατάρρευση, πρόκειται για μία από τις εντυπωσιακότερες συλλογές διηγημάτων. Η ιστορική περίοδος που είναι στημένες οι ιστορίες, από τον Μεσοπόλεμο ως και την Αντίσταση, είναι από μόνη της μια συγκινησιακά φορτισμένη εποχή. Τα πάντα άλλαξαν ραγδαία μέσα σε λίγες δεκαετίες, ένας πόλεμος πρωτοφανής ως προς την έκταση και την αγριότητα του – ο Δεύτερος – συντάραξε όλη την Ευρώπη. Ενώ παράλληλα στην Ελλάδα οι παλιές κοινωνικές δομές κατέρρεαν, άλλες αξίες εμφανίζονταν από αυτές που είχαν θρύψει το Ελληνικό κράτος στον κοντά έναν αιώνα, τότε, της ύπαρξής του. Οι ήρωες του παλεύουν να βρουν μια θέση σε αυτόν τον κόσμο που πεθαίνει, σε αυτόν που αναγεννιέται, αντιμετωπίζουν κοσμοϊστορικές αλλαγές, που έρχονται ύπουλα, σχεδόν εκμαυλιστικά, που οι περισσότεροι δεν τις αντιλαμβάνονται κι όμως συμβαίνουν. Μιλάμε για ένα ολοκληρωμένο έργο, μια τοιχογραφία χαρακτήρων και εποχής που πολύ δύσκολα μπορεί να αποτιμηθεί.

«Ο Σιούλας ο ταμπάκος», γεννημένος σε μια κλειστή κάστα ανθρώπων που παντρευόταν μεταξύ της, συναλλασσόταν μεταξύ της και ευημερούσε, ζει την παρακμή του επαγγέλματος που αφήνει τους ομότεχνους του να πεινούν. Και τελικά ανοίγει τον δρόμο, με πίκρα και φόρτο φυσικά, για αυτό που πρέπει να γίνει.

«Ο Σαμπεθάι Καμπιλής», που κρατά την εβραϊκή γειτονιά στα δυο του χέρια, που αρνείται το διαφορετικό αν και το έθρεψε στον κόρφο του, θα τους οδηγήσει στον όλεθρο.

«Η θεία μας η Αγγελική» που όλους τους βλέπει ίσους, πλούσιους και φτωχούς, θα μάθει μια και καλή κάποια πράγματα.

Αλλά και στη «Διαθήκη του καθηγητή», ένας ήσυχος φιλόλογος θα κατορθώσει με το θάνατό του, να ολοκληρώσει όλα όσα έλεγε στα παιδιά μια ολόκληρη ζωή.

Στο *Διπλό Βιβλίο* μια σύνθεση εννιά κεφαλαίων που κινείται στο μεταίχμιο ανάμεσα στον παλιό και τον νέο κόσμο και στη συνάντησή τους. Ένα βιβλίο «μοναξιάς και ελπίδας» όπως το χαρακτηρίζει ο ίδιος ο συγγραφέας.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΛΗΣ
ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ

«και τι μπορείς, λοιπόν να βγάλεις από μένα κύριε συγγραφέα; Έχει ήρωες, φονιάδες, νοσήματα ψυχικά κι ανησυχίες του πνεύματος; γιατί δε γράφεις γι'αυτά; Το ρωμείο ζητάς να βεις από μένα; Τον άνθρωπο –λες- το σημερινό;»

Αναρωτιέται ο Κώστας, ήρωας του διηγήματος...

Ο Χατζής ασχολείται με το σημερινό κόσμο και με τον άνθρωπο που ζει σ'αυτόν, ιδιαίτερα με τους Έλληνες. Το *Διπλό βιβλίο* αφηγείται τη ζωή ενός φτωχού μετανάστη ο οποίος εργάζεται στη Γερμανία στη δεκαετία του '50 και παραπέμπει συνειρμικά σήμερα στην υποδοχή των οικονομικών μεταναστών από άλλες φτωχότερες χώρες.

Αλλά, το ειδικό βάρος του *Διπλού βιβλίου* δε βρίσκεται στη ζωή των μεταναστών. Όσοι «διαβάζουν» το *Διπλό Βιβλίο* μόνο ως ένα λογοτέχνημα μεταναστευτικής παθολογίας και μάλιστα ως μια οιονεί καταγγελία των Γερμανών θα πρέπει να παρατηρήσουν ότι κάθε άλλο παρά αυτό συμβαίνει. Για τον συγγραφέα Έλληνες και Γερμανοί εργαζόμενοι «βράζουν» στο ίδιο καζάνι. Ο Κώστας του διηγήματος ταλανίζεται από κάτι άλλο, τον επαναπροσδιορισμό μιας ταυτότητας:

«[...] τη νοσταλγία της πατρίδας που λένε, ποτές δεν την είχα [...] εγώ δεν έχω πατρίδα, δεν την έχω στην πατρίδα μου την πατρίδα[...] [...] τίποτε ρωμείο δεν έμεινε μέσα μου. Είμαι ένας άνθρωπος χωρίς πατρίδα»

Με τρόπο σχεδόν αυτοβιογραφικό ο Χατζής ξεδιπλώνει τους προβληματισμούς του για τη σύγχρονη του ιστορία, δομικό στοιχείο της οποίας από το μετερίζι της αυτόβουλης στρατεύσης υπήρξε και προσωπικά. Γράφει χαρακτηριστικά σε άρθρο του στο περιοδικό *Αντί* το 1980:

«Η παλιά μας κοινωνία απέρχεται ιστορικά χωρίς να έχουμε το αντίκρισμα μιας νέας κοινωνίας για να ενταχτούμε σε αυτήν. Και βρισκόμαστε έτσι και νομίζω πως θα βρισκόμαστε για κάμποσο ακόμη στο μεταίχμιο δύο εποχών, δύο κοινωνιών. Και ακριβώς αυτό: Μεταίχμιο σημαίνει παντού και πάντοτε σύγχυση των ιδεών –ανυπαρξία ιδεών καθαρών και κατευθυντήριων, απιστία λοιπόν στην αξία και τη δύναμη των ιδεών –απιστία που συνεπάγεται τη απραγία μεγάλων στρωμάτων του λαού –απραξία ενισχυμένη σήμερα από την ψυχική παραμόρφωση των ανθρώπων της καταναλωτικής αλλοτρίωσης και παραμόρφωση που, όπως βέβαια συμφωνείτε, δεν είναι φρούτο μονάχα δικό μας, αλλά παγκόσμιο»

Τουλάχιστον προφητικά θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν τα λόγια αυτά και στην εποχή μας, καθώς ζούμε στη χώρα μας με οδυνηρό τρόπο όχι απλά την

ΙΚΩΝΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΤΤΕΙΟ ΑΘΕΟΥΡΟΥ

«παραμόρφωση» λόγω της καταναλωτικής αλλοτρίωσης, αλλά την προϊούσα ανθρωπιστική καταστροφή που προκάλεσε το τσουνάμι της οικονομικής κρίσης.

Ο Δημήτρης Χατζής, ένας συναισθηματικός ιδεολόγος κράτησε πάντα αποστάσεις από την επίσημη κομματική γραμμή. «Οι αποστάσεις δημιουργήθηκαν από την αδιάλλακτη κριτική στάση που είχε ο Δημήτρης Χατζής. Και επειδή ήταν δύσκολος άνθρωπος, το τράβαγε».

Με την επιστροφή του στην Ελλάδα, συνέπλευσε με τις ανανεωτικές τάσεις της Αριστεράς. «Ήταν πολύ επικριτικός στον λεγόμενο υπαρκτό σοσιαλισμό και δεν έβλεπε να υπάρχει διέξοδος ούτε στις ανανεωτικές προσπάθειες που γίνονταν τότε. Δέκα χρόνια προτού καταρρεύσουν τα καθεστώτα, εκτιμούσε ότι δεν θα επιβιώσουν. Αλλά εμπνεόταν πάντα από τον σοσιαλισμό με ανθρώπινο πρόσωπο, με δημοκρατία. Είχε ζήσει στην πλάτη του την έλλειψη της δημοκρατίας».

Δεν είναι μόνον οι επέτειοι που φέρνουν παλαιότερους συγγραφείς στο προσκήνιο, αλλά κυρίως η πάντα επίκαιρη ματιά τους. Ο Χατζής επιδιώκει να αναπαραστήσει δύο κόσμους: έναν που φθίνει και ανήκει στο παρελθόν και έναν ανερχόμενο και υποσχόμενο, ο οποίος βαθμιαία στο *Διπλό βιβλίο* παίρνει την όψη του αβέβαιου και απατηλού. Μέσα από την ανέχεια, τις δυσκολίες και τη μοναξιά των προσώπων, η αφήγησή του φορτίζεται συναισθηματικά και έτσι οι αναγνώστες ωθούνται να υιοθετήσουν είτε μια ρομαντική και νοσταλγική στάση για τον κόσμο που χάνεται ή να καλλιεργήσουν και να αναπτύξουν κριτικά την επίγνωση ότι ο κόσμος πλέον κυριαρχείται από την υπαρκτή και ιδεολογική αίσθηση του ανέστιου. Μιας ανέστιας περιπλάνησης. Με αυτόν τον τρόπο τα κείμενά του προσκαλούν και προκαλούν δύο αντιθετικές στάσεις και εκτιμήσεις.

Η πρώτη θα μπορούσε να περιγραφεί ως κοινωνικο-ιδεολογική (και αρχικά αισιόδοξη), που εκπορεύεται μεν από την πεποίθηση στην τελεολογικά προοδευτική πορεία της κοινωνίας και στον διαμορφωτικό της ρόλο πάνω στα αφηγηματικά πρόσωπα, οδηγείται όμως στην αυτοαμφισβήτηση και στον αδιέξοδο σκεπτικισμό.

Η δεύτερη θα μπορούσε να χαρακτηριστεί συναισθηματική ή ανθρωπιστική, έχοντας ως κατάληξη την ταύτιση με τα δρώντα πρόσωπα και τη συμπάθεια για την κοινωνική τους περιθωριοποίηση, απομόνωση ή ήττα. Παραδόξως ο Χατζής μπορεί και λειτουργεί ταυτόχρονα ως συναισθηματικός και ορθολογιστής συγγραφέας, ρεαλιστής και μεταμοντέρνος, κοινωνικός ιδεολόγος και άπιστος εξόριστος, προικισμένος αφελής παραμυθάς και υποψιασμένος τεχνίτης του λόγου. Νομίζω ότι αυτοί οι ανορθόδοξοι συνδυασμοί που στοιχειοθετούν τη συγγραφική του πορεία και την καλειδοσκοπική του εικόνα ελκύουν για διαφορετικούς λόγους ένα ετερόκλητο (ηλικιακά και πνευματικά) αναγνωστικό κοινό, εξηγώντας και τη διάρκεια της απήχησης του. Ο Χατζής εν τέλει κατόρθωσε να ισορροπήσει αντιθετικά στοιχεία διαγράφοντας μια πρωτοφανή συγγραφική πορεία που ξεκινάει από την ακατέργαστα στρατευμένη τέχνη της Φωτιάς και καταλήγει στους τεχντροπικούς πειραματισμούς του *Διπλού βιβλίου* ή στους αισθητι-

κούς προβληματισμούς των *Σπουδών*. Το ενδιαφέρον για τον Δημήτρη Χατζή είναι επίσης, καθώς ήταν ένας άνθρωπος που ταξίδεψε πολύ, και αθέλητα και επειδή το επιθυμούσε, ότι έχει φέρει μέσα στα γραφτά του την αίσθηση του ανοιχτού χώρου μέσα στον οποίο κινήθηκε.

Τριάντα πέντε χρόνια μετά τον θάνατό του, το έργο του εξακολουθεί να παραμένει ζωντανό. Εμβαθύνοντας σε μια μικρή κοινωνία, μπορεί να συλλάβει και ν' αποδώσει συγκρούσεις, αντιθέσεις, υπερβάσεις, οι οποίες αποκτούν έναν οικουμενικό χαρακτήρα που απευθύνονται σ' όλους μας.

*Αγαπώ τους ανθρώπους π'είχαν μοίρα να μείνουν
νικημένοι κι ασάλευτα, στους ίδιους τους τόπους
και τα 'απύθμενα μάτια, τα γαλάζια, που κλείνουν
τη βαθειά νοσταλγία της απέραντης θάλασσας,
- αγαπώ τους ανθρώπους...*

(Τάκης Γ. Πελλερέν, *Δικαίωση*, 1934)

Ρωτάμε συνεχώς για το νόημα. Ίσως το λάθος μας είναι στο ίδιο το ερώτημα. Ίσως δεν πρέπει να ζητάμε νόημα – αλλά να δίνουμε νόημα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Νούτσος, Παναγιώτης, «Ο "πολιτικός" Δημήτρης Χατζής», Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Ιωαννίνων, μέρος γ', τομ. 24 (1995), σελ. 9-16.
2. Καψωμένος Ε.Γ., «Ο Δημήτρης Χατζής και το πολιτιστικό μας πρόβλημα», *Ουτοπία*, τχ. 3 (1992): 133-142
3. Πατρίκιος Τίτος: «Ένας αγώνας ως το τέλος», *Αντί*, 183 (1981): 16-17
4. Γουλανδρός, Ν. (1991) *Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989)*, Δημήτρη Χατζή, Αθήνα: Γνώση
5. Πολίτης, Λ. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, 1978, Εκδ. Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης
6. «Ο οικουμενικός Δημήτρης Χατζής», του Βασίλη Κ. Καλαμαρά, *Ελευθεροτυπία*, 22 Ιουλίου 2006.
7. Γιώργου Μ. Βραζιτούλη, «Στα ίχνη του Δημήτρη Χατζή στο (ανατολικό) Βερολίνο (1957–1963)» Αναδημοσίευση από το ελληνογερμανικό περιοδικό *Εξάντας* του Βερολίνου (τεύχος 11, Δεκέμβριος 2009).
8. Τριάντου, Ιφιγένεια, «Η αφηγηματική τεχνική στην πεζογραφία του Δημήτρη Χατζή», διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Φιλοσοφική, Τμήμα Φιλολογίας, 1997

«ΜΑΡΑΜΠΟΥ»

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΤΗΣ ΘΑΛΑΣΣΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΘΑΛΑΣΣΙΝΩΝ

Ο υποψήφιος αναγνώστης αυτού του εκτενούς κειμένου, όταν δει ποιος το υπογράφει, δίκαια θα αναρωτηθεί: Τι γυρεύει η αλεπού στο παζάρι; Πράγματι, με τι εφόδια θ' αποτολμήσω εγώ, ένας συνταξιούχος του Δημοσίου, ν' αρθρώσω τον όποιο λόγο μου για τον ποιητικό λόγο ενός δημιουργού, που στο περιορισμένο σχετικά έργο του μπόρεσε να καλύψει την απεραντοσύνη όλων των θαλασσινών και όχι μόνο θεμάτων; Γιατί είναι αλήθεια, πως μόνο ο συσσωρευμένος γνωσιακός και αξιακός μου πλούτος από τις σπουδές, τα διαβάσματα, τα βιώματα και τις εμπειρίες μου, δεν θ' αρκούσαν για ένα τέτοιο τόλμημα και μάλιστα σε ένα περιοδικό φιλολόγων, την *Κυμοθόη*, που γράφεται από ειδικούς και διαβάζεται από απαιτητικούς.

Έχω ωστόσο ένα λόγο - δικαιολογία που αποτελεί, πλην του ανυπόκριτου θαυμασμού μου για τον ποιητή, και κίνητρο ετούτης της γραφής μου. Κι εφόδιο συνάμα, ασπίδα προστασίας αλλά και όπλο επίθεσης για το ενδεχόμενο υπερέκθεσής μου στους ειδικούς και απαιτητικούς. Αυτός ο λόγος - δικαιολογία, εφόδιο και κίνητρό μου είναι η υπερδεκαετής (αρχές 1962 - αρχές 1972) επαγγελματική θητεία μου στο Εμπορικό μας Ναυτικό, όπου δούλεψα ως ραδιοτηλεγραφετής (ασυρματιστής - μαρκόνης), τουτέστιν ομότεχνος του πατριώτη μας ποιητή.

Η μετέπειτα σαραντάχρονη στεριανή σταδιοδρομία μου στην Πολιτική Αεροπορία, απ' όπου και συνταξιοδοτήθηκα ως επίτιμος διευθυντής, οφείλεται στη σχετικά έγκαιρη διαπίστωσή μου ότι η ζωή του ναυτικού δεν συμβιβαζόταν με την οικογένεια που είχα εν τω μεταξύ αποκτήσει, πράγμα που με έκαμε ν' αφήσω τη θάλασσα. Χωρίς όμως να ξεχάσω ποτέ ό,τι καλό ή κακό, πάντα όμως ηδονικό, γοητευτικό και συναρπαστικό έζησα, όσον καιρό «συνέζησα» μαζί της.

Ύστερα από αυτόν το μακρύ αλλά αναγκαίο για εμεπρόλογό, που προσδοκώ

- Ο Μάκης Τραυλός είναι Επίτιμος Διευθυντής Υπηρεσίας Πολιτικής Αεροπορίας, τ. ασυρματιστής Εμπορικού Ναυτικού.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ

να μην του καταλογιστεί και πρόθεση ακκισμού, μπαίνω αμέσως στο θέμα μου, με τον αναιδή πλέον ισχυρισμό ότι θα κομίσω γλαύκα όχι μόνο στους απαιτητικούς αναγνώστες, αλλά και στους ειδικούς μελετητές του καββαδιακού έργου.

Λέω λοιπόν, μετά λόγου γνώσεως, πως ο «Μαραμπού» όταν έγραφε- δημιουργούσε, είχε περισσότερο υπόψη του το σινάφι του προς το οποίο και συνήθως απευθυνόταν στο δεύτερο ενικό ή πρώτο πληθυντικό πρόσωπο, τους συναδέλφους του θαλασσινούς και λιγότερο τους άλλους, του στεριανούς, τους οποίους, ως γνήσιος λογοτέχνης, σίγουρα δεν αγνοούσε. Δεν ισχυρίζομαι μ' αυτό ότι οι στεριανοί είναι γι' αυτό ανήμποροι να εισπράξουν την αισθητική, αισθησιακή και έντονα ερεθιστική, (όχι όμως εριστική) ιδιαιτερότητα του ποιητικού λόγου του αξέχαστου Κόλια, που αναμφίβολα εισχωρεί μέχρι το μεδούλι όλων μας, ακόμα κι όταν μας μπερδεύει, μιλώντας μας για:

*τέρατα βαμμένα πορφυρά
με φτερούγες γλάρων στο κεφάλι.*

(Πούσι, «Αρμίδα», από την 7η στροφή).¹

Υποστηρίζω απλά πως ο άνθρωπος της θάλασσας με τον οποίο ο ποιητής συνομιλεί ακόμα και όταν μονολογεί, λειτουργεί ως πλέον ευαίσθητος δέκτης της κοφτής, κοφτερής και χωρίς φιοριτούρες γραφής του και κυρίως διαθέτει τη βιωματική γνώση να την αποκωδικοποιεί, όπου χρειάζεται.

Έχει έτσι ο θαλασσινός το εξορισμού προνόμιο να συνταξιδεύει με τον ποιητή στα πιο γνωστά και απόμακρα πόρτα του κόσμου, να διασχίζει ωκεανούς, να «σχίζει θολές γραμμές οριζόντων», να βλέπει τις διαδικασίες και τα δρώμενα των αφίξεων και αναχωρήσεων, των ιδιοτροπιών του καιρού και των επιπτώσεων τους στη δουλειά του, τα παθήματα σκάφους και μηχανής, τ' αγκυροβόλια- ράδες, τους κάθε ράτσας πιλότους, τους συνεργάτες του μέσα και έξω από το καράβι, τον καραβίσιο ύπνο και ξύπνιο του, την κούραση και την ανάπαυσή του, τα μικρά και ασημάντα της καθημερινότητάς του και τέλος (υπάρχει τέλος;) τα κορίτσια των λιμανιών, που του δίνανε πρόσκαιρη χαρά, αλλά και πολλή στενοχώρια και απογοήτευση:

Σαλπάρουμε! Μας περιμένουν στο Μπραζίλι.

Το πρόσωπο σου θα το μούσκεψε τ' αγιάζι

ζεστόν αγέρα κατεβάζει το μπουγάζι

μα ούτε φουστάνι στη στεριά κι' ούτε μαντίλι.

(Πούσι, «Cambay's water», τελευταία στροφή).

1. Σημειώνω εδώ ότι για τη συγγραφή αυτού του κειμένου χρησιμοποίησα τα εξής ποιητικά έργα του Νίκου Καββαδία των εκδόσεων Άγρα, στα οποία και παραπέμπω: *Πούσι*, Αθήνα 1989, *Τραβέρσο*, [Αθήνα 1990] και *Μαραμπού*, [Αθήνα 1990].

Το θηλυκό στοιχείο, υπαρκτό, ζωντανό, πραγματικό, συνυπάρχει με το φανταστικό, το ιδεατό, το άυλο που πάμπολλες φορές παίρνει σάρκα και οστά, ζωντανεύει και γοητεύει ή σκανδαλίζει.

Χόρεψε πάνω στο φτερό του καρχαρία.
Παίξε στον άνεμο τη γλώσσα σου και πέρνα.
Αλλού σε λέγανε Γιουδήθ, εδώ Μαρία.
Το φίδι σκίζεται στο βράχο με τη σμέρνα.
(Τραβέρσο, «Γυναίκα», 1η στροφή).

Και αλλού:

Ξεχασμένο τ' άστρο του Βορρά,
οι άγκυρες στο πέλαγο χαμένες.
Πάνω στις σκαλιέρες σε σειρά
δώδεκα σειρήνες κρεμασμένες.

Η πλωριά γοργόνα μια βραδιά
πήδησε στον πόντο μεθυσμένη,
δίπλα της γλιστρούσαν συνοδιά
του Κολόμβου οι πέντε κολασμένοι.
(Πούσι, «Αρμίδα», 5η και 6η στροφή).

Και πάλι:

σ' έστειλε ο πρώτος στα νερά να πας για να γραδάρεις,
μα εσύ θυμάσαι τη Σμαρώ και την Καλαμαριά.
(Πούσι, «Θεσσαλονίκη», 1η στροφή).

Δεν ξεχνάει και τη μάνα του –γυναίκα κι αυτή– που φροντίζει ν' ανεβοκατεβάξει το κρεμαστό καντήλι οροφής για τον αδικοχαμένο τελευταίο της γιο (αδελφό του ποιητή) καπετάνιο, θαμμένο κάπου στην Άπω Ανατολή:

Βίρα Κεφαλλονίτισσα και μάϊνα το καντήλι.

Σε λόφο γιαπωνέζικο κοιμάται το στερνό.

(Τραβέρσο, «Yara yara», 4η στροφή).

Το θέμα «γυναίκα» είναι τόσο διάχυτο, τόσο πανταχού παρόν στο έργο του Καββαδία, που και να θέλεις, δεν σ' αφήνει να το αγνοήσεις. Το έχει εξαντλήσει

χωρίς προκαταλήψεις, ασεβείς προσεγγίσεις, αιδημοσύνη και λεκτική επιφυλακτικότητα.

Στο «Μαραμπού», το κυρίαρχο ποίημα της ομώνυμης συλλογής του, που είναι και το αποκορύφωμα της αντιμετώπισης του θέματος αυτού, γιατί μεταξύ των άλλων εμπεριέχει και το αυστηρώς προσωπικό στοιχείο - οπτική γωνία του ποιητή, δεν προκαλείται, δεν θίγεται, δεν ερεθίζεται ο αναγνώστης, αντίθετα, προδιατίθεται, αν όχι θετικά, πάντως συγχωρητικά, σε υπαρκτά εκφυλιστικά κοινωνικά φαινόμενα – παρόντα εξάλλου σε όλο το έργο του, αλλά και σε ό, τι ο ίδιος λέει πως λένε για τους ναυτικούς:

..... Εμείς οι ναυτικοί
έχουμε, λένε, την ψυχή στο διάολο πουλημένη.
(Μαραμπού, «Ένας δόκιμος στη γέφυρα
εν ώρα κινδύνου», 2η στροφή).

Συνεχίζοντας, όμως, θα πω τι λέμε εμείς, ενεργοί και βετεράνοι θαλασσινοί, γι' αυτόν και θα καταθέσω πως ως αναγνώστες - μελετητές του λειτουργούμε όχι μόνο με το νου αλλά και με όλες τις αισθήσεις μας. Δεν κατανοούμε μόνο έννοιες και περιεχόμενο, αλλά βλέπουμε, ακούμε, οσφραινόμαστε, γευόμαστε και αγγίζουμε, πρόσωπα, πράγματα, καταστάσεις και συναισθήματα, που με μαστορική ενάργεια θίγει ο συναρπαστικός του στίχος.

Η πρόκληση όλης αυτής της νοητικής και αισθαντικής λειτουργίας, δεν απαιτεί γι' αυτόν ξόδεμα άσκοπης πολυλογίας. Το είπα και στα προηγούμενα: ο πυκνός, δωρικός του λόγος, πάντα σπαρταριστός, επικουρούμενος συχνά και από την «ποιητική αδειά», αποκλειστικό προνόμιο όλων των ποιητών, φτάνουν και περιρσεύουν.

Θα «πάρω» το πασίγνωστο ποίημά του «Σταυρός του Νότου» της συλλογής *Πούσι*, θα ασεβήσω εις βάρος του απομυθοποιώντας τον ποιητή, για να τεκμηριώσω τα λόγια μου αυτά. Αρχίζω με το πρώτο δίστιχο της πρώτης στροφής:

Έβραζε το κύμα του γαρμπί.
Ήμαστε σκυφτοί κι οι δυο στο χάρτη.

Το δίστιχο, με μοναδική λιτότητα, φωτογραφίζει την κλασική φιγούρα δυο ναυτίλων ακουμπισμένων πάνω στο μεγάλο τραπέζι του chartroom (αίθουσα χαρτών), σκυμμένων πάνω από τον απλωμένο εν χρήσει χάρτη, κάτω από το δυνατό φως του σπαστού φωτιστικού, να μελετούν σε ώρα κακοκαιρίας, σκεφτικοί και προβληματισμένοι, όλες τις χαρτογραφημένες στεριανές και θαλάσσιες λεπτομέρειες. Ο τιμονιέρης της βάρδιας, ο σκάπουλος και ο εξοπλισμένος όπως εγώ, μαρκόνης, λόγω γειτνίασης του ασύρματου με τον επικοινωνιακό-επιχειρησιακούς χώρους της γέφυρας και τα δρώμενα σ' αυτούς, προσθέτουν στη

φιγούρα όσα ο ποιητής παραλείπει, γιατί ξέρει – σε ναυτικούς, όπως προείπα, απευθύνεται – πως ο αναγνώστης θα προσθέσει ο ίδιος.

Δοκιμάζω να το κάμω εγώ. Ποιος στεριανός μπορεί να δει, όπως εγώ, ολόκληρη τη φιγούρα; Πάνω στον απλωμένο χάρτη, λοιπόν, εκτός από τα τυπωμένα γεωγραφικά στοιχεία, βλέπεις το διαπράλληλο κανόνα (ή απλά το διαπράλληλο), δίπλα του το κομπάσο και παραδίπλα τη γόμα και το μαλακό Faber μολύβι, ξυσμένο πάντα τέλεια με τη μόνιμα στερεωμένη στο τραπέζι περιστρεφόμενη ξύστρα, σύνεργα όλα απαραίτητα, για να σημειώνονται πάνω σ' αυτόν (τον χάρτη) οι διοπτρεύσεις (αντιστοιχίες), στεριανές (φανάρια) ή ουράνιες (αστέρια) από «μαθήματα πορείας νυχτερινά», προσδιοριστικές των διαδοχικών θέσεων του καραβιού, σε σχέση με τη χαραγμένη από τον καπετάνιο ρότα του.

Αυτή η θέση, το «στίγμα», πάντα ζητούμενο και με όλους τους γνωστούς θεωρητικούς και πρακτικούς τρόπους (συμπεριλαμβανόμενης της αναμέτρησης) προσδιοριζόμενο, σημειωμένο μ' ένα μικρό κύκλο και δίπλα του την ώρα προσδιορισμού του, για να ξέρουμε ανά πάσα στιγμή πού βρισκόμαστε. Σε ποιο δηλαδή σημείο (position) πάνω στο υγρό στοιχείο του πλανήτη μας βρίσκεται το πλοίο μας, αν ακολουθεί τη χαραγμένη ρότα του, με ποια ταχύτητα ταξιδεύει, πόσο απέχουμε από τις κοντινότερες ακτές, από το πόρτο που σαλπάρουμε, από εκείνο του προσορισμού μας και κύρια από τον τόπο που γεννηθήκαμε....

Δυο αριθμοί με πασίγνωστα ονόματα προσδιορίζουν αυτό το στίγμα: Γεωγραφικό μήκος (Ανατολικό ή Δυτικό) και Γεωγραφικό πλάτος (Βόρειο ή Νότιο). Μεσημβρινοί και παράλληλοι (σημειωμένοι στο χάρτη) με αφετηρία οι πρώτοι τον πρώτο μεσημβρινό Γκρήνουιτς και οι δεύτεροι τον Ισημερινό. Οι αναγνώστες τα θυμούνται αυτά από τις πρώιμες επαφές τους με το σχολικό μάθημα στις Κοσμογραφίας, που όμως για εμάς τους ναυτικούς αποτελούν καθημερινό επαγγελματικό βίωμα αλλά και βασικές έννοιες της Επιστήμης της Ναυτιλίας και της Ναυτικής Τέχνης, που είναι τα κύρια μαθήματα-αντικείμενα διδασκαλίας στις Ναυτικές μας Ακαδημίες.

Ναυτοσύνη τα λέγαμε με μόνο μια λέξη εμείς, μαζί με άλλα πολλά καραβίσια, μέχρι εδώ και λίγα χρόνια, προτού η πατρίδα μας σε συνεργασία με τους εφοπλιστές, μας διώξουν ως «ακριβούς» από τα πλοία μας και μας αντικαταστήσουν με «φτηνά» αλλοδαπά πληρώματα και προτού η ελληνική σημαία υποσταλεί από αυτά τα πλοία για ν' ανεβεί η λιμπεριάνικη ή άλλες «σημαίες ευκαιρίας» και τέλος προτού τα δορυφορικά συστήματα και οι διάφορες άλλες, άγνωστες σ' εμέ, συσκευές και εργαλεία αντικαταστήσουνε μαζί με τους ανθρώπους (γεμιτζήδες λέγανε παλιά τους έμπειρους ναυτικούς) τον εξάντα, το παλινώριο και το διαπράλληλο. Ο Καββαδίας δεν πρόλαβε ευτυχώς αυτές τις εξελίξεις, αλλιώς κάτι θα είχε γράψει και γι' αυτές.

Εμείς με συγχωρήσουν όσοι αναγνώστες φτάσανε μέχρι εδώ για την όψιμη οργή μου. Ξεστράτισα κι από το θέμα μου, που θυμίζω πως είναι η τεκμηρίωση του ισχυρισμού μου ότι εμείς οι θαλασσινοί, ενεργοί και παλαιμάχοι, είμαστε ως

αναγνώστες του Νίκου Καββαδία, ας πούμε, προνομιούχοι, γιατί η ναυτική μας θητεία μάς αξίωσε να «παίρνουμε μέρος», να συμμετέχουμε στα δρώμενα των ποιητικών του καταγραφών, πράγμα που δε συμβαίνει με τους αμήτους στεριανούς.

*Είναι παράξενα της Ίντιας τα φανάρια
και δεν τα βλέπεις, καθώς λένε με το πρώτο.
(Πούσι, «Kuro Siwo», 1η στροφή).*

Ποιος, εκτός του σιναφιού μας, «βλέπει» το είδος του «συναγερμού», που επικρατεί στη γέφυρα, όταν όλη η βάρδια «βγάζει τα μάτια της» με όλα τα διαθέσιμα ζευγάρια κιάλια προς τη μεριά της στεριάς, για να δει τα χαρτογραφημένα φανάρια, σε περιπτώσεις που το καράβι ακτοπλοεί, βρίσκεται δηλαδή σε χαρτογραφημένα αβαθή με υφάλους και κοντά στα βράχια; «Βλέπει» ότι στις περιπτώσεις αυτές ο έγκαιρος «με το πρώτο» εντοπισμός, ταυτοποίηση και διόπτευση (αντιστοιχία) δύο τουλάχιστον γνωστής επίγειας θέσης φαναριών (όλα είναι στο χάρτη), θα προσδιορίσει με ακρίβεια το στίγμα του πλοίου, πράγμα ζωτικό για την ασφαλή του πλεύση;

Ο ποιητής στο θέμα αυτό είναι περισσότερο εύγλωττος στο ποίημα «Πλοίαρχος Φλέτσερ» της συλλογής *Μαραμπού*:

*Ο Πλοίαρχος Φλέτσερ έριξε το «Ζχελδ» στο Ματαπά
μια μέρα που των θαλασσών παλεύαν τα στοιχέα,
γιατί ήλιος δε φαινότανε το στίγμα του να βρει,
ούτε μπορούσε απ' τις στεριές να πάρει αντιστοιχία.
(Μαραμπού, «Πλοίαρχος Φλέτσερ», 1η στροφή).*

Για την ιστορία καταγράφω τη σημείωση που ο ίδιος ο ποιητής προτάσσει του ποιήματος: «Ο Γερμανός εμποροπλοίαρχος Χένρυ Φλέτσερ εξόκειλε στο Ματαπά (Ταίναρο) με το φορτηγό “Σχελδ”, γιατί, λόγω ομίχλης, δεν μπορούσε επί μέρες να κατεβάσει τον ήλιο με τον εξάντα. Τρελάθηκε και πέθανε στον Πειραιά από ήλιαση».

Παραθέτω τις δύο τελευταίες (7η και 8η) τραγικές στροφές του ποιήματος:

*Όταν ο ήλιος φώτιζε τον αττικό ουρανό
αυτός με τον εξάντα του στο χέρι εξεκινούσε,
το ύψος γοργά υπολόγιζε σε μια μαούνα ορθός
κι ύστερα αισχρά μουντζώνοντας τον ήλιο βλαστημούσε.*

ΠΑΝΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

*Μα κάποια μέρα βλέποντας με το όργανο ψηλά,
έφυγε για το σκοτεινό λιμάνι του θανάτου,
ενώ σιγά σαν πάντοτε, φαιδρός και φλογερός,
ο ήλιος την κανονική διέσχισε τροχιά του.*

Συνεχίζω με το «Σταυρός του Νότου» της συλλογής *Μαραμπού*, που το δια-
βάζουμε και το τραγουδάμε, χωρίς οι περισσότεροι να το «νιώθουμε»: Αντιγρά-
φω τις στροφές 4η και 5η:

*Το Άλφα του Κενταύρου μια νυχτιά
με το παλινώριο πήρα κάτου.
Μου 'πες με φωνή ετοιμοθανάτου:
«να φοβάσαι τ' άστρα του Νοτιά».*

*Άλλοτε απ' τον ίδιον ουρανό
έπαιρνες τρεις μήνες στην αράδα,
με του καπετάνιου τη μιγάδα,
μάθημα πορείας νυχτερινό.*

Όταν ρώτησα από περιέργεια έναν άσχετο φίλο, τι καταλαβαίνει από τη λιτή
φράση «μάθημα πορείας νυχτερινό», γέλασε αυτάρεσκα και μου απάντησε ότι ο
ποιητής καταφανώς αναφέρεται σε μάθημα, που ο αξιωματικός-ναυτίλος της νυ-
χτερινής βάρδιας κάνει σε κάποιο δόκιμο. Παραξενεύτηκε, όταν τον πληρο-
φόρησα ότι «μάθημα» στη ναυτική γλώσσα είναι ένα σύνολο μαθηματικών
(mathema) υπολογισμών, που οι καπεταναίοι κάνουν γεμίζοντας σελίδες επί
σελίδων, λιώνοντας δεκάδες μολύβια σε κάθε τους μπάγκο, από τους οποίους
προκύπτουν στοιχεία χρήσιμα για τον προσδιορισμό του στίγματος του καρα-
βιού, ύστερα από εντοπισμό, αναγνώριση, παρατήρηση και «κατέβασμα» με τον
εξάντα ή το παλινώριο, συγκεκριμένων αστεριών τη νύχτα ή του ήλιου, όταν ο
καιρός (ορατότητα) το επιτρέπει.

Κι όπως όλοι ξέρουμε, το «Σταυρός του Νότου» τελειώνει με το άσχετο δί-
στιχο:

*τα φανάρια πια δεν τα θυμάσαι
και το ωραίο γλυκό της Κυριακής.*

Αυτό το κάνει συχνά ο ποιητής. Ρίχνει πού και πού και μια φαινομενικά
άσχετη φράση σ' ένα συγκεκριμένο ποιητικό αφήγημα, που παραξενεύει τον
αναγνώστη, γιατί τον πετάει έξω από την ατμόσφαιρα αυτού του αφηγήματος.
Αυτό γίνεται σκόπιμα. Ο ποιητής δεν απευθύνεται σε όποιον-όποιον. Απευθύ-

νεται στο σινάφι του, που ξέρει ότι αυτό το «*ωραίο γλυκό*», που άλλοτε τρωγόταν και άλλοτε ήταν για τα σκουπίδια, ανάλογα με τη μαστοριά του μάγειρα του καραβιού, ήταν μια εθιμική βελτιωτική προσθήκη στο επίσημο υποχρεωτικό κυριακάτικο μεσημεριανό, που έσπαγε την εδεσματολογική ρουτίνα και το περιμέναμε όλοι με ανυπομονησία, περιέργεια και λαχτάρα. Το ίδιο γινόταν και τις Πέμπτες, οπότε η κλασική μακαρονάδα αποτελούσε, όπως και τις Κυριακές, μια ευχάριστη προσδοκία, που όλοι θυμόμαστε με συγκίνηση – κι ας μην είχε σχέση με τις μακαρονάδες (με κρέας νωπό), που τρώγαμε στα σπίτια μας.

Στο σημείο αυτό κρίνω σκόπιμο να δώσω και μια άλλη σχετική πληροφορία, ενδιαφέρουσα για τον κάθε «άσχετο»: Όταν ταξιδεύαμε συνεχώς προς Ανατολάς (γιατί τέτοιος ήταν ο ναύλος) και αλλάζαμε συνεχώς μεσημβρινό και ώρα, φτάναμε κάποτε σ' εκείνον (τον μεσημβρινό), που για λόγους παγκόσμιας ωρολογιακής και ημερολογιακής ευταξίας μία μέρα ήταν διπλή. Είχαμε δηλαδή π.χ. Δευτέρα σήμερα και Δευτέρα αύριο κ.ο.κ., αφού έπρεπε να διευθετηθεί το θέμα της 24ωρης διαφοράς της ώρας, που είχαμε εκεί που βρισκόμαστε, μ' εκείνη του πρώτου μεσημβρινού του Γκρήνουιτς (G.M.T.). Θυμίζω, για λόγους προφανείς, πως, όταν αυτό συνέβαινε, ευχόμαστε όλοι, η διπλή μέρα να έπεφτε Πέμπτη ή Κυριακή, για να έχουμε δύο συνεχείς μέρες στο τραπέζι μας μακαρονάδα, μπίρα ή «*ωραίο γλυκό*». Αυτά, ξαναλέω, όχι υποχρεωτικά αλλά εξεθίμου, που είχε αποκτήσει ισχύ νόμου.

Δεν αντέχω στον πειρασμό, όχι πριν τελειώσω –γιατί αλλιώς σκοπεύω να το κάμω– να μην προσθέσω και μία άλλη καββαδιακή φράση, που, όντας η ίδια ερωτηματικό, δημιουργεί ερωτηματικά στους αμήνους. Την έχει το ποίημα «Kuro Siwo» της συλλογής *Πούσι* στον τέταρτο στίχο της 3ης στροφής:

ο μπούσουλας είναι που στρέφει ή το καράβι;

Καθένας από εμάς γνωρίζει πως αυτό είναι ψευδοερώτημα κάθε πρωτόπειρου τιμονιέρη, που, όταν π.χ. στρέφει το τιμόνι του δεξιά –γιατί τέτοια εντολή πήρε– βλέπει την πλώρη του πλοίου από τα τζάμια της γέφυρας να υπακούει, στρίβοντας επίσης δεξιά, κοιτάζοντας όμως το repeater (επαναλήπτη) της γυροπυξίδας, τουτέστιν τον μπούσουλα που έχει μπροστά του, το βλέπει να στρέφει αριστερά «*καρτίνι με καρτίνι*», κάνοντάς τον να αμφιβάλλει για το αν εκτέλεσε σωστά την εντολή.

Η προφανής πραγματικότητα-απάντηση στο ψευδοερώτημα είναι ότι αυτό που στρέφει είναι το καράβι και όχι ο μπούσουλας, ο οποίος παραμένει, όπως τον θέλουμε, πεισματικά ακίνητος, προσανατολισμένος ακούραστα στον αληθή Βορρά, διευκολύνοντάς μας έτσι ν' ακολουθούμε τη ρότα, που εμείς θέλουμε. Αυτήν την πρόδηλη, αλλά δυσεξήγητη με πρώτη ματιά πραγματικότητα, μόνο ένας πεπειραμένος τιμονιέρης μπορεί να ερμηνεύσει, γιατί μόνο αυτός τη ζει στη βάρδια του καθημερινά. Η βάρδια στο τιμόνι είναι κι αυτή μια συναρπαστική

εμπειρία, που ο Καββαδίας έχει περιγράψει σ' ένα από τα πεζά του αφηγήματα με τίτλο *Το ημερολόγιο ενός τιμονιέρη*.²

Θα τελειώσω αυτήν την περιήγηση στο καββαδιακό έργο, που επιχειρώ ως άνθρωπος του «σπιτιού» του ποιητή, δραπετεύοντας από το θαλασσινό καραβίσιο περιβάλλον, για να επανέλθω στα γήινα, τα οποία ο ίδιος ουδέποτε περιφρόνησε. Πράγματι, οι πηγές του ποιητικού του λόγου δεν αναβλύζουν μόνο ερεθίσματα που μυρίζουν θάλασσα. Είναι αστείρευτες. Θα το δείξω με την παρουσίαση του τελευταίου ποιήματος της συλλογής *Τραβέρο* με τίτλο «Παιδεία».

Καταγράφει σ' αυτό με το δικό του ξεχωριστό τρόπο τις υπερπεριπέτειες του Τρωικού πολέμου και της Οδύσσειας, όπως αυτές παραδόθηκαν στον κόσμο μέσω των αθάνατων ομηρικών επών. Ο φλογερός και τελικά, παρά τους φόβους του, πανάξιος «εραστής των μακρυσμένων ταξιδιών και των γαλάζιων πόντων» δεν μπορούσε να μείνει ασυγκίνητος από τα ζωσμένα με θρύλους ιστορήματα του επικού ομοτέχνου του, μόνο που αυτός τα «βλέπει» με διαφορετικό μάτι.

Αγνοεί το προφανές, δηλαδή το «φαίνεσθαι» και παραμένει πεισματικά καρφωμένος στο, κατά την κρίση του, «είναι» και, μέσω της παιδείας (που αιτιολογεί τον τίτλο του ποιήματος) το πετυχαίνει μαστορικά, με φιλοπαίγμονα διάθεση, αποπλιστικά απολαυστικό ρεαλισμό και κοφτερή ρίμα.

Τεκμηριώνω το λόγο μου: Από την αρχή κιόλας υποβιβάζει το *casus belli* αυτού του πολέμου, την Ωραία Ελένη, σ' «ένα κοριτσάκι από τη Σπάρτη»:

*Φαίνανε πανί στον αργαλειό
και σε ταρσανά ξόμπλιαζαν κατάρτι,
αντικρύ στο Νήριτο και στο Δασκαλειό
για ένα κοριτσάκι από τη Σπάρτη.*

Παραδέχεται, χωρίς να αναφέρεται σε λεπτομέρειες, ότι ο προσχηματικός αυτός λόγος έναρξης του Τρωικού πολέμου,

*άρχισε μια τέτοια φασαρία
που πήρε πέντε τούμπες η Ιστορία.*

Και, χωρίς τα μεσολαβήσαντα, φτάνει στη λήξη του, όπου:

*κέρδισε τη νίκη μια φοράδα
δίχως νου και δίχως γρηγοράδα,*

υποβαθμίζοντας και το Δούρειο Ίππο σε ανόητη και ανήλικη φοράδα. Συ

2. Βλ. Νίκος Καββαδίας, *Το ημερολόγιο ενός τιμονιέρη*, εκδ. Άγρα, Αθήνα 2005.

νεχίζει σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο, για να δείξει ότι εμείς οι σημερινοί έχουμε τα ίδια ελαττώματα και τις ίδιες αρετές με τους πανάρχαιους προγόνους μας:

*Φύγαμε μπατίδοι από την Τροία.
Έχω και χαρτί και μαρτυρία.
Δεν θυμάμαι μόνο την πορεία.*

Πράγμα που σημαίνει ότι πήγαμε για μαλλί σ' εκείνη την τυχοδιωκτική εκστρατεία και βγήκαμε κουρεμένοι. Αυτά περί Τρωικού πολέμου.

Στα ακόλουθα περί Οδύσσειας, προτάσσει την παραδοχή της μεγαλοσύνης του, παρά την ταπεινή καταγωγή του, πρωταγωνιστή υπερήρωά της:

*Σίγουρα κυβέριναγε το διάκι
ένας γιος τσοπάνου από το Θιάκι.*

Όσο για τα πληρώματα, ήταν όλοι ένας κι ένας:

*Τσούρμο από Καστό και Εχινάδες,
όλοι τους παιδιά, κλάφτε μανάδες.*

Παιδάκια όλα του σκοινιού και του παλουκιού, που,

*Κάπου εκεί κοντά στους Λαιστρυγόνες
εγκαστρώσαμε όλες τις γοργόνες.*

Και που δεν ξεχάσανε τις καλές τους συνήθειες:

*Σμίξαμε κοντά στην Ασκανία
με τους κατεργάρηδες του Αινεία.
Πήγαμε όλοι τσούρμο στα πορνεία.*

Έτσι, για να μην νομίζουμε, όσοι δε διαβάζουμε πίσω από τις γραμμές, ότι τα πρόσωπα του άλλου, παρόμοιου με τα ομηρικά, έπους, της Αινειάδας, ήταν γόνοι καλύτερων οικογενειών. Την πατήσανε, όμως, όλοι ομαδικά γιατί,

*Κείνες οι ρουφιάνες τ' αποσπόρια
πήγαν και του κάψαν τα πατόρια.*

Με αυτά τα δεδομένα, μπορεί ο καθένας να φανταστεί τι τραβήξαν από αυ-

τούς τους «λεβέντες» οι δύστυχοι κάτοικοι της Τροίας, όταν, ελέω Δούρειου Ίππου, το «ιερόν πτολίεθρον έπερσεν».

Ο ποιητής μας δεν αφήνει παραπονεμένες και τις επώνυμες γυναικείες μορφές της μεγάλης αυτής ιστορίας, όπως π.χ. τη Ναυσικά και την Πηνελόπη. Για την πρώτη μας λέει:

*Να κι η Ναυσικά από τσου Κορφούς
τυλιγμένη μες τη σαπουνάδα.
Είχε τρεις φονιάδες αδερφούς
κάπου στο Μαντούκι στη Σπιανάδα.*

Φωτογραφίζει έτσι τη βασιλική οικογένεια του Αλκίνοου των Φαιάκων, για να μη θεωρούμε αφελώς ότι η πριγκιπέσα ήταν καμιά θεούσα αγαθιάρρα, όπως η φουκαριάρα Πηνελόπη, για την οποία εκφράζει έκδηλη συμπάθεια ανάμικτη με οίκτο, χωρίς όμως να την προστατεύει από κακοήθεις ομοιοκαταληξίες:

*Φαίνε Πηνελόπη το πανί σου
κλώσαγε την τίμια αναμονή σου.*

Και πριν τελειώσει, παρεμβάλλει ένα φαινομενικά άσχετο δίστιχο (μίλησα σχετικά στα προηγούμενα), μια κατάρα που ταλαιπωρεί τη ράτσα μας διαχρονικά, ιδιαίτερα στις μέρες μας:

*Του θεού το ασκί του Αιόλου
μας σκορπάει κατά διαόλου.*

Και κλείνει με τη στροφή:

*Την ευχή μου! Βρέστε μου παιδιά
κάτι να ριμάρει με παιδεία.
Θέλει και κουράγιο και καρδιά.
Όλοι μια φωνή: ένα... δύο...*

Προσδοκώ ότι ο ευφυής αναγνώστης δεν θα σπεύσει αφελώς να πει βιαστικά: «τρία!», για να κερδίσει την ευχή του ποιητή. Προφυλαγμένος ή καλύτερα πεπαιδευμένος από την προσεκτική ανάγνωση όλου του ποιήματος, που του τη συνιστώ ανεπιφύλακτα, θα έχει καταλάβει ότι τα προφανή δεν είναι πάντα τα ακριβή και τα σωστά.

Κι εδώ η συμβολή της παιδείας, που θέλει «και κουράγιο και καρδιά», είναι καθοριστική.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΩΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΓΕΓΟΝΟΣ

Παρατηρώντας τον Ευρωπαϊκό χώρο πριν την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης βλέπουμε ότι ο 18ος αιώνας της Ευρώπης έχει τα χαρακτηριστικά μιας μεταβατικής περιόδου.

Γενικότερα στην Ευρώπη επικρατεί ένας σκληρός ανταγωνισμός των κρατών για κυριαρχία, Γαλλική και Βιομηχανική επανάσταση κάνουν την εμφάνιση τους και παράλληλα βρισκόμαστε και στον αιώνα του Διαφωτισμού.

Όλα αυτά, το καθένα με τις δικές του επιρροές, συμβάλλουν στο ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης.

Η Ελληνική Επανάσταση ως προς την ετοιμασία, την εκκίνηση της και κατά την διάρκεια της, αποτελεί ένα ευρωπαϊκό γεγονός. Ήταν γέννημα της εθνικής ιδέας και της ιδέας της ελευθερίας που αναδύθηκαν σε συγκεκριμένα ευρωπαϊκά περιβάλλοντα τον 18ο αιώνα μέσα στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και του Ρομαντισμού ενώ οι ιδέες αυτές πολιτικοποιήθηκαν στον απόηχο της Γαλλικής Επανάστασης.

Το 1789 ξέσπασε η Γαλλική Επανάσταση, κάτω απ' την επίδραση της ιδεολογίας του Διαφωτισμού, η οποία αποτελεί το σπουδαιότερο επεισόδιο του επαναστατικού κινήματος που συντάραξε τον κόσμο τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αι. Με την γέννηση της Γαλλικής Επανάστασης κατέρρευσε η απόλυτη μοναρχία, καταργήθηκαν τα προνόμια των ευγενών και του κλήρου και αυξήθηκε η δύναμη των αστών.

Το τεράστιο οικονομικό χάος, η κοινωνική αθλιότητα και η παρεμπόδιση της αστικής τάξης να αναπτύξει ελευθερία λόγου, σκέψης και οικονομικής δραστηριότητας ήταν οι λόγοι που οδήγησαν στο ξέσπασμα της επανάστασης. Η αφορμή ήταν η επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης απ' τους κακούς χειρισμούς του Λουδοβίκου ΙΣΤ'. «Τα οικονομικά προβλήματα της μοναρχίας ώθησαν τα

• Η Αντζελα Μαρούλη είναι φιλόλογος.

πράγματα σε αποφασιστική φάση».¹

Ο χαρακτήρας της Γαλλικής Επανάστασης ήταν καθαρά κοινωνικός. «Η Γαλλική επανάσταση δεν έγινε από ένα διαμορφωμένο κόμμα ή κίνημα με την σύγχρονη έννοια...η ομάδα ήταν η αστική τάξη και οι ιδέες της ήταν οι ιδέες του κλασικού φιλελευθερισμού...».²

Η Γαλλική Επανάσταση υπήρξε η αφετηρία των πολιτικών και κοινωνικών μεταβολών που σημάδεψαν την κοινωνική και πολιτική πορεία των ευρωπαϊκών λαών. Ενέπνευσε δηλαδή τους λαούς όλης της Ευρώπης να παλέψουν ενάντια στην εκμετάλλευση και την απόλυτη μοναρχία.

«Η πολιτική και η ιδεολογία του κόσμου διαμορφώθηκαν με την επίδραση της Γαλλικής Επανάστασης [...] Η Γαλλία δημιούργησε τις επαναστάσεις και τις ιδέες, [...] έδωσε τα βασικά θέματα της φιλελεύθερης και ριζοσπαστικής-δημοκρατικής πολιτικής στο μεγαλύτερο μέρος του κόσμου. Έδωσε το πρώτο σημαντικό παράδειγμα, την έννοια και το λεξιλόγιο του εθνικισμού».³

Με την γέννηση της Γαλλικής Επανάστασης έμελλε να γίνουν συνταρακτικές αλλαγές στο ευρωπαϊκό πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο. Με την διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου η Γαλλία, από χώρα που δέσποζε η Μοναρχία, μετασχηματίστηκε σε κυρίαρχο εθνικό κράτος που πρέσβευε τις αρχές της ελευθερίας και της πολιτικής ισότητας.

Γενικότερα η Γαλλική Επανάσταση ήταν το πρότυπο για όλα τα μετέπειτα επαναστατικά κινήματα.

Τα γεγονότα και η δυναμική της επηρέασαν τις γειτονικές χώρες, οι οποίες ενστερνίστηκαν τις αρχές της. Συνέβαλε στην προσπάθεια κάθε καταπιεσμένου λαού που επιθυμούσε να ανακτήσει την ελευθερία του.

Ένα άλλο σημαντικό χαρακτηριστικό του 18ου αιώνα είναι η γέννηση της Βιομηχανικής Επανάστασης αρχικά στην Αγγλία και σταδιακά και στην υπόλοιπη Ευρώπη.

Η Βιομηχανική πρόοδος που συντελείται (1740-1780) αρχικά στην Αγγλία και στη συνέχεια στην Γαλλία, αναδεικνύει μια νέα κοινωνία που η αστική τάξη διαδραματίζει σημαντικό ρόλο.

Με όπλο την οικονομική ανάπτυξη και βασικό προσόν τη μόρφωση, οι αστοί στην Αγγλία σε κοινή δράση με την αριστοκρατία απέκτησαν καθοριστική συμμετοχή στην πολιτική ζωή.

Οι ευγενείς, ακολουθώντας τις εξελίξεις, τόσο σε οικονομικό όσο και σε τεχνολογικό επίπεδο, συμβάλλουν στην ανάπτυξη του θαλάσσιου εμπορίου και συμμετέχοντας στην αγροτική και βιομηχανική επανάσταση αποδέχτηκαν τις

1. E. J. Hobsbawm, *Η Εποχή των επαναστάσεων (1789-1848)*, έκδοση Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, μτφρ. Μαριέτα Οικονομοπούλου, Αθήνα 2002, σ. 90.

2. *Ο.π.*, σ. 91.

3. *Ο.π.*, σσ. 83-84.

νεόπλουτες κοινωνικές τάξεις. Αντίθετα η αριστοκρατία της Γαλλίας παρεμπόδισε την κοινωνική άνοδο της αστικής τάξης με σκοπό να αναπτύξει τη χαμένη της οικονομική θέση. Σκλήρυνε και επιβλήθηκε. Όλα αυτά προκάλεσαν την οργή της αστικής τάξης και έτσι οδηγηθήκαμε στην Γαλλική Επανάσταση.

Την ίδια περίοδο στην Ελλάδα η κυριαρχία των Οθωμανών έχει μετεξελιχθεί σε ένα εδραίο καθεστώς ηγεμονίας.

Γενικότερα, μέχρι τον 17ο αιώνα διανύουμε μια περίοδο αδράνειας, κοινωνικής στασιμότητας και πνευματικής πενίας.

Η άλωση της Πόλης και η υποταγή στους Τούρκους ήταν για τον ελληνισμό ένα τρομακτικό χτύπημα. Ο οικονομικός μαρασμός που είχε αρχίσει απ' την τελευταία περίοδο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ολοκληρώθηκε αφού η γεωργία, η βιοτεχνία, το εμπόριο και η παιδεία υποβαθμίστηκαν.

Ωστόσο σταδιακά, μια σειρά από ευνοϊκές συγκυρίες οδηγούν στην υλική και πνευματική αναγέννηση του Ελληνισμού.

Το ότι διατηρήθηκε ο θεσμός των κοινοτήτων⁴ στους κατακτημένους πληθυσμούς ίσως ήταν μια πρώτη μορφή συλλογικής ένωσης. Ο θεσμός αυτός συσπείρωσε τους Έλληνες, βοήθησε στην ανάπτυξη πρωτοβουλιών και ενίσχυσε το πνεύμα της συνεργασίας. Αυτό, σε συνδυασμό με την διανομή γης απ' τους Οθωμανούς⁵ έδωσε τη δυνατότητα στους ραγιάδες να στραφούν προς το εμπόριο. Μέχρι τον 17ο αιώνα τις Οθωμανικές αγορές διαχειριζόταν μια ελίτ εμπόρων που κατείχε εξουσιοδότηση από το κράτος. Τον ίδιο αιώνα λοιπόν, κάνουν την εμφάνιση τους οι ραγιάδες έμποροι. Οι καινούργιες εμπορικές ομάδες διέθεταν και έλεγχαν τα εσωτερικά δίκτυα συγκέντρωσης των προϊόντων της παραγωγής καθώς και την εισαγωγή εμπορευμάτων από το εξωτερικό. Σταδιακά θεμελιώθηκαν στο εσωτερικό εμπόριο και με βάση αυτό επεκτάθηκαν σε Μεσόγειο, Ευρώπη, Ρωσία κ.α. Σε αυτό συνέβαλε και ο ξεπεσμός των μέχρι τότε ισχυρών λιμανιών της Εγγύς Ανατολής καθώς και της Γαλλίας, η οποία την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης έχασε τη δύναμη της και τη θέση της στους θαλάσσιους δρόμους. Η καλλιέργεια των προϊόντων αυξήθηκε, ο πληθυσμός στις εμπορικές πόλεις αυξήθηκε. Και ενώ τα εμπορεύματα έφταναν στις ευρωπαϊκές αγορές μόνο μέσω ευρωπαϊκών πλοίων, κάνουν την εμφάνιση τους ελληνικά πλοία τα οποία ενσωματώνονται στην εμπορική επέκταση των ραγιαδών. Τον 18ο αιώνα μιλάμε πια για διεθνείς εμπόρους. Οι ραγιάδες έμποροι νιώθουν την ανάγκη της επικοινωνίας με τους νέους τόπους και τους νέους ανθρώπους. Σταδιακά, η νέα ανάγκη και κυρίως επιδίωξη είναι η μόρφωση. Από τον μέχρι τώρα προφορικό πολιτισμό, περνάμε στον θεσμό των οικοδιδασκάλων και στην ίδρυση σχολείων.

Παράλληλα, επιθυμία των νέων αυτών εμπόρων είναι η διαφοροποίηση τους από τους ραγιάδες και η απόκτηση μιας νέας ταυτότητας. Την ταυτότητα αυτή

4. «Οι Οθωμανοί επέτρεψαν στους ραγιάδες να διατηρήσουν τις βασικές κοινωνικές δομές των τοπικών κοινωνιών τους – τις κοινότητες δηλαδή», Π. Πιζάνιας, *Η Ιστορία των Νέων Ελλήνων*, εκδ. Εστία, σ. 50.

τους τη δίνει η γλώσσα, η γλώσσα που κράτησε ενωμένο τον Ελληνισμό και δεν τον άφησε να χαθεί στους αιώνες. Οι έμποροι ραγιάδες λοιπόν, αυτοπροσδιορίζονται ως Έλληνες πια.

Κύρια χαρακτηριστικά των Νέων Ελλήνων είναι η δύναμη, το χρήμα, η μόρφωση, η γνώση και η ανάγκη για αποτίναξη του ζυγού χάρη στον καινούργιο ορίζοντα που ανοίχτηκε μπροστά τους. Το ενδιαφέρον τους μετατίθεται σε κάποιο άλλο πρότυπο και όραμα βίου.

Παράλληλα με την άνθιση του εμπορίου και της ναυτιλίας, κάνει την εμφάνισή του και ο Ελληνικός Διαφωτισμός που συντελεί στην πνευματική πρόοδο του Ελληνισμού, βασιζόμενος στον Ευρωπαϊκό Διαφωτισμό. Οι ιδέες του Διαφωτισμού και η αξία της ελευθερίας άρχισαν να συμπληρώνουν και να καλύπτουν το θαύμα της Ελληνικής Αναγέννησης. Οι Έλληνες πια ζουν με το βλέμμα και το πνεύμα τους στραμμένα στα «φώτα» της Δύσης και έχουν διαμορφώσει έναν δικό τους ευρωπαϊκό κόσμο εντός του Οθωμανικού πλαισίου. Ο Ελληνικός διαφωτισμός άγκασε στα εμπορικά κέντρα του εσωτερικού και του εξωτερικού. Σκοπός του ήταν η μόρφωση του λαού και η προσπάθεια αφύπνισης της εθνικής συνείδησης για απελευθέρωση. Κορυφαίοι φωτισμένοι Έλληνες ήταν ο Κοραΐς και ο Ρήγας. Έχοντας γνωρίσει και οι δύο, αλλά και άλλοι διανοούμενοι, την ελευθερία και τον «άλλο» τρόπο ζωής στις Ευρωπαϊκές πόλεις, ένιωσαν την ανάγκη να διεκδικήσουν όσα είχαν στερηθεί στα τόσα χρόνια σκλαβιάς. Η μετάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού από τη Δύση προς τους Έλληνες έγινε μέσω των εμπόρων, των φοιτητών και των λογίων που σύχναζαν στα φιλοσοφικά κέντρα του εξωτερικού. Αυτοί επέστρεφαν στην πατρίδα με σκοπό να μεταλαμπαδεύσουν τις νέες ιδέες στους Έλληνες και να συνεισφέρουν στο Γένος.

Οι Έλληνες που ζούσαν στην Ευρώπη, είτε λόγω εργασίας είτε λόγω σπουδών, αντίθετα με εκείνους που ζούσαν στην Ελλάδα, είχαν κοινωνικοποιηθεί μέσα σε έναν εντελώς διαφορετικό πολιτισμό, με άλλες αξίες και αρχές, διαφορετικές από εκείνες που επικρατούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ζούσαν μέσα στην δικαιοσύνη, την ελευθερία, την ασφάλεια της ζωής και της ιδιοκτησίας τους και όλα αυτά συντελούσαν στο να έχουν μια ευτυχημένη ζωή. Επομένως ποθούσαν «να δουν την Ελλάδα να εξευρωπαϊζεται ως προς τη μορφή διακυβέρνησης και ως προς τους κοινωνικούς θεσμούς, αφού είχαν δεχθεί την επίδραση νέων αξιών.⁵ Οι βασικές κοινωνικές ομάδες λοιπόν που διαμόρφωσαν τον Νέο Ελληνισμό, έμποροι, караβοκυραίοι και διανοούμενοι, μέσα από τις ανάγκες και τις αναζητήσεις τους, έζησαν από κοντά τον Ευρωπαϊκό βίο και την ελευθερία και σταδιακά «παρέσυραν» και τον υπόλοιπο Ελληνικό πληθυσμό.

Μέχρι τον 19ο αιώνα είχαν τη δύναμη και την ιδεολογία. Υπήρχαν δηλαδή οι

5. «Οι Οθωμανοί διέγειμαν στους ραγιάδες γη για να ζουν», *ο.π.*, σ. 50.

6. Ν. Διαμάντουρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828*, έκδοση Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002, Εισαγωγή.

προϋποθέσεις για την οργάνωση ενός επαναστατικού κινήματος που θα τους οδηγούσε στην ανεξαρτησία. Κάπου εδώ κάνει την εμφάνιση της η Φιλική Εταιρεία, η οποία κατόρθωσε να οργανώσει και να συσπειρώσει με πειθαρχία και πίστη γύρω της τον Ελληνικό λαό, σε τρόπο που να συγχρονιστεί σε όλα τα διαμερίσματα του χώρου το ξέσπασμα της Επανάστασης. Μοναδικός στόχος: η ελευθερία, οργανωμένη σε ένα αυτόνομο κράτος.

Η Ελληνική Επανάσταση στάθηκε ο ηρωικός αγώνας ενός μικρού λαού εναντίον μιας μεγάλης Αυτοκρατορίας. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι οι Έλληνες πολεμούσαν εκεί που κάποτε αγωνίστηκαν και οι αρχαίοι και που κατόρθωσαν τόσα πολλά. Ο Ελληνισμός είχε μια δική του πνευματική κληρονομιά, μια μακρά ιστορία, που τον είχε συντηρήσει στους δύσκολους χρόνους της δουλείας. Για να επιστρέψει όμως στο προσκήνιο χρειαζόταν το έναυσμα και αυτό δόθηκε από τους εμπόρους και από τους διανοούμενους του Διαφωτισμού που μέσα από την επαφή τους με τον Ευρωπαϊκό κόσμο διαφοροποιήθηκαν οικονομικά και πολιτισμικά και έχοντας πια πλήρη συνείδηση του εαυτού τους και των στόχων τους κατάφεραν να διαμορφώσουν αυτό που λέμε σήμερα Νέο Ελληνισμό.

Μέσα από τις ισχυρές πια ηγετικές ομάδες πάρθηκε η απόφαση για την Επανάσταση του 1821. Η κάθε ομάδα συνέβαλε με τον δικό της τρόπο στον αγώνα. Οι έμποροι και οι καραβοκυραίοι με την οικονομική τους δύναμη, οι διανοούμενοι, οι δάσκαλοι και οι λόγιοι με το παιδευτικό τους έργο.

Παράλληλα με την εθνική πάλη και τον αγώνα για ανεξαρτησία, είναι απαραίτητη μια πρώτη ηγεσία για τον επαναστατικό αγώνα αρχικά και για το σταδιακά νεοσύστατο κράτος στη συνέχεια.

Το Δεκέμβρη του 1821 λαμβάνει χώρα η 1η Εθνοσυνέλευση στην Επίδαυρο στην οποία ψηφίζεται Το Προσωρινόν Πολίτευμα (Σύνταγμα) της Επιδαύρου. Αυτό αποτελεί μια σύνθεση ιδεών και αρχών, επηρεασμένων από τα αντίστοιχα επαναστατικά Συντάγματα της Αμερικής (1787) και της Γαλλίας (1793 και 1795).

Το Σύνταγμα ήταν έργο του Μαυροκορδάτου και ενός Ιταλού πολιτικού πρόσφυγα, του Βικέντιου Γκαλλίνα, που όπως φαίνεται είχε έρθει στην Ελλάδα με ένα βιβλίο το οποίο περιείχε τα πιο πρόσφατα συντάγματα της εποχής. Το πολίτευμα είναι βαθιά επηρεασμένο απ' τα συντάγματα της Γαλλικής Επανάστασης. Το προοίμιο μιλά για «την φρικώδη Οθωμανική Δυναστεία» που αναγκάζει το Ελληνικό Έθνος «να κηρύξει ενώπιον θεού και ανθρώπου την πολιτική αυτού ύπαρξιν και ανεξαρτησίαν».⁷

Το Σύνταγμα προέβλεπε την προστασία των ατομικών ελευθεριών, την αντιπροσωπευτική αρχή καθώς και την διάκριση των εξουσιών. Ορίστηκε ότι η διοίκηση θα γινόταν από το Βουλευτικό και το Εκτελεστικό Σώμα ενώ το Δικαστικό θα ήταν ανεξάρτητο όργανο.

Στη 2η Εθνοσυνέλευση (ήταν η δεύτερη συνέλευση κατά τα χρόνια της

7. Ό.π., σ. 160.

Ελληνικής Επανάστασης) που συνήλθε στο Άστρος το 1823 το Σύνταγμα αυτό βελτιώθηκε.

Παράλληλα με όλα αυτά κάνει την εμφάνιση του το κίνημα του Φιλελληνισμού, το οποίο δηλώνει την ιδεολογική και πολιτική κίνηση που αναπτύχθηκε κυρίως στις Ευρωπαϊκές χώρες και αποσκοπούσε τόσο στην ηθική όσο και την υλική ενίσχυση του Ελληνισμού κατά την Τουρκοκρατία και κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, με τη συμμετοχή σε αυτό σημαντικών προσωπικοτήτων όλων των χώρων όπως ρομαντικοί ιδεαλιστές, λάτρεις της Αρχαίας Ελλάδας, πολιτικοί, στρατιωτικοί, έμποροι κ.α.

Βλέπουμε λοιπόν ότι το Ελληνικό πρόβλημα είναι από όλες τις πλευρές πια Ευρωπαϊκό. Πολλοί Ευρωπαίοι παίρνουν μέρος στις μάχες εναντίον των Τούρκων, συγκεντρώνονται και στέλνονται χρήματα, τροφές, πολεμοφόδια, παρέχεται ηθική υποστήριξη με δημοσιεύσεις σε έντυπα και εφημερίδες. Δημιουργούνται Φιλελληνικές Επιτροπές στις χώρες της Ευρώπης. Μέλη γίνονται εξέχουσες προσωπικότητες όπως ο Γάλλος συγγραφέας Βίκτωρ Ουγκώ και ο Άγγλος ποιητής λόρδος Μπάιρον. Ένθερμοι υποστηρικτές της Ελληνικής υπόθεσης και οι δύο. Μάλιστα ο τελευταίος, από τους σημαντικότερους Φιλέλληνες, ο οποίος απεβίωσε και στο Μεσολόγγι κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στον αγώνα της ανεξαρτησίας.

Μέσα σε όλα αυτά αξιοσημείωτη είναι και η στάση των Μεγάλων Δυνάμεων. Μέχρι το 1822 οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις ήταν αρνητικές με την Ελληνική Επανάσταση. Συγκεκριμένα η Ρωσία αρνείται να αναμειχθεί και το ξέσπασμα της Ελληνικής Επανάστασης καταδικάζεται.

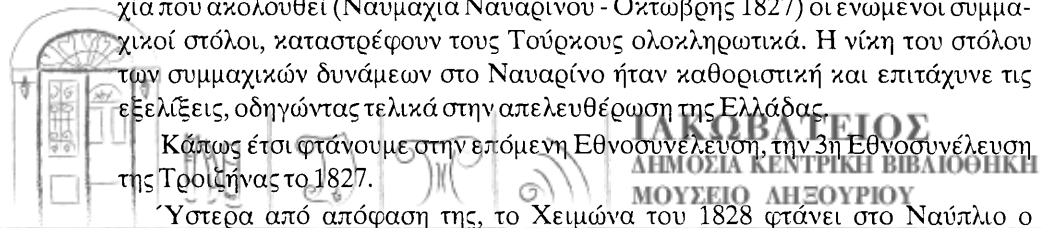
Σταδιακά αυτό άρχισε να αλλάζει και η αρχή έγινε απ' την Αγγλία, η οποία είχε την αντίληψη ότι ένα μικρό Ελληνικό Κράτος κάτω απ' την Αγγλική επιρροή ήταν προτιμότερο από μια ενδεχόμενη Ελληνορωσική «συμμαχία». Με τη σειρά της η Ρωσία αναγκάζεται να αλλάξει και εκείνη στάση υπέρ των Ελλήνων.

Τα συμφέροντα λοιπόν των Μεγάλων Δυνάμεων και ο ανταγωνισμός μεταξύ τους αλλάζουν τη στάση τους στο Ελληνικό ζήτημα και αποφασίζουν να μεσολαβήσουν για την επίλυση του.

Το 1827, Αγγλία, Γαλλία και Ρωσία υπογράφουν τη Συνθήκη του Λονδίνου με την οποία αναγνωρίζουν την αυτονομία της Ελλάδας ως φόρου υποτελής στο Σουλτάνο. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία απορρίπτει τη Συνθήκη. Με την άρνηση του Σουλτάνου, οι Μεγάλες Δυνάμεις βρίσκουν την αφορμή και έτσι στη Ναυμαχία που ακολουθεί (Ναυμαχία Ναυαρίνου - Οκτώβρης 1827) οι ενωμένοι συμμαχικοί στόλοι, καταστρέφουν τους Τούρκους ολοκληρωτικά. Η νίκη του στόλου των συμμαχικών δυνάμεων στο Ναυαρίνο ήταν καθοριστική και επιτάχυνε τις εξελίξεις, οδηγώντας τελικά στην απελευθέρωση της Ελλάδας.

Κάπως έτσι φτάνουμε στην επόμενη Εθνοσυνέλευση, την 3η Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας το 1827.

Ύστερα από απόφαση της, το Χειμώνα του 1828 φτάνει στο Ναύπλιο ο

Καποδίστριας για να αναλάβει τη διακυβέρνηση της Ελλάδας.

Το ταλαιπωρημένο έθνος είδε στο πρόσωπο του Καποδίστρια το Μεσσία, το λυτρωτή, που θα τον έβγαζε απ' την κατάσταση της αποσύνθεσης.

Γνήσιος πατριώτης ο Καποδίστριας, δεν έχανε ευκαιρία όπου βρισκόταν να ζητάει στήριξη για την πατρίδα του. Έμπειρος και εργατικός, με εξαιρετική διπλωματική ικανότητα.

Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι διετέλεσε Υπουργός Εξωτερικών της Ρωσίας, μιας απ' τις μεγαλύτερες Ευρωπαϊκές Δυνάμεις. Με την πολιτική του σταδιοδρομία, τις γνώσεις, τις ικανότητες και την φήμη του, μπορούσε να προσφέρει πολλά. Φτάνοντας στην Ελλάδα ο Καποδίστριας, αντίκρουσε μια χώρα κατεστραμμένη. Στην ουσία έπρεπε να φτιάξει ένα κράτος απ' το τίποτα. Εργάστηκε σκληρά, φρόντισε να αναγεννηθεί η οικονομία, γίνονται δημόσια έργα, αναδιοργάνωσε το στρατό και το στόλο που ήταν απαραίτητα για τη συνέχιση του πολέμου. Εκμεταλλεύτηκε τις αντιθέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων για να πετύχει την επέκταση των Ελληνικών συνόρων και την ανεξαρτησία του Ελληνικού Κράτους.

Ο Καποδίστριας είχε διαγνώσει σωστά τις αδυναμίες και τις ανάγκες του έθνους. Θέλησε να εφαρμόσει τα μέτρα που θεωρούσε κατάλληλα σύμφωνα με την τότε πείρα του. Αυτή η πείρα όμως και οι απόψεις που είχε, είχαν διαμορφωθεί σε ένα τελείως διαφορετικό περιβάλλον. Προσπάθησε να εφαρμόσει στην Ελλάδα τους τρόπους διοίκησης που είχε μάθει στο εξωτερικό. Για να αντιμετωπίσει τα δύσκολα προβλήματα του κράτους συγκέντρωσε όλες τις εξουσίες στο πρόσωπο του και προσπάθησε να μεταφυτεύσει θεσμούς ευρωπαϊκούς στο χαρακτήρα των Ελλήνων.

Ωστόσο, είτε επειδή η Ελλάδα τον έβλεπε σαν έναν ακόμα «απολυταρχικό» κυβερνήτη, είτε επειδή δεν ικανοποιήθηκαν τα συμφέροντα του λαού, το 1831 φτάνουμε στην δολοφονία του. Μετά το θάνατο του Ιωάννη Καποδίστρια η Ελλάδα διανύει μια περίοδο χάους και διαταραχών. Η κεντρική εξουσία είναι ανύπαρκτη και η ύπαιθρος στέκεται ρημαγμένη απ' τον πόλεμο και τις εχθροπραξίες.

Το Φεβρουάριο του 1832 ξεκίνησαν οι διαδικασίες των Μεγάλων Δυνάμεων για την εκλογή του Όθωνα. Υπό αυτές τις συνθήκες, τον Ιανουάριο του 1833 αποβιβάστηκε στο Ναύπλιο ο Όθωνας, υποσχόμενος ναβάλει τέρμα στην αναρχία του παρελθόντος και εγκαθιδρύοντας καθεστώς απόλυτης μοναρχίας. Το Ελληνικό αστικό κράτος αρχίζει να κάνει τα πρώτα του βήματα.

Γενικότερα, οι στόχοι της Ελληνικής Επανάστασης ακολούθησαν το γαλλικό πρότυπο. Οι Έλληνες Επαναστάτες επιδιώκουν υπό την έμπνευση της Γαλλικής Επανάστασης να αποτινάξουν το απολυταρχικό καθεστώς.

Η Ελληνική Επανάσταση είναι η πρώτη και η μοναδική εκείνη την εποχή που κατόρθωσε να επιβληθεί και αυτό αποδίδεται εν μέρει στην επιτυχία της να πάρει μορφή γνήσιας λαϊκής Επανάστασης.

Η Ελλάδα έγινε θρύλος και πηγή έμπνευσης των απανταχού εθνικιστών και

φιλελευθέρων.

Ποιοί ήταν όμως αυτοί που ετοίμασαν την Ελληνική Επανάσταση;

Οι άνθρωποι αυτοί ήταν λόγιοι και έμποροι κυρίως, οι οποίοι κινήθηκαν με άνεση στις Ευρωπαϊκές πόλεις, διείσδυσαν στις κρατικές διοικήσεις, στον πνευματικό κόσμο και σταδιακά οδηγήθηκαν στην ευσυνειδησία της ταυτότητας τους και παράλληλα κατάφεραν να ενταχθούν στις πνευματικές και κοινωνικοπολιτικές ανησυχίες της Ευρώπης.

Έτσι ριζώσαν στα «Ελληνικά μυαλά» οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης: ο φιλελευθερισμός, ο εθνικισμός και οι μέθοδοι της πολιτικής οργάνωσης. «Η επίδραση των ιδεών του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης στους Έλληνες που είτε ζούσαν είτε σπούδαζαν στις κοινότητες της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης ήταν ίσως ο σπουδαιότερος παράγοντας δημιουργίας μιας τάξης εκκοσμιευμένων Ελλήνων με αξιόλογη μόρφωση, με επίγνωση των συνθηκών που επικρατούσαν στην Ελλάδα και με διάθεση αλλαγής των πραγμάτων».⁸

Γενικότερα, «κατά τη διάρκεια του αγώνα της για ανεξαρτησία, η Ελλάδα κληρονόμησε και διατήρησε μια προβιομηχανική και προνεοτερική κοινωνική δομή, που επικαλύφθηκε με θεσμούς αβασίλευτης δημοκρατίας παρμένους από την Γαλλία της Επαναστατικής περιόδου».⁹

Η Ευρώπη ήταν πια ένα πρότυπο για τους Έλληνες και αυτοί με τη σειρά τους προσπάθησαν να πείσουν τις Ευρωπαϊκές Δυνάμεις να παρέμβουν. Οι Έλληνες έκαναν μια επανάσταση με σκοπό να ενταχθούν στα Ευρωπαϊκά Κράτη. Στρέφονται λοιπόν σε αυτά για βοήθεια, ώστε να καταφέρουν να αντιμετωπίσουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Όταν επιτυγχάνεται ο στόχος και αναλαμβάνει την διακυβέρνηση της Ελλάδας ο Ιωάννης Καποδίστριας, δεν τον αφήνουν να ολοκληρώσει το έργο του. Η Ελλάδα προφανώς δεν ήταν έτοιμη να αποκτήσει Ευρωπαϊκό χαρακτήρα. Ο Καποδίστριας είχε πολλά ακόμη να προσφέρει και ίσως η γενικότερη πορεία της Ελλάδας να ήταν διαφορετική αν το είχε καταφέρει.

Σίγουρα μιλώντας για την Ελληνική Επανάσταση αναφερόμαστε σε ένα Ευρωπαϊκό γεγονός, τόσο από τις επιρροές που δεχθήκαμε και κάναμε κτήμα μας όσο και από την προσπάθεια να μοιάσουμε και να ενταχθούμε στα Ευρωπαϊκά κράτη, αλλά το θέμα είναι: είμαστε έτοιμοι έστω και τώρα, μετά από τόσα χρόνια, να αποκτήσουμε τον «Ευρωπαϊκό αέρα» και να μιλάμε για «Ευρώπη»;

8. Ο.π., σ. 53.

9. Ο.π., Εισαγωγή.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ**

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ν. Διαμαντούρος, *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828*, έκδοση Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002.
- Π. Πιζάνιας, *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821, Ένα Ευρωπαϊκό Γεγονός*.
- Π. Πιζάνιας, *Η Ιστορία των Νέων Ελλήνων*, εκδ. ΕΣΤΙΑ.
- Ε. J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων (1789-1848)*, μτφρ. Μαριέτα Οικονομοπούλου, έκδοση Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002.
- Π. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 2000.
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., τόμοι ΙΒ', ΙΓ', Αθήνα 1975.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Θησαυρίσματα

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΑ ΜΝΗΜΟΣΥΝΑ

Τόν Ιούλιον τοῦ 1916 ἀπέθανε καὶ ἐκηδεύθη ἐν Ἀθήναις ὁ πολὺς σατυρογράφος διευθυντὴς τοῦ Ζιζανίου Γεώργιος Μολφέτας. Εἰς τοὺς ἀναγνώστας τοῦ Ἡμερολογίου εἶναι ἤδη γνωστὸς ὁ χαριτολόγος καὶ δικτικώτατος κεφαλήν, ὅστις, μετὰ τὸν Λασκαράτον, ὑπῆρξεν ὁ πνευματωδέστερος καὶ ιδιορρυθμότερος ὁσώ καὶ ὁ πλέον πρωτότυπος τῶν σατυρικῶν ποιητῶν τῆς Κεφαλληνίας. Εἰς τὸ ἀπὸ εἰκοσαετίας καὶ πλέον ἐκδιδόμενον ἐν Ἀργοστολίῳ ἔμμετρον φύλλον του, τὸ Ζιζάνιον, ἀποθησαυρίζονται στίχοι πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς σατύρας πρώτης δυνάμεως. Ἐπὶ μακρὰ ἔτη ἡ ἐφημερίς του ὑπῆρξε τὸ καύχημα καὶ τὸ ἐντρυφήμα τῶν ἀπανταχοῦ γῆς ἐγκατεσπαρμένων Κεφαλλήνων οὐ μόνον διὰ τὴν ἐν αὐτῇ ἐκάστοτε ἀναπαράστασιν τῆς ιδιορρυθμοῦ ζωῆς τῆς νήσου τῶν εἰς ὅλας τὰς ἐκδηλώσεις τῆς, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ παιγνιδῆδες ὕφος καὶ τοὺς ἐπιχωρίους ιδιωματισμούς τῆς γλώσσης τοὺς προσδίδοντας κάποιο ἰδιαιτέρον θέληγτρον προσωδίας. Τὸ Ζιζάνιον ἐθελγεν οὐχ ἥττον κατακτῶν ὅλον ἐν καὶ εὐρυτέρους ἀναγνωστικούς κύκλους διὰ τὴν φωτεινὴν καὶ ἀπὸ περιωπῆς ἀποψιν τῶν μεγάλων

ἐθνικῶν καὶ πολιτικῶν ζητημάτων κοσκινιζομένων διὰ τοῦ σατυρικοῦ του ταλάντου. Ὀλίγους μῆνας πρὸ τοῦ θανάτου του εἶχε μεταφέρει τὴν ἔδραν τῆς δράσεώς του ἐν Ἀθήναις, ἐπρόφθασε δὲ νὰ ἐκδώσῃ ἀριθμὸν τινα φύλλων ἐκτάκτου ἐπιτυχίας, τὰ ὅποια ἀπετέλεσαν τὸ κύκνειον ἄσμα του. Πρὸς μείζονα χαρακτηρισμὸν τοῦ Μολφέτα, εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ ὁποίου ἡ ἐπτανησιακὴ σάτυρα ἀπώλεσε τὸν τελευταῖον ἴσως ἐπιφανῆ ἀντιπρόσωπόν της, παραθέτομεν τὴν κάτωθι σκιαγραφίαν του, γραφεῖσαν ὑπὸ τοῦ διακεκριμένου συμπατριώτου, τοῦ ἐκ τῶν κορυφαίων συγχρόνων λογογράφων κ. Χαρ. Ἀννίνου, καὶ ἥτις ἀποτελεῖ ἐνταυτῷ καὶ γραμματολογικὸν σημείωμα περὶ τῶν σατυρογράφων τῆς Κεφαλληνίας.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΛΦΕΤΑΣ

Σύμπασα ἡ πνευματικὴ ἐργασία τοῦ Μολφέτα περιλαμβάνεται εἰς τὰς σελίδας τοῦ «Ζιζανίου» καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς σατυρικοὺς στίχους, τοὺς ὁποίους μέ θαυμαστήν εὐχέρειαν ἔγραφεν ἐπὶ τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν συμβάντων, τῶν τε ἐντοπίων καὶ τῶν γενικωτέρων, καὶ ἀπὸ μερικά παραινειρόμενα εὐθυμα καὶ χαριέντα.

ΙΑΚΩΒΟΣ ΜΑΤΕΙΟΣ
ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ
ΔΗΜΟΛΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

* Τὸ κείμενον ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸ Ἡμερολόγιον τοῦ Σκόκου, τ. 32 (1917), σσ. 221-224

ματὸς του. Τὸ «Ζιζάνιον», ὅπως τὰ περισσότερα τῶν ἐκδοθέντων ἀπὸ τριακονταετίας καὶ ἐντεῦθεν ἐν Ἑλλάδι ἐμμέτρων σατυρικῶν φύλλων, εἶχεν ὡς ὑπογραμμὸν κατὰ τὸν ρυθμὸν τὸν «Ρωμῆον» τοῦ Σουρῆ, μὲ τὸν διαλογικὸν τύπον καὶ τὴν γοργὴν ποικιλίαν τοῦ μέτρου. Ἀλλ' εἰς τὴν εὐτυχῇ τεχνικὴν μίμησιν προσετίθετο τὸ πλούσιον τάλαντον τῆς πρωτοτύπου ιδιοφυΐας τοῦ Κεφαλλήνου ποιητοῦ, τὸ ὁποῖον προσέδιδεν εἰς τὸ ἔργον τοῦ ὅλων ἰδιαίτεραν φυσιογνωμίαν καὶ ἀνύψωνε σημαντικῶς τὴν ἀξίαν του.

Διότι ὁ Μολφέτας ὑπῆρξεν εἰς τῶν γνησιωτέρων ἀντιπροσώπων τοῦ καθαροῦ κεφαλληνιακοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τύπον χωριστὸν ἀνάμεσα εἰς τὰ διάφορα εἶδη τῆς σατύρας, διακλάδωσιν ἰδιαίτεραν τοῦ καθόλου ἐπτανησιακοῦ μέθους. Λόγοι ἱστορικοί, λόγοι φυλετικοί, λόγοι κλιματολογικοί ἴσως, λόγοι κοινωνικῆς συγκροτήσεως συνετέλεσαν ὥστε νὰ διαμορφωθῇ παρὰ τοῖς κατοίκους τῆς νήσου κάποιος χαρακτήρ ἰδιότροπος καὶ ἰδιόρρυθμος μὲ αἰσθημα καὶ μὲ διανόησιν ἐν πολλοῖς διαφέροντα τοῦ κοινού καὶ τοῦ συνήθους. Ὁ χώρος καὶ ὁ σκοπὸς τοῦ προχείρου τούτου σημειώματος δὲν μοῦ ἐπιτρέπουν ἐκτενεστέραν ἀνάλυσιν τοῦ χαρακτήρος τούτου, μολονότι μία τοιαύτη ψυχολογικὴ μελέτη πολλὰ θὰ ἠδύνατο νὰ διδάξῃ καὶ πολλὰ νὰ ἐξηγήσῃ. Σημειῶ μόνον ὅτι, μεταξύ τῶν ἄλλων πνευματικῶν χαρακτηρισμάτων τοῦ Κεφαλλήνου, ὑπάρχει ἐμφυτός ἡ ὀξεία ἀντίληψις τοῦ κωμικοῦ, ὅπως ὑπάρχει εἰς τὸν ἀληθινὸν γελοιογράφον ἡ ἀμεσὸς διάγνωσις τῆς ἐλαττωματικῆς γραμμῆς ἢ δε τοιαύτη ἰδιότης, λόγῳ τοῦ χαρακτήρος του, τὸν ὁδηγεῖ πρὸς τὸ σκῶμμα

ἀλλὰ μὲ κλίσιν συνηθεστέραν πρὸς τὸν βαθύτερον οὐμορισμὸν. Διὰ τοῦτο εἰς κάθε ἀστείότητά του κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἤττον ὑπάρχει κάποιον ἐλαφρόν καθίζημα πικρίας καὶ κάποιος ἐσώτερος στοχασμός. Ἡ τοιαύτη τάσις παρατηρεῖται εἰς πάσας περιποῦν τὰς ἀναλόγους ψυχικὰς ἐκδηλώσεις.

Καὶ εἰς τὰ ἀνώνυμα εὐτράπελα λαϊκὰ ἄσματα τοῦ τόπου καὶ εἰς τίς ρίμες, δι' ὧν διεξάγονται εὐθυμοὶ μονομαχίαι κατὰ τοὺς χοροὺς τῶν ἀγροτικῶν πανηγύρεων, καὶ εἰς τὰς ἐξημμένας στιχομυθίας τῶν διαπληκτισμῶν, καὶ εἰς τὴν ἐμπαθῆ βοήν τοῦ ἐκλογικοῦ σάλου καὶ τῆς πολιτικῆς διαμάχης, ἀκόμη καὶ εἰς τὰ συνήθη παρωνύμια καὶ τὰς ἀντονομασίας διακρίνεται ἡ εὐφυὴς ὀξύτης τοῦ ἐπιγραμματισμοῦ καὶ ὁ ἐλαφρὸς συριγμὸς τοῦ ἀρχιλοχείου βέλους. Θ' ἀναφέρω ἐν μόνον παράδειγμα ἐκ τῶν πολλῶν, ἀλλὰ χαρακτηριστικόν, ὡς νομίζω. Οἱ ἀγυιόπαιδες, οἱ ἀδέσποτοι καὶ ἐκδιητημένοι καὶ ἀτακτοῦντες, οἱ ἐνταῦθα ὀνομαζόμενοι ἄλλοτε μάγκες καὶ ἔπειτα ἐπὶ τὸ γαλλοπρεπέστερον χαμίνια, τελευταῖον δὲ μόρτηδες, ἐν Κεφαλληνίᾳ ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς ἀγγλικῆς προστασίας ἐπεκράτησε νὰ λέγωνται μυλὸρδοι. Καὶ ἡ ἰδέα τοῦ νὰ πρассаγορεύωνται τὰ ρακένδυτα αὐτὰ καὶ πειναλέα πλάσματα μὲ τὴν ὀνομασίαν τῶν ἀλαζόνων Πατρικίων τῆς Μεγάλης Βρετανίας ἐνέχει προφανῶς κάποιον πικρὸν σαρκασμὸν.

Διὰ τοῦτο ἡ σάτυρα ἢ γραπτὴ ἢ Κεφαλληνία, ἀπὸ τὰς πρώτας δεκαετηρίδας τοῦ 19^{ου} αἰῶνος, ὅποτε ἡ μόρφωσις διὰ τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ τῆς στενωτέρας μὲ τὸν πολιτισμὸν ἐπαφῆς ἐπολλαπλασιάσθη καὶ ἐνισχύθη, ἐκαλλιέργηθη περισσότερον ἀπὸ κά-

θε ἄλλο εἶδος τοῦ λόγου. Ἡ σάτυρα εὑρίσκει στάδιον δράσεως. Εἰς τὰ τοπικά γεγονότα, εἰς τὰς σφοδράς κομματικές διενέξεις, εἰς τὰς συνήθεις κακολογίας τῶν πολυπραγμόνων μικρῶν κοινωνιῶν, εἰς τὰ διάφορα κανκάν τῶν δημοσίων ἢ ιδιωτικῶν χορῶν, εἰς τὸ θέατρον, δεινοὶ συνήπιοντο ἄγωνες ὑπὲρ ἢ κατὰ τῶν ἠθοποιῶν τοῦ Ἰταλικοῦ μελοδράματος, παντοῦ ὅπου ἡδύνατο νὰ εἰσχωρησῇ, συνήθως ἔντυπος εἰς σχῆμα pamphlet, ἀλλ' οὐχὶ σπανίως καὶ χειρόγραφος, διὰ τὸν φόβον τῆς καταδιώξεως. Γενάρχης τῆς κεφαλληνιακῆς σατύρας καὶ κύριος αὐτῆς διερχομένης ἐχρημάτισεν ὁ πολὺς Λασκαράτος, γνωρίζων τὸσον δεξιῶς νὰ προσαρμοῖ τὰ εὐτελῆ συμβάντα τοῦ τοποῦ τοῦ εἰς τὸ ἡρωϊκοκωμικὸν πλαίσιον, ὅπως εἰς τὸ ἀθάνατον «Ληξοῦρι» τοῦ. Ἡ σάτυρα ἤκμασε καὶ διεξήγαγε γενναῖον ἄγωνα ἐθνικὸν κατὰ τὴν περίοδον τοῦ Ριζοσπαστισμοῦ, διὰ τῆς γραφίδος πολλῶν, μετὰ τὴν ὁποίαν διεκρίνοντο ὁ Μαυρογιάννης, ὁ ποιητὴς τῆς «Φροσύνης» καὶ τοῦ «Ναύτου τοῦ Ἰονίου», ὁ ὀξυνοῦστατος καὶ αὐτομαθὴς ἐπιλοποιὸς Μαλάκης καὶ ὁ χρηστός καὶ σεμνὸς Παναγιώτης Πανάς, ὁ καὶ ἐν τῇ ἀθηναϊκῇ δημοσιογραφίᾳ ἐντίμως καὶ διαπρεπῶς ἀθλήσας. Μεταχειρίσθη αὐτὴν λίαν εὐφυῶς καὶ ἐπιτυχῶς κατόπιν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς Προστασίας ὁ Φερδινάνδος Ὀδδης, ἰταλοέλληνας κεφαλληνιακῆς καταγωγῆς, μετὰ τὴν ἐφημερίδα τοῦ «Διαβολοθήκη», διεξαγαγὼν ἄγωνα σφοδρὸν κατὰ τῶν Ἑνωσοφύβων ἢ Καταχθονίων. Παρατρέχων ἄλλους τινὰς ὀφείλω νὰ μνημονεύσω τὸν περιφημὸν ρασοφορὸν ἀναγνώστην Ἰω. Ἀραβαντινόν, τὸν αὐτονομασθέντα Κρασσπατέρα, ἀντιπαλὸν τοῦ Ἰα-

κωβάτου ἐν τῇ πολιτικῇ καὶ αὐτὸν τοῦτον τὸν Ὀλύμπιον Γεωργαντάραν, ὅστις ἐχρησιμοποίησεν ὡς ὄπλον τὴν δριμυτάτην σάτυραν καὶ εἰς τὰ γραφόμενά του καὶ προπάντων εἰς τὴν Βουλὴν, ἀπὸ τοῦ βήματος τῆς ὁποίας ἐξηκόντιζε τοὺς πυριφλεγεῖς μύδρους τῶν ἐπιγραμμάτων του κατὰ τῶν ἀντιπάλων του. Ὄφειλω δ' ἐκ καθήκοντος στοργῆς καὶ ἐκτιμήσεως νὰ μὴ παραλείψω δύο ἐκ τῶν ἐπιζώντων ἐργατῶν τῆς παλαιότερας κεφαλληνιακῆς σατύρας, τὸν Ἀναστάσιον Φωκᾶν Γεωργακάτον, τὸν μετριόφρονά ποιητὴν τῶσων εὐθύμων στιχουργημάτων καὶ πνευματωδῶν παρωδιῶν, καὶ τὸν ἕτερον τῶν δύο ἀδελφῶν Ἀβλίων, τὸν γηραιὸν Μιχαήλ Ἀβλίων, τὸν βολταιρίζοντα, εἰς τὴν πλουσίαν φαρέτραν τοῦ ὁποίου σῶζονται ἀκόμη οἱ στοὶ φλογεράς σατύρας, ἐκτοξευόμενοι ἐκάστοτε μετὰ χεῖρα ἡσκημένην.

Τὸ ἔργον αὐτῶν ἀνέλαβε θαρραλέως νὰ συνεχίσῃ ὁ ἐκλιπὼν ποιητὴς, ὅστις μετὰ τὴν νεανικὴν του ζέσιν καὶ μετὰ τὰ πλούσιά του ἐφόδια, ἀνεδείχθη ἐφάμιλλος καὶ ἐν πολλοῖς ὑπέρτερος μερικῶν ἐκ τῶν προκατόχων. Ἡρμοσμένος περισσότερον μετὰ τοὺς σημερινούς καιροὺς καὶ τὴν σύγχρονον καλαισθησίαν, ἔδωκεν εὖρος εἰς τὴν σάτυράν του, ἀνυψώσας αὐτὴν εἰς ἄνωτερον ἐπίπεδον καὶ συνυφαίνων δεξιῶς τὰ ἐντόπια ζητήματα καὶ τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα εἰς τὸν μέγαν ἱστὸν τῶν γενικωτέρων θεμάτων. Μετὰ σωφροσύνης δὲ ἀποφεύγων τὰς προσωπικὰς συμπληγάδας, μετεχειρίζετο ὅσον τὸ δυνατόν μικρότεραν δόσιν χολῆς εἰς τοὺς στίχους του καὶ περισοτέρην εὐκαμψίαν καὶ εὐτραπλίαν. Εἶχε δὲ καὶ τὸ πλεονέκτημα τῆς ὀριωτέρας καὶ τελειωτέρας μορφῆς, πλάττων στί-

χους ἀβιάστους, ρέοντας, καλῶς σφυρηλατημένους, χρησιμοποιῶν καταλλήλως τοὺς κεφαλληνιακοὺς εὐφυνεῖς ιδιωτισμούς, ὅπως προσδίδη δι' αὐτῶν εἰς τὴν ἔννοιαν ἑξαρσιν κωμικότητος, προσέχων εἰς τὸν πλοῦτον καὶ τὴν πρωτοτυπίαν τῆς ὁμοιοκαταληξίας, ὥστε ἡ τελευταία λέξις νά ἐκρήγνυται πολλάκις ὡς πύραυλος καὶ νά σκορπίζῃ σπινθήρας εὐθυμίας. Διὰ τοῦτο τὸ ἔργον του ἔλαβε τοιαύτην ἑκτασιν καὶ ὑπῆρξε

τὸσον ἐπιτυχές καὶ τὸσον ἀρεστὸν. Διὰ τοῦτο δέ καὶ θά ἐπιζήσῃ περὶ σσότερον, ὡς φιλολογικόν μνημεῖον, καὶ ὅταν θά γραφῇ ἡ ἱστορία τῆς κεφαλληνιακῆς καὶ ἐν γένει τῆς ἐπτανησιακῆς σατυρογραφίας, τὸ ὄνομα τοῦ Γεωργίου Μολφέτα διακαιοῦται νά καταλάβῃ ἐν αὐτῇ μίαν θέσιν τιμῆς. (Ιούλιος, 1916).

Μπάμπης Ἀννινος

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

λογοτεχνικές σελίδες

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΦΩΚΑΣ

ΛΕΞΕΙΣ, ΠΑΙΓΝΙΔΙΑ ΨΥΧΗΣ

Σε στέρνα στεγνή
ποτίζω τριανταφυλλιά.

Εκ βάθους πηγής
Πήγασοι λευκοί
περιστέρια ζωής
πόθοι αγνοί.

Μονομιάς έχασα τα χέρια από
μπροστά μου
παζαρεύοντας τη δυστυχία.

Στη ραπτομηχανή
η ταπεινοφροσύνη.

Επλημυνρίσαμε σωτήρες
σε σημείο ν' αναζητάμε σωζόμενους.

Απέραντο το άγνωστο στην ομορφιά.

Λέξεις, παιγνίδια ψυχής.

Εμπεριέχω τους πάντες
σημαίνει πως τους ανήκω,

Με την ήττα φορτωμένος
πιο ελαφρύς για το πέταγμα.

Η λύση δεν είναι υπεκφυγή,
απλά μια ματαιωμένη πίστη.
Η πίστη, όμως, δεν είναι ματαίωση
ούτε η υπεκφυγή λύση.

Ως φωτογόνο κύτταρο
υπάρχω, λαλώ και αγαπώ.

Όπου πατήσω, κενό,
κουβαλώ δάκρυα μαζί μου,
φυλαχτό ονείρων.

Αντικατοπτρισμός ελπίδας
φάρος αέναος στη θάλασσα,
η προσμονή σου αγάπη.

Η απόρριψη είναι μια μορφή επιτυχίας
που σπάνια αποτολμάται.

Κατεστραμμένο το παιγνίδι,
ενίκησαν οι μεταμφιέσεις του τρόμου
κι' ονοματίστηκαν με δικά τους ονόματα.

ΦΩΤΗΣ ΠΑΥΛΑΤΟΣ

Τ' απλωμένα χέρια
για την αρπαγή του «μάννα»

Αθήνα 6 Φλεβάρη 2013 μ.Χ

.....
η εικόνα του πλήθους
με τ' απλωμένα, τα υψωμένα χέρια,

.....
Εικόνα που θα τη ζήλευε ο αλαζμονότερος
του κόσμου
πίνακας του Μουνν.

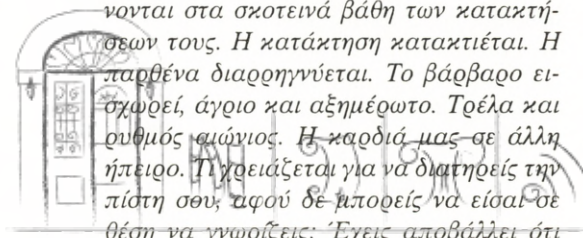

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΖΑΛΗΣ

Πέφτω σαν κομήτης...

Όλα έρχονται διαμετρικά αντίθετα. Σχιζοφρενικό σύμπαν. Ο άγνωστος εαυτός. Αδύνατον το γνώθι. Έλεος, έλεος, έλεος! Φωτιά στην πόλη των φαντασμάτων. Κάποια στιγμή όλοι γινόμαστε εγκληματίες, μα το περισσότερο καιρό κατηγορούμε την εγκληματικότητα. Προζόνια, κρανιακοί εγκέφαλοι, μαύρα γυαλιά. Υπό του τίποτα θα βρεις καταχωνιασμένη ανακούρκουδα την ανάγκη. Ανάγκη παντού και κει που οριοθετείται η άκρη του σύμπαντος. Τι προηγείται μιας μεγάλης έκρηξης; Μπρος τους είμαστε βρώμικες αμοιβάδες. Γεννηθήκαμε αργοπορημένοι. Πως γυρίζει ο κόσμος. Από μόνος του. Μπουρδολογία έσχατη. Μπουρδολογία έσχατη. Άσε τους κουστουμάτους, ασύδοτοι, ότι σου πουν δεν είναι για σένα. Παίξε τη κιθάρα σου και βγάλε το σκασμό. Το αφεντικό, σου ζητεί τώρα να σηκωθείς. Καμία ανησυχία. Έχουμε όλοι αυτή τη στενή σχέση με τα χρήματα, πώς να αρνηθείς. Κάποιοι ηλίθιοι το έκαναν πράξη, μα μετά δεν ήξεραν ποια νέα γλώσσα να μιλήσουν και έτσι γυρίσανε στην παλιά. Οι γλωσσολόγοι πρώτη γραμμή. Μαύροι γκέι ακτιβιστές η κουλτούρα του νέου μας κόσμου. Η νέα εβραϊκή κατάκτηση. Είναι οι μοίρα των Μεγαλεξάνδρων να αφομοιώνονται στα σκοτεινά βάθη των κατακτήσεων τους. Η κατάκτηση κατακτιέται. Η παρθένα διαρρηγνύεται. Το βάρβαρο εισχωρεί, άγριο και αξιμέρωτο. Τρέλα και ρυθμός αιώνιος. Η καρδιά μας σε άλλη ήπειρο. Πιχραίνεται για να διατηρείς την πίστη σου, αφού δε μπορείς να είσαι σε θέση να γνωρίζεις; Έχεις αποβάλλει ότι

πάει ενάντια. Καμία ανησυχία. Όλα μηχανιστικά. Ένα σύστημα που δε χρειάζεται να αποδειχθεί πια. Είναι στρωμένες οι λεωφόροι. Οι δολοφόνοι τρέχουν. Καμία άλλη γλώσσα. Όλα τα μάτια πάνω σου. Φίδια της ερήμου και σκορπιοί. Το κενό μάτι του ασεσίνου. Μαύρη τρύπα. Μια συμπαντική ανακύκλωση. Πλάθουμε και ξαναπλάθουμε μην τυχόν και αποκτήσει τάξη και σωθούμε. Σπασμένοι, ανοιγμένοι στα δυο εγκέφαλοι, στο μίξερ ριγμένοι, πόδια σε μόνιμη αυτοματισμένη κίνηση. Ώρες γεμάτες ατελείωτη τρέλα και αδράνεια. Ουσίες πάμπολλες για να σε συντηρούν. Άγρια σκέψη βαθιά μέσα σου και παντού φωνές σε καλούν. Όλα για τα παιδιά. Όλο το στημένο παιχνίδι. Ράφια γεμάτα με βιβλία που σαν πέρασες τα τριάντα, τα κοιτάς με μια αδιαφορία και συνάμα μελαγχολείς για ότι μάζεψες, ξέροντας πως τελικά δεν έκανες τίποτα. Πόρτες, παράθυρα και χαλιά από κάτω σου και από δίπλα σου, υπάρχουν για κάτι πιο σημαντικό από την αδιάφορη καθημερινή και προβληματική ζωή σου. Κεράιες και δέκτες, κουμπιά να πατάς, να ανοίγεις και να κλείνεις κάθε μέρα. Μια γρήγορη ματιά σε κάνει να αναρωτιέσαι για την μετριότητα των πραγμάτων, γιατί δεν είσαι κάτι πιο πάνω και πιο πέρα από αυτό που βλέπεις στο καθρέπτη σου. Βιάστηκες να ξυριστείς και τώρα αναρωτιέσαι για την επόμενη σου κίνηση. Άφησες έναν τόπο αναμνήσεων γιατί σε πούλησε ως σκλάβο σε έναν άλλον. Μα η ελευθερία σου δεν έρχεται και αρχίζεις να αντιλαμβάνεσαι πως η κόλαση εκεί έξω είναι εκεί μέσα, σφηνωμένη. Δεν πικραίνεσαι με όσες άφησες πίσω, αλλά με όσες σε άφησαν δακρυσμένο. Καλά σου έκαναν. Έμεινες με το πορνό να αννανίζεσαι, ενώ είχες τόσα όνειρα μπροστά σου. Πέθανες από τα πλάη και τη ρουτίνα. Αναζητάς διεξόδους αναφύγις σε άλλες πατρίδες. Βλέπεις ότι δε μπορείς να ξεφύγεις έτσι απλά. Κάποια μέρα θα ξεσηκωθείς για να

τινάξεις όλη αυτή τη σκόνη. Μα που θα πάει. Όλα σε αυτό το συμπάν πάνε και έρχονται. Από ερείπια είσαι χτισμένος. Οι νέες σου σκέψεις κινούνται με το ίδιο καύσιμο. Μας έμεινε η απόμακρη Αμερική να μας νταντεύει. Αποδέξου τη μοίρα σου. Σεισμικές δονήσεις κύριες ή όχι, ρήγματα ενεργά σε τεντωμένο σχοινί. Η φλόγα μας σβήνει. Δε θα είμαστε ποτέ ξανά αυτό που ονειρευτήκαμε. Θα καταλήξουμε τρελοί. Μας συνθλιβούν. Η πιο ύπουλη δημοκρατία. Φύλακες υπάρχουν έως το τέλος της ζωής. Καγκελάριοι και πρόεδροι. Αποφυλακισμένοι παρακαλάνε για ένα κομμάτι ψωμί, ενώ νέα αιτήματα κατατίθενται. Σενάρια επί σεναρίων, για το αν κουβαλάμε τη κόλαση μέσα μας ή όχι. Αταξικές τάξεις, ποιος να το περίμενε. Εξαθλιωμένες, καταδικασμένες, μεταναστευτικές στοιβές. Ευνυπόλητοι πολίτες διαρκώς θίγονται. Φοβία. Ένα φοβίμι γεμάτο σκουλήκια και μύγες και σεις κάθεστε ολόγυρά του, από φοβία επαναληπτική. Το μυαλό σας έχει μόνο μια εικόνα. Σε έκαναν χαφίε και δέχτηκες κι ας ήξερες τι γινότανε στον δίπλα τοίχο. Γεμίσανε τα τετράγωνα ευαγγελιστές και σύμβολά που επιτίθενται, αμυνόμενα πάντα. Σήκωσες τα λάβαρα, πόσες φορές και τα πέταξες και πάλι αυτά επέστρεψαν. Κι αν έχει ήλιο σήμερα, αύριο θα βρέξει. Η ανθρώπινη ψυχή, που κουβαλά το σύμπαν. Κι ας κυλούν οι εποχές και ας αλλάζουμε φίλους, όλα τα ίδια είναι σε παραστάσεις και αριθμούς. Κέντρο και περιφέρεια. Φτωχοί αμόρφωτοι ή πλούσιοι διανοούμενοι. Τώρα που έχουμε υγεία, γιατί μετά μια κλίνη ή μια φυλακή. Ο φόβος μας, που γεννά τη πίστη. Παρά τα τόσα που συνέβησαν ο εγκέφαλος ξέρει να ξεχνά. Για να αντέχει στο χρόνο. Τον χειρότερο γιατρό. Σαν μαύρά κύματα σκάνε στις όχθες μας. Και κάποιοι από μας νιώθουνε αηδία για αυτό. Τρέχουνε, σκάνε και κουβαλάνε σωρούς προς πούλημα. Το

σκουριασμένο ανέλπιδο όνειρο. Βρωμάνε τα ρούχα σου όσο η ψυχές αυτών που σε εκμεταλλεύτηκαν. Τα σύμβολα όμως δεν αλλάζουνε μέσα σου. Θες φως και τροφή, για να αλλάξεις τα πάντα. Μικρό παιδί, για να μη φανείς ταξικός έπεςες στη πλάνη εκείνη που δε βγαίνει όταν είναι νωρίς. Λαμπάκια και σκέψεις αναβοσβήνουν και μας κρατούν στη ζωή. Χαμένοι στο σύμπαν και άσχετοι με το παρελθόν. Και τώρα το ένα παλεύει το άλλο, λες και βρισκόμαστε στην φαντασία κάποιου μακρινού φιλοσόφου. Μα δεν υπάρχει χώρος κενός. Καταλαμβάνουμε τα πάντα και τα πάντα μας καταλαμβάνουν. Πότε καταπιάνεσαι με κάτι και πότε τα αφήνεις. Ανοκλήρωτες υποσχέσεις που έδωσες στον εαυτό σου. Μπορείς να ακούσεις τα άλογα πως χλιμιντρίζουν. Αγόρασε, αγόρασε, αγόρασε! Ο μεγάλος καταναλωτής. Να το δέλεαρ. Και μας έλεγαν πως δεν υπάρχει δέλεαρ. Χτύπησε το πάτο η προσπάθεια. Τώρα αναρωτιέσαι τι; Μέρος της φύσης σου. Κτυπάνε οι ήχοι και οι ρυθμοί και δονείται ο χώρος, ο κοινωνικός. Μια νέα γλώσσα γεννιέται. Σύμβολα. Η τελευταία πατρίδα. Ένα πρόταγμα αιώνων πάει να βρει το τέλος του. Ότι έχει μείνει εκεί πίσω, μην γυρνάς το βλέμμα σου. Είναι η ιστορία μας. Οφείλουμε να τη ξεχάσουμε. Οι τοίχοι άλλαξαν. Ο γείτονας σου άλλαξε επίσης. Όλα μπερδεύονται. Χρώματα και ήχοι. Οι πρώτοι τελευταίοι. Χάνεις το ρυθμό και δεν είναι τα χρόνια σου. Έχεις υποχρέωση και δεν τη τηρείς ορθά. Δε γεννήθηκες τριγυρισμένος από συμβούλους. Μαμόνος, ότι μπόρεσες να σκεφτείς και να αρθρώσεις. Και κει γύρω στα τριάντα+ στο αδιέξοδο μπροστά. Θα ήσουν τυχερός αν θα είχες κάνα δυο αληθινούς φίλους, καθώς θεωρείς η τρέλα και η ασθένεια να συμπίπτουν οι τοίχοι γύρω σου.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ

ΠΑΝΑΓΗΣ ΣΤΑΘΑΤΟΣ

Αφιέρωμα στον Φερνάντο Πεσσόα

Έχω πονοκέφαλο και η παγωνιά πα-
λεύει με τις φλόγες της ζεστασιάς. Αγώνας
ισόπαλος. Το ραδιόφωνο συνεχίζει να
θορυβεί και να καλύπτει δεν ξέρω και γω
ποια κενά της υποθετικής μου πλήξης,
μελαγχολίας και μοναξιάς. Μουσικοί ήχοι
στα αυτιά μου, γλυκές φωνές και μια γλώσ-
σα που παλεύει κι αυτή να κατανοηθεί.
Έρχονται οι μέρες και φεύγουν και η
προσπάθεια παραμένει επίμονα στατική
σε βρεφική ανάπαυση. Ο ήλιος σηκώθηκε

και σήμερα πίσω από τα παχιά σύννεφα
και πέρασε βιαστικός, χωρίς να δώσει ου-
σιαστικό παρόν, σαν να ήθελε να ξεμπερ-
δεύει από μια επιβαλλομένη αγγαρεία. Το
παρελθόν βιάζεται και αυτό, πιο γρήγορα
από το μέλλον, σαν ένα κουβάρι που έπεσε
και κύλησε στο πάτωμα και ξετυλίχτηκε
γρήγορα, αποκαλύπτοντας το μέλλον του
στα ανέκφραστα μάτια μας. Και όλες οι
ανησυχίες βυθίζονται σε μια υπνηλία χω-
ρίς ύπνο, υπαρκτές μα αδύναμες από τον
ανέλπιδο κόπο, από την πάλη που σιγά-
σιγά νικιέται και παραδίνεται.

Αχ, το μόνο που έμεινε πια είναι η
παγερή συντροφιά των άστρων σου!

ΓΙΑ ΝΑ ΕΡΧΕΤΑΙ Η ΚΥΜΟΘΟΗ ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ ΣΑΣ

- * Συμπληρώστε και ταχυδρομήστε το παρακάτω απόκομμα στη διεύθυνση:
Δημήτρης Ζαβιτσιάνος, Μίνωος 3, 28100 Αργοστόλι.
- * Ενημερώστε μας έγκαιρα σε περίπτωση αλλαγής διεύθυνσης.
- * Επικοινωνήστε μαζί μας, αν δε λάβετε το περιοδικό.

ΕΠΩΝΥΜΟ: .....

ΟΝΟΜΑ: .....

ΟΔΟΣ: ..... ΑΡ: ..... ΤΗΛ.: .....

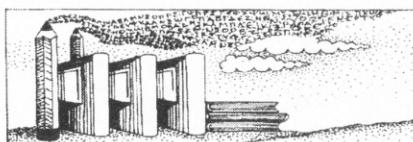
ΠΕΡΙΟΧΗ: ..... Τ.Κ. ....

- * Σας στέλνω το ποσόν των 20 ευρώ ως ετήσια συνδρομή μέλους.

* Την ετήσια συνδρομή των 20 ευρώ μπορείτε να τη στείλετε με ταχυδρομική επιταγή ή με
κατάθεση στο λογαριασμό του Συνδέσμου, ALPHA BANK (IBAN: GR21 0140 7710 7710
0210 1022 500), με παράλληλη ενημέρωση του κ. Ζαβιτσιάνου Δημήτρη στο τηλέφωνο
2671026374, 6944415637 ή στο email: syndesfil@yahoo.gr.

ΚΑΝΑΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΘΟΥΡΙΟΥ

Μαθητικός Λογοτεχνικός Διαγωνισμός 2015 - 2016*

1ο Βραβείο Διηγήματος Γυμνασίων

Η ΖΩΗ ΜΟΥ

Βόρεια Αγγλία.....Ντόνκαστερ...

Μόλις έχει φέξει, ομίχλη παντού, κρύο και αυτός κουκουλωμένος με το παλτό και με το κασκόλ περπατάει μέσα στην άδεια πόλη. Όχι και τόσο άδεια! Κόσμος υπάρχει παντού, ίδιοι όλοι σαν κι αυτόν, περπατούν βιαστικοί, σκυμένοι, λες και κουβαλούν κάτι στην πλάτη τους, σίγουρα κουβαλούν! Κουβαλούν έννοιες, προβλήματα, σκέψεις. Καθώς παρατηρεί το πλήθος να πηγαινοέρχεται διαρκώς αναρωτιέται: «Θα έχουν άραγε κάποιον να τα μοιραστούν; Ή είναι και αυτοί μόνοι σαν και μένα; Τι κρίμα να υπάρχει τόσος κόσμος γύρω σου και εσύ όμως να νιώθεις τόσο μόνος».

Η αρρώστια της ψυχής του δεν είναι

παρά οι μνήμες δυσάρεστων καταστάσεων και αρκεί μια στιγμή ευάλωτη για να τις ξεκλειδώσει. Κάθε πρωί οι ίδιες σκέψεις, η ίδια διαδρομή. Πρώτα με τα πόδια, ύστερα με το λεωφορείο που μεταφέρει τους εργάτες στην χιονισμένη επαρχία με προορισμό τα κρατικά ορυχεία, μια δύσκολη δουλειά και επίπονη. Εργάτης... Τίποτα σπουδαίο!

Μετανάστης και αυτός που εθελούσια εγκατέλειψε την πατρίδα του, την μακρινή Αιθιοπία, για μια καλύτερη ζωή. Χωμένος στο κάθισμα του λεωφορείου στη διαδρομή για τα ορυχεία περνούν μπροστά του σαν εικόνες κινηματογράφου οι δύσκολες στιγμές, ο πόνος, η λύπη, οι δικοί του άνθρωποι, η γυναίκα του και τα παιδιά που άφησε πίσω του, όλοι λόγοι σοβαροί για να εγκαταλείψει την πατρίδα του και να βρεθεί σε μια ξένη χώρα, ελπίζοντας σε ένα καλύτερο μέλλον για εκείνον και την οικογένειά του.

Το θέμα του Μαθητικού Λογοτεχνικού Διαγωνισμού του Συνδέσμου Φιλολόγων Κεφαλονιάς-Ιθάκης για το σχολικό έτος 2015-2016, που είναι αφιερωμένος στο συγγραφέα, ιστορικό και δημοσιογράφο Δημήτρη Χατζή, προέρχεται από το παρακάτω απόσπασμα από το μυθιστόρημα του συγγραφέα «Το διπλό βιβλίο» (εκδόσεις «Το Ροδάκιό») και είναι κοινό για τα Γυμνάσια και τα Λύκεια του Νομού.

«... Άνθρωποι, κόσμος πολύς, περνάνε δίπλα μου, πάνε μαζί μου. Και πάω και γω – ο δρόμος της πάει, η λεωφόρος, κάτω απ' τα φώτα της. Της κοιτάζω. Όλοι της, λέω, πηγαίνουνε κάπου, έχουνε κάποιο να πάνε. Εγώ είμαι εδώ, απ'τη λεωφόρο, στην ασφάλτο, περισσότερο απ' όλους. Δε με περιμένει κανένας εμένα, δεν έχω πουθενά που να βέλω να πάω, να γυρίσω κάπου. Σαν να ναι το σπίτι μου εδώ, εδώ κι η πατρίδα μου, το κέντρο απ'τη ζωή, η καιιά μου πατρίδα. [...] Και να φροντίσεις εσύ, κύριε συγγραφέα, να μην ξεχάσω ποτέ ότι είχα κάνα στο σπίτι της Φρόνις Μπάουμ, από την πίσω μεριά, της ανής, πως εδώ κατοίκησε κάποτε ο ξενότερος απ' όλους της ξένους της πολιτείας των ξένων.»

Αχμέτ το όνομά του. Η διαδρομή, από το μικρό χωριό του Αάλο ως τον τόπο που βρέθηκε, γεμάτη δυσκολίες και κακουχίες. Υγραίνουν τα μάτια του, ενώ φέρνει στην μνήμη του την σκηνή που αποχαιρετούσε την γυναίκα του και τα δύο παιδιά του ξεκινώντας το ταξίδι του χωρίς διαβατήριο και ίσως χωρίς προορισμό... Μπορεί να σταματούσε στην Ελλάδα, μπορεί και όχι. Πέρασε το Σουδάν, την Αίγυπτο, το Ισραήλ, τη Συρία. Εκεί έμεινε αρκετές μέρες αντιμετωπίζοντας τα δεινά του πολέμου. Φοβόταν παντού, άνθρωποι φοβισμένοι, σπίτια εγκαταλελειμμένα, νιώθει το στομάχι του να σφίγγεται, νιώθει να βουρκώνει, θυμάται τις ριπές των βομβαρδιστικών πάνω από το κεφάλι του. Ακούει τα ουρλιαχτά των γυναικών, καθώς έτρεχαν να καλυφθούν απ' τις οβίδες. Τα πνευμόνια του γεύτηκαν τη μυρωδιά της καμένης γης και του αίματος, τη σκόνη και το θειάφι, τους πυροβολισμούς, την απόγνωση, ενώ ένιωθε φόβο για τη πρώτη φορά, γιατί ήταν μοναχός και το μόνο στήριγμα του η φωτογραφία της οικογένειας, που άφησε πίσω του. Πονούσε!

Όμως έπρεπε να φύγει, τα οικονομικά προβλήματα και η πείνα έσφιγγαν σαν θηλιά τον λαϊμό του. Ήταν εξωφρενικά δυσανάλογες πια οι δόσεις χαράς και θλίψης· χαράς, γιατί μπόρεσε να φύγει απ' τη χώρα του έτσι ώστε να προσφέρει μια καλύτερη ζωή στην οικογένειά του, αλλά και θλίψης, γιατί άφησε πίσω του τους ανθρώπους που αγαπούσε.

Δέκα μέρες... Τόσο μπόρεσε να μείνει εκεί! Φεύγει για Τουρκία, προτελευταίος προορισμός... Ακόμα θυμάται την ρατσιστική συμπεριφορά και αποφασίζει να μετακινηθεί σύντομα στην Ελλάδα. Μεταφέρεται με σαπιοκάραβα από τους δούλεμπορους, και ενώ είχε πληρώσει για ασφαλή άφιξη, βρίσκεται καταμεσής στο παγωμένο Αιγαίο, ναυαγός. Πάλεψε τρία μερόνυχτα με τα μανιασμένα κύματα, κοντά του κι άλλοι μετανάστες να παλεύουν κι

αυτοί. Το πιο τρομαχτικό, όμως, από όλα τα πτώματα των μικρών παιδιών, που επέπλεαν ανάμεσά τους. «Τι κρίμα! Τόσο μικρά και τους στερούν το δικαίωμα στη ζωή» σκεφτόταν. Την τέταρτη μέρα τα κατάφερε, βρήκε επιτέλους ακτή. Ήταν η Χίος.

Αποφάσισε να μείνει εκεί, οι συνθήκες ήταν καλές. Βρήκε δουλειά ως οικοδόμος, τα χρήματα όμως λίγα, μισθός εξευτελιστικός. Για τίποτα δεν έφταναν, ίσα-ίσα συντηρούσε το χαμόσπιτο του και έστελνε και στην οικογένειά του μερικά από αυτά. Κάθε μέρα δούλευε από τα ξημερώματα μέχρι να νυχτώσει. Κάθε μέρα, για δύο ολόκληρα χρόνια! Ωσπου μια μέρα αποφάσισε να φύγει για τη Βόρεια Αγγλία, το είχε ψάξει και η ζωή εκεί ήταν καλύτερη. Αρχισε να μαζεύει σιγά-σιγά χρήματα από τον πενιχρό μισθό που είχε, ήταν μέρες που έμενε ακόμα και νησιτικός, υπήρχαν μέρες που δεν έπαιρνε ούτε το λεωφορείο για να πάει στη δουλειά του και έτσι αναγκαζόταν να σηκώνεται από την νύχτα, ώστε να είναι στην οικοδομή έγκαιρα.

Πέρασαν μέρες, βδομάδες, μήνες ώσπου να μαζέψει τα εισιτήρια που απαιτούνταν για να φύγει. Τελικά τα κατάφερε! Εβγαλε εισιτήριο με το αεροπλάνο. Φτάνοντας εκεί και περνώντας λίγες μέρες έπιασε δουλειά στα κρατικά ορυχεία. Βρήκε ένα μικρό σπιτάκι και μόνος ζούσε όπως και όπως.

Ξαφνικά ένας εκκωφαντικός θόρυβος τον επανέφερε στην τότε πραγματικότητα. Ήταν το λεωφορείο που είχε φτάσει στον προορισμό του... Ένα προορισμό σαν ραντεβού! Ένα ραντεβού όχι όμως ρομαντικό. Ένα ραντεβού με την κούραση, την εξασθένηση, την πικρία, με χιλιάδες ερωτήματα και χιλιάδες αναπάντητα γιατί... Γιατί να είναι έτσι η ζωή του! Περνάει ο καιρός και κάθε μέρα τα ίδια πράγματα, το αίσθημα της επιβίωσης που κυριαρχεί, τον κάνει να χάνεται, νιώθει να χάνει το δρόμο του, νιώθει απογοητευμένος, η κού-

ραση, όχι μόνο η σωματική, αλλά και η ψυχολογική, τον τρελαίνει! Αισθάνεται τα πόδια του, την καρδιά του βαριά, σαν να είναι αλυσοδεμένος! Και εκεί που πέφτει, ξανασηκώνεται! Όχι λέει... Ότι δεν σε σκοτώνει σε κάνει πιο δυνατό!.. Συλλογιέται... Όταν μπεις σε ένα σκοτεινό τούνελ, δεν είναι ευχάριστο και το μόνο που αποζητάς είναι η έξοδος. Όμως η έξοδος δεν είναι ορατή, δεν υπάρχει φως, χάνεσαι, σκοντάφτεις, πληγώνεσαι, κλαις και κυρίως φοβάσαι. Φοβάσαι όχι γιατί πονάς, αλλά γιατί είσαι μόνος. Κάποιες δυσκολίες στη ζωή δεν δέχονται επισκέπτες, βαδίζουν ολομόναχοι στα σκοτάδια. Μα σαν βρεις την πόρτα και βγεις ξανά στο φως, τότε δεν φοβάσαι πια...

Όσπον τα κατάφερε... Βγήκε από το σκοτάδι, γνωρίζοντας μια φίλη... Μια φίλη που μέχρι εκείνη την στιγμή φάνταζε μοναδική! Ήταν μια γυναίκα που δεν περνά απαρατήρητη, ψηλή με μακριά μαύρα μαλλιά και λεπτή σιλουέτα! Δημοσιογράφος το επάγγελμά της, που στα πλαίσια ενός ρεπορτάζ έφυγε από την Ελλάδα για να καταγράψει τις συνθήκες εργασίας στα κρατικά ορυχεία της Βόρειας Αγγλίας.

Μόλις αντίκρισε τον Αχμέτ, της έκανε εντύπωση το ζωρό και έντονο βλέμμα του που τη διαπέρασε καθώς τον κοιτούσε. Έτσι, θέλησε να μάθει περισσότερα για αυτόν. Κανόνισε, λοιπόν, να του πάρει μια συνέντευξη. Την επόμενη μέρα και έχοντας δουλέψει τις ερωτήσεις που θα του έκανε όλο το βράδυ, έφτασε στα ορυχεία. Είχε κανονίσει ήδη με τον υπεύθυνο του ορυχείου να μιλήσει με τον Αχμέτ.

Η συνέντευξη ξεκίνησε και ο Αχμέτ εξιστόρησε στη δημοσιογράφο όλες τις περιπέτειές του. Η Μαρία, έτσι την έλεγαν, είχε μια φανερή οξυδερκεία, ώστε να μπορεί να διακρίνει τις περιστάσεις και να κινείται ανάλογα με το τι έχει να αντιμετωπίσει. Ενθουσιάστηκε από την ψυχική δύναμη του Αχμέτ, αλλά και την θέλησή του να κάνει την αδυναμία του δύναμη για μια

καινούρια ζωή.

Η φίλια και το ενδιαφέρον της δημοσιογράφου για τον Αχμέτ μεγάλωσε, καθώς εκείνος το αμέσως επόμενο διάστημα προσπαθούσε να φέρει κοντά την οικογένειά του. Μέχρι που, μετά και την βοήθεια εκείνης της μοναδικής φίλης του Αχμέτ μέσα στην άγνωστη πολιτεία που ζούσε, αυτό που έμοιαζε άπιαστο έγινε πραγματικότητα.

Η οικογένεια του Αχμέτ ενώθηκε ξανά ξεκινώντας, όλοι μαζί αυτήν την φορά, μια καινούρια ζωή σε έναν άγνωστο τόπο, μακριά από την πατρίδα, από φίλους και συγγενείς, αλλά με πίστη και θέληση για ένα καλύτερο αύριο.

Κονταρά Ελένη

Εσπερινό Γυμνάσιο Αργοστολίου

2ο Βραβείο Διηγήματος Γυμνασίου

Η ΑΓΑΠΗ, ΤΑΞΙΔΙ ΠΡΟΣ ΤΟ ΣΚΟΤΑΔΙ

Περπατώ μαζί με πολλούς ανθρώπους. Όλων η ψυχή είναι σκοτεινή, τα μάτια τους είναι σκοτεινά... Η ψυχή μου όμως είναι φωτεινή - σε όλους θέλω να το δείξω! Η ζωή θέλησε να μαυρίσει την ψυχή μου, όμως δεν τα κατάφερε. Το μόνο που μας ενώνει είναι ένας δρόμος, μια πορεία και μπορεί μερικά όνειρα... Όλοι ψάχνουν την ελπίδα μέσα στο σκοτάδι.

Όλοι είμαστε άνθρωποι κι όλοι αξίζουμε τη ζωή! Πολλοί σαν εμάς, που ζούσαμε σε καταστάσεις πόλεμου, κινδυνεύσαμε, αλλά ποτέ δεν χάσαμε την ελπίδα μας. Οι βόμβες έπεφταν δίπλα από τα σπίτια μας, με κάθε έκρηξη διαλυόταν ένα κομμάτι της ψυχής μου... Το μυαλό μου και η λογική μου έλεγαν να τρέξω, όμως η καρδιά μου και η ψυχή μου με κρατάγαν στο ίδιο σημείο... Και πάλευαν να μην γίνω σκληρός εξαιτίας του πολέμου, αλλά να γίνω ανε-

κτικός στα λάθη των ανθρώπων. Η ξενιτιά τρώαζε τους πάντες... Εγώ όμως δεν φοβόμουν, γιατί σκεφτόμουν ότι είμαστε όλοι άνθρωποι, αδέρφια και εκεί που θα πάμε θα μας βοηθήσουν.

Η ημέρα της αναχώρησης προς την Ελλάδα έφτασε... Όλοι γύρω μου φοβούνται... Παντού υπάρχει μιξέρια. Φτάνοντας στο λιμάνι όλοι είμαστε έτοιμοι να επιβιβαστούμε στο πλοίο... Τα «εισιτήρια» ήταν μεγάλου κόστους, για να μπορέσω να επιβιβαστώ έδωσα σχεδόν όλα τα κοσμήματα που είχα στην κατοχή μου... Δεν με πείραξε, γιατί ήξερα πως η ζωή μου θα είναι πολύ καλύτερη στην «νέα πατρίδα».

Φτάσαμε στο λιμάνι της Μυτιλήνης. Βγήκα από το πλοίο με μια δόση αισιοδοξίας, όμως αντίκρισα Έλληνες να μαζεύουν παιδιά νεκρά μέσα από την θάλασσα. Ακούγονταν διάσπαρτες φωνές να ζητάνε βοήθεια κλαίγοντας... Η ψυχή μου άρχισε να πονάει. Όλοι μέσα στην μιξέρια και την στεναχώρια να ζητάνε τα αυτονόητα: φαγητό, νερό, κατοικία... Δεν είναι αυτή η Ελλάδα που περίμενα.

Περπατούσα σαν χαμένος στο λιμάνι της Μυτιλήνης. Μετά από ένα δεκάλεπτο περπάτημα σταματάω σε ένα παγκάκι και αντικρίζω ένα μικρό παιδάκι που έκλαιγε.

- Έλα εδώ, μικρέ. Γιατί κλαις; Αυτό δεν μου απάντησε.

- Μην φοβάσαι. Έλα εδώ, του είπα.

Ο μικρός έφυγε τρέχοντας χωρίς να ξέρω γιατί. Φαινόταν πεινασμένος και βρόμικος... Λογικά ήταν παιδί που ήρθε και αυτό από τον πόλεμο... Το ερώτημα είναι το πώς ήρθε. Μπορεί να ήρθε με τους γονείς του - αλλά άμα είχε έρθει με τους γονείς του δεν θα ήταν μόνος του. Μετά από είκοσι λεπτά περπάτημα στη Μυτιλήνη έφτασα έξω από ένα τοπικό σούπερ μάρκετ... Σαφνικά βλέπω τον μικρό να τρέχει έξω από το σούπερ μάρκετ κρατώντας στα χέρια του μια φραντζόλα ψωμί και τσούγια να φάει. Από πίσω του τον κυνηγούσε φωνάζοντας ο ιδιοκτήτης του μαγαζιού.

Σκέφτηκα να τους ακολουθήσω, γιατί μου τράβηξε την προσοχή ο μικρός. Ήμουν περίεργος να μάθω τι είχε συμβεί, πιθανόν να τα είχε κλέψει... Και έτσι τους ακολούθησα. Μετά από λίγο ο κύριος σταμάτησε τον μικρό και άρχισε να τον φωνάζει. Εγώ πήγα κοντά για να δω τι έκανε.

- Συγγνώμη, τι έκανε το παιδάκι και του φωνάζετε; Ρώτησα.

- Αυτό το προσφυγόπουλο μπήκε στο κατάστημά μου, πήρε αυτά τα πράγματα κι άρχισε να τρέχει.

Το παιδάκι με κοίταξε και τα μάτια του μίλησαν στην καρδιά μου... Ήταν λες και μου έλεγε: «Βοήθησέ με! Το έκανα επειδή είμαι πεινασμένος και δεν είχα άλλη λύση». Δεν μπορούσα κι ούτε ήθελα να αντισταθώ σε αυτά τα παιδικά ματάκια που με κοίταζαν με παράπονο.

- Πόσο κόστιζαν τα προϊόντα που πήρε ο μικρός από το κατάστημά σας; ρώτησα τον καταστηματάρχη

- Περίπου δέκα ευρώ. Ήταν όλα εξαιρετικής ποιότητας.

Τα μόνα που μου είχαν απομείνει ήταν δυο δαχτυλίδια της οικογένειάς μου... Τα κειμήλια μας... Σκέφτηκα να δώσω το ένα για να σώσω τον μικρούλη. Και αυτό έκανα...

- Σου δίνω ένα δαχτυλίδι που έχω κι αφήνεις ήσυχο τον μικρό.

- Όπως θες, αρκεί κι εκείνος να μην ξανακάνει κάτι τέτοιο.

Το παιδί με κοίταξε βαθιά στα μάτια και ένιωσα ένα συναίσθημα περίεργο... Μετά με αγκάλιασε και ένιωσα λες και ο μικρούλης ήταν γιός μου... Τον πήρα μαζί μου στον καταυλισμό που θα έμενα. Περπατήσαμε σιωπηλοί ως εκεί. Όταν μπήκαμε στην σκηνή, βόλευτήκαμε και τον σκέπασα, γιατί κρύωνε. Ήθελα να τον βεβαιώσω ότι ήμουν φίλος και πως μπορούσε να με εμπιστευτεί.

- Πώς σε λένε, μικρό φίλε μου;

Αυτός δεν μου απάντησε. Δεν ήξερα τι

τρέχει με τον μικρούλη... Μπορεί ακόμα να με φοβάται, σκέφτηκα... Μετά από δυο λεπτά έβγαλε το κολιέ που φορούσε στον λαιμό και μου το έδωσε... Το άνοιξα και έγραφε το όνομα Αχμέτ.

- Αχμέτ σε λένε, μικρούλη μου;

Φοβισμένος με κοίταξε και μετά από λίγο με χαμηλή και φοβισμένη φωνούλα απάντησε:

- Ναι. Το όνομά μου είναι Αχμέτ. Σκέφτηκα να τον ρωτήσω πώς ήρθε εδώ στην Μυτιλήνη και πού είναι οι γονείς του... Σκέφτηκα ότι μπορεί να τον στενοχωρήσω περισσότερο, αλλά πραγματικά ήθελα να μάθω.

- Πώς ήρθες στην Μυτιλήνη Αχμέτ; Πού είναι οι γονείς σου;

Τότε ο μικρός κατέβασε το κεφάλι. Νόμιζα πως τον στεναχώρησα με την ερώτησή μου. Έτσι, πήγα κοντά του και τον αγκάλιασα. Αναστέναξε βαθιά και είπε:

- Οι γονείς μου... χάθηκαν πίσω στην πατρίδα. Πέθαναν στον πόλεμο... Το μόνο που μου έχει απομείνει από αυτούς είναι το κολιέ με το όνομά μου, που μου το είχαν κάνει δώρο. Στην περιοχή αυτή ήρθα με ένα πλοίο... Έβλεπα πολλούς ανθρώπους να μπαίνουν, έτσι μπήκα και εγώ... Επειδή είμαι μικρόσωμος μπήκα χωρίς να με παρατηρήσουν.

Την ώρα που μου έλεγε την ιστορία του το πρόσωπό του ήταν θλιμμένο. Μόλις τελείωσε, θέλησε να με ευχαριστήσει γι' αυτό που έκανα για εκείνον.

- Αρκετά μίλησα για εμένα... Θέλω να σου πω ένα μεγάλο ευχαριστώ που με βοήθησες. Αν ήταν άλλος στην θέση σου, δεν θα με βοηθάγε.

Εκείνη την στιγμή με αγκάλιασε τόσο σφιχτά, όσο νομίζω δεν με έχει αγκαλιάσει ποτέ κανείς... Αυτό το συναίσθημα δεν το είχα νιώσει ποτέ. Τότε με άφησε από την αγκαλιά του και άρχισε τις ερωτήσεις:

- Εσένα πώς σε λένε και από πού έρχεσαι;

- Εμένα με λένε Χασάν και έρχομαι από την Συρία. Έφυγα μακριά από τον πόλεμο που είναι ό,τι χειρότερο. Σκοπεύω να πάω στην Αθήνα σε έναν καταυλισμό και ίσως να καθαρίζω αμάξια στα φανάρια για να έχω κάποιο εισόδημα.... Θες να έρθεις και εσύ μαζί μου;

Αυτός ο μικρός μου έβγαξε κάτι διαφορετικό και ήθελα να είναι μαζί μου.

- Θέλω πολύ να έρθω μαζί σου, αλλά δεν έχω χρήματα για να πληρώσω το «εισιτήριο»!

- Μην φοβάσαι, έχω εγώ ένα δαχτυλίδι - κειμήλιο της οικογένειάς μου. Πιστεύω ότι πιάνει τα πεντακόσια ευρώ. Μας φτάνουν για να περάσουμε.

Έτσι, αποφάσισα να πουλήσω το τελευταίο ενθύμιο της παλιάς μου ζωής... Αλλά δεν στενοχωριέμαι τόσο, γιατί πιστεύω πως θα μπορέσω να φτιάξω μια νέα ζωή στην Αθήνα με τον μικρούλη φίλο μου!

Μετά από τρεις μέρες πήρα τον μικρούλη Αχμέτ και φύγαμε για την Αθήνα. Όταν φτάσαμε στην Αθήνα, μας πήγαν στον καταυλισμό όπου θα μέναμε. Εκεί πήραμε μια σκηνή και καθίσαμε να ξεκουραστούμε... Το βράδυ ο Αχμέτ, πριν κοιμηθεί, ήθελε να μου πει κάτι που φαινόταν ότι τον βασάνιζε μέρες.

- Κύριε Χασάν, είστε ο μόνος άνθρωπος που έχω στην ζωή μου και σας νιώθω σαν δικό μου άνθρωπο, σαν τους γονείς μου, που χάθηκαν στον πόλεμο.

Αυτά μου είπε ο μικρός δακρύζοντας. Τα λόγια του με συγκίνησαν και μίλησαν στην καρδιά μου. Έτσι, τον πήρα αγκαλιά και του είπα:

- Και εγώ σε νιώθω σαν γιό μου και δεν θα σε αφήσω ποτέ μόνο σου.

Πέσαμε για ύπνο στο νέο τόπο, ταλαιπωρημένοι από άλλο ένα ταξίδι. Τώρα όμως είχαμε ο ένας τον άλλον. Το πρώι έπρεπε να βρω δουλειά... Έτσι να καθαρίζω τα αμάξια στα φανάρια, όπως σκεφτόμουν στην Μυτιλήνη... Έπρεπε κάπως

να μπορέσω να βοηθήσω τον εαυτό μου και τον Αχμέτ.

Έχουν περάσει είκοσι μέρες από τότε που ξεκίνησα να καθαρίζω τα αμάξια στα φανάρια... Και μπόρεσα να αγοράσω στον μικρό μου φίλο, τον Αχμέτ, το πρώτο του παιχνίδι από εμένα. Περιμένω πώς και πώς να δω την αντίδρασή του μόλις δει το αρκουδάκι...

Το βράδυ στον καταυλισμό μετά το φαγητό του το έδωσα. Το πήρε στα χέρια του και είδα την χαρά στα μάτια του. Με κοίταξε και χαμογέλασε! Ήταν το πιο ωραίο χαμόγελο που έχω δει. Ήταν η πρώτη φορά που χαμογελούσε μετά από πολύ καιρό... Το επόμενο πρωί μιλούσα με τον Αχμέτ.

- Χασάν, μπορώ να έρθω στην δουλειά κι εγώ; Σε παρακαλώ! μου είπε.

Ο Αχμέτ μου έλεγε συνέχεια πως ήθελε να δουλέψει. Εγώ πάντα του έλεγα πως ούτε θέλω να δουλέψει ποτέ όσο είναι παιδί κι ούτε πρέπει να δουλέψει.

- Μικρέ μου και καλέ μου Αχμέτ, τα έχουμε συζητήσει αυτά. Εσύ θα μείνεις εδώ να με περιμένεις. Θα γυρίσω σε λίγες ώρες. Φάνηκε να συμφωνεί κι εγώ έφυγα ήσυχος. Ο μικρός είχε πάρει απόφαση να δουλέψει με ή χωρίς την έγκρισή μου. Έτσι πήρε τα σύνεργα και πήγε σε ένα κοντινό φανάρι, δύο δρόμους μακριά από το φανάρι που ήμουν εγώ. Είχε καθαρίσει δύο τρία αυτοκίνητα. Κοίταξε το φανάρι για να περάσει απέναντι.

Εκείνη την στιγμή πέραγα και εγώ... Και είδα την σκηνή αυτή. Τον Αχμέτ να πέφτει στην ασφαλτο. Μόλις το αμάξι χτύπησε τον Αχμέτ σάστισα και ένιωσα έναν πόνο σε όλο μου το σώμα! Είχα μείνει ακίνητος για τριάντα δευτερόλεπτα... Και στην διάρκεια τους δεν άκουγα τίποτα παρά μόνο την φωνή του Αχμέτ που φώναζε βοήθεια... Μόλις γύρισε και με κοίταξε έβαλε τα κλάματα είδα τα μάτια του για πρώτη φορά τόσο θλιμμένα και φοβισμένα ταυτόχρονα... Κατάλαβα πως φοβόταν

πολύ και είχε καταλάβει το λάθος του. Έβαλα τα κλάματα... Πρώτη φορά πόναγε τόσο η ψυχή μου είναι ο μόνος άνθρωπος που είχα στην ζωή μου και έτσι προσευχήθηκα στον θεό να μην τον πάρει μακριά μου. Γιατί θέλω να είναι μαζί μου να τον προστατεύω και να τον μεγαλώσω όσο καλύτερα μπορώ. Έτσι έτρεξα κοντά του τον πήρα αγκαλιά και κλαίγοντας του μίλησα.

- Γιατί;... γιατί βγήκες Αχμέτ μου; Σου είπα πως δεν χρειαζόταν να δουλέψεις!

- Ήθελα να φανώ χρήσιμος και να σε βοηθήσω... ΣΥΤΝΩΜΗ!

Μου είπε συνγνώμη κλαίγοντας. Λίγο πριν ξεψυχήσει μου είπε «συνγνώμη»!

- Κράτα το κολιέ μου να με θυμάσαι! Ευχαριστώ για όλα και σε αγαπώ, δεύτερε πατέρα μου!

Αυτές ήταν οι τελευταίες κουβέντες του μικρούλη μου Αχμέτ, του γιού μου...

Ο Αχμέτ μου δεν γυρίζει πίσω, μόνο αυτό έχει πια σημασία...

Πήρα στα χέρια μου το άψυχο σώμα του Αχμέτ. Τον Αχμέτ που έφυγε από την πατρίδα του αναζητώντας μια καλύτερη ζωή στη «νέα πατρίδα». Μετά από πέντε λεπτά περπάτημα έφτασα σε μια ερημιά δίπλα στον καταυλισμό κρατώντας τον νεκρό πλέον Αχμέτ στα χέρια μου... Το μόνο που είχα από τον «γιό» μου ήταν το κουκλάκι που του είχα χαρίσει του και το κολιέ του που φορούσα τώρα σαν φυλαχτό στο λαιμό μου... Αφού τον έθαψα έμεινα εκεί δίπλα στον «γιό» μου όλο το βράδυ κλαίγοντας... Αυτό το παιδί είχε αλλάξει την ζωή μου. Μου έδωσε αισιοδοξία τις στιγμές που την είχα χάσει και με έκανε πιο δυνατό. Με έμαθε να παλεύω για το καλύτερο που μπορώ. Το αγάπησα αυτό το παιδί.

Έχει περάσει ένας μήνας από τότε που θάναε ο Αχμέτ μου και ακόμα ακούω την φωνούλα του. Μένω απραγός στον καταυλισμό και δεν περιμένω τίποτα δεν ευελπιστώ να γίνει τίποτα. Τελικά άλλαξα

γνώμη... Όσα πίστευα τότε που ήμουν στο πλοίο δεν ισχύουν! Κατάλαβα πως δεν υπάρχει ελπίδα για κανέναν μας. Μόνο σκοτάδι. Τώρα τριγυρνά στους δρόμους φορώντας το κολιέ του «γιού» μου και σκέφτομαι. Δεν πρέπει να περιμένω τίποτα από κανέναν... Κανένας άνθρωπος δεν είναι αληθινός. Ο Αχμέτ ήταν αληθινός και καλός άνθρωπος, το κατάλαβα αμέσως μόλις είδα τα μάτια του... Όλοι οι άλλοι είναι ψεύτικοι. Πάντα η ψυχή μου είχε φως... Τώρα έχει μόνο σκοτάδι ... για πάντα σκοτάδι... και τον γιό μου, τον Αχμέτ μου.

Άγγελος Τσιλιμιδός
1ο Γυμνάσιο Αργοστολίου

3ο Βραβείο Διηγήματος Γυμνασίων

ΤΑ ΔΕΙΝΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Οι βόμβες πέφτουν απ' τον ουρανό σαν βροχή. Οι σφαίρες παντού. Στρατιώτες μπαίνουν στα σπίτια και σκοτώνουν τους πάντες. Που' να ΄ξεραν οι δύστυχοι οι επιζώντες ότι θα περνούσαν τις δυσκολίες των προσφύγων απ' την Κύπρο, τη Σμύρνη, τη Συρία και όλων των υπολοίπων.

Μία τετραμελής οικογένεια έχει μόλις τελειώσει το μεσημεριανό της δείπνο. Το μικρότερο μέλος, ο λάτρης της λογοτεχνίας, τελείωσε πριν από ένα μήνα το βιβλίο «Αποχαιρετισμός στα όπλα» και τώρα τελειώνει την «Ιλιάδα». Βρίσκεται στο σημείο που ο Αχιλλέας και ο Πρίαμος κλαίνε την μοίρα τους αγκαλιασμένοι και καταλήγουν στην τραγικότητα της ανθρωπίνης ύπαρξης, ενώ κατανοούν τα δεινά του πολέμου και την αξία της ειρήνης και της συμφιλίωσης. Παράλληλα, ο μεγάλος του αδελφός διαβάζει για την θεωρία της αμετικότητας του Αλμπερτ Αϊνστάιν. Δεν προλαβαίνει να τελειώσει το κεφάλαιο που

αιτιολογεί την καμπύλωση του χωροχρόνου, διότι κάτι σκέφτεται. Συνήθως, σε αυτό το σημείο κάποιος αναρωτιέται: «πώς γίνεται ο χρόνος να είναι διαφορετικός ακόμη και σε κοντινά σημεία;». Το εν λόγω παιδί, όμως, αυτό το καταλαβαίνει. Χαμένος μέσα στην σκέψη του φοβάται ότι μπορεί ο λαός του να έχει την ίδια τύχη με το λαό του Αϊνστάιν, τους Εβραίους που υπέστησαν γενοκτονία. Τα δύο αδέρφια κάνουν το σταυρό του να τελειώσει ο Γολγοθάς του πολέμου και να γίνουν όλα όπως πριν.

Ξαφνικά, το σπίτι τους, αν και μακριά απ' τη Μέση Ανατολή, γίνεται σαν ένα απ' τα πολλά κτήρια της Γάζας. Ένα αεροπλάνο έριξε μία οβίδα και το μόνο που απέμεινε από τρία διπλανά κτήρια είναι ερείπια. Οι δύο γονείς προσεύχονται για τα παιδιά τους. Όμως, το ένα από αυτά είχε χαθεί πριν ακόμη γεννηθεί: η μητέρα ήταν δύο μηνών έγκυος και σκόπευε το απόγευμα να πει στους δύο γιούς της ότι θα αποκτούσαν και μία αδελφή. Η γυναίκα, όμως, απέβαλλε. Όταν οι διασώστες τους ανακάλυψαν ήταν πια πολύ αργά για την μικρή.

Ο πατέρας τους, μόλις ανάρρωσε η σύζυγός του, τους πήρε και έφυγαν. Με μία μικρή ξύλινη σάπια βάρκα μες την μαύρη νύχτα έφθασαν στην διπλανή χώρα. Εκεί, έμενε ο αδελφός του αποθανόντος παππού των παιδιών. Ωστόσο ήταν όλοι χάλια παρόλο που είχαν ξεφύγει από τον πόλεμο, διότι είχαν ξεριζωθεί από την πατρίδα τους. Έπειτα από δύο χρόνια, η ευχή των παιδιών πραγματοποιήθηκε και ο πόλεμος τελείωσε. Αλλά τίποτε δεν θα ήταν το ίδιο. Κάποιοι συγγενείς τους είχαν σκοτωθεί και όσοι απέμειναν είχαν φύγει. Τα πάντα ήταν διαλυμένα: τίποτε και κανείς δεν τους περίμενε. Έπρεπε να τα ξαναχτίσουν όλα από την αρχή και με τη δύναμη της θέλησής τους να κατασκευάσουν μια νέα πατρίδα. Λένε ότι ο χρόνος μαθαίνει όλες τις πληγές. Αυτές που είχαν αυτοί οι άνθρω-

ποι δεν θα γιατρεύονταν ποτέ. Οι εικόνες του πολέμου ζωντάνευαν στο μυαλό τους σαν φαντάσματα από το παρελθόν. Ο μικρός γιός είχε πάθει κατάθλιψη. Μία μέρα το παιδί εξαφανίστηκε και δύο μέρες μετά το βρήκαν νεκρό και πλάι του ένα σημείωμα που έγραφε: «Λατρεμένοι μου γονείς και αδελφέ, για εμένα όλα έχουν τελειώσει και τίποτε δεν θα είναι πια το ίδιο. Δεν θα μπορέσω ποτέ να ευτυχίσω και παντοτε θα κουβαλάω αυτά που ζήσαμε. Δεν αντέχω άλλο. Όταν θα βρείτε αυτό το σημείωμα, εγώ θα έχω πια πεθάνει. Θα Σας αγαπάω και θα Σας προστατεύω για πάντα».

Γεράσιμος Αυγερινός
Β' τάξη 1ου Γυμνασίου Αργοστολίου

3ο Βραβείο Διηγήματος Γυμνασίων

ΕΝΑ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΠΑΡΑΜΥΘΙ ΧΩΡΙΣ ΤΕΛΟΣ...

Μια φορά και έναν καιρό, μακριά πολύ μακριά από εδώ, στα βάθη της Ανατολής υπήρχε μια χώρα που όλοι οι κάτοικοί της ζούσαν χαρούμενοι και ευτυχισμένοι. Έτσι λέει το παραμύθι. Δεν έχει σημασία τ' όνομά της. Μπορεί να λεγόταν Συρία, Αφγανιστάν, Ιράκ...

Ο μικρός Φαρούχ ζούσε με τη μητέρα του Ασλίμ και τον πατέρα του Ναζίμ σε αυτή την όμορφη χώρα. Τα τέσσερα χρόνια της ζωής του ήταν γεμάτα με παιχνίδια και τίποτε άλλο. Είχε μια ξένοιαστη και χαρούμενη ζωή.

Όμως ένας κακός μάγος με ψηλό αμερικάνικο καπέλο και ευρωπαϊκή κάπα, έφερε ΠΟΛΕΜΟ! Η μικρή πόλη που ζούσε ο Φαρούχ και η οικογένειά του άλλαξε. Η γειτονιά τους άλλαξε. Η ζωή τους άλλαξε... Ο κακός μάγος ήθελε να εξαφανίσει τα πάντα στο πέρασμά του.

Το σπίτι του Ναζίμ καταστράφηκε από βομβαρδισμούς. Ο Ναζίμ τελευταία στιγμή γλύτωσε τον Φαρούχ. Η Ασλίμ όμως ήταν άτυχη... Ο Ναζίμ με το μικρό του γιό αγκαλιά κοιτούσε πέρα μακριά στον ορίζοντα, όχι για να δει κάτι, αλλά για να αντλήσει δύναμη. Τα λόγια της γυναίκας του ηχούσαν ακόμη στ' αυτιά του: «...Πάρε το παιδί μας και φύγε να γλυτώσετε ... Φύγε ... το παιδί μας...» και ξεψύχησε. Η ζωή του γκρεμίστηκε και έγινε ακόμη πιο μαύρη και από το βομβαρδισμένο του σπίτι. Η ψυχή του ήταν γεμάτη πόνο, αφόρητο πόνο, ανησυχία και μοναξιά, πολύ μοναξιά!!!

Κανένας δεν μπορούσε να τους βοηθήσει. Όλοι είχαν μια αγωνία κρεμασμένη στα μάτια τους... Ο Ναζίμ ήξερε ότι ο μόνος πλέον που θα του έδινε φως μέσα στην αγωνία και τη μοναξιά του, ήταν ο μικρός του γιος. Ακολούθησε, λοιπόν, το πλήθος των συμπατριωτών του, που υπέφεραν και αυτοί το ίδιο, σε μια πορεία προς τη ζωή. Συνέχισε μέσα σε ένα ανθρώπινο ποτάμι, από τα ποτάμια, που όταν τα πρωτοαντικρίξεις, νομίζεις ότι δεν τελειώνουν ποτέ...

Όπως τα ποτάμια συνήθως καταλήγουν στη θάλασσα, έτσι και αυτό το ποτάμι των ανθρώπων που είχαν εγκαταλείψει την πατρίδα τους, έφτασε στα παράλια της Τουρκίας. Μέσα σε αυτό και ο Ναζίμ με το Φαρούχ.

Στα μάτια του Ναζίμ μπορούσες να δεις τα πάντα. Όχι μόνο τη μοναξιά και την αγωνία του, αλλά και όλες τις φοβικές εικόνες που είχε δει, όσα είχε βιώσει τις τελευταίες δύο εβδομάδες. Γύρω του κόσμος πολύς. Γνωστοί και άγνωστοι, όλοι μαζί και καθένας μόνος του στο παζάρι της επιβίωσης. Γι αυτόν όλος του ο κόσμος ήταν το παιδί που κρατούσε στην αγκαλιά του. Στο μυαλό του είχε ένα μόνο πράγμα, την καινούργια αρχή, το καλύτερο μέλλον για το παιδί του και τον ίδιο. Ένα μέλλον που θα τους περιμένει μετά το πέρασμα από την Τουρκία και την Ελλάδα, στην άλλη άκρη της Ευρώπης, στην Γερμανία.

Οι μέρες περνούσαν. Ο Ναζίμ αναζητούσε τρόπο για να μεταφερθούν απέναντι, στην Ελλάδα, πριν εξαντληθούν τα χρήματά του. Μέσα στην αναζήτηση, βρέθηκε ένας «καλός» άνθρωπος... έμπορος ψυχών, που εμφανίστηκε από το πουθενά και τους διαβεβαίωσε ότι θα τους μεταφέρει με ασφάλεια στην Ελλάδα. Ζητούσε πολλά, όμως πίσω ήταν η φωτιά και το μαχαίρι, μπροστά η ελπίδα για μια καλύτερη ζωή, το μέλλον του παιδιού του. Χωρίς δισταγμό ο Ναζίμ, πλήρωσε τα χρήματα. Επιτέλους θα έφευγαν. Πίστευαν πως ήταν ένα βήμα πιο κοντά σ' ένα καλύτερο αύριο.... Εκείνη την ημέρα, στα μάτια του Ναζίμ διέκρινες μια δόση χαράς και αισιοδοξίας για το μέλλον τους.

Το ίδιο βράδυ, όλη η αισιοδοξία σβήστηκε από τα μάτια του γιατί τελικά ο «καλός» άνθρωπος που τους υποσχέθηκε ότι θα τους περάσει στην Ελλάδα με ασφάλεια, τους έδειξε ένα φουσκωτό σκάφος στο οποίο υπήρχαν πάρα πολλοί άλλοι συμπατριώτες του στοιβαγμένοι. Ο Ναζίμ για μια στιγμή δίστασε. Όμως τελικά πήρε την απόφαση να ανέβει στη βάρκα, με το μόνο πλάσμα που του έδινε ζωή και του απάλυνε τον πόνο του, την αγωνία, το φόβο του. Το πολυτιμότερο φορτίο του, τη μόνη του περιουσία, το μικρό Φαρούχ.

Έτσι ξεκίνησαν, με ένα Αιγαίο να απειλεί να τους καταπιεί. Αυτή η θάλασσα, αυτό το πέραςμα, ήταν και το τελευταίο χτύπημα της μοίρας στη ζωή του Ναζίμ. Καθώς έπλεαν στο πέλαγος μέσα στη νύχτα, το φουσκωτό, άγνωστο πως, αναποδογυρίστηκε. Φωνές βοήθειας, τρόμου, αγωνίας... Ο Ναζίμ πιάνει το μικρό Φαρούχ σφιχτά με το ένα του χέρι και προσπαθεί απεγνωσμένα να κρατηθούν στην επιφάνεια της θάλασσας. Ώρες ολόκληρες μέσα στη θάλασσα, ώσπου τα χαράματα ο μικρός Φαρούχ με μισοσβησμένη φωνή λέει: «μαμά... κουνάω πάρα πολύ...» Ο Ναζίμ είναι απελτισμένος και έντρομος. Ο μικρός Φαρούχ δεν άντεξε. Εγκατέλειψε την

ζωή και πήγε να βρει τη μητέρα του. Τα πάντα γύρω από τον Ναζίμ σκοτείνιασαν, παρόλο που χάραζε η αυγή εκείνη την ώρα. Ο πόνος που ένιωθε ήταν ο μεγαλύτερος και βαθύτερος που μπορεί να ζήσει άνθρωπος. Μετά από δύο ώρες, Έλληνες ψαράδες τους εντόπισαν και τους περισυνέλεξαν. Μάζεψαν τους επιζήσαντες και μαζί τον Ναζίμ που ακόμη κρατούσε το νεκρό παιδί του στα χέρια.

Η ζωή του πλέον δεν ήταν η ίδια με πριν. Παντού μπροστά του έβλεπε την οικογένειά του, όταν όμως πήγαινε κοντά τους αυτοί απομακρύνονταν και χάνονταν μέσα στο πλήθος και τις σκιές. Γι αυτόν η ζωή του δεν είχε νόημα, η ψυχή του πέθανε στα σκοτεινά νερά του Αιγαίου.

Χωρίς σκοπό τώρα πια, ακολουθεί ένα άλλο ανθρώπινο ποτάμι. Ένα ποτάμι που δεν θα τον οδηγήσει σε καμία θάλασσα, αλλά στα σύνορα Ελλάδας-Σκοπίων, στην Ειδομένη. Μέρες ολόκληρες, με ένα δάκρυ να κρέμεται μόνιμα στα μάτια του, περιπλανήθηκε ανάμεσα σε ανθρώπους σαν κι αυτόν, που ξεκίνησαν αναζητώντας μια καινούρια πατρίδα. Δεν μπορούσε να επικοινωνήσει πλέον με κανέναν, είχε κλειστεί στον εαυτό του, τίποτε δεν τον ευχαριστούσε, τίποτε δεν περιέμενε και το χειρότερο, τίποτα δεν ήθελε... Η ανάμνηση της οικογένειά του τον στοίχειωνε.

Κάποια μέρα πήρε μια ανεξήγητη απόφαση. Έπρεπε να φύγει, ένιωθε ότι πρέπει να φύγει. Τίποτα δε θα τον σταματούσε, ούτε καν τα κλειστά σύνορα. Από ένα πέραςμα, το σούρουπο, περνά τον φράχτη και προχωρά. Ακούγεται πίσω του η φωνή του αστυνομικού φύλακα: «ΑΤΤ!!». Ο Ναζίμ δεν σταματάει και ο αστυνομικός επαναλαμβάνει δυνατότερα άλλες δύο φορές. «ΑΤΤ, ΑΤΤ!!!». Ο Ναζίμ τον αγνοεί και προχωρά έχοντας ένα ανεξήγητο χαμόγελο στα χείλη του. Σε αυτά τα όρια ποτέ δεν αρχίζει να μιλάει λιγάκι πιο δυνατά. Νιώθει σχεδόν χαρούμενος. Ο φρουρός τον σημαδεύει με το όπλο του και ο Ναζίμ

πέφτει κάτω νεκρός.

Εκείνη τη στιγμή ο μικρός Φαρούχ και η γυναίκα του η Ασλίμ, του απλώνουν το χέρι και τον παίρνουν μαζί τους...

Γιώργος Δαναλάτος
2ο Γυμνάσιο Αργοστολίου

Της μίξερης διαδρομής μου στη γήινη ζωή;
Σε ποιότοπο ;

Βουτσινά Ευανθία-Νεφέλη
2ου Γυμνασίου Αργοστολίου

1ο Βραβείο Ποίησης Γυμνασίων

ΠΑΤΡΙΔΑ

Κάποτε ήμουν τσοπάνος.
Λεύτερο πουλί στο βράχο της πατρίδας
    μου.
Κάποτε ήμουν μπιστικός.
Κάποτε άνεργος πεινούσα.
Η πείνα δεν έχει μάτια και αν έχει δεν
    βλέπει.
Πατρίδα γυμνή αδύναμη διώχνεις τα
    παιδιά σου.
Πήρα των οματιών μου να φύγω.
Μακράν της δυστυχίας μου να ζήσω.
Στις φάμπρικες της Γερμανίας ...πήγα.
Ξένος μέσα στους ξένους.
Ένας αριθμός στους αριθμούς.
Μακράν από τη θερμή αγκαλιά της
    πτωχής Πατρίδας.
Κλαίοντας το μαύρο σίδερο μάλαγα.
Μηχανές θανάτου έφτιαχνα.
Είκοσι χρόνους έκλαια μακριά σου.
Κάποτε γύρισα στο τόπο μου.
Όσο και αν προσπάθησα.
Αοιπαί εκεί Γερμανός εδώ.
Άγνωστη χώρα, άγνωστος κόσμος.
Πίκρα γέμισε το κενό της νοσταλγίας.
Το ήμαρ για με δεν είναι νόστιμον.
Ξένος εκεί, ξένος εδώ.
Που άραγε ανήκω;
Που θα μου βάλουν τη πλάκα του τέλους

1ο Βραβείο Ποίησης Γυμνασίων

ΨΕΥΤΙΚΕΣ ΑΛΗΘΕΙΕΣ

«Μόνος»; Αλήθεια, τι να δηλώνει άραγε η
έννοια αυτή; Εγώ, πάντως, έχω συντρό-
φους αιώνιους...
Έχω μια σκοτεινή Ερωμένη, αισθησιακή
μα και παράξενη. Άλλοτε, με κάνει απελ-
πισμένα να την αναζητώ. Άλλοτε πάλι σαν
βάρος την σέρνω. Η Μοναξιά...
Και μιαν Αδελφή, καλή και γλυκιά. Ελπίδα
το όνομά της... Φωτίζει τους σκοτεινούς ω-
κεανούς μου. Ανοίγει δρόμους σε όρη δα-
σώδη και απόκρημνα, για να διαβώ.
Αλλά η Μητέρα μου, είναι τελείως άλλο
πράγμα. Πάντα βλοσυρή, αυστηρή. Πά-
ντα, εντοπίζοντας το ψεγάδι. Την ανοιχτή
ουλή. Ολοένα, σκαλίζοντάς την. Έτσι, που
ο χρόνος, αδυνατεί να την σβήσει. Αχ, η
Λαχτάρα μου...
Και, «Απατρίς»! Να άλλη μια λέξη, άγνω-
στη, σ' εμένα. Κάθε τόπος και μια πατρίδα.
Κάθε ξένος και γνωστός. Κάθε τίποτα, τα
πάντα. Σίγουρα, έχω τα πάντα... Τελευ-
ταία, όμως, συλλογιέμαι: «Μήπως θα χα-
θούν και αυτά;»

Κασσιανός Γεράσιμος
3ο Γυμνάσιο Αργοστολίου

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

2ο Βραβείο Ποίησης Γυμνασίων

Ο ΧΑΜΕΝΟΣ ΗΛΙΟΣ

Ο δικός μου ήλιος
σε ξένη χώρα ανατέλλει,
η κάθε ακτίνα του
τη ζεστασιά της χώρας μου φέρνει.

Ο μεγάλος ουρανός
τη θάλασσα ρωτάει,
τα κύματα έχουν αγγιέψει
αυτή δεν απαντάει.

Κοντά τους κάθομαι
να γίνουμε φίλοι,
αναμνήσεις μου φέρνουνε
από το δικό μου ταξίδι.

Η πόρτα του σπιτιού μου
κλείνει δυνατά,
δεν ξέρω πού πάω,
δεν ξέρω πραγματικά.

Το δικό μου ταξίδι
χωρίς επιστροφή,
ο φόβος κυριεύει,
ας κάνω προσευχή.

Το φεγγάρι και τα αστέρια
μας κάνουν συντροφιά,
Θεέ μου, μέσα μου λέω,
να με βγάλει στη στεριά.

Τα όνειρα μένουν πίσω
στη δική μου πατρίδα
το πόνο που μου έμεινε
είναι η ελπίδα.

3ο Βραβείο Ποίησης Γυμνασίων

Η ΑΛΗΘΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΟΝΕΙΡΟ

Μαύρη γη, μαύρος ουρανός,
μαυροφορεμένοι

Άνθρωποι.
Άσπρη γη, γαλανός ουρανός,
Ευτυχισμένοι οι άνθρωποι

Πόλεμος,
Μαύρος, ψυχοφθόρος, κακός, γεμάτος
τέρατα, παντού ο θάνατος

Ειρήνη,
Λευκή, αγνή, πλημμυρισμένη από χαρά
και ευτυχία.

Παντού άνθρωποι και ζωή
Κι όταν τα αθώα και αγνά θύματα, να
ξεφύγουν προσπαθούν,

Ξεφυγχούν στο φουρτουνιασμένο πέλαγο,
αφότου ξεφεύγουν απ' του πολέ-
μου το μαύρο σύννεφο

Κρίση,
Φτώχεια, πείνα και προβλήματα
Η Προσφυγιά είναι θάνατος,
Και η μετανάστευση λησμονιά της χαμένης
πατρίδας

Ποιος άραγε να μπορεί να τα αντέχει
αυτά;

Ρωτά το λευκό περιστέρι
Οι πάντες, απαντά ο μαυροφορεμένος
φονιάς

Ας διαλύσουμε λοιπόν την μετανάστευση,
τον πόλεμο και την προσφυγιά,
Να επικρατήσει η ειρήνη και η ευημερία

Γεράσιμος Αυγερινός

1ο Γυμνασίο Αργοστολίου

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

3ο Βραβείο Ποίησης Γυμνασίων

Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΔΙΠΛΑΝΟΥ ΜΑΣ

Πού να φωνάξεις, πού να ακοαστείς,
της παγωμένης καρδιάς τον πόνο
να εκφράσεις. Χαμένος όπως βρίσκεσαι
μες σε πελάγη άγρια, παλεύεις
να αναπνεύσεις, όσο τον δρόμο για
ζωή προς τ' άγνωστο χαράξεις.
Όταν ο άθλιος πόλεμος, της πείνας η
κατάρα,
σε 'φθειραν, σ' έκοψαν στα δυο
και μακριά σε πέταξαν, εσύ το άγριο θεριό
τα δόντια για ζωή ξεγύμνωσες.
Και να 'σαι τώρα, πας μπροστά
και πίσω ούτε βλέμμα
για τη ζωή που άφησες, αυτή που
ξεθωριάζει.
Τα εμπόδια τα ξεπερνάς κι άλλα σε
ξεπερνάνε,
άλλα σ' αφήνουνε μισό και άλλα μπροστά
σε πάνε.
Κι όταν φτάνεις εκεί στην πόλη του Μεσσία
μες στις θλίψεις τα δεσμά
είσαι μονάχα μαι σκιά, πίσω στη γαλαρία.
Η μοναξιά η μόνη συντροφιά σου
καπνίζετε αγκαλιά, δέχεται τα φιλιά σου.
Η παγωμένη ανάσα σου, το χνώτο στο
γυαλί
μια ενδιαφέρουσα εξέλιξη στην πλήξη που
σε πνίγει.
Μαζεύεις θάρρος και πας πίσω
και βρίσκεις χώρα έρημη από συναίσθημα
αδειανή
καμιά αγκαλιά ανοιχτή, μονάχα
αποκαΐδια.
Ένα τσιγάρο σβηστό δεν είναι αρκετό
τη θλίψη σου να γιάνει και θροαύματα
ζωής
το φως και την ελπίδα από το πρόσωπό

σου παίρνουν.

Μόνος ξανά, μα αυτή τη φορά θα 'ναι για
πάντα;

Γιαννάτου Αγγελική,
2ο Γυμνάσιο Αργοστολίου

1ο Βραβείο Ποίησης Λυκείων

**ΣΤΗΝ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΟΧΘΗ Ή Ο ΗΛΙΟΣ
ΠΟΥ ΔΕΝ ΑΝΕΤΕΛΑΕ ΠΟΤΕ**

Κάθομαι σε ένα παγκάκι χαλασμένο απ'
τον καιρό και τους ανθρώπους.
Κάπως έτσι δεν είναι και η ζωή μου άραγε;
Χαλασμένη απ' τον καιρό και τους ανθρώ-
πους.
Μόλις πριν λίγο ένα χέρι πιο σπλαχνικό
από τ' άλλα, μου έδωσε ένα κομμάτι ψωμί
και λίγο νερό.
Αναλογίζομαι, με το πρόσωπο ανάμεσα
στις δύο παλάμες που πάντα υπήρξαν κα-
θαρές,
τώρα βάφτηκαν με αίμα δικό μου, αίμα
άλλων, τότε θα τελειώσει το ταξίδι,
όχι απ' την μια χώρα στην άλλη, αλλά από
τον ανείπωτο πόνο στο άγνωστο.
Δεν καταφέρνω να δώσω απάντηση και
θλίβομαι περισσότερο.
Γύρω μου άνθρωποι, αληθινοί άνθρωποι
που πόνεσαν και αδικήθηκαν.
Ένας νέος σπόρος φυτεύει στο μυαλό μου
μια αλήθεια, γιατί οι άνθρωποι μιλούν για
ιερό πόλεμο; Δεν υπάρχει τέτοιο πράγμα.
Όποιοι το υποστηρίζουν αυτό, πρώτοι βά-
φουν τα χέρια τους με αίμα αθώων. Αίμα
που δεν θα έχουν ποτέ τη δύναμη να ξε-
πλύνουν.
Αίμα που ποτέ δεν θα φέρει τη λύτρωση,
παρά μόνο την ολοκληρωτική καταστροφή.
Σηκώνω το κεφάλι μου προς τον ήλιο, βλέ-
φαριζω για να συνήθισω τό φως και τη
ζωή.

Άνθρωποι σαν κι εμένα δεν έχουν θέση
στον κόσμο που προσποιείται ότι ζούμε
όλοι κάτω από το φως του ίδιου άστρου.

Άνθρωποι σαν κι εμένα, χαμένοι και μόνοι,
είναι τυχεροί αν καταφέρουν να βρουν τη
θέση τους μπροστά από κάποιο πολυβόλο.

Διαφορετικά η μοίρα τους θα είναι σαν τη
δικιά μου, άγραφη και αδιευκρίνιστη,
καταδικασμένοι να περιπλανούνται πα-
ντού μακριά από το σπίτι τους και να υπο-
μένουν κάθε είδους κακουχία,
μέχρι να έρθει για αυτούς η καθαρή μαζί
με το θάνατο.

Δίπλα μου ξαφνικά βρίσκεται ένα παιδί,
που από κάποιο μητρικό χέρι το 'σκασε
Κάθεται κοντά μου στο παγκάκι και με τα
τεράστια αθώα και παιδικά του μάτια φαί-
νεται κι αυτό να ρωτάει γιατί...

Χωρίς μίσος, χωρίς απέχθεια, από καθαρή
και αγνή περιέργεια που μόνο τα παιδιά
διαθέτουν.

Μολφέση Κατερίνα- Όλγα
Γενικό Λύκειο Ιθάκης

2ο Βραβείο Ποίησης Γενικών Λυκείων

ΤΟ ΔΑΚΡΥ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

Σαν της βροχής το δάκρυ
η ψυχή μου ματώνει απεγνωσμένα.
Οι σκιές των ανθρώπων σκοτεινές
Και πίκρες που φέρνει η μοίρα,
πληγές στο κορμί μου βαθιές.

Τα γάδια των αγγέλων τελείωσαν
Και η τύχη μου σαν κερί μισοσβησμένο
Ο κόσμος περνάει, μα αδιαφορεί
Και εγώ σε γωνιά ξεχασμένος.

Πέτρα σκανδάλη η τύχη
Κάποτε σε είχα μα χάθηκες

Τώρα σε χαίρονται άλλοι
Και εγώ μαραζώνω σαν
τα τριαντάφυλλα στο βάζο.

Κι εσύ χαρά κλάπηκες
Από εκείνους που γελούν,
με τη μοίρα κι εγώ
Τι θα απογίνω
χωρίς σταγόνα ευτυχίας;

Δάκρυ βουβό είσαι ζωή
Γλεντάς τους ανθρώπους και φεύγεις.
Μα πρόσσεχε
εκεί που πας, μη σε γελάσουν
Εκείνοι!....

Στάθης Γεωργόπουλος
Βαλλιάνειο ΓΕΛ Κεραμειών

3ο Βραβείο Ποίησης Λυκείων

ΤΟ ΚΥΝΗΓΙ ΤΗΣ ΕΥΤΥΧΙΑΣ

Σε κάποιο τόπο διαφορετικό
Σε ένα γαλάζιο απέραντο ουρανό
Σε ένα γλάρο με πονεμένα φτερά
Ζει η ψυχή ενός παιδιού που ακόμα πονά.
Ένα ματωμένο πρόσωπο πίσω από την

βροχή,
ένα παιδί που περπατά ξυπόλητο σε μια
λασπωμένη γη,
μια λέμβος που προσπαθεί να επιπλεύσει
πάνω από το νερό
καθώς σηκώνει το βάρος από έναν
ολόκληρο λαό.

Η αδιαφορία του λαού για το κόσμο που
πονά,

καθώς κλείνει με σιγά-σιγά τα σύννεφα ώστε
κανείς να μην περνά.

Τους φυλακίζουμε σε ένα μακρινό νησί
γεμίζοντας τους με ελπίδες για μια

καλύτερη ζωή.
Είναι άνθρωποι που θέλουν ένα καλύτερο
μέλλον για τα παιδιά τους
για να μπορέσουν να εκπληρώσουν και όχι
να χάσουν σαν κι αυτούς τα μεγά-
λα όνειρα τους.
Για αυτό αποφάσισαν να εγκαταλείψουν
την πατρίδα για ένα άγνωστο
προορισμό
για ένα κόσμο γαλήνιο και ειρηνικό.
Μα τελικά είναι μεγάλη αδικία
να εγκαταλείπεις τον τόπο σου για κάτι
καλύτερο και να πηγαίνεις στην
δυστυχία.
Μάλλον η ευτυχία είναι κάτι που κινάγαμε
αλλά με αυτά που ζω και βλέπω συμπε-
ραίνω πως ποτέ δεν αποκτάμε .

Κλάρα Γκοτζάι
Βαλλιάνειος ΓΕΛ Κεραμειών

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

βιβλιοκρισίες

**ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΣΩΤ. ΓΑΛΑΝΟΣ
& ΛΑΜΠΡΟΓΙΑΝΝΗΣ
ΠΕΦΑΝΗΣ**

**Λόγια Κεφαλληνιακή Μούσα.
Έργα Κεφαλλήνων συνθετών
19ου και 20ου αιώνα**

Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Ιονίων Νήσων, τόμος Α', Αθήνα 2015 και τόμος Β', Αθήνα 2016, (σελ. Α' τόμ. 370 και σελ. Β' τόμ. 363).

Είναι γνωστό πως τα Επτάνησα διακρίνονται για τον πλούτο της υλικής και άυλης πολιτιστικής τους κληρονομιάς. Μέρος της κληρονομιάς αυτής έθεσε ως στόχο να διασώσει και να αναδείξει το Τ.Ε.Ι. Ιονίων Νήσων. Με την αξιέπαινη πρωτοβουλία και προσπάθεια του τώως Προέδρου της Διοικούσας Επιτροπής του Τ.Ε.Ι. κου Ναπολέοντα Μαραβέγια, επιτεύχθηκε η έκδοση αξιολογότατου υλικού που άπτεται της ζωγραφικής, της γλυπτικής, της αρχιτεκτονικής και της μουσικής στα Επτάνησα και κύρια των νησιών όπου λειτουργούν Τμήματα του Τ.Ε.Ι. Ιονίων Νήσων (Κεφαλονιά, Ζάκυνθος, Λευκάδα). Η εκδοτική πορεία ξεκίνησε με τρεις καλαίσθητους τόμους:

α) *Η Τέχνη της Επτανησιακής Σχολής 18ος-19ος αι.* Αργοστόλι 2014.

β) *Δημόσια γλυπτική στα Επτάνησα, Ζάκυνθος, Κεφαλονιά - Ιθάκη, Λευκάδα.* Αργοστόλι 2015.

γ) *Αρχιτεκτονικές μελέτες, Αποτύπω-*

ση αντιπροσωπευτικών έργων επτανησιακής αρχιτεκτονικής, Αργοστόλι 2015.

Οι δύο πρώτοι τόμοι αποτελούν πονήματα της σπουδαίας Ιστορικού Τέχνης τώως Αναπληρώτριας Καθηγήτριας Ιστορίας της Τέχνης στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κας Δώρας Φ. Μαρκάτου και της επίσης, Ιστορικού Τέχνης, και πολλά υποσχόμενης, υποψήφιας διδάκτορος του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κας Σταλίνας Βουτσινά.

Στον τρίτο τόμο περιέχονται κείμενα των αρχιτεκτόνων Νικολάου Λιανού, Κάρλο Τοματζιάν, Νεοπτόλεμου Μιχαηλίδη και Άγγελου Νακάση.

Ο πρώτος αυτός εκδοτικός κύκλος ολοκληρώθηκε με την κυκλοφορία δύο ακόμη τόμων με τίτλο *Λόγια Κεφαλληνιακή Μούσα*, όπου περιλαμβάνεται ένα μελίφθογο απόσπασμα της λόγιας κεφαλληνιακής μουσικής δημιουργίας του 19ου και 20ου αι. Πρόκειται για ένα μνημειώδες έργο το οποίο έρχεται να καλύψει μέρος του κενού που υφίσταται στην μουσική ιστοριογραφία του νησιού μας.

Το φθινόπωρο του περασμένου έτους κυκλοφόρησε ο πρώτος τόμος και λίγους μήνες αργότερα – αρχές του τρέχοντος έτους – κυκλοφόρησε ο δεύτερος. Ολοκληρώθηκε έτσι ο κύκλος της αρχικής φάσης της δημοσίευσης της αρχικής υλικού που σχετίζεται με την Κεφαλληνιακή μουσική δημιουργία και τον ρόλο της εκκλησιαστικής.

ΙΑΚΩΒΟΣ ΤΣΟΛΑΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ

Το έργο αυτό στηρίζεται αποκλειστικά στο κιτρινισμένο από το χρόνο και φυλαγμένο με στοργή αρχαιακό μουσικό υλικό του κ. Γεράσιμου Γαλανού. Αποτελεί μέρος του μουσικού του αρχείου, το οποίο θεώρησε σκόπιμο να παραδώσει με αίσημα εμπιστοσύνης και σιγουριάς για το αποτέλεσμα, στον ταλαντούχο μουσικό και έγκριτο μουσικολόγο κ. Λαμπρογιάννη Πεφάνη. Ξεκίνησε έτσι μια πολύχρονη, επίπονη και ενθουσιώδη προσπάθεια, προκειμένου να ταξινομηθεί και επιλεγεί το αρχαιακό υλικό, κύρια το άγνωστο, να διορθωθεί και να συμπληρωθεί, χωρίς αλλοίωση του ύφους και του χαρακτήρα του, προκειμένου να διασωθεί και να αναδειχτεί η εξαιρετική συνθετική παρακαταθήκη των κεφαλήνων δημιουργών.

Το βασικό περιεχόμενο των δύο τόμων διακρίνεται από την όμοια δομή του. Ξεκινούν με την παράθεση, κατά αλφαβητική διάταξη, των βιογραφικών και των εργογραφικών στοιχείων ενενήντα τριών επιφανών και λιγότερο επιφανών Κεφαλήνων και ελαχίστων Ιταλών συνθετών και μαέστρων που γεννήθηκαν ή δραστηριοποιήθηκαν στο νησί αλλά και έξω απ' αυτό κατά τη διάρκεια του 19ου αι. και 20ου αι. Η παράθεση αυτού του υλικού είναι πολύ σημαντική διότι σχετίζεται και με δημιουργούς που στην μνήμη του μουσικού και μουσικόφιλου κοινού της Κεφαλονιάς δεν έχουν καταγραφεί αλλά και η μουσική ιστοριογραφία γενικότερα αγνοεί.

Στον Α' τόμο περιέχονται με αλφαβητική διάταξη των επιθέτων τα βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία σαράντα ενός συνθετών (σσ. 13 - 80) όπως: Αβλιχου Γεώργιου, Αβλιχου Δημητρίου, Αλέπου Φώτη Διονυσίου, Αποστολάτου Διονυσίου, Αντύπα Παναγή, Αντινάτου Ευάγγελου, Αυγερινού Μιχαήλ - Νικολάου, Βανδώρου Γεώργιου - Αλέξανδρου, Βερ-

γωτή Π. Νικόλαου, Βρετού Σπ. Παναγή, Δαμουλιάνου Διον. Γεράσιμου, Δενδρινού Ευάγγελου - Γεράσιμου, Δρακόπουλου Κ. Γεράσιμου, Δελαπόρτα Γεώργιου (Τζώρτζη), Δελαπόρτα Ι. Σοφίας και Ι. Νικολάου, Ευαγγελάτου Διονυσίου - Αντίοχου, Ευθυμιάτου Γ. Ιφιγένειας, Ζαφειράτου Χ. Γεώργιου, Ζερβού Σπύρου (Κουτσουμπή), Θεοδωράτου - Μαργέτη Γ. Διονυσίου, Θωμάτου Γεννατά Φ. Σπύρου, Ιβάν Α. (Ιγγλέση Αλεξάνδρου Ανδρέας), Καγγελάρη Σπ. Κωνσταντίνου, Καλλιγά Ιφιγένεια, Κανελλόπουλου Νικόλαου, Καρουσάτου Π. Βίκτωρα, Κοντογιαννάτου Γρηγορίου Αναστασίου, Κοσμετάτου Γ., Κουρούκλη Νικολάου - Σπυρίδωνα, Κουρούκλη Θεοδ. Ανδρόνικου, Κουνάδη Αργύρη, Κουνάδη Παναγιώτη, Λαμπίρη Γεώργιο, Λαμπίρη Γ. Ελένη, Λαυράγκα Διονύσιου, Λοβέρδου Κωστή (Παναγή), Λυκιαρδόπουλου Ευάγγελου.

Στον Β' τόμο περιέχονται τα βιογραφικά και εργογραφικά στοιχεία πενήντα δύο συνθετών: Μακρή Γ. Άγγελου, Μανιόνι Ρανταμές (Manioni Radames), Μανιόνι Κλάρα, Μαρκάτου Σπύρου (Φούρα), Μελισσηνού Μαρ. Αντώνιου, Μεταξά Ν. Γεώργιου, Μεταξά Σπύρου - Δημήτριου (Μίμη), Μεταξά Νικολάου, Μεταξά Τζανή Νικολάου, Μεταξά Σπύρου Μηλιαρέση Διονυσίου Γερασίμου, Μοντεσάντου Ε. Γεώργιου, Μοσχόπουλου Χαραλάμπους Γερασίμου, Μουντάκη Σπυραγγέλου Βασιλείου, Μπουχάγιερ Αντωνίου Κοσμά, Ξυδάκτυλου Ρόκου, Παναγιωτάτου Νικολάου, Περγλική Παναγή Γεράσιμου, Πλάτων Ελευθερίου Γεωργίου Ποταμιάνου Σπύρου (Αμακαδόρου), Πυλαρινού Γεράσιμου, Ραυτόπουλου Ε. Γεώργιου, Ροδοθεάτου Σπ. Διονυσίου, Σανγβινάτου (Σαγκουινάτου) Σπ. Ανδρέα, Σκαρλάτου Πέτρου, Σκιαδαρέση Α. Σπύρου, Σκιαρδούλου Ευάγγελου, Σολωμού Ν. Γεράσιμου, Σολωμού Γεωργίου, Σπάθη

Αθανασίου, Σπάθη Κων. Αλέκου, Σπάθη Κων. Αντωνίου, Σπάθη Κων. Θάλειας, Σπάθη Θεόδωρου, Σπάθη Κωνσταντίνου, Σπάθη Μενελάου, Σπάθη Σπυρίδωνα, Στελλακάτου Λοβέρδου Δημητρίου (Μίμη), Στήβενς Φρειδερίκου (Stevens Frederico), Συνοδινού Σ. Νικολάου (Παναγιώτη και Ηλία), Τούλιου Γεράσιμου, Τρομπέτα Χρήστου, Τσιλίφη Νικολάου, Τυπάλδου Δημήτρη, Τυπάλδου Γ., Φλωράτου Γεράσιμου, Φραγκόπουλου Ιωάννη, Χωραφά Γερ. Γεωργίου, Χωραφά Γ. Δημητρίου, Χωραφά Γ. Μαρία, Χωραφά Σπυρίδωνα (Μαρικίτση), Χωραφά Γερ. Χαρίλαου.

Περί των μουσικών έργων

Στον πρώτο τόμο περιέχονται 79 έργα κοσμικής και εκκλησιαστικής μουσικής, όπως: Έργα για πιάνο (πόλκα, μαζούρκα, βαλς, πρελούδιο, εμβατήριο, ελεγεία, *marcia funebre* και *fantasia*),

Τραγούδια για πιάνο και φωνή και Χορωδιακά έργα εκκλησιαστικού και κοσμικού χαρακτήρα.

Στον δεύτερο τόμο περιέχονται 77 έργα κοσμικής και εκκλησιαστικής-θρησκευτικής μουσικής δημιουργίας, όπως: έργα οργανικής μουσικής, τραγούδια για φωνή και συνοδεία μουσικού οργάνου (πιάνο, κιθάρα, σύνολο) και Χορωδιακά έργα εκκλησιαστικού—θρησκευτικού χαρακτήρα.

Το μεγαλύτερο μέρος του μουσικού υλικού που περιλαμβάνεται στο δίτομο αυτό έργο, μεταφέρθηκε από την πρότερη χειρόγραφη μορφή του στην ηλεκτρονική μουσική σημειογραφία. Έτσι αποδίδεται στον μουσικό – επαγγελματία ή ερασιτέχνη – απαλλαγμένο από αρμονικά ή ρυθμικά λάθη και μελωδικά χάσματα χωρίς την αλλοίωση του ύφους και του χαρακτήρα των έργων. Η μορφολογική επίσης

προσέγγιση του υλικού κοσμικού και εκκλησιαστικού προσδίδει περαιτέρω κύρος στο όλο εγχείρημα, δίδοντας μ' αυτό τον τρόπο την δυνατότητα στον μελετητή, μουσικό ή μαέστρο να μελετήσει, αλλά και να εντυπώσει στα πνευματικά προϊόντα του τόπου και να προσπαθήσει να τα αναβιώσει. Με την αναβίωση του ξεχασμένου μουσικού ρεπερτορίου θα επιτευχθεί και ο στόχος του εγχειρήματος. Στους μουσικούς φορείς που δραστηριοποιούνται στον τόπο αλλά και έξω απ' αυτόν, δίνεται η δυνατότητα να εμπλουτίσουν το ρεπερτόριό τους με κεφαλονίτικα μουσικά δημιουργήματα.

Η πρώτη εκτέλεση ενός μελωδικού αποστάγματος που αντλήθηκε από το εν λόγω έργο, παρουσιάστηκε σε παγκόσμια πρώτη, στις 13 Απριλίου σε ειδική εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε στο Ληξούρι σε αίθουσα του Τμήματος *Τεχνολογίας Ήχου και Μουσικών Οργάνων* του Τ.Ε.Ι. Ιονίων Νήσων. Ακούστηκαν έργα του Σπύρου Ζερβού, του Πέτρου Σκαρλάτου, του Σπύρου Σκιαδαρέση, του Γιώργου Λαμπίρη, και του Διονυσίου Λαυράγκα. Τα έργα γραμμένα για οργανικά ντουέτα (βιολί-κιθάρα και βιολί-πιάνο), αποδόθηκαν άψογα απ' τους ερμηνευτές δημιουργώντας συγκίνηση, αγαλλίαση και ικανοποίηση σε όλο το θερμό και τυχερό ακροατήριο αλλά κύρια στους συντελεστές του έργου. Ο Λαμπρογιάννης Πεφάνης στο βιολί, ο πρωτοετής φοιτητής του Τμήματος, Αριστομένης Καρβελάς στην κιθάρα – η συμμετοχή του φοιτητή είχε ένα ιδιαίτερο συμβολισμό – και στο πιάνο ο Κεφαλονίτης μουσικός Αλέξανδρος Λυκούρας.

Η αρχή έγινε, το μελωδικό ταξίδι των κεφαλονίτικων δημιουργημάτων θα είναι μακρύ αφού τα αναλόγια των μουσικών και μαέστρων θα εμπλουτιστούν και διαν-

θιστούν με τα μελωδικά αρώματα του αναγεννημένου κεφαλονίτικου πνευματικού περιβολιού.

Νικόλαος Μπούκας

Επίκ. Καθηγητής

Τμήματος Τεχνολογίας Ήχου και
Μουσικών Οργάνων του Τ.Ε.Ι. Ιονίων
Νήσων

ΝΙΚΟΣ ΒΑΛΛΙΑΝΑΤΟΣ

Αιμάτινη Ποίηση

Εκδ. Λαγουδέρα-Άπειρον, Αθήνα 2016,
σελίδες 56

Πριν από κάποια χρόνια είχα τη χαρά να εκθέσω τις παρατηρήσεις για μια σειρά διηγημάτων του Νίκου Βαλλιανάτου με τίτλο «Πρόσωπο με πρόσωπο».

Απόψε ο λόγος για την ποίηση του Νίκου Βαλλιανάτου και συγκεκριμένα για τη Συλλογή «Αιμάτινη ποίηση».

Εργαλείο της ποίησης είναι ο λόγος. Και ο λόγος είναι η γλώσσα. Και γλώσσα είναι το λογισμικό ενός πολιτισμού και πολιτισμός είναι η πεμπτούσια της παρουσίας ενός λαού στο παγκόσμιο ιστορικό γίγνεσθαι. Η ποίηση διακονεί πανανθρώπινες ανάγκες. Η ποίηση δεν είναι μόνο τραγούδι, μοιρολόι ή διθύραμβος, είναι δύναμη που οδηγεί στην πεντακάθαρη λυρική ουσία, στους ουρανούς του πνεύματος, του μόνου ακατάλυτου μέσα στους αιώνες.

Από τη σύζευξη του τραγουδιού και στοχασμού ανυψώνονται, απειράχτα από το χρόνο τα μνημεία που κλείνουν μέσα τους κάθετι καθολικό και υπερχρονικό, αφού στους αντίλαλους της πολυπαθής ψυχής του ποιητή βρίσκει ο καθένας μας

κάτι κι από τη δική μας ψυχή. «Ο ποιητής είναι ένας απαρηγόρητος άνθρωπος που χαρίζει παρηγοριά σε όλους». Τη συναρπαστική δύναμη της ποίησης κανείς δεν την έδωσε πιο εύστοχα από τον Όμηρο. Έβαλε τον Οδυσσέα να δένει σφικτά τους συντρόφους για να μη μαγευτούν από το τραγούδι των σειρήνων.

Ο Νίκος Βαλλιανάτος μας παρουσιάζει μια δική του τεχνοτροπία και μια προσωπική έκφραση. Θεωρώ την επίδοσή του στον ελεύθερο στίχο ευδόκιμη.

Η αληθινή ποίηση, η φύση στις ποικίλες εκφάνσεις της, οι διαπροσωπικές σχέσεις, το αιώνιο και το εφήμερο, το σοβαρό και το αστείο, η κοινωνική πραγματικότητα στην ποικιλομορφία της υποταγμένα σε μορφή που εγγίζει τον μοντέρνο ποιητικό λόγο στην περίπλοκη ψυχολογία του σύγχρονου ανθρώπου.

Τα ποιήματα του Ν. Βαλλιανάτου πηγάζουν από εσώτερα βιώματά του και των ζωντανεύουν αποχρώσεις της δικής του ιστορίας γραμμένα με έντεχνο προσωπικό ηθος, σε ανθηρό ελληνικό λόγο. Η ανάγνωση των ποιημάτων μαρτυρεί μια διαφορετική έκφραση ευαισθησίας. Από τον ποιητή δεν λείπει η λυρική φλέβα, το πηγαίο της έμπνευσης, η ειλικρίνεια. Τα ποιήματά του φέρουν τη σφραγίδα του προσωπικού ύφους και φανερώνουν την υπεύθυνη στάση του απέναντι στα φαινόμενα της ζωής και της τέχνης. Ο στίχος δεν είναι παραδοσιακός, είναι ελεύθερος και τελετουργικός, μαρτυρεί ευαισθησία ψυχική με ευγένεια εκφραστική.

Η ζωή και η φύση σε όλες τις εκφάνσεις τους ακολουθούν κυκλική πορεία. Όχι λοιπόν μονόπλευρη αντιμετώπιση γεγονότων και καταστάσεων. Η φύση σε σύζυγία με τη τύχη κρύβει μυστήριο. Ο ποιητής σε στιγμές ψυχοπνευματικών διακυμάνσεων οδηγείται σε μεταφυσικές συλλήψεις και οπτασιασμού, δεν παρα-

γνωρίζει την άποψη για το αμετάτρεπτο της μοίρας και την ματαιοπονία.

Δεν παραγνωρίζει τα φαινόμενα κοινωνικής αθλιότητας. Έντονος ο προβληματισμός του πάνω σε φαινόμενα κοινωνικής παθολογίας:

*Είναι μερικοί
τους βλέπεις στο δρόμο
στο λεωφορείο, στη δουλειά
μπορεί και μες στο σπίτι σου,
που καθημερινά φτύνουν τη ζωή τους
όπως φτύνουμε τα κουκούτσια στο
χώμα!*

*Ω! Πέστε τους το βλέμμα ν' ακουμπήσουν
πάνω σ' ένα δειλινό
απάνω στα φτερά των κοριτσιών
και τ' αυτί τους ν' αφήσουν να χαϊδέψει
Ένα γέλιο γάργαρο
Μικρού παιδιού
Ω! πέστε τους
τα δώρα
δεν τα φτύνουν.*

Η ζωή όμως δεν είναι και για φτύσιμο! Έχει την αξία της, τα θετικά της στοιχεία. Απαιτείται σοβαρή προσέγγιση και μελέτη των κοινωνικών φαινομένων και ομαδική αντιπαράθεση στα φαινόμενα κοινωνικής κακοδαιμονίας και αποσύνθεσης. Η στείρα αμφιβολία δεν οδηγεί πάντοτε σε θετικές λύσεις. Τα κενά οφείλονται και στη δική μας ανεπάρκεια.

Παγιδευόμαστε σε καθημερινά σχήματα, ο χρόνος καταπίνει τα όνειρά μας, είναι η δοκιμασία, είναι σταθερό φαινόμενο της ζωής. Οδυνηρή η συνειδητοποίηση της μοναξιάς μας.

Η προσφορά επιβάλλει την αναγνώριση, και η συμπόρευση πολλαπλασιάζει τις δυνατότητες επιτυχίας.

Υπάρχουν και οι καλές πλευρές της ζωής. Υπάρχουν και στιγμές που μαρτυρούν το θαύμα. Η εκούσια προσφορά

υποχρεώνει σε ανταπόδοση και η αγάπη εκτοπίζει τα αδιέξοδα. Δικαιούμαστε ικανοποίηση, τη συντροφιά του λογισμού και την ηρεμία της γαλήνης, μακριά από την αλαζονεία της επιτυχίας.

Ο ποιητής θεωρεί ανεπανάληπτη την γοητεία της, της αρχαιότητας και καλεί σε συμμετοχή στη γένυση του θαύματος της δημιουργίας και στην απόλαυση των ωραίων της εποχής.

Ένας υψηλός σκοπός στη ζωή είναι ένας ανεκτίμητος σύντροφος. Ο καθένας αξίζει όσο αξίζουν εκείνα για τα οποία φροντίζει.

Γράφει ο Νόαμ Τσόμσκι: Το άτομο μπορεί να γίνει στρατιώτης των Ες-Ες ή άγιος. Αυτό εξαρτάται από τις περιστάσεις και τις προσωπικές του επιλογές.

«Είσαι ένα εκλεκτό είδος ανθρώπου. Δικαιούσαι να σωθείς από τη γενοκτονία μαζί με την καθαρόαιμη αγέλη του Νώε. Ανέβα στη σωτήρια Κιβωτό και άσε τους άλλους να πνιγούν» είπε ο Θεός στον ποιητή. Αλλά εκείνος δεν τον άκουσε κι έπεσε στα νερά να βοηθήσει τους ναυαγούς. Η ποίηση δεν κατοικεί μες στη γραφή παρά εκεί έξω στη ζωή.

*Κρύβεται σ' ένα δάκρυ που αργοκυλάει,
πάνω σ' ένα μάγουλο σκαμμένο από
τον πόνο*

*άλλες φορές τη βλέπουμε
πάνω σε δύο αφράτα χέρια
π' ανοίγουνε αθώα
τον κόσμο να χωρέσουνε.*

Ο λόγος που οδηγεί τον Νίκο Βαλλιανάτο στην ποιητική γραφή είναι προϊόν υπαρξιακής ανάγκης. Στην περίπτωση αυτή, αν κάποιος του απαγόρευε να γράφει, αυτό θα ισοδυναμούσε με το πέρας του στην ανυπαρξία.

Σε καιρούς δυσχερέρους,

και σε δυσκληρία περιστάσεων
σε στιγμές τρομερών αδιεξόδων
στον αείζωο και αιελαμπή
κόσμο του πνεύματος
θα καταφύγεις για να ζητήσεις
στήριγμα και ν' αντλήσεις
δύναμη.

Αριστομένης Γεωργάτος
Φιλόλογος

ΣΟΦ

ΓΙΩΡΓΟΣ

ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

**Αιθιοπία (Αβησσυνία): Ένα μικρό
Βυζάντιο στο Κέρας της Αφρικής**
Εκδόσεις Γόρδιος, Αθήνα 2016

Η αλήθεια είναι ότι μετά από πολλά χρόνια, διάβασα πάλι περιηγητικό - ταξιδιωτικό βιβλίο για χώρα του εξωτερικού. Από τη μία, θεωρούσα την ελληνική γη και οντότητα ανεξάντλητη ιστορικά - πολιτισμικά - ταξιδιωτικά που επιβεβαιώνε τη φράση του Σεφέρη «Γυρίσαμε διψασμένοι από τη Δύση».

Από την άλλη, γιατί ο παγκοσμιοποιημένος, ο «α-εθνικός» και συχνά άπατρις «πολίτης του κόσμου», επέβαλλε και το τουριστικό ανάλογο πρότυπο του, τον άνθρωπο εκείνο που εκθειάζει το «ξένο» φτάνοντας μέχρι την απέχθεια του οικείου και του τόπου του, μόνο και μόνο για το «εξωτικό» μοντέρνο, τα οποία βρίσκεται κάπου αλλού εκτός από την Ελλάδα. Έτσι, ενώ εκθειάζει τη διαφορετικότητα, επιταχύνει τον «πολυπολιτισμικό» χυλό της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας αρνούμενος το εθνικώς ίδιο.

Ο Γιώργος Παπαγιαννόπουλος κάνει ακριβώς το αντίθετο. Ξεκινά από τον τόπο του, την Ελλάδα που έχει «όνομα, σώμα

και θρησκεία» για να ταξιδέψει ως αληθινός περιηγητής, ταξειδιώτης (με ει) - με ρίζα βυζαντινής λέξης, όπως καθιερώθηκε από την Άλωση έως τον 19ο αιώνα - όχι ως ιδιώτης, γνωρίζοντας μια άλλη κουλτούρα. Θα μας γνωρίσει το «ξένο» μ' ένα τρόπο ψυχολογικά υγιή και ανθρώπινο - να ξεκινήσει από τούτο που νιώθει ντόπιο και οικείο μέσα του, το οποίο συναντά και ανακαλύπτεται στην Αιθιοπία.

Οι αρχαίοι χρόνοι, οι ελληνιστικοί χρόνοι, ο ένδοξος βυζαντινισμός μας (Καβάφης), η ορθοδοξία, η σύνθεση, να τα ερμηνευτικά κλειδιά που προτείνει ο Γ.Π., για να εξερευνήσει την περίκλειστη χώρα Αιθιοπία. Η οποία μυρίζει θυμίαμα και σκόνη, «Μέγα πλήθος, μέγα πάθος» - όπως περιγράφει.

Με τον θεωρητικό και πολιτισμικό αυτό εξοπλισμό, θα βυθιστεί στη χώρα αυτή για να «ζήσει» μέσα στα χωριά και τις πόλεις. Να επισκεφτεί Μουσεία, και να λειτουργηθεί στις εκκλησιές της, οι οποίες έχουν θρησκευτικές βουνοκορφές την Αγία Τριάδα, που είναι διάχυτη παντού, και τον Αι-Γιώργη (αρχετυπικό Άγιο αλλά και μύθο στις περισσότερες λαϊκές παραδόσεις (ο αγωνιστής - μάρτυρας που σκοτώνει το «τέρας»).

Επίσης, στην περιήγηση του θα θαυμάσει και θα σεβαστεί, θα εντυπωσιαστεί. Θα κρίνει και θα συγκρίνει, θα θυμώσει και θα τσακωθεί ως φυσιολογικά δρων περιηγητής, καθώς μόνο έτσι γνωρίζεις πραγματικά μια άλλη κουλτούρα.

Με τον βιωματικό τούτο τρόπο, θα μας μιλήσει για το πρώτο ανθρωποειδές την Lucy 2,5 εκατ. Ετών, αλλά και τους σύγχρονους Χαϊλέ Σελασιέ (Μαντζαβινάτειο), τον Μεγκίστου και τη σοβιετική εποχή, τον Αρθούρο Ρεμπώ, τον αντιποινιακό αγώνα, την αλλαγή των καιρών και την χρησιμοποίηση της Αιθιοπίας στους γεωπολιτικούς συσχετισμούς, αργότερα

στους αντιϊμπεριαλιστικούς αγώνες και την ανάπτυξη «εν υπανάπτυξει» της χώρας, τις αφρικανικές δοξασίες, την ελληνική κοινότητα. Έτσι θα επιβεβαιώσει για άλλη μια φορά, την ιδιοπροσωπεία κάθε λαού, τόσο μέσω της ιστορίας της, όσο και μέσω της αφομοίωσης του τοπίου της αιθιοπικής γης και της ντόπιας μικτής αρχιτεκτονικής στη θρησκευτική παράδοση. Μια ντόπια βυζαντινή ορθοδοξία που εξελίχθηκε σ' ένα κράμα χριστιανικών και αφρικανικών εθίμων. Και πάντα με γλώσσα ζωντανή, από το λόγιο στο λαϊκό και από το ροκ στο δημώδες. (Δημήτρης Ναπ. Γιαννάτος).

Συναντάμε ένα κομμάτι της ελληνικής διασποράς, αυτό που εγκαταστάθηκε στις χώρες της Αφρικής, εδώ της Αιθιοπίας. Αξίζει να σημειωθεί προκαταβολικά ότι ένα μεγάλο μέρος των Ελλήνων της Αιθιοπίας ήταν Κεφαλληνές - της Αιθιοπίας, της οποίας το όνομα έχει ελληνική ρίζα και προέρχεται από τα α?θω + ?ψις (=ο καμένος από τον ήλιο).

Λίγα για την ελληνική παρουσία. (Για την ιδιαίτερη κεφαλληνιακή, ο συγγραφέας επιφυλάσσει για ξεχωριστή εργασία). Η ελληνική παρουσία στην Αιθιοπία άρχισε τον 18ο αιώνα, αλλά οι μονιμότερες ελληνικές εγκαταστάσεις στη χώρα αυτή έγιναν από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά. Πάντως οι Έλληνες προηγήθηκαν των άλλων Ευρωπαίων. Την υποδοχή και την εγκατάστασή τους ευνόησε το κλίμα των σχέσεων που οι Αιθίοπες είχαν αναπτύξει στο παρελθόν με την Αλεξάνδρεια, το Βυζάντιο και γενικά τον ελληνορθόδοξο κόσμο.

Η άφιξη των Ελλήνων στην Αιθιοπία, αρχίζει –μεμονωμένα ή μετά από πρόσκληση– το 1872, επί αυτοκρατορίας του Γιοχάννης Δ' (1871-1889). Στα χρόνια του διαδόχου του, Μενελίχ Β' (1889-1913), η μετακίνησή τους συντελείται πιο οργανω-

μένα και συνεχίζεται ως το 1974 μέχρι την ανατροπή του αυτοκράτορα Χαϊλέ Σελασιέ. Το 1908 ο Ανδρέας Καββαδίας εκδίδει την πρώτη αιθιοπική χειρόγραφη πολιτική εφημερίδα Αϊμιρό (Γνώση), με ειδήσεις από το εξωτερικό. Τον ναό της Αγίας Τριάδας στην αιθιοπική πρωτεύουσα κοσμούν οι αγιογραφίες του Βάσου Γερμενή και τα γλυπτά των αετωμάτων του Γεωργακά. Το 1916, πριν από τη σύσταση της ελληνικής κοινότητας, η Ελευθερία Κοσμά, το γένος Δασκαλάκη, από το Ρέθυμνο, ιδρύει το πρώτο ελληνικό Σχολείο της Αντίς Αμπέμπα. Το σχολείο λειτουργεί ως το 1930, οπότε ιδρύεται το κοινοτικό.

Δεύτερη σε πληθυσμό ελληνική κοινότητα της Αιθιοπίας δημιουργείται στην Ντιρέ Ντάουα. Εκεί εγκαθίστανται Έλληνες, που εργάζονται ως υπάλληλοι της Γαλλικής Εταιρείας Σιδηροδρόμων, ενώ άλλοι ανοίγουν ξενοδοχεία, καφενεία και καταστήματα. Το 1920 ιδρύεται η ελληνική κοινότητα της πόλης αυτής, το 1926 λειτουργεί το κοινοτικό σχολείο και το 1930 χτίζεται ο ναός της Αγίας Τριάδος. (υπάρχει αναφορά και φωτογραφίες για την Κοινότητα στο βιβλίο).

Μικρότερη είναι η ελληνική παρουσία σε άλλες πόλεις της χώρας. Η ίδρυση, το 1948 στο Ντέμπι Ντόλο, ελληνικής κοινότητας γίνεται με βασικό σκοπό τη λειτουργία ελληνικού δημοτικού σχολείου. Ο «επαναπατρισμός» των Ελλήνων έγινε μετά την πτώση του Χαϊλέ Σελασιέ το 1974.

Το βιβλίο που παρουσιάστηκε (και) στο Δημοτικό Θέατρο «Ο Κεφάλος» στο Αργοστόλι στις 10 Αυγούστου 2016 προλόγισαν οι Γιάννης Κρούσσος, ευφυής δημοσιολόγος και μελετητής και ο κοινωνιολόγος Δημήτρης Γιαννάτος, «μέλη» μαζί με τον συγγραφέα, μιας παράξενης «ντροφίας», που επιμένει να αποχάζεται «πολιτικά», ψάχνοντας δηλαδή την ρίζα

και την ιστορία του ελληνισμού, ως προϋπόθεση για την οικουμενική συνένωση των λαών.

Γιώργος Δημητρογιάννης

ΣΟΦ

ΜΕΜΑΣ ΚΑΛΟΓΗΡΑΤΟΣ ΓΛΥΠΤΟΘΗΚΗ*

Επιστημονική επιμέλεια, κείμενα
Δώρα Φ. Μαρκάτου
Αργοστόλι 2015, σελ. 256

Απόψε ζούμε, βιώνουμε – δεν είναι υπερβολή – μια μοναδική, μια ιστορική στιγμή για το νησί μας: ανοίγει τις πόρτες του ένα Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης σε μια επαρχιακή περιοχή – είναι το πρώτο στον ιόνιο χώρο, είναι το δεύτερο πανελλαδικά σε νησί (μετά το Μουσείο του Πολύγνωτου Βαγιά στη Θάσο στο βόρειο Αιγαίο) και το δεύτερο στη δυτική Ελλάδα (μετά από εκείνο του Χρήστου Καπράλου στο γειτονικό Αγρίνιο). Ειδικότερα για το Ιόνιο πρέπει να θεωρείται πρωτοποριακή η πράξη του Μεμά να στήσει τη Γλυπτοθήκη του εδώ στο χωριό διαμονής του, έχοντας διανύσει μισό αιώνα συνεπούς και συνεχούς εργασίας στο χώρο της γλυπτικής και της χύτευσης. Αλλά γι' αυτά θα μας μιλήσει η αγαπητή Δώρα Μαρκάτου, πρώην αναπληρώτρια καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Η δική μου η συμμετοχή στην αποψινή εκδήλωση περιορίζεται στην παρουσίαση βιβλίου. Πρόκειται για το βιβλίο-λεύκωμα με τίτλο «Μεμά Καλογηράτου, Γλυπτοθήκη», την επιστημονική επιμέλεια του ο-

ποίου είχε η Δώρα Μαρκάτου. Και είναι εγγύηση γι' αυτό το βιβλίο-λεύκωμα η εμπλοκή της κ. Μαρκάτου, καθώς είναι από τους ελάχιστους στην Ελλάδα ιστορικούς της τέχνης που διαθέτουν σφαιρική γνώση για τη νεοελληνική γλυπτική αλλά και η μοναδική, αν δεν κάνω λάθος, ιστορικός τέχνης στη χώρα μας που έχει ασχοληθεί συστηματικά με την τέχνη στα Επτάνησα και ειδικότερα με την επτανησιακή γλυπτική.

Το βιβλίο, που σήμερα παρουσιάζουμε, αποτελεί μια καλαίσθητη έκδοση. Εκδόθηκε το 2015, αλλά κυκλοφορεί από σήμερα, καθώς ο Μεμάς θέλησε να συνδυάσει την κυκλοφορία αυτού του βιβλίου με την έναρξη της μόνιμης έκθεσης των γλυπτών του. Αποτελείται από τέσσερα μέρη, εκτός από ένα σύντομο προλόγισμα της Δώρας Μαρκάτου. Το πρώτο μέρος αναφέρεται στις σπουδές και το έργο του καλλιτέχνη, το δεύτερο περιλαμβάνει τις φωτογραφίες 134 γλυπτών του, που εκτίθενται στη Γλυπτοθήκη, το τρίτο μέρος περιέχει καταλόγους και βιβλιογραφία και στο τελευταίο μέρος ως παράρτημα διαβάζουμε κείμενα, που γράφτηκαν για τον Μεμά ως άνθρωπο και ως καλλιτέχνη.

Το πρώτο μέρος το έχει συγγράψει η Δώρα Μαρκάτου. Με γραφή σαφή και κατανοητή ακόμη και από τον μη ειδικό, αλλά πάντοτε μέσα στο πλαίσιο της επιστημονικής εγκυρότητας, η συγγραφέας διαγράφει την καλλιτεχνική πορεία του Μεμά, εμπλουτίζοντας έτσι στον καλύτερο δυνατό βαθμό τις γνώσεις μας για το γλύπτη, που μισόν αιώνα τώρα ασταμάτητα εξακολουθεί να θεραπεύει τη γλυπτική τέχνη.

Τα χρόνια των σπουδών του στην Ανώ-

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

* Το κείμενο αυτό διαβάστηκε κατά τα εγκαίνια της Γλυπτοθήκης του Μεμά Καλογηράτου, που πραγματοποιήθηκαν στα Μαζαρακάτα Κεφαλονιάς στις 13 Αυγούστου 2016. Για τον γλύπτη και το έργο του μίλησαν η Δώρα Μαρκάτου και η Νίκη Καλογηράτου.

τατη Σχολή Καλών Τεχνών συνέβαλαν καθοριστικά, μαζί με τα προσωπικά και οικογενειακά του βιώματα, στη διαμόρφωση της κοινωνικής του συνείδησης. Το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1960, που φοιτά ο Μεμάς, έχει φουντώσει στην Αθήνα το φοιτητικό κίνημα, στο οποίο θα συμμετάσχει ενεργά και μέσα και από το Δ.Σ. της ΕΦΕΕ. Μετά την αποφοίτησή του το 1966, έμεινε και εργάστηκε στην Αθήνα μέχρι το 1982, διοργανώνοντας ατομικές εκθέσεις ή συμμετέχοντας σε ομαδικές, αλλά και συμμετέχοντας στα πολιτικο-κοινωνικά δρώμενα της πρωτεύουσας και ειδικότερα μέσα από τις γραμμές της Πανελλήνιας Πολιτιστικής Κίνησης και της Πανεπιστημονικής. Το 1982 έχει πάρει τη σημαντική απόφαση και επιστρέφει στο γενέθλιο νησί. Εγκαθίσταται στα Μαζαρακάτα, όπου στήνει το σπιτικό του και το χυτήριο του και συνεχίζει να παίρνει παραγγελίες και να δουλεύει. Παράλληλα, διδάσκει για κάποια περίοδο σχέδιο και ζωγραφική στη ΝΕΛΕ Κεφαλονιάς και για μια περίπου δεκαετία ασχολείται με το ανέβασμα αρχαιοελληνικής κυρίως τραγωδίας μέσα από την «Κεφαλονίτικη Εταιρία Καλλιτεχνικής Αναζήτησης» - μια δραστηριότητα που δεν ήταν ξεκομμένη από την πλαστική του δημιουργία.

Ήδη από την πρώτη περίοδο της καλλιτεχνικής του πορείας ο Μεμάς είχε δείξει τις προτιμήσεις του στη μοντέρνα τέχνη, γεγονός που δείχνει, όπως σημειώνει η Μαρκάτου, «φύση ανεξάρτητη που επιθυμεί να συμπορευτεί με την εποχή του». Από την αρχή ο καλλιτέχνης προβληματίζεται για το ρόλο του γλυπτού όγκου και την ένταξή του στο χώρο. Και επειδή από νωρίς λειτουργεί ως άγρυπνη συνείδηση της κοινωνίας, ως σεισμογράφος που καταγράφει ερεθίσματα και προβληματισμούς, τα έργα του αντανάκλουν τον αγώνα και την αγωνία του ανθρώπου για απε-

λευθέρωση από κάθε είδους δεσμό.

Στα μετέπειτα χρόνια ο ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας της γλυπτικής του γίνεται ξεκάθαρος. Τα θέματά του τα αντλεί από τη μυθολογία και τη λογοτεχνία και κυρίως από την κοινωνία και τους λαϊκούς αγώνες. Με εφελτήριο τον εξπρεσιονισμό αισθητοποιεί ανθρώπινα συναισθήματα και απεικονίζει εσωτερικές καταστάσεις, δίνοντας μορφές λιτές και επιμήκεις, με αρκετά σημάδια αφαίρεσης, αναδιπλωμένες στον εαυτό τους - μορφές που ενεργοποιούν τη σκέψη και θέτουν το θεατή σε μια πορεία αναστοχασμού. Ωστόσο, πάντοτε προσπαθεί να κρατήσει επαφή με την αρχαία γλυπτική χωρίς να παραβλέπει τη νεοελληνική παράδοση και πάντοτε κινείται με μέτρο και αρμονία.

Αλλά και κατά την τελευταία περίοδο, εκείνη της εγκατάστασής του στην Κεφαλονιά, ο γλύπτης συνεχίζει να δουλεύει εντατικά. Τότε είναι που ο Μεμάς δέχεται σπουδαίες παραγγελίες για μεγάλης κλίμακας έργα, τα οποία θα κοσμήσουν δημόσιους χώρους και νεκροταφεία - έργα που εικονίζουν πρόσωπα ή αποτυπώνουν γεγονότα, που σημάδεψαν τη σύγχρονη ιστορία μας. Αλλά γι' αυτά χρειάζεται ειδική μελέτη και ξεχωριστό βιβλίο-άλμπουμ, για να έχουμε έτσι ολοκληρωμένη την εικόνα της γλυπτικής προσφοράς του Μεμά. Πάντως, προσηλώνεται, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, στην ανθρώπινη μορφή, είτε ως προσωπογραφία, οπότε αξιοποιεί τα ατομικά χαρακτηριστικά για να δώσει στοιχεία του χαρακτήρα, είτε ως ανθρώπινο τύπο, οπότε με ελεύθερο τρόπο κινείται από το ρεαλισμό μέχρι τον εξπρεσιονισμό, κάποτε με έκδηλα τα στοιχεία του υπερρεαλισμού.

Τα ερεθίσματα του δεν αφορούν μόνο τη ζωή αλλά και τον θάνατο, και η απεικόνισή τους γίνεται με μια εσωτερική δύναμη, από μια εσωτερική δόνηση. Αφαιρώντας τις φυ-

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΕΛΦΙΝΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

σικές αναλογίες και απαλείφοντας τα ατομικά γνωρίσματα, καταλήγει ο γλύπτης στις ψηλόλιγνες μορφές, που γίνονται σιγά-σιγά αλλά σταθερά το προσδιοριστικό στίγμα της γλυπτικής του. Επιπλέον αυτήν την περίοδο ο Μεμάς δουλεύει και συμβολικά έργα, ενώ παράλληλα προσπαθεί και εκφράζει γλυπτικά αφηρημένες έννοιες, όπως είναι το πείσμα, το πάθος, η αναμονή, η απόγνωση, η συμπόνοια. Και όπως χαρακτηριστικά σημειώνει στο βιβλίο η Δώρα Μαρκάτου, αυτή ακριβώς η στροφή του καλλιτέχνη προς τον εννοιολογικό χώρο «προϋποθέτουν ωριμότητα» και αποτελούν κριτήριο ότι ο Μεμάς «ως καλλιτέχνης έχει συνειδητοποιήσει τις δυνατότητές του και είναι κύριος των εκφραστικών του μέσων».

Με το κείμενό της αυτό η Δώρα Μαρκάτου επιχείρησε μια περιγραφή και ερμηνεία της πορείας του γλύπτη – κάτι που για πρώτη φορά γίνεται και γι' αυτό ακριβώς τούτο το κείμενο συνιστά σημαντικότατη συμβολή όχι μόνο στην ανάδειξη της προσφοράς του συγκεκριμένου γλύπτη αλλά στην ιστορία της σύγχρονης γλυπτικής.

Στη δεύτερη ενότητα του βιβλίου-λευκώματος παρουσιάζονται κατά χρονολογική σειρά δημιουργίας τα 134 έργα – όλα εκείνα δηλαδή που εκτίθενται στη Γλυπτοθήκη - 128 ορειχάλκινα, 4 πώρινα και 2 ξύλινα. Μπορεί ο Μεμάς να δούλευε και να δουλεύει τον ορειχάλκο, πάντοτε όμως ήταν ερωτευμένος με την πέτρα. Τον γοήτευε το πέτρινο υλικό, και ειδικότερα ο πωρόλιθος της Κεφαλονιάς. καθώς γι' αυτόν τα κεφαλονίτικα πωριά είναι φορείς μνήμης και τεκμήρια ιστορίας. Τελευταία, πειραματίστηκε και στο ξύλο. Θα θαυμάσουμε τα δύο ξύλινα έργα του στη Γλυπτοθήκη.

Τα έργα του βιβλίου-λευκώματος είναι φωτογραφημένα από τον Θεοδόση

Καραγιώργο, που τον γνωρίζουμε από την γκαλερί «Πολύτροπον» στο Κάστρο με τις ενδιαφέρουσες εκθέσεις και τις ποικίλους ειδους εκδηλώσεις του. Οι φωτογραφίες των έργων συνοδεύονται με τρεις ενδείξεις: το χρόνο δημιουργίας, το είδος του υλικού και τις αναγκαίες μετρήσεις, οι οποίες έγιναν από μια νέα ερευνητρια και παλιά μου μαθήτρια στο Λύκειο του Αργοστολίου και τωρινή υποψήφια διδάκτορας της ιστορίας της τέχνης, τη Σταλίνα Βουτσινά. Η ίδια έχει συντάξει και το συνοπτικό κατάλογο των έργων, πλαισιωμένο τώρα με επιπλέον σύντομες κατατοπιστικές πληροφορίες, όπου χρειαζόταν. Στη Σταλίνα Βουτσινά, επίσης, οφείλονται η σύνταξη της βιβλιογραφίας και του καταλόγου των κατά καιρούς εκθέσεων του Μεμά.

Η τελευταία ενότητα του βιβλίου-λευκώματος περιλαμβάνει 4 κείμενα γραμμένα από ισάριθμους συγγραφείς, τον Πέτρο Πετράτο, τον Διονύση Γεωργόπουλο, τον Νίκο Αλεξίου και την Εύα Δελαβίνα. Οι δύο πρώτοι, ο Πετράτος και ο Γεωργόπουλος δίνουν στοιχεία του ανθρώπου Μεμά, του ενεργού πολίτη Μεμά. Τον έχουν ζήσει από κοντά στις ποικίλες εκφάνσεις της ζωής του εδώ στο νησί - στις πολιτιστικές του δραστηριότητες, στους πολιτικούς του αγώνες, στις κοινωνικές του συναναστροφές - και καταθέτουν την άποψη και εκτίμησή τους για το συναγωνιστή και φίλο τους Μεμά.

Ο εξαιρετος τεχνοκριτικός Ν. Αλεξίου κάνει λόγο για «πολυδιάστατη» γλυπτική του Μεμά, η οποία «ανθολογεί εκφραστικά σύμβολα από τ' απόμακρο παρελθόν και το από σήμερα», για να μας δίνει μια γλυπτική «άλλοτε λυρική και άλλοτε δυναμικά ρεαλιστική, ανάλαφρη - πνευματοποιημένη, ανάλογα με τις συναισθηματικές δυνάμεις που αποσκοπίζει ο καλλιτέχνης απ' τις σχέσεις του με τη ζωή και τα

πράγματα». Για την ποιήτρια, τέλος, Εύα Δελαβίνια ο γλύπτης Μεμάς δίνει στις λιτές του φόρμες κίνηση, απελευθερώνοντας το πνεύμα της ύλης. «Αν και η γλυπτική, σημειώνει εύστοχα η Δελαβίνια, από τη φύση της είναι τέχνη στατική, ο Μεμάς εξαφάνισε τη στατικότητα δίνοντας στην τέχνη του την εσωτερική ορμή της ανθρωπίνης ανεξαρτησίας».

Το βιβλίο-λεύκωμα με το χαρακτηριστικό τίτλο «Μεμά Καλογηράτου Γλυπτοθήκη» συνιστά έργο βάσης και βοήθημα για κάθε ερευνητή/μελετητή του έργου του γλύπτη. Διακρίνεται για την επιστημονική του αρτιότητα. Πρόκειται για ένα ολοκληρωμένο έργο-συμβολή στην ιστορία της γλυπτικής, που εμπλουτίζει τη βιβλιογραφία της νεοελληνικής γλυπτικής. Ταυτόχρονα, η έκδοση αυτή θα λειτουργήσει και ως οδηγός για τους επισκέπτες της Γλυπτοθήκης – μιας Γλυπτοθήκης που την ονειρευόταν και τη σχεδίαζε ο Μεμάς μαζί με τη γυναίκα του την Ελένη, η οποία σήμερα θα χαίρεται ιδιαίτερα που υλοποιείται εκείνο το όνειρό τους. Μόνο που δεν είναι κοντά μας, όπως πολύ θα το ήθελε ο Μεμάς.

Να ευχηθούμε, πάντως, αυτός ο χώρος της Γλυπτοθήκης να γίνει τόπος επίσκεψης των Κεφαλονιτών και κάθε φιλότεχνου συμπολίτη, χώρος μάθησης και εκπαίδευσης για τους μαθητές των σχολείων μας, χώρος καλλιτεχνικής, και γενικότερης παιδείας και τούτο το βιβλίο-λεύκωμα να συνοδεύει όλες αυτές τις δραστηριότητες.

Πέτρος Πετράτος
Φιλόλογος, Δρ Ιστορίας

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΠΟΙΗΤΗ ΘΑΝΟΥ ΠΑΣΧΟΥ

1. Έρως ονειρευόμενος

Αθήνα: Γαβριηλίδης, 2012.

2. Φως οδυνηρό

Αθήνα: Γαβριηλίδης, 2015.

«Πολιτισμός είναι η επικράτηση του δικαίου πάνω στη δύναμη, της πειθούς στη βία, του διαλόγου στο μονόλογο, του πνεύματος στην ύλη» όπως έχει πει εύστοχα ο Will Durant, 1885-1981, Αμερικανός ιστορικός & φιλόσοφος.

Η εποχή μας, εποχή βίαιη από κάθε άποψη, από την οποία έχουν τόσο άδικα «εξοριστεί» έννοιες και αξίες που ως σήμερα θεωρούσαμε δεδομένες θα έλεγε κανείς πως κάθε άλλο παρά κατάλληλη θα ήταν για έναν άνθρωπο με την ευαισθησία του Θάνου Πάσχου για να αποτυπώσει με τόσο λυρικό και ιδιαίτερο τρόπο μια ελεγεία στον Έρωτα.

Κι όμως, στην ποιητική αυτή συλλογή βρίσκει κανείς το αληθινό νόημα της ζωής που περνάει συχνά «απαράτηρητο» μέσα στην οχλοβοή της καθημερινότητας. Μιας καθημερινότητας που αφού αποθέωσε με μιαν αδικαιολόγητη «ευκολία» το εφήμερο και δόξασε πολλές φορές τον υλισμό στην πιο χυδαία του εκδοχή, τώρα πλήττεται από το τσουνάμι της οικονομικής κρίσης μετατρέποντάς μας σταδιακά, αλλά γρήγορα σε απρόσωπες μονάδες σ'έναν μακρύ κατάλογο «παράπλευρων απωλειών» περιμένοντας έτσι απλά! τη σειρά μας.

Ο Γάλλος ποιητής Πωλ Ελνάρ στο ομώνυμο ποίημά του «να ειπωθούν όλα» λέει:

«Το παν είναι να ειπωθούν όλα, και μου λείπουν οι λέξεις»

Και μου λείπει ο καιρός, και μου λείπει το

θάρος
*Ονειρεύομαι να ξετυλίγω στην τύχη τις
 εικόνες μου [...]*
*Να ειπωθούν όλα για τους βράχους, τη
 λεωφόρο και τα λιθόστρωτα
 Τους δρόμους και τους διαβάτες τους τα
 λιβάδια και τους βοσκούς
 Το χνούδι της άνοιξης και τη σκουριά του
 χειμώνα
 Το κρύο και τη θέρμη συνθέτοντας ένα και
 μόνο καρπό
 Θέλω να δείξω το πλήθος και κάθε άνθρω-
 πο χωρία
 Μαζί μ' ό,τι τον ζωντανεύει και ό,τι τον
 απελπίζει [...]*

Αυτό ακριβώς που επιχειρεί ο Θάνος Πάσχος στα ποιήματά του, να πει μ' έναν μοναδικό τρόπο: ό,τι ζωντανεύει τον κάθε άνθρωπο, ό,τι μας εξανθρωπίζει, τον Έρωτα! Τα ποιήματά του διακρίνονται για την αμεσότητα και για την επιτηδευμένη λιτότητά τους. Δομούνται με τη λογική της αφαίρεσης, δίνοντας έτσι πλάτος και βάθος στα νοήματα δημιουργώντας τις σιωπές εκείνες που επιτρέπουν στον αναγνώστη να συμμετέχει στα ποιητικά δρώμενα ενεργοποιώντας τις δικές του παλμικές κινήσεις που «πυροδοτούν» οι στίχοι των ποιημάτων του.

Έτσι λοιπόν, ακόμη και στην εποχή όπου
*«τα ποιήματα δεν μπορούν πια
 να 'ναι ωραία
 αφού η αλήθεια έχει ασχημύνει»,*
 η ποίηση δεν παύει να λειτουργεί ως «λογοδοσία της ψυχής», ένασμα, μ' όλο το τίμημά της, για τη συμφιλίωση με την πραγματικότητα, διεξόδος από «τον κλειστό ορίζοντα του μέλλοντος».

Η «νεανική» αυτή δημιουργική ορμή, φανέρωση μιας φωνής ιδιαίτερης και χαρακτηριστικής, ενταγμένη βέβαια στον τρόπο της ωριμότητας, δεν εγκαταλείπει τον ποιητή στην πρωτόλεια αυτή συλλογή

του. Αισθαντικός από τη φύση του ο Θάνος και γιαυτό(;) ανεπιτήδευτα ευαίσθητος για όσους από εμάς τον γνωρίζουμε, αλλά και ονειροπόλος και εξίσου μαχητικός, τολμά να μοιραστεί το τρίπτυχο (αγωνίες-όνειρα-μύθοι) μαζί μας μέσα από την πρώτη ποιητική συλλογή του που διανύει ήδη τη δεύτερη έκδοσή της από τον εκδοτικό οίκο «Γαβριηλίδη»

Ο τίτλος, «Έρως Ονειρευόμενος» που μπορεί να διαβαστεί -και- ως αισθητικό μανιφέστο, διακήρυξη ποιητικής καθορίζει ταυτόχρονα το επίπεδο του στοχασμού και τη διαλεκτική σχέση του ποιητή με τα θέματά του.

Από τους πρώτους κιόλας στίχους που ο Ρίτσος λέει ότι «είναι σαν πόρτες, πόρτες κλειστές σ' ερημωμένα σπίτια» μπορούμε να αναγνωρίσουμε την ατμόσφαιρα που έχει τη διαύγεια της μουσικής του έρωτα μέσα από τις ανεξάντλητες αντηχήσεις. Ο ζωφόρος έρωτας του Θάνου ως δυνατότητα ζωής λειτουργεί ιαματικά.

*«Έρωτας είναι ο ξένος που εξαφανίζει το
 κενό ανάμεσά μας!»*

από τους πιο αυθεντικούς ορισμούς! αν μια τέτοια φανέρωση μπορεί ποτέ να οριστεί! Ο καθηγητής Χρήστος Γιανναράς έχει πει επίσης: έρωτας είναι η αλληλοπεριχώρηση, η απάρνηση του εαυτού μας για χάρη του άλλου! μια εμπειρία ανάλογη αυτής των πρωτοπλάστων! με αυτή τη ζέση κάθε ποίημα του Θάνου μοιάζει με υπαρκτική έκρηξη από την οποία εκλύονται νοήματα ζωής. Ο Γιάννης Ρίτσος στον «σάρκινο λόγο» γράφει:

Τι όμορφη που είσαι. Με τρομάζει η ομορφιά σου.

Σε πεινάω. Σε διψάω.

*Σου δέομαι: Κούνη, γίνε αόρατη για ό-
 λους, ορατή μόνο σ' εμένα.*

Με την απροσποίητη ειλικρίνεια να αποτελεί το καθοριστικό πρότερο της γραφής του, ο Θάνος Πάσχος συνθέτει

ποιήματα τοποθετημένα στην υπαρξιακή έρημο της εποχής μας, μιας εποχής «άνυδρης» και -ας μου επιτραπεί να πω- ανέραστος αν όχι βιασμένης από τον τρόπο της πραγματικότητας που ζούμε όλοι μας. Η απλότητα της έκφρασης εμπεδωμένη: τόλμη λεκτική, απερίφραστη διατύπωση, ποιητικότητα που προκύπτει αβίαστα, ως στοιχειώδης άρθρωση του ένδον.

Τηρώντας τη σημειολογία μιας οιονεί τριαδικότητας η συλλογή ξεδιπλώνεται σε τρεις ενότητες:

Ακολουθώντας τις μεταπτώσεις και τις αναταράξεις μιας εσωτερικής ζωής, παρατηρεί στο «πρόσωπο» των ηρώων του, τον εαυτό του και τον ανατέμνει. Η ύπαρξη, φαινομενικά μόνο κατασταλαγμένη, βρίσκεται σε διαρκή ένταση, μια ένταση ερωτική που διατυπώνεται σαν διαμαρτυρία! Θυμίζει αυτός ο ερωτισμός τον πίνακα του Νικηφόρου Λύτρα «το φίλημα», ή το γλυπτό σύμπλεγμα «το φίλι» του Αύγουστου Ροντέν, αγαπημένοι και οι δύο καλλιτέχνες του ποιητή που για όσους θυμούνται αυτά τα έργα θα συμφωνήσουν ενδεχομένως ότι μια τέτοια ελεγεία στον έρωτα θα μπορούσε να συνοδεύεται από τη σονάτα «υπό το σεληνόφως», όπου ένας ερωτικός Μπετόβεν εναρμονίζεται με τους κραδασμούς της ποίησής του

Ο κόσμος της ποίησής του φαίνεται να συνωμοτεί με τις αισθήσεις. Στο χρονικό μιας εποχής δίχως σώμα και δίχως μέλλον(;) η ποίησή του αντιπαραβάλλεται με το σήμερα και ο ποιητής αναζητά τον βηματισμό του μέσα στον κυκεώνα της ερωτικής υπαρξιακής αναζήτησης. Ως επικράτεια των ισχυρών συμβόλων και των φορτισμένων αντικειμένων, ο ποιητικός κόσμος του Θάνου Πάσχου οργανώνεται σε αντιθετικά σχήματα: το σώμα γίνεται μια «καινούρια θεωρία του ανύπαρχτου» και η μούσα του, που «μιμείται το απόλυτο/ για ν' αντέξει τη ζωή», διεκδικεί

την ηδονή ως τελευταία επιθυμία και συμπεραίνει ότι δεν υπάρχει τίποτα πιο πολύτιμο «απ' την ανάσα της στιγμής».

Από την παρουσίαση της ποιητικής συλλογής του Θάνου Πάσχου δεν θα μπορούσε να λείπει και η αναφορά στην ποίηση της Μαρίας Πολυδούρη στα έργα της οποίας ο πληγωμένος έρωτας ζει παντού και πάντοτε. (Με το ομώνυμο βραβείο άλλωστε βραβεύτηκε ο ποιητής στις 20 Απριλίου 2013 στα πλαίσια εκδήλωσης που οργάνωσε ο Δήμος Καλαμάτας και ο Σύνδεσμος Φιλολόγων Μεσσηνίας).

*Δεν τραγουδώ παρά γιατί μ' αγάπησες
στα περασμένα χρόνια.*

[...]

*Μόνο γιατί μ' αγάπησες γεννήθηκα,
γι' αυτό η ζωή μου εδόθη.*

[...]

Η αγάπη δεν ελπίζει μόνο. Η αγάπη μπορεί και να θυμάται. Αυτές οι δύο προοπτικές, η μία προς το μέλλον (με την ελπίδα) και η άλλη προς το παρελθόν (με την ανάμνηση), αποτελούν τις δύο δυναμικές διαστάσεις του έρωτα όπως τον εκθέτει ο ποιητής μας. Αυτό συμβαίνει επειδή η παρούσα στιγμή, όσο συναρπαστική και αν είναι (ή, ακριβώς, επειδή είναι τόσο συναρπαστική), πάντα διαφεύγει. Δύσκολα μπορούν οι ερωτευμένοι να αρπαχτούν και να σταθούν στο παρόν τους: ο έρωτας έχει μια ανεξέλεγκτη δυναμική, που ωθεί συνεχώς προς μια επόμενη φάση. Και όταν ο ρυθμός της ανεξέλεγκτης πορείας έχει μειωθεί, η δυναμική στρέφεται προς τα πίσω, προσπαθώντας να απολαύσει ξανά ή να καρπωθεί αναδρομικά όσα η ανεξέλεγκτη ταχύτητα δεν είχε επιτρέψει.

Σ' αυτή την εσωτερίκευση του αισθητού προστρέχει η ποιητική ενόραση και αποδίδει το ημίφως της σκηνικής δράσης στο σημείο όπου ο αναγνώστης παύνει τη σκυτάλη...

«στον εαρινό χορό των Μουσών

κάνω τάμα

*η στάχτη μου να φωλιάσει
στη λήκυθο του έρωτά σου»*

στίχοι που καθρεπτίζουν με τη δηλωτική ευγένεια της ολοσχερούς αφομοίωσης την ανυπόκριτη ανάγκη της προσφοράς.

Την ποίηση του Θάνου Πάσχου χαρακτηρίζει επίσης εύλογα και φυσικά μέσα από μια σειρά από παραλλαγές – μεταμορφώσεις η συνέργεια της φύσης. Μέσα από μιαν ατμόσφαιρα ιμπρεσιονισμού/εξπρεσιονισμού που λες πως γεννήθηκε ίσως και από την αγάπη του ποιητή προς τον χρωστήρα του Γύζη. Η σελήνη που γίνεται αιφνίδια καταραμένη για μια στιγμή συνδεόμενη με την κυκλικότητα της επιθυμίας ή τις σκιές της νύχτας. Η Θάλασσα που σημασιοδοτείται ως το αρχέγονο σύμβολο της γυναίκας. Όλα δοσμένα στην αχλή ενός επικούρειου φωτός. Πόσο ταλέντο –που κατά το μεγαλύτερο μέρος σημαίνει πολύ δουλειά– απαιτείται αλήθεια για να κατορθώνεις έτσι να ξεφεύγεις στο επιθυμητό μέτρο από την παγίδα του φαντασιακού;

Σαφώς, χωρίς να έχουμε να κάνουμε με προμελετημένες έστω μετεφηβικές ανταπάτες, αλλά αντίθετα με μια σπάνια εγγύγορη του ποιητή αβίαστα για παράδειγμα τα «ΡΩ ΤΟΥ ΕΡΩΤΑ» μεταλλάσσονται σε «ΡΟΠΤΡΟ ΤΟΥ ΕΡΩΤΑ».

Ο Μπέρτολτ Μπρεχτ αναρωτιέται αν «σε σκοτεινές εποχές / θα υπάρχουν ακόμα τραγούδια», αν «θα υπάρχουν ακόμα τραγούδια / για τις σκοτεινές εποχές» (Εγώ που επέζησα). Άλλωστε, οι «ποιητές της αγανάκτησης» δείχνουν ότι δε ζουν στο περιθώριο της κοινωνίας αλλά μέσα σε αυτήν εκφράζοντας αγωνίες και πόνους κοινούς. Και φαντάζει τόσο παράταιρο να μιλήσουμε σήμερα για ποίηση ερωτική, όταν ο κόσμος γύρω από τον ποιητή μαστίζεται από τόσα προβλήματα.

Αν όμως ο έρωτας γίνεται η στέρεη

ποιητική βάση για να εκφράσει ο δημιουργός τις δικές του υπαρξιακές αγωνίες και τα κοινωνικά πάθη; Αν ο έρωτας γίνεται το στιχουργικό σταυροδρόμι όπου θα συναντηθεί η υπαρξιακή ποίηση με την κοινωνία;

Σε αυτά τα ερωτήματα προσπαθεί – επιτυχώς– να απαντήσει και ο Θάνος Πάσχος με τη νέα του ποιητική συλλογή «Φως οδυνηρό» (Γαβριηλίδης, 2015). Είναι η δεύτερη ποιητική συλλογή του μετά το βραβευμένο «Έρωσ ονειρευόμενος» (Γαβριηλίδης, 2012). Το ερωτικό μένος, το πάθος μεταλλάσσεται σε γλυκασμό, σε τρυφερότητα, χαμηλώνει ως τις ρίζες της ζωής, ο έρωτας εξαργυρώνεται με τα λύτρα της αγάπης, ο χρόνος λειαινεί τις αιχμές του πρωτογενούς πάθους, ο στίχος αποκτά πιο στέρεο έδαφος, περιεχόμενο, παίρνει άλλη μορφή, γίνεται βίωμα, ενσωματώνεται στο πρόσωπο, γίνεται τρόπος ζωής, αγάπη, η Γυναίκα δεν είναι πια αποκλειστικά αντικείμενο του πόθου, είναι η «αγία αγάπη, ο Νεομάρτυρας Πόνος», η απόλυτη αγάπη, είναι η ίδια η ποίηση:

Γυναίκα είσαι

ίδια η ποίηση.

Το ανεξήγητο όνειρο

η κοιλάδα των στεναγμών...

Η τρικυμία του πάθους γαλήνεψε, οι δυο μοναξιές ενώθηκαν, το τοπίο άλλαξε, η φράση αποκτά ουσιαστικό περιεχόμενο, οι λέξεις που χρησιμοποιεί έχουν ειδικό βάρος, είναι καιρίες, έχουν αντίκρουσμα στην πραγματικότητα, εκφράζουν πράγματα και γεγονότα, οι παραλληλισμοί παραπέμπουν σε σημαντικά γεγονότα, ο έρωτας εξαγνίστηκε, δεν είναι πια άγριο πάθος, είναι γλυκό συναίσθημα:

Έβρεξε.

Κάποια Μαγδαληνή αγαπάει πολύ,

ξέπλυνε στην άκρη του κόσμου

το μεγάλο πάθος από τις λάσπες.

...Ακούσαμε τον δυνατό θόρυβο της

*κραυγής να χάνεται
στον υλόνομο του δήμου.
Πονάει πολύ ο έρωτας ο αγαθός.*

Το ενδιαφέρον του ποιητή στρέφεται αλλού, προσέχει τα μάτια της αγαπημένης. Του μοιάζουν «ουράνιες φωλιές των εποχών [...] προθήκη του παραδείσου». Τον απασχολεί, ωστόσο, και ο περίγυρος, η διαχρονική περιπέτεια του ανθρώπου, η Ελένη της Τροίας, που για τον αρχαίο τραγικό ποιητή Ευριπίδη ήταν:

*...Αγαλμα πλούτου,
Μαλθακόν ομμάτων βέλος,
Δηξίθυμον έρωτος άνθος,
Ελέναυς, έλανδρος, ελέ-
Τολις...*

Ο Θάνος Πάσχος την Ελένη του μύθου τη βλέπει που παρακολουθούσε, ίσως και να χαμογελούσε χαιρέκακα που τόσος πόλεμος γινόταν για χάρη της, κρυμμένη:

*...κάτω
από τις λευκές κουρτίνες
και τις φίλιες καταστροφές
της τύχης και της άγνοιας.
Πάνω από τα τείχη
των σωμάτων.*

Η δική του Ελένη, η πιο αγαπημένη του ύπαρξη, είναι ντυμένη με φως, είναι όλη αγάπη, είναι η προσωποποίηση του γαλήνιου πάθους.

Ο χρόνος δεν έχει αρχή και τέλος. Ο αρχαίος κόσμος μάς ακολουθεί. Είμαστε περιζωσμένοι από τα ερείπιά του, κουβαλούμε το βάρος του αρχαίου κόσμου:

*Περπατάμε σκυφτοί από το βάρος
του χρέους, της μνήμης, της τέφρας...
... Τα αρχαία ερείπια
εντός ημών...*

Η ποίηση του Θάνου Πάσχου, τόσο στα ερωτικά φανερωμάτα της με τις υπέρροχες αναφορές, αναφορές των αισθημάτων στο σώμα της αγαπημένης, όσο και στις φιλοσοφικές του ενατενίσεις και εστιάσεις, είναι ενδιαφέροντα, ουσιαστι-

κή. Τεχνικά είναι άψογη. Ο ελεύθερος στίχος του είναι αριστοτεχνικά σμιλεμένος, έχει την ομορφιά και τη χάρη γλυπτού καλλιτεχνήματος, είναι διαυγής, τρυφερός, απλός, λιτός, ρέει αβίαστα, ρυθμικά, πλήρης νοήματος, πλήρης χάριτος, ευαισθησίας και τρυφερότητας. Λειτουργεί ευεργετικά στον μυημένο στα μυστήρια της Ποίησης, λυτρωτικά, ακόμα και όταν ο ποιητής κάνει τον απολογισμό της μέρας και η έγνοια του αναφέρεται στα απλά, καθημερινά δρώμενα για να φτάσει στο σταθερό σημείο του κόσμου του απαλλαγμένος από «συνένοχα λάθη και πάθη», περιττά βάρη και σκοτούρες:

Κάθε βράδυ κάνω ταμείο.

*Αφήνω το σώμα
στο ράφι του
και πηγαίνω στον κήπο
για να ποτίσω τα ξεχασμένα άστρα.*

*....Μαζεύω τα σκουπίδια της μέρας και τις
αθλιότητες,
καθαρός να ξαπλώσω δίπλα σου.*

*Αυτό είναι το καθημερινό του μέλημα και
το ζητούμενο:*

*Μοιραία δεμένος
μια ολόκληρη ζωή θα μεταναστεύω
βαθιά σου.*

Ομολογεί με απόλυτη σιγουριά, απλότητα και φυσικότητα, δημιουργώντας και στον αναγνώστη μια ευφορία πνευματική, μια λυτρωτική έξοδο από τη βάση των καθημερινών παθών και των παθημάτων, αποτελεί τρόπον τινά μια κάθαρση με την έννοια της αρχαίας τραγωδίας.

Ο ποιητικός κόσμος του Πάσχου μυρίζει θάλασσα και άνοιξη, είναι γεμάτος άνθη και έχει μία έντονη μυστικιστική ερωτική αύρα. Είναι πλούσιος σε ήχους και χρώματα. Είναι ένας κόσμος ελεγχόμενης απογοήτευσης και ησυχίας, χωρίς εξάρσεις κινήσεις, σαν μία ποιητική άμυνα απέναντι σε όσα περιβάλλουν τα ποιητικά του υποκείμενα (α' και β' ενικό

κυρίως). Ούτε ο έρωτας ούτε η απογοήτευση έχουν ένταση, αλλά ισορροπούν σε μία λιτή μελαγχολία. Η ισορροπία του συχνά εκπλήσσει, καθώς διατηρείται πάνω στον πλούτο των λεκτικών διατυπώσεων.

Εκφραστικά διακρίνεται μία πολυπλοκότητα στα σχήματα, αποφεύγοντας όμως τον εκλεκτικισμό και την κρυπτικότητα. Η ποίηση του Πάσχου είναι ειλικρινής και άμεση. Συγχωνεύει δημιουργικά τη λαϊκή παράδοση και το μακρινό παρελθόν για να προχωρήσει παραπέρα με έναν διαφορετικό τρόπο. Η υβριδική κατάσταση (δυσμός/διφορούμενο και πολυπλοκότητα) αποτελούν και το ποιητικό εχέγγυο του δημιουργού. Ταυτόχρονα διατηρεί όλη τη δυναμική εικονοπλασία του μεταμοντέρνου με σουρεαλιστικές διαστάσεις.

Ο στίχος του είναι φροντισμένος. Δεν αρκείται στην απλή παράθεση εικόνων ή την απλή αφήγηση και περιγραφή. Διαθέτει μία εκφραστική δύναμη που ξεπερνά το σύγχρονο υπερρεαλισμό καθώς στηρίζεται στον επιμελημένο στίχο, το ρυθμό

και την κατάλληλη επιλογή και τοποθέτηση των λέξεων. Άλλοτε οι στίχοι του είναι θρυμματισμένοι, σαν κραυγή αγωνίας, σαν οδύνη. Άλλες φορές μεγαλύτεροι εκφράζοντας ένα βαθύτερο συναίσθημα (απαισιοδοξίας συνήθως) με έμφαση στην ισχύ της μετωνυμίας (πιστεύω, η σκληραγωγία της νύχτας, καληνύχτα Ελένη, μουσική, η σημαία των άστρων).

Το φως σήμερα είναι οδυνηρό. Σε μια κοινωνία γεμάτη πόνους ακόμα και το λιγοστό φως του έρωτα και της ποίησης προκαλούν πόνους. Ο ήλιος και το φως, που τόσο επαινέθηκαν από τη μοντέρνα ποίηση, σήμερα εντείνουν το αίσθημα της απώλειας και προκαλούν άλγος. Ωστόσο, η ποίηση του Πάσχου δεν είναι σκοτεινή ούτε μελαγχολική. Ισορροπεί ανάμεσα στην αγωνία για το παρόν και το μέλλον με οδηγό το φως και την οδύνη.

Θοδωρής Διαμάντης

Φιλολόγος, Γραμματέας του

Συνδέσμου Φιλολόγων Κεφαλονιάς

Ιθάκης.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

ΜΝΗΜΗ ΜΠΕΜΠΙΑΣ ΚΑΙ ΜΙΚΗ ΨΑΛΙΔΑ

*Η Μπέμπα Ψαλίδα
πάντοτε ενδιαφερόταν για
το Σύνδεσμο Φιλολόγων
Κεφαλονιάς - Ιθάκης*

Σήμερα είμαστε εδώ για να τιμήσουμε δύο εξαιρετικούς ανθρώπους. Τον Μίκη, ένα βέρο gentilissimo και την Μπέμπα, μια παθιασμένη Κεφαλονίτισσα από παλιά, πολύ γνωστή οικογένεια του τόπου μας.

Με την Μπέμπα με συνδέει όχι μόνο η κοινή μας καταγωγή και η φιλία των γονέων μας αλλά και η κοινή μας παιδεία: πτυχιούχες και οι δύο του Ιστορικού και Αρχαιολογικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Στα εφηβικά μας χρόνια, όταν τα καλοκαίρια συναντιόμαστε στο Αργοστόλι, επισκεπτόμαστε με πολύ ενδιαφέρον τους αρχαιολογικούς χώρους ανατρέχοντας παράλληλα στις πηγές αλλά και σε νεότερες έρευνες. Θυμάμαι πόση εντύπωση μας έκαμε η εκκλησία της Ευαγγελίστριας στο Κάστρο, μητροπολιτικός ναός επανησιακού baroque την εποχή των Βενετών. Μας καθοδήγησαν εκτός των άλλων αναφορές και περιγραφές του πατέρα μου

Γεωργίου Χ. Ευθυμιάτου που, ως γυμνασιάρχης τότε, ήταν και επόπτης-υπεύθυνος των αρχαιοτήτων και του μουσείου του νησιού. Όταν βρισκόμαστε σε παλιές εκκλησίες, ερειπωμένες βέβαια μετά τους σεισμούς του 1953, η Μπέμπα μου ψιθυρίζει πολύ χαμηλόφωνα: «Ποιος ξέρει ποιος αρχαίος ναός να κρύβεται άραγε από κάτω...».

Η εικόνα της ζωντανεύει πάλι στη μνήμη μου, κάποια χρόνια αργότερα, στα σμαραγδένια νερά του Πλατύ-Γιαλού: ο μικρός γιος της Πέτρος, κατάμαυρος από τον ήλιο να παίζει στην άμμο και την Μπέμπα να ξανοίγεται όλο και πιο μακριά μέσα στα πεντακάθαρα νερά αυτής της μοναδικής plage.

Όταν παντρεύτηκα τον Γιώργο Γ. Αλυσανδράτο, οι επαφές μας έγιναν ακόμη πιο στενές. Ο Πέτρος ήταν μαθητής του φιλόλογου Γιώργου και στο νεότευκτο και ωραίο ξενοδοχείο τους, το γνωστό μας «White Rocks», οι συζητήσεις έδιναν κι έπαιρναν γύρω από πολιτιστικά θέματα. Η Μπέμπα και ο Μίκης ήταν εξαιρετικά φιλόξενοι οικοδεσπότες.

Η Μπέμπα επιπλέον υπήρξε μέχρι τελευταία τακτική συνδρομήτρια της «Κυμοθός», του περιοδικού του Συνδέσμου Φιλολόγων Κεφαλονιάς-Ιθάκης,

Το κείμενο, εκφωνήθηκε στις 30 Ιανουαρίου 2016 κατά το γινώσκον των παρόντων μελών από το θάνατο της Πηνελόπης (Μπέμπας) Κοντοδήμου - Ψαλίδα και του συζύγου της Μίκη Ψαλίδα, στην εκκλησία των Παμμεγίστων Ταξιαρχών, στην οδό 2 ηορίγρου, κοντά στο αρχαίο Λύκειο του Αριστοτέλη.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΑΡΧΑΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

για τις δραστηριότητες του οποίου πάντοτε ενδιαφερόταν να μαθαίνει.

Αργότερα, όταν ο Πέτρος απέκτησε δική του οικογένεια με την άξια και συμπαθητική Σίβυλλα, η Μπέμπα εξακολούθησε να μεταδίδει την αγάπη της για τα γράμματα και την ιστορία της χώρας μας και στις δυο της εγγονές, τη Νέλλη-Άννα και την Αικατερίνη-Ιόλη, που της έδειχναν τρυφερότητα και σεβασμό.

Δεν θα ξεχάσω ποτέ τις σοβαρές συζητήσεις, συχνά διανθισμένες από το λεπτό χιούμορ του Μίκη, και τη Νέλλη, την αδελφή της Μπέμπας, να περνά βιαστική από κοντά μας μόνο για να μας χαιρετήσει, γιατί πάντα κάπου είχε να τρέξει, να λύσει κάποιο πρόβλημα στο έργο, που με τόση γνώση και αγάπη έχει αφιερώσει τη ζωή της.

Σήμερα οι απόγονοι των Ψαλίδα διαχειρίζονται μιαν αξιόλογη επιχείρηση και είμαι βέβαιη ότι οι «Άσπροι Βράχοι» θα εξακολουθήσουν στα άξια χέρια τους να αποτελούν σημείο αναφοράς – ανάμεσα σε άλλα πολλά και αξιόλογα μέρη του νησιού μας – για μιαν ιδιαίτερου φυσικού κάλλους περιοχή και για μιαν ανθρωπίνη κατάθεση καλαισθησίας και δημιουργικότητας.

Αθήνα, 30 Ιανουαρίου 2016

Τασία Ευθυμιάτου - Αλυσανδράτου

ΠΟΥ ΘΑ ΒΡΕΙΤΕ ΤΗΝ ΚΥΜΟΘΟΗ

- Στα βιβλιοπωλεία, βιβλιοχαρτοπωλεία και Πρακτορεία Τύπου της Κεφαλονιάς και της Ιθάκης και ειδικά στα εξής:
  - Βιβλιοπωλείο Σταματελάτος - Λιθόστρωτο 1, Αργοστόλι, τηλ.: 26710 22918
  - Βιβλιοπωλείο «ΚΥΒΟΣ» - Λ. Βεργωτή 13, Αργοστόλι, τηλ.: 26710 26872
  - Κέντρο Τύπου +plus Αλυσανδράτος - Ι. Μεταξά 54 (έναντι Φέρρου Ληξουρίου), Αργοστόλι, τηλ.: 26710 22675
  - Happy House - Μουρελάτος Χ. - Βαλαωρίτου 6 & Παλαμά, Ληξούρι, τηλ.: 26710 92411
- Για προηγούμενα τεύχη τηλεφωνήστε:
2671026374, 6944415637, e-mail: syndesfil@yahoo.gr (Δ. Ζαβιτσιάνος)

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΕΠΙΣΤΑΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

1 9/3/2016: Παρουσίαση του 25ου τόμου της περιοδικής έκδοσης του Σ.Φ.Κ.-Ι. «ΚΥΜΟΘΟΗ» από την κ. Όλγα Παχή, Προϊσταμένη Επιστημονικής & Παιδαγωγικής Καθοδήγησης Β/θμιας Εκπαίδευσης της ΠΔΕ Ι. Νήσων.

2 10/3/2016: Επιμορφωτικό Σεμινάριο για φιλόλογους σε συνεργασία με το Τμήμα Επιστημονικής και Παιδαγωγικής Καθοδήγησης Β/θμιας Εκπαίδευσης της Περιφερειακής Δ/σης Εκπ/σης Ιονίων Νήσων με θέμα: «Αξιοποίηση του Ψηφιακού Εκπαιδευτικού Υλικού στη Διδασκαλία των Φιλολογικών Μαθημάτων».

3 21/3/2016: Εορτή αφιερωμένη στην «Παγκόσμια Ημέρα Ποίησης - Ένα ποίημα για την προφυγιά» σε συνδιοργάνωση με την Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών, τον Κύκλο Ποιητών Ελλάδος και σε συνεργασία με την Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ

4 25/3/2016: Συνδιοργάνωση εκδήλωσης για την επέτειο της 25ης Μαρτίου 1821 με την Π.Ι.Ν.-Περιφερειακή Ενότητα Κεφαλληνίας - Ιθάκης και με τη σύμπραξη της Χορωδίας - Μαντολινάτας Αργοστολίου. Η έφορος του απερχόμενου Δ.Σ. Μαρούλη Διαμαντίνα έκανε εισήγηση με τίτλο «Η συμβολή των Επτανήσων και ειδικότερα των Κεφαλοντιών στον Αγώνα του 1821».

5 Απρίλιος – Μάιος 2016: Προβολές ταινιών ντοκιμαντέρ αρχαιολογικού ενδιαφέροντος από το αρχείο του Φεστιβάλ «ΑΓΩΝ» σε συνεργασία με την Κ.Ε.ΔΗ.ΚΕ. στο Αργοστόλι και το Ληξούρι.

6 11/5/2016: Απονομή βραβείων & επαίνων στους μαθητές που διακρίθηκαν στο Μαθητικό Λογοτεχνικό Διαγωνισμό που διοργάνωσε ο ΣΦΚΙ για το σχολικό έτος 2015-2016 και ήταν αφιερωμένος στο συγγραφέα-ιστορικό και δημοσιογράφο Δημήτρη Χατζή. Εκδήλωση για τον τιμώμενο συγγραφέα με εισήγηση του Γραμματέα του Δ.Σ. του Σ.Φ.Κ.-Ι. Διαμάντη Θεόδωρου με θέμα: «Δάκρυα εξορίας μας πνίγουν ανυποψίαστα» και δραματοποιημένη απόδοση αποσπάσματος από τον «Μικρό Πρίγκιπα» (Αντουάν ντε Σαιντ Εξυπερύ) από μέλη της Θεατρικής Ομάδας της Κ.Ε.ΔΗ.ΚΕ.

7 21/5/2016: Εκφώνηση του πανηγυρικού από το μέλος του Σ.Φ.Κ.-Ι. Φαρακλό Γεράσιμο, Δρα Κλασικής Φιλολογίας, ενώπιον του Προέδρου της Δημοκρατίας κατά τον εορτασμό της επετείου της Ένωσης της Επτανήσου.

8 25/5/2016: Παρουσίαση της 4ης ποιητικής συλλογής της μουσικού και ποιήτριας Γαλάτειας Βέρρα «Τροχιές Πορφυρές». Το βιβλίο παρουσίασαν: η δικηγόρος Έφη Αναστασιάδου, ο εκπαιδευτικός Ηλίας Τουμασάτος και ο φιλόλογος Βασίλης Μανίκας.

9 29/7/2016: Προβολή ταινιών ντοκιμαντέρ από το αρχείο του Φεστιβάλ «Αγών» σε συνεργασία με ΚΕΔΗΚΕ στο ανοιχτό θέατρο Αργοστολίου «Γεράσιμος Σκλάβος» («Μπαστούνι»).

10 30/7/2016: Συμμετοχή του Προέδρου και της Εφόρου του Δ.Σ. του Σ.Φ.Κ.-Ι. στην

εισαγωγική παρουσίαση της προβολής του ντοκιμαντέρ της Ευαγγελίας Κρανιώτη «Erotica, Exotica, etc» στα πλαίσια του φεστιβάλ «SEANEMA».

11 23/6/2016: Συμμετοχή του Σ.Φ.Κ.Ι. σε εκδήλωση της Ε.Λ.Μ.Ε.-Κ.Ι. με θέμα «Τι σχολείο θέλουμε;» με εισήγηση του Γραμματέα του ΣΦΚΙ Διαμάντη Θεόδωρου.

12 1/10/2016: Χαιρετισμός προέδρου Σ.Φ.Κ.-Ι. στην τιμητική εκδήλωση του Ιατρικού Συλλόγου Κεφαλληνίας για τον καθηγητή της Ιατρικής και λογοτέχνη Φώτη Παυλάτο.

13 16/11/2016 - Συνδιοργάνωση με Ε.Λ.Μ.Ε.-Κ.Ι. και Ε.Ε.Δ.Υ.Ε. απονομής βραβείων σε μαθητές που συμμετείχαν στο Μαθητικό Λογοτεχνικό Διαγωνισμό 2015-2016, που είχε θέμα σχετικό με την προσφυγιά και τη μετανάστευση.

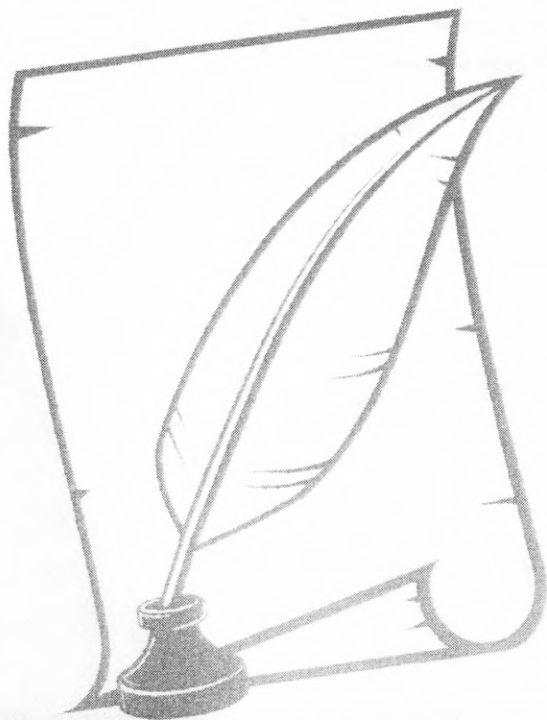
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Το Δ.Σ. του Συνδέσμου Φιλολόγων Κεφαλονιάς - Ιθάκης ευχαριστεί θερμά το Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη για την οικονομική ενίσχυση του Συνδέσμου.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Χρύσα Σταματελάτου

- βιβλία
- καρτικά
- φωτοτυπίες

Λιθόστρωτο 1 Αργοστόλι Κεφαλονιά
τηλ.: 26710 22918, 26710 25070

- ΒΙΒΛΙΑ
- ΧΑΡΤΙΚΑ
- ΣΧΟΛΙΚΑ
- ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΑΙΧΝΙΔΙΑ
- ΜΟΥΣΙΚΑ ΕΙΔΗ
- ΑΝΑΛΩΣΙΜΑ
- ΦΩΤΟΤΥΠΕΣ
- ΕΚΤΥΠΩΣΕΙΣ
- ΕΚΔΟΣΕΙΣ
- ΔΙΑΦΗΜΙΣΤΙΚΑ

www.e-kivos.gr • τηλ.: 2671026872

Α. ΒΕΡΓΩΤΗ 13 - ΑΡΓΟΣΤΟΛΙ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΑΡΓΟΣΤΟΛΙΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΤΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ
ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ-ΙΘΑΚΗΣ

- Παναγής Γ. Γεωργόπουλος, *Κόλαση - Ποιητική συλλογή με θέμα την κατοχική περίοδο στην Κεφαλονιά*, [Εισαγωγή, γενική επιμέλεια από τη φιλόλογο Δώρα Ζαφειράτου], Αθήνα 2001, σελ. 46.
- Σπύρος Δ. Λουκάτος, *Η Επτανησιακή Πολιτική Σχολή των Ριζοσπαστών*, [Γενική επιμέλεια από το φιλόλογο Πέτρο Πετράτο], Αργοστόλι 2009, σελ. 350.
- *Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου «Το Κεφαλονίτικο Γλωσσικό Ιδίωμα»*, [Επιμέλεια από το φιλόλογο Πέτρο Πετράτο], Αργοστόλι 2012, σελ. 214.
- *Κυμοθόλη*, ετήσια περιοδική έκδοση του Συνδέσμου.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ